

BIBLIOTHECA INDICA
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES No. 1302.

OPB

यायवार्तिकातात्पर्यपरिशुद्धिः।

सीमद्वयग्राचार्यविरचितः।

नीयवर्त्तनानुपासनायविरचित-साक्षिग्रन्थमात्राभिध-आत्मालक्षणैः।
NYĀYA-VĀRTTIKA-TATPARYA-PARISUDDHI

BY UDAYANĀCHĀRYA

With a gloss called Nyāya-nibandha-prakāś & by Vardhamānopādhyāya

EDITED BY

Pandit Vindhya-varī Prasād Dvivedin
Librarian Govt. Sanskrit College, Benares.

AND

Pandit Lakshmanā Sāstri Dravidā
Professor, Govt. Sanskrit College Cidruttā.

FASCICULUS. I.

C A L C U T T A :

PRINTED BY UPENDRA NATH CHAKRABORTY, AT THE SANSKRIT PRESS
No. 5, Narendrapur, Calcutta, 2nd Lane,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, PARK STREET.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, BARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
 HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
 of the following being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

		Rs. 1
Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ 10/- each	1
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ 10/- each	1
*Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ 10/- each	5
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ 10/- each	14
Mitreyā Lochna,	2
*Aṇu Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ 10/- each	2
Aphorisms of Śāṅkilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1
Āstasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ 10/- each	3
*Atharvāna Upanishad, Fasc. 4-5 @ 10/- each	1
Ātmattaviveka, Fasc. 1 @ 10/- each	0
Āgvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ 10/- each	3
Vedāṇḍa Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/- each	15
Balam Bhāṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. 2, Fasc. 1 @ 10/- each	1
Baudhāyanī Srauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-3 @ 10/- each	3
*Bhāmatī, Fasc. 4-8 @ 10/- each	3
Bhāṭṭī Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. 2, Fasc. 1, @ 10/- each	4
Baudhoyatratrasangraha	2
Bṛhaddōvata Fasc. 1-4 @ 10/- each	2
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc. 1-6 @ 10/- each	3
Bodhiśreyāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ 10/- each	3
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1
Jatadūṣapī, Fasc. 1-2 @ 10/- each	1
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	8
Ātāpīśā Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 @ 10/- each	14
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ 10/-	3
Ātāpīśā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc. 1-14 @ 10/- each	8
Caturvarga Chintāmapi, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV, Fasc. 1-6 @ 10/- each	36
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8. @ 1/4/- each	2
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ 10/-	1
Ālokaṇṭavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/- each	8
Ārauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12-17 @ 10/- each	3
Ditto Āṇkhyāṇa, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol. 4, Fasc. 1 @ 10/- each	10
Cri Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ 10/- each	1
Dāṇa Kriyā kaṇmudi, Fasc. 1-2 @ 10/- each	1
Gadadhāra Paddhati Kālaśāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ 10/- each	4
Ditto Achāraśārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ 10/- each	3
Gobhiliya Grīhya-Sūtra, Vol. I @ 10/- each	3
Ditto Vol. II, Fasc. -2 @ 1/4/- each	2
Ditto (Appendix) Gobhila Parīṣṭapātra 9-4 3-1	2
Ditto Grīhya Sangraha	0
Haralata	1
Karmayādrīpi, Fasc. I	1
Kāla Vivēka, Fasc. 1-7 @ 10/- each	4
Kālikātra, Fasc. 1-6 @ 12/- each	4
Kāthā Saṁśāra, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/- each	17
*Karma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ 10/-	4
Lalita Viśvara, (English) Fasc. 1-5 @ 10/- each	3
Madana Parījāta, Fasc. 1-11 @ 10/-	3
Māha-bhāgya-pradiśīśvāta, Vol. I-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10	10

~~S. C. F.~~ IV. 3113

१८ नवं

नमः परमात्मने ।

सटीकन्यायवाच्चिक्रतात्पर्यपरिशुद्धेः

विज्ञप्तिः ।

(105)

—oo—

विष्णुपुराणे—

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मौमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या छेताश्चतुर्दश ॥

आशुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वस्वेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या छष्टादशैव ताः ॥”

याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

“पुराणन्यायमौमांसाधर्मशास्त्राङ्गमित्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्त्रं च चतुर्दश ॥”

“न्यायो मौमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुतिः (१) ।”

इत्यादि समालोच्य श्रीगङ्गेशोपाध्यायास्तत्त्वचिन्तामणी “अथ जगदेव दुःखप्रदमन्मुहिधीर्षुरष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमामोन्वीक्षिकीं परमकारणिको मुनिः प्रणिनाये”त्वाद्युक्तकृतः । ..

उक्तेषु वाक्येषु कृपिलपातञ्जलादिदर्घनानामनुकृता न्यायविस्तरपदेन न्याये एव तेषामन्तर्भावाश्चायस्यैव प्राधान्यं सिद्धति । तदिदं महर्षिं गोतमप्रणीतं न्यायदर्घनं भाष्य-वाच्चिक-तात्पर्यटीकापरिशुद्धगदिबहुव्याख्यानपरम्परया महतीं विस्तृतिं नीतं महर्षिभिरन्वैश्वापि कृषिकस्यैराचार्यैः । किं तु गङ्गेशोपाध्यायप्रणीततत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्य व्याख्यानपरम्परासहितस्याध्ययनाध्यापन-

(१) श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चामशतन्यायस्त्रहस्तौ । अ० । आ० । स्त्र॒
ओरख्याने इष्टव्यम् ।

(२)

प्रचारप्राक्षिल्याच्चिरादेव सूत्रभाष्यादिपठनपाठनविलोपे जाते तद्-
ग्रन्थपरम्परैवाविदिता ॥१३३१॥ एताम् ।

एवं स्थिते अनयैव वङ्गदेशीयया एगिआटिक्सोसाइटीसमाख्यया
समित्या सततं पुरातनग्रन्थादिप्रकाशनपरया न्यायदर्शनं वाख्या-
यनमहर्विप्रणीतभाष्यसहितं मुद्रणद्वारा पूर्वं प्रकाशितं ततः परमौ-
द्वोतकरं न्यायवाच्चिकमपि । ततश्च वाराणस्यां विजयनगरसंस्कृत-
सौरीजसज्जिकायां पुस्तकावल्यां श्रीवाचस्यतिमिश्रकृता न्याय-
वाच्चिकतात्पर्यटीकाप्रकाशितेति नैव तिरोहितमस्ति विदुषाम् ।
अतः परं न्यायदर्शनानुरागिणां महाशयानां विनोदाय न्याय-
वाच्चिकतात्पर्यटीकाया अपि व्याख्यानं न्यायवाच्चिकतात्पर्यपरि-
शुद्धग्रन्थं श्रीमदुदयनाचार्यप्रणीतं श्रीवर्षभानोपाध्यायकृतन्याय-
निबन्धप्रकाशावल्यटीकासहितमिदं मुद्रणद्वारा प्रकाशितं भवति ।
अस्य न्यायनिबन्धप्रकाशस्यापि व्याख्यानं श्रीपद्मनाभमिश्रकृतं वर्ष-
मानेन्द्रनामकमस्यापि व्याख्यानं श्रीशङ्करकृतं न्यायतात्पर्यमण्ड-
नाल्यां प्रकाशनायावशिष्टं वर्तते इति समाप्ते सटीकतात्पर्यपरि-
शुद्धिमुद्रणे इवशिष्टे च मम जीवने निरुक्तावशिष्टव्याख्यानह्यं
विद्वांसोऽुष्टिपूर्तं करिष्यन्तीति श्रीमन्तं परमेश्वरं भूयोभूय एवा-
भर्थये । अवशिष्टात्प्रविज्ञापनीयविषयाः निःशेषे चास्य निब-
न्धस्य मुद्रणे विज्ञापिता भविष्यन्तीति शिवम् । ..

१० अगस्त १८११ ई०

गवन्मेष्टसंस्कृतकालेज
पुस्तकालय, वनारस ।

गवन्मेष्टसंस्कृतकालेज
कलकत्ता ।

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी ।

लक्ष्मणशास्त्री द्राविडः ।

ॐ नमः परमात्मने ।

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिः ।

श्रीमदुदयनाचार्यविरचिता ।

न्यायनिबन्धप्रकाशाख्यटीकासहिता ।

मातः सरस्वति पुनः पुनरेष नत्वा
बहाञ्जलिः किमपि विज्ञप्याम्यवेहि ।

ॐ नमो नारायणाय ।

यस्याशः परिधानमिन्दुकलिका धन्ते शिखरङ्गश्रियं
ज्वालापल्लर्वितः शिखो दृशि शिरोरङ्गे सरिवृत्यति ।
यं पश्यन्ति निरन्तरायमनसः संसारमोहच्छिदं
तं वन्दे सुरवृन्दवन्दितपदवृन्दारविन्दं शिवम् ॥ १ ॥
न्यायविद्याविदधाय मौमांसापारदृश्वने ।
गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रेऽत्रभवते नमः ॥ २ ॥
विपक्षदर्शनोहामदुस्तर्कतिमिराह्वताः ।
वर्षमानप्रकाशेन सन्तः पश्यन्तु पद्मतीः ॥ ३ ॥
वागर्थप्रतिपत्त्वाधिष्ठालदेवतानमस्कारपूर्वकं यन्यस्याभिधेय-
मत्त्वं । मातरिति । प्रार्थनोचितं सम्बोधनपदं मातरिति । माता

वाक्चेतसोर्मम तथा भव सावधाना
वाचस्पतेर्वचसि न स्वलतो यथैते ॥ १ ॥

विश्वाराध्य इत्यत्र विश्वपदेन संसारिचेतनवर्गे

हि पुच्छेहात् करणतो वा पुच्छाय प्रार्थितमवश्यं ददाति । एषो-
ऽहमित्यर्थः । नला त्वामित्यर्थात् । अवेहीति वाक्यार्थः कर्म ।

विज्ञाप्यमाह । वाक्चेतसोरिति । तथा वाञ्छनसयोः साव-
हिता भव यथा वाचस्पतेर्वचसि विषये एते वाञ्छनसे न स्वलत-
स्खात्पर्यानुपदर्शके न भवत इति । अनेन वाचस्पतिटीकायां
तात्पर्यपरिशुद्धिर्मया करिष्यत इति बोधितम् ।

ननु विश्वपदं कात्सानिकवाचि, न चेतनेरीखरेण वा स
आराध्यत इत्यत आह । विश्वाराध्य इत्यतेति । ईश्वरव्या-
वर्तकसंसारिपदादेवाऽचेतनव्यावृत्तिसम्भवात् प्रकृतिः संसारिणी
न तु चेतन इति साङ्घरमतनिराकरणसूचनाय चेतनपदमिति
क्रेचित् । तत्र । तत्रते ऽपि चेतनस्यैव संसारापवर्गे न तु
प्रकृतेरिति निराकार्याभावात् । तथा चेश्वरकाणाः—

“वक्षविवृद्धिनिमित्तं चौरस्य यथा (१) प्रहृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रहृत्तिः प्रधानस्येति” ॥ (२)

तथाते ऽपि अप्रसुतत्वात् । संसारिण ये चेतनाः प्रेक्षावन्तो
न तु टीकादयस्तेषां (३) बन्धो विवक्षितः टीकादीनां तदनारा-
धकत्वादित्यपव्याख्यानम् । तदाभ्यनामपि श्रीराम्भरावच्छेदेन

(१) यथा चौरस्येति पाठः १ पु० ।

(२) साङ्घरकारिका ५७ ।

(३) अत वाहीकादव इति पाठकलनेऽर्थः सङ्क्षिप्त इति भार्ति ।

विवक्षितः, तस्यैव तदाराधकत्वात् । विश्वेशानैङ्गत्यवृ
ईश्वराराधकत्वात् । संसरति शरीराच्छरीरान्तरं यातीति
व्युत्पत्त्या मनोपि संसारोति तत्रिवृत्यर्थं चेतनपदमित्यप्ययुक्तम् ।
अपूर्वभिः शरीरेन्द्रियवेदनाभिरभिसम्बन्धः संसार इति वाच्चिका-
हेदनावत्त्वं मनसो नेति तस्य संसाराभावात् । अथेश्वरोपि
तदाराध्यो कल्पतृकाराधनाविषयः स एव हि तदाराध्य इत्यस्म-
दादिकर्तृकाराधनाया अपि ईश्वरकर्तृकत्वादिति संसारिचेतन-
वर्गोऽविवक्षित इत्यकारप्रस्तेषः । तथा च विशिष्टाऽविवक्षा विशेष-
विवक्षापर्यवसायिनीति (१) चेतनमात्रमेव विवक्षितमितीश्वरो न
व्यावर्त्यत इति व्याख्यायते । तत्र । यत्समवेताराधनाविषयो
यः स हि तदाराध्यः कर्तृत्वब्रीह्यपेक्षया (२) लघुत्वात् । न चास्मदादि-
कर्तृकमाराधनमीश्वरे समवैति । अत एव संसारिणौ संसारहेतु-
शेतना यस्येति संसारिचेतनपदेनैव चेतनमात्रमुक्तमित्यपि निर-
स्तुम् । तस्मादेवं वाच्यम् । भोगहेतुशरीरेन्द्रियवेदनासम्बन्धात्मक-
संसारस्याचेतनेषु शरीरादिष्वपि सत्त्वात् तद्वावृक्षये चेतनपद-
मिति । वसुत आराधना प्रीतिहेतुः क्रिया, न चेष्टरे प्रीतिरस्तीति
स नाराध्यः । तदाराधकत्वादिति तु प्रीत्यनुत्पादे ऽपि प्रीतिकार-
णतावच्छेदकरूपयोग्यताभिप्रायकं न तु फलोपधानाभिप्रायकम् ।
तस्येवेति । अतः सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वे सङ्क्षेपे इत्यर्थः ।
ननु नित्यस्य तदनधीनत्वात् स न विश्वेशानोऽय विश्वपदं

(१) विशेषणमात्राविवक्षापर्यवसायिनीति—या० १ श० ।

(२) कर्तृत्वप्रवेशाऽपेक्षयेति कल्पने पाठः साधुभार्ति ।

समीहितफलसन्दोहः, तस्य भगवदेकाऽधीनत्वात् ।
 विश्वकृदित्यवोपादानसमूहः, तस्यैव तल्कृतिव्याप्त-
 त्वात् । विश्वसंहारकारीत्यत्र यावदनित्यनिवहः, तस्यैव
 तद्विनाशयत्वात् । विश्वशक्तिरित्यत्र यावत्कार्यस्तोमः,
 तस्यैव तच्छक्तिविषयत्वात् । विश्वज्ञातेत्यत्र यावत्-
 कार्यमात्रपरं तथापि विश्वकृदित्यनेन पौनरुत्त्यमित्यत आह ।
 विश्वेशान इत्यवेति । अत्र विश्वशब्दन विवक्षित इति सर्वत्रानु-
 बन्धनीयम् । तथा चेष्टप्रापकत्वात् स आराध्यः । फलं सुखदुःख-
 हानादि । तथापि पौनरुत्त्यं तद्वस्थमेवेत्यत आह । विश्वकृदित्य-
 वेति । तथापि न नित्योपादानकारणं स इत्यत आह । तस्यै-
 वेति । तस्यैव तल्कृतिजन्यव्यापाराशयत्वादित्यर्थः । अचेतनोपा-
 दानाधिष्ठातृत्वेनैव तस्मिन्देरिति भावः । यद्यपि विश्वो यः संहार-
 स्त्वकारीति इत्यमप्युपपत्तिस्तथापि संहारप्रतियोग्यनित्यनिवह
 एव वाच्य इति तत्परत्वमेवाह । विश्वसंहारकारीत्यत्रेति । तथा
 चानिष्ठनिवर्तकत्वादप्याराध्य उक्तः । तच्छक्तीति । शक्तिः
 कारंणत्वं, नित्येषु तस्याकारणत्वादित्यर्थः । नन्दीश्वरः स्वज्ञान-
 मजानन् न सर्वेन्द्रः स्यादिति तज्ज्ञत्वे तस्य ज्ञानं स्वप्रकाशं
 स्यादित्यत आह । विश्वज्ञातेत्यत्रेति । योगजधर्माऽजन्य-सामान्य-
 प्रत्यासत्यजन्य-जन्यस्वविषयकमविकल्पकाजन्य-जन्यज्ञानस्यैव स्व-
 प्रकाशत्वनिषेधात् स्वज्ञानविषयकास्मदादिज्ञानं जानत ईश्वरस्य
 स्वज्ञानज्ञातत्वाच्च नोक्तदोष इत्यर्थः । अत्रैवकारस्य व्यावर्त्या-

ज्ञेयप्रपञ्चः, तस्यैव तज्ज्ञानविषयत्वात् । विश्वव्यापी-
त्यन्तं यात्मन्मूर्तद्रव्यराशिः, तस्यैव विशेषतस्तद्वाप्यत्वात् ।
इतरस्य तु तद्वारा । विश्वमूर्तिरित्यन्तं यावत्कारंक-
ग्रामः, तस्यैव साक्षात् तं अयत्नाधिष्ठेयतया ॥३८॥ दादि-
शरीरसमानत्वात् । अत एव न तत्र शरीरान्तरा-
पेक्षा, साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयेषु हि सा स्थात् दण्डादि-
वत्, न तु साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयेषु शरीरवत् । पिना-
कीति तु विशिष्टशस्त्रधारणनिमित्तकनामसङ्कीर्तनेन
प्रारब्धविघ्नस्य प्रोत्कारणमेव समीहितमिति सूचयति ।

भावात् तदिष्यत्वादेवेति भिन्नक्रमेण योजना, न त्वयोग-
व्यवच्छेदोऽर्थे विशेषसङ्गतत्वात् । ननु व्यापित्वं संयोगः स न
विज्ञैः; गुणादौ तदभावात्, अथ विज्ञं द्रव्यं तथापि स न विभू-
भिरजसंयोगभावादित्यत आह । विश्वव्यापीत्यत्वेति । तेन द्रव्य-
त्वेन गुणादीनां, मूर्त्यत्वेन विभूनां, निराकरणम् । मूर्तिमत्यदेनैव
गुणादिनिरासे लब्धे द्रव्यपदमीश्वरस्य मूर्त्यभावोपपादनार्थम् ।
विशेषतः साक्षादित्यर्थः । आत्मादिभिः साक्षात् सम्बन्धसम्बवे ॥३९॥
न संयोग इति भावः । इतरस्य लिति । अमूर्ते मूर्तसंयोग-
द्वारा सम्बन्ध इति सुख्यत्वेन स एवोक्ता इत्यर्थः । नंनु विज्ञमेव
न मूर्तिस्त्रयाऽशरीरत्वादित्यत आह । विज्ञमूर्तिरित्यत्वेति ।
तस्यैवेति । शरीरस्य साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वात् कारकग्रामस्या-

हेतुहेतुमझावेन शङ्खोच्चराभ्यां योजना ज्यायसी ।
यथावस्थितयोजनायां तु अर्थपौनरुक्त्यप्रसक्तौ स्तुतिव-
मेव समाधानमध्यवसेयमिति ॥ १ ॥

पीश्चरसाच्चावयद्विषयलात् तदुग्योगेन तत्रापि मूर्तिपदं
प्रयुक्तमित्यर्थः । तदुपपादयति । अत एवेति । ननु यथाव-
स्थितयोजनयैव कुतो न व्याख्यातमित्यत आह । हेतुहेतुम-
झावेनेति ।

नन्वत व्युक्तमव्याख्यानेऽपि कथं हेतुहेतुमझावः ? कार्य-
कारणभावाभावे ऽपि व्याप्यव्यापकभावो हि स वाच्यः । स
वैकेश्वरनिष्ठत्वेन यथावस्थितयोजनायामपि सुलभः, न वा सोपि,
परस्परं व्यभिचारात् । न हि यो यक्षमीहितफलप्रदः स तदाऽऽ-
रुध्योऽवलिसे व्यभिचारात्, योग्यतायाशाऽनिर्वचनात् । नापि
गो यदाराघ्यः सोऽवश्यं तक्षमीहितफलप्रदः, दरिद्रे तद्वयभि-
वारात् । नापि यो यस्य कर्ता स तस्येषः, कठिक्सूपकारा-
दिषु व्यभिचारात् । नापि यो यक्षंहरति स तक्षरोति, अङ्गुरादि-
विनाशके ऽम्लदादौ व्यभिचारात् । नापि यस्य यत्र शक्तिः स
तद्विनाशयति ध्वंसकर्तरि व्यभिचारात् । नापि यो यज्जानाति
तस्य तत्र शक्तिः, गोत्वादौ व्यभिचारात् । अचाहुः सामान्यतो
शाख्येयं यो होशिता स केन चिदाराध्यते । यः कर्ता स कस्यापी-
खरः । यः संहर्ता सोऽवश्यं किञ्चिद्विनाशयति । यस्य ज्ञाता

नमामीत्यादि । धर्मो निवर्तकः । विज्ञानं शरीरादि-
विविक्तात्मसाक्षात्कारः । वैराग्यं रागाभावः । ऐश्वर्यं
भूतेन्द्रियजयस्तच्छालिने । अत एव निधये वाग्विशु-
ष्टीनाम् । अधर्महेतुको ह्यविवेकः । अविवेकहेतुकम-
वैराग्यम् । अवैराग्यमूलमनैश्वर्यम् । तन्मूलाश्च वचसा-
मविशुद्धयः । तिसः खल्वेताः । तत्र प्रथमा निरभि-
धेयता । द्वितीया विपरीताभिधेयता । तृतीया निष्ठ-
योजनाभिधेयता । ता एताः कथं भूतेन्द्रियजयिनो ।

तस्यावशं क्वापि शक्तिः । यशामा संयुज्यते सोऽवशं ज्ञाता । यो-
ऽधितिष्ठति सोऽवशं केन चिक्षयुज्यत एवेति व्याप्तेः । यदा सामा-
न्यार्थले विश्वशब्दस्य तत्तदगुपपत्तेहेतोहेतुमत्ता तद्विशेषपरत्वेन या-
वाख्या तयोत्तरेणोक्तक्रमेण योजना ज्यायमौ । व्यतिक्रमव्याख्यानं
तु कुत इति शङ्खायां च नेदमुत्तरं तस्य स्वेच्छयैव कृतत्वात् । यथा-
वस्थितयोजनायामपि यथाकृतव्याख्यायामपि यत्क्षिद्वयपौन-
रुत्तयं प्रसञ्ज्यते यावल्कार्यकारित्वादिना यावत्समीहितफलदातृ-
त्वादेरपि लाभात् तत्र सुतित्वमेव समाधानमिति । अन्ये तु व्यभि-
चारादेव हेतुहेतुमङ्गवेन योजनाऽज्यायसौत्यकारप्रश्नेषः अत
यथावस्थितयोजनायां लोकरत्वेन सकलधर्मप्राप्तौ यत्पौनरुत्तयं तत्र
सुतित्वमेव समाधानमिति व्याचक्षते ॥ १ ॥

भूतेति । भूतविजय इन्द्रियविजयस्येत्यर्थः ।

८ सटीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धी [अ. १ आ. १

महामुनेभविष्यन्ति । अजितभूतस्य हि विवक्षोस्थाभूत(१)प्रयत्नानिष्टत्तेनिरभिधेया वाक् भवति । अजितेन्द्रियस्य विपर्यासविप्रलिप्ताहेतुको विपरीतार्थी वचनसन्दर्भः । अजितमनसश्च प्रमादोन्मादवतो निष्प्रयोजनः । एताश्च वचसामविशुद्धीः छलजातिनिग्रहस्थानेषु सूत्रकार एव प्रपञ्चयिष्यति । सोऽयं न तथेति भवति वामविशुद्धीनां निधिः । अत एव तायी(२)तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणमसम्प्रदायप्रवर्तकः ॥ २ ॥

ग्रन्थेति । ननु तात्पर्यटीकेति वदता प्रवृत्तिपाठवार्थं ग्रन्थसङ्केपो दर्शितः । न च शिष्याणां कथन्तासम्बोधविधुराणां राजान्तमात्रपरिग्रहः सङ्केपतो विवक्षितः । तथात्वे चोपनिषद् एव सन्तु, सन्तु वा

तथाविधो(१)-इभिधायकवचननिष्पादकः ॥ २ ॥

ग्रन्थसंकेप इति । अन्यथा तात्पर्यपदवैयर्थ्यादिति भावः । कथन्तेति । कथन्ता जिज्ञासा तस्यां सत्यां सम्बोधः सम्यग्बोध इत्यर्थः । न चेव प्रतिज्ञायां तत्र तत्र सूत्रभाष्योष्टीकाकृता व्याख्यानविरोधः । यहाराख्यानं विना यहिषयकवार्त्तिकं व्याख्यातुं

(१) परिशुद्धप्रत्यक्षारेण्यात्मापि तथाभूत इत्येव पाठो युक्तस्थाऽपि आदर्श-
युक्तकाऽनुरोधात्र परिवर्तितः ।

(२) तापाति पु० पा० ।

शब्दमुष्टिन्यायेनाचार्योपदेशः किमनेनेत्यत आह ।
निरस्ताखिलटूषगेति ।

नन्वेवं गन्धतात्पर्यं व्याख्येयं टूषणानि च निर-
स्यानीति पुनरपि गन्धगौरं विलित आह । गन्ध-
व्याख्याच्छलेनैवेति ॥ ३ ॥

ननु चिरतने उम्मिन्निबम्भे महाजनपरिगृहीते
बहवो निबम्भाः सन्तौति कृतमनेनेत्यत आह ।
इच्छाम इति ।

ननु यदि गन्धकारसम्प्रदायाविच्छिदेन ते निबम्भाः
कथं कुनिबम्भाः, अथ सम्प्रदायो विच्छिन्नः कथं तवा-
पीयं विच्छिन्नसम्प्रदाया तात्पर्यटीका सुनिबम्भ
इत्यत आह । अतिजरतीनामिति । उद्घोतकरसम्प्र-
दायो द्व्यमूषां यौवनं तत्र कालपरिपाकवशाङ्गं लित-
मिव किञ्चामाव चिलोचनगुरोः सकाशादुपदेशरसा-
यनमसादिंतममूषां पुनर्नवीभावाय दीयत इति

न शक्तते तत्र वार्त्तिकतात्पर्यविवरणार्थं तद्विषयसूत्रभाष्य-
व्याख्यानात ॥ ३ ॥

सम्बदीयत इति सम्प्रदायो रहस्योपदेशः । निलोचनमष्टीका-
क्षतो विद्यागुरुः । जराव्याधिनाशकमौषधं रसायनम् । स्वनि-

युज्यते । न च कुनिबभ्यपङ्गमग्नानां तद्वातुमुचितमिति
तस्मादुत्कृष्टं स्वनिबभ्यस्यले सन्निवेशनरूपसमुद्भरणमेव
साम्प्रतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र भगवतोऽचपादस्य मुनिषु मध्ये प्रवरत्वं
शुत्यादिभ्य एव प्रसिद्धं किमनेन सङ्घीर्तनेन । न चैत-
दतिशयेन साम्प्रतमुपयुज्यते । जगदुपशमनिदान-
शास्त्रप्रणेतृत्वं च तस्य तत्परण्यनमेव प्रकटयदस्ति,
तेनापि किं प्रकटितेन । स्वनिबभ्यस्य तद्विषयतापि
तद्वाराख्यानादेव लभ्यत इति किं तयाऽपि कथितया ।

बभ्य एव स्थलमिति रूपकम् । तेन गौरपि दुस्तरपङ्गादुहृत्य
स्यले निवेश्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु सुनिप्रवरत्वादिबोधनपरत्वे सम्भवति वार्त्तिवः
जनप्रदर्शनपरतया कुतो व्याख्यायत इत्यत आह ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् वार्त्तिके व्याख्येये । शुत्यादिभ्य एवेति ।
अवगं विना मननस्यैतच्छास्त्रस्यानाकाङ्क्षितत्वादिति भावः ।
ननूपयोगितयाऽऽममात्रश्वर्णे ऽपि न सुनिप्रवरत्वं शुतमित्यत
आह । न चेति । अस्य युक्तिशास्त्रतया आसोक्त्वेन प्रमाणत्वादिति
भावः । प्रणयनमेवेति । तावता प्रणेतृमात्रसिद्धावपि लोकत एव
तद्विशेषप्राप्तेः । वसुतः कर्तृविशेषाङ्गाने ऽपि समीचीनयुक्तिपरतयैव
प्रमाणत्वं स्यादिति भावः । तद्वाराख्यानादिति । अनन्यपर-

न चास्य न्यायमहोदधीरुत्तानताप्रतिभास एवाऽग्रहः
कर्तुमुचिरः तस्माङ्गवितव्यमत्र तात्पर्येण तदाह ।
अथेति ।

तदपनीयत इति । तदिति दिङ्नागादिसमु-
त्थापितं शास्त्राच्छादकं कुहितुसन्तमसमपनेयत्वेन
परामृशता शास्त्रस्यैवायं निबन्ध इति दर्शितम् ।
भाष्यस्य च तद्विवरणरूपस्य शास्त्रशब्दरूपतया न
शास्त्राधिक्रमं मन्यते मीमांसाया इव वेदात् । अतः
एव नाचत्यटीकायाः वार्त्तिकान्तेन विरोधः । एतेन
तयेति शेषः । अतो न टीकायाः सूत्रभाष्यव्याख्यानेन व्यभि-
चारः । उत्तानतेति । स्वरूपव्याख्यानमात्र एवेत्यर्थः ।

टीका(१)यामय शब्दो मङ्गलार्थो व्युत्पादित इत्यस्यानन्तरं
भिन्नक्रमो वा । अतवभवता मान्येन । पञ्चिलस्वामिना वाक्यायनेन ।
भाष्यस्य चेति । अतो न वार्त्तिककृता क्वचिङ्गाष्यव्याख्यान-
विरोधस्तेनापि रूपेण शास्त्रस्यैव व्याख्यानात् । वार्त्ति-
कान्तेनेति ।

“अकारि (२) महतस्तस्य भारद्वाजेन वार्त्तिक”
मित्यनेनेत्यर्थः । नन्वाद्यन्तवार्त्तिकदर्शनादुभयार्थत्वमलुः अपि च
शास्त्रनिगमस्त्वे वार्त्तिकात्वविरोधः उक्तानुकृदुरुत्तचिन्तनयन्त्रस्य

(१) तात्पर्यटीकायाभिलङ्घः ।

(२) च ५ चा. २ सू. २५ ।

शास्त्रस्य यो निबन्धो भाष्यग्रन्थः स कुतार्किकाज्ञान-
निवृत्तिहेतुः करिष्यत इति व्याख्यानं टीकाविरोधेनो-
पेक्षणौयम् ।

ननु सूचोक्तप्रयोजनानुवादः पुनः किमर्थमित्यत
आह । सूचेति ।

अथ स्वनिबन्धस्य प्रयोजनवत्ताप्रदर्शनेन किं सिद्धा-
तीत्यत आह । प्रेक्षावदिति । ननु व्युत्पित्वबो व्युत्प-
त्तिमधिकृत्य प्रवर्तन्ते, अतो व्युत्पादनप्रवृत्तौ व्युत्पत्ति-
वार्त्तिकतया शास्त्रे दुरुक्तल्लभावात् अत्राहुः नोभयत्रापि स्वान्वेष-
णास्य तात्पर्यं गौरवात् । उक्तन्यायेनान्यथा सिद्धेत्य । तच्चैकत्र
विशेषप्रेक्षायां शास्त्राङ्गतैर्वोचिता तदङ्गाङ्गत्वकल्पनापेक्षया
तदङ्गत्वकल्पनायां लाघवात् । कथमन्यथा किञ्चित् सूतं व्याख्याय
शेषं भाष्य इति वार्त्तिकक्षतोऽतिदेशो भाष्यकाङ्गाख्यानदूषणं च
सङ्घच्छते । भाष्यव्याख्यानत्वे त्वस्य टीकावदेतत्र स्यात्, दुरुक्तं च
शास्त्राङ्गतया भाष्यस्यैव चिन्त्यत इति न वार्त्तिकत्वविरोधोऽपि ।
शास्त्रस्यैवेत्यकारोऽनाशायामित्यवधारणाभावादुभयाङ्गत्वमेतत्य ।
भाष्यस्य चेत्यनेन तदेव प्रकटितम् । एतेनेत्यनेनापि भाष्यमात्रा-
ङ्गता निराकृतेत्यप्याहुः ।

ननु वार्त्तिकारभस्यैवाचेपणात् सूतकारोक्तप्रयोजनानुवाद-
स्थानाचेपे किं तत्त्वमाधानेनेत्यत आह । नन्विति । प्रेक्षावद्यवृत्यङ्ग-
मिति विशेषणतात्पर्यमाह । अथ स्वनिबन्धस्येति । मात्रपद-

रेवामीषां प्रयोजनमिति किमपरेण प्रयोजनेनेत्यत
आह । अनुत्पादनमाचस्येति ।

द्विविधं हि प्रयोजनं मुख्यं गौणं च तद् मुख्यं
पुरुषार्थं एव, इतरतु तदङ्गमिति । तच मुख्यार्थिन-
स्तत्साधनमर्थयमानास्त्र प्रवर्तन्त इति तदपि प्रयो-
जनमेवेति । अतो मुख्ये प्रयोजने सति गौणं प्रयोजनं
तमिमिस्त्वसति तदपि न स्यादिति निष्प्रयोजनतैवाव-
तिष्ठते । न च खातन्त्रेणैवास्य मुख्यं प्रयोजनमस्तीत्यतो
यस्येदमङ्गं तत् (१) मुख्यं प्रयोजनमस्तीति दर्शिते प्रेक्षा-
वान् प्रवर्तितो भवतीत्यभिसम्भिर्वार्त्तिककृत इत्यर्थः ।
इतोऽपि ठीकाखण्डलकादन्तभार्तिपलवत्सन्निधा-
वफलं तदङ्गमिति न्यायाच्छास्त्राङ्गमेवेदं न भाष्याङ्ग-
मिति मन्तव्यं, न हि भाष्यस्य खातन्त्रेण मुख्यं
प्रयोजनमस्ति येन वार्त्तिकं तदङ्गतामियात् ।

व्यवच्छेदमाह । नन्विति । अस्य—वार्त्तिकस्य । अत इति ।
मुख्यप्रयोजनसाधनस्य गौणप्रयोजनत्वादित्यर्थः । यस्य—शास्त्रस्य ।
इदं वार्त्तिकमित्यर्थः । (२) न च भाष्यस्येति । यद्यपि शास्त्रस्यापि

(१) तस्येति शु० या० ।

(२) परिशुद्धत्वारेण नहीति प्रतीकधारणस्य शुक्लेऽपि आदर्शानुरोधाच्च
पाठः परिवर्तितः ।

ननु कर्मन्द्रियनियमः शम द्वृति सुप्रसिद्धं
“शान्तो दान” द्वयाद्युपनिषत्सु, न चासौ पुरुषार्थः,
अतो न मुख्यं प्रयोजनमित्यत आह । अत चेति ।

ननु जगतः शमायति दुर्घटम् असम्भावितत्वा-
दशक्यत्वाच्च । न तावत्कश्चिदेव जगदुपचिकीषुः क्वचित्
प्रवर्तते यतो मुनेरपि तथा त्वं सम्भावयामः । पठन्ति
च मुनेरपि (१) वनस्यस्येत्यादि । न च शक्यमेतत् ।

न साक्षात् फलं शूयते, फलवन्नननव्युत्पादकतया च फलवत्त्वं भाष्य-
स्याप्यस्ति, सन्निधिरपि प्रतीतिक्षतस्त्वः, तथाप्याद्यसूत्रे तत्त्व-
ज्ञानपदे करणव्युत्पत्त्या शास्त्रस्य निःश्रेयसफलकत्त्वं यथा शूयते
न तथा भाष्यस्य, फलान्तरकल्पने गौरवात् शास्त्रफलेनेवास्य फल-
वत्त्वम् । न च शास्त्रेऽपि न साक्षात्रिःश्रेयससम्बन्धः किं तु मनने,
परम्परासम्बन्धमु तेन भाष्यस्याप्यसौति वाच्यम् । फलवन्ननेन
लिङ्गोपदर्शकशास्त्रस्यैव परम्परया निःश्रेयससम्बन्धकल्पनात् ।
भाष्यमन्तर्भाव्यापि परम्परया फलसम्बन्धकल्पने गौरवादिति भावः ॥

ननु शमशब्दार्थः प्रसिद्धोऽत्र कुतो वर्णते तात्पर्यटीकाया-
मित्यत आह । नन्विति ।

दुर्घटं असम्भवम् । न तावदिति । यद्यपि जगदुप-

(१) सुनेरपि वनस्यस्य शान्ति कर्माणि कृद्यतः ।

उत्पद्यन्ते लयः पश्चा मिलोदासीनशब्दवः ॥

वुभुज्ञाणं प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् । न च जगदेव मुमुक्षति । तस्मादनुष्टातैव व्युत्पाद्यः शास्त्रान्तरलब्ध-
ब्राह्मणत्वादिरूपः शिष्यः । तस्य च रूपाणि शमदमादिं-
सम्पत्तिः नित्यानित्यविवेकः, ऐहिकामुष्मिकभोगवै-

चिकीषीरत्यस्यासम्भवे ऽपि मुनेस्तथालं नासम्भाव्यं वक्ष्य-
माणयोगप्रभावादिना तस्येतरविलक्षणत्वात् । पठन्ति चेत्यनेनापि
मुनेद्वेषकादिदर्शनेऽपि मुनेद्वेषादिरहस्यात्यस्यादर्शनाद्विपरीतार्थत्वं,
तथापि केषां चिदयं पक्षो न सिद्धान्त इति नोक्तदोषः । उदा-
हरणमपि यदि कस्यापि जगदुपचिकीषा दृष्टा स्यात् तदा मुने-
रपि सा सम्भाव्येत न त्वमिति अभिप्रायकम् । वुभुज्ञाणमिति ।
सुखे रागिणामित्यर्थः । तेषां सुखस्यापि हानेसुखायव्ययत्वात् ।
अयमप्यन्येषां पक्षः अस्मत्पक्षे तेषामपि वक्ष्यमाणपुरुषार्थचतुष्टया-
त्तर्भूतत्वेत करुणया मुमुक्षोत्पादनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मा-
दिति । करुणया सर्वेषामुहेश्यत्वेष्यतुष्टाता – इनुष्टानयोग्याऽधि-
कारिशरीरावच्छिक्षो न शूद्रादिरित्यर्थः ।

यत्तु तच्छरीरावच्छेदेन तेषामनधिकारेऽप्यत्यशरीरावच्छिक्षाना-
तेषामप्यधिकारः आत्मनामधिकारिशरीरनियमादिति मतम् ।
तत्र । न हि किं सर्व एवात्मानोऽत उहेश्याः किं वा केचिदेवेति
प्रश्नार्थः । किं तु किं चैवण्िका एवाधिकारिण उत शूद्रादयो-
गीति ? प्रवृत्तिहेतुफलकत्वात् तत्र चात्ममात्रमुहेश्यमित्युत्तरमसम-
न्बसं प्रवृत्यनियामकत्वात् । अनुष्टानस्याधिकारिविशेषणजात्यादि-

रायं सुमुक्षुता चेति । यस्वनधिकार्येव प्रवर्तते
कर्मकाण्ड इव ब्रह्मकाण्डे स न फलभाग्मवर्तते ।

तवैतत् स्यात् । न तावदुपेयविषयेयमधिकार-
चिन्ता तस्य पुरुषप्रयत्नाविषयत्वात् । इष्यमाणतामाचस्य
चानिषेधात् । किञ्चाम् ?, उपायविषया, तस्यैव
शास्त्रविषयत्वात् पुरुषप्रवृत्तिविषयत्वात् । इह चापर्वगं
इव तदर्थतया तत्त्वज्ञानमयुपेयमेव असिद्धत्वात् ।
उपायस्तु प्रमाणम् । न च वेदाध्ययनवदनुमानस्य

निषयं विना प्रवृत्त्यनुपत्तेः । शास्त्रान्तरेति । शास्त्रान्तरा-
इदाश्वानि-ज्ञात्वाऽनुष्ठोयमानानि ब्राह्मणत्वादौ सति रूपाणि
येन स तथा । अत एव रूपाखाह । तस्य चेति । न तु
ब्राह्मणत्वादौन्येव रूपाणि । अयेतनग्न्यविरोधात् । ब्रह्मकाण्डं
मोक्षशास्त्रम् । कर्मकाण्डं यागादि ।

उपेयं—साध्यमपवर्गः । तस्येति । तत्यासिद्धतया कृतिजन्य-
व्यापारानाश्रयत्वादित्यर्थः । इष्यमाणतामात्रेति । अतो न तद्भं-
पुरुषार्थत्वाभाव इति भावः । “अनधीत्य हिजो वेदा”नित्या-
दिना मोक्षेच्छाया अपि निषेधस्तु हिजविषयत्वेन, न शूद्रादि-
विषयः । एथा (१) “यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्जिहृहाहा वनादे-
दिति” श्रुतिविरोधात् स्मृतिरियमप्रमाणमेवेति भावः । तस्यै-

(१) यहेति पृ० पा० ।

ग्र. १ स. १] विश्ववैप्रकरणम् ।

प्रत्यक्षस्य वोपादानं शूद्रादिकं प्रति निषिद्धं, येन
तत्राप्येतस्माऽनधिकारः स्यात् । तथा सति धूमादपि
वक्त्रिमधिगच्छन् प्रत्यक्षाद्वा प्रत्यक्षायी स्यात्, अधीयान
इव वेदम् । प्रत्युत प्रायश्चित्तानुपदेशात्—

“स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा ये चान्ये पापयोनयः”

इत्यादिस्मृतेरधिकार एवावसीयते । तस्माद्यथा
स एव विशिष्टः स्वर्गी वैदिकयागाद्यनधिकृतेनापि
उपायान्तरेण तैवर्णिकशुश्रूषादिना साधते तथोपा-
यान्तरेणानुमानादिना यद्यात्माऽधिगतः क्रियते शूद्रे-
णापि, तदा कौटशो दोषः ॥

वेति । शास्त्रस्य प्रकृतिहेतुतया तद्विषयोपायविषयकत्वादित्यर्थः ।
अत उपायविषयैवाधिकारिचिन्तेति भावः । तर्ष्णपवर्गीपाये
तत्त्वज्ञाने ऽधिकारचिन्ता स्थादित्यत आह । इह चेति । प्राय-
श्चित्तानुपदेशादिति । अयमभ्युपगमवादः । वसुतो निषेधे ऽपि
पुरुषः प्रत्यवेयाश्चायव्युत्पत्तिरूपक्रियाफलमात्रानुभितिः शूद्रस्य
स्थादेवेति भावः । उपायान्तरेणेति । वेदापेक्षयेत्यर्थः । हिर्ण्य-
सूत्रोक्तपरीक्षाक्रमेणापवर्गोत्पत्तेः सर्वसाधारणत्वाच्छूद्रादिरपि
तथोप्यो मननभाविलात् चैवर्णिकवदित्यनुमानाच्छूद्रस्यापि
मोक्षे ऽधिकार इति भावः ॥

सत्यं(१) किञ्चनुमानमयागमाविरोधेनानुसन्धीय-
मानमर्थनिश्चायकं न तुं विरुद्धमपि । यदा ह “यत्तु
प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स”(२) इति । स चागमा-
विरोधादविरोधनिश्चयस्तदर्थनिश्चयाधीनः, तत्र चानधि-

किन्चिति । न तु बाधितविषयत्वज्ञानाभावो इनुमितिहेतुर्न
त्वबाधितत्वज्ञानमपि, हेतुले इपि न प्रतिप्रमाणं तज्ज्ञानसुपथ्यज्यते
सामान्यतो इपि तदभावस्य निश्चेतुं शक्यत्वात् । उपयोगे इवासो-
पदेशादिना इपि तत्त्विषयसम्भवात् । अन्यथा स्त्रीशूद्रादेः धर्मान-
शुष्ठानप्रसङ्गे तदर्थानुष्ठानप्रतिपादकागमाप्रामाण्यापत्तिः । मैवम् ।
बाधसम्ब्रतिपक्षयोहेत्वाभासत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् यज्ज्ञाने
च यत्र भवति तत्तदभावज्ञानसाध्यं यथोपाध्यभावज्ञानसाध्या-
इनुमितिरिति व्याप्तेष्व बाधाद्यभावस्यापि बोध्यत्वात् । अत एव
निगमनमर्थवत् । यदा शूद्राद्यधिकारबोधकमप्यनुमानमनुसन्धीय-
मानमागमाविरोधेन स्वरूपसत्ताऽर्थनिश्चायकं न तु तदिरुद्ध-
मपौति योजना । अयमर्थः । तत्त्वज्ञानरूपफलेन नाधिकारो
निरूपयते अपि तु यत्फलोपनयनहारा शास्त्रं प्रवर्तयति तेन,
तत्र चानधिकृत एव शूद्रः । तथाहि । “आत्मावा अरे
श्रोतव्यो मन्तव्य” इति शुत्या (३) अवणसहकृतस्य मननस्य मोक्ष-
हेतुलं बोध्यते । अवणं च “श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य” इति स्मृतेः

(१) विश्वेति २ पु० पा० ।

(२) ड० उ० च० ६ वा ५ ।

(३) अ १ आ. १ च० १ वा. भाष्यम् ।

कृत एवायम् । तन्निरपेक्षस्त्वनुमानमात्रशरणो नंरशिरः-
पावित्रग्रादिवदनर्थमेव समासादयेत् । तस्मादागममैक-
वाक्यतया प्रवृत्ते शास्त्रे तदधिकार्येवाऽधिकारीति
शूद्रादयोऽनधिकृता एव, अतो यादवधिकारिपरोऽयं
जगच्छब्द इति केचित् तत्राह । परमकारणिको
हीत्यादि ॥

शूद्रादौ नास्तीति तदमहकृतं मननमपि न मोक्षसम्यादकमिति
न तत्र तस्याधिकारः । भवतु वा तत्त्वज्ञानेन फलेनाधिकारनिरूपणं
तथापि नाऽमानुमितिमालं फलमपि त्वपवर्गसाधनं, मनने प्रकारा-
काङ्क्षायां श्रीतत्वे मन्तव्य इति सामानाधिकरणाच्छवणसमान-
प्रकारकमननस्यापवर्गसाधनत्वात्, श्रुत्येकवाक्यतापनशास्त्रसाध्य-
मननजन्यतानिश्चयज्ञ । श्रवणसमानप्रकारकत्वज्ञानं श्रुत्येकवाक्यता-
पवत्वज्ञानं च श्रुत्यध्ययनजन्यम् । तत्र चानधिकृत एव शूद्रादिः ।
एवं च शूद्रादेरागमैकवाक्यतया प्रवृत्ते शास्त्रे मननजन्यमोक्षरूप-
फलाभावात् शूद्रादेरधिकारः । यदि च शूद्रादिः प्रत्यवायमवधार्य
रागौलक्ष्मादेहमधीत्य शरीरादिविक्षात्मज्ञानवान् स्यात् तदाऽपि
“ब्राह्मणा विविदिषति यज्ञेन दानेने”त्यादिश्रुत्या (१) ब्राह्मण-
कर्तृकश्वणस्यैव मोक्षहेतुत्वमिति न तस्माच्चोक्ते इति । तन्निर-
पेक्षः श्रुतिनिरपेक्षः ॥

सन्त्येव केचित् करुणाद्रमनसो येषां जगदेव
मित्रं, अन्यथा “भूतेभ्योऽभयं दत्त्वेति” प्रिधिवैयर्थ्य-
प्रसङ्गः, निष्कारणमेव हि परदुःखप्रहाणेच्छा कारण्यं,
सा च यथैकं दुःखितं पश्यतो भवति तथा जगदपि
दुःखितं पश्यतः किं न स्यात् । भवति चेत् तत्प-
राणोपायप्रवृत्तौ का नामाऽनुपपत्तिः । ननु करुणाद्र-
हृदयोऽप्ययं व्युत्पित्सुमेव व्युत्पादयेन्न तु विपरीतं, न
हि बधिरेषु गायनो गायतीत्यत आह । तत्र यदि
कश्चिदिति । न हि रोगी मन्दभाग्यतया चरकाद्युप-
देशे न प्रवर्तते इति तदर्थता तस्य निवर्तते इत्यर्थः ॥

पूर्वपक्षं निराकुर्वन्नेव कारणिकस्य परमलमप्याह । सन्त्येव
हीति । सर्वदुःखापनिनीषुत्वमेव परमलमित्यर्थः । अन्यथेति ।
सर्वभूतानिष्टहेतुनिराचिक्रीर्षीरेकसासम्भवादित्यर्थः । तथाविधो-
पदेशवाक्यप्रणयनाश्च न तदशक्यमिति भावः । तथेति । यदि
शुपुण्युपरागीण सा स्यात् तदा तदनुपहिते सा न सम्भाव्येत,
न चैव, करुणात्वयाघातादिति यथाऽधिकातशरीरावच्छेदेन सा
तथाऽनधिकातशरीरावच्छेदेनापि कथं न स्यादित्यर्थः ।

ननु यदि कश्चित्प्रवर्ततेत्यनेन प्रकृते दूषणाभावात् किं
तत्प्रमाधिनेत्यत आह । नन्विति । तदिपरीतमिति । ततस्य
न अगतः शमायेति भावः । शङ्खां निरस्यति । न हीति ।

नन्वनधिकृतव्युत्पादनेन प्रत्यवायमपश्यन् कथ-
मवधेयवेचनः स्यात् पश्यन् वा न प्रवर्तेत् । कारुणि-
कतया पश्यन्नपि प्रवर्तते चेत् प्रमादी स्यात् । तथा
च परलोकादबिभ्यतोऽस्य वचनं कः श्रद्धास्यतीत्यत
आह । न चेति ।

यद्यपि प्रहीणमोहत्वादेवाऽस्य पापपुण्ययोकृत्पत्ति-
तदर्थता — तदुइश्वकता । न ह्युपदेश्याप्रवृत्तावुपदेशस्य तदर्थता
निवर्तते इत्यर्थः ॥

ननु मुनेदोषसम्बवे ऽपि व्युत्पादनसिद्धेः किं दोषविनाश-
कीर्तनेनेत्यत आह । नन्वनधिकृतेति ।

नन्वामनामधिकारिगरीरावच्छदनियमादनुष्ठानयोग्यगरोरा-
वच्छेदेन व्युत्पादनात् सर्वेषामुहेश्यत्वे ऽपि न दोषः सकलशरीरा-
वच्छेदेन व्युत्पादने मानाभावात् । न च यत्र फलभागित्वाभावः
निश्चयस्तदव्युत्पादने ऽपि कारुणिकत्वत्तिरपि । अत्राहुः । सकल-
शरीरावच्छेदेन प्राणिनः पश्यन् अयमनधिकारिणोऽपि मन्त्रप्रभा-
वादेव फलमवश्यभावीति निश्चयेन फलभागित्वाभावनिश्चया-
भावात् कारुणिकः कथं सर्दशरीरावच्छेदेन प्राणिनां नोहिंश्चत् न
हि तत्र तस्याशक्तिरकारुणिकत्वं वंत्युत्तं वश्यति हि सत्यमङ्गतया
अनधिकारिणोर्पीति । यद्यपीति । न च नास्य किञ्चिहोष
इति टोका प्रत्यवायागुत्पत्तावपि सङ्क्षेत्युरिति वाच्यम् । पापानो
विक्षीयते इति अग्रे विधानात् तट्टोकाया ध्वंसपरलादिति भावः ।

रेव नास्ति, वक्ष्यति हि “न प्रवृत्तिः प्रतिसम्भानाय हीनक्लेशसे” ति, (१) तथापि क्लेशहानेदुरुहत्वात् प्रव्यवायमभ्युपगम्य तदभावाय तपःप्रभाव उक्तः ॥

नन्वेवं “प्रक्षालनाद्वि पञ्चस्य दूरादस्पर्शनं वर” मित्यत आह ।

तथा चेति । नहि गा: पञ्चमग्नाः पञ्चलेपभयादनुकम्पापरवशाः समर्था नोद्धरन्ति । अपि तूष्ट्य पञ्चं क्षालयन्तीत्यर्थः ॥

ननु यद्यनधिकृतः, कथं फलभागी, तथा चेत्

दुरुहत्वादिति । अस्मदादिभिरिति शेषः । न च तपःप्रभावनिषयात्त्रिष्यस्तदभावे तदुपपत्तेः ।

ननु दृष्टान्ते व्युत्पादनानन्तर्भावात् तद्वैपम्यमित्यत आह । नन्वेत्त्रमिति । खपापमुत्पाद्य तत्रिवर्तनात् तदनुत्पादनमेव श्रेय इत्यर्थः । न हीति । खदोषमपरिगण्य परहिताय प्रहृत्ताः खदोषमुत्पाद्यापि तदिनाशयन्तीत्यत्रैव दृष्टान्तो न तु व्युत्पादनमपि अन्तर्भावेति वैषम्यमित्यर्थः ॥

ननु तपोनिधिरित्यनेत्रैव तपःप्रभावात् दोषाभावप्राप्तेः पुनर्स्तपःप्रभावाभिधानं व्यर्थमित्यत आह । ननु यद्यैति । दृष्टा-

(१) गौ० स्त्र० अ ४ आ. १ स्त्र० ६३ ।

कथमनधिकृत इत्यभिसम्भायोत्तं प्रपञ्चयति । तपः
प्रभाव एव हीति । यथा॑ हि तेषां तपःप्रभावादे-
वंविधाः पाप्मानो विलीयन्ते तथा तपःप्रभावादेव
सत्यसङ्ख्यतयाऽनधिकारिणोपि फलभागिन इति न
कश्चिद्विरोधः । न च फलापेक्षया च तेषामनधिकारः ।
किं तर्हि ? कर्मपिक्षया । अनधिकृतेन कृतं कर्म विगुणं
सन्न फलाय पर्याप्तमित्यपि न । विशिष्टयाजकसम्बन्धा-
देव तस्य परिपूर्णत्वात् । याजक एव त्वयाज्यं याजयन्
प्रत्यवायमासादयेत् । राज्ञः प्रतिगृह्णन्निव विदान् ।
स च तीव्रतरेण तपसैव विलीयत इत्यर्थः । तर्हि
न्ताथे पुनस्तदभिधानमिति दर्शयन्त्रवाऽनधिकृतस्य फलभागित्वं न
समाहितमिति । तस्माधत्ते । यथा हीति । यथोत्तेजकमाहा-
मगात् प्रतिबद्धोपि वक्षिद्देहति तथाऽत्र चाण्डालशरीरजनकं
कर्मणि फलप्रतिबन्धके॒ऽपि याजकतपोमाहामगादनधिकृतस्यापि
फलसिद्धिः । न च चाण्डालादौ कारणतावच्छेदकद्विज-
शरीरत्वाभावात् कारणतेति न तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् ।
लाघवाच्छरीरत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वादिति भावः । याजकेति
व्युत्पादकस्याप्यपलक्षणं प्रकृतत्वात् । न चाण्डालीनामयं प्रसङ्ग-
इति प्रसङ्गस्तरूपं न दर्शितमिति तदाह । तर्हीति । शिष्टा-
चारविषयत्वादस्मदादिकर्तव्यमपि तद्वित्पादनं स्थादित्यर्थः ।

“महाजनो येन गतः स पन्था” इति न्यायेन वय-
मप्यनधिकृतान् व्युत्पादयाम इत्यत आह । न चेति ।

ननु तार्किकाणामज्ञानं निवर्तयता किमनेन
शास्त्रस्योपकृतं स्थादित्यत आह । कुतार्किकैरिति ।
अज्ञानमसम्यग्ज्ञानम् ॥

इह कर्मारभे प्रारब्धस्यान्तरायविरहेण परिसमाप्तिं
कामयमाना अभीष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं प्रेक्षावनः
प्रवर्तन्ते । दृश्यते च तत्र तत्र बहुशो व्यभिचारः कृत-

न चेतीति । अनधिकृतव्युत्पादनस्य धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वादिविगौत-
लिङ्गविशेषाभावात्र कर्तव्यतानुमितिरिति भावः ॥

कुतार्किकाज्ञानमित्यत्र षष्ठीसमासमनाहृत्य मध्यपदलोपि-
समासाश्चयणबीजमनुपपत्तिमाह । नन्विति । यद्यपि कुतार्कि-
काणामज्ञानं निवर्तयता इनेन निवन्धेन शास्त्रे दूषणार्थं तेषाम-
प्रवृत्तौ शास्त्रसुपकृतं स्थादेव, तथापि शास्त्रसम्बन्धितयैवाऽरभे
दूषणकरणात् शास्त्रसम्बन्धमात्रित्येव परिहृतमिति भावः । ननु
चाभावान्तराणामज्ञत्वादज्ञानमत्र ज्ञानधंसो वाच्यः स च
अनिवर्त्य इत्यत आह । असम्यग्ज्ञानमिति । तदेतच्छास्त्रदूषणो-
ज्ञावनेन तेराहितमित्यर्थः ॥

ननु नमस्तारः कृतो निवधत एवेति नियमाभावात् तद-
करणसम्भातशङ्का निर्दीजेत्यतस्माद्दीजमाह । इहेति ।

नमस्कारस्याऽपि समीहितासिद्धेविं परीतस्याऽपि समी-
हितसिद्धेः । न चाच्र “वृष्टिकांम् कारीर्गै निर्वपे” दिति-
वत् प्रारब्धपरिसमाप्तिकामो देवतां नमस्कुर्यादिति
श्रुतिरस्ति, येन व्यभिचारेऽपि कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यं
कल्पयामस्तस्मादप्रामाणिकप्रसिद्धिविजृभितमेतदित्य-
भिसम्भाय किमु न कृतो वार्त्तिककृतेष्टदेवतानमस्कार
दृश्यत आह । अविगीतेति ॥

प्रत्यक्षमिवाविगीतशिष्टाचारोऽपि श्रुतिसङ्गावे

येनेत्युपलक्षणम् । जन्मान्तरक्रतनमस्कारात् फलमिहिं कल्पयाम
इत्यपि द्रष्टव्यम् । न च समीहितसिद्धा लिङ्गेन जन्मान्तरीय-
नमस्कारानुमानं स्यादिति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयात् । व्यभि-
चारायहे हि कारणतायहः तस्मिन् सति जन्मान्तरीयतदनुमाने
व्यभिचारायह इति भावः ॥

प्रत्यक्षमिवेति । श्रेष्ठुपेतवेदप्रमाणभावः ग्रिष्ठः, तदाचारे
चाऽविगीतत्वं शुत्यादनिषिद्धत्वम्, अलौकिकत्वमपि लिङ्गविशेषण-
मत्र, तेन भोजनाद्याचारेण न व्यभिचारः । न च व्यभिचारे सति
नियतप्राक्कर्त्त्वस्य ग्राह्यस्याभावादयोग्यतया श्रुतिरपि न तद्विधिका
स्यादिति वाच्यम् । व्यभिचारासिद्धेः । योग्यानुपलम्बेहि हिकस्य
तस्याभावनिश्चयेऽपि जन्मान्तरीयतदभावस्याग्रहात् । सामान्या-
भावयहस्य च यावद्विशेषाभावग्रहात्याप्त्वात् । न च व्यभिचार-

प्रमाणमेव, निर्मूलस्य च (१) शिष्टाचारस्याऽसम्भवात् ।
 अप्रमाणमूलकस्य च प्रामाणिकविगानविरहानुप-
 पत्तेः । तथा (२) सत्यभावः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यमव-
 लम्बते । असति च भावो जन्मान्तरोयधर्मसम्पत्तिम् ।
 अन्यव्यतिरेकाऽभावदर्शनं त्वागमेतरप्रमाणगोचरं
 कार्यकारणभावमपाकरोतीत्यर्थः । (न त्वेवम्भूतं
 शिष्टाचारं कार्यकारणभावमपाकरोतीत्यर्थः) (३) ।

संशयः कारणत्वप्रतिबन्धकः, याज्ञासंशयस्य प्रमाणप्रहृत्तिप्रति-
 बन्धकत्वं प्रमाणमात्रोच्छेदापत्तेः, तप्रहृत्तेः पूर्वं याज्ञासंशयस्याऽव-
 श्यकत्वादिति भावः । अप्रयोजकत्वं निवर्तयितुमाह । निर्मूलस्य
 चेति । अन्यव्यभिचारं समाधत्ते । तथा चेति । व्यतिरेक-
 व्यभिचारं समाधत्ते । असति चेति ।

ननुभयमप्ययुक्तं कर्त्रादिसाहुख्येऽपि फलासिष्ठेः । न च प्रति-
 बन्धकदुरितभूयस्वत् तथेति वाचम् । दुरितस्याऽतीद्विय-
 स्याऽल्पत्वभूयस्वयोरस्मदादिना ज्ञातुमशक्यतयाऽनवध्यसायेन
 प्रहृत्यभावापत्तेः । जन्मान्तरोयसमाप्तिं चोहित्य शिष्टैस्तद-
 करणात् । प्रत्यक्षवेदस्याभावेन यथाचारं शुतेरनुमानात् ।

(१) निर्मूलेति कवित् ।

(२) प्रकाशानुसारेण तथा चेति युक्तम् ।

(३) कविंशित्युक्तके () एतद्वल्गतो यन्मः कुरुक्षितः ।

यद्येवं, किमनेन न कृत इत्यत आह । परमेति ।
यदि कृतस्तत्किमिन्द्रलुप्तेन^(१) गतो येन न हश्यत
इत्यत आह । न निवेशितः । अत्रैव दृष्टान्तो न

आचारस्यैहिकप्रारप्तिमात्रविषय इति धर्मिग्राहकमानेन
तस्यैहिकमात्रफलकालात् ।

अत्रास्त्विष्टुचरणः-समाप्तौ मङ्गलं न साधनमुभयतो व्यभि-
चारात् । किन्तु प्रायश्चित्तवत्स्य विष्णवंसः फलम् । यद्यपि निर्विष्णवं
परिसमाप्ततामिति कामनया तदाचरणं, तथापि “सविशेषणे
हीति” न्यायेनाऽहं स्वर्गे स्थामित्यत्र स्वर्गं इव विष्णाभावः फलं,
न समाप्तिरुक्तदोषात् । समाप्तिसु दुरितध्वंसाभावात्, (२) प्रति-
बन्धकाभावस्य तथैव हेतुलाभधारणात् । तथा च यत्र मङ्गले
सत्यपि न समाप्तिः तत्र तत्फलं प्रत्येकं विष्णवंसो भवत्येव,
साङ्गादैदिक्क्रमेणः फलावश्यभावात् । न चानध्ववसायः याव-
दिष्टशङ्कं तदाचारात् । यत्र च मङ्गलं विनाऽपि समाप्तिस्तत्र
जन्मान्तरादनुवर्तमानदुरितात्यन्ताभाव एव हेतुः । स एव
सुकृतसम्योपलक्षित इहेति सङ्केपः ।

परमेतीति । वार्त्तिककारस्य गिष्ठते सति ग्रन्थकर्तृत्वेन
कृतनमस्त्वारत्वं सामान्यतोऽनुमाय एतद्वार्त्तिकं वार्त्तिककारीय-
देवतानमस्त्वारपूर्वकारश्च तद्रूपत्वादिति व्यतिरेकीति० भावः ।

(१) किमिह लुप्तेन इति ३ पा० ८० ।

(२) दुरितसंसर्गाभावात् पा० २ पा० ।

खल्विति । न खल्विष्टदेवतानमस्कारवत्तन्निबन्धनमपि
क्वचिदुपयुज्यत इत्यर्थः, नन्वेवम्भूतं शिष्ठाचारं शिष्या
अपि याहयितव्याः, न च तन्निवेशनव्यतिरिक्ते
ते याहिताः स्फुरित्यत आह । मङ्गलान्तरवदिति ॥

इति प्रथमश्लोकव्याख्याव्याख्यानम् ।

तवेति । शास्त्रे व्याख्यातव्ये । ननु दण्डक-
सूतस्थानुवादो नास्तीत्यत उक्तं सङ्केपत इति ॥

इन्द्रलुप्तनामा जातकेशविलोपको रोगभेदः । ननु निवेशनमपि
शिष्टैराचर्यमाणत्वात् सफलमेवेत्यत आह । न खल्विति ।
शिष्यशिक्षार्थं कैश्चिदेव तन्निबन्धन इत्यर्थः । अशङ्कितोद्धारत्व-
माशङ्कगाह । नन्विति । टीकायां मङ्गलस्थान्तरं उधिदूर्वादि ।

इति प्रथमश्लोकव्याख्याव्याख्याव्याख्यानम् ।

तवेत्याधारसप्तस्यामन्वयिषयताभ्यमं वारयति । शास्त्र इति ।
ननु दिङ्गागादिक्तदूषणोक्तारं प्रतिज्ञाय सूत्रतात्पर्याभिधानम-
प्रकृतमित्यत आह । व्याख्यातव्य इति । शास्त्रमेव तथा
व्याख्येयं यथा तन्निरासोऽपि भवतौत्यर्थः । ननु सूत्रैकदेशाभिधानं
सङ्केपः, स चेत्र सूत्रानुवादस्तन्मिंसु सति न सङ्केप इत्यत आह ।
ननु, दण्डकेति । दण्ड इव दण्डकं दीर्घं तावत्पदानभिधान-

नन्वादिसूचत्वमस्य सुप्रसिद्धमेवाभिसम्बन्धवाक्य-
त्वात् तत्किमनेनोदीरितेनेयंत आह । आदिग्रहणे-
नेति ॥

ननु शास्त्रनिःश्रेयसयोरनेन सम्बन्धवाक्यमिति
युक्तमभिस्तु किमर्थमित्यत आह । अभिमत इति ।
अस्ति हि शास्त्रनिःश्रेयसयोर्वाच्यवाचकभावोऽपि
सम्बन्धः, न चासाविहाभिमतः प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनङ्गत्वात् ।
नहि वाचकादाच्यप्रतीतेवाच्यस्य निष्पत्तिर्यतो मुमुक्षु-
वाचके प्रवर्तताम्, उपाये तूपेयार्थी प्रवर्तते तेन
हेतुहेतुमङ्गाव एव विवक्षितः ॥

प्रादिपदेनैव तदभिधानादथानुवादादा मङ्गपानुवादौ न विरुद्धा-
विल्यम्यः ॥

ननु प्रथमसूचत्वग्रापकमेवादिपदं किञ्च स्थादित्यत आह ।
नन्विति ॥

अभिपदस्याभिमतार्थत्वाच्याननिराकार्यां शङ्खामाह । ननु
शास्त्रेति । अभिमतेत्यस्य व्यावर्त्यमनभिमतं सम्बन्धमाह । अस्ति
हाति । ननु वाचवाचकभावो यदि पदतदर्थयोरिव, स नास्त्येव
शास्त्रनिःश्रेयसयोः, शास्त्रस्य वाक्यरूपत्वेनाऽवाचकत्वम्, प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावतु अभिमत एवति न व्यवच्छेदः । मैवम् ।
शास्त्रैकदेशनिःश्रेयसपदवाच्यत्वरूपस्यैव सम्बन्धस्य शास्त्रनिःश्रेय-

ननु नाच शास्त्रं तस्य निःश्रेयसहेतुत्वं वा श्रूयते
इत्यत आह । प्रमाणादीति । रुढपदातिक्रमे किं
तात्पर्यमित्यत आह । न हीति । यद्यपि शिष्यते
अनुशिष्यते प्रमाणादिकमनेनेति शास्त्रमिति व्युत्पत्त्या-
ऽत्रापि कारणता गम्यते, तथापि शासकसम्बन्धव्यापार-
वत्तया न तु शिष्यसम्बन्धव्यापारवत्तया, सा चेह
विवक्षिता, अन्यथा प्रमाणादीनि तत्त्वतो ज्ञात्वा

सयोः वाच्यवाचकभावत्वेन विवक्षितत्वात् । निःश्रेयसहेतुत्वरहित-
प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यभावोऽत्र अवच्छेद इति वा तात्पर्यात् ॥

ननु करणत्वेऽपि भावार्थस्य ज्ञासेरूपजीवत्वेन लाघवाङ्माव-
व्युत्पत्तिरेव तत्त्वज्ञानपदे कुतो नाश्रितेत्यत आह । नव्विति ।
अत्र आद्यकृते । ननु न हीत्याद्यप्रसक्तप्रतिषेधः करणव्युत्पत्ति-
लभ्य एवार्थः पदार्थतत्त्वज्ञानकारणतयेत्यनेनोच्चत इति यौनकृत्यं
देत्यत आह । रुढेति । रुढं पदं शास्त्रपदम् । न हीत्यादिटीका—
त्रव यथा विष्वम्बोऽज्ञातार्थः अवणमात्रादेव विषापहारी, न
तथेदं शास्त्रं ज्ञातार्थं फलाय, किन्त्वर्थज्ञानहारेत्यर्थः ।

अचापीति । शास्त्रपदेपोत्तर्थः । तथापीति । शास्त्रेहिकर्मक-
तया शब्दकरणकाज्ञातार्थविषयकपरबोधोत्पादनं शासनमित्युपदेश
एव शासकसम्बन्धो व्यापारः शास्त्रपदात् प्रतीयत इत्यर्थः ।
न त्विति । खरूपेण स्त्रीयेन रूपेणेत्यर्थः ।

तावन्न मुच्येत यावन्नानुशिष्यादिति, तदिदमुक्तं पदार्थ-
तत्त्वावगमकरणतयेति न तु खरूपेणेति च ।

ननु हेतुत्वकरणत्वे न विषयभेदेन भवितुमर्हतं
इत्यत आह । तेनेति । उभयोरपि हेतुः शास्त्रं
करणं च, किन्तु पदार्थतत्त्वे ज्ञापकतया, निःश्रेयसे
तद्वापारवतः करणतयेत्यर्थः । तदिदमुक्तं तथा
चेति । एवं च सति शास्त्रस्य निःश्रेयसे कर्तव्ये
पदार्थतत्त्वज्ञानस्य निरुक्तिबलेन व्यापारत्वे दर्शिते
व्यापारव्यापारिणोः कार्यकारणभावः, तथा व्यापार-
वता शास्त्रेण व्यापारविषयस्य प्रमाणादैः प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकभावः, तथा व्यापारविषयेण प्रमाणादिना

नगुकरणव्युत्पत्त्यैव शास्त्रस्य तत्त्वावगमव्यापारत्वे दर्शिते तस्य
पुनरभिधानं व्यर्थमित्यत आह । नन्विति । तत्त्वज्ञानिं प्रतिं
करणत्वं, निश्रेयसं प्रतिहेतुत्वं शास्त्रस्येति विषयभेदात् न पञ्चम्या
शास्त्रस्य निःश्रेयसे कर्तव्ये तत्त्वावगमव्यापारत्वं लभ्यत इत्यर्थः ।
यथाशुतंस्यागमकत्वादाह । उभयोरिति । अत्र हेतुपञ्चमी हेतु-
विशेषकरणपरा, करणं च सव्यापारमेवेति व्यापारस्यान्यस्योप-
स्थापने गौरवात् करणव्युत्पत्तिलभ्यस्तत्त्वावगम एव तद्वापारः
कल्पयत इत्यर्थः । टीकोक्तसम्बन्धमुपलब्धाणीकत्वाऽन्यानपि सम्बन्धा-
नाह । एवं चेति । पदार्थतत्त्वज्ञानस्येत्यत ज्ञानपदं ज्ञानिपरम् ।

व्यापारस्य तत्त्वज्ञानस्य विषयविषयभावः, तथा
व्यापारेण तत्त्वज्ञानेन व्यापारफलस्य निःश्रेयसस्य
कार्यकारणभावः, तथा व्यापारविषयफलयोर्हेतुहेतु-
मङ्गावः सम्बन्धः सूचितः नान्तरीयकत्वात् । न
द्युतिहेतुकस्तद्वापारो नाम, नाप्यतत्कर्म तद्वापार-
विषयो, नापि तत्फलाननुगुणस्तद्वापारस्तद्वापार-
विषयो वेति पञ्चमु वक्तव्येषु उपलब्धाणार्थं द्यथमाह ।
शास्त्रप्रमाणादैति । एवमेव व्युत्पत्तिलभ्यं व्यापार-

व्यापारविषयफलयोरिति । यद्यपि व्यापारविषयफलयोः कार्य-
कारणभावे न मानं न वा तदभिधानं शास्त्रे प्रवृत्तिप्रयोजकं
तथापि व्यापारमावस्थाहेतुत्वाद्विषयविशेषसहित एव व्यापारो
हेतुरिति विशिष्टहेतुत्वे विशेषणस्थापि विषयस्य प्रमाणादेहेतुत्व-
सुक्तम्, अत एव व्यापारफलयोरपि हेतुहेतुमङ्गावो न व्यापार-
विषयांविषयकज्ञानेन गृह्णात इति तत्प्रवृत्त्वोऽपि शास्त्रे प्रयोजक
इति भावः । न द्युतिदिति । तज्जन्यस्तज्जन्यफलको व्यापारः
तदजन्यत्वे तु व्यापार एव न भवतीत्यर्थः । नाप्यतत्कर्मत्वत्
तद्वापाराविषयस्तत्कर्मत्वपि हेतुद्रष्टव्यः । पञ्चस्त्रित्युपलब्धाणं
तत्त्वज्ञानशतां निःश्रेयसमित्यपि सम्बन्धः प्रवृत्तिहेतुद्रष्टव्यः ॥

ननु चाच तत्त्वज्ञानपदे करणव्युत्पत्तिव्याख्यानं “तत्प्रस्थ ज्ञान-
मिति कर्मणि षष्ठी” त्यागामिभाष्विरुद्धमित्यत आह । एवमेवेति ।

मभिप्रेत्य तत्त्वस्य ज्ञानमिति षष्ठी भाष्यकारण
दर्शितेति न करणव्युत्पत्तिर्विरुद्धा ।

ननु शिष्याचार्यशास्त्रतद्वाख्यानानामपि सम्बन्धाः
कैश्चित्तान्विकैः प्रदर्शिताः ते कंस्मान्न प्रदर्श्यन्त इत्यत
आह । तदिदमभिधियेति ॥०।००॥ *न ज्ञास्तीत्येताव-
न्माचेषैव प्रदर्शनीयम् । किं नाम ? यावत्यप्रतिपादिते
प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्विरुद्धात् तावत्प्रदर्श्यते । न च शिष्या-
चार्यादिसम्बन्धास्तत्प्रवृत्त्यङ्गं, तेषां प्रवृत्तिफलत्वात् ।

तदिदमित्यादेव्यावर्यं सम्बन्धमाह । नन्विति । तस्मादिति ।
प्रयोजनं निःश्रेयसमभिधियं प्रमाणादि, तयोः प्रयोजनाभिधिययोः
सम्बन्धः कार्यकारणभावनिर्वाहक इत्यर्थः ।

ननु शास्त्रनिःश्रेयसयोर्न कार्यकारणभावः, तथाहि मनन-
रूपानुमितावेव न शास्त्रस्य ग्रन्थरूपस्य प्रमाणोत्यापनादिव्यव-
हितञ्चापारस्य कारणात्, नतरां च निदिध्यामनादिप्रणालिकयोत्प-
द्यमाने इपवर्जे, अन्वयव्यतिरेकयोश्च कारणात्तरसम्यादने इन्द्रिया-
सिद्धत्वात् शास्त्रकारणतत्कारणपरम्परावत् यागस्य स्वर्गमाध्यनत्वे
शब्दे इत्यवान्तरव्यापारो इपूर्वमन्यथा कारणकरणव्यापारव्यापा-
रिव्यवस्थानुपपत्तेः, निरुद्धकारणिकागमानुमितौ व्यभिचाराच्च न
शास्त्रं कारणं, अन्वयाऽनुमितेः शास्त्रजन्यत्वे शास्त्रानुमित्यो-

*प्रतीकस्य समापे वर्तमाना अहा मूल टीकासंवादाय विजयनगरसंस्कृत
शीरीजस्त्रिततात्पर्यटीकादाः पुष्टाङ्गाः पञ्चताङ्गाः ज्ञेयाः ।

न च श्रीस्वादीनां स्वरूपप्रतिपादनमप्युपयुज्यते, प्रमा-
गालरसिष्टत्वात् । तस्मात् प्रयोजनमभिधेयं तथोः

जातिसङ्करापन्निः । अथ शब्दजन्यत्वमावेष न शब्दत्वं मनः-
करणकतामाचेष साक्षात्त्वमिव, किं नाम ? ज्ञाप्यान्वयप्रतियोगि-
गोचराकाङ्क्षादिसहायशब्दजन्यत्वेन, तज्जानुमिती बाधितमेवेति
चेत् । न । शब्दतुल्यान्वयव्यतिरेकवत्त्वया शब्दज्ञानकारणा-
त्तरस्यापि शब्दवेदष्टव्यत्वात्, अन्यथा शब्दस्यापि न स्वाद-
विशेषात् तथा च शब्दसामग्रीजन्यत्वेन जातिसङ्करो दुर्वारः ।
प्रागभावमेदेन तद्विटितसामग्रीमेदात् न सङ्कर इति चेत् ।
न । तद्विटितराशेषकारणतौच्चे तदभावस्याप्यापाद्यत्वात् तस्य
तदेकोच्चेयत्वात् ।

यत्तु समाहितं प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम
इति महर्षिवाक्यादेव विनिश्चितामभावैः स्वर्गादिकं प्रति यागादे-
रिव, निःश्रेयसे तदनुकूलायामनुमिती च शास्त्रहेतुता ज्ञायते,
लिङ्गपरामर्शाद्यजन्यत्वादेः शब्दत्वप्रयोजकत्वाच्च जातिसङ्करः
कार्यवैज्ञात्यकल्पनाच्च न व्यभिचार इति ।

तत्र । परस्यराश्रयत्वात् । शास्त्रस्य निःश्रेयहेतुले मिहे करण-
व्युत्त्वात् तत्त्वज्ञानपदं शास्त्रपरं सिद्धेत्, सिद्धे च शास्त्रपरत्वे
शास्त्रस्य निःश्रेयसहेतुत्वसिद्धेः, लाघवात् शब्दविटितसामग्रीजन्य-
त्वस्य शब्दत्वे प्रयोजकत्वात् कारणताप्राहकमानाभावाच्च न
कार्यवैज्ञात्यमपीति ।

सम्बन्धोऽभिधेयस्तद्वारा शास्त्रस्य प्रयोजनेन 'सम्बन्धं
द्रव्येतदर्थत्वमेव प्रथमसूत्रस्य न्यायमित्यर्थः ।

अत्रोच्चते । शास्त्रात् तत्रतिपादज्ञानं, ततो लिङ्गकरणको-
चारन्यायविषयकं वाक्यार्थज्ञानं, ततो लिङ्गपरामर्शः, ततोऽनु-
मितिर्भवनरूपा, ततो निदिध्यामनादिक्रमेणात्मसाक्षात्कारादपवर्गं,
इति यदपवर्गकारणकारणत्वं शास्त्रस्य तत्रैव हेतुपञ्चम्यास्त्रात्पर्यं,
प्रवृत्तेस्तावतौप्रपत्तेः । न हि फलसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं.
साधनसाधनगोचरप्रवृत्तिविलयापत्त्या ऽनुभवापलापात् । तथा च
फलतद्वायेतरसमवधानेऽपि फलान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुविहिता-
न्वयव्यतिरेकशालितज्ञानमेव साधनसाधनयोरनुगतं यत् फलार्थ-
प्रवृत्तिकारणं तदेव शास्त्रस्य हेतुपञ्चम्याऽभिधीयते, न तु साधनत्वं,
सामान्यपरतायां बाधके सत्येव विशेषपरत्वौचित्यात्, आकरे(१)
अथयमेवार्थः कार्यकारणपदेन विवक्षितः ।

एतेन निःश्रेयसानुकूलोऽधिगमो निःश्रेयसाधिगम इति मध्य-
मपदलोपी समाप्तोऽन्यथाधिगमपदवैयर्थमिति मतमपास्तम् ।
उत्तरोत्त्वौप्रपत्तावध्याहारै मानाभावात् । तत्रापि प्रयोजन-
परम्परामस्वन्यसाम्राद्यणीयत्वात् । अन्यथाऽनुकूलत्वानिवचनात् ।
न चाधिगमपदवैयर्थं, निःश्रेयसप्राप्यर्थोपायान्तरवारणपरत्वात् ।
अत एव तत्त्वज्ञानां-तत्त्वज्ञमिश्रालिनां निःश्रेयसाधिगम इति
व्याख्यानमपहस्तितम् । फलस्य तत्त्वज्ञानसाधनतात्मभीऽपि करण-
व्यत्पत्त्यनादरे शास्त्रफलसम्बन्धावोधकत्वप्रसङ्गादिति ॥

(१) तात्पर्यटीकायाम् ।

ननु यन्मिथ्याज्ञानं संसारं प्रतनोति तस्यैव तत्त्व-
ज्ञानं निःश्रेयसहेतुः, आत्मा च तथा, तदन्येषां शास्त्रा-
ऽभिधेयानामपि न निःश्रेयसहेतुत्वं, तथा च न फल-
सम्बन्ध इत्यत आह (१)। यत्पदार्थति । [३१२१]

ननु प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानस्य यदि निःश्रेयस-
हेतुता शास्त्रप्रवृत्तेः पूर्वसंव प्रमाणसिङ्गा, निष्ठयोजनं
शास्त्रे प्रयोजनाभिधानं, मानाल्लरसिङ्गे उपर्दशान-
पेत्रगात् । अथेत एव निष्ठयो, दुरुत्तरमितरेतग्राश्यत्वं,
प्रवृत्तो हि प्रयोजनं निष्ठिनुयात् । निष्ठितप्रयोजनश्च प्रव-
र्तते । न च प्रवृत्तेः प्रागेव मुनिवचनाद्विष्ठिनोति, प्रथम-
सूत्र एव प्रयोजनानिष्ठयेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तत्राऽपि च
प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनान्तरभिधाने उनवस्था । तदनिष्ठये
उप्यादा प्रवृत्तिष्ठित् उत्तरोत्तरप्रवृत्तावपि तथात्प्रस-
ङ्गात् । तथात् प्रयोजनाभिधानं मनुपपन्नमिति केचित् ।

ननुपयोगमात्रेणैवाभिधाने समर्थितं किं यत्पदार्थेत्यादिनेत्यत
आह । नन्विति ।

प्रथमसूत्र एवंति । न च द्वितीयसूत्राद्येव शास्त्रं, प्रथम-
सूत्रस्यापि पदार्थेष्ट्रकतया त्रिविधशास्त्रप्रवृत्त्यन्तर्गतत्वात् ।
न च योगविभागे मत्युष्ट्रेष्ट्रपरभागस्य शास्त्राभार्भाव इति वाच्यम् ।

तदनुपपन्नम् । चिविधा हि पुंसां चित्तहृत्यः । अनुभव दृच्छा प्रयत्नस्तेति । तचानुभवो नेच्छामनुविधत्ते । अनिष्टस्याप्युपलब्धेः । दृच्छा तु पुरुषार्थे खरसोत्तिता, तत्पाधने तथा, उनुमानोत्ताप्या च । प्रयत्नस्तु साधनविषय एव । तच साधनगोचरा दृच्छा, प्रयत्नो वा आद्या प्रवृत्तिरिश्चयते । न त्वनुभवः फलगोचरा वेच्छा प्रवृत्तिर्थेन तयोरपि प्रयोजननिष्ठयापेक्षा स्थात् । न ह्युपेक्षणीयं निष्प्रयोजनमिति नानुभूयते । नापि मुखं प्रयोजनान्तरशून्यमिति नेष्टते । नापि मुमुक्षुणा उनपेक्षितस्वर्गं यागादिकं तत्पाधनतया नानुभूयते । पुरुषार्थसाधने त्विच्छालक्षणा प्रयत्नलक्षणा वा प्रवृत्तिर्थस्वर्गं युधै दुखप्रहाणं दृप्तिसौहित्यसुखं वाऽननुसन्धायान्नमनुमिच्छति यतते वा । तस्माद्यत्र यः प्रवर्त्तयितव्यः स तत्पाधनर्थं दर्शनम्यपरादयुद्देशं लभ्ये योगविभागं मानाभावात् । न च शास्त्रे प्रवृत्तिरेव न किं तु तदेकदेश एवेति युक्तम् । शास्त्रस्य प्रेक्षावदनुपादेयतापत्तेः । एकदेशस्यैव प्रवृत्तिगोचरलेन शास्त्रगोचरोपादानाभावादिति भावः । न ह्युपेक्षणीयमिति । यद्यपि क्वचिदनुभवार्थमपि प्रयत्नप्रयोजनापेक्षा भवत्येव तथापि न सर्वत्र तथेति भावः । ननुत्तरत्राप्यनुभवस्य शास्त्रफललेन प्रयोजनान्

यित्वा, यतश्च यो निवर्त्यितव्यः स तत्साध्यमनर्थं दर्शयित्वेति उक्तं प्रयोजनं श्रोता कथं अद्वायति अश्रहधानो वा कथं प्रवर्त्सर्गतीत्यवशिष्यते तत्राह । विनिश्चितेति । [१०११]

यद्यपि मुनेराम्भत्वावधारणे प्रयोजनानभिधानं इपि प्रयोजनसामान्यनिष्ठयो भवत्येव प्रयोजनविदिं शास्त्रमामोक्तत्वादिति, तथापि नासौ प्रस्तुत्यङ्गं, न पेक्षापत्तिः, तस्मात् हितौयसूक्तोक्तप्रयोजनपरीक्षाऽऽश्यणेन प्रयोजनाभिधानमिति केचित् । अत्राहुः । हितिं ज्ञानमेकं प्रयत्नसाध्यमन्यत्र प्रयत्नानधीनं, तत्र प्रथमसूक्तार्थानुभवे न यत्नापेक्षा, तं विनापि विदितपदपदार्थसङ्गतेः श्रुतादिसूक्तस्य तदर्थज्ञानोदयात् । शास्त्रार्थकलनं तु प्रयत्नाधीनं, पूर्वापरपरामर्जितचक्रविरोधावगमम् (१) सुतरां प्रयत्नापेक्षा । न चाऽऽश्यसूक्तार्थावधारणे इपि विरोधागङ्गा नियता, येन तत्त्विराकरणाय यत्नो इपेक्ष्येत । सभावनामात्रस्य चाऽप्रयोजकत्वात् । यत्त्वन्वीक्षार्थावधारणमपि लोकोक्तरमतेः कस्यापि प्रयत्नानपेक्षं सभाव्यत इति ।, तत्र । कस्यचित् प्रयत्नानपेक्षायामपि सर्वस्थातश्चात्मेन तदर्थमेव प्रयोजनाभिधानादिति ॥

तथापौति । शुक्रं चादः । बलवदनिष्टानगुबन्धीष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वात् अनिष्टापेक्षया चेष्टस्य बलवत्त्वप्रतिसन्धानं

(१) यगमे च इति पाठो शुक्रः प्रतिभाति ।

हि प्रयोजनवदित्येव प्रवर्त्तते । किं तर्हि ? अस्मद-
पेक्षितप्रयोजनवदिदमिति क्वल्ला, स च प्रयोजन-
विशेषो वचनाद्वावसीयत इति सार्थकमेतदभिं-
धानं तदिदमुत्तं प्रयोजनादि विनिश्चित्य । विशेषत
इति शेषः । निश्चयश्च शास्त्रोपायकमेवदं निःश्रेय-
समित्याकारी, न त्ववश्यमाविप्रयोजनाकारः क्वच्या-
दाववग्रहादिवदत्रायन्तरायसम्भवात् । तदिदं प्रयो-
जनस्य प्रवर्त्तकत्वमुद्देश्यतया न प्रवृत्तिविषयतया तेन
नेष्टाभ्युपायताविधिविरोधः ॥

चेष्टतावच्छेदकरूपेणोपस्थितौ सत्यां भवतीति प्रयोजनविशेषज्ञान-
स्यैव प्रवर्त्तकत्वमिति भावः । यद्यपि विश्वदस्य विशेषार्थत्वादेव
विशेषत इति लभ्यते तथापि शास्त्रोपायकमेव निःश्रेयसमित्यु-
पायविशेषनिश्चयार्थमपि तदुपपत्तौ प्रयोजने यो विशेषो निःश्रेय-
सत्यं तवासये शेषमाह । विशेषत इतीति । अत एव विश्वद-
शेषाभ्यां लभ्यमयविशेषमाह । विनिश्चयस्तेति(१) । नन्वायं सूत्रं
प्रवर्त्तकज्ञानजननदारा प्रवर्त्तकं वाच्यं, तच्चेष्टसाधनताज्ञानात्मकं न
सूत्रेण जन्यते, किं तु शास्त्रसाधमिष्टमिति ज्ञानं, तच्च न प्रवर्त्तक-
मित्यत आह । तदिदमिति । प्रवर्त्तकत्वं-प्रवर्त्तकज्ञानविषयत्व-
मित्यर्थः ॥

(१) प्रकाशादुपारेष परिगृह्यावपि विनिश्चय दर्शत तुक्तम् ।

ननु मुनेरामत्वानिश्चये किं तद्वचने प्रवृत्तिर्नास्येव ? तथा सति तस्याऽमत्वनिश्चयोऽपि कथमित्यत आह । आमत्वाविनिश्चये त्वर्थसंशयात् । [२।२१] शास्त्रसाध्यतयेति शेषः ॥

ननु संशयात् कथं प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरित्यत आह । न खल्विति । [२।२४] यद्यपि च सख्याधिगमस्य कृष्णादिसाध्यतया संशयो नास्ति, तथापि भविष्यत्याऽस्येव, तथापि तमुद्दिश्य प्रेक्षावत्तः प्रवर्त्तन्ते, यथाच तत्र

नन्वामत्वानिश्चये प्रवृत्तिरेव न भवतीत्येव कुतोनोच्यत इत्यत आह । नन्विति । तथा सतीति । आमत्वानिश्चयादप्रवृत्तौ फलसंवादं विनाऽमत्वं क्वापि न निश्चीयेत्यर्थः । यद्यपि चैतत् शास्त्रफलं नैतदेहोपभोग्यमिति न तत्र संवादो ग्रहीतुं शक्यते तथापि योगजधर्मोत्पत्त्या सर्वज्ञत्वे सति संवादो ग्रहीत्यत इति भावः । नन्वर्थसन्देहो न तावत्काधनतामूङ्गयस्तस्याप्रवर्तकत्वात्, नापि फलावश्यभावसंशयः तस्यामत्वानिश्चये ऽप्यनुच्छेदादित्यत आह । शास्त्रसाध्यतयेतीति ॥

ननु दृष्टान्तो विषमः तत्र साधनतानिश्चये फलसन्देहात् प्रक्षते तु साधनतायामेव सन्देहादित्यत आह । नन्विति । संशयात् प्रवृत्तिरित्यत्रैव दृष्टान्तो न तु तद्विषयसन्देहे ऽपीत्यर्थः । साधनतासंशये ऽपि प्रवृत्तिमुपपादयति । तथाऽपीति । फलार्थि-

शतैकांशिकः फलभावः फलकोटिसूक्तटा तथावाऽपि,
न हीन्द्रियापातजोऽयं संशयः; किं नाम ? आप्त्वा-
विनिश्चयहेतुकाप्रामाण्यशङ्ख्या समाहतः, वस्तुतस्तु
सूतात् प्रयोजनादिविनिश्चयाकारमेव विज्ञानमित्यर्थः ।

ननु संशयः प्रयोजनादिवाक्याऽभावे ऽपि(१) मुलभः
विशेषस्मृतिस्त्वर्थित्वविशेषात् भविष्यतीत्याह । न
चेति ॥[३२५] यद्वचने हि यः प्रवर्त्तते स तद्वचनादेव विशे-
षस्मृतिमपेक्षते न स्वातन्त्र्येण । न हि रोगार्त्ती ममेदं
रोगनिवृत्तिसाधनं भवेन्नवेति यत्र तत्रोक्तुङ्गवलः स्वय-
मुत्वेचैव प्रवर्त्तते । किं नाम ? अनवधृताप्त्वस्यापि
ताया उक्टत्वात् फलसंशय इव साधनतासंशये ऽपि प्रहृत्तिः
क्षचिदिति भावः ॥

ननु साधकबाधकाभावमात्रे सत्यपि कोटिसारकतया प्रयो-
जनवाक्यमर्थवत्यात् इत्युत आह । नन्विति । इदं शास्त्रं निःश्रे-
यसाधनं न वेति संशयः । यद्वचने हीति । यद्यपि सामान्य-
तमौषधमात्रोपदेशे ऽप्यात्मानं प्रत्युपदेशपर्यालोचनयैव रोगार्त्तस्य
विशेषस्मृत्युत्पत्तौ संशयेन प्रवृत्तिदर्शनादन्यवचनादपि विशेषस्मृत्या
सन्देहात् बहुशः प्रहृत्तिदर्शनात्मैत्युत्त, तथापि यो यहाक्षात्
प्रवर्त्तते तस्य ततो विशेषस्मृतेः संशयविशेषस्यानुभवमिदस्य प्रवृत्ति-

(१) वाक्ये भावेऽपि इति २ पृ० पा० ।

बैद्यस्यैव वचनात् । अन्यथा स्थयं प्रयोजनाभिधानमन-
वगच्छन् अनर्थमन्याशङ्केत, किं—निष्प्रयोजनमिदं ?
काकदन्तपरीक्षायन्यवत्, उताऽशक्यसाधनप्रयोजनवत् ?
मृत्युहर्गिममहीधरोत्तरसानुसिद्धसञ्चौवनीकथनवत् ,
अथानभिमतप्रयोजन ? मार्यावर्त्तवासिनं प्रति दाच्चि-
तात्यस्य मातुलकन्यापरिणायनोपदेशवत्, अथाभि-
मतस्यापि शक्यस्यापि प्रयोजनस्य लघीयस्युपायान्तरे
गुरुरयमुपायः ? पिपासुं प्रति गीर्वाणतरङ्गीतीरकूप-
खननोपदेशवत् । एतामु चानर्थसम्भावनामु न
प्रवर्त्तते, न प्रयोजनाभिधाने इत्येतासामवकाशः लोक-
व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । न हि कस्तिद्यवचनादेव-
माशङ्ग निवर्त्तते यथा स्थयमुक्तेव्येति भावः ।

(इति प्रथमसूत्रतात्पर्यव्याख्यात्याख्यानम् ।)

विशेषहेतुत्वेनानुभवसिहत्वात् तत एव विशेषस्मृतिर्युक्ता । यहो-
पायान्तरसङ्गावो नोपेये दूषणमित्येवं परो इयं अन्य इति भावः ॥

लोकव्यवहारेति । यद्यपि सर्वस्य सर्वदा सर्वतानर्थशङ्गा-
विरहादैवं, तथापि क्वचिक्षा स्यादेवेति भावः ।

(इति प्रथमसूत्रतात्पर्यव्याख्यात्याख्यानम् ।)

तदनर्थकं—निष्प्रयोजनमित्यर्थः । इह द्विविधः
प्रमाणशब्दस्यार्थः प्रमीयते उनेनेति प्रमाणं, प्रमितिः
प्रमाणं, तत्र प्रथममधिकृत्योक्तं प्रमेयादौनां तत्त्वज्ञानं
प्रमाणतत्त्वज्ञानाधीनमिति ॥ [१०]

नन्विन्द्रियादौनामज्ञायमानानामेव खविषयपरि-
च्छेदजनकत्वं पश्यन्नपि कथमेवं ब्रूयादित्यत आह । न
हीति ॥ [१०] प्रमाणत्वेनाज्ञायमानं प्रमाणं खविषयं
परिच्छिनति, न त्वंधारयति, तज्जेह विवित-
मित्यर्थः । किमिति नावधारयति, न हीन्द्रियमज्ञाय-

अनर्थशब्दस्यानभिधेयवचनत्वमनुभवविरुद्धमित्यमर्थमाह ।
निष्प्रयोजनमिति । यदाप्यशक्वानुष्ठानोपायप्रतिपादकमपि वाक्यं
विप्रलभादिप्रयोजनं भवत्येव, तथापि तदपायसाध्यप्रयोजनशूल्यं
भवत्येवेति भावः । अनु प्रमितितत्त्वज्ञानाधीनं प्रमेयादितत्त्व-
ज्ञानमित्युक्तं तत्त्वज्ञानस्यैव प्रमितिलादित्यत आह । इहेति ।
सुत्रे प्रमाकरणस्यैव प्रमाणपदेनाभिधानादित्यर्थः ।

ननु म हीत्यादि पुनरुक्तं तदधीनमित्यनेमैव तदभावे
कार्यभावस्य बाधितत्वादित्यत आह । नन्विति । तंत्वेनेत्याच
विशेषापेक्षायामाह । प्रमाणत्वेनेति । आगप्रमाणसंशयज्ञमर्थ-
सन्देहं निर्वल्यनिष्कर्षप्रवृत्त्युक्तं न भवतीत्यर्थः ॥

मानमनिश्चयाकारमेव ज्ञानं जनयतीत्यत आह । ताव-
न्माचस्येति ॥[३।८] यद्यपि निश्चयाकारमेव ज्ञानमाधत्ते,
तथापि तथाभूतस्यैव भूयो भूयः प्रमेयविरहोपलब्धेः
विशेषानुपलब्धेश्च सन्देहस्तदवस्कन्दतीत्यर्थः । तत्
किं क्वचिदप्यवधारणं नास्त्येव ? तथा सति तोयमेवेद-
मियादिलौकिकः प्रत्ययः तथा पूर्वपक्षिणः क्वचिदपि
विनिश्चयो नास्त्येवेत्यादिकश्चाभिमानो विरुद्धेऽतीत्यत
आह । अपि त्विति ॥[३।९] यदि क्वचित् प्रमेयतत्त्वाव-
धारणं परमार्थतस्तदा प्रमाणतत्त्वावधारणादारणैव,

न तु प्रमाकरणत्वेनावधारितमपौन्द्रियादिकमाभाससाधारण-
मेव कदाचित्तेनैव भ्रमजननात्, न तु तदज्ञानं तत्त्वत्वेनाभास-
मेव तज्ज्ञानस्यैकरूपत्वादित्यत आह । किमितीति । उत्त-
दोषं निरस्यति । यद्यपौति । यद्यपि तज्ज्ञानमेकरूपमेवोत्पन्नं
तथाप्यनाभासव्याङ्गत्वं तत्र गृह्णत इति यथार्थत्वसन्देहात्मिकम्या
प्रहृतिः ततो न स्यादित्यर्थः । न तु प्रामाण्यस्य सर्वथैवाप्रसिद्धा
तदवधारणाधीनं प्रमेयतत्त्वावधारणमित्येवावधारणं कुत इत्यत
आह । तत् किमिति । यथाशुतस्यागमकलादाह । यदीति ।
व्याघातदण्डभिया सामान्यतः प्रामाण्यनिश्चये ऽपि तदुपायः परं
चिन्त्यत इत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण तु भवन्न पारमार्थिकमित्यर्थः ।० बोध-
कत्वं-बोधजनकत्वं-बोधजननावच्छिन्नसत्तेति यावत् ।
अव्यभिचारित्व-मविपरीतानुभवजनकत्वम्-अविपरीता-
नुभवजननावच्छिन्नसत्तेति यावत् । एवञ्चोपाधिहया-
वच्छिन्नायाः सत्ताया उपाधिभेदाङ्गिन्नाया द्वौकस्मिन्नर्थे
समवायः कृतकत्वानित्यत्वयोरिव न विरुद्धः । तेना-
व्यभिचारित्वेन ज्ञायमानेनेति शेषः । प्रामाण्या-
वधारणं तर्हि क्वोपयुज्यत इत्यत आह । तदेव
हीति ॥ [२।१०]

प्रकारान्तरेणेति । प्रतिभादितेत्यर्थः । ननु बोधजनकत्व-
सुपाधित्वात् समवेतो धर्म इत्यत आह । बोधजननेति ।
न चैव न्नभावमभवाययोर्बोधकत्वापत्तिस्तयोरसमवेतत्वादिति
वाच्यम् । एकार्थसमवायेनाश्रयैक्यमात्रोपलक्षणात् बोधजनकत्वेन
कारणत्वस्य विवक्षितत्वाङ्गा । यत्र चाभावादि लिङ्गं तत्रापि तद्-
आनं कारणं तत्र च मतानैयत्यादिति भावः । ननु व्यभिचारिज्ञा-
नाभावरूपमव्यभिचारित्वं न समवेतमित्यत आह । अविपरीतेति ।
तर्हि सत्ताया एकत्वेन सहार्थानुपपत्तिरित्यत आह । एवं चेति ।
तेनेति । बोधकत्वैकार्थसमवेतेनेत्यर्थः । तद्यदि सत्ताव्यवस्थितमेव
प्रमेशावधारकं स्थानं तदा तत्रिष्यायकचिन्ता विफलेत्यध्याहृत्य
व्याचष्टे । ज्ञायमानेनेति । नन्वाक्षेपे प्रामाण्याभेदकथनमव्यभि-

प्रभाणं हि प्रमाकरणं न च प्रमाकरणत्वादयः
सामान्यविशेषाः सन्ति, जातिसामान्यसङ्करप्रसङ्गात् ।
किं नाम ? साधकात्मत्वलक्षणमव्यभिचारित्वमेव
करणत्वं, तद्विशेषकस्तु क्रियाविशेष एव, स चाच
प्रमालक्षणः, प्रमा चाविपरीतोपलब्धिः, ततोऽविपरी-
तानुभवजनकत्वलक्षणमव्यभिचारित्वमेव प्रामाण्य-
मित्यर्थः । यद्येवं तदवधारणपूर्वकमेव प्रमेयावधारण-
मस्त्वत्यत आह । तच्चेति ॥ [१।१०]

प्रमाकरणत्वं हि नानवधारितायां प्रमाणामवधार-
यितुं शक्यमित्यर्थः । तर्हि प्रमात्वमेवावधार्यतां न हि
तद्यौपाधिकं येनोपाध्यनवधारणे नैवावधार्यतेत्यत

चारित्वसाप्रयोजकं किमर्थमुच्यत इत्यत आह । प्रामाण्येति ।
जातिसङ्करेति । ज्ञानत्वादिनेत्यर्थः । स्वलिपरीतोपलब्धिः स्मृताव-
यस्तीत्यनुभवपरतया आचष्टे । तत इति । नगु प्रमाकरणत्वस्या-
शक्यावधारणत्वे साध्ये विज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतः परतो वा न
शक्यनिषयमिति हेतुव्यधिकरण इत्यत आह । यद्दीति ॥

शङ्खां निरस्यति । प्रमाकरणत्वमिति । तथा चोपधायकप्रमा-
त्वस्यानिषयात्तदुपहितं प्रमाकरणत्वस्यशक्यावधारणमिति न
प्रकृतासङ्करितिरित्यर्थः । औपाधिकमिति । करणवत् क्रियाया न

आह । तथाहीति । [१॥१] विज्ञानस्य-प्रमायाः । प्रामाण्यं-
प्रमात्वम् । स्वतो वेत्यस्य-स्वात्मना वा-स्वयाहकैष
वेत्यर्थः । तच प्रथमं दूषयति । न खल्विति । [१॥२]
धर्मधर्मिणोरभेदपञ्चे उनात्मसंवेदनमित्येव दूषणम् ।
अनात्मसंवेदनता चोपपादयिष्यते इति हृदयम् ।
भेदपञ्चे प्रागेवेति । यो हि यद्गृह्णाति स तद्धर्ममपि
गृह्णीयादिति सम्भाव्येताऽपि, यस्तु धर्मिणमेव नाक-

सोपाधिकत्वमित्यर्थः । ज्ञानमप्रमापि न च तस्याः प्रामाण्य-
मित्यतो विशिनश्च । प्रमाया इति । विशब्दो विशेषार्थः स च
प्रमात्वमेवेत्यर्थः । उपक्रान्तत्वात् करणव्युत्पत्तिभ्रमं निवा-
रयति । प्रमात्वमिति । नवये “नापि ज्ञानान्तरमिति” न
तावत् स्वतस्वनिरासः, परतस्वं तु “नापि परत” इत्यननैव
दूषत इति हयं विकल्प लयं दूषत इत्युक्तमित्यत आह ।
स्वात्मना वेति । यद्यपि ज्ञानयाहकसामग्रीग्राह्यालं स्वतस्वं
प्रामाण्यातुमेयत्वपञ्चेऽपि, अतुमितेः पञ्चविषयत्वनियमात्,
तथापि ज्ञानप्रामाण्याथाहकयावतज्ञानयाहकसामग्रीग्राह्यां
प्रामाण्यं न वा, तज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानयाह्यां न
वेति वा संशयः । परतः पञ्चे मनसा गृहीत एव ज्ञाने
प्रामाण्यानुमानात्, स्वतस्वे च प्रामाण्यवत एव ज्ञानस्य
ग्रहादिति भावः । ननु “नात्मसंवेदनमिति” विशेषणमनु-

लयति तस्य धर्मग्रहणवाच्चापि क्व। यद्यपि शब्दगन्धा-
दयो व्योमभूम्याद्यग्ने इपि गृह्णन्ते, तथापि न तदर्म-
तयेत्यर्थः। स्वग्राहकेण वेति दूषयति। नापीति। (१११)
तद्वि मानसं वा लैङ्गिकं वा उभयमपि मनसो ज्ञात-
तालक्षणाङ्गाङ्गादा अविशिष्टज्ञायमानं कथमिव तदा-
भासविशिष्टं गृह्णीयात्। विषयविशेषात् तु तथात्वे
प्रामाण्यस्यापि स्वत एव ग्रहणप्रसङ्गात् तत्रापि

पशुक्तमित्यत आह। धर्मधर्मिणोरिति। तथापीति। न हि
धर्मज्ञाने तदर्मत्वेन ग्रहणसम्भवः विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञाना-
गुदयात्। वसुतो ज्ञानग्ने योग्यत्वाद्धर्मप्रामाण्यग्ने इपि ज्ञानं
प्रमेति ज्ञानविशेषा प्रमितिर्न स्यात्. स्याच्च ज्ञाने प्रमात्वमिति,
ज्ञानान्तरोपनीतस्य विशेषणत्वेनैव भानादिति भावः। ननु चानु-
व्यवसायग्राहं प्रमात्वमिति कुतो न विकल्पितमिति न्यूनत्वं
परिहरति। तद्वीति। अविशिष्टादिति मनसोपि विशेषणम्।
कथमिवेति। आभासादिशिष्टत्वेन कथं गृह्णीयादित्यर्थः। ननु
यत्र यदस्ति तच तद्वृत्ते प्रमात्वं च तत्रास्त्वेवेत्यत आह।
विषयेति। अप्रामाण्यस्यापीति। न च प्रमात्वरूपो विषयविशेष-
स्तद्वृहे सहकारी न तप्रमात्वमपीति वाच्यम्। तथा सति प्रमाया-
मप्रमात्वसंशयाभावापत्तेरिति भावः। ननु चाप्रमाया अपि
धर्मंश्चे प्रमात्वेन व्यापकत्वं प्रायिकमिति तद्वोचरसंस्कारौकद्या-

विषयवैशिष्ट्यस्य सत्त्वात् । प्रमायाः प्रायिकतया
तद्वासनायाः समुल्कटत्वात् च प्रमा ऽपि प्रमेल्येव
गृह्णते, ततो बाधकाधीनमेवाप्रामाण्यमासञ्जित-
रजततायाभिव शुक्तिकायां शुक्तिकात्वमिति यदि,
तथा ऽप्यासञ्जकस्यापि यश्यासञ्जकत्वमधिगतं कथं न
स्वतो ऽप्रामाण्यग्रहप्रसङ्गः । तत्रापि प्रामाण्यारोपे
तु कथं नानवस्था । न च कृचिमं रूपमपरिभूय ग्रहणं
ग्रहणमित्युच्यते संशयेनाभिभूतत्वात् मायालिङ्गिनि
द्विष्टिति परिव्राजकबुद्धिवत् । तस्माज्ज्ञानं गृह्णत

दारोपे ऽपि प्रमात्वमारोप्यत इति मनसा ज्ञाततालिङ्गेन वा ज्ञानं
परिच्छद्यमानं प्रमात्वेनैव गृह्णते, बाधकात् तत्त्वरस्त्वात्-
प्रामाण्यं गृह्णत इति वैषम्यमिति गङ्कते । प्रमाया इति ।
आरोपकस्य यठारोपकत्वमप्रामाण्यं तेनैव तस्य ग्रहे स्तत
एवाप्रामाण्यस्यापि ग्रहप्रभूङ्गः तत्रापि प्रामाण्यारोपे ऽनवस्था
स्यादिति परिहरति । तथापौति । ननु ज्ञानग्राहकेण-
प्रामाण्यं गृह्णते, न च ज्ञानमवश्य ज्ञेयं तत्कुतो ऽनवस्थेत्यत
आह । न चेति । कृचिमं रूप-प्रमामाण्यं तदपरिभूया-ऽग्रहीला
ग्रहण-मतुभवो ग्रहणं-प्रमेति नोच्चते अप्रमात्वसंशयेनाभिभूत-
त्वादित्यर्थः । अयमभिसम्भिः प्रमात्वस्य ज्ञानग्राहकसामयी-
प्रामाण्यत्वे ऽनभ्यासदग्यायामुत्पद्यन्ते तत्संशयो न स्यात् ज्ञानाग्रहे

एवेत्येवं न, यदि तु दैवाङ्गज्ञते तदा ज्ञानमित्रेव, न
तु प्रमाणमप्रमाणं वेत्यर्थः ।

ननु यदि स्त्रीयात् स्वत इति न निर्वहति वच्य-
माणन्यायेन, नापि परतः, अस्ति चायं प्रमाणाप्रमाण-
व्यवहारो निःशङ्खस्तः स्वसंवेदननय एवास्तु तेन द्वयं
निर्वहेत् । नहि तत्र किञ्चिदनवस्थादिकं पश्याम
द्वृत्यत आह । एतेनेति ॥२१५॥

स्वसंवेदननयो हि न तावत्प्रमाणसिद्धः, कदाचित्
प्रमाणव्यवहारसौष्ठवात् स्त्रीक्रियेतापि, यद्ययं तेन
निर्वहेत् । न त्वेतदस्ति । यथा हि प्रमाणं स्वात्मानं
गृह्णत् प्रामाण्यं गृह्णाति तथा तदाऽभासमपि
तदाऽभासत्वमपि गृह्णीयात् । तथा च सर्व-
मिथ्याज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गस्तदवस्थः । न च तत्रापि
धर्मिज्ञानाभावात्तस्य च संशयहेतुत्वात् । तद्वहे च प्रमात्रस्थायि
निष्पयापत्तेः । यद्यपि कोटिस्तरणादिना ज्ञानं विनष्टमेव तथा-
प्यनुव्यवसायोपनीते तद्वर्मिकः संशयः स्यादेव । तस्मादनभ्यास-
दशापनज्ञानप्रामाण्यं न स्वाश्रयग्राहकग्राह्यं स्वाश्रयग्राहके सत्यपि
तदुत्तरद्वतीयक्षणवर्त्तिसंशयविषयत्वादप्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयवि-
षयत्वादा ऽप्रामाण्यवत् अर्थं निष्पिते ऽपि न निष्पयानन्तरद्वतीय-
श्चणे ऽर्थसंशयो न वा प्रामाण्यसंशयं विनेति नार्थेन व्यभिचारः ॥

प्रामाण्यारोपात् प्रहृत्तिः, स्वात्मभूतस्याप्रामाण्यस्य
स्वसंवेदनतया ग्रहणे समारोपासम्भवात् । अग्रहणे
वा स्वसंवेदननयानुपपत्तेः । धर्मधर्मिणो-(१) भेदात्
स्वरूपग्रहणे इपि नाप्रामाण्यरूपधर्मग्रहणमिति यदि,
तदा प्रामाण्यस्याप्यग्रहणं स्यात् । तस्मात् स्वसंवेद-
ननये इपि स्वरूपमात्रवेदनं स्यात् नतु प्रामाण्य-
वेदनमित्यर्थः ।

परतो वेति दूषयति । नापौति । [३॥६] तद्वोचरं
तद्वोचरगोचरं, मध्यपदलोपात् । प्रात्यक्षिके च
वन्हिविज्ञाने प्रात्यक्षिकमेव वन्हिविज्ञानमिति यावत् ।
तच्च दिविधं समानेन्द्रियजमिन्द्रियान्तरं च । एव

स्वोपादिति । स्वग्राहकादित्यर्थे । स्वत इति पक्षो यदि न
सिङ्गतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणो-इनवस्थादिः । प्राभाकरमते इग्नोत-
भेदं ज्ञानद्वयमेवाप्रामाण्यमते आह । आत्मभूतस्येति ॥

इदं धर्मधर्मिणोरभेदपत्ते । नापि ज्ञानान्तरमित्यनेन पौनशक्त्यं
निवारयति । परतो वेतौति । अनुव्यवसायोक्तरमतुमितिग्राह्य-
मिति यत्परतो वेति विकल्पितं तत् दूषयतीत्यर्थः । ननु तद्वोचरं
ग्राह्यप्रामाण्यज्ञानगोचरमित्यर्थो नापि ज्ञानान्तरमित्यनेनैव दूषित
इत्यत आह । तद्वोचरेति । तस्य प्रवर्तकज्ञानस्य यो गोचरो

(१) धर्मधर्मधर्मिणोरिति शु० या० ।

मनुमाने ऽयनुमानज्ञानान्तरं तल्लिङ्गं लिङ्गान्तरजं
वा । एवं शब्दे शब्दज्ञानानन्तरं तदापशब्दजमा-
मान्तरशब्दं वेति समानजातीयसंवादो दर्शितः । अर्थ-
क्रियेत्यादिना कार्यलिङ्गकं तद्वोचरत्यादिना चाकार्य-
कारणलिङ्गकमनुमानत्रयं विजातीयसंवादरूपं दर्शि-
तम् । उपलक्षणं चैतत् । आप्तोपदेशजमपि संवाद-
ज्ञानं भवत्येव । सो ऽयं प्रामाण्ये निश्चेतत्वे संवादो
यद्यपि व्यधिकरणं, तथा ऽपर्युतयात्वमवधारयन् अर्थ-
वच्चं प्रवर्त्तकस्यावधारयतीत्येतावता तथैवोपवर्णितः ।

विषयस्तद्वोचरमित्यर्थः । अर्थक्रियानिर्भासमित्यादेरतिरिक्तार्थता-
मप्याह । प्रात्यच्छिक इति । एतावन्मात्रं धारावाहिकभ्रमे ऽप्य-
स्त्रीति प्रमात्रेन संवादो विशेषः । गोवृषन्यायेन नान्तरोयकपद-
मर्थक्रियातिरिक्तपरम् । अनुमानत्रयमिति । पूर्वं कार्यलिङ्गक-
मेकमकार्यलिङ्गकमकारणलिङ्गकं श्व इयमेवं त्रयमित्यर्थः ।
व्याधकरण इति । सजार्तीयविजातीयज्ञानान्तररूपस्य संवाद-
स्यार्थविषयत्वात् प्रामाण्यानुमितेष्य प्रवर्तकज्ञानविषयकत्वादित्यर्थः ।
तथापीति । अर्थतयात्वावच्छब्दविषयकानुभवत्वमेव प्रमात्र-
मित्यर्थः । टीकायां आकुल-सन्दिघप्रमाणभावं अनाकुलयेत्-
प्रमाणतया निश्चाययेत् । अस्य प्रामाण्य-याहकज्ञानस्य, तस्मिन्-
प्रवर्त्तकज्ञाने ऽपि, तत् स्वतः प्रामाण्यं न स्वादित्यर्थः ॥

दूषयति । तच्च सर्वमिति ॥ [२१९] एवं चाप्रमात्वस्य
दुरधिगमत्वमापाद्य तदायत्तांवधारणे प्रमाणत्वे योज-
यति । यदा चेति ॥ [२२०]

ननु यदा प्रामाण्यावधारणेनैव प्रहृत्तिस्तदा सैव
सार्वलौकिकौ खत इत्यादिविकल्पान् फलगूकरि-
ष्यति । अथ तदवधारणाव्यतिरेकेणापि प्रहृतिरप्रत्यूहा,
तदा मा ऽवधारि प्रामाण्यं, किं नश्छद्भमित्यत आह ।
तदेवमिति ॥ [२११] वैदिकव्यवहारमधिकृत्य चेदं शास्त्रं
प्रहृत्तं न लौकिकमित्यभिसम्भिः ॥

ननु नित्ययोर्गे मतुविति दुर्घटं प्रमाणार्थयोरेवा-
नित्यत्वात् परस्परसमवायाभावाच्चित्यत आह । नित्यता
चेति ॥ [२१२].

ननु सन्देहादपि प्रहृत्तिरित्युपक्रान्तविरुद्धं प्रामाण्यज्ञानाधीना
प्रहृत्तिरित्युपक्रम्य तदुपायचिन्ताया उपक्रान्तत्वादित्यत आह ।
नन्विति । दोषं निरस्तति । वैदिकेति । लक्षणाबौजमनुपर्त्ति-
माह ।

नन्विति । नित्ययोर्योगो नित्यो वा योगः, आद्य प्रमाणार्थ-
योरिति । कयोश्चिद्वित्यत्वे ऽपि न सर्वत्र तथेति भावः ।

अन्ये परस्परेति । अचापि न सर्वत्र तथात्वमिति भावः ।
ननु चाविसंवादित्वं विसंवादाभावो भूतार्थपरिच्छेदकलं चा-

नवध्यभिचारोऽपि व्याप्यव्यापकभावलक्षणः
प्रमाणप्रमेययोर्नास्तीत्यत आह । द्वयमेव चेति । [३१७]
सोऽयमविसंवादो विसंवादाभावोऽव्यभिचारलक्षणम-
व्यभिचारस्वरूपं तु लक्ष्यभूतं भूतार्थपरिच्छेदकत्वं लक्ष्य-
लक्षणयोरभिन्नाश्रयत्वात् सामानाधिकरण्यमिति मन्त-
व्यम् । यद्यपि देशावस्थाभेदे कालभेदोऽर्थसिद्धस्तथापि
तदभेदे ऽपि क्वचित् कालान्तरे विसंवादात् तदुपग्रहः ।
तदनेनेन्द्रियादीनां कालक्रमभाविनः सहकारिभेदाः
स्फुटतरप्रतीतिहेतवः सर्वं एव सङ्गृहीताः । यद्यपि
च प्रकारविषयावेव विसंवादाविसंवादौ सम्भवव्यभि-
चारिणौ,(१) तथाप्यविसंवादस्य ध्रुवविषयत्वप्रतिपाद-
नार्थं स्वरूपग्रहणं सर्वज्ञानस्य धर्मिण्यविसंवादादिति ॥

व्यभिचार इत्यनयोर्भेद इत्यत आह । सोऽयमिति । सामानाधि-
करण्यमात्रे तात्पर्यमत्र न त्वभेद इति भावः । अव्यापकत्व-
मपाकरोति । तदनेनेति । सहकारिभेदाः-विशेषदर्शनादयः ।
यद्यपीति । यद्यपि यथा धर्माणामभावेपि धर्मिस्वरूपस्य सत्त्वेन
तत्र यथार्थता तथा धर्माणां सत्त्वेऽपि तत्रिष्ठवेनासत्त्वात् सर्वज्ञा-
नानां धर्मं एव यथार्थत्वमिति न विशेषस्तथापि निर्विकल्पके
प्रकाराभावे ऽपि धर्मिस्वरूपे प्रमात्रं दृष्टं धर्मिविरहे तु प्रकार-

(१) उंडव्यभिचारिणो इति पृ० ३० ।

प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति व्यधिकरणो हितुरंतस्तदर्थ-
माह । समर्थेति । [४१] यद्यपि समर्थप्रवृत्तित्वादित्युक्ते
इसमञ्जसं तथापि समर्था प्रवृत्तिर्थ्येति सम्बन्धे षष्ठी
स च प्रमाणप्रवृत्त्योर्जन्यजनकभाद एवेति स एव
दर्शितः ॥

ननु न तावत्वामाण्यसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वयोर-
विनाभावः प्रत्यक्षेण शक्यग्रहः तयोरेवाप्रत्यक्षत्वात् ।
प्रामाण्यं हि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वानुमेयं, तत्त्वान्वयव्यति-
रेकानुमेयमिति । नाऽप्यनुमानेनान्वयग्रहः प्रामाण्यस्य
मावे क्वापि यथार्थत्वं न दृष्टं धर्मविषयकस्य ज्ञानस्थाभावादिति
भावः ॥

शून्ययनमुपेत्य व्यतिरेक्युपन्यासबौजमनुपपत्तिमाह ।
नन्विति । यदि पुनरितीति ।

ननु प्रामाण्यं क्वाहि प्रसिद्धं न वा ? आद्ये तत्र हेतोर्वृत्ता-
पन्वयित्वमहत्तादसाधारण्यम् । अन्ये व्यतिरिकानिरूपणे साध्य-
सन्देहसिषाधयिषाघटितपत्त्वानुपपत्तिः । ज्ञानं प्रमेति साध्य-
विशेषणकानुमित्यनुपपत्तिश्च विशेषणज्ञानं विना तत्कार्यविशिष्ट-
ज्ञानानुदयात् । अथ यथार्थत्वस्य स्मरणे प्रसिद्धा अनुभवत्वं यथार्थत्व-
समानाधिकरणं ज्ञानसाधारणजातित्वात् सृतित्ववदिति तत्-
प्रसिद्धिः । तत्र । निष्कर्मप्रवृत्त्यक्षस्य सृत्यनुभवसाधारणस्य

५६ सटीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ [अ. १ आ. १

क्वचिद्यसिद्धेः, सिद्धौ वा किमनुमानेन, अनुमानान्तर-
सिद्धत्वे उनवस्त्रैवेष्यत आह । यदि पुनरिति । [४१]

यथार्थत्वस्यैवानुमेयत्वेन तदभावात् । अथ यथार्थानुभवत्वं साध्यं
तदा हेतोः स्मृतावनेकाल्तिकतापत्तेः । अथ व्याघ्रातापत्त्या
प्रमातद्विषयसिद्धौ तद्विषयसिद्धौ तद्विषयसिद्धौ वक्त्रः प्रमाविषयत्व-
मनुमेयं तथा च सामान्यतस्तत्त्विद्देहं साध्याप्रसिद्धिः विशेषाज्ञाना-
ज्ञानविषयत्वाऽसाधारणत्वे । तदसत् । प्रथमं प्रामाण्यानुमित्यभावा-
पत्तेः परकौशव्याघ्रातस्य प्रामाण्यनिषेधरूपस्य तदानीमनुपस्थितेः ।
स्वयं च प्रामाण्यनिषेधस्य तद्वौपूर्वकत्वात् । प्रामाण्यज्ञानं विना
तत्त्विषेधरूपपरव्याघ्रातस्याज्ञानानाच ।

अत साम्यदायिकाः प्रामवीयसंस्कारात् विशेषाहृत्यप्रका-
रकत्वादिरूपं प्रामाण्यमात्रं स्मृतं वक्षिज्ञानादौ साध्यमानं
सर्वेनाममहिन्द्रा पञ्चधर्मेतावलेन च वक्षिज्ञानस्य , विशेष-
हृत्तिप्रकारकत्वादौ पर्यवस्थति । स्वतःप्रामाण्यग्रहनिषेधे प्रथमं
प्रामाण्यानुमित्यरन्यथाऽनुपपत्तेः ।

अस्मितिविट्ठचरणसु प्रथममप्रामाण्यभाव एव प्रामाण्यव्यति-
रेकिणा साध्यं तत एव प्रहृत्युपपत्तेः । तदेव वा सिद्धात्पञ्च-
धर्मेतावलेन तद्विति तत्प्रकारकज्ञानत्वादिकमादाय सिद्धति ।
तथाहि श्रीयं वक्षिलेनानुभवो न विशेषाहृत्तिप्रकारकः दाह-
सामर्थ्यविषयकप्रयत्नज्ञनकत्वे सति वक्षित्वप्रकारकनिषयत्वात्
न यदेवं न तदेवं यथा वक्ष्यप्रमा । तथा च वक्ष्यप्रमायां

अत्र चोपेक्षाज्ञानानां पञ्चत्वेनानुपादानान्न भाग-

वङ्गित्वाभाववद्विशेषकवङ्गिप्रकारकत्वसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावयो-
र्वासिग्रहे साध्याभावव्यापकहेत्वभावाभावरूपादेतोः साध्याभावा-
भावरूपं साध्यं सिद्धति । यद्यापकतया हेत्वभावो गृहीतस्तद-
भावस्यैव हेतुतः सिद्धेः यत्र त्वभावव्यापकता हेत्वभावस्य ज्ञायते तत्र
साध्यप्रमित्विरुद्धमानाङ्गं तदभावे तदज्ञानात्, यत्र च भावव्याप-
कता हेत्वभावस्य तत्र तेन विनापि व्यतिरेकव्यासिग्रहात्र तदङ्गं,
प्रामाण्यविशिष्टानुभितिरपि न प्रथमं, ज्ञाने प्रामाण्यमित्यनु-
भित्यनन्तरं तेनैव हेतुना तत्र प्रामाण्यविशिष्टानुभितेः । अभाव-
विशेषकवुद्धानन्तरमभाववद्वृत्तलभिति ज्ञानवत् । तदभाववति च
तत्प्रकारकत्वव्यतिरेकः सिद्धान् तदति तत्प्रकारकत्वमादाय सिद्ध-
तीति तत्त्वचिन्तामणावाहुः ।

ननुपेक्षाज्ञानस्यापि प्रमात्वात्तत्र हेतोरवृत्तौ भागासिद्धिः ।
न च करणस्यात्र पञ्चत्वं तत्र चक्षुरादौ हेतुरप्यस्तीति वाच्यम् ।
यदा ज्ञानं पञ्चौक्तियते तदोऽकूटदोषापरीहारादित्यत आह । अत
चेति । अत्र हि प्रमात्वेन पञ्चता नास्ति तस्यैवानुभियत्वेन प्रथम-
मप्रतीतेः । नापि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन, लिङ्गतावच्छेदकस्यैव
पञ्चत्वे व्यासिग्रहदशायामिव साध्यसामानाधिकरणबुद्धावनुभिति-
वैफल्यापत्तेः । तत्प्राप्त तत्, प्रवृत्तिहेतुज्ञानत्वेनैव पञ्चत्वेनोपेक्षा-
ज्ञाने हेतोरवृत्तावपि न भागासिद्धिः तस्यापञ्चत्वात् । न चान्यत्र
सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं, निश्चितव्यासिकहेतुमति साध्याभावसन्देह-

सिद्धिः । व्यतिरेकी च सर्वत्र सपक्षाभावमध्युपेत्य
प्रवर्तते इति नासाधारणानैकान्तिकता । न च वाच्य-
मेतस्यानुमानस्याऽर्थवत्त्वानवधारणे कथं प्रमाणानामर्थ-
वत्त्वसिद्धिः, तदवधारणे वा कथं केवलव्यतिरेकित्व-
सिद्धिः । द्विविधं ह्यनुमानस्यार्थवत्त्वम् । अविनाभाव-
लक्षणं प्रमाजननलक्षणं च । तत्र स्वविषयपरिच्छेदे
कर्तव्ये ऽविनाभावावधारणमेवापेक्षते न प्रमाकरण-
स्यादोषत्वेन चतुर्थं वक्ष्यमाणत्वादित्यत्रः । तथायुपेक्षाज्ञानस्यापत्त-
त्वेन प्रमारूपे तत्र हेतांरवत्तावमाधारण्यापत्तिरित्यत आह ।
व्यतिरेकी चेति । निश्चितसाधो हि सपक्षो, न चोपेक्षाज्ञानस्य
साध्यवत्त्वे ऽपि प्रवर्त्तकज्ञानप्रमात्वानुमितिकाले तथात्वं निश्चित-
मिति सपक्षलाभावात् तत्र हेतांरवत्तावपि नासाधारण्यमित्यर्थः ।
एतेन निर्विकल्पके ऽपि हेतोरवत्तावमाधारण्यमपास्तम् । वसुतो
इसाधारण्यस्य सब्रतिपक्षोत्यापकतया विशेषादर्शनदशांयामेव दोष-
त्वेनानिल्यदोषत्वात् प्रकृते तदिति मूर्त्वः । अत च ज्ञानत्वेन
हेतुविशेषो ऽन्यथा समर्थप्रहृत्तिजनकत्वमात्मादेरप्यस्ति न च
तत्र प्रमात्वमिति विहङ्गो हेतुः स्यात् । निश्चयत्वेन हेतोविशे-
षणात् न संशयेनानेकानः समर्थप्रहृत्तिजनकांशे तस्यापि
प्रमात्वात् । न च मणिज्ञानस्य प्रमात्वानुमितौ मणिप्रभायां
मणिभूमिण प्रहृत्तस्य मणिप्राप्तौ सत्यां मणिगोचरप्रयत्नजनकत्व-
मनैकान्तिकं, प्रभाविषयज्ञानेन भिन्नविषय या मणिगोचर-

त्वावधारणमित्यनवधृतप्रामाण्येनैवानेन प्रमाणानां
प्रमाणातत्त्वलक्षणं प्रामाण्यं साध्यंत इति सर्वे सुन्दरम् ।

एतेनैतदपि निरस्तम् । यत्प्रामाण्यानवधारणे ऽप्रा-
माण्यावधारणमपि कथम् ? प्रामाण्यनिश्चयेन हि तद्वि-
श्चीयते, तदनवधारणे तु व्यतिरेकनिश्चयोऽपि (१)
कथम् ? विपक्षस्य तथात्वानिश्चयादिति । स्वरूपस्तो
धर्मतश्चानवधारितेनैव सता प्रमाणेन स्वविषयनिश्चय-
सिङ्गेतिः ॥

प्रथमानुत्पादनात् मणिप्राप्तेश नान्तरौयकत्वात् । यद्यपि समर्थ-
प्रवृत्तिजनकत्वमिच्छायामेव दुर्यज्जं, ज्ञाने तु सुतरां, योग्यात्म-
विशेषगुणतयस्यैकदा ऽनन्त्रोकारात्, तथाऽप्यनुभवस्तरणयोरिव
सनसा कार्यकारणभावयह इति नासिद्धिः । न च प्रमात्वस्यैव
कारणतावच्छेदकत्वात् तदग्रहे जनकत्वयहो ऽशक्यस्तुणारणा-
मणिन्यायेनानुगतरूपाग्रहे ऽपि कारणत्वस्य सुग्रहत्वात् । अनव-
धृतप्रामाण्येनैवेति । अनुमानप्रामाण्यशङ्खाविरहस्य दर्शयिष्य-
माणलादिति भावः ॥

प्रामाण्यनिश्चयेन हीति । अप्रामाण्यप्राह्कानुमानस्य प्रामा-
ण्यनिश्चयेन तद्विषयस्याप्रामाण्यस्य निश्चयादित्यर्थः । व्यतिरेक-
निश्चयः—व्यतिरेकव्याप्त्यवधारणम् । तथात्म-विपक्षत्वमप्रमाण-
मिति यावत् । स्वरूपत-इन्द्रियत्वादिना । धर्मतः-विषयादिबा ।

(१) व्यतिरेकाऽवधारणमिति कवित् पाठः ।

ननु नास्थेवासौ वादी यः प्रामाण्यनिश्चये ऽपि विप्रतिपद्यते, न हि प्रामाण्यं स्वौकृत्यं तद्विश्चये विप्रतिपत्तिः स्वौकारत्यं निश्चयफलत्वात् । न चास्वौकृत्यं, प्रामाण्यशून्यविप्रतिपत्तिः सर्वत्र सुलभतया सर्ववादिविधिनिषिधव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । अनिश्चिते च प्रामाण्ये तदतद्वृपसन्देहो ऽपि क्वचित् दुर्लभः, विश्वग्रूतेरभावात् तत्पूर्वकत्वाच्च सर्वसंशयानाम् । नापि सर्वेचाप्रामाण्यासञ्जनं, प्रामाण्यग्रहणोपायनिराकरणायाप्रामाण्ये ऽपि तुल्यत्वात् । विकल्पनिर्मितमविचारमनोहरं प्रामाण्यादिकमादायापि नास्य दुर्विचारस्यारभ्यः (१), प्रामाण्यानभ्युपगमे विकल्पनिर्माणस्यायसिद्धेः तस्मादस्ति प्रामाण्यादिकं तद्विश्चयश्च तदुपायस्तु चिन्तामर्हति । एवं चान्वयोऽस्त्विव तत्वं केवलव्यतिरक्यनुमानमित्याशङ्क्य सम्प्रतिपत्तिरुक्तरम् । अन्वयव्यतिरेको वेति । [४२] केवलव्यतिरक्तवादस्त्वन्वयानभ्युपगमेन कृत इत्यभिसन्धिः । अनुमानस्येत्युप-

नभु केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिणोरेकत्रासभवादिकल्पो ऽमङ्गत इत्यत आह । नन्विति । विकल्पेति । अर्थशून्यवासना-

लक्षणम् । स्वत इति च तदितरस्यापि, स्वतः परतश्च
प्रामाण्यसिद्धेः ॥

ननु समर्थप्रहृतिजनकत्वादिव्येतावतैव साध्यसिद्धेः
प्रमाणतो उर्थप्रतिपत्तावित्यसमर्थविशेषणं व्यधिकरणं
चेत्यत आह । प्रहृतिजनकत्वं त्विति । [४१२]

प्रामाण्याद्यभिधानद्वारा हि शास्त्रस्य निःश्रेयसेन
सङ्गतिः, न तु स्वरूपेण, ततो यथा प्रमाणादितत्त्व-
ज्ञानं साध्यतया प्रयोजनं प्रतिज्ञायते तथा प्रमा-
णाद्यभिधेयतया उपि प्रतिज्ञेयं भवति । न च तदभि-
धेयताप्रतिज्ञानमत्र, तमादभिधेयत्वाद्वितज्ञानाद्वा-
प्रमाणादयः शास्त्रेणाभिधीयन्त इति श्रोतृबुद्ध्यनुगो-
धेनाशङ्कः सूचकारहदयानुरोधेन वार्त्तिकमुक्तरयति ।
खादेतदिति । [४१३]

मात्रप्रभवविकल्पव्यवहृतमित्यर्थः । स्वत इति परमताभिप्रायम् ॥

ननु प्रमाणादीनां शास्त्रेणाउनभिधानशङ्का उनुभवबाधितेति
शङ्काद्वौजमाह । प्रामाण्यादीति । यथा प्रमाणादितत्त्वज्ञानात्रिः-
श्रेयसाधिगम इति लपितं न तथा प्रमाणादयो उच्चाभिधेया इति
भण्टिमिति न ते शास्त्रेणाभिधीयन्त इति प्रथमसूत्रश्रोतुः
शिष्यस्याभिमानाच्छङ्केयमित्यर्थः । श्रोता-प्रथमसूत्रश्रोता शिष्यः ।
सूचकारहदयम्—प्रमाणाद्यभिधीयत एवंति रूपम् ।

शिष्याकाङ्क्षाक्रमेण हि शास्त्रं प्रहृतम् । अन-
पेच्छिताभिधाने उनवधीयत्वप्रसङ्गात् । न च शिष्या-
काङ्क्षा किं वच्यति भवानिति, किन्तु निःश्रेयसं
कुतो उधिगम्यत इति, तत्रोत्तरं “प्रमाणादितत्त्व-
ज्ञानाद्विःश्रेयसाधिगम” इति । ततः कथमिति ।
तत्रापि द्वितीयसूत्रमिति । ततः के ? क्ति ? किं-
लक्षणाः प्रमाणादयः ?, तत्रोद्देशविभागलक्षणानीति ।
ततः कथमिति । तत्र द्वितीयाध्यायादि । एतच्च सर्व-
मनुभवसिद्धं, नावापि वचनापेक्षा । उत्ताबोद्धारं प्रति
तु व्याख्यातारो भवन्ति, यत एवमयमाहेति । तदनु-
भवसिद्धमपि प्रमाणाद्यभिधायकत्वं यः कुतश्चिद्गमो-
हात्र प्रतिपद्यते तं प्रति व्याख्याता शास्त्रस्य पुरुषश्रेयो-
उभिधायकत्वादित्याहेत्यर्थः ॥

ननु श्रेयोउभिधानमाचेणापि'न प्रमाणाद्यभिधानं
सिद्धति, न हि प्रमाणादिपदार्था एव श्रेयः, अथ
ख्यमेव विवरिष्यति “तत्पदार्थाः प्रमाणादय” इति,

शङ्कां निरस्ति । शिष्येति । व्याख्याता-वार्त्तिकारः ॥

सोपायेवत्यस्य निवर्त्यांशङ्कामाह । नन्विति । अर्थति ।

तथाच “शास्त्रं” श्रेयो उभिधत्तं द्रव्यनेन किम् ? अथ
श्रेयःशब्दस्य प्रमाणादय एवार्थस्तर्हि (१) “श्रेयः पुनः
सुखमहितनिवृत्तिं”रिति किमर्थमित्यत आह । यद्य-
पीति । [४६]

यद्यपि “शास्त्रं” पुनः “पुरुषः पुनः” “श्रेयः
पुन”रिति प्रतिपदं गृहीत्वा विवरणं “प्रक्षयेणो”त्यन्तेन
स्फुटावभासं, न च “पुरुषा रागादिमन्त” द्रव्या-
दावपि विवरणत्वशङ्का, प्रकृतेनासम्भव्यात् । न हि
रागादिमन्तं प्रति शास्त्रं न ससाधनं श्रेयो उभिधत्तं,
न च तं प्रति न तच्छ्रेयो येन वीतरागो विविच्य
गृह्णतां, तथापि “तस्मात् तच्छास्त्रं पुरुषश्रेयो
उभिधत्तं” इति मध्यपतितोपसंहार एव विवरण-
विच्छेदभंगो माभूदित्येतदर्थमवच्छिनन्ति । उपभोगात्
प्रक्षयेणोत्यन्तेनेति ।, [४१३]

तत्पदार्थस्तस्य शास्त्रस्य पदानामर्थाः प्रमाणादय इति विवरि-
त्यति स्वयमेव वार्त्तिककार इत्यर्थः ॥

तथाचेति । तेनैव शास्त्रस्य प्रमाणाद्यभिधायकत्वे दर्शिते
किमनेनेत्यर्थः । तथापीति । न च “श्रेयः पुनः” “पुरुषः पुन”-
रिति पद्माकशाक्यस्यपदइयविवरणस्याये दशेनादन्तरोपसंहार-

(१) एवार्थस्तर्हि इति पु० पा० ।

ननु समूहो व्यूहविशिष्ट द्रव्यसङ्गतं पर्यायत्वादि-
त्यत आह । व्यूह दूतिः । [४।६] ते खल्वमी समूहाः
प्रणेतृपुरुषेच्छानुरोधिनः स्वार्थानुरोधिनो वेत्यत आह ।
एकस्मृतीति । [४।७] यद्यप्येकार्थप्रतिपादनावच्छन्ना
वर्णाः पदमित्येतावदेव पदलक्षणं तथापि एतदेव
भ्रमा न सक्षमत्येवेति वाच्यम् । यद्युणकवाक्यनैरपेक्ष्येणाये श्रेयः-
पुरुषयोर्निर्द्वारणाभिधानमिति भ्रमसम्भवादिति भावः । प्रमा-
णादिवाचकपदयुग्मेनेत्यादिटीकायां पदशब्देन वर्णसमूहमात्रं,
वाचकशब्देन तच्छक्तत्वमुक्तमित्यपौनहत्यम् ॥

प्रसिद्धार्थानादरे हेतुमाह । नन्विति । एकार्थत्वादिव्यावर्त्तक-
मवच्छेदकमाह । ते खल्विति । एकार्थप्रतिपादनेच्छया वर्णनां
प्रयोक्ता प्रणयनं वा एकार्थप्रतिपादकलं वा समूहेत्यर्थः । यद्यपौति ।

यद्यप्येतद्वाक्येति प्राप्तम् । न च प्रतिपादकलं स्मारकत्वं
वाक्यं तु न स्मारकमिति युक्तम् । वाक्यस्यापि स्वसादृश्यतः
किञ्चिदर्थस्मारकत्वात् । सुप्तिडलत्वं च प्रत्येकसमुदायाभ्या-
मव्यापकं, नापि विभक्त्यन्तत्वं, सुमिड्तमिलादीनां पृथगेव
विभक्तिसंज्ञाविधानादनुगमात् । न च पूर्ववर्णनुभवजसंस्काराभि-
व्यूहान्त्यवर्णहृत्तिजातिः पदत्वं, देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकवर्णहृत्ति-
जातिभिः महारापत्तेः । तथापि सङ्केतवर्णत्वं पदत्वं प्रकृति-
प्रत्यययोः पृथगेव पदत्वमिष्टम् । शाश्वानुभवाजन्यशाश्वानुभव-
कारणपदार्थोपस्थितिजनकतावच्छेदकवर्णत्वं पदत्वमित्यप्याहुः ।

लक्षणं वृणभङ्गुराणां कथमित्यत उक्तम्, एकंस्मृति-
समाहृष्टा इति । समूहः पदमिति वार्त्तिके शेषः ।
पदसमूहः सूतमिति वार्त्तिकम् । तच्चानुपपद्मम् ।
वाक्यविशेषो हि सूत्रं, न च वाक्यसामान्यमपि पद-
समूहमात्रं, गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादेरपि वाक्य-
त्वप्रसङ्गादित्यत आह । एवं स्वार्थेति । [४१८]

समूहो वेदितव्यः—सूत्रत्वेनेति शेषः । सूत्र
समूहः प्रकरणमिति वार्त्तिकम् । तत्र चावान्तर-
समूहभेदे कारणाभावात् शास्त्रमेव सूत्रसमूहरूपं
प्रकरणमिति प्राप्तमित्यत आह । एवं क्वचिदिति ।
[४२०] तद्यथा प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रतिपादनमेक-
मर्थमधिकृत्य प्रथमहितीयसूत्रयोः समूहः प्रकरणम् ।

टीकायां समूह इत्यत्रोहेश्ये विधेयाकाङ्क्षायामाह । समूह
इति । समूह इति टीकाधाः पदमिति शेषो वार्त्तिके इस्तीत्वर्थः ।
एकाद्वयस्यापि पदस्य सत्त्वात् पदमिति वार्त्तिके समूहः शेषो-
ऽनुपबुद्धास्त्वात्य इत्यर्थ इत्यन्ये ।

एवं “तत्र तत्र वेदितव्य” इत्यस्य लक्ष्यस्य सूत्रस्य प्राधान्यात्मु-
क्तिः सङ्गतिरित्यत आह । सूत्रत्वेनेति । न चाचापि वार्त्तिके
शेष इति वक्तुमर्हस्तीति वाचम् । वेदनं प्रकारविशेषाकाङ्क्षायां
सूत्रत्वेनेति प्रकारवाचित्प्रतीयान्तस्यैव शेषत्वेनोचितत्वात् । एताव-

एवं प्रमाणप्रकरणं, प्रमेयप्रकरणं, न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणं, न्यायाश्रयप्रकरणं, न्यायस्वरूपप्रकरणं, न्यायोत्तराङ्गप्रकरणमित्यादुत्तमूद्घाम् ॥

प्रकरणसमूह आङ्गिकमितिवार्त्तिकम् । तदिदं प्रकरणानामवान्तरैकवाक्यतायामसत्यां न सिद्धतीत्यत आह । प्रकरणानामिति । [४।१] अस्ति ह्यमीषां प्रकरणानां सपरिकरन्यायलक्षकत्वमेकमिति तत्प्रमूह आङ्गिकम् । उत्तरस्मिंश्चाङ्गिके न्यायन्यायभासविवेकोपायलक्षणमेकं, तत्राऽपि कथाप्रकरणं, हेत्वाभासप्रकरणं, क्ललप्रकरणं, पुरुषाशक्तिलिङ्गप्रकरणमित्येवं प्रथमे लक्षणमन्यायार्थः । द्वितीये प्रमाणपरीक्षा । तृतीये कारणस्वरूपप्रमेयषट्कपरीक्षा । चतुर्थे कार्यस्वरूपप्रमेयषट्कपरीक्षा । पञ्चमे पुरुषाशक्तिलिङ्गविशेषप्रकरणमिति । एवं द्वितीयाव्यायादावाङ्गिक-

न्यायं यद्यपि व्यापकं तथा इपि स्वल्पाक्षरत्वादिविशेषितं सूक्ष्ममिति भावः । एवमिति । सूक्ष्मजन्यप्रतीत्यजन्यसूक्ष्मजन्यप्रतीतिजनकसूक्ष्मसमूहः प्रकरणम् । इत्यमेव चाङ्गिकाद्यपि वक्तव्यम् । प्रकरणाङ्गिकाध्यायार्थांश्च तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ।

प्रथम इति । क्ललपरीक्षामित्रजातिनियहस्यान-विशेषलक्ष-

प्रकारणादिसङ्गतीसत्त्वैव दर्शयिष्यामः । तदिदं मुक्तमेवं
तत्र तत्र वेदितव्यमिति ॥ [४२२]

ननु शास्त्रस्य ससाधनपुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वं
प्रतिज्ञाय शास्त्रस्वरूपप्रदर्शनं क्वोपयुज्यते इति आह ।
तदेवमिति । [४२३] शास्त्रस्वरूपव्याख्यानपूर्वकतदर्थ-
कथनं (१) सुगम्यं भवतीत्यभिप्रायः ।

ननु प्रतीतिसिङ्गं प्रमाणादीनां षोडशत्वं किमि-
त्यनूद्यत इत्यतस्तद्विराकरणीयामाशङ्कामाह । नन्विति ।
[४२५] सामान्यविशेषः-साधर्म्यविशेषः । यतोऽस्येति ।
पदसमूहस्य शास्त्रस्य । पदार्थः पदानां समूहिता-
नामर्थाः (२) प्रमाणादयः । तस्माच्छास्त्रं-वाक्यरूपं,
पुरुषश्रेयो-वाक्यार्थमभिधत्ते ससाधनमिति शेषः ।

गान्यप्रथमस्त्रोद्दिष्ट-यावत्यदार्थलक्षणमित्यर्थः । उद्देशविभागौ तु
लक्षणतात्मर्थकाविवेति न तयोर्मुख्यार्थत्वामिति भावः ।

शास्त्रस्वरूपप्रदर्शकत्वस्य स्फुटस्यापि कीर्तननिराकार्यां
शङ्कामाह । नन्विति । शङ्कां निरस्यति । शास्त्रस्वरूपेति ।

साधर्म्यविशेष इति । सर्वत्र जातिरभावादिति भावः ।

शास्त्रस्य तावत्यदार्थकत्वादस्येति षष्ठ्यनुपदेशेति समुदा-
यैकदेशविवक्षया तामुपपादयति । पदसमूहस्येति । ननु यद्यपि

(१) शास्त्रस्वरूपाख्यानेति शु० या० । (२) समूहितामिति शु० या० ।

कथं^१ निःश्रेयसाथ कल्पन्त इत्यापाततः, परमार्थतस्तु
 तेषां काल्पनिकत्वे निःश्रेयसमपि काल्पनिकं तत-
 स्तुदर्थं प्रयासो विफलः तस्याऽयत्नसिद्धिवादित्याश्रयः ।
 कल्पनाकोषस्यानन्तत्वादनन्तात्मान (१) इत्यापाततः,
 परमार्थतो निरात्मान इत्याश्रयः । नोपमानविषया
 इति । [५१८] यद्यप्युपमानस्य संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-
 परिच्छेदफलस्य शब्दे प्रमाणेऽस्त्वयेवोपयोगः अग्रहीत-
 समयस्य (२) शब्दस्याऽप्रमापकत्वात् । समयस्य च
 प्रायश उपमानेनाकलनात् । तथापि न तेन ते साक्षा-
 दिष्यीक्रियन्ते प्रमाणादय दृत्यर्थः । तर्हि शब्दो-
 ऽभिधीयतां स हि साक्षादुपयोगीत्यत आह । यद्य-
 पीति । [५१९] तत्रापीत्यागमविषयपरामर्षः । आगमो
 शास्त्रेण प्रमाणादयो नाभिधीयन्ते तथापि शास्त्रं पुरुषश्चेयो ऽभि-
 धत्त एवत्यत आह । ससाधनमितीति । तथापीति । समयपरि-
 च्छेद एवोपमानस्योपर्क्षेणत्वात् वाक्यार्थज्ञानं ऽपि तदुपयोग
 इत्यर्थः । ननु तत्रापि तच्छब्देन आगमपरामर्षं आगमस्वरूपस्येव
 अनुमानस्वरूपस्यापि मानान्तरमूलकतया नाभिधानं प्रसङ्ग-
 मित्यत आह । तत्रापीति । आगमविषय आत्मादिः । ते त्विति ।

(१) सुद्रिततात्पर्यठीकावां ५ ए० ५ पङ्को कल्पनाः कोषस्य इति विवरण्हाइत
 आठः चिन्त्यः । (२) अग्रहीतशक्तेरित्यर्थः ।

हि यत्र प्रवर्तते तद्विषयमेव प्रत्यक्षमनुमानं वा उपेक्षते । ते तु समूले अपि न संविषयप्रवृत्तं प्रमाणम् पेक्षते (१) ततो मूलासंस्तुतविषयत्वात् एव दर्शिते द्रव्यर्थः ।

वैनयिकेति । [५१०] विशिष्टो नयः शास्त्रं न्याय-शास्त्रं तज्जन्यबुद्धिविरहिण द्रव्यर्थः । नैतान्विविज्ञते-समारोपिताद्वूपादिति शेषः । श्रुशूषादिगत्यादिगत्य-गेन श्रवणादौ पाठवम् । सन्दिग्धस्यापि जिज्ञासा न भवत्येवानभिमतापर्वगस्येत्यत उत्तं शिष्यस्येति । शिष्य-तया मुमुक्षुतादिसम्पत्तिमुपलक्षयति । विप्रतिपन्नोऽपि कथामारभमाणो उपमुमुक्षुर्गतिर्गते उद्घारेण सापेक्षो भवतीत्यतो निष्फलो जल्पवितरणारम्भ द्रव्यत आह । शिष्यमाणस्येति । [५१०] मोहादपि मोक्षमिच्छत द्रव्यर्थः ।

सविकल्पकं निर्विकल्पकमूलमपि न विशिष्टविषयं मानात्मर-मपेक्षते अनुमानं च व्याप्तिपञ्चधर्मताप्रत्यक्षमूलकमपि न पञ्च-धर्मताबललभ्यविशेषविषयकं मूलमपेक्षत द्रव्यर्थः ॥

टीकायां वैनयिकबुद्धीति । शास्त्रपरिशीलनजबुद्धतिशयहीना द्रव्यर्थः । विवेकः पृथग्बोध इति तथावध्यपेक्षायामाह । समा-रोपितादिति । यद्यपि वटपटादौन् विविष्टत एव तथापि यद्विष-

(१) अपेक्षते इति शुः पा० ।

७० स्तोकन्यायवासिकतात्पर्यपरिशब्दी [अ. १ आ. १

जल्पवितण्डाभ्यां गलिते उहङ्कार इति योजना ।
सापेक्षस्य सतः-प्रतिपाद्यतेति वाक्यशेषो उग्ये पाठः ।
केनचित्पकारेणेति । [५१८] प्रथमसूचपाठप्रकारेणेत्यर्थः ।

नन्वसन्दिग्धस्यापि सन्दिग्धीकरणे किमस्य प्रयो-
जनमित्यत आह । असन्दिग्धो उपीति । [५१९] तथा च
प्रमातृणां सापेक्षाणामिति शेषः । ते उभी दुर्लिलाः
शिष्या यदि मोक्षादावपीन्द्रियाद्यपेक्षन्ते तदा कथं
प्रतिपाद्या इत्यतो वार्त्तिकं पूर्वात् कञ्चिदिति । (१)
[५२०] दृष्टप्रयोजनोपयोगिनं प्रत्यक्षोपलभ्यमानमित्यर्थः ।

दृष्टप्रयोजनोपयोगिनमेवानुमेयं जिञ्चासव इत्यु-
त्तरतापि पूरणीयमित्याह । एवमुत्तरमपीति । [५२१]

नन्वेतावतापि सापेक्षा अनेनैव शास्त्रेण प्रति-
पाद्याः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां चेति व्याहृतमित्यत आह ।

यकं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुर्न तत् विर्बिज्ञत इत्यर्थः । वाक्यशेष
इति । वाक्यशेषो भागो यदन्वयेन वाक्यार्थसमाप्तिः सोऽन्ने
र्दीक्षायामस्तोत्यर्थः ॥

सापेक्षाणामिति । निरपेक्षाणामन्यत्र प्रवृत्तावविरोधा-
दित्यर्थः । कञ्चिदित्यत्र विशेषापेक्षायामाह । दृष्टेति । अदृष्ट-
प्रयोजनापेक्षायां शास्त्रेणैव व्युत्पादनादित्यर्थः ।

अयमभिसम्बिरति । [५२०] परमपुरुषार्थसाधनं जिज्ञा-
सव इति शेषे व्यायेनेति शेषः । इह यदपि सुखं
दृष्टमेव विधायकप्रमाणगोचरमेवेत्यहितनिवृत्तिरदृष्टैव
निषेधप्रमाणगोचर एवेति यथासंस्थमपि सम्भवति ।
तथापि श्रेयः पुनः सुखमहितनिवृत्तिश्चेत्यतो न किञ्चि-
दधिकमुक्तं भवति प्रमाणविशेषसम्बन्धकाथनमेव
परम् । न चाभिमतश्रेयोविशेषनिर्दारणे कर्तव्ये
विधिनिषेधगोचरत्वोपवर्णनमुपयुज्यत इत्यभिसम्बा-
यान्यथा व्याचष्टे । तत्रापीति । [५२१] तच्छ्रेयः सुख-
महितनिवृत्तिश्चिति तच्छब्देन इयमपि श्रेयस्त्वेन
परामृश्यत इत्यर्थः ।

—
प्रत्यक्षोपलभ्यस्यैवानुमेयातिदेश इति भमं निवारयति । अनु-
मेयमिति ।

न तादृशः चुतियोगशास्त्राभ्यामपि व्युत्पाद्यत इत्यत
आह । व्यायेनेतोति । व्यायस्यैतच्छास्त्रमात्रव्युत्पाद्यत्वात् ते
उनेनैव व्युत्पाद्या इत्यर्थः । उपदेशमपेक्षत इति कार्त्तिके उप-
देशश्चेनान्वीकौवाभिमता । अपदेशमपेक्षत इति पाठः । तत्राप-
देशो हेतुवचनमिति सम्बद्धायविदः ।

न तच्छब्देन श्रेयोऽवाक्तरभेद एव किं न परामृश्यते इत्यत

दृष्टं सुखमित्यच्च दृष्टादृष्टशब्दयोरर्थमुदाहरण-
मुखेन स्फुटयति । स्वक्षच्चन्दनेति । [६१] ऐहिकमित्यर्थः ।
स्वर्गादीत्यामुष्मिकार्थः । एवमिति । अहितनिवृत्ति-
रप्यैहिक्यामुष्मिकी चेत्यर्थः ।

नैवं वार्तिके श्रूयत इत्यत आह । चकारलोपा-
दिति । [६२] चकारयोर्लोपादित्यर्थः । तेन दृष्टमुख-
मढृष्टं च, तथा अहितनिवृत्तिस्वेति वार्तिकार्थः । तद्यं
संचेपः दृष्टं श्रेयस्तच्च सुखमहितनिवृत्तिस्त्र, सुखमप्यै-
हिकमामुष्मिकां च दुःखनिवृत्तिरप्यैहिक्यामुष्मिकी च
तत्र सुखलक्षणं श्रेयो दृष्टमदृष्टं वा नैतच्छास्त्रसाध्यं
तस्य स्वगादियागादिसाध्यत्वात् आत्यन्तिकस्य च
तस्याभावात् । अहितनिवृत्तिरप्यनात्यन्तिकी दृष्टा-
आह । तच्छब्देनेति । अहितनिवृत्तेरपि दृष्टादृष्टभेदात्तस्या-
स्तच्छब्देन परामर्शं लिङ्गानुपपत्तिः स्वादिति सामान्यमेव श्रेयस्त्रं
परामृश्यत इत्यर्थः ।

न तु दृष्टादृष्टत्वं न प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वं स्वर्गादिसुखस्यापि प्रत्यक्ष-
त्वेनैव हैरूप्याभावात् । नापि विधायकनिषेधकमानगोचरत्वं
स्वर्गसुखस्याप्यभावरूपत्वाभावादित्यत आह । दृष्टं सुखमित्य
त्रेति । तथापि किं दृष्टादृष्टत्वं सुखस्येत्यभिप्रेत्य दृष्टं तावदाह ।
ऐहिकमिति । धर्माधर्मोभियजन्यशरीरापभोग्यमित्यर्थः ।

दृष्टभिन्ना नैतक्षास्त्वसाधा तस्याः प्रसत्तकरणक-
हिंसादिनिवृत्तिसाध्यत्वात् तदंप्रसक्तौ त्वसाध्यत्वात्
अत आत्यन्तिकीमहितनिवृत्तिं निर्जारयितुं पुनर्मि-
नतीत्याह । अहितनिवृत्तेरिति । [६४]

ननु यदि निवृत्तिः प्रागभावो दुःखस्य, स कथ-
मात्यन्तिक उत्तरान्तानवच्छेदो हि आत्यन्तिकत्वं,
प्रागभावस्य तथाल्ले प्रागित्येव न स्यात् । अथ निवृत्तिः
प्रध्वंसः, स च सर्व एवात्यन्तिक इति कुतो निवृत्ते-
रात्यन्तिकत्वव्युत्पादनमित्यत आह । आत्यन्तिकत्व-
मिति । [६५] निवृत्तस्य-निवृत्तजातीयस्य । पुनरनु-
त्पादः-तवैवात्मनीति श्रेष्ठः ।

नन्वेकविंशतिप्रभेदभिन्नदुःखनिवृत्तिरेवात्यन्तिकी
अदृष्टं सुखमाह । आमुखिकमिति । धर्ममात्रज्यग्रीरोप-
भोग्यमित्यर्थः ।

निवृत्तस्य पुनरनुत्पादः संसारितादशायामयस्तीति व्याचष्टे ।
निवृत्तजातीयस्येति । एकाम्बनि निवृत्तजातीयस्यापि दुःखस्यापरा-
मन्युत्पत्तिरपवर्गं इयस्तीति अध्याहरति । तच्चेति । निवृत्तस्य
दुःखजातीयस्य तवैवाम्बनि पुनरनुत्पादो निःश्वेयसं तस्मैष्ण्यमग्ने
वस्त्रामः ।

हेतुर्धृतीयात्मागे बीजमाह । नमिति । ननु तदेव तद-

दुःखनिवृत्तिस्तत्कथं हान्येति वाच्चिकमित्यत आह ।
स चेति । [६०] निवृत्या-निवृत्तिस्तरूपेण लक्ष्यते ।
अत्र च कार्यशब्देन दुःखमुक्तं कारणशब्देन शरीरन्द्रिय-
विषयगुड्यः । अनुषङ्गि सुखं दुःखेनैककारणत्वात् ।

अथ शरीरादिषु निवृत्तेष्वपि दुःखं किं न भवेत्,
मा भवतु दुःखं, सुखं किं न भवेत्, न ह्यमिम्नत्य-
तनिवृत्ते इत्यन्न भवति तथा चानुषङ्गिसुखनिवृत्तिः
किमुपवार्यत इत्यत आह । न हीति । [६१] कारणं
विना भवत् कार्यं कार्यतामेव जह्नात् अतः शरीरादि-
ष्वसत्सु दुःखवत् सुखमपि न भवति तस्यापि तत्कार्य-
त्वात्, भवदा शरीरादिषु सत्स्वेव भवेत् तथा च
दुःखमपि भवेत् कारणसङ्गावादित्यर्थः । अत्रैवार्थं
वाच्चिकं योजयति । तदिदमुक्तमिति । [६२]

अनेनैव कारणमविद्याटष्णी, कार्या प्रवृत्तिरनु-

कारणकमपि न भवतीत्यत आह । निवृत्तिस्तरूपेणेति । स्वरूपं
लक्षणं विगिष्ठं तु लक्ष्यमित्यर्थः । नमु शरीरादीनां कारणत्वा-
त्तनिवृत्तौ तत्कार्यं दुःखं न जायत इत्यसु, सुखदुःखे अपि न दुःख-
कारणे इति “न हीत्यादिना” न तत्साधारणे हेतुरुक्तः स्यादि-
त्यत आह । अथेति । अनेनैवेति । तदिदमुक्तमिति टीकया

षड्गिणौ धर्माधर्माविति टीकाव्याख्यानमपहस्तितम् ।

शरीरादीनां दुःखत्वमनुभवंधितमिलत आह ।
गौणेति । [६१]

ननु ग्राणादिसूचे(१) पञ्चन्द्रियाणि प्रसिद्धानि न
च प्रदेशान्तरे ऽपि षड्डिल्यत आह । षष्ठमिति । [६१]
तत्त्वयुक्त्येति भावः ॥

ननु विषया अप्यनितरं तरसाधनसाध्याः पञ्चैव
विभागे परीक्षायां च सिद्धा न तु षड्डिल्यत आह ।
तस्येति । [६१] बद्यपि बुद्धिमुखदुःखान्यपि मनसो
विषयास्तथापि तस्यैव विषयत्वेन दुःखत्वोपचारो
यद्विषययौक्रियमाणं दुःखमुपजनयति । वक्ष्यति हि
“विषया बोध्यत्वा”दिति । न च बुद्धिर्बध्यमाना दुःख-
एकविंशतिदुःखान्तरस्येष कायकारणतदनुपद्धिपदेनाभिधानेनैव
अविद्यादीनामेकविंशतिदुःखेष्वनन्तर्भावादित्यर्थः ।

दुःखत्वप्रकारानाहेति टीकायां दुःखत्वोपचारप्रकारानाहे-
त्यर्थः । सध्यपदलोपितमासात् ।

तत्त्वयुक्त्येति । परमतमप्रतिषिद्धमनुभवमिति चायेनेत्यर्थः ।
संख्यादीनामपि विषयाणां सच्चादाह । अनितरेति । एकैके-
न्द्रियग्राहा इत्यर्थः । पञ्चैवेति । गन्धगदयः शब्दान्ता इत्यर्थः । न

(१) गोतमसूत्रम् च. १ चा. १ सू. १२ ।

हेतुः। एवत्यति हि “बुद्धयसु साक्षा” दिति । सुखदुःख-
योसु दुःखहेतुत्वमेव नालि सुखस्य विजातीयारभ-
कत्वे ऽपि रागमाचारभक्त्वात्, दुःखस्य विजातीया-
रभक्त्वादेव, इच्छादेषप्रयत्नासु प्रतीयमाना एव
साक्षादुःखं जनयन्ति । तथाहि—समुक्तुस्तावदिच्छामि
द्विष्मि योगभ्यासादन्यत्र प्रयत द्वृति प्रतीत्यैव दुःखी
भवति । अहितसाधनत्वेनच्छादेषप्रयत्नानां तेनाव-
धारित्वात् । अन्योऽपौष्ट्रमाणालाभेन बुमुक्तिओऽस्मि
पिपासितोऽस्मीति प्रतीत्य दुःखी भवति हितमेव द्विष्मि
धिङ्मामिति दुःखम्, एवमनिष्ट एवार्थं दृष्टबुद्ध्या यत-
मानस्य निहत्ते भ्रमे, तथा उलसस्य प्रयत्नमुपलभ्यैव
दुःखमित्येत एव मनसो विषयत्वेन निर्दिष्टः ॥

च बुद्धिरिति । यद्यपि शत्रौ मित्रबुद्धिर्जीर्तिं इति ज्ञात्वा दुःखायत
इति बुद्धिरपि बुद्धमाना दुःखहेतुः । न च सर्वत्र न तथेति
वाच्यम् । इच्छाया अपि पिपासादेः क्वचित्स्वरूपमत्या एव दुःख-
हेतुतया सर्वत्रात्थात्वात् । तथापि शत्रौ मित्रबुद्धिर्जीर्तत्वं
बुद्धिज्ञानेऽपि शत्रुज्ञानस्यावश्यकत्वात् तदेव दुःखहेतुन् तु बुद्धि-
ज्ञानमिति भावः । सुखस्येति । सुखमिच्छां दुःखं द्वेषं विजातीय-
मारभत इत्यर्थः ।

ननु जगाकुष्ठाद्युपहितदेहस्योपलभ्यमानमेव शरीरं
दुःखहेतुत्स्वत्स्वत्त्वापि विषयत्वेनैव दुःखत्वोपचारः स्था-
दित्यत आह । यद्यपौति । [६॥१०] अन्यथाऽस्य दुःख-
हेतुभावोऽसाधारण इति शेषः । विषयत्वेन पुनरिदं
न षड्भ्यो भिद्यते । असाधारणेन्द्रियसम्बन्धाद्विद्यते
न तु स्वरूपेण विषयाणामनन्तत्वादित्यर्थः ॥

इह यद्य‘प्रनुषङ्गोऽविनाभाव’ इति वक्ष्यति
वाच्चिककारः, तदुपपत्तये च समाननिमित्ततासमाना-
धारतासमानोपलभ्यतास्तथापि न तावन्मात्रेणाऽविना-
भावो निर्वहति साधारणनिमित्तायामप्यन्यतरासाधा-
रणनिमित्तनिर्वृत्तावेकतरनिवृत्तावितरानुवृत्तिसम्भवात्
अत एवाऽधारस्योपलभ्यसाधनस्य च साम्ये ऽप्येकत-
रस्य कांरणाभवेनाभावे ऽप्यन्यतरसङ्गवेनाविनाभाव
इत्याशङ्क्य सुखस्य दुःखानुषङ्गोपपत्तये दुःखहेत्वनु-

च्यथेत्यव्याकाङ्क्षायामाह । असाधारण इतीति । स्वरूप-
सतोऽपि दुःखहेतुत्वमित्यर्थः । ननु शरीरे ऽपि विषयत्वस्त्वाद्विभ-
भागव्याघात इत्यत आह । विषयत्वेनैति । उपाधिविभागोऽय-
मित्युपहितसाङ्गेये ऽपि न विभागव्याघात इत्यर्थः ॥

समानेति । समानं निमित्तं सुखदुःखयोः शरीरादि । समान-

यद्गमेवाह । साधनेति । [६०५] अतो न द्वितीयसूच्च-
वाच्चिकटीकाभ्यां दिरोधः । साधनपारतन्वं कार्य-
त्वात् । अकार्यस्य च सुखस्याभावात् । पारतन्वं च
दुःखहेतुः । यदाह “सर्वं परवशं दुःखं” मिति । ज्ञयित्वं
च सुखस्य समवायिकारणवत्त्वात् । तदपि दुःखहेतुः ।
इष्टवियोगो हि दुःखं जनयतीति । ज्ञयित्वं कामे
सतीति तु व्याख्यानं दुःखहेतुष्ठ इति बहुवचनविरुद्ध-
मतः स्वतन्त्रमेव हेतुवयम् ।

काम दृक्षा, सा च सुखतत्साधनयोर्व्यापिका,
न हि सुखं तत्साधनं वाऽनिष्टतः सुखं नाम
सुखसाधनं च । तदपि सुलभं दुर्लभं च । तत्र
दुर्लभेच्छा दुःखैकफलैव । सुलभेच्छा त्वनिषिद्धसाधन-
गोचरा निषिद्धसाधनगोचरा च । तत्र निषिद्धसाध-
आधारस्तयोरात्मा । समानोपलभ्यता मनोविद्यर्तत्व्यः । अतो न
हितीयेति । इह सुखस्य दुःखहेत्वनुषङ्गो दुःखत्वोपचारबीजमुक्तं
द्वितीयसूच्चवाच्चिकटीकयोश्च दुःखानुषङ्गो दुःखत्वोपचारबीजमुक्त-
मिति विरोधो नास्ति दुःखानुषङ्गकथनार्थमेवेह दुःखहेत्वनुषङ्ग-
स्योक्तत्वादित्यर्थः ॥

नहोति । योगिनामपि संसारितादशायां सुखमिष्टतामेव
सुखमिति न व्यभिचार इति भावः । सरूपतः कार्यतत्त्वेति ।

नगोचरा ऽपि स्वरूपतः कार्येतश्चाधर्मजननद्वारिणावश्यं
दुःखफलेति अनिष्टसुलभसाधनगोचराऽपि शरीर-
पाठवे सत्यसति वा । तब चरमा दुःखहेतुरेव शरीरा-
दिपाठवे सविष्णा निर्विष्णा च । तब सविष्णा दुःखमेव
प्रसूते । निर्विष्णा ऽप्यनिष्टसंभिन्नविषया तद्विपरीता च ।
तब प्रथमा ऽवश्यं दुःखहेतुः । द्वितीया तु विफला
सफला च । तब प्रथमा दुःखहेतुरेव । द्वितीया तु सवि-
लम्बफला अविलम्बफला च । तब प्रथमा ऽवश्यमेव
दुःखहेतुः । द्वितीया ऽप्यनायतिविशुद्धा तद्विपरीता
च । तब प्रथमा ऽवश्यं दुःखहेतुरेव, द्वितीया तु विषयस्य
परिणतिविरसत्वाददुःखमेव प्रसूते अतिव्यामोहाद्विषये-
ष्वेव मनस्येक्षान्तरमेव वा उभयथा ऽप्यनर्थमूलमिति ।
एवं सुखानुषक्तः कामो ऽपि दुःखहेतुरिति ।

निषिद्धसाधनगोचरेच्छा' निषिद्धमिच्छामि ततो ऽवश्यमनिष्टं
भविष्यतीति स्वयमपि न दुःखं जनयति स्वजन्याधर्महारा चेत्यर्थः ॥

अनिष्टसंभिन्नेति । मधुविषसम्युक्तादेच्छेत्यर्थः । अनायतीति ।
दुरदर्कवस्त्रिच्छपाततः (१) सुखं जनयित्वाऽपि दृष्टद्वारेव दुःखहेतु-
रित्यर्थः । परिणतीति । सुखान्ते दुःखावश्यभावादित्यर्थः । इच्छा-
न्तरमिति । दुःखसभिन्नविषयकमित्यर्थः ॥

(१) दुरदर्कवस्त्रिच्छाऽपाततः इति पाठकल्पनेऽर्थः साधुसङ्गत इति जाति ।

द्रुहं यद्यपि रागदेषमोहप्रवृत्तयो दुःखतदनुषङ्ग-
साधनभावादिन्द्रियादिविंत् दुःखत्वेन परिसङ्गस्यातुमु-
चितास्तथापि न श्रीरादिव्यतिरेकेणामूषामात्मलाभो
दुःखं प्रति व्यापारो वा । इन्द्रियादीनां पुनर्देषप्रवृत्त्य-
भावे इपि दुःखं प्रति व्यापारो जीवन्मुक्तस्यास्त्वेव ।
प्रवृत्तिफलं तु (१) धर्माधर्मौ यद्यपि सुखदुःखहेतू,
तथाप्येकविंशतिविधदुःखमयसंसारनृत्यशालामूलस्तम्भ-
त्वादनयोनांव परिसंख्यानं, न हि भाविनि जन्मान्तरे
श्रीरादिव्यविषयबुद्धिसुखदुःखान्याहत्य व्याप्रीयन्ते
यथा धर्माधर्मौ ॥

एतदेवाभिसम्भाय कारणारूपधर्माधर्माच्छेदक-
मेण कार्यरूपैकविंशतिविधदुःखस्योच्छेदो वार्त्तिककृता
दर्शित इति तथैव वार्त्तिकमवतारयति । उत्ताप्रका-
रेति । [६१६]

प्रवृत्तिफलं त्विति । धर्माधर्मयोरपि रागदेविव श्रीरादिषु
सत्त्वेवामनापि दुःखत्वेनापरिसंख्यानप्रयोजकं रूपान्तरमयस्तौति
तदेवोक्तम् । धर्मस्य यद्यपि न दुःखहेतुत्वं तथापि दुःखानुषङ्गसुख-

(१) प्रवृत्तिफले च धर्माधर्मौ—पा० २ च० ।

द्वृह चागामिधर्मादिनिष्टत्तावुपायस्तत्साधनप्रवृत्ति-
परित्यागः उत्पन्ननिष्टत्तौ तूपभोग इति दर्शितम् ।
तदुभयमयनुपपन्नं वाग्बुद्धिशरीरारम्भं परित्यज्य
जीवितुमशक्यत्वात् । स्तुते ऽपि शरीरान्तरवच्चलेपस्य
दुरपनेयत्वात् । उपभोगश्चाशक्यः अनियतविपाकसमय-
त्वात् । अनन्तत्वादनन्तफलत्वाच्च । भोगावस्थायामय-
नन्तकर्मान्तरोत्पादनताया अविरामात् । अथ कथच्चि-
दुपभोगानुत्पादाभ्यामुत्पन्नानुत्पन्नयोः शक्यः प्रक्षयः
तर्हि शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः, तत एव तक्षिण्डेरित्याशङ्क
वार्त्तिकखोपस्कुरुते । संशयादीति । [६।१]

संशयादीत्यादिपदेन चतुर्दशापि न्यायपरिकरत्वेन
सञ्ज्ञहीताः । परमन्यायत्वनेन मूलमूलीभावव्यवस्थि-
तानि चत्वार्यपि प्रमाणानि । न्यायो मार्गद्वय न्याय-
मार्गः निःश्रेयसभूमिः, प्राप्तिहेतुत्वात् । हादशविधि-
त्यात्मादिप्रमेयम् । तदनेन शास्त्रस्थावसरोपयोगौ

जनहाराऽस्त्वेति भावः । संशयादीत्यादिरनुपयोगमाशङ्काह ।
इहेति ॥

वार्त्तिकस्येति छब्दः प्रतियद्व इति हितोयार्थे षष्ठी । चतुर्दश-
संशयप्रयोजनादयः ॥

दर्शितौ । तत्त्वपरिभावनेत्यनेनाभ्यासस्य । तदेवं पूर्वोक्तेन न्यायेन(१) मोक्षमाणस्य शास्त्रे प्रवृत्तिस्ततः परिकरज्ञानं, ततो न्यायमार्गपरिशोधनं, ततस्तेन द्वादशविधप्रमेयासादनं, ततो ऽभ्यासः, ततः प्रसङ्गव्यानं, ततः समूलदोषानुषङ्गनिर्मीक्षः, ततो ऽप्रवृत्तिः, तत आगमिनोर्धर्मार्धर्मयोगसञ्चयः, इत्येवमनागतः प्रवाहो निवारितः ॥

यद्यपि च यावच्छरीरादिभाविनी प्रवृत्तिस्तथा ऽपि दोषानुषङ्गसङ्कारविरहान्नासौ प्रवृत्तिः तत्वार्थास-मर्थत्वादिति ।

अवसरेति । अवग्नानल्लरमवसर आत्मादिप्रमेयतत्त्वज्ञाने चोपयोग इत्यर्थः । अभ्यासस्तेति । शरीरादिभिन्नात्मचिन्तनस्येत्यर्थः । पूर्वोक्तेनति । मोक्षापायजिज्ञामारुपेत्यर्थः । तत इति । मंगयादिचतुर्दशज्ञानमित्यर्थः । अभ्यासो निदिध्यासनम् । प्रमंख्यानं शरीरादिभिन्नात्ममात्राकारः । प्रमंख्यायतं साक्षात्क्रियतं ऽनेति व्युत्पत्त्या प्रमंख्यानं निदिध्यासनसङ्कार्यात्ममनोयोगः समाधिरूपो ऽन एवाचिन्त्यमामर्थातिशयो हौत्यादिना ऽयमेवाये दर्जित इत्यन्ये । समूलेति । सूलं मिथ्याज्ञानं तदभावात् तत्कार्य-शागादिनिवृत्तिरित्यर्थः ।

(१) पूर्वोक्तन्यायेनेति - पा० ३ प० ।

उत्पन्नभोगमुपपादयति । अनादीति । [६।२०]

यश्चपि यथा ऽनादौ भवपरम्परायां कर्माणि प्रचौ-
यन्ते तथा क्षीयन्तेऽपि, न ह्यार्थं परं भवस्यानादिता ।
ननूपभोगे कर्माणम्भो ह्यधिकारिशरीरं, तत्र शरीर-
कोटिमध्यपतितमेकं शरीरं कदाचित् किञ्चित् क्वचिदेव,
भोगस्तु नास्येव तच्छरीरं यत्र नास्ति, भोगस्य तदाय-
तनत्वात् । तस्यादायव्यपर्यालोचनया परिमितमेव
कर्म । अत एव नियतविपाकसमयमपि । तस्य च क्र-
मभाविभिरपि कियद्ग्नि कैश्चिदेव शरीरैकपभोगात् प्रक्षयो
ऽपि न दुष्कपपादः, तथा ऽप्यागमग्रामाख्यात् काययौग-
पद्यस्यापि प्रसङ्ग्यानफलतया सिद्धत्वादनन्तामनियत-
विपाकसमयतां चाभ्युपगम्यैव परिहृतम् । विभूतिमता-
ऽनेककालोपभोगमध्येकदा भुज्यते इत्यत्र समुद्रयान-
मुदाहरणम् । योगद्विप्रभावसम्पन्नो विविधफलभागिनो
विचित्रस्वभावानेकदैव बहून् कायानिक्षामाचेणैव
निर्मिमीते इत्यत्र दण्डकारण्यस्तिरुदाहरणमिति ।

तथापीति । धर्माधर्मजनकप्रयत्नस्य प्रहृत्तिवादित्यर्थः । एत-
देवाह । तत्कायेति । कायै धर्माधर्मावित्यर्थः ।

कर्मारभो होति । यद्यपि क्वचिदेकस्मिन्नेव कर्मणि यावद्य-

इह केचिदाहुः । दुःखनिष्ठतिः पुरुषार्थ एव
खृपतो न भवति सोपाधित्वात् । सुखं दुःखाभावे
सत्येव भवतीति सुखसाधनान्तरवत् दुःखाभावो ऽपि
मृग्यते न तु स एव पुरुषस्य समीहित इति । तदुक्तम्
“वरं हृद्यावन”(१) इत्यादि ।

तदनुपपन्नं विप्रयेयस्यापि सम्भवात् । भोजनादि-
सुखे सत्येव हि बुभुक्षादुःखं निवर्त्तत इति दुःखनिष्ठ-
त्यर्थमेव भोजनादिसुखं मृग्यते, न पुनस्तदेव तस्य
समीहितमिति किं न कल्पते । क्वचिद्दुःखाभाव-
भावे ऽपि सुखस्येष्यमाणत्वादिति चेत् । न । दुःखनि-
ष्ठेतरपि क्वचित् सुखाभावे ऽपीष्यमाणत्वादेव । दुःख-
भूतमंश्वनरकफलश्वणाच्छरीरकोश्युपभोग्यं फलमित्याय एव
व्ययपित्रया गरीयान् तथा ऽप्यनादित्वेनाश्वययोर्भूश्वलघीयस्त्वे
नियन्तुमशक्ये इत्येवम्यरो ऽयं यत्थः ॥

पुरुषार्थः—इच्छाविषयः । खृपतो—सुखतः । सोपाधित्वा-
दिति । अन्येच्छानधीनेच्छाविषयस्यैव खतःप्रयोजनत्वादित्यर्थः ।
तदेव दर्शयति । सुखमिति ॥

क्वचिदिति । गिरो मढीयं यदि याति यास्यतीत्यभिसम्भाय

(१) वरं हृद्यावने शूचे गृहगालत्वं व इच्छति ।
न तु निर्विकल्पं भोक्तं बन्तुमहंति गौतम ॥

निहत्तौ सत्यां सुखमेव भविष्यतीत्यभिसम्बिलावद-
स्तीति चेत् । न । सुखावस्थायां नियमतो दुःखविरहो
भविष्यतीत्यभिसम्बेस्तत्रापि सम्भवात् । तस्माद्यद्यपि
दुःखहानौ सुखं सुखे च दुःखहानिनियता, तथापि
परस्परनिरपेक्षमेव पुरुषार्थत्वमनयोः, इच्छाया अप्य-
सङ्कौर्यविषयत्वात् ॥

अन्यस्त्वाह-भवत्येव दुःखहानिः पुरुषार्थः, किं
त्वनुभूयमानतया, न हि विषादिजन्यमोहावस्थायां
दुःखनिष्ठत्तिरिति तदर्थं प्रेक्षावन्तः प्रवर्त्तन्ते । तस्मा-
न्मोक्षे दुःखहानेरननुभूयमानत्वान्न पुरुषार्थत्वमिति ।

तदुत्तम्—

“दुःखाभावो ऽपि नाविद्यः पुरुषार्थतयेष्यते ।
न हि मूर्छाद्यवस्थार्थं प्रवत्तो दृश्यते सुधीः” । इति ।

तदेतद्यनुपपन्नं पुक्षादिविद्योऽगजनमदुःखहानिमि-
क्षतां केषाच्चिदिषशस्त्रोऽस्त्रनादावपि प्रवृत्तिदर्शनात् ।

उक्तागान्वानां परदारेष्यपि प्रवृत्तिदर्शनादिल्बर्थः । सुखाभावे
इपोति । सुखानुसन्धाने ऽपि दुःखहानार्थं शोकास्थानां शरीर-
हाने प्रवृत्तिदर्शनादिल्बर्थः । असङ्कौर्लेति ॥ परस्पराविषयकान्वे-
च्छानधीनेच्छाविषयत्वादिल्बर्थः ।

८६ सटीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धी [अ. १ आ. १

प्रेक्षावन्तो नैवं कुर्वन्तीति चेत् । न । पुरुषार्थत्वाविरोधात् । न हि परदारेषु शास्त्राङ्गनिवारिताः प्रेक्षावन्तो न प्रवर्त्तन्त इति न तत्र कामः पुरुषार्थः । अपि त्वल्पीयः सुखं महाननर्थ इति निर्वात्तिः । तथा विषादावपि प्रवृत्तस्य शास्त्रगहितत्वादल्पीयाननर्थो निवर्त्तते महीयान् प्रवर्तत इति न ते प्रवर्तन्ते । इयमेव हि प्रेक्षा यत्पुरुषार्थे (१) लोकग्रास्त्रविरोधपरामर्षः, न त्वपुरुषार्थत्वादेव, स्वरूपेणोष्टमाणतामात्रनिबन्धनत्वात् पुरुषार्थतायाः । अत एव न यत्र लोकग्रास्त्रविरोधस्तत्र व्याधादिपरिपीडिताः प्रयागवटप्रपातानशनादिना देहं ल्यजनः प्रेक्षावन्तो दृश्यन्ते । न हि कश्चिद्दुःखनिर्वात्तिमनुभविष्यामीति तत्साधनं प्रवर्तते, अपि तु दुःखं हास्यामीति ।

अपि च दुःखनिर्वर्त्तेरनुभूयमानतामात्रं विवक्षितं दुःखनिर्वात्तिसत्तावधिर्वा । आद्यक्षेत्रुष्यतु दुर्जनः, चरमे जन्मन्यनुभूयत एव समाधिप्रभावात् आत्यन्तिकौ

अनुभविरोधमात्र । न हीति ॥

किञ्च वेदनं प्रतीतिमात्रमनुभवो वा साक्षात्कारो वा । आद्य-

(१) अयमेव हि प्रेक्षावरपुरुषार्थे इति—पा० २ पु० ।

दुःखनिवृत्तिरनागता, वर्त्तमानाऽप्यचिरमनुभूयत एव ।
 द्वितीये तु प्रसक्तकाण्ठकादिदुःखनिवृत्तिरपुरुषार्थत्वं-
 प्रसङ्गः सर्वदा इननुभूयमानत्वात् । तथात्वे वा विषया-
 न्तरसञ्चाराभावप्रसङ्गात् निवृत्तेः सर्वदा तादवस्थ्यात् ।
 तदिदं निवृत्तेरपुरुषार्थत्वमनुभूयमानतयैव वा पुरुषार्थ-
 त्वमिति पञ्चाद्यमतिनिर्बलमित्येतदुपेत्य लृतीयं शङ्कन्ते ।
 स्यादितदिति । [६१२६]

तदुक्तं—

“असत्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च ।

अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षणः” ॥

सिद्धान्तवार्तिकमुहूरपर्यति । यद्यपीति । [६१२८]

तदनेन मधुविषसन्पृक्ताद्भोजनदृष्टान्तेन (१) समव्यय-
 फलत्वमपवर्गस्य निराकृतम् । यथा ह्यवानर्थभूयस्त्व-
 मर्थस्य तु चुद्रत्वं न तथा इपवर्गं इपीति ।

योरसम्भव एव । आगमानुमानाभ्यां मुक्तेस्तदुभयसत्त्वात् । अन्ते
 लाह । चरम इति । योगप्रभावात् सर्वविषयकज्ञानविज्ञेयीनि-
 भिरनागताया मुक्तेः मात्राक्वारादिलब्धेः ।

ततो दुर्जनतरो यदि वर्त्तमानदुःखाभावाविषयसाक्षाक्षारविष-
 यतयैव दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वं मन्यते तद्राह । वर्त्तमानापीति ॥

(१) भोजनेति क्रचित् नास्ति ।

एतेनैतदपि निरस्तम् । यथा दुःखशबलं संसार-
सुखमनादेयं, तथा सुखशबलतया दुःखमप्युपादेयं किं
न स्यात्, दृश्यन्ते हि सुखार्थिनो यागादिदुःखमनु-
भवन्त इति ।

“यस्य दुःखमुपादेयं हेयं तस्य किमुच्यताम् ।

हेयहीनस्य का मुक्तिः केन वाप्युपदिश्यत” इति ।

यस्तु बलवद्दुःखतिमिरनिरन्तरात् संसारकाला-
रात् सुखखद्योतिकामु द्योतमानाख्यपि विभेति तं
प्रत्ययं निस्तमस्तुतया सुगमो मार्ग उपदिश्यत इति ।
तदिदमुक्तं तेन माभूदेतदित्यादि । [७४]

योगिनः सावेज्ञाज्ञाविमुक्तिविषयकेन चरमदुःखसाक्षात्कारण-
दुःखे नाशित वर्तमानदुःखाभावविषयकः साक्षात्कारो भोगनाशा-
दृष्टनाशावश्यतोत्यचिरमनुभवस्तस्यापोत्यर्थः । न तर्थति । दुःख-
भीरवो इत्यतरदुःखानुषङ्गेणापि सुखं परित्यजन्ति बहुतरदुःखानु-
षङ्गमल्योयः संसारसुखं तु नितरां हेयमिति तेषां सुखस्यानुपादेय-
तया तद्वाने व्यय एव नास्तीत्यर्थः ।

यस्य दुःखमिति । यद्यपि यस्य सुखं हेयं तस्य किमुपादेय-
मिति तु तथम् । न च दुःखनिष्ठत्तिरवोपादेया, तर्हि केवलं दुःखं
हेयं सुखशबलं उपादेयमित्यपि तुल्यं तथापि सुखे सत्यसारकालं
सुखासभिन्नस्य दुःखस्यावश्यकतया केवलदुःखस्य हास्तु शक्यतया

नन्वेवं सति नास्य सर्वार्थता, तथा च जंगतः
शमायेत्यनेन विरोध इत्यत आह । अविवेकिनाम-
पीति । [७५] यद्यपि कस्य चिदप्रवृत्तावपि न सर्वार्थ-
तास्य हौयत इति प्रपञ्चितमधस्तात्, तथापि हैयं हैय-
त्वेनागृज्जन्तो मन्दाः कामणिकेन ग्राहयितव्या इत्यर्थः ।

ननु शास्त्रेण तत्त्वज्ञानादैराग्यं, वैराग्याच्छास्त्रे
प्रवृत्तिरिति दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वमित्यत आह ।
शास्त्रे प्रवृत्तीति । [७६] दुःखाटुदिजतो भोगवैमुख्यमात्र-
मिह वैराग्यं विवक्षितं न तु रागाभाव एवेत्यर्थः ।

इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलतया हैविद्यशङ्कामपन-
यति । ऐकरूपं चेति । [७७]

केवलदुःखश्चानाश्र्यं प्रवृत्तः शरीरादिदुःखहेतुनिवृत्या इर्थतः सुख-
निवृत्तिमप्यासादयतीति भावः ।

अविवेकिनां विवेकाधानोपायकीर्तननिवर्त्तनीयां शङ्का-
माह । नन्वेवमिति । पुरुषविशेषं प्रत्युपदेशे सर्तीत्यर्थः ।

ननु रागाभाव एव वैराग्यं कुतो न व्याख्यातमित्यत आह ।
नन्विति । भोगवैमुख्यमिति । परिणतिविरसतया इलं सुखसाधनै-
रिति निर्वेद इत्यर्थः ।

ननु प्रहृत्तरेव हैरूपसभवे तद्दर्मस्य हैरूपं कुतो व्याख्यात-
मित्यत आह । इष्टानिष्टेति ।

नेनु पुरुषभेदेनापि प्रवृत्तौ हैविधमेव, न हि कश्चित् दुःखमप्यासुं प्रवंतते, नापि सुखहानायापीत्यत आह । पुरुषभेदो रागवैराग्याभ्यामिति । [७१८]

ननु सुखस्य हैयत्वमेव कुत इत्यत आह । प्राप्त-
व्यस्येति । [७१८] अविवेकिनां तु प्रवृत्तिर्द्विरूपेत्युक्तम् ।
वार्तिककृतेति शेषः ।

(इति प्रमाणत इत्यादिवाक्यतात्पर्यव्याख्याव्याख्यानम् ।)

प्रकृतमुपसंहरन्नेवाप्रकृतोपनिपातशङ्कामप्यपनेतुं
वृत्तवर्तिष्यमाणमनुकीर्तयति । तदनेनेति । [७१९]

प्रवृत्तेऽरूपमिष्टानिष्टप्राप्तिहानिफलकतया यद्युच्ते तदा
रागप्रवृत्तितो वीतरागप्रवृत्तौ न कश्चिहशेष उक्तः स्थादित्यर्थः ।
रागवैराग्याभ्यां पुरुषभेदकथनोपयोगार्थमाह । नन्विति । वीतराग-
प्रवृत्तिरनिष्टहानार्थतया एकरूपैव रागप्रवृत्तिस्त्वशानिष्टप्राप्ति-
हानिफलकतया द्विरूपेत्युपदर्शनार्थेसेतदुक्तमिति परिहारार्थः ॥

हैयत्वमेवेति । तदसिद्धावनिष्टहानार्थेव प्रवृत्तिरित्येत न
स्थादित्यर्थः ।

नभु टीकाकृता नोक्तमत आह । वाचिकेति ।

(इति प्रमाणत इत्यादिवाक्यतात्पर्यव्याख्याव्याख्याव्याख्यानम् ।)

तदवयवं विवरीतुमुक्तातात्पर्यस्फोरणार्थमिति शेषः ।
 अलौकिकत्वा-स्त्रोकस्यादादेनिल्यपरोक्तत्वात् । अयुक्त-
 मप्रामाणिकम् । विप्रतिषिङ्गं-मिथो व्यापकविरुद्धम् ।
 प्रवृत्त्यै-निष्क्रम्यप्रवृत्त्यै । किं तर्हि प्रमाणमिति [७।१०]
 एहीतमित्यनुवर्तते । रजतज्ञान-मिदं शुक्रभास्तरहृप-
 वदृद्रव्यं रजतमित्येवं ज्ञानमित्यर्थः । परिक्षिनत्ति-उक्त-
 मर्थमालम्बा परिच्छेदहृपं जायत इत्यर्थः ।

अप्रकृतेति । प्रवृत्तेहेविधमपुरुषार्थत्वनिरासेना इत्यन्तिकदुःख-
 निहत्तावपशुच्यते ममर्थासमर्थभेदकथनमनुपयोगीति शङ्खामित्यर्थः ।

ननु तात्पर्यव्याख्यानानन्तरमवयवव्याख्यानमुचितम्, अत्र तु
 तात्पर्यव्याख्यानापर्यवसाना “दवयवं विवरीतु”मित्युक्तम् इत्यत
 आह । उक्तात्पर्येति । तथा चास्यापि तात्पर्यव्याख्यानपरतैवेति
 भावः ।

अलौकिकमप्रामाणिकमिति भ्रमं निवारयति । स्त्रोकस्येति ।
 अयुक्तत्वे साध्ये विप्रतिषिङ्गत्वेतोः साध्यावैशिष्ट्यं निवारयति ।
 अयुक्तमिति । अएहीतप्रामाण्यादपि प्रमाणात् प्रतिक्षिदर्शनादाह ।
 निष्क्रम्येति । ननु चाप्रमाणादपि प्रवृत्तिर्भवत्येवेत्यत आह । एहीत-
 मितीति । रजतज्ञाने पुणोत्तिर्विषयत्वं टीकायां नोक्रमिति
 तदाह । इदमिति । एवं शुक्रज्ञाने इपि व्याख्येयम् । ननु ज्ञावं
 परिच्छेदो न परिच्छेदकमित्यत आह । उक्तमर्थमिति ॥

शुक्तिकाज्ञानमपीति । [७२०] इदं शुक्रभास्वररूपं
शुक्तिकाद्रव्यं न रजतमिति ज्ञानमित्यर्थः ।

यदेवं कथमनयोर्बाध्यबाधकभाव इत्यत आह ।
केवलमिति । रजतसमारोपापवादाभ्यामिति । [७२०]
समारोपापवादस्वभावतयेत्यर्थः ।

तदेवं परिच्छेदवारेण परिच्छेदकमुद्गौयत इति
परिच्छेदस्यैव सामान्यविशेषयोः परिच्छेदत्वापरिच्छेदत्वे
दर्शिते । न चैकस्यैव ज्ञानस्य विरुद्धधर्मसंसर्गः । जात्या
हि बुद्धिरनुभवः मूर्तिश्च । तत्र मूर्तिरप्नैव । अनुभवतु
स्वरूपानुभवो उत्तरूपानुभवश्च । सो यं विषयकृतो

समारोपापवादयोर्बुद्धिरूपतया ताभ्यामिति करणार्थो इस-
इति इत्यत आह । समारोपेति ।

ननु वार्त्तिककारेणाप्रमाणस्य प्रमाकरणसाधर्म्यमुक्तं तत्र प्रमा-
प्रमयोः साधर्म्यव्याख्यानमयुक्तमित्यत आह । तदेवमिति । सामा-
न्यविशेषयोरिति । शुक्रभास्वरवद्यत्वरजतत्वयोरित्यर्थः । यद्यपि
बुद्धिज्ञानपदयोः करणव्युत्पत्त्या प्रमाणमर्थः सम्भवत्येव तथापि
कारणस्य सामान्यविशेषविषयत्वं परिच्छेदवारैवोक्तौयत इति
तस्यावश्यं वाच्यतया भावव्युत्पत्तिमाश्रित्यैव परिहृतं, करणं तु
फलहारेवान्वेयमिति भावः । नचैकस्यैव प्रमात्वाप्रमात्वे विरुद्धे
इत्यत आह । न चैकस्येति । जात्येति । ज्ञानलसाज्ञादगाय

विशेषः । नानाविषया चैका बुद्धिभंवत्येव । ततस्मि सैव
बुद्धिः स्वरूपावस्थितेनार्थेन निरूप्यमाणा प्रमा । अस्वरू-
पावस्थितेन तु निरूप्यमाणा उप्रमा । अतो भवत्येवाप्र-
माणस्यापि सामान्यपरिच्छेदकत्वमिति । अस्ति तावद-
समर्थायाः प्रवृत्तिरसाधारणं कारणं तथैवोन्नीयमानं
तस्य च व्यापारो विषयीतार्थपरिच्छेद एवासाधा-
रणः । तच्चैवभूतव्यापारोपकरणमप्रमाणमिति व्यवङ्गि-
यते । एवं च प्रवृत्तिसामर्थ्यासामर्थ्यसन्देहे ऽपि यदि
तज्जनकमप्रमाणमसमर्थैव सा । अथ न तदप्रमाणं
तज्जन्या प्रवृत्तिरपि नासमर्थत्यप्रमाणान्नियतः समर्थ-
जात्येत्यर्थः । तच्चेति । यथार्थानुभवस्य प्रमात्रात्र तावद्यमात्र-
जातिसङ्कर इत्यर्थः । सो इयमिति । जातिकृतले हि विरोधः
स्यादित्यर्थः । दिष्यकृतले ऽपि कुतो न विरोध इत्यत आह ।
नानेति ॥

उक्तव्यायं प्रमात्राप्रमात्रयोर्योजयति । ततस्वेति । प्रमात्रा-
प्रमात्रयोर्जातिरूपतायामेकत्र विरुद्धजातिद्यसमावेशविरोधः
स्यादुपाधिले तु विषयरूपांशभेदादुभयोपाधिसमावेशे ऽपि नानुप-
पत्तिरित्यर्थः । सामान्यपरिच्छेदकत्वं सामान्ये विषये प्रमात्र-
मित्यर्थः । समर्था तु प्रहृतिः प्रमाणादेवेति टीकाकृदुक्तमुपपाद-
यत्वाह । अस्तीति । कारणवैचिदं विना कार्यवैचिदगानुपपत्ते-

प्रवृत्तिव्यतिरेकः । प्रमाणं चाचीभयव्यतिरेकग्राहकं
विरुद्धकार्यत्वं लिङ्गं प्रकृतेकार्यस्य तड्डतिरेकग्राहि च
प्रत्यक्षमध्यवसेयमिति । नाप्रमाणादर्थव्यभिचारिणो-
ऽर्थव्यभिचारिज्ञानव्यापारादिव्यर्थः (१) । सिद्धो व्यति-
रेकः किं चात इत्यत आह । तथा चेति । [७२१]

रित्यर्थः । ननु व्यतिरेकिणि माध्यव्यतिरेकप्रशुक्तसाधनव्यतिरेक-
ज्ञानं गमकमत्र चाट्टार्थविषयप्रवृत्तेः सामर्थ्यासामर्थ्यसन्देहे
तत्कारणस्यापि प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहात् कथमप्रमाणात् समर्थ-
प्रवृत्तिव्यतिरेकनिश्चय इत्यत आह । एवं चेति । तथापि तज्जनकं
यद्यप्रमाणं तदा सा प्रवृत्तिरसमर्थेव । अथ प्रमाणं तदा समर्थ-
वेत्यत्रैव किं मानमित्यत आह । प्रमाणं चेति । उभयेति ।
उभयतः-प्रमाणादसमर्थाया अप्रमाणात् समर्थायाः प्रवृत्तिर्थतिरेक-
आहकं-विरुद्धकार्यत्वं प्रमाणस्याप्रमाणविरुद्धं कार्यं समर्था प्रवृत्ति-
रप्रमाणस्य तु प्रमाणविरुद्धं कार्यमसमर्था प्रवृत्तिरित्येवं रूपं तदेव
लिङ्गमित्यर्थः । प्रकृतेति । प्रकृतकार्यस्य प्रामाण्यलिङ्गसमर्थप्रवृत्ति-
रूपस्याप्रमाणादपि व्यतिरेकग्राहकं प्रत्यक्षमेव भवेण प्रवृत्तः समर्थ-
प्रवृत्तिव्यतिरेकममर्थां प्रवृत्तिं प्रत्यक्षेण जानातीत्यर्थः । ननु ज्ञानस्य
व्यभिचारित्वमयथार्थत्वं धर्मो न करणस्येत्यत आह । व्यभिचारीति ।
स्फुटावभासिले इपीति चेदित्यनेनाक्षेपः स्फुटावभासः ।

(१) नाप्रमाणादर्थव्यभिचारिज्ञानव्यापारादिव्यर्थः-इति—२४० पा० ।

अर्थवत्त्वमर्थाव्यभिचारित्वमर्थाव्यभिचायनुभवज-
नकलमित्यर्थः ।

ननु तस्या इत्यत्र कथमनन्तरत्वेन प्रकृतामसमर्थां
विहाय व्यवहितत्वेनाप्रकृतापि समर्थैव प्रवृत्तिः परा-
मृश्यत इत्यत आह । असमर्था लिति । [७।२६] पूर्व-
प्रक्रान्तं योग्यमेव प्रकृतमुच्यते न त्वनन्तरोक्तमित्यर्थः । न
न्वनूदितस्यानुवादः क्वोपयुज्यत इत्य आह । सम्प-
तीति । [७।२६] पूर्वं व्याख्यातुमिदानीमाचेष्टमित्यर्थः ।

आचेपसमाधानयोः म्फुटावभासित्वे ऽपि सङ्ग्रह-
विवरणयोः पौनरुक्त्यं परिहरन्नाह । आच्चिपतीति । [७।२७]

सन्देहादपि तत्र तत्र प्रवृत्तिदर्शनाद्विरुच्छासमा-
चेपमुच्चीवयति । न तावदिति । [७।२८]

अमुमेवार्थं भाष्येण संवदति । सियमिति । [८।१]
उक्ता भाष्यकृतेति शेषः ।

किमतो यद्येवमित्यत । आह । न चेति । [८।४]

नेत्यनेन समाधानम् । यद्यपि विभजत इत्यनेनैव सङ्ग्रहविवर-
णयोः पौनरुक्त्यं परिहृतं, तथाप्याच्चिपतीत्यस्याचेपं सङ्ग्रहातौ-
सर्थः । तेजनेनापि पौनरुक्त्यं परिक्षियत इत्यर्थः ॥

अर्थविनिश्चय-उक्तरूपः श्रेयोहेतुतानुमानसहित इति
यावत् । प्रामाण्यावधारणं श्रेयोहेतुतालिङ्गं (१) परा-
मर्शप्रसवोचितमन्तरिणेर्थ्यः ।

एवंरूपता च प्रामाण्यावधारणस्य व्याप्तिस्मरणसा-
हित्यमेवेति तस्यापि बौजं समुच्चिनोति । श्रेयोहेतुतानु-
माननिमित्तव्याप्तिहणञ्चेति ॥८॥ ताभ्यां विनेति ॥९॥
स्वरूपनिश्चयश्रेयोहेतुतानुमानाभ्यां विनेत्यर्थः । व्याप्ति-
गणहणानन्तर्ये ऽपि तत्फलस्यैवानुमानस्य योग्यतया
प्रक्रान्तत्वात् । इममेव वार्त्तिकार्थं परिशोधयन् स्फुट-

न ग्रहीत्तिप्रामाण्यनिश्चययोरेव परस्पराक्षेपतया परस्परा-
न्तरत्वं किं न व्याख्यायत अत आह । मन्देहादपीति ।

न ग्रामाण्यावधारणं विनाऽपि चक्षुरादिनाऽर्थनिश्चयो भवत्ये-
वेत्यत आह । उक्तरूप इति । तदेव विवृणोति । श्रेयोहेतुर्तति ।

नन्वनुभित्युत्पत्त्यनन्तरं तद्यमाणावधारणं न तु ततः प्रागी-
वेत्यत आह । श्रेयोहेतुर्तति । अनुभितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रामाण्या-
वधारणमनुभितेः प्रागीव, तदभावे लिङ्गानिश्चयेनानुभित्यनुत्पत्ते-
रित्यर्थः ।

न ग्रामर्थप्रवृत्तिप्रामाण्यावधारणयोरेव परस्परापेक्षितया-
न्योन्याश्रयोपपत्तौ किं व्याप्तिहणान्तर्भवेत्यत आह । एवं

(१) श्रेयोहेतुतालिङ्गपरामर्शेति २४० या० ।

*Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	1	14
*Mimâmsâ Durâna, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
*Nyâyavârtika, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Nirukta, Vol. I V. fasc. 1-8 @ /10/ each	5	0
*Nitîsara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Nâtyâcarapaddhatîl, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Nityâcarapaddhatîl, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-8. @ /10/ each	6	14
Nyayabindutîka, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
*Nyâya Kusumânjali Prakarapa, Vol. I, Fasc. 2-6 ; Vol. II, Fasc.		
1-3 @ /10/ each	5	0
Nyayasarah	2	0
Padumawati, Fasc. 1-5 @ 2/-	10	0
*Parîçîta Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Prakrita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Prithivirâj Râsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1/-	1	0
Prakrta Lakṣapânam, Fasc. 1 @ 1/8/ each	1	8
Parîçara Smriti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol III,		
Fasc. 1-6 @ /10/ each	12	8
Parâçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Pariksamukhi Sutram	1	0
Prabandhacintâmapi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraieca Kaha, Fasc. 1-3, @ /10/	1	14
Sâkhyâ Sûtra Vgtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Srâddha Kriyâ Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Sragdharâ Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
Suçruta Sañhitâ, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikumudi, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanâta, fasc. 1	1	4
Syainîka Nâstra	1	0
*Taittreyi Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
Pratîkshya, Fasc. 1-8 @ /10/ each	1	4
*Taittreyi Sañhitâ, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
'Sñdyâ Brâhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	14
'antra Vârteka (English) Fasc. 1-5 @ 1/- each	10	0
'atvâ Cintâmapi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2,		
Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. VI, Fasc. 1-19 @ /10/ each	24	6
'atvâ Cintamani Didhîti Vivriti, Fasc. 1, @ /10/ each	0	0
Ditto 'rakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	1	4
'tvârthatdhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
'chacintamoni, fasc. 1, @ /10/ each	0	10
Ikhânda-Maççanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Isi Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Jpamita-bhava-prapâñca-kathâ, Fâsc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Jvâsagadusâ, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	6	0
Jâllala Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Vârsa Kriyâ Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Vâyu Purâba, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	6	14
Vidhâna Pârijata, Fasc. 1-8 Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/-	3	12
Vividharatnâkara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	0
Vîhat Svayambhû Purâga, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Yogasâstra of Hemchandra, Vol. I, Fasc. 1-3	3	12
Tibetian Series.		
Baudhyastoprasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1	1	0
Paz-Sam Shi Tîh, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Rtoғe brjod dpag' âkiri Shi (Tib. & Sans. Avadhâna, Kalpalâ)	15	0
Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/- each		
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/- each	14	0
Arabia and Persian Series.		
*Alamgîrnâmah, with Index, (Text) Fasc. 1-18 @ /10/ each	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Akbarânmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each...	22	0

Al-i-Akbari, Fase. 1-22 @ 1/8 each	... 35	0
Ditto (English) Vol. I, Fase. 1-7; Vol. II, Fase. 1-5, Vol. III, ...	36	0
Ditto (English) Vol. I, Fase. 1-8; Vol. II, Fase. 1-7 Vol. III @ 1/8 each	20	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ 10/-	0	10
*Bādahānāmah, with Index, Fase. 1-19 @ 10/- each	11	14
Conquest of Syria, Fase. 1-9 @ 10/- each	Re. 5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fase. 1-3 @ 1/- each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fase. 1-21 @ 1/8 each	31	8
Fa-rang-i-Rashidi, Fase. 1-14 @ 1/8 each	21	0
Fih rīt-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shī'ah Books, Fase. 1-4 @ 1/- each	4	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, Fase. 1-9 @ 10/- each	5	10
Ditto of Anṣādī, Fase. 1-4 @ 10/- each	2	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asmān, History of the Persian Masnavi, Fase. 1 @ 12/- each	0	12
History of the Caliphs, (English) Fase. 1-6 @ 1/4 each	7	8
Qālināmah-i-Jahāngiri, Fase. 1-3 @ 10/- each	1	14
Ṣāḥabah, with Supplement, 51 Fase. @ 1/- each	51	0
Maṭā'ir-i-Ālamgiri, Fase. 1-6 @ 10/- each	3	12
Maṭā'ir-ul-Umara, Vol. I, Fase. 1-9, Vol. II, Fase. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fase. 10-11; Index to Vol. II, Fase. 10-12;		
Index to Vol. III, Fase. 11-12 @ 1/- each	35	0
Maghāsi of Wāqidi, Fase. 1-5 @ 10/- each	3	2
Marhamu 'L-Ilāi 'L-Mu'Dila	1	0
Muntakhabut-Tawarikh, Fase. 1-15 @ 10/- each	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fase. 1-7; Vol. II, Fase. 1-5 and 8 Indexes; Vol. III, Fase. 1 @ 1/- each	16	0
Muntakhabul-Lubab, Fase. 1-19 @ 10/- each	11	14
Ditto Part 3, Fase. 1	1	0
Nukhbatus-Sikr, Fase. 1 @ 10/-	0	10
Nigāmī's Khiradnāmāh-i-Iskandari, Fase. 1-2 @ 12/- each	1	8
Qawāniūn's-Suyyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāṣu-a-Salātiū, Fase. 1-5 @ 10/- each	3	2
Ditto (English) Fase. 1-5 @ 1/-	5	0
Tadhkirā-i-khushnawisān	1	0
Tabaqat-i-Nāṣirī, (English), Fase. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārikh-i-Firdūs Shāhi of Ziyā'u-d-Dīn Shāhī Fase. 1-7 @ 10/- each	4	6
Tārikh-i-Firdūshī of Shama'i-Sirāz Aif. Fase. 1-6 @ 10/- each	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fase. 1-2 @ 1/8 each	3	0
Thānūk-i-Jahāngiri, (Eng) Fase. 1 @ 1/-	1	0
Wīs-o-Rāmin, Fase. 1-5 @ 10/- each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fase. 1-9, Vol. II; Fase. 1-8 @ 10/- each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/- each ... 20
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 8/- per No
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16); @ 1/- per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members
4. N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
5. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1.8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
6. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
7. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883. ... 3 0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910. ... 8 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/- each ... 18 0
10. Kāqmirzāghādhāra, Parts I & II @ 1/8/ ... 3 0
- Persian Translation of Haji Baba of Isphāhan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmānī, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0
- Notices of Sanskrit Manuscripts, Fase. 1-34 @ 1/- each ... 34 0
- Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0
- N. B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA:
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES No. 1313.

न्यायवैर्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिः ।

श्रीमहदयनान्यायविरचितः ।

वीरद्वानोपाध्याविरचित-न्यायवैर्त्तिकप्रकाशाभिष्ठापाद्युद्धितः ।
NYĀYA-VĀRTTIKA-TĀTPARYA-PARISUDDHI

BY UDAYANĀCHĀRYA

With a gloss called Nyāya-nibandha-prakāśa by Vardhamānopādhyāya

EDITED BY

Pandit Vindhyesvāri Prasād Dvivedin

Librarian Govt. Sanskrit College, Benares.

AND

Pandit Lakshamana Sāstri Drāvida

Professor, Govt. Sanskrit College Calcutta.

FASCICULES II.

G A L C U T T A :

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,

No. 5, Narendakumar Chaudhury's 2nd Lane,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,

1911.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,
 AND OBTAINABLE FROM
 THE SOCIETY'S AGENTS. MR. BERNARD QUARITCH,
 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
 HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
 of the Passimuli being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fase. 2, 4 @ /10/ each	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fase. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fase. 6-14 @ /10/ each	5	10
Aitārāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fase. 1-5 ; Vol. II, Fase. 1-5 ; Vol. III,			
Fase. 1-5, Vol. IV, Fase. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana.	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fase. 2-5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Saṃḍilya, (English) Fase. 1 @ /1/-	1	0
Āśṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fase. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Atharvana Upaniṣad, Fase. 4-5 @ /10/ each	1	4
Atmatattviveka, Fase. I, @ /10/ each	0	10
Ācavādayīka, Fase. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadhāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fase. 1-7 ; Vol. II, Fase.			
1-7 @ 1/ each	15	0
Bṛahm Bhattī, Vol. I, Fase. 1-2, Vol. 2, Fase. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fase. 1-3 Vol. II, Fase. 1-3 @ /10/ each	3	12
*Bhāmatī, Fase. 4-8 @ /10/ each	3	2
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fase. 1-6 ; Vol. 2, Fase. 1, @ /10/ each	4	6
Bandhyostotrasyangraha	2	0
Bṛhaddēvatā Fase. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fase. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhisāryavatāra of Āṇtideva, Fase. 1-5 @ /10/ each	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fase. 1-3	1	14
Catānīṣṭa, Fase. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fase. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fase. 1-7, Vol. II, Fase. 1-5, Vol. III,			
Fase. 1-7 Vol. 5, Fase. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. 6, Fase. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fase. 1-5 @ /10/	3	2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part. I, Fase. 1-14 @ /10/ each	8	12
*Caturvarga Chintāmani, Vol. II, Fase. 1-25 ; Vol. III, Part I,			
Fase. 1-18. Part II, Fase. 1-10 Vol. IV, Fase. 1-6 @ /10/ each	36	14
Ditto Vol. 4, Fase. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fase. 8-9 @ /10/	1	4
Çlockavartika, (English) Fase. 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Grānta Sūtra of Āpastamba, Fase. 1-17 @ /10/ each	3	12
Ditto Çāṅkhyāna, Vol. I, Fase. 1-7 ; Vol. II, Fase. 1-4,			
Vol. III, Fase. 1-4 ; Vol 4, Fase. 1 @ /10/ each	10	0
Qri Bhāṣhyam, Fase. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā kaṇḍūḍī, Fase. 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālaśāra Vol. I, Fase. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Ächāraśāraḥ Vol. II, Fase. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II, Fase. 2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Paribhāṣa	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradipī, Fase. I	1	4
Kāla Viveka, Fase. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātaṇtra, Fase. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fase. 1-14 @ 1/4/ each	17	8
*Kurma Purāṇa, Fase. 1-9 @ /10/ each	4	6
Lalita-Vistara, (English) Fase. 1-3 @ 1/ - each	3	0
Madana Pārijāta, Fase. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpdyōta, Vol. I, Fase. 1-9 ; Vol. II, Fase. 1-12 Vol. III,			
Fase. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, fase. 1 @ 1/4/		

यति । तदिदमुक्तमिति । [८७] निश्चयानुमाने न प्रामाण्यावधारणानुमानबीजभूतव्याप्तिग्रहणाभ्यां विना, से च न प्रवृक्ष्या विना, प्रहृतिश्च न निश्चयानुमानाभ्यां विनेत्याच्चेपमङ्ग्रहः (१) ।

इह च द्विविधा प्रहृतिः ऐहिकफला ऽस्मिकफला च । तत्रामुश्मिकफला प्रामाण्यावधारणपूर्विकैव । ऐहिकफला त्वपेक्षितोपायताज्ञानमावाधीना अर्थनिश्चयमपि नापेक्षते, प्रागेव प्रामाण्यस्वरूपज्ञानं, कुतस्तरां तद्विनिश्चयम् । यत्रापि प्रहृतिः प्रागेव प्रमाणात्त्वविनिश्चयः तत्राऽप्यसौ स्वहेतुबलादायातो न प्रहृतिं प्रति प्रयोजको ऽन्यथैकान्तिकविजयानिश्चये रूपता चेति । प्रकान्तत्वादिति । समर्थप्रहृतिजनकत्वस्य प्रसुतत्वादित्यर्थः । निश्चयस्तानुमानश्च निश्चयानुमाने । ते चेति । ते हे प्रामाण्यावधारणानुमानबीजभूतव्याप्तिग्रहणे इत्यर्थः । “समाधानं विभजत” इति टीकायां समाधीयते ऽनेनेति समाधानं-सिद्धान्तवाक्यं तस्यैव व्याख्येयत्वात् । अत एव पूर्वमाचेपवाक्यं विभजत इत्युल्लम् । विभजते-अक्तीकरोतीत्यर्थः ।

ऐहिकफला त्विति । सन्देहानिश्चयादप्यग्रहैतप्रामाण्यात् प्रहृतिदर्शनादित्यर्थः । अन्यथेति । यत्रापि युक्तिसमीक्षीनत्व-

प्रामाण्यादेपक एव विजिगीषुः कथायां न प्रवर्त्तते ।
तस्मादर्थानिश्चये ऽपि प्रवृत्तिरित्युभयवादिसिङ्गं इदि
निधाय सिद्धान्तमुपक्रमते । तत्र ब्रूम इति ॥ [८॥]

दृष्टार्थेष्विति अदृष्टार्थागमादिव्युदासः तत्र प्रवृत्तेः
फलाभिसम्भानिश्चयात् । अनभ्यासदशपन्नेष्वित्य-
भ्यासदशपन्नपितृवचनादिव्युदासः । ते हि प्रमाण-
तया प्रवृत्तेः प्रागेव निश्चीयन्ते । अभ्यासशाऽविपरीतो
विवक्षितः । तेन स्वात्मन्यभ्यासे ऽपि प्रवृत्तिसामर्थ्या-
देव तन्निश्चयोऽविपरीताभ्यासविरहात् । स च विषय-

निश्चयाहिजयनिश्चयस्तत्रापि स स्वहेतुबलायातो न प्रवृत्तिप्रयां-
जकस्तं विनापि विजयसन्देहात् प्रवृत्तिर्गनादित्यर्थः । “सत्यं न
स्वतः प्रामाण्यावधारण”मिति टीकायां परतः प्रामाण्यावधारणे
इन्द्रोन्याशयात् स्वत एव प्रामाण्यावधारणमितीयमङ्गीक्रियेतापि,
किं तु तद्युक्तयुक्त्या निरस्तमिल्यभिप्रेत्य तदप्यनृदितम् । “प्रवृत्ति-
सामर्थ्यादेव”ति टीकायामेवकारेण तज्जातीयत्वमात्रव्युदासः ।
अनभ्यासदशपन्ने ऽपि क्वचिदासवाक्यात् प्रामाण्यावधारणात् ॥

तेनेति । आत्मनः शरीरतया अभ्यासे ऽपि न तस्य शरीरत्व-
निश्चय एवमन्यत्रापि भ्रमाभ्यास इतर्थः । एतस्य तज्जातीयत्व-
ग्राह्यप्रामाण्यमृतिरेकपरम् । कल्पतो भ्रमाभ्यासे प्रवृत्तिसामर्थ्य-
स्थाप्यभाव एव । स चेति । स चाभ्यासः क्वचिद्विषयगोचरो

गोचरस्तन्नान्तरौयकार्थगोचरो वा तज्जातीयत्वावधा-
रणोपायो यत्र स्वरूपतोऽपि नास्ति तत्र प्रवृत्तिसाम-
र्थ्यादिव तद्गोचरस्य प्रामाण्यावधारणं, यथा वैद्यवच-
नादनर्थनिवृत्तिं सम्भावयतोऽसंस्कृतप्रदेशस्थितेषु (१)
मूलेषु, यत्र तु स्वरूपाभ्यासोऽस्येव तद्गतं तु श्रेयः-
साधनत्वमनभ्यस्तं तत्र प्रवृत्तिसामर्थ्येन तत्साधनत्व-
ग्राहिणः प्रामाण्यं, यथा अग्निः पाकादिसमर्थ इति
सम्भाविताप्रत्यस्य वचनादुपलभ्य स्वयं पचतः । यत्रापि
श्रेयःसाधनत्वाभ्यासः स्वरूपे त्वनभ्यासस्तत्रापि स्वरूप-
गोचरस्यैव प्रामाण्यं प्रवृत्तिसामर्थ्यादिवसीयते, यथा
यथा कुञ्जादेकव्यक्तिगोचरः, क्वचिद्विषयनान्तरौयकधर्मगोचरो
यथा पृथिवीत्वनान्तरौयकगम्भगोचरः प्रामाण्यानुभितिजनक-
परामर्थगोचरतज्जातीयत्वावधारणोपाय इत्यर्थः । स्वरूपतोऽपीति ।
अपि: श्रेयःसाधनत्वाग्राससमुच्चये । असंस्कृतं । परिचित-
प्रदेशस्यस्य पूर्वं प्रत्यक्षादिना अनुभूतत्वेनाभ्यस्तत्त्वात् । तत्सासंस्कृत-
प्रदेशस्येनानेन मूलेन ज्वरो नश्यतीति शुतवैद्यवचनः प्राप्य
मूलं ज्वरनाशं चासाद्य वैद्यवाक्यजबुद्देः प्रामाण्यं निश्चिनो-
तीत्यर्थः । यत्र लिति । यत्र वक्षिगोचरोऽभ्यासोऽस्येव पाक-
साधनत्वगोचरो नास्ति तत्रासवचनात् प्रवृत्तः पाकमासाद्या इति-

(1) असंस्कृतप्रदेशस्थितेषु इति २ पृ० परा ।

अमिः पाकादिसमर्थ एवेति निश्चितवतो अपरिचित-
वनवङ्गौ। सर्वचैवार्थभूयस्त्वं विपर्यये त्वनर्थमान्यं
सम्भावयतः प्रवृत्तिः स्वरूपश्रेयःसाधनत्वनिश्चये अपि
फलसन्देह इवेत्याह । नो खत्विति ॥ [८१]

तदमी संशयाना अपि प्रवर्त्तमानाः फल द्वा
स्वरूपश्रेयःसाधनत्वयोरिति शेषः । प्रमाणस्य-स्वरूप-

वाच्यस्य प्रामाण्यं निश्चिनोतीत्यर्थः । अपरिशीलितेति (१) । वक्तः
पाकसमर्थ इत्यामेनापरिचितवनवङ्गौ प्रवृत्तः फलमामाद्य
तज्ज्ञानप्रामाण्यसन्देहादुपायत्वं एव सन्देहः यत्र च फलसन्देहात्
प्रवृत्तिस्तत्रोपायतायां निश्चय एवंति वैषम्यमित्यत आह । सर्वचै
वेति । अर्थभूयस्त्व-मनिष्टपेक्षया इष्टस्य बलवत्त्वं, विपर्यये फला-
भावे अनिष्टस्य लघुत्वमित्येतावचाच दृष्टान्तदार्थान्तिकयोः साधम्यं
पुरस्त्वयैतदुक्तमित्यर्थः ॥

अत एवानुरूपं विशेषमाह । फल इवेति । यद्यपि “प्रामाण्यं
विनिश्चिले”त्वयिमटीकादर्शनात् प्रामाण्य इति शेषो दातु-
मुचितस्तथापि प्रामाण्यसंशयाहित एव स्वरूप एव श्रेयःसाध-
नत्वसंगये तात्पर्यम् । तत्त्वं प्रमाणविषयत्वमिति वस्थते तथा च

(१) कविकूडे अपरिशीलितवनवङ्गौ इति पाठस्तद्दुष्कारेण अपरिशीलि-
तेति पाठो युक्तः ।

याहिणः श्रेयः साधनत्वयाहिणश्चेत्यर्थः । तत्त्वं-प्रमाणत्वम् अर्थात्यभिचारिप्रमासाधनत्वमिति यावत् । विनिश्चित्या-र्थात्यभिचारिप्रमाविनिश्चयद्वारेणेति श्रेष्ठः । तज्जातीय-स्थान्यस्यैतावतैव समर्थत्वे उभ्यासदशापद्मस्येति दृष्टार्थ-प्रमाणसंग्रहार्थम् । तेनायमर्थः यद्यपि दृष्टार्थेष्वभ्यास-दशपद्मेष्वपि प्रस्तुत्तिसामर्थ्यमस्ति तेनापि प्रामाण्य-मवधारयितुं तत्र शक्यते, तथापि तज्जातीयत्वलक्षणे-नैव लिङ्गेन प्रवृत्तेः प्रागेवावधारिते प्रामाण्ये तत्प्रमा-तुक्तरकालं प्रमित्सैव नास्ति, तद्विबन्धनत्वाच्चानु-मानप्रवृत्तेः । यदि पुनः प्रमित्सानपेक्षं समर्थप्रवृत्तिजन-

प्रमाणतत्त्वं भवेद् द्रव्यत्वादिकमस्तीत्यत आह । प्रमाणत्वमिति । प्रमाणपूर्वकत्वात् तत्प्रमाणर्थं इत्यर्थः । प्रमाणत्वं प्रमाणत्वं मा-बोधीत्यत आह । अर्थेति । अर्थात्यभिचारिप्रमासाधनत्वमित्यत्र प्रमाणपदमनुभवमात्रपरमतो न पौनरक्षयम् । न च प्रमाणपद-स्यात्र कारणपरत्वे “संवेदनस्यार्थात्यभिचारिताकथनेन तत्करणा-नामर्थभिचारित्वसुक्तं वेदितव्य”सित्यप्रिमटीकाविरोधः, अत विशेषणमात्रे प्रमाणां तात्पर्यात् अन्तोक्तस्यैवार्थस्याये उपसंहारा-द्वेति भावः । तथाप्यौपयिकं प्रामाण्यं कथं निषेयमित्यत आह । अर्थेति ॥

कत्वं परामृश्यते तदा का क्रतिः तेनायनुमौयतां
प्रामाण्यं, प्रमाणसंप्रवस्थापि व्यवस्थापितत्वात् ॥

ननु किमिदं तज्जातीयत्वं ? न तावत्प्रमाणजातीयत्वं
साध्याविशिष्टत्वासङ्गात् । नापि समर्थप्रवृत्तिजनक-
जातीयत्वं, तद्वि समर्थप्रवृत्तिसम्बन्धो वा स्यात् तदुप-
हितो वा नियतप्राणभावः । न तावदाद्यः प्रवृत्तिः प्रागे-
विति वचनात् । नायुत्तरः तस्यायतीन्द्रियस्य लिङ्गं विना
प्रत्येतुमशश्यत्वात् । लिङ्गं च तस्य प्रामाण्यैकनियतस्य
यद्यक्ति तदा प्रामाण्यमेवानुमौयतां किं तज्जातीयत्वा-
नुमानेन । प्रमाणानियतस्य तु(१) तस्यानुमानेन किम् ।

तेनापौति । यदा पुरुषान्तरेण जिज्ञास्यते तदा स्यं प्रमित्वा-
विरहे इपि परप्रबोधनार्थमित्यर्थः ॥

तदुपहितः तन्निरूपितः । प्रामावः-पूर्ववर्त्तिजातीयत्वम् । तस्या-
इप्यतीन्द्रियस्येति । न चान्वयव्यतिरेकावेवोक्तौ तौ च प्रत्यक्षावे-
विति वाच्यम् । प्रमात्वेनैवावच्छेदकेन तयोर्यहात् तदथहे तयोरप्य-
ग्रहात् । अवच्छेदकान्तरात् तु तद्वहे तेनैव प्रामाण्यानुमाना-
पत्तेरिति भावः । प्रामाण्यमेवति । व्याप्यव्याप्यस्य तेनापि नियमा-
दित्यर्थः । प्रामाण्यानियतस्य लिति । प्रामाण्यानुमित्यर्थं

(१) प्रामाण्यानियतस्य लिति — या० १६० ।

नापि प्रत्यक्षसिद्ध एव कश्चिद्भर्मस्तज्जातीयत्वं, प्रत्यक्षत्वे
तस्यानभ्यासदशापन्नगोचरं । पि प्रमाणे प्रतीतिप्रस-
ङ्गात् । तथा च प्रवृत्तेः प्रागेव तत्रापि प्रामाण्यावधारणं
स्यात्, व्याप्तेरपि प्रागेव प्रतीतत्वात् । न ह्यं क्वचि-
दपि तज्जातीयत्वेन प्रामाण्यं नानुमितवान् । तत्र
नास्येव तज्जातीयत्वं कुतः प्रत्यक्षेण प्रतीयमानता
तस्येति चेत् । न । अभ्यासदशापन्नेषु तज्जातीयत्वेन
प्रामाण्ये इनुमीयमाने प्रवृत्तिसामर्थ्यानुमितप्रामाण्यस्य
साधनविकलतया दृष्टान्ताभासत्वप्रसङ्गात् । तस्मा-
तज्जातीयत्वमनतिप्रसक्तं (१) न पश्याम इति ।

सर्वं तथापि ज्ञानस्य विषयनिबध्नत्वात् तत्त-
द्विषयोपाधय एव ते ते ज्ञानोपाधयस्तैरुपधीयमानं
ज्ञानमेव तज्जातीयं तस्य भावस्तस्यं भवति, ते चोपाधयः
प्रतिभेदं स्वसंज्ञाभिरभिधातुमशक्या इति तज्जातीय-
त्वमित्यनया वाचोभज्ञा दर्शिताः । अत एवाव वीप्ता
तज्जातीयत्वानुमानात् प्रामाण्यनियमेन च प्रामाण्यानुमानात्
व्यर्थं तदनुमानमित्यर्थः । तत्र नास्येवेति । अतभ्यासदशापन्न-
गोचरे प्रमाण इत्यर्थः ।

(१) तज्जातीयत्वमर्तिरक्षम् इति पु० २ पा० ।

द्रष्टव्या तत्ज्ञातीयत्वमिति । तथाहि-अनुभवस्तावत्
 स्वरूपप्रकारावालम्बते । तत्र धर्मस्वरूपेणोपधीय-
 मानोऽनुभवः प्रमैवेति तेन रूपेणानुभूते तस्मिन्^०
 प्रमात्वमेवानुभूतं भवतीत्यगे स्फुटीभविष्यति । प्रकार-
 विषयस्त्वनुभव उभयथा, कश्चित् स्वरूपप्रकारेणोप-
 धीयते कश्चिदस्वरूपप्रकारेणापीत्यतः क्वचित् संशयः ।
 तत्र स्वरूपप्रकारेणोपहितमनुभवं विवेक्तुं विशिष्टाः
 प्रकारोपाधयो भवन्ति । ते च नियमेन विभ्रमविषय-
 विरोधितया निर्धारितस्त्रभावमेदा गुणादय एव ।
 तदिदं सामान्यतस्त्रावस्त्रक्षणसहचरितलक्ष्यविषयज्ञान-
 त्वमेव ज्ञानगतं तज्जातीयत्वमिति प्रत्यक्षे गतिः ।
 यदा त्वप्रत्यक्षे लक्ष्ये लक्षणेन ज्ञानं जन्यते तदा
 ऽनुमानं तदिति तस्यान्यथैव गतिर्भविष्यतीति ।
 तत्र द्रव्ये गम्भवति पृथिवीज्ञानमित्यादि सामान्यतः,

विषयोपाधय एवेति । उपलक्षणमिदं शास्त्रज्ञानविषयस्या-
 ऽसोक्तखादेस्तज्जातीयत्वेनागे ऽभिधानात् ॥ ननु न केऽपि गुणादयो
 विभ्रमविरोधितया निर्धारितस्त्रभावा अन्ततः स्वप्ने ऽपि तदा-
 ऽक्लनादित्यत आह । तदिदमिति । यत्र च लक्षणवदेव लक्ष्य-
 मन्यतारोप्यते तत्र यथा न व्यभिचारस्थाया ऽप्ये वस्त्रामः । तत्रेति ।

करचरणादिमति शरीरज्ञानमिति विशेषतः, गुणेषु
केतक्यादौ सौरभज्ञानं, शङ्खादौ प्रवेतज्ञानमित्यादि,
तर्मणि च वातुलेन तिष्ठता तौत्रवेगासंस्कृतेन चल-
ज्जलादिस्वच्छविलोकनविरहिणा यद्वयं चलतीत्युप-
लभ्यते तत्त्वेति ॥

एवं तेषु विशेषेषु ते ते विशेषा व्यभिचारविरो-
धिनो न प्रतिपदमनुक्रमितुं शक्यन्ते । तदेवं तत्त-

तत्र तेषु तज्जातोशेषु मध्ये द्रव्ये तावत्तज्जातीयत्वमित्यर्थः । न च
गन्धान्तरवति गन्धान्तरवत्तज्ञानेषु व्यभिचारः पृथिव्यंश तेषामपि
प्रमात्वात् । ननु करचरणवति शरीरज्ञानत्वादित्यत्र करचरण-
वत्त्वं नोपलक्षणं व्याहृत्तोपलक्ष्याभावात् । न विषयतया ज्ञानविशे-
षणं, करचरणवत्त्वप्रकारकज्ञानत्वस्य भ्रमे ऽपि सत्त्वात् । इदं शरीर-
मिति ज्ञाने शरीरत्वप्रकारकतया तदसिद्धेश । नापि विषयविशेषणं
करचरणविद्वयकशरीरज्ञानत्वस्य व्यभिचारात् शरीरभ्रमस्यापि
वसुतः करादिमहिषयकत्वात् । नापि करादिशून्ये यच्चरीरत्वेन
ज्ञानं तदन्यते सतीति विवक्षितं शून्य इत्यत्र विषयत्वं सप्तम्यर्थं
इति करादिशून्यविषयकशरीरज्ञानान्यशरीरज्ञानत्वादित्यर्थः, तथा
चासिद्धिः शरीरज्ञानस्य तच्छून्यशरीरत्वादिविषयत्वनियमात् ।
सैवम् । करचरणविद्वयकशरीरत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य लिङ्गत्वात्
शरीरभ्रमे करचरणवतः शरीरस्य विशेषणत्वात् । यत्र चक्रवत्

दुपाधिविशिष्टतत्तदनुभवत्वमेव तत्तज्जातीयत्वमिति
मन्तव्यम् ॥

तदेवमूतस्य ज्ञानस्य विषयनान्तरीयकत्वेनोपा-
ध्यभ्यास एवाभ्यासदशापन्नत्वम् । यत्र तु स एवार्थी
भूयोभूयोऽभ्यस्तस्तत्र संवादवत्त्वमेव तज्जातीयत्वम् ।
संवादश्च समानासमानज्जातीयप्रमाणप्रसर इत्यादि
प्रागेव दर्शितमिति ।

एवं तावत् बाह्यप्रत्यक्षं समर्थितम् । प्रत्यक्ष-
समानन्यायतया आगमस्य प्रामाण्यं समर्थयति ।
एवं चेति ॥ [दा. १०]

अत्रापि तज्जातीयत्वमाप्नप्रणोटकत्वम् । अभ्यास-
दशापन्नत्वं पुनर्गतस्य भूयोदर्शनेन मन्त्रायुर्वेदे तज्जाती-
यत्वस्य प्रामाण्याविनाभावसिद्धिः मन्त्रायुर्वेदस्याऽन-

भ्रमिं हत्वा पूर्ववेगप्रभवाग्निमवेगरूपसंस्कारवता निश्चलमपि चल-
मुपलभ्यते तत्र व्यभिचारवारणायोक्तं तोत्रवेगासंस्कृतं तर्तुति ॥

स एवार्थ इति । सैव व्यक्तिरित्यः ॥

न गु प्रत्यक्षप्रामाण्यमर्थमानस्तरं क्रमानुरोधेनागुमानप्रामा-
ण्यमर्थनमुचितं तत्त्वमागमप्रामाण्यं समर्थत इत्यत आह ।
एवं तावदिति ॥

भ्यासदशापन्नत्वं तदसिद्धिः । यथा च प्रामाण्यं प्रहृति-
सामर्थ्येनावधार्यते इनभ्यासदशापन्नेषु तथा इप्रामाण्य-
मपि प्रहृतिविपर्ययेण । यथा च प्रहृतेः प्रागेवाभ्यास-
दशापन्नेषु तज्जातीयतया प्रामाण्यमवधार्यते तथा
इप्रामाण्यमपीति मन्त्रयम् । उपाधिविरोधश्च तज्जाती-
यत्वं, तदभ्यास एवाभ्यासदशापन्नत्वं, यथा चन्द्रमसि
चन्द्रद्वयज्ञानं, शङ्खे पीतज्ञानं, गुडे तिक्तज्ञान,-
मित्यादि । तस्मात् सन्दिग्धे प्रहृतिसामर्थ्यमव-
तारणीयमिति (१) ॥

आप्तप्रणेष्टकत्वमिति । यद्यप्यासत्वं नाविप्रलभकत्वं नदुक्ते
इपि व्यभिचारात्, नाप्यभान्तत्वं सर्वविषयाभान्तेरसम्भवात्
भान्तेः पुरुषधर्मत्वात्, यत्र क्वचिदभान्तत्वमनासस्यापि । प्रकृत-
विषयाभान्तत्वं चासिद्धम्, नापि गुणवत्त्वं गुणस्यैवानिर्वच-
नात् । तथापि वेदे मन्त्रायुवेदैककर्तृकत्वं वेदत्वमेव वाऽस्तोक्तत्वं
अन्यत्र मन्त्रायुक्तस्यैति लित्वमेवेति मन्त्रयम् । अनेन मन्त्रेष्टदं भव-
तीति प्रतिपादको वेदो मन्त्रवेदः चरकादिमूलभूतशाऽयुवेदः ।
प्रहृतिविपर्ययः-प्रहृतिविसंवादः । प्रथोगस्वेवम् । अयं पृथिवी-
ब्रेनानुभवः पृथिवीत्वाभावति पृथिवीत्वप्रकारको गम्भवदविशे-
षकपृथिवीत्वप्रकारकनिषयत्वादिति अतिरेकौ ॥

स्यादेतत् । सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्धः
अथ फलज्ञानस्यैव कथं प्रामाण्यमवधारणीयमित्यच
केषाच्छ्रिन्मतमाह । न चेति । [८१६] न पुनरुदन्योप-
शममपि परीक्षत इति-उदन्योपशमज्ञानमपीत्यर्थः ॥

तदेतदनुपपन्नं-फलज्ञानं हि फलस्य सिद्धावस्थस्य
साधनानर्हतया निष्ठुयोजनीभूतत्वादा न परीक्ष्यते,—
तत्तज्जातीयज्ञानस्य सर्वाख्ववस्थाख्यात्यभिचारितया
निःशङ्खत्वादेति । न तावदाद्यः फलस्य सिद्धावस्थत्वेन
तत्त्वाधनस्यापि निष्ठुयोजनीभूततया उपरीक्षितत्वप्रस-
ज्ञात् । उत्तरोत्तरफलाभिसम्बाने(१) तत्त्वाधनं परीक्ष्यत
इति चेत् फले उप्येवमस्तु । सिद्ध एव हि फले परीक्षिते
तत्त्वाधनस्य तथात्सिद्धावत्तरफलाभिसम्बिः स्यात् ॥

ननु फलज्ञानस्य परीक्षायां प्रकृतं किं दूषणं स्यादित्यत
आह । स्यादेतदिति ।

निष्ठुयोजनीभूतत्वादिति । परीक्षायाः प्रवृत्तिफलकतया
प्रवृत्तेश्चासिद्धविषयत्वेन सिद्धाविषयकत्वादित्यर्थः ।

निःशङ्खत्वादेति । संशयस्य परोक्षाङ्गत्वादित्यर्थः ॥

उत्तरोत्तरर्ति । फलार्थिनस्तत्त्वाधनगोचरप्रवृत्तौ साधनपरी-

(१) उत्तरोत्तरफलमभिसम्बाय-इति १ ए० पा० ।

नापि द्वितीयः फलज्ञानस्यापि भूयोभूयः स्वप्ना-
यवस्थासु व्यभिचारदर्शनात् । स्वस्थावस्थस्य फल-
ज्ञानं न व्यभिचरतीति चेत् । एवं तर्हि परीक्षितमेव
फलज्ञानं स्यात् । तथाहि यत् स्वस्थावस्थस्य फलज्ञानं
तद्व्यभिचारीति व्याप्तिसङ्घौ यत्रैव तथाभूतज्ञानत्वं
पश्यति तत्रैवाव्यभिचारित्वमवधारयत्वनेनाभिप्राये-
ग्णाह ।

वयन्विति । [८१४] अस्यायभ्यासदशापद्वत्वं-
प्रामाण्याविनाभूतलिङ्गोपलम्भस्था तज्जातीयत्वं पुनः
स्वस्थावस्थस्य फलज्ञानत्वमेव ॥

ननु यद्विज्ञानं दृष्टान्तयितव्यं तस्यापि प्रामाण्यं
कथमवधारणीयम्, एवं तत्त्वाधनस्यापि दृष्टान्तपरम्य-
रायाः कथमित्याह । न चेति ॥ [८१५]

चाया हेतुत्वादित्यर्थः । फले इपीति । न च्छपरीक्षिते फले
तत्त्वाधननिष्ठ्याधीना प्रवृत्तिर्भवतीति फलमपि परीक्षणीयं
स्यादित्यर्थः ॥

फलज्ञानस्यापीति । स्वप्ने पिपासोपशमनज्ञानस्य भ्रमत्वा-
दित्यर्थः ॥

नन्वदानीक्तनफलज्ञानप्रामाण्यानुभितेः पूर्वफलज्ञानप्रामा-

फलज्ञानस्येत्यपलक्षणम् । तज्जातीयत्वेन लिङ्गेन
ग्रामाण्ये साधयितव्ये यद्यद्वृष्टान्तीक्रियते तस्य तस्येति
मनव्यम् ॥

नन्वेवं प्रवृत्तिसामर्थ्यमनवकाशमेव, न ज्ञाति
तद्विज्ञानं यत्मर्वयैवापूर्वविषयं, तथा च प्रमाणातोऽर्थ-
प्रतिपत्तिप्रवृत्तिसामर्थ्ययोः कथमनादित्वमाह वार्त्तिक-
कार इत्यत आह । एतेषु च मध्य इत्यादि । [६१]
शङ्कितव्यभिचार-तज्जातीयत्वापरामर्शादिति शेषः ॥

यद्यपि फलं न प्रवृत्तिविषयस्तथापि तत्माधन-
गोचरायास्तत्मनानगोचराया एष वा प्रवृत्तेस्तज्जातीय-
शानपेक्षत्वात् कथमनवस्थेत्यत आह । नन्विति । अनुमित्यङ्ग-
व्यासियहविषयत्वेन तदपेक्षा ऽवश्यकीत्यर्थः । न चेतौति । अप्रा-
माण्यशङ्काकलङ्काभावेन लिङ्गादिज्ञानस्येवार्थनिश्चायकत्वं तत्कलङ्के
त्वनादितैव परोहार इति भावः ॥

अनादित्वसमर्थनं तत्रानुपपत्तिं विना न घटत इति तामाह ।
नन्वेवमिति ।

ननु प्रमात्वव्याप्तविशेषदर्शनं सति कथं शङ्केत्यत आह ।
तज्जातीयत्वेति ॥

यद्यपीति । प्रवृत्तिजग्यबापारविषयस्यैव प्रवृत्तिविषयत्वं न
च फलस्य तथात्वमित्यर्थः । तत्माधनगोचराया इति । शङ्कितव्यभि-

फलान्तरसम्बन्धस्त्रान्तरीयकविजातीयफलसम्बन्धो वा
स्वस्य नरान्तरस्य वा प्रवृत्तिसामर्थ्यं फलज्ञानस्य
द्रष्टव्यम् ॥

तदेवं समानन्यायतया रूपादिवाद्यप्रत्यक्षप्रामाण्य-
समर्थनानन्तरं शब्दप्रामाण्यं समर्थं तदुभयोपपत्तये
समानन्यायतयैवा ऽन्तरप्रत्यक्षज्ञानेषु मध्ये फलज्ञान-
प्रामाण्यं समर्थितम् । समानन्यायतयैवेच्छाद्विषप्रयत्न-
गोचरस्यापि ज्ञानस्य प्रामाण्यसमर्थनं सूचितमित्यनु-
व्यवसायोऽवशिष्यते । तस्य चानुमानसमानन्यायतया-
ऽनुमानप्रामाण्यसमर्थनानन्तरमेव समर्थनं करिष्यत
इत्यभिप्रायवानाह । अनुमानस्येति ॥ [६.१४]

दिधा हि व्यभिचारशङ्का कारणतः स्वरूपतश्च । सा

चारफलसाधनगोचराया इत्यर्थः । तस्मान्तानगोचराया इति ।
शङ्कितव्यभिचारफलसाधनजातीयसाधनगोचराया इत्यर्थः । तज्जा-
तीयेति । शङ्कितव्यभिचारफलजातीयफलान्तरसम्बन्धः तदाप्य-
तद्विजातीयफलसम्बन्धो वित्यर्थः ॥

कारणत इति । अनुमितिहेतुव्यासिपक्षधर्मताज्ञानप्रामा-
न्यशङ्कया कारणतो ऽनुमितावप्रामाण्यशङ्का स्वात् ज्ञानत्वेन वा
स्वरूपत इत्यर्थः । तत्राद्यायामाह । सा चेति । अनुमितिहेतुव्या-

च व्याप्तिपञ्चधर्मत्वयाहकैरेव प्रमाणैरपनीयत इति
भवति निरस्तसमस्तव्यभिचारशङ्कमनुमितज्ञानं सर्वै-
वभूतस्य स्वत एव प्रामाण्यं निश्चीयत इति शेषः ॥

स्तिपञ्चधर्मतज्ञानप्रामाण्यनिश्चये का शङ्केत्यर्थः । स्वत एवेति ।
खगाहकानुव्यवसायादेवेत्यर्थः । प्रामाण्यमित्यत्रोत्पत्तिज्ञसिवि-
शेषजिज्ञासायामाह । निश्चीयत इतीति । निःसन्दिग्धीक्रियत
इत्यर्थः ॥

अनुव्यवसायेनानुमितिवे ऽनुव्यवसौयमाने तदगच्छकं लिङ्गज-
त्वमपि ज्ञायते व्यञ्जकाग्रहे जातिरथ्रहादिति विशेषदर्शने सत्य-
प्रामाण्यशङ्का निरस्तते । न हि सलिङ्गपरामर्शजानुमितिराभासी-
भवतीत्यर्थः । यदा स्वत एव-सुषु पुतरां वा प्रामाण्यं निश्चीयते
कुतः स्वत एव-परत एव । विशेषदर्शनादप्रामाण्यशङ्कानिराकृत-
विरोधिनिराकृतौ प्रामाण्यानुमितेः सुकरत्वादित्यर्थः । तथा च
प्रामाण्यनिश्चयादिवाप्रामाण्यशङ्काविरहादर्थं निश्चित्य निष्कम्पः
प्रवर्त्यत इति भावः । यदा लिङ्गजन्यं प्रामाण्यविषयकमनुमिति
रूपं यज्ञानं जायते तस्मिन् प्रमाभूते ऽनुव्यवसौयमाने तदतं
प्रमात्रमप्यनुव्यवसौयते विशेषणस्य पूर्वे ज्ञातत्वादित्यनुमानस्यानु-
मितेः फलस्य निरस्ता समस्ता व्याख्यायभावविषया शङ्का यस्य
तस्य स्वत एव खगाहकानुव्यवसायादेव प्रामाण्यं निश्चीयते न
त्वनुमितिमात्रस्येत्यर्थः ॥

ननु प्रमाणत्वाविशेषे ऽपि कथमनुमितिरेव स्वतो,
न प्रत्यक्षादेरित्यत आह । अनुमेयेति ॥ [६५]

अनुमितिज्ञानं ह्यर्थस्य तथात्वं व्यवच्छिन्ददेवोत्प-
द्यते वक्त्रिमानेवायमिति, तथा चाऽनुव्यवसायेनानुव्यव-
सीयमानमिदं स्वस्वार्थावधारणात्मकमेवावसीयते । न
चाविपरीतार्थत्वमनुभवस्याऽनश्चवस्थता ऽवधारणात्मक-
त्वमस्यावसितं भवति । तथा च तदवश्यमवसेयं, तदेव

“अनुमेयाश्चभिचारी”त्वस्य “व्यासिपञ्चधर्मतायाहकै”रित्यनेन
पौनहक्त्यमत आह । ननु प्रमाणत्वेति ॥

हितोयायां शङ्कायामाह । अनुमितिज्ञानं होति । अनुमिति-
र्थस्या ऽतथात्वं व्यवच्छिन्ददेवोत्पद्यते इत्यत्र मानमाहुः । धूमस्य
वक्त्रिशायत्वं वङ्गमाववदवृत्तित्वम् । तथा च व्यासी वङ्गमावा-
भावस्य भातत्वात् सामग्रीसत्त्वे कथं नानुमितौ तदवभासः ।
यद्वा प्रत्यक्षं किञ्चिदवधारणात्मकं भवतीत्यत्र तर्कजन्यत्वं प्रयो-
जकमनुमितावपि तदस्तीति सा ऽप्यवधारणाकिंच । अथवा
केवलान्वयिसाधारणी व्यासिः साधायोगव्यवच्छेद एव तथा च
वङ्गमाववति धूमाभावज्ञाने तद्वित्तिवेद्यतया साधायोगव्यवच्छेद-
स्यापि भानमेव यत्रायोगव्यवच्छेदेन व्यासिस्त्रानुमितावपि
स भासत इति तामनुमितिमधिकत्येदमुक्तमिति त्वमत्पिण्ड-
चरणाः ॥

११४ सटीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धी [अ. १ आ. १

च प्रामाण्यम् । कदाचिदेवमूतानुव्यवसाये ऽपि विषययत्वशङ्का तदवस्कन्दतीत्यविषयते सा च लिङ्गसमुत्त्वादेव नास्ति, न हि विशेषदर्शनग्रस्तोत्यन्तौ शङ्काऽवकाशः, तदेतदाह । न होति ॥ [६६]

लिङ्गाकारं विज्ञानं-निश्चिताव्यभिचारमिति गेषः ।

प्रत्यक्षशाब्दज्ञाने तु नायोगव्यवर्च्छदात्मके, अपि त्वारोपानारोपसाधारणविषयावभासिनी, तथा चानुव्यवसायेनापि तथैवानुभूयते, न त्ववधारणात्मकतयंति नोभयोः स्वतः प्रामाण्यग्रहः । अथ दैवादयोगव्यवर्च्छदात्मके एवोत्पद्यते अनुव्यवसीर्यते च, तदा च नियामकमन्तर्भाव्यैव, तदभावे त्वविशेषाद्वधारणात्मत्वं परिभूय

तदवश्यमिति । तत् अविपरीतार्थकल्पम् । ननु अविपरीतार्थत्वमनग्निव्यावृत्तविषयत्वं तत्र न प्रामाण्यमनुमित्याभाससाधारण्यात् निर्विकल्पकस्याप्रमात्वप्रसङ्गात् तस्याऽतिंश्चावृत्ताविषयलादित्यत आह । कदाचिदिति । यद्यप्यनुमित्याभासे ऽप्यनुव्यवसायेन तदुल्लिख्यते तथापि तच्छङ्का मस्तिष्ठसमुत्त्वविशेषदर्शनाचास्तोत्यर्थः । अनुमित्तौ लिङ्गसमुत्त्वभाने हेतुरुक्त एवेति भावः ॥

नन्दवं लिङ्गाभासोच्छेदप्रसङ्गो ऽत उक्तं निश्चितेति । नियामकं-व्याप्यमित्यर्थः । अविशेषात्-विशेषादर्शनात् इत्यर्थः ।

तदतटूपसाधारणमेवावतिष्ठेत इत्याशयवान्नियामकाभावमेवाह । प्रत्यक्षज्ञानं त्विति । [६८]

धूमादियुक्तधूमध्वजादिज्ञाने हि यद्यप्यर्थस्याप्यर्थेनाव्यभिचारोऽस्ति, यद्यपि चार्यादपि तथाभूतादेव तज्ज्ञानं जायते, तथा अप्यव्यभिचारो वा तद्यहो वा प्राक्तनस्तवाकिञ्चित्कर एव, इन्द्रियापातमाचादेव युगपटुभयोरप्येकज्ञानावभासितया परामर्षकालानपेक्षणात् । अपरामृष्टस्य चानियामकत्वात् । तदिद-

ननु यत्र नियामकान्तर्भविनावधारणामकमेव प्रत्यक्षज्ञानं तत्र विशेषदर्शनप्रभवतया संशयानाकान्तत्वात् स्वतः प्रामाण्यग्रहोऽस्त्वित्यत आह । धूमादियुक्तेति । इन्द्रियापातेति । उभयेन्द्रियसन्त्रिक्षद्विषयविशेषदर्शनप्रभवतया संशयानाकान्तत्वात् तत्राग्निज्ञाने ऽस्तीत्यर्थः । अपरामृष्टस्य चेति । व्याप्तिवेन चाऽभातस्यानियामकत्वात्—संशयानास्त्विकत्वादित्यर्थः । यत्र च साणुषुरुषसन्देहानन्तरं करचरणादिविशेषदर्शनात् पुरुष एवायमित्यवधारणात्मिका धीः, तत्रापि न स्वतः प्रामाण्यग्रहः करचरणादेव्याप्तिवेनाभाने संशयानादवधारणामकत्वानुपपत्तेः, व्याप्तिवेन तु भाने परामर्षसङ्घावादनुमितिरेव तत्र जायते, प्रत्यक्षसामग्रीतो अनुमितिसामग्रा बलवत्त्वात्, अन्यथा परामर्षानन्तरं धारावाहिकं

मुक्तम्—अपि तु सत्तामाचेणावस्थितादिति । [६।१६]
अव्यभिचारिणोऽपीति शेषः ॥

एतेन शङ्खामावमपनीयते ज्ञानान्तरैरिति यदुक्तं
कैश्चित्तन्निरस्तम् । शङ्खा हि संशय एवाभिधीयते,
स च तत्त्वनिर्णयव्यतिरेकेणाऽपनेतुमशक्य पर्दति तत्त्व-
निर्णयोपायोऽनुसर्तव्यः । तथा च ज्ञानस्वरूपग्राहिणः
कौण्ठे प्रत्यक्षाद्यान्तराभावे चानुमान(१) एवोपाय इति
तदाह । प्रहृत्तिसामर्थ्यमिति ॥ [६।१७]

स्यादेतत् । यदि प्रत्यक्षशब्दज्ञानयोः परतः
प्रामाण्यं तत्किमनुव्यवसायस्यापि परत एव, तथा
च लिङ्गं निश्चितमेव निश्चायकमित्यनेन न्यायेन लिङ्गा-
परामर्षान्तरमेव स्यादिति मतमाश्रित्येदमुक्तम् । अव्यभिचारिणि
प्रत्यक्षे सत्ताव्यवस्थितस्यापि नाव्यभिचारित्वमतः शेषमाह ।
अव्यभिचारिणोऽपीति । शेष इति ।

शङ्खामावभिति । न तु प्रामाण्यमपि गृह्णत इति मावार्दः ।
स्वरूपग्राहिण इति । अनुव्यवसायस्य प्रामाण्यग्रहणमामर्थं
इत्यर्थः । प्रत्यक्षादील्यादिगद्वाच्छब्दपरिग्रहः ।

ननु चाग्नहीतप्रामाण्य एवानुव्यवसायो लिङ्गं नियाययतु
कुतोऽनवस्थेत आह । स्यादेतदिति । यद्यपि लिङ्गनिश्चयः

(१) अनुमानभित्युक्तं भावित ।

न्तरपरम्पराज्ञानमनवस्थामवतारयतीत्यत आह । ज्ञान-
गतेति । [६१२]

अतापि सैव युक्तिरत्नौपद्युदासैनैव स्वविषय-
मालम्बैर्वोत्पत्तेस्थैवानुभवः, उत्पत्तेर्वाऽरभ्य विशेष-
यहग्यस्तत्वाच्च न शङ्खावकाशः । विशेषश्चानु-
व्यवसायत्वमेव, न ह्यज्ञानन्नपि कथिज्ञानामीत्यनु-
व्यवस्थति, न च शुक्तिकाकारे ज्ञाने रजतं जानामीति
स्यादिति तदिदमुक्तम् । ताट्टशस्येति ॥ [६१५]

चक्षुरादित एव, तथापि तज्जनितलिङ्गज्ञानप्रामाण्यसंशयाहित-
लिङ्गसंशयाद्वानुभितिः स्थात् । यद्यग्नहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं
निष्ठायकं तदा व्यवसायोऽप्यग्नहीतप्रामाण्य एव स्वविषयं
निष्ठाययतु तत्किं प्रामाण्यग्नेनेति तस्यापि प्रामाण्यानुसरणे
कारणतोऽनवस्थेत्यर्थः ॥

युक्तिमेवाह । अतद्वृपेति । येनानुव्यवसायेन प्रामाण्यं विषयीकृतं
तमित्र तु व्यवसायोऽनुव्यवसीयमाने प्रामाण्यमपि तत्रिष्ठं पूर्ववदेव
गृह्णते । यदा ज्ञानानुव्यवसाये व्यवसायविषयस्य प्रतियोगिनो-
ऽवश्यं भानात्तद्वाहस्तिरवश्यं भासत इति सोऽप्यनुव्यवसायो येना-
नुव्यवसीयने तेनात्तद्वाहस्तिरवश्यक एवानुव्यवसीयत इति पूर्वोक्त-
रीतिरित्यर्थः । न होति । न च सुखादौ ज्ञानत्वेनानुव्यवसायो
भमरुषोऽस्तीति वाच्यम् । सुखत्वादेराश्चयमाच्चव्यङ्गतया सुखादौ

उयलक्षणं चैतत् । सबाह्नाभ्यन्तरं धर्मिमात्र-
गोचरमपि प्रत्यक्षे स्वत एव प्रमाणं, विभमस्यापि
निरालम्बनस्य क्वचिदनुपपत्तेरिति । उक्तयुक्तिं हृदि
निधायातिदिग्दति । एतेनेति [६।१६] उपमान सुप्रमिति-
रित्यर्थः । व्याख्यातं-स्वतोऽवधार्यं प्रामाण्यतयेत्यर्थः । न
माज्ञातिक्यमाणे सुखत्वस्यापि यहापत्त्या विशेषटर्शनेन माज्ञा-
लारिभमानुपपत्तेः । यैतु सुखं ज्ञानमित्यभ्युपगम्यते तेषा-
मौपपत्तिकभ्रमो न माज्ञालारीत्यर्थः । न चेति । भ्रमे इष्यनु-
व्यवमायेन रजतत्वादिकं व्यवसायप्रकारक्वेनोऽस्तिस्थृतं तच्च तथै-
देति भावः ॥

सबाह्नाभ्यन्तरमिति । ज्ञानस्य धर्मिविषयत्वे इन्द्रियवभौय-
माने प्रामाण्यग्रह इवाप्रामाण्यशङ्का भास्तीत्येव स्वतः प्रामाण्य-
तयार्थः । धर्मिणि भासमाने व्याहृत्त एव भासत इति नियमा-
भावादिति भावः ।

अवेदं तत्त्वम् । अग्नीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यं
निशाययति अप्रामाण्यशङ्काविरहात् । यत तु प्रामाण्यवृहाव-
प्रामाण्यशङ्क्या प्रामाण्ये संशयस्तत्र प्रामाण्यज्ञानप्रामाण्य-
निशयादेव प्रामाण्यनिशयः एवं यावदप्रामाण्यशङ्का इनुष्टतं
तावत् ज्ञानप्रामाण्यनिशयादेव प्रामाण्यनिशयः । न चैव-
मनवस्या चरमप्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञानाभावात् । कोटिस्तरण-
भावेन विषयान्तरसञ्चारेण वा प्रामाण्यसंशयानवश्यमावात् ।

ह्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानसाट्टश्यज्ञानयोः प्रामाण्ये निश्चिते
उपमितिरामासीभवति । यद्यपि चानुमानोपमाना-
नुव्यवसायधर्मिज्ञानानामपि प्रामाण्यं परतोऽपि शक्य-
ग्रहमेव, सम्भि हि तत्र यथायोगं लिङ्गसाट्टश्यज्ञान-
समुखत्वादीनि तज्जातीयत्वलिङ्गानि, तथापि कोष्ठ-
गत्या स्वत एव प्रामाण्यग्रहोऽव मुकर इति स एव
दर्शितः । विप्रतिपन्नं प्रति तु परत एव साधनीयं

अन्यथा ज्ञानानुमितिग्राह्यत्वे ऽपि प्रामाण्यस्थानवस्था स्यात् ।
लिङ्गज्ञानप्रामाण्यानुसरणावश्यभावात् । स्वप्रकाशत्वे ऽपि ज्ञानस्य
प्रामाण्यस्य स्वयाह्यत्वं न स्वयाह्यं स्वरूपप्रामाण्याभ्यामन्यत्वात् ।
किं तु प्रामाण्यस्य परतो वेदातायामनवस्थानात् परिशेषानुमाने-
नान्येन मानेन वा ग्राह्यम् । तथा च तप्यामाण्यस्थापि स्वयाह्य
त्वमन्येनत्यनवस्थापन्तिरिति ॥

उक्तयुक्तिमेव दर्शयति । न ह्यतिदेशेति । अतिदेशवाक्य-
प्रयोक्तुरापत्त्वं निश्चित एवोपमानावतारात् प्रमाणभूतवाक्यार्थ-
ज्ञानसाट्टश्यज्ञानजन्यत्वे निश्चिते ऽप्रामाण्यशङ्कानवतारात् । यद्या
गौरवणेतरेषामप्रवृत्तिनिमित्तत्वे ऽवधारिते प्रतियोगियहात्
तद्यतिरेकग्रह इत्युपमितरप्यवधारणाभक्तादिलर्थः । कोष्ठ-
गत्या वस्तुगत्येत्यर्थः । स्वत एवेति । अनुव्यवसायेनेत्यर्थः । विप्रति-
पन्नं प्रतीति । अनुमितिप्रामाण्यविप्रतिपन्नं प्रति पञ्चावयवप्रयोग-

तदिति परमार्थः । अतः स्वत एवेत्यवधारणं नायोगव्यवच्छेदे, नायन्ययोगव्यवच्छेदे, किं तर्हि ? अत्यन्तायोगव्यवच्छेद इति ॥

नन्वेतावताऽपि विज्ञानकरणानामिन्द्रियादौनां प्रामाण्यस्य कुतः सिद्धिरित्यत आह । संवेदनस्य चेति ॥ [६।१६]

नन्विन्द्रियादयो यद्यर्थव्यभिचारिणाः कथमर्थधियमव्यभिचारिणीं जनयेयुः, तथात्वे वा रासभोऽपि वज्ञधियमव्यभिचारिणीं जनयेत् अविशेषादित्यत आह । न चेति । [६।१७] यथाऽऽद्वेष्वनं दहनव्यभिचार्यपि दहनसम्भाददहनाव्यभिचारिणं धूमं जनयन्न नियोगपर्यनुयोगावर्हति कारणस्वाभाव्यात्, तथेन्द्रियाद्यपर्य-

नैव मध्यस्थावगमविषयस्य अनेनातुमितिसामग्री सम्मादित्वेतस्य निर्वाहात् स्वप्रकाशताभिधाने ऽर्थात्तरत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं सति स्वत एवेत्यनेन विरोधं परिहरति । स्वत इति । विप्रतिपदं प्रति स्वतस्वासिद्धेनार्योगव्यवच्छेदः, परतोऽपि सिद्धेनार्योगव्यवच्छेदे ऽवधारणमित्यर्थः । अत्यन्ता ऽयोगेति । कुत्रापि स्वतो गृह्णात इत्यर्थः ॥

नन्वर्थव्यभिचारिणोऽप्यर्थव्यभिचारिणानजनने को विरोध इति शङ्कावौजमाह । नन्विति ।

व्यभिचार्यपि तथा विधसहकार्यपेक्षं तेनार्थेन सम्बन्धात्
तदर्थाव्यभिचारि ज्ञानं जनयेदित्यं ग्रहः ॥

तदेतत्प्रामाण्यं नावश्यं सर्वं चावधार्यते तदाश्रयस्यैव
संवेदनस्य सर्वं चानवधारणात्, तथा सति चानवस्थायां
विषयसञ्चारो न स्यात् । तस्मात्तौत्रसंवेगितया यत्पंचे-
दनमवश्यं वेदनीयं यत्र यत्र चापरो विप्रतिपद्यते जि-
ज्ञासते च, तत्र तत्र प्रामाण्यमुक्तेनोपायेनावधारणीय-
मित्यतो नानवस्थेत्याशयवानुपसंहारव्याजेनोक्तमर्थं स-
ङ्गलयाह । तस्मादर्थसन्देहादिति ॥ [६।२०]

नन्वर्यानिश्चयेनापि प्रवर्त्तमानो न हि तत्पाधन-
तामननुमाय प्रवर्त्तितुमईति अर्थित्वाभावात्, न चा-
हितसाधनत्वानुमानं (१) व्याप्तिग्रहणं विना, न च सो-

नन्वन्योन्याशये परिछृते इप्यनवस्था तदवस्थैवेत्यत आह ।
तदेतदिति । धर्मिज्ञाने सति तत्प्रामाण्यानुसरणे अनवस्था
तदज्ञाने तु तदभावात् ज्ञानवस्थेत्यर्थः । तौत्रसंवेगितयेति ।
ज्ञानसामग्रोनियतोत्पत्तिकलं ज्ञानस्य तौत्रसंवेगितं तच्च न
सर्वत्र ज्ञाने इस्तोत्पर्यः ॥

ननु चार्यसन्देहादपि प्रवृत्तेः क्व परस्पराश्रयत्वमित्यत आह ।

(१) न च तस्माधनत्वानुमानम् - इति शास्त्रः ।

अपि 'प्रवृत्तिं विनेति तद्वस्थमेवेतरेतराश्चयत्वमित्यत
आह । अर्थस्येति ॥ [६।२४]

यद्यपि प्रामाण्यानिश्चयवदपेक्षितोपायताऽनिश्चयेऽपि
तत्र तत्र ते प्रवर्तन्ते तथाऽप्यपेक्षितोपायतां पाक्षिकी-
मधुररौक्त्यं प्रवृत्तिः । न च तत्संशयस्तस्यामनुपलब्धा-
यामन्यत्रापि स्यादतः पुनरुपलब्धिगायातेत्यतोऽनादि-
तामादायैव परिहतम् । “अर्थप्रतिपत्ति”रिति वार्त्तिके,
यद्यप्यर्थशब्दोऽपेक्षितोपायमेवाह तस्यैव प्रवृत्तिविषय-
त्वादर्थमानत्वाच्च, तथाऽपि धर्मिमात्रप्रतिपत्त्यनुर्मय-
प्रतिपत्त्योर्भिन्नकालत्वादपेक्षितत्वात् च तथैव व्याचष्टे ।
अर्थप्रतिपत्तिरिति ॥ [१०।१]

(इति प्रमाणत इत्यादिवाक्यस्थप्रवृत्तिसामर्थ्यादिति
हेतुविवरणतात्पर्यव्याख्याव्याख्यानम् ।

नन्दिति । तथापि धर्मीति । धर्मिस्तरूपमप्रतीत्य तत्रापेक्षितो-
पायताऽनुमानादपेक्षितोपायताबुद्धेः प्राज्ञनी धर्मिस्तरूपप्रति-
पत्तिरित्यर्थः । अर्थत इति व्युत्पत्त्या ऽर्थशब्देनापेक्षितोपाय एवो-
चते न तु पूरणं गौरवादिति भावः ॥

(इति प्रमाणत इति भाष्यगतप्रवृत्तिसामर्थ्यादिति हेतुविवरण-
तात्पर्यव्याख्या-व्याख्या-व्याख्यानम् ।)

न तु प्रमाणस्य प्रयोजनवच्चमाक्षिप्तं समाधीयत
जिज्ञासितं वा ज्ञाप्येत् । न तावदंदायः । न ह्यस्ति पु-
रुषो यः प्रमाणं निष्प्रयोजनमिति ब्रूयात् तन्मूलत्वात्
सर्वपुरुषार्थसिद्धेः यस्य तु पुरुषार्थी नास्ति स निरु-
च्छास एव जीर्येत् । नापि द्वितीयः तस्य संशयादिवत्
सूक्ष्माठानन्तरमेव ज्ञापयितुमुचितत्वादित्यत आह ।
तदेवदमिति ॥ (१) [१०१५]

नेयं प्रमाणप्रयोजनजिज्ञासा, किञ्चाम ? शास्त्रार्थी-
भूतस्य परमन्यायस्य निःश्रेयसं प्रति गुरुपायत्वं मन्य-

न तु प्रमाणमर्थवत् प्रयोजनवदिति सिद्धान्तस्वरसात् प्रमाणस्य
प्रयोजनाक्षेप एव युक्तस्तत्किं प्रवृत्तिव्युत्पादनाक्षेपेणत्वत आह ।
नन्विति । निरुच्छासो-निरीहः इष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्य-
भावादिति भावः । तस्य संशयादिवदिति । यथा संशयादेः सूक्ष्मा-
ठानन्तरं प्रयोजनमुक्तं तथा प्रमाणस्यापि तदनन्तरमेव तद्वो-
धयितुं युक्तं प्रथमं तज्जिज्ञासाया एवाभावादित्यर्थः ॥

किञ्चामेति । लघुपायसम्भवे गुरुपाये प्रवृत्त्यभावात् तदुप-
देशस्याननुष्ठानलक्षणप्रामाण्यादत एव श्रुतम्बर्गफलत्वे ऽपि
ज्योतिष्ठोमादौ फलभूयस्वं कल्पयत इत्यर्थः । यद्यप्येतावता ऽप्यनु-
सन्धानवाक्यत्वमेव आदिवाक्यस्य स्थात् तथापि पूर्वमन्यानुष्ठानो-
पायत्वशङ्कानिरामेनानुसन्धानमुक्तमिदानीं तु गुरुपायत्वशङ्कानिरा-

(१) चुर्णिततात्पर्याङ्काबास् अवेदमाशङ्कते इति पाठः ।

मानेन लघीयसि प्रवृत्त्युपाये विद्यमाने शास्त्रारम्भ एवा-
च्चिप्यते स च समाधातुमारब्ध इत्यर्थः । आत्मनो
याथात्म्यं-सकलोपाधिविनिमुक्तात्वं तस्य भावनं-ध्यानम् ।
आदिग्रहणेन तु तदुपायभूताः प्रवृत्तयो यमनियमा-
सनप्राणायामधारणालक्षणा गृह्णन्ते । आत्मतत्त्वसाक्षा-
त्कार इति समाधिः । वैराग्यं परमो वशीकारः ।
परिपाकः-सकलक्षेष्वासनानिर्मीषिः (१) । एतेन
साङ्घोपाङ्घो योगो दर्शितः ।

सेनेति प्रकारभेदात् तात्पर्यात्मकमाहेत्युक्तमिति भावः । टीकायां
दुःखमंज्ञाभावनमित्यत्र शरीरादिषु दुःखमंज्ञा दुःखमस्वन्धित्वेन
भावनं सम्यक्ज्ञानं न दुःखत्वेन ज्ञानं तस्य भ्रमत्वादित्यर्थः ।
याथात्म्यं यदि खरूपं तदा इहं सुखोति ज्ञाने इप्यनिदिध्यासन-
दशायामस्तीति व्याचष्टे । सकलेति । उपाधिरागन्तको धर्मः
तेनात्मत्वस्य भाने इप्यविरोधः । ननु भावनं चिन्तनं न प्रवृत्ति-
स्थाच च प्रवृत्तिभ्य इति मामानाधिकरण्यमयुक्तमित्यत्र आह ।
ध्यानमिति । ध्यायते इनेति व्युत्पत्त्या निदिध्यासनरूपा प्रवृत्ति-
रूपेति नोक्तदोष इत्यर्थः । ननु साक्षात्कारो इपि न प्रवृत्तिरित्यत्र
आह । समाधिरिति । अत्रापि करणव्युत्पत्त्या निरुपाध्यात्म-
साक्षात्कारकारणात्मनःसंयोगरूपः समाधिरूपः स च प्रवृत्ति-

(१) उवासनक्षेष्वनिर्मीषः - या० २ पु० ।

तथापि न्यायस्य गुरुपायत्वं न परिहृतं न्याय-
निर्णीतस्यापि प्रवृत्त्यपेक्षणात् प्रवृत्तस्य तु न्यायान-
पेक्षणादित्यत आह । एतदुक्तं भवतीति ॥ [१०१५]

ननूभयोरपि तुल्यत्वे कुतो विशेषात् प्रमाणमेव
व्युत्पाद्यते न प्रवृत्तिरित्यत आह । तथापीति । [१०१६]
श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारलक्षणायाः प्रवृत्तेः स्व-
रूपतः फलतश्च प्रमाणान्तर्भूतत्वात् तद्वृत्पादनमेव प्रवृ-
त्तिव्युत्पादनम् । न च प्रवृत्तिव्युत्पादने प्रमाणं व्युत्पादितं
भवति । न हि प्रवृत्तेः फलं प्रमाणं तत्स्वरूपं वित्यर्थः ॥

रेवत्यर्थः । एतनेति । धानमारभ्य सवासनक्लेशनिर्मोषिणेत्यर्थः ।
अङ्गं धानमुपाङ्गं यमनियमादि, आलतत्वसाक्षात्कारपदेन समाधि-
रूपो योग उक्तः ॥

गुरुपायत्वमेवाह । न्यायेति । प्रवृत्त्यनन्तरं न्यायानपेक्षाया-
मपि प्रवृत्त्यर्थं तदपेक्षा इत्येवेति मूलकारणतया न्यायोऽपि
बलीयानिति सोऽप्यवश्यं व्युत्पाद्यत इति परिहारार्थः ॥

ननूभयोरिति । स्वरूपतः फलतश्चेति । श्रवणादिप्रवृत्तीनां प्रमा-
करणत्वेन क्वचिक्षमाणत्वं प्रमाजन्यत्वेन च प्रमात्वमिति प्रमाण-
व्युत्पादनेन तासामपि व्युत्पादनं, प्रमाणस्य फलनिरूप्यतया प्रमाण-
व्युत्पादनेन फलमपि प्रवृत्तिर्निरूपिता, प्रवृत्तिनिरूपणेन तु न

ननु शास्त्रार्थस्य प्रयोजनव्युत्पादनावसरे प्रमाण-
मर्थवदिति कुतः, न हि प्रमाणं शास्त्रार्थोऽपि तु
न्याय इत्यत आह । सामान्याभिधानं चेति ।

(इति हितीयमादिवाक्यस्य तात्पर्यव्याख्या-
व्याख्यानम् ।)

तदनेन प्रबन्धेन निष्प्रयोजनत्वाऽशक्यप्रयोजनत्वा-
जनभिमतप्रयोजनत्वोपायगौरवशङ्काः परिहृताः तत्कि-
मपरमवशिष्यते यदर्थं लोकवृत्तमनूद्यत इत्यतः प्रथमं
तात्पर्यमनुमारयन्नेव वार्त्तिकमवतारयति । प्रामा-
ण्येति ॥ [१०१०]

प्रमाणं निरूप्यते अप्रवृत्तिरपि प्रमाणत्वात् प्रवृत्त्यफलस्यापि प्रमाण-
त्वात् । स्वरूपतः फलत्वं प्रवृत्तावनन्तर्भूतत्वात् प्रमाणस्येत्यर्थः ।
न होति । प्रत्यक्षादीनामपि न्यायव्युत्पादनपरतयैव शास्त्रव्युत्पा-
दनादिति भावः ॥

(इति हितीयमादिवाक्यस्य तात्पर्यव्याख्या-व्याख्यानम् ।)

ननु लोकवृत्तानुवादपरत्वे सति कुतोऽनुमध्यानपरत्वमुच्चर्ते
पूर्वोक्तानुवादस्य किमर्थं इत्यत आह । तदर्गतिः । किमपर-
मिति । का शङ्का निवर्त्तनीया, किं चानवगतं बोधनीयमित्यर्थः ।
न च प्रमाणादर्थमवधार्य प्रवृत्ताः फलं लभत इति लोकवृत्ते ऽनूदिते

अप्रमाणेनेत्यत्रापि यद्यपि वाङ्मनसविसंवादः
निषेधविधुपाय (१) एव हि प्रमाणं तस्मान्निषेधो-
पायतां जानतो उपप्रमाणेन निषेधामीति वचनं
मनोविसंवादेव, तथापि व्यामोहादप्युपपत्तेवम्भूता-
भिप्रायस्यैर्ये ऽपि नास्माकं काचित् ज्ञतिरित्यनुज्ञैवो-
क्तरं इत्थं वाङ्मनसयोर्विसंवाद इति । प्रामाण्यायहे
प्रमाणेनेत्येव वक्तुं न शक्यते ततः प्रमाणेनेत्येवं वदतो
उवश्यं प्रामाण्यं मनसि विपरिवर्तते तथा चागृहीत-
प्रामाण्येनेति वचनं मनोविसंवादौत्यर्थः । लोकावृत्त-
मबाधितो व्यवहार इत्यर्थः ॥

ननु “प्रमाणेन खल्वयं ज्ञाते”त्यादि भाष्यं लोक-
सुमुक्तुमर्मोक्तोपाये प्रमाणे प्रवर्तत इत्येव फलमिति वाच्यम् । प्रथम-
सूत्रादेव तत्प्राप्तेरिति भावः । वार्त्तिके च वाश्वरो नानुसन्धाना-
पेत्यया ऽपि तु तत्प्रकारापेक्षयेति इष्टव्यम् ॥

व्यामोहादपीति । अप्रमाणमेव निषेधोपाय इति विहांस्ये-
नैव निषेधामीति भमादित्यर्थः । प्रमाणमेव निषेधोपाय इति
ज्ञात्वा यद्यप्रमाणेन निषेधति तदा तु वाङ्मनसविसंवाद इति
भावः । बाधितो लोकव्यवहारो नानुसरणीय इति विशेषयति ।
अबाधित इति ॥

(१) निषेधविधुपाय इति पा० २ पु० ।

१२८ सटीकव्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धी [अ. १ आ. १

हृत्तानुवादोऽस्तु, “प्रमाणत” इत्यादि पुनः कथमित्यत
आह । कारणप्रदर्शनद्वारिणेति । [१११] न हि लोकहृत्तं
स्वरूपेणोपयुज्यते । किं तु ? तस्यावश्याभ्युपेयतया
तदुपायोऽप्यवश्याभ्युपेय इत्यनेनाभिसन्धिना सोपाय-
मेव तदनूद्यत इत्यर्थः ॥

(इति आदिवाक्यस्यैव तृतीयं तात्पर्यव्याख्याव्याख्यानम् ।)

आगामिभाष्ये हेयादीनां स्फुटत्वात् तस्येदानी-
मक्षरार्थो व्याक्रियत इति मा शङ्किष्ठा इत्याह । अस्यै-
वेति । [१११] वार्त्तिकसम्बद्धो ग्रन्थो उर्थपदानीत्याकारो
वार्त्तिकग्रन्थस्य तादृश एव । भाष्यगतो भाष्यसम्बद्धो
ग्रन्थः तस्येत्यर्थः ॥

ननु लोकहृत्तकारणमादिवाक्येनानुद्यत इति लोकहृत्तानु-
वादो वेति वार्त्तिकविरुद्धमित्यत आह । नन्विति ॥

कारणप्रदर्शनोपयोगार्थमाह । न हीति । शङ्काहेतुमाह ।
स्फुटत्वादिति । तत्पदार्थसंवादाद्याख्यानशङ्का स्यादित्यर्थः ।
मा शङ्किष्ठा इति । आदिवाक्यव्याख्यानस्यासमाप्त्वादपि मभाष्य-
व्याख्यानानुपपत्तेरिति भावः । वार्त्तिकग्रन्थस्येति विशेषणवैद्यर्थमपा-
करोति । वार्त्तिकेति । ननु भाष्यगतस्य वार्त्तिकग्रन्थस्येति अन्वयो न
युक्तः वार्त्तिकग्रन्थस्य भाष्यगतत्वाभावादित्यत आह । तादृश एवेति ।

अभिधेयानां पौर्वापर्यन्तियमाय गुणप्रधानभावे
जिज्ञास्यमाने अभिधानरूपस्य शास्त्रस्य कः प्रस्ताव
द्वृत्यत आह । शास्त्रशब्द इति ॥ [११०]

‘एवं तर्हि हेयादीनां शास्त्रार्थरूपतया न पृथ-
क्षोटिलं तथा चैककोटिकतया किमपेच्य गुणप्रधान-
भावचिन्तेत्यत आह । अत चेति ॥ [१११] “कथं पुनरनेन
प्रमाणादिचतुर्वर्गोऽव लभ्यत” इति वार्त्तिकमनुक्तो-
पालस्त्रो माभूदित्यत आह । तेनेति ॥ [११२]

तन्मूलत्वादितरसिद्धेगिति ॥ [११३] सिद्धिः प्रतीति-
निष्पत्तिश्च । तद्र हेयोपाययो ग्रतीतिरेवाधिगतव्यस्य तु

अर्थपदानीत्याकार एव, भाष्यसम्बद्धो यत्यो भाष्यग्रन्थः तदेकदेशः
तद्वत्यस्य तु चत्वारि पुरुषार्थस्यानानीत्यर्थः ॥

शास्त्रपरत्वे ऽनुपर्त्तिमाह । अभिधेयानामिति । “ग्रहणक-
वाक्यं विद्वणोती”त्यतः प्रागेव “उपायः शास्त्र”मिति व्याख्यानं
टीकायां शास्त्राभिधेयानां चतुष्टोपपत्तय इति साम्प्रदायिकाः ॥

“चेनेति” टीकायां चकारेण सूचयति वार्त्तिककार इत्यर्थः ।
“कथं पुनरनेति” वार्त्तिके अनेन-शादिवाक्येनेत्यर्थः । ‘अर्थपद-
सूचित’ इति टीकाया शादिवाक्यस्यार्थपदसूचित इत्यर्थः । हेयादीनां वार्यमाणतया अर्थपदवाच्यत्वे ऽपि न हेयादिलेन वाच्यतंति
सूचित इत्युक्तम् ।

प्रतीतिनिष्ठतिस्तु । यद्यपि हानस्य प्रमाणहृपस्य प्रतीतिरस्येव तथापि प्रमाणादेवतीतरेत्युक्तम् । निष्ठतिस्तु हानस्याज्ञानादेव (१) यस्मात् किं तज्ज्ञानेन, ज्ञानात् तु यस्मात् तस्य प्रमाणायत्तत्वमेवेति भावः । प्रमावादिचतुर्वर्गे तु प्रमाणप्रमेययोः सिद्धिः प्रतीतिरेव, प्रमायास्तु निष्ठतिरपौति तदिदमुक्तं प्रमायास्तु तत्कार्यत्वादिति ॥ [१११७]

ननु प्रमावादीनामपि प्रयोजनवच्चादर्थवदित्यनेन किं प्रमाणस्याधिक्यमाहितमित्यत आह । अतिशायने मतुष्ठिति ॥ [१११५]

नन्वस्य चतुर्वर्गहयस्य निःश्रियसाधिगमं प्रति विकल्पः समुच्चयो वा, उभयमप्यनुपपन्नमभिन्नत्वात्,

यद्यपौति । एवं च यतः प्रवृत्तिस्तुदेव प्रधानतया वाच्यं न तु सा प्रमाणादेवेति भावः । तथापौति । तथा च प्रमाणस्यैव प्रथम सुहेशो युक्त इत्यर्थः । न च “तदितरप्रतिलक्ष्मा”दित्यागामिटीकया विरोधः तच—प्रमाणं इतरच्चेति तदितरे, तयोः प्रतिलक्ष्मादिति तदगत्यानादिति भावः । प्रतीतिरेवेति । प्रमाणप्रमेययोः प्रमाणाजन्यत्वादित्यर्थः । निष्ठतिरपौति । अपिशब्दात् प्रतीतिरपि ॥

विवक्षाभेदेनेत्यस्य तात्पर्यमाह । नन्वस्येति । ननु विवक्षा-

(१) हानस्याज्ञानादेव इति २ पा० ३० ।

वचनभङ्गभेदमाचेण (१) तदनुपपत्तेरित्यत आह ।
विवक्षाभेदेनेति । [१११८] अनेन निमित्तभेदमभिप्रैति
तेनायमर्थः—

यद्यप्युभयवापि षोडशैव पंदार्थाः सङ्कृहीतास्तथापि
यथा प्रमाणत्वेन प्रमाणं ज्ञेयं तथा हानत्वेनाऽपि,
अन्यथा हानान्तरमनुश्रियेत, निरर्थकं च प्रमाणं स्यात्,
प्रमाणत्वे चाज्ञाते हानता न निर्वहेत् । यथा च स्वरूपेण
संशयादयो ज्ञेयाः प्रमाणपरिकरत्वात्, तथा हानो-
पायतयाऽपि, अन्यथोपायान्तरमनुश्रियेत, निरर्थकाशैते
स्यः, परिकरत्वे चाज्ञाते उपायता न निर्वहेत् । यथा

यामेव किं कारणमित्यत आह । अनेनेति । विवक्षाभेदप्रयो-
जकमिति शेषः । उभयवापि-चतुर्वर्गद्वये ऽपीत्यर्थः । किमर्थं
हानान्तरानुसरणमित्यपेक्षायामाह । निरर्थकं चेति । न्याय-
जन्यं तत्त्वज्ञानं हानं तदन्यस्य प्रमाणप्रयोजनस्याभावादित्यर्थः ।
प्रमाणत्वे चेति । हीयते इनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमामाधनं हानमुच्यते
तथा च प्रमामाधनत्वेनाज्ञाते तत्र हानतैव न निर्वहेदित्यर्थः ।
स्वरूपेणेति । न्यायपरिकरत्वेनेत्यर्थः । अत एवाग्रे परिकरत्वे
चाज्ञात इति वक्ष्यति । अन्यथेति । हानस्योपायसाध्यत्वादि-
त्यर्थः । एव चैतक्षाध्यहानस्योपायान्तरादेव सिद्धेरेते व्यर्थाः

शरीरादयो दश प्रमेयतया ज्ञेयाः, तथा हैयतयापि, अन्यथा अहेयाः स्युः हैयंन्तरं चानुश्रियेत, प्रमेयत्वे चाज्ञाते हैयता न निर्वहेत् । यथा चापवर्गः प्रमेयतया ज्ञेयस्थाया ऽधिगत्यतयापि, अन्यथा ऽधिगत्यान्तरमनुश्रियेत, अनुपादेयस्तथा खात्, प्रमेयतया चाज्ञाते हानता न निर्वहेत् । यथा चाऽत्मा प्रमेयतया ऽधिगत्यस्तथा प्रमाणतयाऽपि, अन्यथा प्रमाणतरमनुश्रियेत, अनवस्था च स्यात्, प्रमेयत्वे चाज्ञाते सोपाधिनिरूपाधितया हेयोपादेयते न निर्वहेयातां, यथा बुद्धिर्बुद्धित्वेन तथा तद्देवः प्रमितितयाऽपि, अन्यथा प्रमित्यन्तरमनुश्रियेत निष्फलं वा प्रमाणं स्यात् । प्रमेयत्वे चाज्ञाते हैयता न निर्वहेदिति । तस्मात् त एव प्रमाणादय उभयथा ज्ञायन्तामिति विवक्षित्वोभयथा चतुर्वर्गोपादानं कृतमित्यर्थः ।

यदप्युक्तं कैश्चिद्देयहानोपायाधिगत्येष्वेव चतुर्षु पुरुषार्थः समाप्तते, यथा लोके हैयः कण्ठको, हानस्त्रित्यत आह । निरर्थकाश्वेति । प्रमेयत्वे चेति । संसारकारणमिथाज्ञानविषयत्वं इत्यर्थः । यथा चालेतिस्त्रामा । अन्यथेति । स्वप्रमाणं प्रति समवायित्वेनाज्ञाते स्वप्रमाणं प्रति प्रमाणतरमनुसरणीयं प्रमाणारं विना प्रमाणत्वत्तेः । तथा च यथा स्वप्रमाणं प्रति प्रमाणतरं तथा तद्वयामपौखेवं तत्र तत्रेत्यनवस्थेत्यर्थः ॥

मुपानत्, तदुपायस्तु पादकृदादिः, अधिगन्तव्यी दुःखा-
भावः, शास्त्रे च हेयो रोगः, चिकित्सा हानं, तदुपायो
निदानज्ञानम्, अधिगन्तव्यमारोग्यमित्यतश्चतुर्षु वक्त-
व्येषु षोडशपदार्थोपवर्णनं क्वोपयुज्यत इति, तदपि
निरस्तम् । चतुर्वर्गस्यैव विवक्षाभेदात् षोडशभेदेनाभिं-
धानात् । विवक्षाभेदस्योपपत्तिं प्रतिपदं भाष्यकार
एव दर्शयिष्यति । एतदधिगम्यैव येनाधिकं चोदितं
तन्मतमपाकरोति । एतेनेति । [१११६]

(इति आदिवाक्यस्यैव चतुर्थं तात्पर्यव्याख्या-
व्याख्यानम् ।)

“व्याख्यायते ऽवयवश” इति विशेषणे तात्पर्य-
क्रियायाः (१) न तु विशेष्ये इत्यर्थः ।

पादकृत-चर्मकारः । चिकित्सा भेषजप्रयोगः । निदान-रोग-
मूलकारणम् ॥

(इति आदिवाक्यस्यैव चतुर्थं तात्पर्यव्याख्याव्याख्या-
व्याख्यानम् ।)

ननु पूर्वमपीदमेव वाक्यं व्याख्यातमित्यत आह । विशेषण

(१) व्याक्रियाया इति पाठोयुक्तः ।

एतदेवोत्तरत्व स्फुटयति । तत्रावयवेष्विति । (१) [११२६]
कम्मात् प्रमाणादिति—नाभिहितमेवं द्वासंन्दिग्धैव
पञ्चमी स्यादित्यर्थः ।

अस्येति (२) प्रकृतपञ्चमीपरामर्षे लिङ्गासङ्गति-
रित्यत आह । अस्येति । [११२८]

पञ्चम्यां तसेः प्रयोगं दर्शयित्वा पञ्चमीव्यतिरेकेण
इति । पदसमुदायामकवाचस्य विशेषण-मेकदेशः पदं तथा च
पूर्वं वाक्यार्थी व्याख्यात, इटानीं पदार्थी व्याख्यायत इत्यर्थः ॥

“प्रायम्यादिति” टौकायाः प्रमाणत इति प्रथमं पदमेकदेशत-
सिप्रत्ययार्थदारा व्याख्यायत इत्यर्थः । “निमित्तपञ्चमी चेदिति”
टौकायां पञ्चम्यर्थे तसेविधानात् तसिरेव पञ्चम्यपचरितः ।

ननु प्रमाणात् प्रमाणत इत्यनयोर्न विशेषः कस्तिदित्यत
आह । एवं हीति । तसेविभक्त्यन्तरे ऽपि प्रयोगात् पञ्चम्यां
सद्देहः स्यादित्यसन्देहार्थं प्रमाणादित्येव कर्तुमचित्तमित्यर्थः ॥

नन्वस्येत्यनेन प्रमाणत इत्येवंरूपस्य परामर्षी न युक्तस्तसि-
प्रयोगमाचस्य परेणाक्षिपे तत्त्वाचस्य पराभृष्टव्यत्वादित्यत आह ।
अस्येति प्रकृतंति । यद्यपि तसेः परामर्षे लिङ्गासङ्गतिः, न
चेकारलोपरुत्वादिविधाने तसेवश्चवणादवशिष्टस्य प्रमाणत इत्यस्य
परामर्षः कृत इति वाच्यम । “तसिवर्चनविभक्तिव्याख्यार्थ” इत्यत्र

(१) तत्त्वाऽस्यावयवेष्विति—२ पा० ६० ।

(२) अस्येति—२ पा० ६० ।

तसेगच्छेपसमाधाने असङ्गते इत्याच्छेपं व्याख्यायाव-
तारथति । वचनव्याप्तयमिति । [१२॥]

ननु प्रमाणाभ्यां प्रमाणैरिति भवतु संप्लवः, प्रमाणे-
नेति तु कथमित्यत आह । यत्र इयोरिति । [१२॥] वि-
षयैकतामात्रं संप्लवो न तु कारणानां समुच्चयः, तथा
सति फलभेदो न स्यात् । नापि समुच्चितानां करणत्वं
तथा सति व्यापारभेदो न स्यादिति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ।
वाच्चिके तसेः अवणात्, तथापि तसेः केवलस्याप्रत्यायकत्वात्
प्रकाश्यत्तर्भाविनैव परामर्षः कृत इति भावः ॥

ननु संप्लवे प्रमाणस्य प्रत्येकं प्रमाहेतुत्त्वकीर्तनं किमर्थ-
मित्यत आह । नन्विति । न ह्येकप्रमाणप्रहृत्यस्त्वे संप्लवार्थ
इत्यर्थः । यद्यपि जात्यभिप्रायेणैकवचनप्रयोगात् सजातीय-
प्रमाणसंप्लवार्थं प्रमाणेनेति स्यात्, विजातीयसंप्लवश्च हिवचनबहु-
वचनाभ्यां स्यात्, व्यवस्थायां चैवकारो विजातीयप्रमाणसंप्लव-
निषेधार्थः स्यात्, तथापि प्रमाणाभ्यां प्रमाणैरित्यत्र प्रमाण-
सामान्यपरत्वे बाधकाभावात् तत एवोभयलाभां युक्त इति भावः ।
नन्वेक्ष्य प्रमाणामकरणत्वे संप्लवार्थं एव न स्यादिति तत एव
तज्जामे पुनरपि वैयर्थ्यमेव इत्यत आह । विषयैकत्वेति । न
त्विति । अन्योन्यसहकातानां फलजनकत्वमित्यर्थः । तथा सतीति ।
एककार्यजननं विना इन्द्रियसहकारित्वाभावात् प्रमारूपफलभेदो
न स्यादित्यर्थः । मिलितानां फलजनकत्वं न तु प्रत्येकमित्यत्र

अतं एवंति । [१२६] एवकारः साधकतमान्तरं व्यवच्छिन्दन् तस्य व्यापारं फलं च व्यवच्छिनति, न तस्य स्वव्यापारफलयोरितरनैरपेत्यं दर्शयति तस्य संप्रवे ऽपि सम्भवादित्यर्थः ।

“कस्मात् पुनः करणार्थी गम्यते”—प्रकृतिप्रत्यययोः कातरस्मादित्यर्थः । अयमाशयः । यदि दृतीयया करणत्वमभिधीयते किं प्रकृतिस्थेन ल्युट्प्रत्ययेन, अथ तेनैव, फलभेदो न स्यादिति दूषणे मत्येव दूषणान्तरमाह । तथा सतीति । विजातीययोः प्रत्यक्षानुमानयोः सञ्चिकर्षपरामर्षव्यापरकत्वं न स्यादित्यर्थः ॥

नन्वेवकारेण यद्येकप्रमाणस्य व्यापारफलयोरन्यप्रमाणापेक्षत्वं व्यवच्छिद्यते तदा संप्रवे ऽपि तस्मभवात् कथं संप्रवव्यवस्थयोर्भेद इत्यत आह । एवकार इति । संप्रवे एकप्रमाणविषयेण मानान्तरस्य व्यापारफलत्वच्छेदः व्यवस्थायां च रूपादाविन्द्रियान्तरव्यवच्छेद इत्येवकारेण द्योत्यत इत्यर्थः ।

ननु विभक्तिव्याख्यात्तस्त्वेरेव प्रमाणेति लभ्ये तत एव करणार्थी लभ्यत इति कस्मादित्ययुक्तमित्यत आह । प्रकृतीति । ननु तसिना करणत्वत्ताभस्योक्त्वादेवाद्वा ऽपि न जिज्ञासेत्यत आह । अयमाशय इति । तथा च तच्चैव विप्रतिपदस्थायं प्रश्न इत्यर्थः ॥

ननु करणभावस्तुतीयया इवगम्येत, सैव नास्ति, सत्त्वे वा प-

किं हत्तीयेति । ज्ञापकस्य कारकत्वशङ्का माभूदित्यत
आह । अर्यं मर्याधिगतिमिति । [१२११]

ननु प्रमाणेति(१) प्रातिपदिकादेव साक्षात्करणात्य-
मर्यतो हेतुलं गम्यत इति किं विभक्तिव्याप्तेत्यत
आह । अत चेति । [१२११]

न च वाच्यं कारणभावेनापि प्रमाणफलयोस्ता-
दात्यं प्रतिषेद्धुं शक्यं तत्किं तद्वालरीयकहेतुताभि-
धानार्थं पञ्चम्येति । साधकत्वमाचस्यैव सामर्थ्यं
ज्ञाया अभिधानमिति व्याहतमित्यत आह । नन्विति । विभक्ति-
व्याप्तिफलस्य साक्षाट्कर्त्तव्य प्रातिपदिकादेव लाभादित्यर्थः ।

साधकत्वमाचस्यैवेति । ननु किमसामर्थं न तावद्ग्राहित-
विरह उपाधिव्यभिचारयोर्बीधात्, तत्क्षेवा साधकप्रामाण्ये ऽप्य
प्रतीकारात्, विशेषव्यभिचारे सामान्याच्यभिचारस्यासम्भवात्,
नाव्याधिक्य, हेतुहयोपन्यासे श्लोकेनापरस्य कृतकर्तव्यलं दूषकता-
बीजमत्र तु विशिष्टस्येव हेतुत्वात् साधकत्वे ऽपि पौर्वायर्यमात्र
स्यैव तादामगनिषेधानुमापकत्वे नियमांशस्य वैयर्थ्यांश । मैवम् ।
विशिष्टस्य व्याप्तत्वे ऽपि वैगिष्ठं न व्याप्ततावच्छेदकं, येन विशेष-
णेन विना व्याप्तिर्घौतुं न शक्यते तत्रैव वैशिष्ठ्यस्य व्याप्तताव-
च्छेदकत्वात् । अत एव गम्भादिषु मध्ये गम्भस्यैव व्याप्तकत्वादि-
त्यत्रासिद्धिवारकविशेषणान्तर्मवेनापि व्याप्तिस्तेन विना गम्भस्यैव

(१) प्रमाणमिति—२ पा० ४० ।

१३८ सटीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ [अ. १. आ. १

तमबर्बस्यासमर्थत्वात् तत्र विप्रतिपत्तेश्च । कस्मादिति
प्रश्नार्थमभिप्रेत्याह । प्रमाणप्रातिपदिकेति । [११११]

तदेवमनुवादकत्वं समर्थयता ल्युट्टतीययोः
पौनरुक्त्यं समाहितं, न चानुवादकत्वं शब्दाभ्यासस्य
प्रयोजनवत्ताव्यतिरिंकेण सिद्धतीत्यतः प्रयोजनं दर्श-
यति । प्रमाकारकान्तरभ्य इति । [१११४]

व्यञ्जकत्वादित्यस्याप्रसिद्धेर्वायग्रहात् । यत्र तु विशेषणेन विनापि
व्याप्तिगृह्णते तत्र विशेषणवैयर्थ्यं यथा गर्भोराजन्यत्वादौ, इहापि
तमबर्थानन्तर्भावेनापि व्याप्तिः सुग्रहेति स वर्थं एव, साधकत्वेन
च पौर्वापर्यमेव हेतुकृतं न तु नियमांशोऽपि येन तत्रापि वैयर्थ्य-
माशङ्कर्नीयम् । न च साधकतमत्वेऽपि करणत्वनान्तरीयकहेतुत्वेनैव
साध्यमिति: स्यादिति वाच्यम् । अविनाभावात्तदुपस्थितर्विल-
म्बितत्वेन पञ्चम्या श्रुतिव्यासस्यैव हेतुत्वस्यादरजौचित्यात् । यदा
पूर्वा ऽपरितोपेणाह । तत्रेति । कारणमात्रेणैव स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव
कार्यजननादतिरिक्तमत्मवर्थो नास्तीति बौद्धेरप्युपगमात् तान्
प्रति तमबर्थाभावेन हेतोरसिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

ननु प्रमाणत इत्यत न पञ्चम्या करणत्वमनूद्यत इत्यत आह ।
कस्मादितीति । विभक्तिव्यात्या यदा लृतीयान्तरात्तसिस्तदा लृती-
यया करणत्वलाभे किं प्रकृतिस्थेन ल्युट्प्रत्ययेनेति यत्पौनरुक्त्यमा-
पादितं तत्परिहरतीत्यर्थः । प्रमाकारकान्तरभ्य इतीति । न च
प्रमाणपदाधीनकरणत्वलाभादेवाभ्यहिंतत्वमपि लम्बमिति वाच्यम्

लौकिके तु प्रयोगे सङ्ख्याभिधानादिभक्तेः'सार्थ-
कत्वमिति द्रष्टव्यम् । विशिष्टविषयत्वेन संझवाक्षेपो
इसङ्गत एव अन्यादिविशिष्टे पर्वतादौ प्रत्यक्षानुभानयोः
संझवादित्यत आह । विशिष्टो—भिन्न इति । [१२१६]

प्रमाणस्य फलाद्देवे साधे केन रूपेण पञ्चत्वमित्यपेक्षायां पञ्चतावच्छेदकरूपस्य प्रमाणत्वस्य प्रमाणपदेनाभिधानात् इन्द्रियत्वादेः करणत्वरात्यापकत्वेन तदनश्चेदकत्वात् । तथा चाभ्यर्हितत्वं करणत्वमेवोक्तं लृतीया च न करणत्वे, किं त्वित्यभाव इति सम्प्रादायविदः ॥

ननु यत्राभ्यर्हितत्वं न प्रमाणानां प्रतिपादां तत्र ना इयं समाधिरित्यत आह । लौकिके वित्ति । प्रातिपदिकात् करणत्वमात्रलाभे इपि तद्वत्मेकत्वादिकं न प्रतीतं तदर्थं लृतीया प्रयुज्यते न तु करणत्वप्राप्त्यर्थमिति भावः । न च यत्र प्रमाणेनायै जानातीत्यत्र सङ्घरापि न विवक्षिता, यत्र वा प्रमाणतो इयं जानातौत्यत्र तमिरेव, तत्र का गतिरिति वाच्यम् । घटः कर्म करोतीत्यादावन्यबोधाभावादिभक्त्युपस्थापित एवान्यप्रकारे इन्यबोध इति व्युत्पत्तेः प्रकृतिलक्ष्यकरणत्वस्य लृतीयया इनुवादात् । वस्तुतस्य पाचकादौ कृतां योग्यतावाचकत्वेन निर्णयात् स्फुटां योग्यतामात्राभिधाने इपि लृतीयया करणत्वप्रत्ययाददीप इति भावः । विशिष्टपदस्य विशेषणवाचात्रवाचकस्य भिन्नार्थत्वात्यानज्ञीजमनुपर्यात्माह । विशिष्टेति । विशिष्टविषयत्वं यदि व्यावृत्तिविषयत्वं तदा स्वलक्षणमात्रविषयकप्रत्यक्षे इत्योक्तव्यावृत्तिविषयत्वं हेतुभर्गासिद्धः,

विषयत्वसामान्याभिप्रायमेकवचनम् । अर्थसामर्थ्य-
समुत्तं प्रत्यक्षं यतः अतोऽर्थगोचरम् । तत्किं हेतुत्व-
मेव विषयलक्षणं ? नेत्याह । स एव चार्थं द्वृति । [११७]

अथाग्न्यादिविशिष्टपर्वतादिस्त्वलक्षणविषयत्वं तदा ऽनुमाने हेतुरसिद्ध
इति विशेषणवद्भिर्विषयत्वं तदाच्चमिति विशिष्टे धर्मिणि संप्लवः
स्यादित्यर्थः । यद्यप्येतावता प्रत्यक्षयोरनुमानयोर्वा संप्लवे न बाध-
कमुकं तथा ऽपि विजातीयप्रमाणसंप्लवनिराकारणपरोऽयं यत्यः ॥

ननु विषय इत्येकवचनमयुक्तं प्रमाणानां प्रत्येकं विषयभेदादि-
त्यत आह । विषयत्वेति । नन्वर्थगोचरत्वेनैवार्थमामर्थसमुत्त्वे
लक्ष्ये तदभिधानं व्यर्थमित्यत आह । अर्थसामर्थ्यति । तथा चार्थ-
गोचरत्वे विप्रतिपत्तं प्रति तदेतुतया तदपि भणितमित्यर्थः ।
नन्वर्थसामर्थसमुत्त्वेनैवार्थाच्यव्यतिरेकानुविधायित्वे लक्ष्ये पुन-
स्तदभिधानं पुनरुक्तमित्यत आह । तत्किमिति । तज्ज्ञान-
हेतोरपि तद्विषयत्वे ज्ञानस्येन्द्रियादिरपि विषयः स्यादतीताना-
गतयोर्थामत्त्वेनाकारणतया तद्विषयत्वमनुमित्तेन स्यादित्यर्थः ।
“ज्ञानप्रतिभास”मिति टीकायां ज्ञानाकारमित्यर्थः । तथा च
योऽर्थः स्वाकाराधायको यत्र ज्ञाने तदाकारज्ञानस्य स विषयः
एतत्र प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वे व्यवस्थापकमुक्तमनुभित्यादावलीकस्ता-
कारानाधायकस्यापि विषयत्वादिति भावः । ननु “विशिष्टविषय-
त्वा”दिति प्रमाणविशेषको हेतुरुक्तो न त्वर्थधर्मिक इति प्रत्यक्षं न

किमतो यद्येवमित्यत आह । न च सांमान्य-
मिति । [१२१८]

ननु च सांब्यवहारिकं स्वलक्षणमप्येवमेवेत्यत
आह । स्वलक्षणमिति । [१२१९] देशकालाननुगतं
विचारसहमित्यर्थः ।

ननु यद्यपि न प्रत्यक्षं सामान्यरूपमवगाहते
तथापि यद्यनुमानमपि स्वलक्षणमवगाहेत् तथापि
संप्लवः स्थादित्यत आह । न चेति । [१२२१]

सामान्यविषयकमिति वक्तुमहर्तीत्यत आह । किमत इति । प्रत्य-
क्षस्य स्वलक्षणविषयत्वे सत्यपि सामान्यविषयत्वसम्भवात् संप्लवः
स्थादेवेत्यर्थः । न च सामान्यमिति प्रत्यक्षधर्मिकमेव विशिष्टविष-
यत्वमभिप्रेत्य सामान्यस्य प्रत्यक्षाविषयत्वमुक्तमिति भावः ॥

ननु “स्वलक्षणं तु स्था”दिति पुनरुक्तं प्रत्यक्षं समर्थगोचर-
मित्यनेनैव तदभिधानादित्यत आह । नन्वति । सांब्यवहारिकं—
व्यवहारमात्रविषयः । एवमेव—अवास्तुमित्यर्थः । नन्वर्थक्रिया-
सामर्थ्येनैव स्वलक्षणस्य वस्तुत्ववस्थापनात् किमर्थं तस्य देशाद्य-
ननुगम उच्यते अत आह । देशकालेति । तथा चार्यक्रियासामर्थ-
सिद्धर्थमेव तदभिधानमित्यर्थः ॥

अप्रसक्तनिषेधमाशङ्का प्रसक्तिमाह । ननु यद्यपीति ॥

नन्वर्थक्रियासामर्थात् स्थाकारानाधायकत्वेन सामान्यस्य

ननु भवत्वनुमानं सामान्यमाचनियतं, प्रत्यक्षमपि
ज्ञात्र प्रवर्त्मन्ति, भविष्यति च सामान्यमपि सत्त्वादा-
काराधायकमतो ऽपि संप्लवसिद्धिरित्यत आह । न
चेति । [११२४] भवितु मर्हति-परमार्थसदिति शेषः ।
विचारासहत्वादित्यर्थः ।

तत्किं ? सामान्यस्यासत्त्वात् स्वलक्षणे च प्रति-
बभग्नहासम्भवादनुमानं निर्विषयमवेत्यत आह ।
तदिदमिति । [११२५]

प्रत्यक्षाविषयत्वादेव मंप्लवे निरस्ते मामान्यस्य किर्मर्थमनेक-
देशादिसंसर्गो निषिद्धात इत्यत आह । ननु भवत्विति । तथा
चार्यक्रियामार्थमस्मिहं मत्त्वा तत्किछार्थं तत्रिषेध इत्यर्थः ॥

परैर्व्याद्विज्ञिरूपस्यापि मामान्यस्यानेककालादिसंमर्गस्वीका-
रादाह । परमार्थेति । विचारेति । कात्मेंगकदेशादिविज्ञिनिरा-
सादित्यर्थः ॥

मंप्लवस्यैतावतैव निरामात् तदुत्तरगत्योपयोगार्थमाह ।
तत्किमितीति । तदिदमित्यादिटीका-तत्त्वादिदं-सामान्य-
मनादित्वामनोऽहृतविकल्पस्याधिठानं-विषयो-ऽलीकमिति यावत् ।
विकल्पाकारस्या ऽलीकस्य बाह्यस्वं चाऽनुमानगोचरो ऽभ्युपेय-
मित्यर्थः । विकल्पाकारस्येति प्रसङ्गागतं मताम्लरं, अलीकत्वमाच-
स्यैव प्रकृतत्वात् । अत एवाये तदेव विकल्पाकारतया साधयति ।

तल्किमनुमानमप्रमाणमेवापरमार्थगोचरत्वात्, यद्येवं
कथं तदन्यदुल्जिख्यान्यत्र प्रवर्त्तयति, कथं च तद-
विसंवादकम्, कथं च बाधिताकारं प्रमाणतया व्यव-
द्धियत, इत्यत आह । तस्मादिति । [११६६]

ननु प्रमाणान्तरण सह संप्रवो भविष्यत्यनयोरि-
त्यत आह । न चेति । [१११०] नन्वस्ति शब्दादिक-
मित्यत आह । प्रमाणस्येति । [१११०]

ननु नान्तर्भवत्येवाऽस्त्वलक्षणविषयत्वाद्विषयाप्रति-
बद्धत्वाच्चेत्यत आह । अनन्तर्भवे चेति । [१११०]

तच्चेति । तत्त्वामान्यमित्यर्थः । आद्यं हेतुं विवृणोति । यत्खस्त्विति ।
अन्यत्राहृत्तिरेव निष्ठा स्वरूपं यस्य तत् तथा । हितीयहेतुविवरणं
न चालीकस्येति । अत्यन्तविलक्षणानां यत्काटश्यं तदन्यव्याहृत्तिरूपं
यथा विज्ञानालीकयोः साटश्यममूर्त्तलम् । दृतीयहेतुविव-
रणं न च गौरिति । गौरिति विकल्पो यद्यश्वादिव्याहृत्तिविषयो न
स्यात्तद्याहृत्तिविषयः स्यादित्यवश्यं तस्य व्याहृत्तिविषयत्वे तत
एवानुगतमतिरित्यर्थः । प्रमाणाशयः—पुरुषाभिमानस्तद्विषय-
मिति व्यवहित इत्यर्थः ।

निबन्धे ऽन्यदिति । अन्यत्-प्रलीकमन्यत्र-स्वलक्षणे । अवगति
प्रहृत्योः समानविषयत्वादित्यर्थः ।

प्रमाणान्तरसत्त्वे ऽपि प्रकृते यत् सिद्धति तदाह नम्बिति ।

न तु खलक्षणसामान्ययोर्वस्थायामपि प्रत्यक्षा-
नुमानयोर्विषयान्तरे संज्ञवो भविष्यति, अस्ति हि विष-
यान्तरं तद्दिव्यत आह । न चेति । [१३११]

न ह्यसता सामान्येन परमार्थसत् (१) खलक्षणं तद्दि-
व्यतुमर्हति सदसतोः सम्बन्धाभावादित्यर्थः । सो ऽयं
गहनः पन्था इत्याशयतानाह । यथा चैतदिति । [१३१२]

विशेष इत्यत्र यदि कर्मकारकं न तत्सद्वद्वामा-
परो ऽस्तीत्यत आह । विशेष इति । [१३१३] संप्रवममृ-

शद्दादेः प्रत्यक्षानन्तर्भवे हेतुमाह । अस्तलक्षणेति । अनु-
मानानन्तर्भवे हेतुमाह । विषयेति ।

अप्रसक्तप्रतिषेधमागङ्गाह । न तु खलक्षणेति । व्यवस्थायां
नियतमानवेद्यातायामित्यर्थः । तद्दिति । विशिष्टमित्यर्थः ।

यथा श्रुतस्यागमकत्वादाह । न होति । न लक्षणेति । समा-
धानमपि विस्तरेणैव किं नोक्तमित्यत आह । सो ऽयमिति ।
तथाच गहनतयाऽनेपस्य तविराकरणे ऽत्रातीव अन्यगौरवमाप-
येतत्यर्थः ॥

विशेषशब्दे कर्मव्युत्पत्त्यनादरे हेतुमाह । विशेष इति । कर्म-
व्युत्पत्तौ विशेषपदेनैव तद्दतो विशेषस्याप्यभिधानात् तद्दिति
व्यवस्थाद् विशिष्टस्यात्यस्याभावादित्यर्थः । अन्यथेति टीकाया-
मत्यः-पदार्थविशेषः । न तु संप्रवस्य व्यवस्थापितत्वात्तमसृष्टमाण

(१) परमार्थसत् इति—२ पा० ३० ।

स्थमाण इदमाह । मौमांसक इति श्रेष्ठः । “अधिगतं चार्थं”मित्यादिवार्त्तिकस्याधि“गंतत्वा”दित्यादिवार्त्तिकादधिकार्थतां विवक्षन्नाह । स्यादेतदित्यादि । [१३१५]

अधिगते इर्थे प्रमाणान्तरस्य न तावदर्थाधिगमं प्रत्युपयोगस्तस्य प्रागेव प्रमाणसिङ्गत्वात् । नाप्युत्तरोत्तरप्रवाहव्यवहारनिर्वाहं प्रति, तस्यापि तज्जन्यसंस्कारप्रभवमृतिसन्ततिसिङ्गत्वात् । न च वाच्यं मृतिसन्ततिरधिगतिसन्ततिर्वा इसु व्यवहारप्रवर्त्तिनी न कश्चिद्विशेष इति । मृतिवदुपदर्शितार्थमात्रविषयतया तासामप्रमात्रेन तत्पाधनस्याप्रमाणत्वप्रसङ्गात्, तासां च

इत्युत्तमित्यत आह । मौमांसक इति । पूर्वोक्तसमाधिनाबोडः परं निराकृतः मामान्यादिसत्त्ववादौ भट्टः संझवमिदानो-माच्चिपतीत्यर्थः । नन्वाक्षेपविवरणत्वमभवे किमन्यथा व्याख्यानेनेत्यत आह । अधिगतं चार्थमिति । अधिगतार्थताविवक्षाविवरणपरत्वे समुच्चयार्थचकारानुपत्तिर्बीजमिति भावः ॥

ननु सृतिसन्ततिसम्भवे इप्यधिगत्यन्तरत्वेनोन्नस्यानुभवान्तरस्तोत्पादनेनार्थवत्त्वं तदवस्थमेवेति कुतः पिष्टपेषणमित्यत आह । अधिगते इर्थे इति । अधिगत्यन्तरं हि स्वत एवोत्पद्यते उत्तरव्यवहारहेतुत्वेन वा, आद्य आह । तस्येति । अन्य आह । नापौति । तासामिति । एहौतमात्रविषयतया मृतिवक्षासामप्रमात्रेन

तत एवं स्मृतित्वप्रसङ्गात्, स्मृतिसन्ततेश्वावश्यम्भावितया तत एव व्यवहारसिद्धावधिगतिसन्ततिकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गादिल्याशयवान् पिष्टपेषणमेवोपसंहरति । अधिगतमिति । [१३।१६]

“अन्यथेति” वार्त्तिके यदि कारणगतमन्यप्रकारत्वं विवक्षितं तदा कारणगतप्रकारभेदे ऽपि न कश्चिद्विषयगतो(१)विशेषः पिष्टपेषणपरीहारोपयोगी दर्शितः स्यात् । अथ विषयगत एव प्रकारभेदो दर्शितः तदा ऽनधिगतार्थगन्तृतया कुत संप्लवः, न च विषयाभेदे ऽपि प्रमाणभेदात् कश्चित्फलप्रकारभेदः प्रकृतोपयोगवानस्तीत्यत आह । अयमभिसम्बिरिति । [१३।२१] पिष्टपेषणे निष्फलत्वं वा स्यात्, अविशिष्टफलत्वं वा, अनपेक्षितफलत्वं वा, अधिगते ऽप्यर्थे किमित्यधिगतिसाधनमधि�-

तल्कारणस्याप्रमाणत्वमेव विशेष इत्यर्थः । तत एवंति । गृह्णीतमात्रगोचरत्वादेवत्यर्थः । स्मृतिसन्ततेश्वेति । पूर्वाधिगतिजन्यसंखारस्य हेतोः सम्भवादित्यर्थः । भृत्यते ज्ञानमतीन्द्रियत्वात् कल्पयमित्याशयेनाह । कल्पनेति ।

कुतः संप्लव इति । यद्यपि प्रकारभेदेनानधिगतार्थतया

(१) विषयकांगो इति -२ या० पु० ।

गतिं करोतीति प्रश्नमात्रं वा, साधनासम्बव एव वेति ।
तब साधनासम्बवं दूषयति । नं हौति । [१३२७]

स्वकारणप्रतिबन्धे हि प्रमाणं न स्थात् । न च
विषयाधिगमः प्रमाकारणविरोधी येन तस्मिन् सत्येव
प्रमाकारणमकारणं भवेत् । तस्मादालोच्य स्वयमेव
निवर्त्तेन्, यदि चेतयेरन्, न चैतदस्तीत्यर्थः ।

प्रश्नमात्रं दूषयति । नापीति । [१३२८] अनपेक्षि-
तफलत्वमुत्त्वाप्य दूषयति । प्रमातुरिति । [१३२९] निष्फ-
लत्वं निराकरोति । तस्मादिति । [१३२७]

प्रत्युत्पन्नकारणसामग्रौजनितत्वं (१)-ताळालिका-
धमिणि मंझवः सम्भवत्येव तथा इप्यन्यूनानतिरिक्तविषयतया न
संझव उपपादित इति भावः ॥

ताळालिकेति । मंखारासमवहितमामग्रौजनितत्वमित्यर्थः ।
तेन संखारोत्पत्त्वव्यवहितोत्तरक्षणजातस्मृतौ नातिव्याप्तिन् वा
धारावाहिके चिरस्थिरेन्द्रियसत्रिकर्षं इपि व्यासङ्गोत्तरजातप्रत्यक्षे
चाव्याप्तिः । न च प्रत्यभिज्ञानाच्चाप्तिस्तस्यापि मंखारजन्यत्वा-
दिति वाच्यम् । अत एव विशिष्टज्ञानस्याव्यवहितविशेषणज्ञान-
जन्यत्वाच्च तस्य संखाराजन्यतया तज्जन्यतत्त्वास्मृतिजन्यत्वात् । अत
एव टीकाकारो हितीयाध्याये वस्ति “प्राग्नुभवः पुनरनुभवोत्य-
(१) चुद्रिततात्यर्थटीकायां १४ दृ०-३ पञ्चौ परिशुद्धनुसारेण तत्त्वात्यर्थुत्पन्न-
कारणजनिता बुद्धिरिति पाठो युक्तः ।

साधारणकारणविशिष्टसामग्रीजनितत्वम् । एतेनानुभवत्वं दर्शितं, स्मृतेर्द्द्युसाधारणं कारणं संस्कारः, आत्मान्तःकरणादीनां ज्ञानान्तरसाधारण्यात्, स च चिरकालोत्पन्नो न प्रत्युत्पन्नः । यत्तु प्रत्युत्पन्नमुद्घोधपरनाम, सहकारि न तदसाधारणं, अनुभवस्य तु चतुष्यसन्निकर्षाद्यसाधारणं, तच्च प्रत्युत्पन्नं-प्रत्ययमुत्पन्नं, तथाभूता बुद्धिरबाधितेति शेषः ।

अविशिष्टफलत्वमभ्युपेत्य पराभिप्रायं निराकरोति ।
तज्जनकानीति । [१४१] प्रथमप्रमाणफलतो इष्यविशिष्ट-

स्मृतिरथ प्रत्यभिज्ञानमिति” । यहा इनयेवानुपपत्त्या पूर्वापरितोषेणाह । एतेनेति । यहा व्यक्तिष्वमाधारणजन्यत्वं गृह्णातुमशक्यमित्यनुगमकं कार्यगतं सामान्यमाह । एतेनेति । अनुभवत्वजातेः व्यञ्जकमेवानेनोक्तम् । स्मृतेर्द्दीर्ति । न च स्मृतेन संस्कारो इमाधारणं कारणं प्रत्यभिज्ञानं इपि तस्य जनकत्वादिर्दिति वाच्यम् । संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञानाजनकत्वादित्युक्तत्वात् । इतरजनकत्वे इष्यसाधारणकारणत्वस्यानपायाच्च कर्मणो विभागजनकत्वे इपि मंयोगासाधारणकारणत्वादिति भावः । यत्त्विति । तस्य मट्टशदर्गनादिरूपस्यानियतत्वानासाधारणत्वाभावादित्यर्थः । चतुष्येति । इन्द्रियार्थतदुभयावयवाद्यर्थः । आदिशद्वादशुमित्यादौ लिङ्गपरामर्षादेः परिशः । एतावचाचं भ्रमसाधारणमित्यतो विशेषयति । अबाधिर्तंति ॥

फलतया यद्यानर्थक्यं द्वितीयवत् प्रथमप्रमाणस्याः
द्वितीयाविशिष्टफलतया इनर्थक्यं स्यात् । अनपेक्षत्वात्
सार्थकत्वमिति चेत् एवं तर्हि द्वितीयस्यापि स्वफलं
इनपेक्षत्वमेव । तत् फलं प्रमाणपमेव न भवति गृह्णौत्
मात्रगोचरत्वात् स्मृतिवदित्यपि न युक्तम् । यथार्थानु
भवत्वनिषेधे साध्ये कालातीतत्वात् । अधिगतार्थत्वे (१)
सिद्धसाधनात् साध्यसमत्वाच्च । व्यवहारनिषेधे च
तन्निमित्तविरहोपाधिकत्वात् । बाधितत्वाच्च । प्रमा-
व्यवहारनिमित्तं च वल्याम द्रूत्यर्थः ।

यथाशुतस्य पराभिप्रायानिवर्तकत्वादाह । प्रथमेति । स्वफल-
इति । परामर्षादेः स्वोत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वे इपि फले इनुमिता
वन्यानपेक्षत्वमेवेत्यर्थः । साध्यसमत्वाचेति । अधिगतार्थत्वगृह्णौत्
मात्रगोचरत्वयोः साध्यहेत्वोरविशेषादित्यर्थः । तन्निमित्तेति
प्रमाव्यवहारे यथार्थानुभवत्वस्यैव निमित्तत्वात्तस्य चात्र सत्त्वमेवे
त्यर्थः । बाधितत्वाचेति । उक्तस्यैव निमित्तत्वात्तस्य चात्र
सत्त्वात्तन्निषेधे साध्ये बाधादित्यर्थः । नन्वाधिगतार्थं गत्तुत्वं प्रमा-
पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्युपाधिः साधनव्यापको न बाध इत्याह । प्रमाव्यवहारेति । तत्राव्याख्यादिदोषस्य वक्ष्यमाणत्वात्
तप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

(१) अनधिगतार्थस्य साध्ये इति २-- पा० ३० ।

एवं तर्हि वार्त्तिकार्थः क ? इत्यत आह । स एव चेति । [१४४]

ननु फलस्याऽपि साचात्कारासाचात्काररूपः प्रकार-
भेदोऽस्येव स एवानेन किं ? न प्रदर्श्यत इत्यत आह ।
यद्यपीति । [१४५] आदिगृहणेन कारणगतोऽपीन्द्रिय-
लिङ्गादिरूपः प्रकारभेदः सङ्घृहीतः । कारणभेदसंप्रव-
निरासार्थमेव हि परः प्रत्यवस्थितः स कथं तेनैव प्रति-
बोधनीयः । तथा साचात्कारासाचात्कारभेदेनापि
धारावाहिषु कथं परः प्रत्यायः । परप्रतिबोधस्य
प्रकृतः तदिदमुक्तं प्रकृतानुपयोगादिति ।

(इति विभक्त्यर्थव्याख्यानपरतात्पर्यव्याख्यानम् ।)

एतावतैवाक्षेपस्य निराकृतत्वाद्यिमश्योपयोगार्थमाह । एवं
तर्हीति ॥

ननु प्रकारात्कारसच्चे ऽपि प्रकृते किमुक्तं स्यादित्यत आह । नव्वि-
ति । प्रकृतानुपयोगमाह । कारणभेद इति । ज्ञानानां कारणभेदे
सत्यपि न सम्बव इति वदन् कथं कारणभेदेन निराकृतः स्यादित्यर्थः ॥

धारावाहिष्विति । तच्चैकजातीयेष्वेव संदूष्यस्त्रीकारात्र फल-
जातिभेदः स्यादित्यर्थः । परेति । अनधिगतार्थत्वप्रयोजकविषय-
भेदप्रदर्शनेनैव स निर्वहतौति भावः ॥

(इति विभक्त्यर्थव्याख्यानपरतात्पर्यव्याख्यानम् ।)

एवं सिद्धं प्रमाणं हृदि कृत्वा संप्लवव्यवस्थे
विचारिते, संप्रति प्रमाणस्वरूपं निरूप्यत इत्याह ।
विभक्त्यर्थेति । [१४।१०] अवधार्यत इति । [१४।११] तथा
च विचारस्य परीक्षाया अवश्यं संशयपूर्वकत्वादग्ये
सन्दिग्धस्य प्रश्नो युक्त इति भावः ।

सन्देहकारणत्वेन निमित्तमाह । केचिदिति । [१४।१२]

नविदानौ प्रातिपदिकार्थनिरूपणमित्युक्तां पूर्वं प्रमाण-
पदार्थमादायैव संप्लवस्य व्यवस्थापनादित्यत आह । एवमिति ।
यदिचारनिरूपितं प्रमाणमादाय संप्लव उक्तः स एवेदानौ
प्रस्तूयत इत्यर्थः । तस्य तस्यापि तद्वितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्
तविरूपणनिरासायाह । प्रमाणस्वरूपमिति । विभक्त्यर्थेतीति ।
ननु तस्मिन् विभक्तिः । न च तस्मेश्वेत्यनेन तस्मिन्नाने प्राग्दिशौय-
तसिलो विहितस्य विभक्तिसंज्ञेति वाच्यम् । किंसर्वनामबहुभ्य
एव तस्मेः तस्मिलिखिधानात् । न, यस्या विभक्तेस्तस्मिन्दिभक्त्यर्थमि-
त्यर्थात् । अवधारणशब्दे करणव्युत्पत्त्यादरबोजमाह । तथा चेति ।
अत्यया ऽवधृतिक्रियां प्रतिज्ञायाऽये प्रश्नक्रिया कथं सङ्कर्षेतेति
भावः । यद्यपि यथा विचारः संशयपूर्वकस्थाया तत्साध्याऽवधृति-
क्रियापि संशयपूर्विकेति करणव्युत्पत्तिरफला, तथापि करण-
व्युत्पत्तिं विनाऽवधृतिक्रियायां विचारसाध्यत्वमेव न ज्ञायत इति
सैव दर्शिता । भावभविताराविति टौकायां भावो-धर्मः-प्रमाण-
त्वम् । भविता-धर्मो-प्रमाणलक्षणमित्यर्थः ॥

प्रमाणं हि कारणविशेषः करणं च साधकतमम् । न च साध्यसिद्धौ तज्जातीयस्य साधकत्वमस्ति, क्षिण्डे परशोरिव, तस्माद्यथा ऽच्छिन्नविषयतया व्याप्रियमाणः परशुः क्षेदने भवति तथा ऽप्रमिते विषये व्याप्रियमाण-मिन्द्रियादिकं प्रमाणमिति मौमांसकाः ।

मतान्तरमाह । विषयसारूप्यमिति । [१४।१२] फलं तावव्यमाणस्यार्थप्रतीतिरिव प्रमारूपत्वात् । न हि प्रमाणस्यार्थे प्रमातृतिरिक्तमपि किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति । प्राप्तिरपि प्रवृत्तिरिव । प्रवृत्तिरपि प्रवृत्तियोग्यार्थेपलम्भनमेव । तस्मात् प्रमाणस्यार्थप्रतीत्यतिरिक्तं न किञ्चित् फलमिति । यदाह—

“तदेव प्रत्यक्षज्ञानं प्रमाणफलमर्थप्रतीतिरूपत्वा” दिति ।

पराभिमते उपपत्तिमाह । प्रमाणं होति । तज्जातीयस्येति । करणज्ञातीयस्येन्द्रियादेरित्यर्थः । तस्मादिति । तद्विषयसाध्यस्यसाध्यज्ञातीयक्रियान्तराभावे तदनुकूलव्यापारवल्करणं तथा च प्रमाणमर्थप्रमित एव विषये व्याप्रियमाणं प्रमाणमिति भाष्टा इत्यर्थः ॥

प्रमाणस्यार्थेन प्राप्तविनियमादर्थस्य प्राप्तिमाह । प्राप्तिरपौति । नन्देवमुपेत्तणीयविषयकं प्रमाणं न स्यात्तस्याप्राप्तिफलत्वादित्यतमाह । प्रवृत्तिरपौति । न किञ्चिदितोति । प्रमाणव्यवहाराङ-

प्रमाणमपि तदेव यदर्थं व्यवस्थापयति । अर्थ-
मपि तदेव व्यवस्थापयति, यदर्थप्रतीतिं तदीयतया
निमयति । तथात्वेनानियतायां तु तस्यां न कस्य
चित् सर्वस्यैव वैति नार्थेन नियता प्रतीतिः स्यात् ।
अनियतार्थप्रतीतिजनकं च कर्थं प्रमाणं नाम । न
चेन्द्रियादिभिर्ज्ञानं करणैर्ज्ञानं तदीयतया नियस्यते ।
न हि चक्षुषा जनितत्वार्द्धे नौलस्य नौलज्ञानं,
पीतज्ञानस्य इपि तथात्वप्रसङ्गात् अपि तु नौला-
कारत्वादेव नौलज्ञानं नौलस्य । तस्मादर्थकार
एव बुद्धिगतो बुद्धिं तदीयतया व्यवस्थापयन्नर्थ-
मपि तथा व्यवस्थापयति ततश्चार्थव्यवस्थापनहेतु-
त्वात् स एव प्रमाणम् । यदाह—

“अर्थसारूप्यमस्य प्रमाणं तद्वर्णनार्थप्रतीतिसिद्धे”—
रिति ।

अर्थप्रतीतिसिद्धे:-अर्थप्रतीतिव्यवस्थितेः-तथा चार्थ-

मित्यर्थः । तदीयतयेति । नियतविषयमन्वयितयेत्यर्थः । तत-
सेति । विषयव्यवस्थापकस्य प्रमाणत्वात्तादृशस्य चान्यस्याभावात्
परिशेषाकार एव तादृश इति स एव प्रमाणमित्यर्थः । तथा
पेति । अर्थप्रतीतिव्यवस्थितौ सत्यामित्यर्थः । प्रतीतिभेदग्नियम्-

व्यवस्थितेरिति यावत् । न चाभिन्नात्मनि करणफल-
भावो विरुद्धते । स हि व्यापारव्यापारिभावो वा,
गम्यगमकभावो वा । हृक्षादिभिः संयुज्यमान एव
हि परश्चः संयोगेन व्यापारेण करणमिति व्य-
क्तियते लोके । न च संयोगो नाम विग्रहवानन्यः
संयुज्यमानात् परशोरस्ति । गम्यगमकभावो ऽपि स्व-
प्रकाशे विज्ञाने बाह्ये च हृक्षे शिंशपया गम्यमाने
दृष्ट एव । न हि शिंशपातः कश्चिदन्यो हृक्षो नाम ।
हृक्षाद्वा शिंशपा । वैकल्पिके तु व्यवहारं यथा ऽव
व्याहृत्तिभेदस्तथा कारकतदतोरपीति कश्चिद्व विशेष
दृति सौत्रान्तिकाः ।

त्वादर्थस्येति भावः । न चेति । तदर्थं आकाराकारिणोरभेदा-
दित्यर्थः । विग्रहवान् प्रमाणमित्र इत्यर्थः । गम्यगमकभावयोर्यदि
विषयविषयभावस्तत्राह । स्वप्रकाश इति । अथ ज्ञाप्यज्ञापकभावः
तत्राह । बाह्ये चेति । ननु शिंशपात्वहृक्षत्वयोर्गम्यगमकभावस्तयोर्स
व्याहृत्तिरूपतया नामेष्ट इत्यत आह । वैकल्पिके त्विति । वैकल्पिके-
मविकल्पकजन्ये । तथा चात्रापि तदेव व्याहृत्तिभेदस्तुत्य इत्यर्थः ।
यद्यप्यनागतायाः शिंशपाया गमकत्वाभावात्तदज्ञानं गमकं
तच्च ततो भित्रमेवेति न तादात्मं तथापि परामृशमाणं सिद्धं
करणमिति मतमभिप्रेत्यैतदुक्तम् ।

मतान्तरमाह । विज्ञानस्यैवेति । [१४१३] अर्थग्रकाशनं हि यस्य व्यापारस्तदेव प्रमाणं, प्रकाशनं च चैतन्यरूपं तस्यैव, यश्चेतयते । न चेन्द्रियादीनि करणानि तथा, जडरूपत्वात् । न हि ज्ञानातिरिक्तः कश्चिच्चेतनो नाम ? तस्माद्विज्ञानमेव चेतनतया दर्शनव्यापारतया च प्रमाणम् । व्यापारव्यापारिणोश्चाभेद एव संयुज्य-मानपरशुभदिति निराकारवादिनो वैभाषिकाद्यः ।

मतान्तरमाह । उपलब्धीति । [१४१४] वृद्धाः-प्रमाण-वृद्धाः ।

“भावप्रश्नव्याख्यानेन भविण्टप्रश्नोव्याख्यात”—

तदेवेति । प्रमायाः स्वप्रकाशात्मकत्वादित्यर्थः । जडरूपत्वादिति । अज्ञानरूपत्वादित्यर्थः । न हीति । तस्य स्थिरत्वे अर्थ-क्रियाया अभावादित्यर्थः ।

वृद्धत्वमात्रेण न पक्षस्य प्रामाणिकत्वज्ञापनमत आह । प्रमाणवृद्धा इति । न तु धनादिवृद्धा इत्यर्थः ।

न तु भविण्टप्रश्न एव टीकाकृता व्याख्यायते न तु भावप्रश्न-स्थाच विपरीतं वक्तुमहंतीत्यत आह । सहेति । सहेत्यध्याहत्येति व्याख्या न युक्ता भावप्रश्नस्याव्याख्यानात् महार्थत्वानुपपत्तेः । न च भावभवितारौ पृच्छतीत्यनेनोभयप्रश्नो व्याख्यातः । तदा स्व-शब्देनेव तस्य व्याख्यातत्वात् पुनर्स्तदभिधानवैयर्थ्यापत्तेः ।

इति तु सहेत्यध्याहत्य केचिद्वाचक्षते । केचित्तु भाव-
प्रश्नव्याख्या वोडव्या, अनेन भवितृप्रश्नो व्याख्यात
इति । अन्ये तु भावप्रश्नव्याख्यानेन हेतुना भवितृप्रश्नो
व्याख्यातो भावप्रश्नं व्याख्यातुं भवितृप्रश्नो व्याख्यातः
तदन्तरणं तदनुपपत्तेगति । लिपिप्रमादो इयमिति
सम्प्रदायविदः ।

व्यभिचारो-विसंवादः । अनर्थवत्त्वं विपरीतार्थ-
वत्त्वम् । अतो न साध्याविशिष्टता ।

ननु स्थागार्वा पुरुषो विल्युपदर्शितयोगन्यतरः
प्राप्यत एव तत्कथं विसंवादकत्वं कथं चानर्थवत्त्व-
मित्यत आह । नो खल्विति । [१४१३] यतो न प्राप्यते

हितीयहतोयव्याख्या इययक्ता भवितृप्रश्नस्य स्वातन्त्र्ये व
क्तत्वात् तद्वाख्यानस्य भावप्रश्नव्याख्यानपरत्वाभावादित्यत आह ।
लिपीति ।

ननु अतइति तत्पकारकज्ञानत्वस्य व्यभिचारित्वात् साध्या-
वेशिष्यद्विष्यत आह । विसंवाद इति । विसंवादः फलानभि-
सम्बन्धोऽतइति तत्पकारकज्ञानत्वं च व्यभिचारित्वमित्यर्थभेद
इत्यर्थः (१) ।

अप्रसक्तप्रतिषंधमाशङ्काह । नन्विति । नोखल्वितीति । न

(१) व्यभिचारनर्थवत्त्वाभवत्यर्थभेद इति २८० पृ० ।

इत एव नार्थक्रियासूपयुज्यते, अप्राप्तेनुपर्योगाच्च
नास्तीत्यर्थः ।

यद्यप्यनुभवाभिप्रायणोपलब्धौ व्याख्यायमानायां
स्मृतिहेतौ नास्ति प्रसङ्गः स्मृतंरननुभवत्वात्, तथापि
“बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तर”मिति (१) सूत्रयतो-
पलश्चिंशश्चो ज्ञानपर्यायः स्वौकृतः । अस्ति च स्मृते-
रपि ज्ञानत्वमित्यनेनाभिप्रायणोक्तम् । न ह्यसा-
विति । [१४१६]

अतीतार्थे परम्परया तत्कार्यतयाऽपि शब्दलिङ्गादे-
र्थसम्बन्धो ऽस्ति, अनागते तु सोऽपि नास्तीत्यत
आशङ्कितं ज्ञापकतयेति । संस्कारस्यापीति । [१४१७]

चान्यतरस्यापि संशयविषयत्वेन विकल्पमानत्वात्त्वास्ती विकल्प-
मानप्राप्तिरस्येवेति वाच्यम् । तथापि विशिष्टस्याप्राप्तेयोर्बद्युपदर्शि-
तार्थप्रायमावादन्यतरप्रमाले ऽपि विशिष्टे प्रमात्वाभावादित्यर्थः ।
अर्थक्रियानुपर्योगित्व एव हेत्वाकाङ्क्षायां पूरयति । यतो नेति ।

तथापीति । यद्यपि सूत्रस्यार्थान्तरत्वमावनिराकरणपर-
तया सामान्यविशेषभावेनाप्युपपत्तेन ततः पर्यायत्वं लभ्यते
तथापि व्याख्यात्वभिः पर्यायत्वकथनपरत्वेनेव सूत्रस्य व्याख्यान-
पारम्पर्यांतत एव चार्थान्तरनिराकरणस्यापि लाभ इति भावः ।

१५८ सटीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धी [च. १ आ. १

तस्यापि परम्परयाऽर्थकार्यत्वमर्थज्ञापकात्वं च साक्षात्
समानमित्यर्थः ।

ननु न सूतिः प्रमेत्यत्रैव विवाद इत्यत आह ।
लोकेति । [१४१४]

अनेन प्रमाणद्वयत्तिनिमित्तग्राहकं प्रमाणमुप-
लक्ष्यति । तथाहि न तावद् ज्ञानत्वादिकं तद्विमित्तं,
येन सूतिरपि प्रमा स्यात् विपर्ययस्यापि तथात्प-
प्रसङ्गात् । नापि प्रमात्वं नाम सामान्यविशेषः समस्ति,

परम्परयेति । शब्दलिङ्गादेः प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्स्य चार्यजन्यत्वात्
परम्परया ऽर्थसम्बन्ध इत्यर्थः । प्रमाणशब्दे नेति टीका—यद्यपि
प्रमाणपदं लक्ष्यपदं न च ततो लक्षणे विग्रहनाभस्तथाप्युपलक्षि-
पदमेव प्रमाणपदसमभिव्याहारात् तदन्वययोग्यातुभवे वर्तत
इत्येतावतैव प्रमाणपदेनैवेत्युक्तम् ।

ननु सूतिर्न प्रमा ततस्तत्साधनमपि न प्रमाणमित्येतावतैव
प्रकृतसिद्धेः किं लोकानुसरणेनेत्यत आह । ननु नेति ।

ननु यथार्थे ज्ञानमेव प्रमा लाघवात् न तु तद्विशेषो गौरवा-
दित्यत आह । अनेनेति । ज्ञानत्वादिकमित्यादिपदेन सविषय-
कत्वादिग्रहणम् । नन्वनुगतप्रमाण्यवहारात् प्रमात्वं जातिरस्ति
सैव प्रमाणपदप्रवृत्तिनिमित्तं स्यादित्यत आह । नापीति ।
सामान्यं-जातिः । तद्विशेषः-सूतिसाधारणः । समस्ति-सम्भवति ।

ज्ञानगतस्य सामान्यविशेषस्य मनोमावग्याह्रत्वात् ।
 प्रमात्वस्य चानुमेयतया प्रागेवं प्रतिपादितत्वात् ।
 प्रमात्वं च सामान्यविशेषस्तदभाववति तद्विरुद्धसामान्य-
 वति वा विपर्ययज्ञाने न समवेयात् तथा च विप-
 र्ययज्ञानं धर्मिण्यपि न प्रमा स्यात् । एवं च निरा-
 लम्बनमापद्येत । सामान्यं च सामान्यान्तरेण सह
 परापरभावेन एकस्यां व्यक्तौ समाविशेत् । तदानु-
 भवत्वं वा परं प्रमात्वं वा । आद्ये स्मृतिः कथं प्रमा ।
 हितीये त्वनुभवः प्रमात्वं न व्यभिचरेत् । तथा च

येन तदेव प्रमापदप्रहृत्तिनिमित्तं स्यादित्यर्थः । जातेर्वक्षिणी-
 योग्यतयैव योग्यत्वाज्ज्ञानप्रहृते प्रमात्वस्यापि यहापत्तेः । प्रमा-
 त्वस्य नित्यानुमेयत्वसिद्धान्तविरोध इत्याह । ज्ञानेति । अप्रमात्वं
 यदि प्रमात्वात्प्रताभावज्ज्ञानत्वं तदाह । तदभाववतीति । अथ
 प्रमात्वविशुद्धजातिरप्रमात्वं तदाह । तद्विरुद्धेति ।

एवं सति को दोष इत्यत आह । तथा चेति । निरालम्बन-
 मिति । न स्मरणे व्यभिचारः । विपर्ययो यदि स्मृत्यन्त्वे सति
 प्रमाणं स्यात् ज्ञानं न स्यात् पटवदित्यर्थः । व्याघ्रव्यापक-
 भावानुपत्तिमाह । सामान्यं चेति । गुणजातौ परापरभावा-
 नुपत्तिर्न दोषायेति प्रमादो निर्मूल एव, दूषकताबीजस्य तुष्ण-
 त्वात् । गत्वारत्वादावन्यथोपपत्तेवच्छमाणत्वात् । तथा चेति ।

विपर्ययोऽपि दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । साक्षात्कारित्वं
च यदि परं तदा ऽसाक्षात्कारवत्योऽनुमितिप्रभृतयो
न प्रमाणे स्युः । अथापरं, विपर्ययबुद्धिं साक्षात्कारवती
स्यादप्रमात्वादिति । यथार्थत्वमावमिति चेन्न । स्मरामी-
त्यवापि प्रमिणोमीति बुद्धिव्यपदेशप्रसङ्गात् । इष्ट
एवायमिति चेत् न, द्वैष्वर्वच्छामाचेण लौकिकप्रयोगा-
प्रयोगयोनियन्तुमशक्यत्वात् । तेनैवायं प्रमाणशब्दो

जातिर्बायश्वृत्तिनानियमात् । न च संयोगवत्यत्ताभावस्य यथा
कर्मादौ व्याप्त्यृत्तिले ऽपि संयोगवत्यव्याप्त्यृत्तिलमनुभवबलात्
तथा प्रमात्वतटत्वत्ताभावयोरपि तथाऽस्त्विति वाच्यम् । अवच्छेदभेदं
विना विरुद्धयोरेकत्राममार्वगादप्रतीतेषु । न च विषय एवां-
शरूपः प्रमात्ववृत्ताववच्छेदकः, तदिष्यत्वस्य भ्रमे ऽपि मत्त्वात् ।
अतिप्रमत्तेण चानवच्छेदकत्वात् । अन्यस्य चावच्छेदकले तदेव
प्रमात्वमसु आवश्यकत्वात् किं जात्या । तथापि विपर्यये धर्मश्चे
स्मृतिरूपायाथार्थमावमस्त्विति चेत् । न । तथा सत्यावश्यकत्वेन
यथार्थानुभवत्वस्यैव प्रमात्वापत्तेः प्रमाव्यवहारस्योभयत्रापि तुत्य-
त्वेन विनिगन्तुमगव्यत्वाच्च । ननु यथा परमाणुं साक्षात्करोमीत्यत्र
साक्षात्कारित्वं न परमाणुना निरुप्यते किं तु तज्ज्ञानेन, अ-
न्यथा परमाणुः प्रत्यक्षत्वापत्तेः, तथाचाव्यवाधितेन धर्मिणा
प्रमात्वं निरुप्यते न तु बाधितेनापि रूपेण । मैवम् । ज्ञानत्ववज्ज-

यथार्थज्ञानमात्रे नियतः कुत इति चेत् । न । न तस्यापि
लौकिकप्रयोगोन्नेयत्वात् । अस्येव लोकप्रयोग इति
चेत् । न । महर्षिभिस्तदभियुक्तैः स्मृतिफलस्य प्रमाण-
त्वेनापरिसङ्घानात् । उक्तेष्वंनभावादपरिसङ्घानमिति
चेत् । न । प्रत्यक्षस्याऽसाक्षात्कारिफलत्वानुपपत्तेः ।
लिङ्गशब्दादेश सत्तामात्रेण(१) प्रतीत्यसाधकत्वादिति ।

किं च स्मृतेर्यथार्थमपि कुतः । न हि यादृशो जर्थः
स्मर्यते यदा तादृश एवासौतदा, पूर्वावस्थाया वर्तमाने
ज्ञानत्वायाप्यजार्तविषयविशेषनिरूप्यत्वाभावात् । प्रत्यक्षत्वमपि
न परमाणुमात्रेण, नापि ज्ञानमात्रेण निरूप्यते किं तु परमाणु-
विषयकज्ञानेन । ज्ञानोपनीतत्वेन परमाणुरपि तत्र प्रत्यक्षत्वाच्च ।
अपि चेव ज्ञानत्वानुभवत्वाभ्यां प्रमात्रस्यान्यूनान्तिरिक्तव्यक्तिरूपत्ति-
त्वापत्तिः । यथार्थत्वमात्रमिति । प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तमिति
शेषः । उक्तेष्विति । प्रत्यक्षादिप्राणिष्वेव संस्कारान्तभावात् पृथक्
कथनमित्यर्थः । प्रत्यक्षस्येति । तथा च स्मृतरसाक्षात्कारित्वात्
तत्फलकस्य संस्कारस्य न प्रत्यक्षे इत्यभावः, अज्ञातस्यैव तस्य स्मृति-
जनकत्वात् न ज्ञायमानकरणे इनुमानाटावन्तर्भाव इत्यर्थः ।

एतावता स्मृतेर्यथार्थत्वमवगम्य तदप्रामाण्यमुपपादितमिदानीं
स्मृतिरथार्थत्वादेव न प्रमेत्याह । किञ्चेति । तदुपपादयति ।
न हीति । स घट इति स्मृत्या पूर्वावस्थाविशिष्टो घटो विषयी-

(१) सत्ताभावेणाप्रतीत्य दृति २ - पा० - पु० ।

निहत्तत्वात् अनिहत्तौ हि पूर्वतैव न स्थात् । न च
निहत्तपूर्वावस्थतयैव तमर्थं स्मृतिरालम्बते, पूर्वावस्था-
निहत्तेरननुभूतत्वात् अननुभूते चार्थं स्मृतेरप्रहत्तेः ॥

ननु समानविषयत्वे ऽपि स्मृत्यनुभवयोरनुभवो
यथार्थो न स्मृतिरिति कुत एतत् ?, अनुभवकाले
तस्यार्थस्य तावदवस्थ्यात् स्मृतिकाले त्वतादवस्थ्यात् ।
ननु पूर्वं तावत्तदवस्था एवासावासीत् एतावतैव ज्ञान-
मस्तु यथार्थम् । न । पाकरत्ते ऽपि ग्र्यामप्रत्ययस्य
यथार्थत्वप्रसङ्गात् । नन्वतीतः ग्र्याम इति प्रत्ययस्त्रव
क्रियते घटो ऽयमिति वर्तमानविषयकानुभवात् । न च स्मृतिकाले
पूर्वावस्था वर्तमानेत्यर्थः । पूर्वतैवेति । वर्तमानञ्चंसप्रतियोगिन
एव पूर्वत्वादित्यर्थः ॥

कुत एतदिति । स्मृत्यनुभवयोरन्यूनानन्वितिरित्तविषयत्वात्मा-
नविषयनिवन्धनत्वात् प्रमात्रस्य, स्मृतेरवाप्रमात्रं न त्वनुभवस्येति
कुत इत्यर्थः । उत्तरम् अनुभवेति । घटो ऽयमित्यनुभवकाले घटस्य
वर्तमानत्वात् स्मृतिकाले त्वत्वर्तमानत्वात् तुत्यविषयत्वे ऽप्यनयो-
वैषम्यमित्यर्थः । नन्विति । पूर्वं वर्तमानैव पूर्वावस्था आसीदि-
त्यत एव स्मृतिः तद्वर्तमानत्वविषयापि यथार्था स्थादित्यर्थः । पाक-
रत्ते इति । यदि यदा कदाचिद्वर्तमानलेनैवातीतस्यापि वर्तमान-
त्वप्रत्यातिर्यथार्थेति भावः । नन्वतीता पूर्वावस्था स्मृत्या न त्वकाले
वर्तमानलेन विषयौक्रियते येनैतदयाथार्थं स्थात् किं त्वतीतस्या-

यथार्थ एव । सत्यम् । तद्विषयस्य तदानीमेव तद-
वस्थत्वात् । न तु स्मर्यमाणार्थस्तदानों तदवस्थः
तीतत्वेनाविषयत्वे इपि यो वल्लगत्याऽतीतः स (१) एव स्मृतिर्विषयः
तथा चेदानीमतीतावस्थाविशिष्ट इति स्मृतिरभावात् क्वायथार्थत्वम् ।
एवं पाकरत्ने इपोदानों श्याम इति प्रतीतिनास्त्वेव, किन्तु श्याम
इति प्रतीतिः सा च कदाचिच्छामत्वे इप्युपपन्नेति नायथार्था ।

अत तत्तेदन्ते स्मृत्यनुभवविषयावस्थागत्वेवोपाधी कृष्णधर्मवि-
लक्षणे । एवं च इदन्तानुभवजन्यसंस्कारेणेदन्तेव तत्त्वा स्मार्यते ।
न च तत्त्वायाः क्वचिदनारोपे कथं तदारोपः स्यादिति वाच्यम्
प्रत्यभिज्ञायां तत्त्वांशे यथार्थत्वात् । इदन्तानुभेद्यनुभवप्रभवे इपि
स्वरणे धर्मान्तरमेव तत्त्वा भासते । अत एवायं घट इति न स्मृति-
रिति सर्वा स्मृतिरथथार्था चायथार्थानुभवाच्च प्रमुष्टतत्त्वांशा
च स्मृतिर्न भवत्येव । हरिहरायनुचिन्तनं च कविकाव्यादि-
मूलज्ञानवचनोरथनिर्मितज्ञानसाकाङ्गपदानुस्मरणप्रभवमनुभवरू-
पमेवेति रत्नकोषकातः ।

तत्र । स्मृतेः पूर्वमिदस्त्वोपस्थितिं विना तत्र तत्त्वारोपाऽसम्भवात् ।
आरोपविषयोपस्थितिं विनाऽरोपासम्भवात् । तथाप्यंशे याथार्था-
परिहाराच्च । किं च तत्त्वांशे इननुभूतगोचरत्वेन स्मृतेः संस्कारसौमा-
लहृने इदन्ता तत्त्वा स्मर्यते इत्यत्र मानाभावः । घट एव कदाचित्
तत्त्वा स्मर्यते इत्येवासु लाघवात् । न च तत्त्वायास्त्वत् सत्त्वादा-
रोप इति वाच्यम् । इदन्तायामपि तत्त्वास्त्विलेनारोपासम्भवात् ॥

अत्र सम्भायविदः स घट इति स्मृतौ तत्त्वाविशिष्टस्य वर्तमानता भासते । मंस्कारस्य वर्तमानज्ञानमामग्रीमहितस्यैव हेतुलात् । मोऽयमिदानीमिति प्रत्यभिज्ञायां तथा कल्पनात् । गीहे स घट इति स्मरणात्रिष्कम्पप्रवृत्तेष्व, अन्यथा तत्त्वाविशिष्टस्येदानीं संशये सा न स्यात् । न च वर्तमानांशे इननुभूतविषयत्वं स्मृतेर्वर्तमानत्वेनानागतवर्तमानस्य पूर्वमनुभवात् । एवं च स्मृतस्तथाभूतस्य वर्तमानता विषयः तत्र विशेषस्य विशेषणस्य वा वर्तमानत्वाभावात् स्मृतिरथयार्थैव ।

अम्भत्पिण्डवरणास्तु - विवादपदं स्मृतिः स्वविषयवर्तमानत्वविषया अतीतानागताविषयत्वे मति प्रतीतिलात् प्रत्यभिज्ञानवत् । प्रतोर्तः सभयविशेषविषयत्वनियमात् । ज्ञानमामग्रीमहित्वा चाऽननुभूतं समयांशे स्मृतिर्न तत्र मंस्कारो व्यापारोऽन्यथासिद्धिलात् । अत एव पाकरके ज्ञामाऽयमिति प्रतीतिरथयार्थत्ववहारः । ग्रामत्वे वर्तमानत्वेनानवगमात् । अत एवातीतानागतान्यगोचरत्वे विद्यमानधूमेन पर्वते ऽग्निरित्यनुमित्तर्वर्त्तमानान्विषयत्वादिदानीमन्विरिति निश्चयात् प्रवृत्तिः अन्यथेदानीं तत्पंशये प्रवृत्तिर्न स्यात् कालगर्भव्यास्यप्रतिसन्धाने गत्यन्तराभावादिति स्मृतिरथार्थति श्रीतत्त्वचिन्तामणावाहुः ॥

अश्रुं क्यं तत्त्वं ? न तावद्तीतानुभवविषयत्वम्, अतीतानुभवविषयत्वस्या इनुभवे ऽविषयत्वेन स्मृत्या तदुक्तेखानुपपत्तेः । न च तस्यानुभवाविषयत्वे ऽपि यदा ज्ञानान्तरेण ग्रहणं तदा स घट इति स्मृतिरथया प्रभृततत्त्वांशा घट इति वाच्यम् । अतीतानुभवविषयत्वस्यानुमित्तौ भाने ऽपि स इति बुद्धेरभावात् । तत्रिशये ऽपि तत्त्वा-

तस्मात् स्मृतिरथथार्थैव । यथानुभवं तु भवेत् ।

संशयात् । सहप्रयोगानुपपत्तेश्च । नाप्यतीतधर्मवैशिष्ट्यं तत्ता, सह-
प्रयोगश्च धर्मविशेषातीतत्वमादाय समाधियः, क्वचित्तद्रिश्ये ॥पि
तत्तासंशयश्च निश्चितेतरधर्मविशेषविषयलेनोपपत्त्यत इति वाच्यम् ।
यदि हि वस्तुगत्या यो इतीतधर्मः तदैशिष्ट्यं तत्ता, तदाऽनुभवे ॥पि
तद्विषयत्वात्तत्तोङ्गेखापत्तिः । नाप्यतीतत्वेन भासते यो धर्मस्तदै-
शिष्ट्यं भासमानधर्मस्यातीतत्वेनानुभवाविषयत्वात् । प्रत्युत वर्त-
मानत्वेनानुभवात् स्मृतौ तत्तोङ्गेखानुपपत्तेः । न चानुभवानन्तरं
यत्र ज्ञानान्तरे तद्वासते तत्रैव स्मरणे तत्तोङ्गेखो नान्यत्रेति वाच्यम् ।
अतीतधर्मवैशिष्ट्यानुमिती तत्तोङ्गेखानुपपत्तेः । अत एव नातीत-
समयमन्वस्तत्ता, अनागतगोचरस्मृतिप्रत्यभिज्ञयोस्तत्तोङ्गेखानुप-
पत्तेः । इदन्ता ॥पि न तद्वित्तिगुणादि, गुणादावभावात् । नापि
प्रत्यक्षज्ञानगोचरत्वम्, अचाक्षुषत्वापत्तेरिति ।

उच्चरते । अनुभवे य एव धर्मः कालो वर्तमानत्वेनाभासते स
एव स्मरणे ॥पि, तयोरेकविषयत्वे ॥पि स्मृतावैव तत्रयोगा उक्तेयाः ।
संस्कारज्ञानस्यैव तत्तच्छब्दप्रयोगहेतुत्वात् । प्रत्यभिज्ञाने तथा
कल्यनात् । तत्रैव प्रत्यक्षानुभवेनेदंशब्दप्रयोगः । विषयक्तः
स्मृत्यनुभवयोर्विशेषो नास्त्रेव । अत एवाऽयं घट इत्यनुभवादयं
घट इति न स्मृतिः । स घट इति स्मृतिहेतुस स घट इति नानु-
भवः सहप्रयोगश्च धर्मविशेषमादायेति ॥

यथा इनुभवमिति । येन रूपेणानुभवस्तादूप्येणैव स्मृत्युपपत्ते-

तवानुभवस्य यथार्थत्वात् तदेकविषया स्मृतिरपि
यथार्थेत्युच्यते । अत एवानुभवस्यायथार्थत्वे स्मृतिर-
विपरीतार्थाऽप्ययथार्थैव, यथा रज्जुं भुजङ्गतयाऽनुभूय
विद्रुतस्य तथैव स्मृतिः । तस्मात् स्मृतेर्यथार्थ्यं याचित-
कमण्डनप्रायं नाजानिकम् । इदमेव पारतन्त्रपद-
वाच्यं कैश्चिन्निरुक्तिशून्यैरन्यथोपप्लूयत इति । तस्मा-
दुभयथापि स्मृतेरन्यस्यानुभवत्वैकनियतं यथार्थत्व-
मेव प्रमापदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं लोकोऽवधारितवान्,
कथमन्यथा तत्रैव प्रमाणवदं प्रयुड्त्वै नान्यत्रेति यद्यपि,
तथाऽपि धर्मिण्यपि स्मृतेः प्रामाण्यं माभूदित्याशयवान्

रित्यर्थः । यथार्थत्वव्यवहारं समर्थयति । तत्रेति । एतदेव इड़-
यति । अत एवेति । यतो यत्वानुभवो न यथार्थस्तत्रस्मृतिर्थार्थापि
न व्यवक्षियत इत्यर्थः । अविपरीतार्थाऽपौति । अनुभवादनति-
रिक्तार्थाऽपौत्यर्थः । नाजानिकं-न स्वतन्त्रं, किं तु कारणानुभवा-
नतिरिक्तविषयत्वे सति तद्यार्थपरतन्त्रमित्यर्थः । तेन ऋचिदनु-
मितेः स्वकारणलिङ्गपरामर्षयाथार्थाधीनयाथार्थाऽपि न दोषः,
तसाः स्वकारणलिङ्गपरामर्षविषयातिरिक्तविषयत्वात् । शब्दानु-
भवस्य तु स्वकारणसमानविषयकासङ्गानयाथार्थापेक्षयाथार्थे
अपि न प्रतिपाद्यनानयाथार्थापेक्षत्वम्, अत तु स्वतुरेवानुभवया-
थार्थं स्मृत्या स्वयाथार्थायापेक्षत इति भावः । उभयथापौति ।

प्रागुक्तयुक्तिकं लोकप्रयोगमेवाश्रितवान् । तदिदमुक्तं
लोकश्वेति ॥ [१४२५]

एवं तावद्यथार्थे उनुभवः प्रमा तत्साधनं च
प्रमाणमिति खलक्षणमाशङ्कितातिव्याप्तिनिराकरणे-
स्मृत्यर्थार्थे इयार्थे चेत्यर्थः । प्रागुक्तयुक्तिकमिति । ज्ञानत्वा-
दिकं न प्रहृत्तिनिमित्तमित्याद्युक्तयुक्तिः ।

एवं तावदिति । न तु यथाशब्दः सादृश्यवाचो तत्र सादृश्य-
मात्रं वा विवक्षितं सर्वथा सादृश्यं वा, नादः भ्रमे इतिव्यासेः,
नाम्य, ज्ञाने घटत्वादिना सादृश्यभावात् । न चावाधितत्वं यथार्थ-
त्वम्, बाधस्य विपरीतप्रमारूपत्वेनाऽल्पाश्रयात् । नापि संवादित्वं,
तद्वा न ज्ञानात्मरेण तथोङ्गिष्ठिमानत्वं, भ्रमसाधारण्यात् । नापि
समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं, उपेत्ताप्रमायामव्यासेः । योग्यतायाश प्रमा-
त्वनिरूपत्वात् । नापि विशेषनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिभर्मप्रका-
रकानुभवत्वं, संयोगादिप्रमायामव्यासेः । अभावे व्याप्तित्व-
विशेषणे च संयोगभ्रमे इतिव्यासेः । तदत्यन्ताभावस्यैकत्वात् । न
हि प्रतियोगिभेदादिवाधिकरणमेदादप्यभावमेदः, एकैकविशेषा-
हृत्तिनानाप्रकारकस्मूहालम्बनाश्रामेश । न च प्रकारस्यैकविशेष-
हृत्तितया न विशेषाशृत्तित्वमिति वाच्यम् । अप्रमाप्रमारूपसमू-
हालम्बनाऽतिव्यासेः । यावदिशेषाशृत्तित्वविवक्षायामेकविशेषके
यावदर्थाभावात् । अथ परज्ञानं ज्ञानत्वेन तद्विशेषं च
घटत्वेन जानतो घटमयं जानाति न वेति संशयाद्विषय-

नादृष्टमिति समाहितम् । न चैतन्मीमांसकस्यानभिमतम् । न हि तेनाप्यत्राव्याप्तिव्याप्ती प्रसञ्चयितुं शक्येते । न ह्यस्ति सम्भवो यथार्थोऽनुभवो न प्रमेति ।

ज्ञानस्वरूपातिरिक्तस्य स्वाश्यस्वभावादिविशेषणताविलक्षणस्य विषये ज्ञानविशेषणतारूपस्य विषयत्वस्यावश्यं स्वीकाराहिषयताश्या विशेषः ज्ञानं तत्प्रतियोगि भ्रमे शुक्तिवृत्तिविषयता व्यधिकरणे रजतत्वेनावच्छिद्यते, रजतवृत्तिस्य समानाधिकरणं रजतत्वेन, तथा च विषयताममानाधिकरणप्रकारकोऽनुभवः प्रमेति स्यात् । न स्यात् । निर्विकल्पकाव्यासः । स्वव्याधिकरणाधर्मानवच्छन्नविषयताप्रतियोग्यनुभवः प्रमा, समृहालम्बनं च प्रतिविशेषं विषयतामेदादेकहृत्तिविषयता नापरवृत्तिना ऽवच्छिद्यते इत्यतो नाव्यासिरिति चेत् । न । भ्रमांश्चप्रभायामव्यासः । न हि विषयता व्यधिकरणेनावच्छिद्यते सा तदनवच्छिन्ना विरोधात् । अतिरिक्तविषयताया अभावाच्च मानाभावात् । सामान्यतो ज्ञाने ज्ञाते तस्य क्वचिद्विशेषणतेति मामान्यतो विशेषणताज्ञाने ऽपि घटमयं जानाति न वेति संशयतादवस्थ्यात् । तस्माहृष्टतज्ज्ञानयोः स्वरूपयहे ऽपि तदोयत्वं तद्विषयत्वं न गृह्णीतमिति तत्र संशयः तर्दोयत्वं च तत्स्वभावमम्बद्वत्वं यथा तत्र विशेषणतायाम्, अन्यथाऽनवस्थानात् । अन्यत्रापि स्वरूपमम्बन्धं एषैव गतिः अन्यथा सामान्येनाभावसमवाययोर्यहे ऽधिकरणे च ज्ञाते तयोः मंगयो न स्यात् । अधिकरणतदुभयस्वरूपाणां ज्ञातत्वात् । तत्राप्यभावसमवाययो-

तस्माणे त्वस्माकं कुतो विप्रतिपत्तिरित्यत आहु । अन-
धिगतार्थगन्तुत्वं चेति ॥ [१४।२७]

उपलक्षणं चैतत् । नित्यपदार्थेष्वनधिगतत्वं नाम

विशेषणताविशेषो न ज्ञात इति चेत् । न । सामान्यतस्मद्द्वृहे ३पि
तस्मांशयात् । नापि विशेषाऽङ्गत्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
धर्मप्रकारकानुभवत्वम्, अव्याप्त्यवृत्तिप्रमायामव्याप्तेः । मूले हृष्टः
कपिसंयोगवादेत्यबाधितानुभवात् संयोगवदन्योन्याभावस्याप्य-
व्याप्त्यवृत्तित्वात् । अवच्छेदभेदेन भेदाभेदयोरविरोधात् ।

अत्रास्त्रियहचरणाः । यत्र यदस्ति तत्र तदनुभवः प्रमा ।
यत्र यद्यास्ति तत्र तदनुभवो नप्रमा । इदं रजतमिति ज्ञानमि-
दन्त्ववति तदनुभवत्वात् प्रमा, रजतत्वाभाववति रजतत्वानुभव-
त्वादप्रमा । समूहालम्बनं च नाप्रमा, एका भाववति तदप्रतीतेः ।
न चैवमव्याप्त्यवृत्तिभावाभावयोरेकत्र प्रमाप्रमयोः प्रमङ्गः, तदभाव-
वति तदनुभवत्वादिति वाच्यम् । भिन्नभिन्नावच्छेदेन हि हृष्टे संयो-
गतदभावौ, न हृष्टमात्रे, विरोधादननुभवात् । एवं च यत्र हृष्टे
संयोगो न तत्र तदभावः । न च यत्तदभ्यां लक्षणे इननुगमो,
लक्ष्यस्याननुगतत्वात् । न हि या प्रमा सा सर्वत्र प्रमा, किं तु
क्षचित् । तथा च किं ज्ञानं कुत्र प्रमेत्यपेक्षायां यथोक्तमेव लक्षणं
युक्तमिति सङ्क्षेपः ॥

सामान्यतः प्रमेयत्वादिना सर्वेषामेव सर्वैरवगमादनधिगतत्वं
न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह । उपलक्षणं चेति । अथ विशिष्टानधि-

नास्थ्येव । यदि नेह जन्मनि, जन्मान्तरे उपधिगमात् ।
 यदि न प्रत्यक्षेणानुमानोपदेशाभ्यामपि । अनिखेष्वपि
 प्रायश उपलब्धानामेवोपलभाच्च । अन्यथा च प्रत्य-
 भिज्ञानं दत्तजलाञ्जलि स्यात् । ततश्च खण्डपतो
 उपनधिगतत्वं बह्वाकुलयेत् । प्रकारतोऽपि भूयोभूयः
 स्तम्भादिष्वनुभूयमानेषु न कश्चिदगुणप्रकारः प्रतिच्छ-
 लव्यजन्मापवर्गः परिभाव्यते । कर्मकृतो उपाशुतर-
 विनाशी न प्रतिच्छगमपूर्वः । न च चतुःपञ्चक्षणाव-
 स्थायिनि अपि तस्मिन्नेकमेव ज्ञानं जनयित्वेन्द्रियादि-
 कमुदासीनमनागतकर्मादिजन्म प्रतीचते । ततश्च

गतत्वं विवक्षितं तत्राह । निष्ठेति । अनधिगतत्वं च यदि धर्म-
 परं तत्राह । अन्यथा चेति । अथ धर्मिपरं तत्राह । तत्शेति ।
 प्रकारकृते उनधिगतत्वे दोषमाह । प्रकारत इति । प्रतिच्छणेति ।
 यद्यपि जन्माचेष्टावाधिगतत्वमुपपद्यते तथाप्यपवर्गयहणं दृष्टा-
 न्तार्थमिच्छेते । ध्वंसेनैवापूर्वत्वप्रतिपादनार्थमपवर्गयहणमित्यन्ये ।
 अत्र च ध्वंसस्यापि जनितत्वनैव सामे गोवृष्ण्यायेनाभिधानम् ।
 कर्मकृत इति । कर्मणा जनितो विभागादिः कर्मणैवाकृतो
 विगिष्ठस्तन कर्मभेदोऽपि नाम्नोत्यर्थः । अथ यत्किञ्चिद्विषय-
 परत्वेनानधिगतत्वं तत्राह । ततर्थति ॥

सर्वजन्मान्तरोपलभादन्ये तदुत्तरकालप्रत्यया धारया
विच्छेदेन वा भवन्तो न प्रमाणं स्फुरित्यर्थः ॥

शङ्कते । न चेति । [१४१२] यद्यपि स्वरूपस्य प्रकारस्य
वा तथाविधस्य तादवस्थां, तथापि प्रत्यक्षज्ञानधारायां
वर्त्तमान एवार्थः परिस्फुरति । न च क्रमभाविनामेक
एव वर्त्तमानकालो विषयः । नानाप्रमाणात्वज्ञान-
यौगपद्यप्रसङ्गात् । प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिश्च, ज्ञानानेक-
त्वेऽपि एककालावस्थानाकलनात् । तस्मात् पूर्वपूर्व-
ज्ञानैरनाकलित एव वर्त्तमानोऽर्थं उत्तरोत्तरोत्तरैरव-
सीयत इत्यनधिगतार्थत्वमेव तदापीत्यर्थः ॥

परिहरति । परमेति । [१५१] न तावत् प्रतिक्षणवर्त्त-

ननु स्थूलकालभेदमात्रेण प्रतिक्षणभाविमो ज्ञानस्य नानधि-
गतार्थत्वमित्यत आह । यद्यपीति । तथा च प्रत्यक्षस्य वर्त्तमाना-
र्थग्राहित्वनियमेन स्वाश्रयक्षणाविशिष्टस्तभादिग्राहकत्वेनागटहीतत्वं
भविष्यति, अन्यथैकममये ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रत्यभि-
ज्ञानेति । एकस्य पूर्वापरकालावस्थानं प्रत्यभिज्ञानविषयो यदि
च तेनापि पूर्वानुभवकालावस्थानमेव विषयीकृतं तदा तत्र
स्थादिति तदसिद्धौ स्मैयं मपि न सिद्धेदित्यर्थः ॥

ननु परमसूक्ष्माणामभाने ऽपि प्रकारान्तरेणैव वर्त्तमानत्वम-
ध्यन्नगोचरो भविष्यतीत्याशयेन प्रकारान्तरं निराकरोति । न

मानत्वं सौगतमतवद्दस्तुनः स्वरूपोत्पादः, नापि साङ्ग्यवद्दस्तुखृपस्थैर्येऽपि परिणतिभेद एव मीमांसकैः स्वीक्रियते । नापि धर्मभेद एव कश्चित् प्रतिक्षणापूर्वे वर्त्तमानाऽपरनामा समस्ति । न च तैरभ्युपेतः । न च कालः प्रत्यक्षगोचरो नापि भिन्नख्यभावः । तस्मात् कालकलाभेदका उपाधय एव कालभेदः तत्प्रत्यक्षमेव कालभेदप्रत्यक्षमिति परमार्थः । तद्व न तावत् प्रतीयमानस्तम्भादिसंस्थात् उपाधयः सन्तीत्युक्तम् । ज्ञाततायास्त्र निराकरिष्यमाणत्वात् । धारावहनबुद्धिषु तदभासनाच्च । प्रतीयमानेतरसंस्थास्तूपाधयस्तज्ज्ञानसंसर्गिणो वा स्युरन्यथा वा, न तावत् स्तम्भादिषु ज्ञायतावदिति । तत्रेति । उक्तं—भूयोभूयःस्तम्भादिष्वित्यादिना । ननु यथा भद्रानां ज्ञानानाकलने ऽपि ज्ञातांश्यमिति बुद्धिरथ्यक्षा ज्ञानौपाधिको भवति तथा ज्ञानानामनाकलने ऽपि तदुपहितो ऽर्थे धारावहनबुद्धीनां विषयः स्यात् । न । अननुसंहितोपाधिरप्युपहितप्रत्यये दण्डाननुमध्याने ऽपि दण्डधौप्रसङ्गादिति भावः । अथ पूर्वपूर्वज्ञानाहिता ज्ञातता उक्तरोत्तरज्ञानं भासत इति तद्विशिष्टानुभवादगृहीतयाहितिं स्यात्तत्राह । ज्ञाततायास्त्रेति । स्मृतवपि स्मृततोङ्गेखापक्षावनधिगतार्थत्वेन प्रमात्रप्रसङ्गादिति भावः । धारावहनबुद्धिष्विति । न हि स्तम्भो ऽयं स्तम्भो ऽयमित्यत्र ज्ञातत्व-

मानेषु तदितरसंसर्गिणः क्षणभङ्गुराः के चनावश्यं
 तज्ज्ञानसंसर्गभाजो भवन्ति । कंचिङ्गवन्त्यपीति चेत् ।
 तत्रैव तद्वियां प्रमाणता स्यात् । यद तु तदेकज्ञान-
 संसर्गिण उपाधयो न सन्ति तत्र धारावाहिकबुद्धीना-
 मप्रमाणत्वमेव स्यात् । तथाविधा एव च विचार-
 विषयत्वेनाभिप्रेताः ज्ञानान्तरगोचरा विषयान्तरसंस-
 र्गिण उपाधयो भविष्यन्तीति चेत् एवं तर्हि धारा-
 वहनबुद्धयो न स्युरेव । न खलु प्रमाणान्तरेण इन्द्रि-
 यान्तरेण तेनैव वा तद्भिर्परित्यागाङ्गमान्तरे अनु-
 भूयमाने विवक्षितैकविषयबुद्धिधारासम्भवः । इष्ट
 एवायमर्थं इति चेत् । न । अपूर्वापूर्वोपाध्युपनिपात-
 नियमे प्रमाणाभावात् । अनुपनिपातिनां च ज्ञाना-
 न्तरेणाऽप्यनाकलनात् । अत एव घटोऽयं घटोऽय-
 मिति बुद्धिसहस्रस्यापि न विषयकृतं विशेषमुपलभा-

मपि भासत इत्यर्थः । अन्यथा वेति पक्षमुत्यापयति । ज्ञानान्त-
 रेति । एवं तर्हीति । यदि स्तम्भादिज्ञानायज्ञानानन्तरमन्यसंस्थ-
 ष्टोपाधिविषयकं तदुपनीत एवोपाधिस्तम्भादिज्ञानविषयः स्यात्
 तटानन्तरा तत्परणादिना निरन्तरायत्वाभावाङ्गारावहनबुद्धिरेव
 न स्यादित्यर्थः । इष्ट एवेति । अन्यूनानतिरिक्तविषया अनेकबुद्धयो

महे । 'अनुपलभ्यमानस्य तु विषयत्वकल्पनायां सर्व-
सर्वज्ञतापत्तिरिति । तस्मात् सम्भादिर्व प्रागभाव-
निष्ठिप्रधंसाभावानुत्पत्तिरूपो वर्त्तमानः । तद्व-
च्छिन्नः कालो ऽपि वर्त्तमानः । स च तथाविधो उनिक-
ज्ञानसाधारण एव । न चैतावता ज्ञानयौगपद्या-
पत्तिः, सूक्ष्मकालापेक्षया क्रमसम्भवात् । न च
सूक्ष्मोपाधीनामप्रतीतिश्वेदतो ऽसम्भव एव, कार्य-
क्रमेणैवोन्नीयमानत्वात् । नापि प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः,
पूर्वज्ञानविषयानुसम्भानमेव हि प्रत्यभिज्ञानं तत्र ज्ञा-
नक्रमादेवोपपन्नम् । तस्मात् कालतदुपाधिप्रत्यक्षत्वे
असिद्धा एवेत्यर्थः । धारावाहिके मानमाहुः—अयं चैत एतदीय-
घटो ऽयमितिज्ञानभिन्नैतदन्यूनानतिरिक्तविषयैतत्समानकालोन-
ज्ञानवान् अनीश्वरात्मत्वात् । मैत्रवत् । सूक्ष्मकालापेक्षयेति । स्व-
रूपसत्क्रमिकज्ञानात्पत्तिकत्वेन ज्ञानयौगपद्यात् स्थूलकालोपाधि-
मादाय वर्त्तमानत्वाध्यक्षस्याप्युपपत्तेरित्यर्थः । न चेति । ज्ञानो न
प्रत्यक्ष । स एव हि प्रत्यक्षो यः पूर्वापरकालवर्त्ती सन् ज्ञानसमान-
कालो न च ज्ञानस्तथेत्यर्थः । कार्यक्रमेणैवेति । ज्ञानयौगपद्यनिषे-
धादनेकज्ञानोत्पत्त्यैव तदनुमानमित्यर्थः । नापीति । प्रत्यभिज्ञा-
नस्येकत्र पूर्वापरकालबैशिष्ठविषयकतया पूर्वकालसम्भवानुभवं
विना तदसम्भवादित्यर्थः । वेदात् क्रमोत्पन्नवेदार्थगोचरधारावहन-

अपि न सर्वत्र सूक्ष्मोपाधिसंसर्गे, नापि तत्प्रतीतिः ।
तदिदमुक्तम् । परमसूक्ष्माणामिलि ॥ [१५१]

एतेनैतन्निरस्तं सिद्धे साधकतमत्वाभावादिति । न
हि साधकतमस्य (१) तथात्वं साधकतमान्तरापेक्षया,
किं तु प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया । अन्यथा यत्र
करणानां समुच्चयस्तत्र परस्परापेक्षया इन्तिशयितत्वा-
दकरणत्वापत्तेः करणानां समुच्चयः क्वचिदपि न
स्यात् । इतरकारकापेक्षया तु धारावाहिकबुद्धिष्वपि
प्रमाणस्यातिशयित्वमस्येव । यत्तु छिन्ने कुठारस्या-
कारणत्वमिति, तत् छिदालक्षणफलाभावात् । न
च ज्ञाते ज्ञानान्तरासभवो येनाचाफलत्वादेवाकरणत्वं
बुद्धौ वर्तमानकालाभानान्तरानधिगतार्थत्वमेतावतापि नोपपादि-
तम् । अपि चाधिकविषयत्वसंशये प्रमात्वसंशयाननुभव इति भावः ॥
न हीति । न ह्येकस्य कारणस्य कारणान्तरापेक्षयैवातिशय-
स्तमवर्थः, किं तु कर्वादपेक्षः अन्यथाऽनेककरणनिष्ठाद्यमेकं कार्यं
न स्यात् । इश्यते चानेकदीपचक्षुरादिकरणकमेकं प्रत्यक्षमित्यर्थः ।
तच्छिदालक्षणिति । अवश्यवसंयोगध्वंसस्य छिदात्वादिति भावः ।
न च ज्ञाते इपीति । यावज्ज्ञानोत्तादकसाकल्ये कार्यादश्यन्ना-
वात् । न चानुत्पत्तसाध्यजातीयक्रिये व्यापारवत्त्वं करणत्वं

(१) साधकतमत्वस्य - इति २—पा०—य० ।

१७६

सटीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धी [अ. १ अ. १

भवेत् धारावाहिकज्ञानोत्पत्तेः । तस्माद्योऽनधिगतार्थ-
बोधनं प्रमाणमिच्छति तस्य धारावाहिकबुद्धयोऽप्रमा-
प्रसञ्चेरन्वित्यर्थः ॥

न चेति ॥[१५२] प्रहृतिं प्राप्तिं च जनयदेव विज्ञानं
प्रमा, तदर्थमेव प्रमाणानुसरणात् । आदां च तथा
ऽतस्लदेव प्रमा । हितीयादीनां च न प्रहृतिप्राप्ति-
हेतुत्वमतो नैतानि प्रमाणपाणि ततस्लज्जनकान्यपि न
प्रमाणानौति तदेतदिष्यत एवेत्यर्थः ॥

न हीति ॥[१५३] न ह्यप्रवर्त्तयदेव विज्ञानमर्थं
प्रापयति । नापि हठादेव प्रवर्त्तयति । किं त्वर्थीप-
द्विष्टरूपतया, सा च सर्वसमानेत्यर्थः । तदिदमुक्तम्
प्रदर्शनं चेति ॥ [१५४]

कारकान्तरसाधारण्यात् इतरव्यवच्छेदासिद्धौ च वैयर्थ्यादित्यर्थः ।

प्रहृतिप्राप्तिजनकमेव ज्ञानं प्रमेत्युपपादयति । प्रहृतिमिति ।
तदेतदिति । प्रहृतिप्राप्तिजनकानामेव प्रामाण्यमित्यभ्युपगम्त-
मते तदजनकानां हितीयादिज्ञानानामप्रमात्वमिथत एवेतोषा-
पादभमित्यर्थः ॥

न हीति । अप्रवर्तकाप्रापकयोरपि प्रमात्वात्मानस्त्रूप-
योग्ययोरेव प्रमात्वम् । तत्र यथार्थागुभवत्वं तदविशिष्टमेव ।
सर्वेषामित्यर्थः ॥

ननु तथापि प्रथमादेवापेक्षितसिङ्गेः पुरुषस्थ किं
द्वितीयादिनेत्यत आह । पुरुषेति । [१५१०]

स्यादेतत् । वादिविप्रतिपत्तयो वार्त्तिककृता न
निराकृता इत्यत आह । उपलब्धौति । [१५१०] व्यापक-
स्याव्यापकविरुद्धत्वादनधिगतार्थगन्तुस्तेन रूपेण प्रमा-
णत्वमेवार्थान्निषिद्धमित्यर्थः ॥

सारुप्यशक्ती निराकरोति । हेत्विति । [१५११] तदी-
यतया द्वार्थप्रतीतिं व्यवस्थापयन्नाकार प्रमाणमिति को
इर्थः ? । न तावत् तदीयतया नियतां प्रतीतिं जनयन्,
स्वात्मनि स्वक्रियाविरोधात् । नापि ज्ञापयन् स्वात्मीभूत-

ननु पुरुषापेक्षयापि प्रामाण्ये द्वितीयादिज्ञानानां कुतः पुरुषा-
नपेक्षितत्वमित्यत आह । नन्विति ॥

नन्वनधिगतार्थगन्तुत्वं प्रमाणमित्यस्य प्रार्गव निरसनात् किं
पुनस्तदनुवादेनेत्यत आह । स्यादेतदिति । वार्त्तिकहारा वादि-
विप्रतिपत्तिनिरामार्थं तटनुवाद इत्यर्थः । व्यापकस्येति । धारावह-
नव्यापकस्य यथार्थानुभवत्वस्य तद्व्यापकानधिगताधिगन्तुत्वविरो-
धादित्यर्थः ॥

स्वात्मनीति । न हि तदीयतया नियता प्रतीतिः नीलाकार-
प्रतीतरन्या तथा चाकाराकारिणोरभेदे प्रतीत्यभिन्न आकारः कथं
त्वजनकः स्यादित्यर्थः । स्वात्मीभूतेति । स्वविषये स्वात्मनि क्रियावि-

प्रतीक्षिं प्रति, ज्ञानान्तराजननात् (१) । नापि
निश्चाययन्, आकारतद्वतोरेकत्वेन व्यावृत्योऽसैकनिश्चय-
गोचरत्वेन निश्चेयनिश्चायकत्वनियमानुपपत्तेः । नीलमहं
जानामौख्याकारनिश्चयो, न चातोऽपरः तदीयतानिश्चयो
नाम ? । नीलमिदमित्याकारव्यवसायः प्रथममप्यनील-
महं जानामौख्यर्थकर्मकप्रतीत्यनुव्यवसाय इति चेत् ।
तत्किं? बुद्धावनिश्चितायामेवाकारो निश्चितः । न चैतत्
सम्भवति, सामान्यनिश्चये विशेषानिश्चयात् । निश्चीयते
एव परं न तदीयतयेति चेत् । अथ केयमर्थाकारात्-

रोधेन ज्ञानानां ज्ञानान्तरा ऽजनकत्वादित्यर्थः । ज्ञानमामाणे दोष-
सुक्ष्मा तदिशेषे दोषमाह । नापोति । अनुमापयन्नित्यर्थः । अत
एवांशे ऽनुमितिं भावयन्निति वक्ष्यति । अत्रापि स्वात्मनि क्रियावि-
रोध एव युक्तिः । आवृत्योरिति । स्वज्ञानव्यावृत्यनाकारव्यावृत्योरि-
त्यर्थः । व्यावृत्योरपि द्विभेदः प्रतियोगिभेदात् स चात्र नास्ति क्र-
चिदासोपदेशादनिश्चितवृत्तस्य शिशपानियये ऽपि व्यावृत्योरलौक-
त्वेन न निश्चयनिश्चायकत्वमिति भावः । नीलमहमिति । स्वप्रका-
शवाटिनस्तत्वमते ऽर्थप्रतीतेर्व स्वविषयकतयाऽकारनिश्चायकत्वा-
दित्यर्थः । अनुव्यवसाय इत्यत्र तदीयतानिश्चय इत्यनुष्ठनीयम् ।
तत् क्रिमिति । आकारस्य बुद्धभित्तस्य बुद्धनियये निश्चया-

दन्या तदीयता नाम(१)?। तदुङ्गवत्वमिति चेत् । नन्वे-
वमनुमितिं भावयन्नाकारः प्रमाणम् । आमिति चेत् । हन्त
हतं तर्हि पामरप्रत्यक्षमतिरिक्तमर्थमनुमापयताऽऽकारेण

नुपपत्तेन नौलमिदमित्याकारनिश्चयः प्रथममित्यर्थः । तदुङ्गवत्व-
मिति । अशोङ्गवत्वं तदीयता मा चार्याकारे निश्चिते इत्यनिश्चिते-
त्यर्थः । नन्वेवमिति । एवमर्थोङ्गवत्वानुमापकः स्वाकारः प्रमाणं न
त्वाकारमात्रमित्यर्थः । हन्तेति । तर्हि पामरप्रत्यक्षाव्यासिः
तेषामर्थोङ्गवत्वापरामर्थादित्यर्थः ।

न गु पामरस्यापि सम्मुखमनुमानमङ्गीकृतमेवान्यथा धूमेना-
म्यनुमानात्तेषामप्रहत्तिप्रसङ्गात् । न आकारकादाचिक्लस्यार्थो-
ङ्गवत्वेन नैयत्यापरामर्थे तत्पत्तेहे वा पामरप्रत्यक्षानुपर्त्तिप्रसङ्गात् ।
आकारपरामर्थस्यैवानुमितिहेतुत्वेनैवं सति प्रमाणत्वापत्तेष्व न त्वा-
कारस्य । न च परामर्थमाणः स एव लिङ्गम्, असत्यप्याकारे
तत्परणादप्यनुमितिरिति भावः ।

अन्ये त्वनयैवानुपपत्त्यैवं व्याचक्षते अनुमितिं भावयन्नाकारः प्र-
माणमित्यत्र न जः प्रश्नेषः तथा चानुमितेरर्थोङ्गवत्वाभावात्तत्र तदीय-
तानिश्चयोः न स्यादित्यर्थः । ओमितौति । माभूदनुमानं प्रमाणमि-
त्यर्थः । हन्तेति । अनुमानाप्रामाण्ये साकारविज्ञानवादिना त्वया
आकारकादाचिक्लत्वेन लिङ्गेनार्थसिद्धिरङ्गीकृता न स्यादिति । हे
पामर? प्रत्यक्षमर्थविषयं न सिद्धेत् आकारेणैवातिरिक्तमर्थमनुमा-

(१) वा नाम इति २—पा०—५० ।

१८० सटीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ [अ. १ आ. १

व्यवस्थापितत्वात् । अपि च या क्रिया यत्करणफलत्वेन
विवक्षिता जनयदेव तां तत्करणमिति लोकसिद्धम् । न
हि क्षिदामजनयन्तोऽपि चक्षुरादयस्त्रिश्वायकतामा-
वेण छेदनतया व्यवक्षियन्ते, ऽपि त्वनिश्वाययन्तोऽपि
जनयन्त एव कुठारादयः । तदत्तापि प्रमां जनयदेव
निश्वायकमपि प्रमाणमिति व्यवक्षियताम् । नतु ताम-
जनयन्निश्वायकोऽप्याकारः, अन्यथा तु परिभाषां
कुर्वता लोकोऽप्रतिपादितः स्यात् । न च जन्यजन-
कयोऽस्तादात्प्रगम्भीऽपीति ।

एतेन शक्तिः प्रमाणमिति प्रत्यक्तम् । शक्तिः शक्त्य-
निष्ठत्वात् । शक्त्यं च कार्यमुच्यते । प्रकाशनं चाऽप्यत्म-
भूतत्वाद्व तस्याः कार्यमिति । तदिदमुक्तम् । हेतुहेतु-
मङ्गावस्थेति ॥ [१५१३]

ननु यदि प्रमाणं सिद्धं किं तत्र प्रमाणादिना

पयता बुद्ध्यावृत्तिमिहेरित्यर्थः । नन्वाकारः स्वात्मभूतप्रमाणजनय-
त्रपि तद्रिश्वायकत्वमात्रेण प्रमाणं स्यादित्यत आह । अपि चंति ।

एतनेति । यदि शक्तिः प्रमाणं स्यात्तदा तत्कार्या प्रमैव शक्त्या
प्रकाशात्मिका वाच्या गत्तिय शक्तिमतः प्रकाशात्र भिन्नेत्वमेवे
करणफलभावः पूर्ववदेव विरुद्ध इत्यर्थः ॥

कर्त्तव्यं ?, न हि सिद्धेन सिद्धमेव साध्यते । न
चान्यत्र चरितार्थस्यान्यत्र कारकत्वमस्ति । अथासिद्धं
कथं प्रमाणं, न ह्यसिद्धं कारकं नाम ? । नाप्यकारकं
करणं नाम ? । नाप्यकरणं प्रमाणमित्यत आह । अयमर्थं
इति । [१४१७] करणीभूतस्य परशोः संयोगस्य-व्यापा-
रीभूतस्येति श्रेष्ठः । परिणतिविशेषः—सहकारिसमव-
धानम् । करणं व्यापार्येत्याद्य वा फलार्थं कर्त्तव्या-
न्तराभावात् कर्तुञ्चरितार्थता । करणस्य तु फलेन
विना इपर्यवसानमचरितार्थतेत्यर्थः ॥

अथ प्रमेयस्य कथं प्रमाणे चरितार्थत्वं ? न हि
प्रमाणवत्तेनापि प्रमाकरणमुत्पाद्यते व्यापार्यते वित्यत
आह । प्रमेयस्य त्विति ॥ [१४१८]

ननु संयोगो न करणं व्यापारतया निर्बापारत्वात् किं तु
परशः कारणं तथा च तस्यैवाच्यवहितव्यापारफलं हैधीभाव इति
वक्तुमर्हतीत्यत आह । व्यापारौभूतस्येति । परशोरपि संयोग-
व्यापारवत एव कारणत्वात्तदोचरत्वमेवोक्तमित्यर्थः । साड्ख्याना-
मिव न परिणतिभेदो इस्ताकमित्यन्यथा व्याचषे । सहकारौति ।
यावत्सहकारिसमवधानमित्यर्थः । विक्षितमर्थं सड्क्षेपेणाह ।
करणमिति । अनेन यागवत् कर्तुः पारम्पर्यमात्रं विवक्षितं न तु
कुम्भकारपिण्डवदन्यथासिद्धित्वं कर्तुरकारणत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥

अयमाशयः । सर्वत्र हि कर्मकारकं करणफल-
तद्वापारयोर्विषयतया व्यवतिष्ठते । तत्र फलविषयत्व-
मस्य न कर्मत्वं प्रति प्रयोजकम् । असत्त्वेनाकारका-
स्थापि फलविषयत्वात् । यदाह—“केवल”मित्यादि ।
करणव्यापारविषयत्वात् कर्मत्वं, न ह्यस्तिसम्भवः कर्म च
न च करणव्यापारविषय इति, तत्र करणस्य व्यापार-
विषयत्वाभावात् व्यापार एव न निर्वहेदिति तन्निर्वाह
एवास्य चरितार्थत्वमिति । तदिदमुक्तम् । तत्रापी-
न्द्रियसम्बन्धमाव इति ॥ [१५२८]

न च करणमपि कर्तृव्यापारविषयस्तावन्मात्रेण

तुशब्दयोत्यं प्रमाणात् प्रमये विर्गप्रमाह । अथेति ।
नन्वन्द्रियमपि प्रमेयवत् सम्बन्धमाव एवोपक्षयात् प्रत्यचा-
कारणं स्यादित्यत आह ।

अग्रमिति । फलं-ज्ञानादि । तद्वापारः-करणव्यापारः । अत्र
विषयत्वं ज्ञानादिरूपकरणफलभयोगरूपकारणव्यापारसाधारण-
मात्रयाश्रयिभाव एव घटे ज्ञानमिति प्रतीतेः । फलेनापि
विषयस्याऽश्रयाश्रयिभावादिति भावः । असत्त्वेनेति । अनुमेयादे-
रित्यर्थः । तत्रेति । सव्यापारस्य करणत्वमेव न निर्वहतीति प्रमेयस्य करण-
निर्वाहकतया चरितार्थत्वमिति विवक्षितत्वाद्वोक्तदोष इत्यर्थः ॥

चरितार्थमधिकव्यापारवत्त्वात् । नापि कर्मव्यर्थपारविषयः करणं, नापि फलविषयसादुहेशेन कर्मणः कर्त्ता इव्यापारितत्वात् । फलस्य तत्रिरूपणाधीननिरूपणत्वात् येन कर्मवदस्य चरितार्थत्वं कल्प्येत । तस्मात् कर्तृकर्मणोश्चरितार्थत्वे इष्यचरितार्थमेव करणमिति ।

समवायित्वविषयत्वकृतां सन्निपत्योपकारकभान्ति
प्रयोगभ्यां निराकरोति । तत्सिद्धमेतदिति ॥

तावच्चावेषेति । करणाभावादिषयाभावेन व्यापाराभावान्निर्व्यर्थपारस्य कर्तृत्वाभावेन करणमपि कर्त्तव्येव चरितार्थं स्यादित्यर्थः । अधिकेति । कर्तृव्यापारपेक्ष्याऽधिकव्यापारत्वात् । कार्याव्यवहितपूर्ववर्तिव्यापारत्वादित्यर्थः । नापि कर्मेति । येन कर्मण्णस्यापि चरितार्थत्वं स्यादिति भावः । नापि फलविषय इति हृष्टान्तार्थम् । यथा न फलविषयः करणं तथा न कर्मव्यापारविषयोऽपीत्यर्थः । फलविषयत्वे सत्यपि कारकान्तराचरितार्थत्वस्य निर्वाहात् । अत्र साध्यहये यथाङ्क्षमं हेतुहयमाह । तदुहेशेनेति । करणोहेशेनेत्यर्थः ॥

न गु प्रमाणप्रमेययोः फलं प्रति न साक्षात्काधनत्वमित्युभयवादिमिद्धमपि कुतः साध्यत इत्यत आह । समवायित्वेति । प्रमासमवायिकारणत्वमामनः, प्रमाविषयत्वं प्रमेयस्येति । तत्क्षतायां तयोः प्रमायां साक्षात्तुलमिति भान्ति निवारयितुं प्रयोगौ दर्शयतौत्यर्थः ॥

यथप्यनुमेयाद्यतीताद्यहेतुरिव तथापि सामान्य-
निषेधो विशेषप्रकारमर्थादाश्येतेत्येतावतैव इष्टान्त-
त्वम् । तस्मात् “तदेव फलहेतुः” — सन्त्रिपत्येति शेषः ।
कथच्चिदिति-अनाहत्येत्यर्थः ॥

तथापौति । हेतुत्वसामान्याभावे साक्षादेतुत्वाभावोऽप्यस्तीति
तत्र साध्ये इनुमेयादेवैष्टान्तत्वमित्यर्थः । तदेवेत्येवकारणं कर्तृक-
र्मणोः फलहेतुत्वं निवर्त्तिमिति भ्रमनिरामायाह । सन्त्रिपत्येति ।
साक्षादित्यर्थः । कथच्चिदिति प्रकारापेक्षायां साक्षात्स्याऽप्य-
न्वये विगोध इत्यन्यथा व्याचष्टे । अनाहत्येति । परम्परयेत्यर्थः ।

ननु कारकान्तर इत्यत्र यद्यन्तरशब्दो विशेषमात्रवचनस्तदा
व्यवच्छेद्याभावः, न हि विशेषमपहाय कारकसामान्यं केनचिज्ज-
न्यते, यद्यावच्छेद्यते, अथा ऽन्यवचनस्तदा यदि कारणादेवान्यत्वं
तदान्यान्याश्रयः, कर्तृकर्मणोरपि करणादन्यत्राचरितार्थत्वात्तत्रा-
तिश्चैव । नापि कर्तृकर्मणी अपेक्षान्यत्वं वैर्यात् । न
हि कर्तृकर्मणोः किञ्चिच्चरितार्थं यद्यावच्छेत, स्वरूपेण तयो-
रजननात् । तद्यापारस्य कस्य चित् करणजन्यत्वेन करणस्यापि
व्यवच्छेदत्वप्रसङ्गात् । नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपवचन एवान्तर-
शब्दः, ताभ्यामेतत्विव्याप्तेः । न हि तयोस्तत्रैव चरितार्थत्वम् ।
अन्तरगम्भाप्रयोगे च इस्ताद्यव्याप्तिः तस्यान्वौ कारके चरितार्थ-
त्वात् । व्यापारवत् कारणत्वेन कारकले इस्तादेः करणत्वस्याऽ-

वशकल्पात् । कर्वादावनन्तर्भावात् । सप्तमकारकापत्तेवाँ ॥ न च
व्यवधानात्तस्याहेतुत्वमेव, कर्तुरप्यहेतुत्वापत्तेरिति खण्डनकारः ।

अत्राहुः । कर्तृकर्मस्त्रूपोपादानपरे इप्यन्तरशब्दे ताभ्या-
मतिव्याप्तिनं दोषाय, तेनोपाधिना तत्रापि करणव्यवहाराङ्गीका-
रात् । “बभुरात्माऽमनस्त्वय येनात्मैवाऽमना जित(१) इत्यादि-
प्रयोगात् । शास्त्रे इपि “प्रमेया च तुलाप्रामाण्यव”दिति (२) प्रयो-
गात् । न च कर्मणो इपि करणत्वे घटं पश्यतीत्यर्थं घटेन पश्यतौति
प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । कर्मत्वकरणत्वयोरेकाश्रयत्वे इपि तयो-
र्भेदात् । तथा च कर्मत्वे इभिधेये कथमस्तु लृतीया, करणत्वे वा
विवक्षिते कथं इतीया । तत्र तयारसाधुत्वात् । साधकतमत्व-
विवक्षायां घटेन पश्यतीत्यपि भवत्येव । न चैतद्वाक्तुं मुख्ये इनुप-
पत्त्यभावात् । न च-हृथा विशेषणं कारकमात्रं करणमित्येवोच्चता-
मिति वाच्यम् । प्रहृत्तिनिमित्तकथनार्थत्वात् । न हीठं विशेषणं
धर्मान्तरव्यवक्षेदाय, किं त्वक्त्रापि धर्मिणि तस्मात् करणव्यव-
हार एव न कारकान्तरव्यवहार इत्येतदर्थम् । अत एव प्रमेय-
मात्रं करणमित्येवोच्चतामित्यपास्तम् । चरमध्वंससाधारण्यात् ।

व्यवक्षयाभावाच ॥

शिवादित्यमित्यासु व्यापाराजनकव्यापारहेतुत्वं करणत्व-
मित्यनया वातोभङ्गाऽभिहितम् । इन्द्रियादिर्यागदेश न करणत्वं,
किं तु कारकान्तरत्वमेव । न च करणत्वानुशिष्टलृतीयाऽनुपपत्तिः ।

(१) भगवद्वीता अ० ६ । ज्ञ० ६ ।

(२) गौ. सू. अ० २ आ. १ सू. १६ ।

तदनेन कारकान्तरे ऽचरितार्थस्य हेतुत्वमेव
करणत्वमिति करणलक्षणं दर्शयता कर्तृव्यापारगोचरः
करणमित्यपि करणलक्षणं सूचितम्। तदेव टीकाकृता
व्याख्यातम्। एतच्च “यदानिति” वार्त्तिके स्फुटी-
भविष्यति ॥

करणानिरूपकल्पमात्रेण परम्परया करणत्वमन्वयेन करणत्वविव-
क्षणात् हस्तादीनामपि कारकत्वे इष्यकारणत्वात्। तथैव हृतीयो-
पपादनात्। पाणिनिमृतन्यायमूलकत्वेन षट्कारकपरिगणनस्यो-
पलक्षणत्वात्। “जनिकर्तुः प्रकृतिः” रिति (१) सूत्रयतः पाणिनिरपि
प्रकृतिपदेन कर्वादिभ्यः कारकान्तरमस्तीति सम्भवतम्। न च
शब्दाभावसाक्षात्कारत्य श्रोत्राकरणकल्पप्रसङ्गः विशेषणताया
अजन्यत्वेनाव्यापारत्वादिति वाच्यम्। कर्णशङ्कुल्याकाशसंयोगस्यैव
श्रोत्रव्यापारत्वादित्याहुः ॥

अन्ये तु कारकार्थत्वविषयक्रियार्थोपादानगोचरकल्पं कार-
कलं करणत्वं कर्वादेत्येवं विधोपाधिसम्भवे करणत्वमित्यत एव।
हस्तादीनां त्वम्यादिकारकोपादानार्थेक्रियागांचरत्वेनाकारण-
त्वमेवेत्याहुः ॥

तदनेनेति। यद्यप्येतत्कर्मण्यतिप्रसङ्गं तथाप्यनेनोपाधिना
तदपि करणमेव कारकत्वेन च विशेषणाद्वाकारके ऽतिव्याप्ति-
रितिभावः ॥

(१) (पाणिनि सू.) अ. १ पा. ४ सू. १०।

अकरणा प्रमाणोत्पत्तिः प्रसन्न्येत कर्तुः क्रिरणे
चरितार्थत्वादिति किं केन सङ्गेतमित्यत आह ।
नाकरण इति ॥ [१६८]

वसुसिद्धप्रधानक्रियासम्बन्धनिवन्धनप्रहृत्यः कार-
कशब्दा इत्याशयवतश्चोद्य “यदीत्यादिना” बुद्धिसिद्ध-
प्रधानक्रियासम्बन्धनिवन्धनप्रहृत्यः कारकशब्दा इत्या-
शयवतः समाधानं “न पाचकशब्दादिवदित्यादिने”ति
टीकायां नित्तिस्थ वार्त्तिकतात्पर्यस्य सङ्क्षेपः ॥

तुल्यवदिति ॥ [१६१७] तुलया सम्मितमिव न न्यूनं
नाधिकमित्यर्थः ॥

अपदार्थव्याख्यानबीजमनुपर्त्तिमाह । अकरणेति । यथोक्ते
वैयधिकरणात् तथा व्याख्यातमित्यर्थः ।

वसुसिद्धेति । क्रियाकारकयोः कार्यकारणभावसम्बन्धे विशे-
षणीभूता क्रिया कारकनिरूपिकेत्याक्षेप इत्यर्थः । बुद्धिसिद्धौति ।
उपलक्षणीभूतेव क्रिया तादृशसम्बन्धे कारकनिरूपिका उपलक्षणं
चासदपि खज्जानेन व्यावर्त्तकमिति समाधानमित्यर्थः ।

तुल्यवदित्यव तुल्यशब्दस्यैव सादृशाभिधायित्वात् सादृशयाचौ
वतिप्रत्ययो व्यर्थः इत्यत आह । तुलयेति । तथा च तुलया
सम्मितमित्यत्त्वार्थं “नौवयोधर्मविषमूलमूले”त्यादिसूत्रेण (१) सम्पि-

(१) (पाणिनि सू.) अ ४ पा ४ सू. ६१ ।

‘तदनेन प्रपञ्चेन प्रमां प्रति प्रमाणप्रमेययोरकारण-
त्वमेव इर्शितमिति भूमो माभृदित्युपसंहारव्याजेनाह ।
तत्प्रमाणमिति । [१३॥६] सत्यपि चोपलभिसाधनत्वे
साक्षादिति शेषः । सम्प्रत्ययो-भृष्टितिप्रत्ययः ॥

“साधकतमार्थं पृच्छति”—न तावत् साधकानां
फलकृतावतिशयानतिशयौ, तस्यैकस्य सर्वान् प्रत्य-
विशेषात् । नापि व्यापारकृतौ, परम्परविलक्षणव्या-

तार्थं यव्ययान्तर्लक्षणशब्दो न सदृशवाची, किं तु अनूनानति-
रिक्तवाचीति नोक्तदोष इत्यर्थः ॥

सन्निपत्त्याऽनाहत्येति पूर्वोक्तदोषशेषीकाकारमन्मतिमाह ।
तदनेनेति । ननु पूर्वमपि प्रमाणप्रमेययोरुपलभिसाधनत्वे सत्येव
करणे विशेष उक्त इति न पूर्वपित्रया विशेष इत्यत आह । साक्षा-
दिति । तथा च पूर्वं साक्षात्काधनत्वमनादाय लक्षणमुक्तमिदानीं
तु साक्षात्काधनत्वमध्युपगम्य तदुच्यत इत्यर्थः । स्फुटः प्रत्ययः
मुख्यताबोधः । साधकत्वतमपोः प्रसिद्धार्थत्वात् तत्र सन्दिग्धस्य प्रश्नः
किं तु विप्रतिपदस्येति दर्शयितुं विप्रतिपत्तिश्चैजमाह । न ताव-
दिति । तमप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थातिशयवाचित्वात् फलकृतौ-फल-
जनने करणस्य न कर्त्तव्यपित्रया इतिशयस्तमवर्थ इत्यर्थः । तस्येति ।
तस्य-फलहेतुत्वस्य सर्वकारकसाधारणत्वात् फलाहेतोरकारणत्वा-
दित्यर्थः । नापीति । प्रधानक्रियातुकूलस्त्रव्यापारोऽपि सर्वकारक-

पारवत्तामावस्य सर्वसाधारण्यात् । फलानुरुग्णत्वं तु
व्यापारस्याविशिष्टमवेत्याशयवानिति हृदयशेषः ॥

यद्यप्ययोगव्यवच्छेद एवातिशयस्तथापि तु ल्यत्वे
सत्यपि अतिशयानतिशयौ तस्यैव चिन्त्येते, न तु वै-
धर्म्यमावमतिशय इत्यभिसम्भायाऽन्ययोगव्यवच्छेदो
ऽपि दर्शितः । अमुं चार्थमनन्तरमेव विभावयिष्यति ॥

ननु यथा कर्वादौ सति नावश्यं फलं, तथा करणे
ऽपि सति कदाचित् न स्थात् कारकत्वाविशेषात्,
दृश्यते च, न हि परश्चौ सति क्षिदा भवत्येवेत्यत
आह । प्रमाणप्रमेये हीति ॥ [१७:१४]

“उपक्षीणहृत्तिनी” इति व्यापारवतः कारकत्वम-
भिप्रैति । तेन परशुरपि व्यापारवानेव करणं, तथा भूतेन
च फलस्यायोगव्यवच्छेद एव, न तु व्यापारवताऽपि
साधारण इत्यर्थः । हृदयशेषस्तात्पर्यम् । यद्यपौति । तथा
चान्यव्यवच्छेदस्य कारकान्तरसाधारणतया तमबर्धकयने तदनुप-
योग इत्यर्थः ॥

ननुपक्षीणहृत्तिनी इत्यनेनान्यथासिद्धिप्रदर्शनात् प्रमाणप्रमेय-
योरकारणले इपसिहान्त इत्यत आह । नन्विति । व्यापारवत
इति । फलाव्यभिचारिव्यापारवस्त्रमित्यर्थः ।

यद्यपि व्यापाराऽप्यक्षणे व्यासङ्गे चिरस्त्रिरत्वगिन्द्रियसंयोगे च

कार्यादिनेऽ तद्वापारेण करणाव्यापारस्य सम्पादन-
विलम्बात् । व्यापारवर्त्तेस्तु करणस्य नान्यत् सम्पा-
दनीयमस्तौत्यर्थः । तदिदमुक्तं प्रमाणव्यापारे सति तु
भवत्येवेति ॥ [१७।१६]

सति फलाभावादिदमसिद्धं, तथापि कार्यमामग्रीव्यापारवत्त-
मर्थः, आशक्षणे व्यापक्षे च फलाभावेन न मामग्री । न च
हस्ताद्यव्याप्तिः फलाव्यवहितपूर्वक्षणवर्त्तिज्ञालनादिव्यापारवत्तस्य
हस्ते सम्भवात् । अनुमितौ तु लिङ्गपरामर्षजनकव्याप्तिस्मृतिरेव
करणं, परामर्षस्तु व्यापारः, व्यापारत्वं च तज्जन्यजनकत्वे मर्ति
तज्जन्यत्वं शब्दतद्वासमाचालाकारयोस्तु शब्द एव श्रोतव्यापारः ।
शब्दप्रागभावसाक्षात्कारे तु कर्णशक्कुर्त्तिसंयोग इत्युक्तम् । यदा
क्रियथा इयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि करणमित्यर्थः । न च पौन-
हस्तयम् । क्रियथा इयोगव्यवच्छेदं कारकं करणमित्यर्थात् । कारक-
त्वेन विशेषणादेश्वरस्य स्वज्ञानं प्रति करणत्वप्रसङ्गः । न च
सामग्रामतिव्याप्तिः । सा हि नैकक्षण्यवर्त्तियावलाकारणमिका,
यागादौ चिरान्तरितत्वेन स्वर्गादिसामग्रामव्याप्तिः । अपि च
सामग्री चण्डिका स्थिरा वा, आद्ये ग्रपसिद्धान्तः । अन्ते चण्डान्तरे
इपि कार्योत्तादप्रमङ्गः । किं तु प्रागभावितरकादचिक्यावलाकारण-
प्रागभावानाधारः कार्यप्रागभावाधारः चण्डः सामग्री, चण्डस्य लक्ष-
णाद्यवृत्तित्वेन न चण्डिकत्वं न वा स्थिरत्वम् । न चैवमेकचण्डोत्तर-
वर्त्तनेककार्याणां समानसामग्रीकत्वापत्तौ भेदाभावप्रसङ्ग इति

तदनेन व्यापारवतः फलाव्यभिचारित्वं स्माधकत-
मत्वमिति दर्शितम् ॥

कल्पान्तरम्—यहानिति । परतन्त्रेणेति परव्या-
पार्येणाश्रीयते ऽपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥

एतदेव पूर्वमुक्तमिति स्मारयति । कर्चधीनं
चेति ॥ [१७१२०]

वाचम् । अधिष्ठानाभिदे ऽपि निरूपककारणभेदेन सामग्रीभेदात् ।
तत्तत्कारणजन्यत्वस्य तत्त्वं प्रति प्रयोजकत्वात् । अन्यथा घ-
टादेः सामग्रीध्वंसस्येवंकसामग्रीकलेनाभेदप्रसङ्गः । चण्डाकारणं
कालांपाधीनां छाधिकरणत्वेन कारणत्वम् अधिकरणत्वं चानेक-
कालावस्थायिनाभेदेत्यकारणत्वात् सामग्रामतिव्याप्तिः ।

ननु “यहान् प्रभिमीत” इत्यत्र यहानित्येतावस्थात् कल्पान्तरं,
न तु समुदाय इत्यतुपपस्था यावदेव कल्पान्तरं तावदितिशब्देना-
वच्छेदयति । कल्पान्तरं यहानिति । ननु “कल्पान्तरमाह यहा-
न्वा प्रभिमीते सो ऽतिशय” इत्यनन्वित इति पदावच्छब्दमाहेति—
क्रियाकर्मत्वाह । कल्पान्तरं यहानिति । यहा कल्पान्तरत्वेन रूपेण
न कल्पान्तरयहणं किं तु यहसुगत्या कल्पान्तरं तस्य अहणमिति
बोधयितुमाहेति परित्यज्य यन्मो गृहीतः । एवमये ऽपि । परतन्त्रे-
षेत्यस्य परत्रन्येनेत्यर्थं इति भ्रमं निवारयति । परव्यापार्येणेति । स-
र्वेषां करणानां न कर्दाश्रितत्वमित्यन्यथा व्याचष्टे । अपेक्ष्यत इति ॥

यद्यपि कर्तृव्यापार्यत्वं करणत्वमिति न व्यभिचरत्वेव, तथापि परम्पराव्यापार्यणापि कर्मणा व्यभिचारो माभूदित्याशङ्का प्रकृते उवधारणं सम्भवप्राचुर्यात् कृतम् । आगामिवार्त्तिकस्य कल्पान्तरत्वं निवारयति । अस्यैवेति । [१७१२३] कल्पान्तरमिति ॥ [१७१२४]

पूर्वकल्पविवरणेन पौनशक्त्यभिया कल्पान्तरं संगृहीतं कथच्चित् समर्थयति । पूर्वेणेति ॥ [१७१२५]

कर्मणः स्वातन्त्र्यमसम्भावितप्रायमिति विशेषनिषेधो उनुपपन्न द्रव्यत आह । अकर्तृत्वमिति ॥ [१७१२६] कल्पान्तरं—संयोगवदिति ॥

कर्मणा व्यभिचार इति । यद्यपि तेनोपाधिना कर्मण्यपि करणव्यवहार इष्टत एव तथापि यो उनेन व्यभिचारं मन्यते तं प्रत्यवधारणमत एव सम्भवप्राचुर्यादित्युक्तम् । न चामर्धमध्यंसकौपौनाच्छादनादावपि करणत्वप्रमङ्गः फलकालस्य व्यापारशालिप्रकरणतेत्यर्थात् ।

कल्पान्तरमितीति । कल्पान्तरमिति कल्पा यल्पान्तरं गृहीतं तत्र पूर्वकल्पविवरणेन पौनशक्त्यभिया कथच्चिक्षमर्थयतौति योजना ॥

हेतुविशेषवाचककर्तृपदस्य हेतुसामान्यपरतायां लक्षणाबीजमाह । कर्मण इति । विशेषेति । हेतुत्वविशेषस्य कर्तृत्वस्य निषेध इत्यर्थः ॥

*Markandeya Purana , Fase. 5-7 @ /10/ each	1	14
*Mimâmsâ Darçana , Fase. 10-19 @ /10/ each	6	4
*Nyâyavârtika , Fase. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Nirukta , Vol. IV, fase. 1-8 @ /10/ each	5	9
*Nitîsara , Fase. 3-5 @ /10/ each	1	14
Nityâcârapaddhatîb, Fase. 1-7 @ /10/ each	4	6
Nityâcârapradipâh Vol. I, Fase. 1-8 ; Vol. II, Fase. 1-3. @ /10/ each	..	6	14	
Nyâyabindutîka, Fase. 1 @ /10/ each	...	0	10	
*Nyâya Kusumâñjali Prakarâpa Vol. I, Fase. 2-6 ; Vol. II, Fase. 1-3 @ /10/ each	...	5	0	
Nyayasarah	2	0
Padumawati, Fase. 1-5 @ 2/-	10	0
*Parîkâra Parvan , Fase. 3-6 @ /10/ each	1	14
Prâkrita-Paingalam, Fase. 1-7 @ /10/ each	4	6
Prithivîrâj Râsa, Part II, Fase. 1-5 @ /10/ each	...	3	2	
Ditto (English) Part II, Fase. 1 @ 1/-	...	1	0	
Prâtîkra Lakṣapam Fase. 1 @ 1/8/ each	...	1	8	
Parâgara Smriti, Vol. I, Fase. 1-8 ; Vol. II, Fase. 1-6 ; Vol. III, Fase. 1-6 @ /10/ each	...	12	8	
Parâgara, Institutes of (English) @ 1/- each	...	1	0	
Pariksamukha Sutram	...	1	0	
Prabandhacintâmani (English) Fase. 1-3 @ 1/4/ each	...	3	12	
Rasarnavam, Fase. 1-3	...	3	12	
Saddarsana-Samuccaya, Fase. 1-2 @ /10/ each	...	1	4	
Samaraieca Kaha Fase. 1-3, @ /10/	...	1	14	
Saṅkhya Sûtra Vrtti, Fase. 1-4 @ /10/ each	...	2	8	
Ditto (English) Fase. 1-3 @ 1/- each	...	3	0	
Sankara Vijaya, Fase. 2-3 @ /10/ each	...	1	4	
Six Buddhist Nyaya Tracts.	...	0	10	
Śrâdîha Kriyâ Kaumudi, Fase. 1-6 @ /10/ each	...	3	12	
Pragdharâ Stotra (Sanskrit and Tibetan)	...	2	0	
Sucrûta Sañhitâ, (Eng.) Fase. 1 @ 1/- each	...	1	0	
Suddhikauñudi, Fase. 1-4 @ /10/ each	...	2	8	
Sundaranandam Kavyam	...	1	0	
Suryya Siddhanta Fase. 1	...	1	4	
Syainika Sastra	...	1	0	
*Taittreyâ Brahmana , Fase. 11-25 @ /10/ each	...	9	6	
Pratisakhyâ, Fase. 1-3 @ /10/ each	...	1	4	
*Taitterîya Sañhitâ , Fase. 27-45 @ /10/ each	...	11	14	
Tândya Brâhmaṇa, Fase. 10-19 @ /10/ each	...	6	14	
Tantra Vârteka (English) Fase. 1-8 @ 1/4/ each	...	10	0	
*Tattva Cintâmani , Vol. I, Fase. 1-9, Vol. II, Fase. 1-10, Vol. III, Fase. 1-2, Vol. IV, Fase. 1, Vol. V, Fase. 1-5, Part IV, Vol. VI, Fase. 1-12 @ /10/ each	24	6		
*Tattva Cintâmani Didhiti Vivriti , Fase. 1, @ /10/ each	...	0	0	
Ditto Prakas, fase. 1-2, @ /10/ each	...	1	4	
Tattvârthatâdhigama Sutram, Fase. 1-3 @ /10/ each	...	1	14	
Irthinecintaunomi, fase. 1, @ /10/ each	...	0	10	
Vrikâda-Maṇḍanam, Fase. 1-3 @ /10/ each	...	1	14	
U'lîsi Satsai, Fase. 1-5 @ /10/ each	...	3	2	
Upamita-bhava-prâpanâ-kathâ, Fase. 1-2, 5-13 @ /10/ each	...	6	14	
Jângadhuso, (Text and English) Fase. 1-6 @ 1/- each	...	6	0	
Allala Carita, Fase. 1 @ /10/	...	0	10	
Arsha Kriyâ Kaumudi, Fase. 1-6 @ /10/ each	...	3	12	
Vâyu Purâpa, Vol. I, Fase. 3-6 ; Vol. II, Fase. 1-7, @ /10/ each	...	6	14	
Vidhâna Pârijata, Fase. 1-8 Vol. II Fase. 1 @ /10/ each	...	5	10	
Ditto Vol. II, Fase. 2-4 @ 1/4/-	...	3	12	
Ivâdaratuśâkara, Fase. 1-7 @ /10/ each	...	4	6	
Phat Svayambhu Purâpa, Fase. 1-8 @ /10/ each	...	3	12	
Yoga Aphorisms of Patanjali, Fase. 3-5 @ /10/ each	...	1	14	
Ogasâstra of Hemchandra Vol. I, Fase. 1-3	...	3	12	
<i>Tibetan Series.</i>				
Budhyasabdtrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	...	2	0	
Lower Ladakhi version of Kavârâga, Fase. 1-4 @ 1/- each	...	4	0	
Yayâbâga of Dharmakirti, Fase. 1	...	1	0	
Saṅghâ Śâhi Tîb, Fase. 1-4 @ 1/- each	...	4	0	
Koga brjod dpag tshig (Tib. & Sans.) Avadâna Kalpalâ	Vol. I,			
Fase. 1-8 ; Vol. II, Fase. 1-7 @ 1/- each	..	15	0	
her Phayin, Vol. I, Fase. 1-5 ; Vol. II, Fase. 1-3 ; Vol. III, Fase. 1-6, @ 1/ each	14	0		
<i>Arabic and Persian Series.</i>				
Jângirnâmâh, with Index, (Text) Fase. 1-13 @ /10/ each	...	8	2	
Muqaddasî (English) Vol. I, Fase. 1-4 @ 1/- each	...	4	0	
Kbarnâgah, with Index, Fase. 1-37 @ 1/8/ each	...			

Mul-Akārī, Fasc. 1-22 @ 1/- each	... 32	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, 38	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7 Vol. 3, @ 1/- each	... 20	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ 10/-	... 0	10
* Bidāyah-nāhī, with Index, Fasc. 1-10 @ 10/- each	... 11	14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ 10/- each	Rs. 5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	... 2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-2 @ 1/- each	... 3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/- each	... 31	8
Farnān-i-Rashīdī, Fasc. 1-14 @ 1/- each	... 21	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Sīyāh Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	... 4	0
Futūh-ugh-Shām of Wāqīdī, Fasc. 1-9 @ 10/- each	... 5	10
Ditto of Azādī, Fasc. 1-4 @ 10/- each	... 2	8
History of Gujarat	... 1	0
Haft Asnān, History of the Persian Maṣnawī, Fasc. 1 @ 12/- each	... 0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	... 7	8
Iqānamah-i-Jahāngīrī, Fasc. 1-3 @ 10/- each	... 1	14
Iṣbāh, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	... 51	0
Mā'sir-i-Ālamgīrī, Fasc. 1-6 @ 10/- each	... 3	12
Mu'ādir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9 ; Vol. III, 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/- each	... 35	0
Maghāzi of Wāqīdī, Fasc. 1-5 @ 10/- each	... 3	2
Marhamū 'L-Hālī 'L-Mu'Dilā	... 1	0
Muntakhabat-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ 10/- each	... 9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes : Vol. III, Fasc. 1 @ 1/- each	... 16	0
Muntakhabat-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 10/- each	... 11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1	... 1	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ 10/-	... 0	10
Nigāmī's Khiradānah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 12/- each	... 1	8
Qawāniñ's-Nayyad of Khudā Yar Khan Abbāsī, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	... 5	0
Riyāsu-q-Salātīn, Fasc. 1-5 @ 10/- each	... 3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	... 5	0
Tadhkirat-i-Khushnawisān	... 1	0
Tabaqat-i-Nasīrī, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	... 14	0
Ditto Index	... 1	0
Tarikh-i-Firuz Shahi of Ziyāuddin Barnī Fasc. 1-7 @ 10/- each	... 4	6
Tarikh-i-Firuzshahī, of Shams-i-Sirāz Aīf. Fasc. 1-6 @ 10/- each	... 3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/- each	... 3	0
Fuzūk-i-Jahāngīrī, (King) Fasc. 1 @ 1/-	... 1	0
Wiz-o-Itāmīn, Fasc. 1-5 @ 10/- each	... 3	2
Zafarāwīsh, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 10/- each	... 10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 10/- each ... 20
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 8/- per No
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1-71 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1-94 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/- per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 8
8. Moote and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to, @ 6/- each ... 18
9. Kaemiracabdmīrī, Parts I & II @ 1/-
10. Persian Translation of Haji Baba of Isfahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmānī, and edited with notes by Major D. C. Phillott ... 10
11. Studies of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/- each ... 34
12. Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5
13. Motiev Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer

4 JUL 1918

IV.B.413.

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES No. 1358.

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिग्रुहिः ।

श्रीमदुदयनाचार्यविरचिता ।

श्रीवर्द्धमानोपाध्यायविरचित-न्यायवार्त्तिकाशाखिभ-व्याख्याविहिता ।

NYĀYA-VĀRTTIKA-TĀTPARYA-PARISUDDHI

BY UDAYĀNĀCHĀRYA

With a gloss called Nyāya-nibandha-prakāśa by Vardhamānopādhyāya

EDITED BY

Pandit Vindhyaśvarī Prasād Dvivedin

Librarian Govt. Sanskrit College, Benares.

AND

Pandit Lakshamana Sāstri Drāvida

Professor, Govt. Sanskrit College Calcutta.

FASCICULUS III.

G A L C U T T A :

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS.

No. 5, Nundakumar Chawdhury's 2nd Lane,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1 PARK STREET.

1914.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,
 AND OBTAINABLE FROM.

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
 HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
 of the fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

		Rs.	1	1
Advaitachintā Kaṇṭubha, Fasc. 1-8 @ /10/ each		
Aitarēya Brāhmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III,		...		
Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each 14	6	
Alitereya Lochna, 2	0	
Amarakosha, Fasc. 1 2	0	
* Āṇu Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each 2	8	
Anumana Dīdhiti Prasārī, Fasc. 1 @ /10/-		... 1	4	
Āṣṭāśaśārikā Prajñāpānamitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each 3	12	
Ātmatattviveka, Fasc. 1, 0	10	
Āgvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each 3	2	
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10 ; Vol. II,				
Fasc. 1-10 @ 1/ each 20	0	
Bālaṁ Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ each 1	14	
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-5 @ /10/ each 5	0	
Bhāṣavṛitti 0	10	
Bhāṭṭā Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10/ each 4	6	
Baudhastotrasangraha 2	0	
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each 2	8	
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc. 1-6 @ /10/ each 3	12	
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each 3	12	
Cri Caṇṭinātha Charita, Fasc. 1-3 1	14	
Caṭaduṇṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each 1	4	
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each 8	0	
Caṭapathe Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III,				
Fasc. 1-7 Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each 14	6	
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each 3	2	
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/ 3	2	
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2 1	4	
Caṭaśhaśārikā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc. 1-17 @ /10/ each 10	16	
*Caturvarga Chintāmani, Vol. I, Fasc. 1-25 ; Vol. II, Part I,				
Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each 36	14	
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each 2	8	
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/ 1	4	
Qloekavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each 8	12	
*Śrauta Sūtra of Qāṅkhyāya, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ;				
Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each 10	0	
Śri Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each 1	14	
Dāna Kriyā Kaṇḍī, Fasc. 1-2 @ /10/ each 1		
Gadadhara Paddhati Kalasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each 4		
Ditto Āchāra-śraṅgāra Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each 3	4	
Gobhiliya Grīhya Sūtra, Vol. I @ /10/ each 3	2	
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each 2		
Ditto (Appendix) Gobhila Parīṣista 2		
Ditto Grīhya Saṅgraha 0	1	
Haralata 1	1	
Karmapradīpī, Fasc. I 1	4	
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each 1	4	
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each 4	8	
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ /10/ each 5	10	
Kiranavali, Fasc. 1-2 @ /10/ each 1	4	
Mudana Pārijata, Fasc. 1-11 @ /10/ each 6	14	
Mahābhāṣaya-pradīpdyōtī, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III,				
Fasc. 1-10 @ /10/ each 19	6	
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ /4/ 2	8	
Manutikā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each 1	14	
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/ each 9	0	
*Mimikṣā Dārcanī, Fasc. 10-19 @ /10/ each 6	4	
Nāṇyāśāstra Mūṇev Orders, etc. 2	1	

अत्रापि कारकान्तरभ्यश्वरमव्यापारं करणमिति
लक्षणम् । कल्पान्तरं—प्रतिपत्तेरिति । अचाप्यनन्तर-
फलं करणमिति लक्षणं, विकल्पसमुच्चयाभावात् चो-
इवधारणे । अस्मिन् पञ्चे सं एवातिशय इत्यर्थः ॥

कल्पान्तरम् । असाधारणेति ॥

सर्वकरणेष्वसाधारणत्वोपपादनानुपयोगात् प्रकृते
प्रमाणे घटयति । चतुर्स इति ॥ [१८७]

अत्रापि प्रमाविवक्षितजातिभेदव्यपदेशकं प्रमाण-
मिति लक्षणम् । प्रमां प्रति कारणानां साधारणत्वा-
साधारणत्वे निरूप्यमाणे पुरुषविषयस्य साधारणस्य
किमायातमित्यत आह । अशेष इति ॥ [१८१]

कल्पान्तरं—प्रमाकारणेति ॥ [१८१२]

अत्रापि विवक्षितप्रमाजातिभेदौपयिकत्वेन प्रमि-
त्यसमवायिकारणविशेषकं प्रमाणमिति लक्षणमिति ॥

अचापीति । व्यापाराजनकव्यापारवस्त्रमित्यर्थः । अनन्तर-
फलमिति । कार्याव्यवहितप्राकालहृत्तिव्यापारवस्त्रमित्यर्थः ॥

अचापीति । प्रत्यक्षादिचतुष्टयान्यतमप्रयोजककारकलाभ-
त्वर्थः । विवक्षितेति । प्रमाकारणसंयोगजन्यसंयोगजनकत्वे सति
प्रमाकारकत्वमित्यर्थः ॥

“स्वरूपात् कार्यतः कर्तुर्वाक् प्राक् कर्तृकार्ययोः।
प्रमाजातेः प्रमाहेऽनुविशेषान्मानलक्षणम्”

इति सङ्घवहश्चोकः ॥

स्वरूपादिति । यस्य रूपाधिजादेव रूपात् कारकान्तराचरितार्थलक्ष्य तथात्वात् । कार्याहापारवतः फलाव्यभिचारित्वमिति फलादित्यर्थः । कर्तुरिति पञ्चम्यन्तम् । यदानित्यत्वैव लक्षणादर्वाक् प्रागिति यथासङ्ख्यमन्बयः । तेन कर्तुर्वर्कागित्यनेन कारकान्तरेभ्यस्तरमभावित्वं कार्यात् प्रागित्यनेनानन्तरफलं करणमित्युक्तम् । कर्तृच्यापारविषयः करणमित्यपि कर्तुरित्यनेनव सङ्घट्टहीतम् । लक्षणस्य नित्यत्वे ऽपि हेतुत्वाचकपञ्चम्यन्बयस्य श्लेषमित्यध्याहाराद्वृष्ट्यः । यद्यपेषां लक्षणपरत्वे विशेषणवैयर्थ्यं, प्रहृत्तिनिमित्तत्वे अनेकार्थत्वम्, एकस्यैव तस्ये शेषवैयर्थ्यमविनिगमन । तथापि साधकतमत्वमेव निमित्तं, शब्दार्थव्यवस्थापकैः पाणिन्यादिभिराचार्यस्तथा सूचणात् । करणशब्दोच्चारणानन्तरं प्रमाद्यमेदेतद्भेदे वा नानानिमित्तावसायादनेकार्यत्वैवेत्यप्याहुः ॥

रद्धकोषकातल इविधं हि सामान्यं जातिरूपाधित्वं, समवेताजातिः असमवेतं चोपाधिमामान्यम् । अत एव भृष्टपादैः जातेरन्यदेव ऋग्नादि सामान्यं वनादिमामान्यवदभ्युपेतम् । यदाहुः—

“योगिकानां यथा जातिरन्यसामान्यमित्यते ।

तथा समूहसामान्यं जातं जातिविलक्षणमिति”(१)

(१) तत्त्वशार्तिके ३ अ ३ पा. १ अविकरणे ।

तदेभिर्निमित्तैः करणव्यवहारे व्यवस्थायमाने
यदि कर्मादिव्यवहारनिमित्तसन्नाविशात् तद्ववहारो
भवति, भवतु, तस्येष्यमाणत्वात्, यैर्निमित्तैस्तु कर्मा-
दिव्यवहारो नेष्यते स तु नास्येव । तथाहि—सर्वत्र
कर्मव्यवहारः करणव्यापारविषयत्वादिभिः, करणव्यव-
हारश्च कर्तृव्यापारविषयत्वादिभिः । एषां निमि-
त्तानां भेदं एवेति नातिप्रसङ्गः ।

इति प्रमाणत इतिपदतात्पर्यव्याख्याव्याख्यानम् ।)

“तात्पर्यतो व्याचष्टे”—वाच्ये(१)स्फुटत्वादित्यर्थः ।

एवं च सत्यगे उर्ध्यते इति व्युत्पत्तिरपि तात्पर्य-
परतयैवेति मन्त्रव्यम् ।

कस्मात्पुनरिति । [१८।८] न हि प्रमाणविषयस्य
प्रमाणस्थार्थवत्त्वमव्युत्पादनीयमेवत्याशङ्काबीजम् ।

तथा च करणत्वमप्युपाधिसामान्यमित्याहुः । तच । जातेरेव
परम्परासम्बन्धेन तद्ववहारोपपत्तावखण्डे तस्मिन्मानाभावात् ॥
(इति प्रमाणत इति पदतात्पर्यव्याख्याव्याख्यानम्) ।

पर्याव्याख्याने हेतुमाह । वाच्य इति ॥

१८६ सटीकन्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ [अ. १ चा. १

तत्पर्यान्तरमिति । [१८२१] कथञ्चित् भागसिद्धता-
परिहारस्य फलस्यैकत्वात् । तत्किं ? प्रवृत्तिसामर्थ्या-
भावात्तद्प्रमाणमेवित्यत आह । न चेति । [१८२२]

कथं तहि तत्प्रामाण्यमवसेयमित्यत आह । त-
स्यापौति । [१८२३]

न तावत् सर्वे विषयः सर्वव सर्वस्य सर्वदोपेक्षणीयः,
निर्माणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथा चानुपेक्षणीयतादशायां
प्रवृत्तिसामर्थ्येन तद्विषयस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यमवधार्य
गृहीतेन तज्जातीयत्वेनोपेक्षणीयतादशायामपि प्रामा-

अग्रिमवाच्यार्थव्याख्याने विरोधं परिहरति । कथञ्चिदिति ।
फलाभेदे ऽपि विषयभेदमात्रेणित्यर्थः । फलाभेदमाह । भाग-
सिद्धौति । प्रमाणविषयप्रमाणोपेक्षणीयविषयप्रमाणयोरपि प्रमाण-
त्वात् प्रमाणमात्रपक्षीकरणे पक्षे ऽन्तर्भावात् तत्र भागे समर्थ-
प्रवृत्तिहेतुत्वस्य हेतोरसिद्धा तयोः पक्षबहिर्भवेन तत्परीहारस्य
फलस्याभेदादित्यर्थः । न च तयोरपक्षते ताभ्यां हेतुव्याख्यात-
साधारण्यम् । निश्चितमाध्यस्यैव सपक्षत्वात् । अनुमितिकाले
च तयोः साध्यवत्त्वानिश्चयादित्युक्तम् । अप्रमाणते हेतोरपेक्षा-
यामाह । तत्किमिति ॥

(इति अर्थपदतात्पर्यव्याख्याव्याख्याव्याख्यानम् ।)

गच्छं सुयहसेव, यवाप्याहत्य प्रवृत्तिर्न भूता(१)तःप्राप्यस-
भवद्वाधसंवादित्वं प्रात्यचिकमानुमानिकमौपदेशिकं
वा तज्जातीयत्वमवसेयमित्यच्चर्थः ।

(इति अर्थपदतात्पर्यव्याख्याव्याख्यानम् ।)

शड्कानिवर्त्तने मन्द दृत्यत आह । अयमभिस-
म्बिरिति । [१८.२६] साक्षात्तनकत्वं गृहीत्वा व्यधिकर-
णात्वशङ्का माभूदित्यवश्यं परम्पराजनकत्वं दर्शनीयं
तच्च प्रमाणस्य प्रतोतिजनकत्वकथनमन्तरेणाशक्य-
मित्यर्थः ।

कथमयमर्थो वार्त्तिकालभ्यत दृत्यत आह । प्रमा-
णस्य विशेष इति । [१८.५]

एतावतापि किमुक्तमित्यत आह । एतदुक्तं
भवतीति । [१८.६]

ननु तवायमाशयो न तु वार्त्तिकाकृत दृत्यत आह ।

साक्षादिति । प्रमाणमर्थवदित्यत्र समर्थप्रवृत्तिसाक्षात्तनकत्वं
हेतुरपश्चधर्मः स्यात् प्रवृत्तेन्द्रानजन्यत्वात्, अतः परम्परया तज्जन-
कत्वं विवक्षितमतः परम्परया इर्थप्रतिपत्तिहारा प्रमाणस्य तद्द
हेतुत्वं दर्शयितुं प्रमाणत इत्युक्तमित्यर्थः ।

तदिदमुक्तमिति । [१६१] तदिदमपरमनर्थसूत्रम् । न हि प्रतिपत्तिप्रवृत्तिसामर्थ्ययोः प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यभाव इत्यत आह । अयमर्थ इति । [१६२]

नन्वर्थपदेन सर्वसङ्ग्यहोऽयुक्त एव किमित्याशङ्काते तथाविधशङ्कायामनवस्थानादित्यत आह । एकदेशोति । [१६१२] व्याघात इति ।

यद्यप्यपवर्गस्य सुखदुःखतडेतुभावो नास्यत एव तथात्वेनार्थमाणतया उर्थपदेन सर्वसङ्ग्यहोऽप्यशक्यः । तथापि तदभ्युपगमे व्याघात एव मङ्गुट इति स एवोक्तः । स च शास्त्रावतारेण यदि द्व्यपवर्गः सुखदुःख-तडेतुरूपतया हैयः स्वीकृतः तर्हि शास्त्रमपि विपरीतप्रयोजनत्वादनारभणीयं शास्त्रप्रमाणयोरु सामान्यतो यद्यपि दुःखहेतुत्वं, तथाऽपि विवक्षितपरमपुरुषार्थविषययोरुडेतुतया दुःखहेतुतां परिभूय उपादेयत्वमेव, अन्यथा पुनरपि स एव व्याघातः ।

अनर्थसूत्रम्-अनर्थसूचकमित्यर्थः । अत वैतुमाह । न होति । नार्थप्रतिपत्तिः प्रवृत्तिसामर्थ्यज्ञापिका किं तु तज्जनिकेत्यर्थः ॥

एकदेशिमततात्पर्यमाह । नन्विति ॥

स चेति । स—व्याघातः । सहार्थं लृतौया । तमेवाह । यदि होति । शास्त्रप्रमाणयोरिति । यथा परमपुरुषार्थस्तर्गसाधने

नन्वशक्यत्वेनाहेयत्वे सुखतद्देतुत्वेनोपादेयत्वमपि
कथमित्यत आह । न चास्मादिति । [१४।८] तस्मादु-
भयथापि स्वात्मनि क्रियाविरोधेन परमपुरुषार्थहेतुत्वेन
च प्रमाणमशक्यहानम् । न चैवं सत्यहानिरेव स्यात्
स्वोच्छेदककारणवशेनोपादेयस्य पुरुषप्रयत्नेनाशक्यहा-
नस्यापि सुखवदुच्छेदादित्यर्थः ।

अधिकारादनुवृत्तेरित्यनुपपन्नमादिवाक्यत्वादित्यत

दुःखमये ऽपि यागादौ प्रवर्त्तते तथा परमपुरुषार्थापवर्गसाधने
दुःखहेतौ शास्त्रादावपौत्यर्थः ॥

नगु शक्यत्वश्चुत्पादनावसरे ऽपवर्गसाधनत्वाभिधानमर्थात्तर-
मित्यत आह । नन्विति । उभयथापौत्यस्य विवरणं स्वात्मनोति ।
हानेः प्रमाणसाध्यतया तेनैव न तहानिः शक्या प्रमाणहानिदशायां
तत्साधनतया प्रमाणोपादेयतापत्तेरित्यर्थः । परमेति । प्रमाणहानी
तत्साध्येष्टानुपपत्तिप्रसङ्गात् न युक्ता प्रमाणहानिरित्यर्थः । न
चैवमिति । एवं पूर्वोक्तयुक्तिभ्यामस्य प्रमाणस्यापवर्गदशायामप्य-
हानिरेवत्यर्थः । स्वोच्छेदककारणवशेनोच्छेदा-
दित्यन्वयः । स्वकारणशरीरेन्द्रियाद्युच्छेदात् तत्कार्यप्रमाणस्यापि
सुखस्य चोच्छेदादित्यर्थः ॥

अधिकारशब्दस्याधिकारसूत्रादावनुवृत्तिवाचकत्वेनावृत्तस्य
योग्यतापरत्वे बोजमशुभ्रत्तिपरत्वे बाधकमाह । अधिकारादिति ।

आह ।^१ प्रवृत्तिसामर्थ्यत् । [१६।१२] अधिकारो योग्यता सा चाव प्रकृतत्वात् प्रवृत्तिं प्रतीत्यर्थः ।

एकदेश्युपालमे पूर्वहेतुभिः सह हेत्वन्तरस्य समुच्चयं दर्शयन्नाह । न केवलमिति । [१६।२४] अशक्यत्वादपि-संविदि हेत्वोरसिद्धेगिति श्रेष्ठः ।

नन्वसंवेद्यमानायाः संविदः प्रमाणसङ्कावे कथम-
संवेद्यत्वं, तदभावे तु कथं सत्त्वव्यवहार इत्यत आह ।
न तावदिति । [१६।२८]

अस्यादिवाक्यत्वेनैतत्पूर्ववर्त्ति नास्थेव वाक्यं यस्यैकदेशो ऽआनुवर्त्तेत्यर्थः । तथापि योग्यतामात्रमधिकारपदार्थो न तु प्रवृत्तिसामर्थ्याधानयोग्यतेत्यत आह । अधिकार इति । योग्यतायां विशेषः प्रकरणादिलभ्य इत्यर्थः ॥

ननु पूर्वोक्तहेतूनामनुवादः किमर्थ इत्यत आह । एक-
देशीति । तथा चावान्तरार्थात्तरकथनेन पूर्वहेतूनामन्तरितत्वात्
तेः सह समुच्चयार्थमनुवाद इत्यर्थः । अशक्यत्वे हेतुर्नीक्त इति
तमाह । संविदीति । हेत्वोरिति । सुखदुःखहेतुभावस्यार्थमाण-
त्वस्य चेत्यर्थः । न च बुद्धित्वेनैव सुखदुःखहेतुभावः तच्च तदाय-
स्तीति वाच्यम् । उपेक्षणीयज्ञाने निर्विकल्पके च तदभावेन
विशिष्टज्ञानविशेषत्वेन तद्योग्यत्वादिति भावः ॥

ननु सर्वासां संविदां संवेद्यत्वे मानाभावेनैवासंवेद्यत्वसिद्धेः
किं ? तत्पाधमेनेत्यत आह । नन्विति ।

अनवस्थाप्रसङ्गलक्षणं तर्कं दशयता तत्रिपर्यये
 मानसं प्रत्यक्षं प्रमाणमादर्शिं अज्ञातोपरत-
 ज्ञानव्यवहारे कालान्तरे तदिष्यस्मरणं निमित्तम् ।
 एवं च सामान्याकारेण जिज्ञासानुरोधात् तज्ज्ञान-
 मस्त्वेव, अज्ञातस्य विधिनिषेधव्यवहाराविषयत्वात् ।
 ततस्य सामान्याकारेण सिद्धमादाय विचारो, यदि ज्ञान-
 विषयं ज्ञानमवश्यं ज्ञायेत अवश्यं वा जिज्ञास्येत तदा
 ज्ञानपरम्परालक्षणाऽनवस्था स्यात्, सा त्वनुपलभ्बा-
 धितेत्यर्थः । तदिदमुक्तं कस्याश्चिदिति ॥ [२०१]

तर्कस्य स्वतन्त्रस्थासाधकत्वात् तदनुग्राहं मानमाह । तदि-
 पर्यय इति । सर्वासां संविटां संवेदात्माभाव इत्यर्थः । न च
 येन मानसप्रत्यक्षेण चरमबुद्धावसंवेदत्वं तर्नेव तत्संवेदनात् कथ-
 मसंवेदत्वं? न आधिकरणज्ञानव्यतिरिक्ताभावज्ञानमिति वाच्यम् ।
 उपान्यवुद्धावेव संवेदसंवेदनविषयत्वत्यतिरिक्तस्य मनसा अहणात् ।
 ननु चरमबुद्धरसंवेदत्वे तत्र मानाभात् तदसिद्धिरेव स्यादित्यत
 आह । अज्ञातेति । ननु स्मरणाऽप्यनुभवस्य कारणत्वात् तज्ज्ञानं
 स्वादेव । न । बुद्धिलेन सामान्यलक्षण्या प्रत्यासस्या तदनु-
 भवात् । न च तथापर्यमाणत्वापत्तिः योगजधर्माजन्यसामान्य-
 स्वाच्छणप्रत्यासस्यजन्यस्वविषयकसविकल्पकाजन्यजन्यसाक्षात्का-
 रविषयत्वरूपार्यमाणत्वस्य निषेधात् । एवं चेति, बुद्धिलावच्छिदं

भाष्यग्रन्थेनेतिवदता ग्रन्थविरोधस्मेत्यपि दर्शितम् ।
 (इति प्रमाणार्थपदयोः पदकृत्यमेकदेशिव्याख्यान-
दूषणं च ।)

चतुष्टयस्योभयत्वविरोधं परिहरन्नाह । कार्यकार-
 णाभ्यामिति । [२०३]

नन्वर्थशब्दस्य प्रयोजनवचनत्वे उपि विरोधव्यधि-
 करणत्वे तदवस्थे एवेत्यत आह । चन्दनादीति । [२०४]

ज्ञायत एव न वंति सामान्याकारेण संशयात्तज्जनितज्जासया
 सामान्यतो ज्ञातायामन्तिमवृद्धौ विचारे उनवस्थामहकृतेन मनसा
 संवेद्यत्वाभावो ज्ञायत इत्यर्थः ॥

ग्रन्थविरोधस्मेति । एकदेशिव्याख्येयभाष्यविरोधादपि तद्वा-
 ख्यानमयुक्तमित्यर्थः ॥

(प्रमाणार्थपदप्रयोजनमेकदेशिव्याख्यानदूषणं च ।)

चतुष्टयस्येति । सुखदुःखयोस्तत्त्वाधनयोश्च चतुष्टयत्वादुभयत्व-
 विरोधः सुखदुःखयोः कार्यत्वेन तत्करणयोश्च कारणत्वेनैकं विव-
 च्छित्वा परिहृत इत्यर्थः ॥

परिसङ्ग्याशब्दस्य परिगणनार्थत्वमपहाय नियमार्थत्वाख्याने
 बीजमनुपपत्तिमाह । नन्विति । प्रमाणप्रयोजनस्यापि सुख-
 दुःखतत्त्वाधनभावेन परिसङ्ग्यातत्वाविरोधो व्यधिकरणत्वम-
 पञ्चधर्मलं चाचापि व्याख्याने तदवस्थमिति नियमार्थतया परि-
 षड्ख्याशब्दो व्याख्यात इत्यर्थः ॥

परिसंख्यातुं नियन्तुमिति वदता गणनीयार्थे उन्भुपगमेन निराकृतः । अथ किमभिप्रेत्याप्रस्तुतमेव भाष्यकृतेदं प्रस्तूयत इत्यत आह । एवं किलेति । [२०।१२]

न प्रमाणप्रयोजनं भवितुमर्हतीति, प्रमाणस्य भूतार्थत्वादिति भावः । तथा च प्रमाणादीनां शक्यज्ञानत्वे उपि तद्वात्पादकं शास्त्रमनारम्भणीयमेव, पारमार्थिकप्रयोजनाभावादिति निगर्वः ।

विरोधपरिहारार्थं स्थृत्यति । परिसंख्यातुमिति । व्यधिकरणत्वं चाये निरस्य यथोक्तेनैव प्रक्रतोपपादनादेवं किलेत्यादेराधिकमाशङ्काह । अथेति । अप्रस्तुतं—प्रकृतानुष्पादकत्वादित्यर्थः । हण्डज इवेति (१) टीकायां पिपासोरिवेत्यर्थः ॥

सुखादीनां प्रमाणप्रयोजनत्वाभावे हेतुर्नेत्र इति तमाह । प्रमाणस्येति । भूतार्थत्वं—सत्यप्रयोजनत्वं प्रमाणस्य प्रवृत्तिहेतुज्ञानहारा प्रवर्त्तकस्वं तज्जेष्टसाधनताज्ञानम् । न च काल्पनिकस्येष्टत्वं सत्याधनत्वं च सञ्चवतीत्यर्थः । एतावता यदूषणं प्रकृते तदाह । तथा चेति ।

कार्यकारणभावो यदि पारमार्थिकः स्याक्षीलादिवत्सर्वसाधारणः स्यात्, न चैव, तस्मात् पारमार्थिक इति दूषणं यद्यपि प्रकृते, न हि प्रकृते कार्यकारणभावमावं दूष्यते किं तु पुरुषविशेषसम्बन्धिताया नियतकार्यहेतुत्वं, तथापि यथा पुरुषविशेष-

(१) हण्डजोरिवेति—२ य० पा० ।

सर्वसाधारणनीलादिवैधर्म्येण हि काल्पनिकत्वं
कार्यकारणभावस्य व्युत्पादयता नीलादि पारमार्थिकं
खीकर्तव्यम् । तदपारमार्थिकत्वे त्वभिमतसिद्धिरेव न
स्यात् । न च कार्यकारणभावस्यापारमार्थिकत्वे नीला-
दि पारमार्थिकं भवतुमर्हति, नियत्वप्रसङ्गात् । तम्माद्यो
नीलादि पारमार्थिकमिळति तेन कार्यकारणभावोपि
पारमार्थिक एष्टव्यः । न चोभयमपि । तथा च
तुल्यमेतत् । इदं त्ववशिष्यते । कथमेकमनेकं परम्पर-
विरुद्धं कार्यं कुर्यात् । तत्स्वभावत्वादिति यदि,
तदोत्पत्तेराभ्य कुर्यात् अविशेषात् तवाह । निवे-
दयिष्यते हौति । [२०१८]

मन्बन्धिकार्यनिरूप्यत्वेन हेतुलस्य नैयत्यं निविद्यते तथा कार्य-
विशेषघटादिनिरूप्यत्वेनापि हेतुलं निराक्रियत इति कार्यकारण-
भावमात्रमेव निराकृतमिलभिप्रेत्याह । सर्वसाधारणेति । तद-
पारमार्थिकत्वं इति । नीलादेरपारमार्थिकत्वे तदैधर्म्येणास्य
पारमार्थिकत्वमेव स्यादित्यर्थः । तथा चेति । नीलादावपि
काल्पनिकत्वं तुल्यमिति न तदैधर्म्येण काल्पनिकत्वं कार्यकारण-
भावस्य सिद्धातीत्यर्थः ॥

ननु जात्या कार्योत्पत्तिर्नान्वितेति किं ? तत्साधानेनेत्यत

न जाया-जन्मप्रभृति सहकारिनिरपेक्षतयैत्यर्थः ।
जातिदेशेति । [२०११] स्वभावंनियामिका जातिः ॥
अव्यवस्थयेति । [२०१२] सहकारिव्यवस्थावैचिचेत्रणे-
त्यर्थः । प्रमाणार्थः सुखदुःखलक्षणोऽनियतः—चन्द-
नात् सुखमेव करण्टकाङ्गुःखर्मवेति नियमरहितः, अनि-
यतहेतुकत्वात्—अनियतचन्दनादिसहकारिकारणक-
त्वादित्यर्थः । प्राणभृदिति सहकारिवैचिचन्द्रसूच-
नाय । अत एवोदाहरणमनियतकालमिति । यथा-

आह । जन्मेति । जातेरपि न सहकारित्वमित्यन्यथा व्याचष्टे ।
स्वभावेति । स्वो भावः कारणत्वम् । तत्रियामकत्वं तदवच्छेदकत्वं
चन्दनत्वादिजातेरित्यर्थः ॥

नगु कार्यकारणभावस्याव्यवस्थायामनियमे सर्वे सर्वसाङ्गवे-
दित्यत आह । सहकारीति । प्रमाणार्थः—प्रमाणप्रयोजनम् ।
यद्यप्यनेन कारणे नियमः प्रतिषिद्धते अनियतहेतुत्वं च हितुः
कार्यहृत्तिरिति व्यधिकरणस्तथापि चन्दनमेव पञ्चीकृत्य सुख-
दुःखजनकयावस्थहकारिमत्त्वेन सुखदुःखजनकत्वं तज्जनकसह-
कार्यभावेन तदजनकत्वं वा साधमिति भावः । नगु चानियत-
हेतुकत्वमात्रं साध्याप्यमिति प्राणभृदिति व्यर्थमित्यत आह ।
सहकारीति ।

अनियतकालेखुपलच्छर्णं देशावस्थासहकारिणामपि अ-
नियमो द्रष्टव्यः ।

एतदुक्तं भवति—यथा केषु चित्कालदेशावस्था-
सहकारिषु सत्सु मेघाः सलिलमुहिरन्ति, केषु चित्
सत्सु स्वत एव सलिलं पिबन्ति, तथा चन्दनादयोऽपि
केषु चित् सुखं जनयन्ति केषु चित्ते दुःखमिति ।

विष्टः—दण्डाक्रष्टः कर्मकरः ।

ननु अर्थवति च प्रमाणी प्रमावादीन्यर्थवन्ति
भवन्ति ज्ञायन्ते इत्यभिप्रेतं न तु जायन्ते इति, न
चैवमस्ति, प्रमिलव्यभिचारेणैवेतरेषामव्यभिचारावधा-
रणादित्यत आह । यद्यपौति । [२१॥१]

न च वाच्यं वैदिकी प्रतिपत्तिरव्यभिचारिणी
आप्नोपदेशजप्रतिपत्तित्वादिति शक्यत एषेति । न

यषेति । उभयजनकमपि यदा यज्ञहकारिसमवहितं तदा
तज्जनयतीति सामान्येन व्याप्तिरित्यर्थः ।

आक्षिपसभावनायामर्थवन्तीति सम्भूत्युं विवेचयति । ज्ञायन्त
इतीति । प्रमितौति । तथा चार्याव्यभिचारज्ञापकत्वेन प्रमितैरेव
प्राधान्यं गुणमिति भावः ।

आप्नोपदेशजेति । यद्यपि यत्र क्वचिदाप्त्वमनासप्राधारणं,

आपोपदेशो ऽव्यभिचारिणीमेवार्थधियमाधत् दृत्यन-
वधार्य शक्यमिदं, न वा ऽव्यभिचारिप्रतिपत्तिजनक-
त्वादन्यदेव प्रमाणानामर्थवत्त्वमित्युक्तमेवेति । तथापि
लोके तावदेवमस्तौति चेत् अत आह । अहष्टा-
र्थेति । [२७।१७]

यद्यपि तत्प्रमवायः-प्रमासमवायः प्रमाणत्वमिति
प्रकृतोपयोगि स्यादेव, तथापि वार्त्तिककृता प्रश्नो-
पलक्षणाभ्यां स्वातन्त्र्यमुपक्रान्तं, सामान्यन्यायेन विशे-
षोऽपि लभ्यत दृत्यभिसम्बाय तथैव व्याचष्टे । कारका-
भिधानेनेति । [२२।२] प्राधान्येन धातुप्रत्ययाभिधीय-

प्रकृतविषयास्त्वं च तद्विषयकज्ञानप्रामाण्यमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्य-
तथापि मन्वायुर्वेदैककर्तृकवाक्यजप्रतिपत्तित्वादेदजप्रतिपत्तित्वा-
देति विवक्षितम् । अवापोपदेशस्य प्रमाकरणस्यौपजीव्यत्वात्
प्राधान्यमित्याशयेनाह । तथापीति ।

सामान्येति । सामान्येन कर्तृत्वेन प्रमाणत्वं लभते विशेषेन
तु प्रमाणत्वेन सामान्यं कर्तृत्वं न लभ्यत इति सामान्यप्रतयैव
यास्यानमित्यर्थः । आस्यातप्रत्ययाभावे ऽपि पाचकादिपदे
कर्तृत्वमित्येतदर्थमास्यातपदस्य प्रत्ययमात्रपरत्वमाह । धातु-
प्रत्ययेति । एतावस्थावं च करणादिसाधारणं एकस्थात् कार्य-
मुत्पत्तेः करणादेवपि तादृशस्यापारशालिम्बादिति तद्विवक्षितः

मानव्यापारसम्बन्ध एव तत्प्रमाणयः । प्राधान्यं च
कारकान्तरात्तेरश्वीन्यमावभिप्रेतं, तेन पचतीत्यादौ
सर्वत्रातिरश्वीनपाकादिव्यापारवतो देवदत्तादेव व कर्तृ-
त्वं सिङ्गं भवति । पाचयतीत्यादौ तु प्रयोज्यव्यापा-
ग्रप्रतीतावपि तस्यान्यतिरश्वीनत्वात् न तद्वतः कर्तृत्वं,
किं नाम ?, प्रयोजकस्यैव, तद्व्यापागस्यातिरश्वीन-
त्वात् । एवं तर्हि—

“स्वव्यापारं हि कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके”—

इति न्यायेन करणादिव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इत्यत
आह । प्राधान्येनेति । [२१६] स्वव्यापारापेक्षया न कर-
णादिव्यवहारः, किं तु प्रधानक्रियापेक्षयेत्यभिसम्भिः ।
ननु च कारकसाध्यत्वाऽविशिष्टे ऽपि प्रधानक्रियापेक्ष-
प्राधान्यपदस्य प्रयोजनमिति दर्शयितुं प्राधान्यं व्याचष्टे । प्राधान्यं
चेति । न करणादेः साक्षात्तदभिधीयमानव्यापारसम्बन्धः, किं
तु कर्तृतेरश्वीन कर्तृत्वं तस्मबन्धो न कारकान्तरगम्भः तथा च
कारकान्तरागम्भतादृशव्यापारसम्बन्ध एव कारकान्तरात्तेरश्वीन्य-
मिति न करणादौ प्रसङ्ग इत्यर्थः । पाचयतीत्यादाविति ।
प्रयोजकतादृशव्यापारसम्बन्धहारकः प्रयोज्यस्य तस्मबन्ध इति
प्रयोजक एव कर्ता न प्रयोज्य इत्यर्थः । प्राधान्येन चेत्यादि-
पत्त्वोपयोगार्थमाह । एवं तर्हीति ।

येतदेव कुत इत्यत आह । अवान्तरंति । [२२७] अस्मि हि काञ्चित्क्रियामुद्दिश्य प्रवर्त्तमानानां कारकाणामवान्तरव्यापारयोगो, न त्वान्तरव्यापारार्थमेव तेषां प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

ननु न सर्वे व्यापारः प्रधानक्रिया वा पुरुषमाश्रयते तत्कथमाह “पुरुष” इतीत्यत आह । पुरुष इति प्रकृतापेक्षम् । [२२८] तदेतदैयाकरणानां लक्षणं, तत्त्वानुपपन्नं, शब्दप्रयोगमात्रस्यावस्थापकत्वात् व्यवस्थाहेतोश्च लक्षणत्वात् । अभिधानयोग्यता लक्षणमिति चेत् । न । तस्या एव विचार्यमाणत्वात् । विवक्षा-

क्रियामुद्दिश्येति । उद्देश इच्छा, सा चाचेतनं यद्यपि नास्ति सथापि तत्कारकजन्यकार्याज्ञनकर्त्त्वे मति तत्कारकजन्यत्वं, कारकसञ्ज्ञतकारकजन्यक्रियात्वं वा प्रधानक्रियात्वमिति भावः ।

नन्वेतत्कर्तृलक्षणमचेतनसाधारणं अचेतनकर्तृत्वे चापमिङ्गान्तरिति तदूषयति । तदेतदिति । अभिधीयमानत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा, आद्यं दूषयति । शब्दप्रयोगमात्रस्येति । अनभिधानदशायां कुर्वतोऽप्यकर्तृत्वापत्तेरित्यर्थः । अन्ते चेतरव्यावृत्तानुगतोपलक्ष्यसम्भवे तस्यैवावश्यकत्वेन लक्षणत्वापत्तेः, तदसम्भवे चोपलक्षणत्वाभावादिति भावः । तस्या एवेति । योग्यतावच्छेदकज्ञानाभावे तदज्ञानात्, ज्ञाने वा तदवच्छेदकस्याऽवश्यकत्वेन

२१० सटीकन्यायवाच्चिकतात्पर्यपरिशद्वौ [अ. १ आ. १

मावसिति चेत् । न । तस्या अपि निमित्तमन्तरेणा-
व्यवस्थितेरित्याशयवानाह ।

लक्षणान्तरमिति । [२१६] पुरुष इति कर्त्तते ।

तथा च तत्प्रयोक्तृत्वमित्यच तस्य प्रयोक्तेति विग्रह-
शङ्खा माभूदित्याशयवानाह । तस्य चेतनस्येति । [२१७]
एतेन स चासौ प्रयोक्ता चेति वा, तस्य चेतनस्य प्रयो-
क्तृत्वं धर्मो वा इत्यर्थः ।

सर्वकारकार्णीति स्वेतरपरस्परविसद्वशानेककार-

लक्षणत्वादित्यर्थः । विवक्षातः कारकार्णीति वैयाकरणमते
यदा यस्य कर्तृत्वं विवक्ष्यते तदा स कर्त्तेति शङ्खर्त । विवक्षेति ।
विवक्षाया अपि विशेषणत्वोपलक्षणत्वयाऽरभिधीयमानत्वपञ्च-
दूषणान्येवेति निराकरणाति । तस्या अपोति ।

तस्य प्रयोक्तृत्वमिति विग्रहव्यावर्त्ते विग्रहान्तरे दोषमाह ।
पुरुष इतीति ।

तस्य प्रयोक्तेति विग्रहे पुरुषप्रयोजक एव कर्त्ता गम्येत न त्व-
चेतनप्रयोजक इत्यव्यासिरित्यर्थः । एतेनेति । स चासौ प्रयोक्ता
चेति तत्प्रयोक्ता तस्य भावः तप्रयोक्तृत्वम् । तस्य प्रयोक्तृत्वं धर्म
इति वा षष्ठीसमाप्तम् इत्यर्थः । यद्यपि तप्रयोक्तृत्वमित्यच लृचः
कर्त्तरि विधानादाक्षाशयस्तत्राऽपि कारकप्रयुक्तानुकूलज्ञानेच्छा-
क्षतिसमवायिलं कर्तृत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ।

काभिप्रायम् । तेनादृष्टमनधितिष्ठतोऽपि कुलालस्य
कर्त्तव्यमन्नतमेवेति ।

एतावतैव लक्षणे परिसमाप्ते दूतराप्रयोज्यत्व-
मित्यनेन चेतनप्रयुक्तिं प्रति स्वातन्त्र्यमितरेषां व्यव-
च्छिन्दता परम्परप्रयोजकत्वमपि व्यवच्छिन्नम् । चेतन-
स्यापि तानि व्यापारयत एव कर्तृत्वमित्युक्तम् । तथा
च यथा कार्यं कर्त्तव्यीनं तथा कारकान्तराधीनमित्यु-
भयव्यापात् कार्यादिकतगपाये उन्यतरापाय इति
ननु सर्वकारकप्रयोक्तुलं कर्तुरसिङ्गं कर्तुरदृष्टस्य च कार-
कस्य कर्त्रा उन्धिष्ठानादित्यत आह । अत्र चेति । तथा च सर्वपदं
न यावकारकपरं किञ्चनेकतत्परमतः स्वस्यादृष्टस्य च कर्त्तानधि-
ष्ठाने ऽपि न दोष इत्यर्थः । यत्रैकजातीयानेककारकव्यक्त्यधि-
ष्ठातृत्वं तत्र कर्तृत्वव्यावर्तनाय विसद्वशेति विशेषणम् । स्वरूप-
कथनमात्रपरं वा । अदृष्टमिति । आक्षानं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

परस्परेति । कर्तृविनाक्षतस्य चक्रादेन दण्डादिप्रयोज्यत्व-
मित्यर्थात् न कर्त्रा विना दण्डादिबक्तादिप्रयोजक इत्यर्थः ।
यत्रापि चेतनस्यादृष्टादेन प्रयोजकत्वं, तत्रापि न कारकाणां
परस्परप्रयोज्यत्वं किं तु तत्रेष्वर एव परमाग्वादिकारकप्रयोक्त-
त्याह । चेतनस्यापौति । उक्तं-तत्प्रयोक्त्वमित्यनेन । ननु तत्र
चेतनाधिष्ठाने किं मानमित्यत आह । तथा चेति । एवं च
चेतनाधिष्ठानं विना कार्यमेव नास्तीति चेतनस्यैव कारक-

२१२ सठीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ [अ. १ आ. १

दर्शितम् । अतो लक्षणस्य नातिव्यापकत्वम् । अचेत-
नेषु तु कर्तृव्यवहारः कथमित्यवशिष्यते तवाह । अचे-
तनस्य लिति । [२११] स्वाभाविकं-मुख्यम् ।

“तत्त्वं हि प्रमाणव्याप्तत्वं प्रमाणव्यापारविष-
यत्वं”मिति वदतः करणव्यापारविषयः कर्मेति कर्मल-
क्षणं सम्भवतम् । अत्र च लक्षणे इवान्तरव्यापारो ग्राह्यः,
प्रकृते च प्रधानव्यापारः प्रमितिलक्षण इति विभागः ।

विनियोज्यतेति । [२१२] अनेन वार्त्तिकस्यस्य विनियो-

प्रयोक्तृत्वमित्यर्थः । अत इति । यदीतराप्रयोज्यत्वमित्यनेनाचेत-
नकारणानां परस्यग्रप्रयोजकत्वं न व्यवच्छिद्येत तदा कर्तृलक्षणम-
चेतने इतिव्यापकं स्यादित्यर्थः । अचेतनस्य लितीति । रथो गच्छती-
त्यादौ व्यापारवत्त्वमात्रगुणयोगान्नौणः कर्तृव्यवहार इत्यर्थः । ननु
कर्तुर्रपि कृत्युपाधिकं कर्तृत्वं न स्वाभाविकमित्यत आह । मुख्यमिति ।

अत लक्षण इति । अवान्तरव्यापारशक्तुर्बटसंयोगादि स्तुहिषयः
कर्म । न च हस्तादिकरणव्यापारविषयत्वेन दावादेरपि क्षिदाकर्म-
त्वापतिः, यावल्करणव्यापारविषयत्वस्य विवर्जितत्वात् । न च वर्य-
विशेषणत्वं, प्रवृत्तिनिमित्तनिर्वचनादिति भावः । प्रकृते लिति ।
तदेतुप्रमितिरूप एव प्रधानव्यापारो ग्राह्य इत्यनुष्ठर्यत ।

केचित्सु कर्मलमपि तद्विषयत्वमेवासु ? युक्तं चैतल्करणस्य मनसो
व्यापार आमज्ञानम् । तद्विषयस्यामनोपि ज्ञानक्रियाकर्मत्वोप-

गस्य विषयनिष्ठत्वं दर्शयता योग्यतापि विषयगतैव द्रष्ट-
वेत्यपि दर्शितम् । तेन विनियोगाय(१) योग्यता विषय-
गतैवेत्यर्थः । ज्ञानपरं चैतत्-तेनायमर्थः विनियोगो वा
र्थगतः तद्योग्य ताज्ञानं वा चतुर्वर्गस्य पर्यवसानमिति ।
(सोऽयं इत्यादि-परिसमाप्त इत्यन्तभाष्यतात्पर्य-
व्याख्याव्याख्यानम् ।)

पञ्चेति । [२११६] रूपं संज्ञा संस्कारो वेदना विज्ञा-
नमिति । तद्व रूपरसगम्भस्पर्शशब्दा-रूपस्कम्भः, सवि-
पत्तेः रन्यथा तु तद्वाक्तापत्तिः । न चैवमतौतानागतयोरपि प्रमि-
तिविषयलेन कर्मत्वापत्तिः, कारकलेन विशेषणादित्याहुः ।

विषयगतैवेति । एवकाराद्व विनियोक्तृगता । एवं सति
योग्यतया सममनव्ययं परिहरति । तेनेति । विनियोगाय-उपा-
दानायेत्यर्थः । तादर्थे चतुर्थी । तथापि विषयगता विनियोग-
योग्यता न चतुर्वर्गव्यापारः प्रमातर्यभावादिति ज्ञानपरत्वमाह ।
ज्ञानपरं चेति । उपेक्षणीयमधिकत्वाह । तद्योग्यतेति ।

(सोऽयमित्यादि-परिसमाप्त इत्यन्तभाष्यतात्पर्यव्याख्या-
व्याख्याव्याख्यानम् ।)

सौगतमतं व्याचष्टे । रूपमिति ।

विनियोगोपयोग्यतेति २५० पा० ।

कल्पकं विज्ञानं संज्ञास्कन्धः, समनन्तरप्रत्ययः संस्कार-
स्कन्धः, सुखदुःखे वेदनास्कन्धः, निर्विकल्पकं ज्ञानं
विज्ञानस्कन्धः । जीवेति । [२२१२०] जीवश्वेतनः तदि-
तरो ऽजीवः । आस्त्रवन्तीत्यास्त्रवाः-स्त्रीतांसीन्द्रियाणि ।
स्त्रीतोभिरिव तैरयं जीवो धर्माधर्माभ्यां पूर्यत इत्यर्थः ।
संवरणं-संवरः-जीवाजीवविषयोऽभेदाभिमानस्तेन संबृतो
ह्ययं जीवो ऽसर्वज्ञ इति । निर्जरणं-निर्जरः-तपश्चरणं
निःशेषण जीर्यते धर्माधर्मलक्षणो बन्धोऽनेनत्यर्थः ।
बन्धनं-बन्धः-धर्माधर्मौ ताभ्यां निगडकटकाभ्यामिवायं
बन्धोऽस्ततन्त्रो जीव इत्यर्थः । मोक्षः सकलावरणविगम
इत्यर्थः । सर्वत्र नियमोऽप्रामाणिकः ।

दिग्घरमतं व्याचष्टे । जीव इति । आस्त्रवादय इत्यचाऽऽदि-
पदग्राह्माह । संवरणमिति । जीवाजीवयोरिति । आत्मशरी-
रयोरित्यर्थः । तपश्चरणमिति । मनपङ्कधारणतस्तिलाधिरोहण-
तिष्ठोजनर्वोरामनाश्चरणमित्यर्थः । आवरणं-शरीरेन्द्रियादि ।
एतद्वूषयति । सर्वत्रेति । अन्येषामपि प्रामादिकलादित्यर्थः ।
यद्यपि जोवश्वेतनस्तदितरोऽजीव इति नियम एव ताभ्यामति-
रक्ताभावात् । तथा पञ्चजीवगच्छेन गोष्ठवन्यायाजीवशरीराद्य-
भेदाभिमानविषयस्येवोक्ताहटादिना सहात्माभेदाभिमानस्याप्य-
भावादिति भावः ।

ननु न विधाथकप्रमाणनिष्ठत्तिमावेणासत्त्वमित्यत
आह । तदिति । प्रमाणविषयत्वेन सदसतोरेकत्व-
मविलक्षणव्यवहारविषयत्वमभिमतमेव ततो निर्दला
शङ्केत्यत आह । सर्वसामर्थ्येति । [२३१]

अर्थक्रियासामर्थ्यं हि सलक्षणं तच्चेष्टवदभिमते
भावे इथस्ति सोऽपि सद्ग्रवहारविषयः प्रसक्त इति
टीकार्थः । “न वय”मित्यादिना भावस्य सामर्थ्यमङ्गी-
कृतं, न तु सामर्थ्येन सद्ग्रवहारः अननुसंहितसामर्थ्य-
स्यापि सद्ग्रवहारविषयत्वात्, अपि त्वास्तिनास्तिप्रतीति
विषयत्वेन । न ह्यस्ति सम्भवः सदिति व्यवङ्गियते न

तच्छब्देन विधायकस्य परामर्शं दोषमाह । ननु नेति ।
न हि प्रमाणाभावेन प्रमेयनिष्ठत्तिरिति भावः । प्रमाणं भिन्नस्या-
भिन्नीकरणे असमर्थमित्यभिप्रेत्याह । सद्ग्रवहारविषय इति ।
व्यवहारस्य व्यवहर्त्तम्बोपलभननिबन्धनत्वादित्यर्थः । सद्ग्रवहार-
विषयत्वापादनं टीकाकृता न निराकृतमिति निराकरणायाह ।
नल्लिति । अननुसंहितेति । असामर्थ्याननुसन्धाने इथभावव्यवहा-
रादित्यपि द्रष्टव्यम् । अस्तीतिप्रतीतिविषयत्वं यद्यप्यभावे इथस्ति
इह घटाभावाऽस्तीति प्रतीतः, तथापि भावत्वं धर्मान्तरं
भावलक्षणमभिप्रेतम् । तच्च द्रव्यादिषडन्यतमत्वमित्येके । अभाव-

चास्तिप्रत्ययविषय इति । असदिति व्यवङ्गियते न च
नास्तिप्रत्ययविषय इति प्रकरणार्थः ।

स्यादेतत् प्रमेयवैलक्षण्यवत् प्रमाणवैलक्षण्येनापि
साक्षात्कारादिवत् प्रतीतिभेदो घटते ततः सदन्तर
एव इयं नास्तीति प्रतीतिः कदा चिङ्गवेदित्याशङ्काह ।
सम्प्रतीति । [२३।१३] अबाधिते प्रसिद्धतरे विप्रतिपत्तिर्न
काञ्चित्क्षतिमावहतीत्यर्थः ।

ननु निषिङ्गतां भावान्तरं, तथाऽप्यभावविधौ

भिवलं भावलं भेदश्च वैधर्म्यमन्योन्याभावो वा, वैधर्म्यं चाभावा-
हृत्तिघटत्वादिधर्मः । अन्योन्याभावसु अभावलवसामान्यावच्छव-
प्रतियोगिक एव । न च भावले ऽपि निरूपिते ऽभावनिरूपण-
मित्यन्योन्याश्रयः, द्रव्यत्वादिष्टकाल्यत्ताभाववत्त्वस्य भावलज्जानं
विनाऽपि निरूपणात् । अत्यत्ताभावश्यक्तिशाभावत्वाज्ञाने ऽप्यवगतै-
वेति सम्प्रदायविदः ।

ननु “सदुपलभकमेवा ऽसदुपलभक”मितिभाष्यप्रतिपाद्यस्य
प्रयोजनं टौकाक्षता नोक्तमिति तत्त्विराकायां शङ्कामाह ।
प्रमेयेति । साक्षात्कारादिविषयमेदेऽपि कारणभेदादेव भाव-
जातीय एव नास्तीति प्रतीतिः स्यादिति भावव्यतिरिक्ताभाव-
सिद्धिरित्यर्थः । ननु न प्रदोषदृष्टान्तमावेष विप्रतिपत्तिनिरास
इत्यत आह । अबाधित इति ।

किमायातं, न हि नीलनिषेधे पीतादिविधिरवश्यमित्यत आह । नीलपीतौ होति । [२३२२]

ननु सर्वशङ्कानिराकरणपटीयसि प्रत्यक्षे ऽपि प्रवृत्ते कुतस्तर्कस्यावकाशः ततः किंमत्रोपपत्तेत्यत आह । यदि कश्चिदिति । [२३२८] सन्त्येव हि केचिद्वादिनो ये विपक्षदण्डमपश्यन्तः प्रत्यक्षपरिकलितमपन्हत्य शङ्का-मुत्तापयन्ति तान् साङ्ग्यादीन् प्रत्ययं प्रकार इत्यर्थः । पूर्ववश्याख्येयम् । तुल्योपलक्ष्योग्यतात्कार्त्तमर्विनेत्यर्थः ।

ननु यद्यसङ्केदाः प्रकृतानुपयोगिनस्तदा ऽनुपयोग-

नीलपीतहरितादील्यादिग्रन्थोपयोगार्थमाह । नन्विति । नील-पीतयोः परस्यराभावश्यत्वं विरोधस्तेनान्यतरनिषेधे ऽपि नान्यतरविधिः भावभावयोऽसु परस्यराभावरूपत्वं विरोध इत्यन्यतरनिषेधे कथं नान्यतरविधिरिति परिहारार्थः ।

ननु लौकिकप्रत्यक्षस्यैव सहकारी किं न तर्कः प्रदर्शत इत्यत आह । ननु सर्वेति । शङ्कानिराकरणार्थं तर्कस्योपयोगस्तत्र च प्रत्यक्षमेव समर्थमिति किं तर्केणेत्यर्थः । शङ्कामिति । अन्यथासिद्धिशङ्कामित्यर्थः । तानिति । प्रत्यचान्यथासिद्धिशङ्कानिराकारार्थं परीक्षकैस्तर्क उपादीयत इत्यर्थः ।

ननु पारतन्वगादभावानभिधाने वार्त्तिककृता समर्थितं “भा-

२१८ सटीकन्यायवाच्चिकतात्पर्यपरिशुद्धौ [अ. १ आ. १

देव, नोच्यन्त इत्युव्यताम्, अथोपयोगिनस्तदा ऽवश्यं
वक्तव्या एव, पारतन्वेण प्रतिभासान्वोच्यन्त इति क्वो-
पयुज्यत इत्यत आह । निषेधेति । [२४६] प्रतिपाद-
नाय हि ते वक्तव्यास्तच्च प्रतियोग्यधिकरणप्रतिपाद-
नादेवार्थतो भूतमिति किं ? तदर्थप्रयासेनेत्यर्थः ।
तदिदमुक्तं गम्यन्त इति नोक्ता इत्यर्थ इति । [२४८]

ननु यद्युपायप्रतिपादनेनैव प्रतिपादिता इति
नोक्तास्तहि प्रमेयादयोपि प्रमाणव्युत्पादनेनैव प्रति-
पादिता इति किं तत्कथनेनापि ? । अथ प्रतीता
अपि प्रयोजनविशेषादभ्यहिंततया प्रतिपाद्यन्ते हन्ता-
सङ्गेदा अपि उपयक्तास्थाया किं ? नेत्यत आह ।
अथवेति । [२४९]

ननु “भावप्रपञ्चवदभावप्रपञ्चो ऽप्युद्दिष्टो वेदि-
तव्य” इति प्रतिज्ञाते ऽर्थे “चतुर्वर्गानन्तर्भावा”दिति
हेतुर्भागासिद्धो विस्तु इत्येत आह । निःश्रेयसेति । [२५१]

वभेदकथनेनैवाभावभेदा अपि गम्यन्त” इति नोक्ता इति व्याख्यानं
किमर्थमित्यत आह । ननु यदीति ।

ननु कथमनुपयुक्तं तत्फलस्य प्रतिपञ्चेरन्वयैव मिहत्वादित्यत
आह । ननु यद्युपायेति । निःश्रेयसामुयोगीनीत्यस्योपयोगार्थ-

तेन निःश्रेयसानुपयोग्यभावप्रपञ्चाधिकरणतया चतुर्वर्गानन्तर्भावो हेतुस्तदधिकरणतया तथाभूत एव भावप्रपञ्चो दृष्टान्तः ।

नोच्यन्त इति साध्यं निःश्रेयसोपयोगी तृहिष्ठो वेदितव्यश्चतुर्वर्गानन्तर्भावादुपयुक्तभावप्रपञ्चदिति वार्त्तिकार्थः । अत एवोहिष्ठो वेदितव्य इति अनुपलब्धिबाधितं मन्यमान उत्तरग्रन्थमवतारयति । अथेति ॥२४॥१२॥

कारणानुपलब्धा सर्व एवानुपलब्धिभेदा उपलक्षिताः । अपवर्गं एव मूर्खाभिषिक्तः-प्रधानतया राज-

माह । ननु भावेति । भागासिद्ध इति । अभावे प्रमाणप्रमेययोर्यथायथमन्तर्भावादित्यर्थः । विरुद्धश्चेति । चतुर्वर्गानन्तर्भावस्यानभिधानव्याप्तिलादित्यर्थः । नन्देवं यथाश्रुतवार्त्तिकमसङ्गतमेवेत्यन्ताह । तनेति । तदधिकरणतयेति । यद्यपि दृष्टान्तलेन सर्वेषामभिधानं कृतमेव तथापि विशिष्टं गङ्गावालुकादीनामनभिधानमेवेति भावः ।

अत एवेति । अत एव निःश्रेयसोपयोग्यभावोहिष्ठत्वेन चतुर्वर्गानन्तर्भावो हेतुरत एव भावोहेशो योग्यानुपलब्धिबाधित इति पूर्वपञ्चनिरासायाग्निमग्रन्थमवतारयतीत्यर्थः ।

कारणानुपलब्धेऽति । जड़स्त्वार्थलक्षणयेत्यर्थः ।

कल्पः । एतदप्युपलक्षणम् । अर्थोपि शतुपुत्राद्यभावादिः । प्रवृत्तिरप्यहिंसादिः । प्रेत्यभावो ऽपि पूर्वशरीरपरित्यागादिः । फलमप्युत्पन्नरोगप्रधंसाद्यसङ्केद इति मन्तव्यम् । संशयस्य ज्ञानरूपत्वादभद्रूपता न सम्भवतीति तमुल्लङ्घणातिदिशति । एवं प्रयोजनमेति । [२४।१५] तथाहि सम्यावन्दनप्रायश्चिन्तादावहितनिवृत्तिरेव प्रयोजनम् । दृष्टान्तो ऽपि कश्चिदभावरूपो यथा सुषुप्तावस्थानमपवर्गे दृष्टान्तयिष्यति । सिद्धान्तोऽपि नैरात्म्यादिः परेषाम् । अस्माकं यथाभाऽभावस्तम इत्येवमादिः । सर्वेषामपवर्गे दुःखाभाव इति । अवयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितर्गास्तु सङ्केदा एव । हेत्वाभासा हिविधाः यथा ऽनित्यः शब्दः सत्तारहितत्वाच्चाद्युष्टत्वादित्येवमादिः । क्षलं जातयः सङ्केदा एव । निग्रहस्थानेषु विप्रतिपत्तिविधाः सङ्केदाः

प्रेत्यभावोपीति । यद्यपि सृत्वा जन्म प्रेत्यभावो भाव एव तथापि मरणस्य पूर्वशरीरसम्बन्धाभावरूपत्वमेवेति भावः । अहितनिवृत्तिरेवेति ।

नन्वेतावता प्रत्यवायपरीहारः फलं स्थात् । न चाहरहः

अप्रतिपत्तिविधा असङ्गेदाः । तदिदमुक्तं एवं तत्र
तदोहनीयमिति । [२४।१५]

ननु भाष्ये असङ्गेदकथनवार्तापि नास्तीत्यत
आह । अचेति । [२४।१७]

परस्परविरुद्धयोरभिधानानभिधानयोः पारमार्थि-
कत्वं न सम्भवति तत्करणदनुपारमार्थिकमित्यत आह ।
द्वितीये तु कल्पे पारमार्थिक इति । [२४।१६]

सूत्रस्य सप्रपञ्चं तात्पर्यम्—प्रमाणत इत्यादिप्रपञ्चः,

सन्ध्यामुपासौतेत्यत्र विधिप्रवृत्तेः प्राक् प्रत्यवाये मानमस्ति, विधेः
कर्त्तव्यत्वमवगम्य विहिताकरणेन प्रत्यवायकत्यनात् प्रत्यवायाभावं
च फलमुहिश्च विधिप्रवृत्तेरित्यन्योन्याश्रयश्च । मैवम् । अतुवादो-
पश्यतफलोपाधिकर्त्तव्यत्वे सन्ध्यावन्दनस्यावगतं “अकुर्वन् विहितं
कर्म”त्यादिवाक्याच्छौचे मति सन्ध्यामुपासने निन्दानुधादेन नरका-
फलत्वश्चुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च प्रत्यवायकत्यने तत्फलकामना-
विरहे ऽपि प्रत्यवायपरिहारार्थं नियमतः प्रवृत्तेः विधिप्रवृत्त्य-
नन्तरं प्रत्यवायस्य प्रामाणिकत्वात् । अकरणोमुखस्य करणेन
प्रत्यवायप्रागभावस्यापि साध्यत्वं च वश्यते । भाष्यस्य पर-
स्परविरुद्धात्यानहयकरणनिराकार्यां शङ्खामाह । नन्विति ।
असङ्गेदोपि सूत्रे कथित इति भाष्ये नास्तीति तात्पर्यं किमर्थं
प्रदर्शयत इत्यर्थः । उभयस्याप्यर्थस्य प्रामाणिकत्वादुभयमर्थर्थं शास्त्रं

“सत्र खलु षोड़शधा व्यूढमुपदेक्ष्यत” इति तात्पर्यम् ।
 तस्य तात्पर्यमिति । [२४२२] “तासां खल्वासा”मित्यव-
 तारभाष्यस्य न तु सूक्ष्मपाठस्य, अवयवार्थव्याचित्यासु-
 नेत्यनेनैव तत्र तात्पर्यस्य स्फोरितत्वात् ॥

(इति सप्रपञ्चसूत्रतात्पर्यनिरूपणव्याख्यानम्) ।

कर्तुं द्विधा व्याख्यातमिति परीहारार्थः । सूक्ष्मेति सूत्रत्वक्तीर्तनं
 प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रतिपादनपरादप्युद्देशलाभाय ॥

(इति सप्रपञ्चं प्रथमसूत्रतात्पर्यनिरूपणव्याख्याव्याख्यानम् ।)

सू० । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ता-
वयवतर्कनिर्णयवादजल्प-वितरणाहेत्वाभासच्छलजाति-
नियहस्थानानां तत्त्वज्ञानानां श्रेयमाधिगमः ॥ १ ॥

द्वन्द्वस्वरूपमाह—तत्त्वात्पर्याभिधानार्थेति शेषः ।
हिग्वव्ययीभावौ प्रयोगमावनिराकृतत्वान्वोपन्यस्तौ ।
असम्भवात्—अर्थासम्भवात् । षष्ठीसमास इति
सम्भाविततत्पुरुषोपलक्षणपरम् । इति हि—इत्यादि

ननु द्वन्द्वपदादेव तत्स्वरूपे लब्धे पुनर्स्तदभिधानं पुनरुक्तमि-
त्यत आह । तत्त्वात्पर्येति ।

प्रयोगेति । द्विगुसमासे आकारोक्तरपदो द्विगुरित्यादि
ना स्त्रीले द्विगोरिति डौपः प्राप्तेः । अव्ययीभावे च नपुंसकले
नाव्ययीभावादित्यमि यथावस्थितसूत्रवैरूप्यापत्तेरित्यर्थः । अर्था-
सम्भवादिति । अभिमतार्थासम्भवादिलर्थः । प्रमाणं च तप्रमेया-
दिकं चेति कर्मधारयस्य प्रमाणप्रमेयादिभ्य इति बहुत्रौहेष्व
सम्भवे इत्यभिमतार्थासम्भवात् । सम्भावितंति । सम्भावितः प्रमाणा-
दीनां नियहस्थानानीति षष्ठीसमासः तैर्नियहस्थानानीति लृतीया-
समासस्तेत्यर्थः । नन्विति हीत्यनेन प्रमाणप्रमेययोरेव वचन-
भेदप्रयोजनमुक्तं नाव्येषामित्यत आह । इत्यादि हीति । न तु
प्रत्येकमिति टीका । न च प्रमेयवव्यमाणेष्वप्येकस्थाप्यज्ञाने
निःश्रेयसासिद्धेः समुदाय एव प्रयता अव्यथा तद्वादन-

हीत्यर्थः । तेनार्थनिर्देशमुपादाय संशये ऽपि बहुवचनं द्रष्टव्यम् । तदापि संशयानां परस्परनिरपेक्षाणामेव न्यायप्रवर्त्तकत्वमिति तात्पर्यम् । दृष्टान्ते ऽपि विशेषलक्षणाकरणावसरे द्विचनमेव तस्यापि परस्परनिरपेक्षोदाहरणे सम्प्रतिपत्तिः प्रयोजनम् । एवं सिद्धान्तानामपि खप्रयोजने परस्परानपेक्षत्वमेव । तच्च बहुवचनसमानार्थेन सङ्ख्यावचनेन प्रतिपादितम् । अवयवानां तु यद्यप्येकस्मिन् वाक्यार्थे प्रतिपादयितव्ये मिथः सापेक्षत्वं, तथापि परस्परासम्प्रतिपत्त्याऽपि

बैयर्थादिति वाच्यम् । प्रमाणानां प्रमाहेतुभावस्य प्रत्येकपर्यवसानात् । न हि यथाऽऽल्लादिसमुदाये प्रमेयता तथा प्रत्यक्षादिसमाहारे प्रमाकरणातापि, प्रत्यक्षादिभिर्मिलिल्लाप्रमाया अजनादिति सूचयितुं प्रमाणप्रमेयर्थार्वचनभेद इति भावः । तेनेति । संशयसूचेविमर्गः संशय इत्येकवचननिर्देशे ऽप्यार्थं बहुवचनं संशयविशेषाणां लक्षणादिति । तदापि परस्परनैरपेक्षेण न्यायप्रवर्त्तनं प्रयोजनमित्यर्थः । प्रयोजने विशेषलक्षणाभावात् तत्परित्यज्य दृष्टान्ते वचनभेदमाह । दृष्टान्ते ऽपीति । दृष्टान्ते विशेषलक्षणाभावे ऽपि दृष्टान्तप्रतिपादकोदाहरणाद्विध्यस्य दृष्टान्तद्विध्यं विनाऽनुपपत्तेरार्थं दृष्टान्ते ऽप्यन्वयव्यतिरेकविशेषलक्षणद्वयमिति भावः । सङ्ख्यात्वनेनेति । स चतुर्विध इति सूत्रप्रतीक्षनेत्यर्थः ।

तमर्थमभिदधतामेवेति बहुवचनप्रयोजनम् । हेत्वा-
भासंष्वपि बहुवचनस्य स्वव्यापारे परम्परनिरपेक्षत्व-
प्रतिपादनमेव तात्पर्यम् । तथा क्लजातिनियहस्थानं-
ष्वपि । यत तु निर्देशो नास्ति तत्र लक्षणे यथावचने
विग्रहः, सामान्यमात्रस्यैव प्रयोजकत्वादिति भावः ।

(इति विग्रहे वचनमेदप्रतिपादकभाष्यतात्पर्य-
व्याख्याव्याख्यानम् ।)

यत्र त्रिति । यत्र निर्देशे इवान्तरावभागो नास्ति एकवचनं
च श्रूयते तत्र प्रयोजनविशेषस्य सूचनीयस्याभावाद्यथा नक्षणवचनं
तथैवात्र विग्रहः कर्तव्य इत्यर्थः । सामान्यमात्रस्यैवेति । प्रयोजन-
तर्कनिर्णयवादजल्यवितण्डासु प्रयोजनादिमात्रस्यैवत्यर्थः ।

नगु वचनमेदे हन्तः समासो नास्ति तस्य युगपदधिकरण-
स्यभावत्वात्, (१) अधिक्रियत इत्यधिकरणं पदार्थस्तेषां योग-
पदमितरसाहित्यं हन्ते प्रतीयते, तथा च नित्यसमासत्वेनात्र
वाक्यमेव नास्ति कुसो वचनमेदः, अनूद्य प्रदर्शनन्तु समासार्थ-
साहित्योपस्थापकाद्विवचनबहुवचनाभ्यामेव युज्यते न तु वचनान्त-
रेण । न च हन्ते साहित्यप्रतीतिरसिङ्गा, इतरेतरद्वन्द्वे धवखदिरौ
क्षिक्षीत्वा विभक्ष्युपनीतहित्वे धवखदिरयोः प्रत्येकमन्वयायोगात्मि-
राकाङ्क्षत्वात् । द्वितमपि प्रत्येकं न साकाङ्क्षम् एकत्र द्वित्वाभावात् ।

(१) अधिकरणश्चनत्वात्-पा० १५० ।

हितं च व्यासञ्जहृत्तितया यद्यपि प्रत्येकमेव, तथापि न प्रत्येकं परिमाप्यते, अन्यथा एकत्रापि हाविति प्रतीत्यापत्तिरतो इन्हे पदशक्त्यस्य न दित्वान्वयबोधः बोधे वा धवहयधीः खदिरहयधीश स्यात् । तस्मात् पदशक्ते दित्वान्वयानुपपत्त्या सहितावस्थमुभयं दित्वान्वययोग्यं तस्माकाङ्गं चेति खदिरसहितध्वोपस्थितये प्रायस्याहृवपदे साहित्यलक्षणा, अत एवाङ्गवङ्गकलिङ्गशब्दानां प्रत्येकमेकत्वपि इन्हे बहुषु वृत्तः तत्परस्य तद्राज्यस्याङ्गादेस्तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्थिया^(१) मित्यनेनाप्रत्ययलोपे अङ्गवङ्गकलिङ्गा इति प्रयोगः अन्यथा इन्हे साहित्यलक्षणां विना तेषां प्रत्येकपदस्य बहुषु वृत्यभावात् प्रत्ययलोपो न स्यात् । न चैव साहित्यस्य पदार्थते खदिरसहितो धव इत्यत्रेव दिवचनानुपपत्तिः, प्रत्युत साहित्यावस्थाया लक्ष्यत्वात् तस्यासेकत्वादेकवचनापत्तिरिति वाच्यम् । इतरेतरयोगे साहित्यावस्थाया अवच्छेदकतया गुणत्वेन साहित्याश्रयस्य प्रधानत्वात् तस्य चानेकत्वात् समाहारे च पदार्थस्य गुणतया साहित्यस्य प्राधान्येन तदेकत्वादेकवचनम् । अत एव धर्मे धर्मिणि च तात्पर्यमेदाहन्दयोर्भंदः । घटौ घटा इत्यत्रापि साहित्यलक्षणा इतरघटसहितघटत्वेनान्वययोग्यतया तदुपस्थितस्त्रं विनाऽनुपत्तेः । अथ धवपदस्य खदिरेण सह स्वार्थसम्बन्धाभावे कथं लक्षणा, धवपदाद्युगपच्छक्यलक्ष्योपस्थितौ वृत्तिहयविरोधम् । शक्यतत्त्वसाधारणैकधर्माभावेन अजहत्स्वार्थलक्षणाया अप्यनुपपत्तेद्दित्वेकक्रियान्वयित्वादेश दित्वान्वयात् पूर्वमप्रतीतेः । मैवम् । साहि-

(१) पाणिनिष्ठवम् २।४।५२ ।

त्यस्य तु ल्लहारत्वरूपत्वात् । तच्च धातूपनीतफलानुकूलसजातीय-
विजातीयव्यापारप्रचयरूपम् । अयमेव लक्षणादीजं सम्बन्धः ।
अजहत्म्वार्थलक्षणायां लक्षणस्यैव सम्बन्धत्वात् । यथा काकपदेन
खादिभिः सह दध्युपघातकत्वलक्षणीयमेव सम्बन्धः शक्तलक्ष्य-
साधारणमपौदमेव रूपं लक्षणायामन्यत्र लक्षणीयपदानुपयोगे ॥पि
नात्र खटिरपदानर्थक्वम् । साहित्याश्रयद्वितीयविशेषज्ञापनार्थ-
त्वात् अन्यथा धवहयबुद्धापत्तिरित्युक्तम् । न च साहित्ये हन्तस्य
शक्तिरेव, लक्षणयैवोपपत्तेः । अत्रोच्यते । द्वित्वान्वययोग्यानेक-
सृष्ट्यर्थं न लक्षणा, एकस्मृतिविषयपदहयात् स्वशक्त्यैव तदुप-
पत्तेः । एकैकमात्रगोचरसंस्कारहयात् समूहालम्बनपदयोस्तद-
र्थयोर्द्वैका स्मृतिरभ्युपगम्तव्या, अन्यथा वाक्यादन्वयबोधानुपपत्तिः ।
तथा च पदहयात् स्मारिते धवखटिरखरूपे विभक्त्या द्वित्वान्वयो
बोध्यते । इन्द्रियसञ्चिकाए तत्र प्रत्यक्षेणैव द्वित्वम् । न च तदु-
भयरूपार्थं तु ल्लहारत्वादिकं साहित्यं प्रतीयते । न च योग्यताव-
च्छेदकरूपेणोपस्थित एवेतरपदेनान्वयो बोध्यते साहित्याश्रयत्वेन
च तयोस्तथात्वं न स्वरूपेणेति वाच्यम् । योग्योपस्थितरेवान्वयबोधाङ्ग-
त्वात् लाघवात् । नेत्रु पदार्थतावच्छेदकधर्मव्याप्यसङ्ख्याबोधकत्वं
विभक्तीनां व्युत्पत्तेः । अन्यथा घटावानय पठच्छेत्वत्र घटत्वसमाना-
धिकरणं द्वित्वं समभिव्याहृते पटे ॥पीति तमादायान्वयबोधः
स्मात् । न । पदार्थतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरण-स्वार्थबोधकत्वे
एव विभक्तीनां व्युत्पत्तेः । न तु सामानाधिकरणे नियमोऽप्यन्त-
भवति, गौरवात् योग्यतादिमव्यक्त्यनुगत स्वार्थान्वयबोधकत्वात् ।

विभक्तीनां न पटमादायान्वयबोधः पटस्य प्रकृतित्वात् । धव-
खदिरावित्यत्र च समासस्येव प्रातिपर्दिकलेन व्यवहितस्यापि
धवपदार्थस्य विभक्त्यर्थान्वयात् । न चैकधर्मावच्छेदं विना
स्वरूपद्वये इन्वयबोधाद्विशिष्टैकार्थाप्रतिपादकलेन धवं खदिरं
चेत्यत्रैव वाक्यभेदापत्तिः । आनयनान्वितद्वित्वविशिष्टैकार्थप्रति-
पादकत्वात् । नापि प्रत्येकं क्रियान्वयाद्वाक्यभेदः । लक्षणापक्षे
इपि चेत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ गमनादिक्रियाया व्यासज्यवृत्ति-
त्वाभावे प्रत्येकमेव क्रियान्वयात् । न च महितलेन पदा-
र्थेऽकदेशे चैत्रै मैत्रे च धात्वननुगमान्वय इति वाच्यम् । महितो
गच्छतीति धीप्रमङ्गात् । तद्राजानान्त् प्रत्येकं बहुष्ववर्तनात्परेषां
लोपो भवति तेनेव तद्राजान्तेनैवेति वचनात् न त्वेकेना-
न्वयात् पर्णषाम् । अत एवाङ्गानामपत्यानि राजानो वा अङ्गा
इत्युदाहरणम् अङ्गानामपत्यं राजा वा अङ्ग इति प्रत्युदा-
हरणं दर्गितवान् हृत्तिकारः । तस्मादनेकपदोपस्थितं इप्यनेकत
द्वित्वान्वय इति नानेकोपस्थित्यर्थं साहित्यलक्षणा । घटौ घट
इत्यत्र च द्वित्वबहुत्वान्वयशोग्यानेकार्थोपस्थितिः शक्तित एव
तत्त्ववृत्त्या घटपदात् मम्भवतोति न तदर्थं लक्षणा, यथा यहं
संमार्थीत्यत्र यहपदात् तत्त्ववृत्त्या स्मृतानेकग्रहे मम्भार्गान्वयः ।
समाहारे तु पाणिपाठं पञ्चपूर्णो इत्यादौ तावहृत्यैकधर्माभि-
धानं लक्षण्यर्वति तदेकत्वादेकवचनम् । विरुपैकशेषे पित-
रावित्यत्र एकस्य पितृहयाभावादगत्या पितृपदे जनकलक्षणा ।
ब्राह्मणावानयेत्यत्र प्रमाणान्तराङ्गाणीपरत्वावगमे पुमान्

कारकस्यार्थरूपत्वाद्व तस्याभिधेयमस्तीत्यत आह ।

कारकार्थः प्रधानक्रियेति । [२५६]

स्थियेति (१) विरूपैकशेषत्वाद्वाग्णपदे स्त्रीपुंसलक्षणा । अनन्य-
गतित्वात् । पुण्ड्रिङ्गं तु पदार्थकदेशगतभनूद्यते । स्त्रीपरत्वाज्ञाने च
ब्राह्मणपदेन तन्त्रवृत्त्या पुरुषहयमेवोच्यते न तु स्त्रीपुंमौ । विरूपैक-
शेषस्य लाक्षणिकत्वेन जघन्यत्वात् । शिवौ प्रणमेदित्यत्र नमस्य-
शिवान्तराभावाहिरूपैकशेष इत्यगत्या शिवपदेन शिवस्य शिवा च
लक्षण्योच्यते । भातरौ पुत्रावित्यत्रापि मानान्तरात् स्त्रीपरत्वाज्ञाने
भावपुत्रौ स्वस्त्रुहितभ्यामिति (२) विरूपैकशेषाद्वात्पदेन भाव-
स्वमार्गौ पुत्रपदेन पुत्रदुहितरौ लक्ष्येत । स्त्रीपरत्वाज्ञाने च तन्त्रहृत्या
भावदयं पुत्रहयं चोच्यत इति तत्त्वचिन्तामणावस्मत्पितृचरणाः ।

युगपदधिकरणवचनता च इन्द्रस्य प्राधान्येन ममस्तपदार्थोप-
स्थापकत्वमेव । अत्र च लक्षणसमानवचनानामेव विग्रह इत्युद्देश-
विभागलक्षणानामेकवाक्यत्वसूचनायोक्तां वचनभेदविरोधेनैकवाक्य-
त्वाभावप्रमङ्गादिति साम्प्रदायिकाः । तथा च येन प्रयोजनेन
लक्षणवचनं तेनैव प्रयोजनेन तथैवात्र विग्रहः कर्तव्य इति भाषार्थः ॥

(इति विग्रहे वचनभेदप्रतिपादकभाष्टतात्पर्य-
व्याख्याव्याख्याव्याख्यानम् ।)

ननु प्रधानक्रियेत्यत एव कारकान्तरव्यापारनिवृत्तौ यदुहेशी-

(१) प लिंगि सू० ११३।६७ ।

(२) प लिंगि सू० ११३।६८ ।

अर्थशब्दः प्रधानक्रियावचनो न छाचिहृष्ट इत्यत
आह । यदुहेशेनेति । [२५७]

कारकाणामविवक्षेत्येतावतैव सुखे प्रधानक्रिया-
उविवक्षा किमर्थमित्यत आह । कारकयहगोनेति । [२५८]

ननु कारकाणामविवक्षा शेषलक्षणं तदा स्याद्यादि-
तत्र कारकत्वं सम्भवेत्, तदेव तु नास्तीत्यत आह ।
यद्यपीति । [२५९]

अत चोदयति-शैषिक्यां षष्ठ्याम् । षष्ठौ चान-
नेत्यधिकमित्यत आह । अर्थशब्द इति । अर्थशब्दस्य प्रयोजन-
वचनत्वेन प्राधान्यायप्रधानक्रियोक्तंति परिशारार्थः ॥

ननु कारकाणामविवक्षा कारकसत्त्ववक्तारकामत्त्वे इत्युपपद्यते
तत्किमर्थं कारकोपपादनं कृतमित्यत आह । नन्विति । कारका-
सत्त्वे तदेव शेषपदार्थः स्याज्ञात्याद्यादिति कृतमविवक्षयेति तदुप-
पादनार्थं कारकमत्त्वे तदविवक्षा शेष उक्ता इत्यर्थः । न च कारका-
णामुपयुक्तत्वेन तदन्यः सम्बन्ध एव शेषोऽस्त्विति वाच्यम् । तथात्वे
कारकविवक्षया सम्बन्धमात्रविवक्षया वा कारकपदेभ्यः शैषिक-
षष्ठ्यामावापत्तेरविवक्षामात्रेण कारकाण्यत्वानुपपत्तेरिति भावः ।
सम्बन्धमात्रस्येति टीकायां सम्बन्धो जन्मोऽभिग्रेतः समवायस्या-
जन्मत्वाद् तत्र कारकापेक्षेति । अत विवक्षायामित्यर्थप्रतोत्प-
भावादाह । शैषिक्यामिति ॥

र्थिका-निष्प्रयोजना । अव्यतिरेके तदनुपपत्तेः-षष्ठा-
र्थस्य सम्बन्धस्यानुपपत्तेः ।

एकदेशित्वे बीजम् अनियमवादीति ।

“तस्याऽस्तत्त्वत्वात्प्रमाणादयो गम्यन्त” इति किं
केन सङ्गतमत आह । भावस्येति । [२५।१२]

न प्रमाणादिमात्रमुच्यते तत्त्वशब्देन, अथ च
नार्थान्तरं तत्त्वमिति परस्परव्याहतम्, अत एकदेशिनं
किञ्चिद्दुदीपयति । अभेदे ऽपीतौति । [२५।१४] अनारो-
पितरूपेण स्वरूपतः प्रतीयन्तां प्रमाणादय इत्येतदर्थ-
मनतिरिक्तार्थमपि तत्त्वग्रहणं कृतमित्यर्थः ।

दृष्टान्तमसिद्धं मत्त्वा सोपपत्ति व्याचष्टे । द्वितै-
कत्वयोरिति । [२५।१८]

ननु “षष्ठी चानर्थिका”-निरभिधेयेति साधे “अव्यतिरेके तद-
नुपपत्त”रिति हेतुः साध्याविशिष्ट इत्यत आह । निष्प्रयोजनेति ।
प्रमेयत्वादावभेदे ऽपि सम्बन्धः प्रामाणिकोऽत तु न तयेति भावः ।
अच प्रमाणादीनां तत्त्वमित्यन्वये तत्त्वस्य नित्यसापेक्षत्वादास-
मर्थसमाप्तः ॥

अनारोपितेति । यद्यपि सत्र्वेषामेवारोपविषयत्वेनानारोपित-
त्वमप्रसिद्धं, तथाप्यनारांपः प्रमा तद्विषयस्तत्त्वमिति यो यहस्तः
स तस्य तत्त्वमित्युक्तमिति भावः ॥

व्यवहारगतिवस्तुगत्योः समानयोगचेमत्वं मन्य-
मानो ह्यभावमपझोतुं न शक्नोत्येव अभावव्यवहारगते;
सर्ववादिसिद्धित्वात्। वस्तुतस्तु निरपेक्षोपि व्यवहारो-
इत्तीति मन्यते तन्मतमवशिष्यते इत्याशयवानाह ।
क्षणमङ्गेति । [२५०२१]

(इति शेषस्वरूप-प्रमाण-तत्त्वानां निरूपणमेक-
देशिमतखण्डनं च ।)

ननु क्षणभङ्गनिराकणे ऽपि न भावात्क्षमभावस्य मिहर्ती-
त्यत आह । व्यवहारेति । अभावप्रतीतिर्ण भावविषया अभावस्य
सप्रतियोगिकत्वात् । घटो नेत्रनुभवात् । नमावस्थाननुभवात् ।
भावस्य निष्प्रतियोगिक इति नाभावबुद्धिर्भावविषया । न चाभाव-
व्यवहारः सप्रतियोगिको नाभाव इति तस्यैव प्रतियोगिज्ञाना-
पेक्षेति युक्तं, व्यवहारस्य व्यवहर्त्त्वमात्रोपलभानिबन्धनत्वेन प्रति-
योगिज्ञानानपेक्षत्वादिति । यो व्यवहारेण वस्तुसिद्धिमिच्छति स
व्यवहारबलेनेवाभावमङ्गीकारयितुं शक्यते । यस्तु वस्त्रनपेक्षमपि
व्यवहारं मन्यते तन्मतमये निषेक्ष्यत इत्यर्थः ॥

(इति शेषप्रमाणादि-तत्त्वानां निरूपणमेक-
देशिमतखण्डनं च ।)

यथार्थज्ञानोत्पत्तिं प्रति स्वरूपलक्षणा शक्तिरारो-
परहितत्वमेव, सहकारिलक्षणा दोषविरहीन्द्रियादि ।

ननु दृष्टनिःश्रेयसदूषणे किं तात्पर्यं ? न हि तद-
स्मान्न सिद्धातीत्यत आह । एंतदुक्तं भवतीति । [२६७] अदृष्टमेव निःश्रेयसमभिप्रेतं शास्त्रफलत्वेनेति शेषः । अन्यथा आत्मादिप्रमेयविशेषप्रतिपादनं न कुर्यात् तत्त-
त्वज्ञानमन्तरेणापि दृष्टनिःश्रेयससिद्धेति भावः । अप्रा-
माणिकं दर्शनाभावादिति । [२६८] दर्शनफलैकोन्नेयं
प्रमाणं कथं तदभावेऽप्यस्तीति भावः । आगमानुमा-

ननु पूर्वमारोपितरूपराहित्यं तत्त्वमुक्तमत्र तु स्वरूपशक्ति-
सत्त्वमुच्यते इति विरोध इत्यत आह । यथार्थेति ।

ननु दृष्टमपि निःश्रेयसमेतच्छास्त्रसाध्यमिति तत्कुतो नाभि-
मतमित्यत आह । शास्त्रफलत्वेनेति । ननु तथापि दृष्टं निःश्रेय-
समेतच्छास्त्रफलत्वेनाभिमतं किं न स्यादविरोधादित्यत आह ।
अन्यथेति । उत्तरत्वेते कारणोच्छेदक्रमेण तहुत्यादनाददृष्टमेव
निःश्रेयसमभिमतं, दृष्टं तु शास्त्रात् सम्भवदपि बलवदनिष्ठसंभिन्न-
तया प्रेक्षावद्यमिति न शास्त्रफलत्वेनापेक्षितमिति भावः । ननु
दर्शनमेव न मानं, येन तदभावादप्रामाणिकलं स्यादित्यत आह ।
दर्शनेति । ननु कारणाभावेन कार्याभावानुमानस्य केवलस्यैव मानत्वे
सम्भवति क्षतं तस्याऽगमादिसहकारित्वेनेत्यत आह । आगमेति ।

नयोः सहकारिता पक्षाद्युपनायकत्वेन । तत्रात्मलक्षण-
धर्मसिद्धावागमोऽयमात्माऽपहतपापमा द्रव्यादि । अनु-
मानं चेष्टासूत्रसमत्यम् । जन्माभावरूपलिङ्गसिद्धौ
त्वशरीरं वाव सन्तमित्याद्यागमः । अनुमानं तु प्रवृत्त्य-
भावः प्रवृत्त्यभावे ऽपि—

नन्वात्मा मानात्मरसिद्धो न वा, आद्ये तत एव सिद्धेः किमागमेन,
अत्ये तु प्रत्यक्षेतरप्रमाणानां मानात्मरसिद्धेव धर्मिणमुपर्जीव्य
प्रवृत्तेः कथं धर्मिण्यागमः प्रमाणं अत्यथा आत्ममात्रस्य सामान्यतो-
ऽनुपस्थितौ व्युत्पत्तिग्रहाभावादागमः प्रतिपादको न स्यात् । अत
एवागमसहकारिताऽनुमानस्य संवादार्थमित्यपास्तम् । आत्मस्वरूपा-
वधारणाऽनवधारण्योऽन्तोष्टोषात् । मैवम् । योऽपहतपापमा-पापधंस-
वानयमालेत्यागमस्यैव प्रसिद्धपदसामानाधिकरणेनाक्षणपदव्युत्पत्ति-
ग्राहकत्वात् । प्रमाणात्मरसिद्धेऽप्याक्षणि सङ्केतग्रहं आगमेनापि तदु-
पस्थापने विरोधाभावाच । अगर्हीरसिद्धिः । वावमन्तसिद्धिः यड्लुकिः ।
तेन संसारितादशायां चण्डमात्रमगरीरत्वे ऽपि नान्यथासिद्धिः । अति-
शयेन तत्र शरीराभावाभावात् । उत्पन्नतत्त्वज्ञानवतो मोक्षप्रकरणे
शुतत्वाच्च प्रलयकालीनातिशयशरीराभावेनान्यथोपर्याप्तिः । यदा
अगर्हीरं वावसन्तमित्यादीत्यत्रातदगुणसंविज्ञानो बहुब्रीहिः तेन —

“आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्ञरे”-

दिति श्रुतिर्विवक्षितं भावः ।

“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तस्य मानवः ।

आत्मन्येव च सनुष्टस्य कार्यं न विद्यत (१)”

इत्येवमादि । अनुमानं तु दोषाभावः । दोषाभावे-

ऽपि “रसोप्यस्य परं दृष्टा निवर्त्तत” (२) इत्येवमादि ।

अनुमानं तु मिथ्याज्ञानाभावः । अत्रापि “भिश्यते
हृदयगन्थिश्छयन्ते सर्वसंशया” इत्यादि । अनुमानं
तु तत्त्वज्ञानसङ्गावः । तत्त्वज्ञाने तु “आत्मा वा अरे
द्रष्टव्य” इत्येवमादि । अनुमानं तूपायाभ्यासप्रकर्ष
इत्येवमादि । उपलक्षणं त्वागमानुमानग्रहणं प्रत्यक्ष-

प्रवृत्त्यभाव इति । जन्मकारणस्य प्रवृत्तेरभावः तत्कार्यजन्मा-
भावे लिङ्गमित्यर्थः । एवमग्रे ऽपि । कार्यभावे कारणाभावो
लिङ्गम् । प्रवृत्त्यभावे ऽपीति । धर्माधर्मजनकप्रयत्नाभावे ऽपीत्यर्थः ।

रसोऽप्यस्येति । रसो-रागः । न च मोहदेषतादवस्थ्यम्,
रागाभावस्य तदुभयनिष्ठत्तिनियतत्वेन तर्योरप्यभावादिति भावः ।
उपायेति । यद्यप्यभ्यासप्रकर्षमात्रं तत्त्वज्ञानव्यभिचारि, आत्म-
साक्षात्कारव्याप्यस्य चाभ्यासप्रकर्षविशेषस्य न व्याप्तिगृहीता, तथापि
ज्ञानोपायाभ्यासेन ज्ञाने प्रकर्षदर्शनात् तत्त्वज्ञाने ऽपि तथात्ममु-
मीयत इति भावः । प्रत्यक्षमपीति । आत्मादि यावद्योग्यं तावत्

(१) भगवद्गीता अ. ३ स्तो. १७ ।

(२) भगवद्गीता अ. २ स्तो. ४६ ।

मपि द्रष्टव्यम् । एवं शरीरादिष्वयूह्यम् । अनुमान-
मेवाच प्रमाणमिति । [२६॥१०] विप्रतिपद्मं प्रतिपिपादयि-
षतामिति शेषः । उपनिषदामपि “तसेव विदित्वा-
उत्तिसृत्युमेती”त्वादीनां प्रामाण्यात् सन्तानानुमानस्य
च, पृथगुपदेशाच्च प्रमेयस्य प्रमाणादिभ्यः प्रथमसूत्रे
एतद्विवरणाद्यवच्छेत्तुमुत्तरग्रन्थमेवावतारयति । यदि-
चेति । [२६॥११] विहितत्वादाद्येन सूत्रेणेति । [२६॥१२]
शुल्यर्थाभ्यामिति शेषः ।

परम् । एवमिति । प्रवृत्त्याद्यभावेन शरीराद्यभावोऽनुमानव्य-
द्वित्यर्थः । ग्रेषदार्न हंतुमाह । उपनिषदामिति । सन्तानानुमानस्य
चेति । दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वादित्यस्येत्यर्थः ॥

नन्वाक्षादिहात्मविधप्रमेयतत्त्वावगमस्य निःश्चयसोपयोगित्वं
पूर्वोक्तं यदि चेत्यनेन किमर्थे पुनरुच्यत इत्यत आह । एतद्विवरणा-
दिति । पृथगुपदेशाचेत्यस्य विवरणादित्यर्थः । नन्वाद्यसूत्रं
प्रयोजनाभिसम्बन्धपरम्, तस्य प्रमेयविधानपरत्वे वाक्यभेदापत्ति-
रित्यत आह । शुल्यर्थाभ्यामिति । शुल्य—साक्षात्ययोजनाभि-
सम्बन्धपरमर्थाच्चोद्देशपरमाद्यं सूत्रमित्यर्थः । न च तथापि शुल्य-
र्थाभ्यामित्यसङ्गतं न हि शुल्यापि प्रमेयं विधीयत इति वाच्यम् ।
अर्थेऽप्यर्थे शुर्तेस्तात्पर्यात् । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते—ननु तत्त्व-
ज्ञानपदस्य सूत्रे शास्त्रपरत्वात् कथं तत्त्वज्ञसेनिःश्चयसमाधनत्वं
प्रत्येतत्परिशुद्धत आह । शुल्यर्थाभ्यामिति । तथा च शुल्या

तदियता प्रबन्धेन वार्त्तिकाङ्क्षाता किं? कृत मित्यत
आह । तदनेनेति । [२६१२२]

(इति तत्त्वस्येत्यादधिगमेत्यन्तभाष्यग्रन्थतात्पर्य-
व्याख्याव्याख्यानम् ।)

उत्तरवार्त्तिकविषयीभूतभाष्यं तावद्ग्राचष्टे । अथ
किमिति । [२६१२२]

ननु द्वितीयसूत्रार्थी नात्रोदितस्तत्त्वं तत्त्वानुद्यत
द्वयत आह । निःश्रेयसेति । *

शास्त्रस्य निःश्रेयसाधनत्वे प्रतीते इर्थात्तत्त्वज्ञसेरपि निःश्रेयसाधनत्वं
प्रतीयत इति ॥

(इति तत्त्वस्येत्यादधिगम इत्यन्तभाष्यतात्पर्य-
व्याख्याव्याख्याव्याख्यानम् ।)

ननु वार्त्तिकव्याख्यानं प्रतिज्ञाय टीकाङ्क्षाता किमर्थं भाष्यं
व्याख्यातमित्यत आह । उत्तरेति । वार्त्तिकविषयभूतभाष्यम-

* “निःश्रेयडेतभाशाभिधानस्य-अनु-पश्चात उद्दाते अनुद्यते । तत्त्वज्ञानोत्पादे
हि लाज्ञात्तद्विषयमित्याज्ञानादिनिर्णत्तिकमंणापवर्गोत्पाद इति द्वितीयस्तत्त्वेणानु-
द्यते । तदेतद्वार्थं तत्त्वेतदित्यादधिगच्छतीत्यन्तभूत्य व्याचष्टे, हेयमिति । मित्या-
ज्ञानमात्राहितु प्रतिवेषु अविद्या । तत्त्वालं-तत्त्वाणि । उपलक्षणं चैतत् हेषोऽपि द्रष्टव्यः ।
तत्त्वालौ च धर्माधर्मौ तदेतद्वेषम्, छानं-तत्त्वज्ञानं छोयते ह्यनेन तत्त्वं तत्त्वं प्रभा-
शस्त्रोपावः शास्त्रमधिगन्त्वो भोक्तः । एवमवयवान्विभज्य तात्पर्याह - एता-

अत्र च हेयेत्यादनुवादवार्तिकं नास्त्येवेत्यनाशङ्क-
नीयं, टीकाकृता सिङ्गवदुत्थापितत्वात् क्वचिलिप्यभावस्य
लेखकदोषेणायुपपत्तेः । अन्यथा भाष्यतात्पर्यार्थानु-
वादकत्वात् । व्याचष्ट इति तु यद्याख्यातं तदभिप्रायं
व्याख्याय तद्विषयवार्तिकं व्याख्यातुं न शक्यत इति वार्तिक-
व्याख्यानार्थमेव भाष्यं व्याख्यातमित्यर्थः ॥

अत्र भाष्यानुवादतायामयश्चाभाष्यता न युज्यत इति वार्तिक-
मेवैतन्नास्तीत्याशङ्काह । अत्र चेति । ननु वार्तिककृता मकल-
मनूद्यैकदेश एव व्याख्यात इति भाष्यमनूद्य व्याचष्ट इत्ययुक्त-
मित्यत आह । व्याचष्ट इति तिति ॥

नीति । एतानि चत्वार्यर्थपदानि-प्रश्नार्थस्यानानि न केवलं हेयाधिगलव्यभेदेन
हाहणविधं प्रभेयं दर्शयतः तद्विषयतत्त्वानाय च सोपकरण्यायाभिधानप्रसाध-
य्युत्थादकं शास्त्रं प्रश्ययतः स्वकारस्य सम्मतिः सर्वप्रभेणाध्यात्मविदामाचार्य-
वार्ताभिति भाष्यतात्पर्यमित्यर्थः । तत्र संशयादीना पृथग्वचनमन्तर्कमित्यादि-
चोद्यभाष्यं व्याचष्टे । संशयाद्यप्त्तिर्थाभिति । परिढारभाष्यं व्याचष्टे । न विद्योति ।
चोद्यं विद्योति । संशयाद्य इति । परिढारं विद्योति । न विद्योति ।
प्रस्थानं व्यापारः । तेषां पृथग्वचनमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे । तस्याः संशयादीति ।
न च वाच्यमस्तु विद्यत्वयमेव लक्तमात्मोक्तिक्या विद्यत्वेति । एतस्या एव समस्त-
विद्यावदातोकरणाहेतुत्वात् । यथा वक्त्यति “प्रटीपः सर्वविद्याना”भिति । सचायं
किं लिंदितिः स्तु विमर्शमाद्यम अनवधारणानां संशय इति भाष्यं तद्वाचष्टे तत्र
तेषु संशयादिष्ट, संशयस्तात्मादिति । ज्ञानमवधारणां प्रश्नयत्वेति पर्याय इति
अन्वानसोदयति, अनवधारणात्मक इति । न ज्ञानमात्रः । एतावान् यत्वः काश्यां
कुद्रितायां तात्पर्यटीकायां १६४४५ । पर्याप्तमारभ्य लृटितो वर्तते इतोऽसाभिर-
धेहजनानां सोकर्याद्यात् प्रश्न द्वितीय इति तु ।

तेन तच्चैतदुत्तरसूचेणानूयत इत्यस्यानुवादानन्तरम-
व्याख्याने ऽपि न दोषः । एने चार्थं द्वितीयसूत्र
इत्यादिना पूर्वमेव व्याख्यातत्वात् नेहेदं व्याख्यात-
मित्यर्थः ।

ननु द्वेषः किमहैय एव न वा प्रवृत्तिहेतुरित्यत
आह । उपलक्षणमिति ।

ननु हानपदमात्यन्तिकपदसमभिव्याहारादपवर्गे
वर्त्तते तत्कथं तत्त्वज्ञानमुच्यत इत्यत आह । हीयते
हीति । करणव्युत्पत्तिमाश्रित्यानन तत्त्वज्ञानं विव-
क्षित, भावव्युत्पत्त्या त्वात्यन्तिकपदसमभिव्याहाराद-
पवर्ग इत्यर्थः ।

तत्त्वज्ञानपदस्य व्युत्पत्तिसन्देहमपनयन्नेवाह । तस्य-
प्रमाणस्येति । एतेनाऽऽदिवाक्यविरोधः परिहृतः ।

वात्तिकक्षतैव समस्तमनूद्येकदेशः कुतो व्याख्यायत इति
समाधत्ते । एनं चार्थमिति ॥

ननु हानपदे भावव्युत्पत्तिरेव कुतो नोक्तेत्यत आह । ननु
हानेति ॥

ननु तच्छेन तत्त्वज्ञानपदरामर्गे विरोधः, तत्त्वज्ञानपदेनाऽऽदि-
वाक्येन शास्त्रस्याभिहितत्वात्, न हि शास्त्रमेव तदुपाय इत्यत
आह । तत्त्वज्ञानपदस्येति । तथा च योग्यतयाऽत तत्त्वज्ञानपदेन

अर्थपदानीतिभाष्यगतस्यार्थपदस्य त्वन्यथार्थी
भविष्यतीति यदुक्तं तदाह । पुरुषार्थस्थानानीति ।
तात्पर्यमित्यर्थः वाच्चिकस्येति शेषः ॥

(इति तच्चेत्याद्यधिगच्छतीत्यन्तभाष्य-
तात्पर्यव्याख्यानम् ।)

प्रस्थानं-प्रकार-इत्यमावस्था चेत्यमूलत्वादान्वी-

प्रमाणमुच्यते इत्येतावता शास्त्रमेव तत्त्वज्ञानमुच्यते इत्यर्थो निरा-
छते इत्यर्थः । एतेनेति । तत्त्वज्ञानपदस्य प्रमाणपरत्वाख्यानेन
तत्त्वज्ञमिपरत्वे तत्त्वज्ञानपदस्यादिवाक्ये हानपदेन यत्प्रमाणमुक्तं
तद्विरोधः स्थादित्यपि निरस्तमित्यर्थः ॥

अर्थपदानीत्यस्य पूर्वव्याख्यानादन्यथा व्याख्याने हेतुमाह ।
अर्थपदानीति । यदुक्तमिति । उक्तं टीकाकृता शादिवाक्ये । इत्यर्थो
वाच्चिकस्येति तात्पर्यं भाष्यस्येति भावः ॥

(इति तच्चेत्याद्यधिगच्छतीत्यन्तभाष्यतात्पर्य-
व्याख्याव्याख्याव्याख्यानम् ।)

प्रकारार्थत्वमपहाय व्यापारार्थत्वव्याख्याने हेतुमाह । प्रस्थान-

निक्षया इति यद्यप्यभिमतमेव, तथापि निरुपपत्तिक
इत्यम्भावः स्थादित्यत आह । प्रस्थानं-व्यापारः ।

तदनेन भाष्यगतप्रस्थानपदस्य प्रकृत्यर्थोऽभिहितः
प्रत्ययार्थस्तु “संशयादिभिः पदश्यैः पृथक् प्रस्थाप्यत”
इति वदता भाष्यकारिणैव दर्शितः ॥

तदेतदुक्तं भवति न्यायव्युत्पादने व्यापारवत्तया
हि द्वयमान्वीक्षिकी विद्यान्तराङ्गिद्यते । स च संशया-
द्याङ्गोपाङ्गेनैव व्युत्पादितो भवति, ततोऽस्याः संशयादयो
विषयभूताः तानन्तरेण निर्विषयतया विद्यैव न स्थात्
विषयान्तरवत्तया विद्यान्तरमेव वा स्थादिति ।

अत्रैव शङ्खते । न च वाच्यमिति । न ह्यन्या
विद्याः स्वं स्वर्थं व्युत्पादयन्त्योऽपि कथमेतदित्यशब्दा-

मिति । निरुपपत्तिक इति । इत्यभृतत्व एव हेतुर्नोक्तः स्थादिति
न्यायाङ्गसंशयादिव्युत्पादनरूपव्यापारभेदेन तदुपपत्तिकत्वेर्थः ॥

तदनेनेति । व्यापारो-व्युत्पादनम् । तस्य धात्वर्थता, तद्विष-
यत्वं प्रत्ययार्थ इत्यर्थः ॥

अत्रैवेति । निर्विषयतया विद्यैव न स्थात् विषयान्तरवत्तया
विद्यान्तरमेव वा स्थादित्यवेष्टापत्तिरित्यर्थः । ननु विद्यान्तराणां
स्वार्थप्रतिपादने नैतदपेक्षा तल्किमनया तासामवदातीकरणमित्यत

मलमपनेतुमीश्वते विनैवमान्वीच्छिमित्याशयवान्
परिहरति । एतस्या एवेति ।

(संशयादीनां पृथगुपदेशसाधकभाष्य-
तात्पर्यब्याख्यानम् ।)

वार्त्तिकान्तरविषयं भाष्यं दर्शयति । “स चाय”-
मित्यादिभाष्यमिति । निर्दलं देश्यं दीपयति । ज्ञान-
मिति ।

“उपलब्धोऽनिर्णीतश्चेति” व्याघ्रातोऽनुपपन्न एव,
उपलब्धेनिर्णीयपर्यायत्वस्यानन्तरमेव निराकृतत्वात् ।

आह । न ह्यन्या इति । अन्यस्याप्यर्थस्याश्रद्धामलक्षालनं शास्त्र-
व्यापार एवावदातीकरणमित्यर्थः ॥

(संशयादीनां पृथगुपदेशसाधकभाष्यतात्पर्य-
ब्याख्याव्याख्यानम् ।)

वार्त्तिकान्तरेति । “अनवधारणाककः प्रत्ययस्मै”त्यग्निमान्त्रेप-
वार्त्तिकविषयमित्यर्थः ॥

यथाश्रुतस्यागमकत्वं एवाभिप्रायान्तरवर्णनं युज्यते इति
तदाह । उपलब्धं इति । उपलब्धेरिति । यद्युपलब्धेनिर्णीय
एव स्यात् तदोपलब्धत्वानिर्णीतित्वयोर्बोधातः स्यात् न चैव, किं

नापि प्रमाणप्रवृत्तिविषय उपलब्धो भवन्निर्णय एव
भवेदित्यत आचेषुरभिप्रायान्तरं दर्शयति । पञ्चरूप
इति । [२७१] यथा प्रत्यक्षमागमो वा इज्ञाते इप्यवतरति
तथा इसन्दिग्धे इपि, अनुमानं तु यथा नाज्ञाते तथा
इसन्दिग्धे इपि, तस्मादस्याप्यन्यैव रीतिगिर्वर्थः । समान-
विषयत्वमेकविषयत्वम् । सामानाधिकरणं न समर्थ-
यस इति न तादात्मगमिति भावः ।

तृप्तलभिर्ज्ञानमात्रं तत्र संशयसाधारणमित्यर्थः । नापीति । यत्र
पर्वतादौ न्यायः प्रवर्तते तस्योपलब्धत्वं सन्दिग्धत्वेनापि भविष्यतीति
न निर्णीतत्वमेव तस्य भवतीत्यर्थः । यथेति । प्रत्यक्षे विषये-
द्वियसत्रिकर्षः कारणं न तु विशेषज्ञानं, शास्त्रे इपि ज्ञाने न
विशेषज्ञानं कारणं, किन्तु विशेषणविशेषयोर्वैशिष्यावगाहिज्ञान-
मेकदैवोत्पद्यत इत्यज्ञाते इपि धर्मिणि तयोः प्रवृत्तिः । एवं
यत्रापि धर्मिणि न सन्देहः किन्तु निष्यः तत्रापि तयोर्यथा
प्रवृत्तिर्ण तथाऽनुमानस्य धर्मिणो ज्ञातत्वे सन्दिग्धत्वे च हेतोरा-
श्यासिद्देः सन्दिग्धाश्यासिद्देश्वत्यर्थः । तस्मादिति । अनुमानस्य
मानान्तरविलक्षणैव सामग्रीत्यर्थः । समानशब्दस्य सदृशार्थत्वेनोप-
लभ्यानिर्णीतयोर्नामेदः सिद्धतीत्यन्यथा व्याचष्टे । एकविषयत्व-
मिति । न तु तादात्मं सामानाधिकरणं यदुक्तं तत्र न यथोक्तं
समाधानमित्यत आह । समानेति ॥

परम्परं समानेनाधिकारणेन सम्बन्धमात्रं सामाना-
धिकरणं न तु तादात्मामिल्यभिप्रेत्य परीहारं विष्ट-
गोति । सामान्यविशेषयोरिति । [२७।१४]

ननु संशयः कथं न्यायाङ्गम् ?, न तावश्चायकारणतया, तस्य
लिङ्गपरामर्शात्मकस्य संशयं विनापि भव्यात् । कारणत्वासिद्धौ
फलवैज्ञात्यकल्पने मानाभावात् । अन्योन्याश्रयाद्वा । नापि सह-
कारित्वेन । तद्वा न साक्षात्, लिङ्गपरामर्शादिना तद्वाशात् ।
न च लिङ्गपरामर्शानन्तरं संशयः ; तस्यानुमितिचरमकारण-
त्वात् । न च लिङ्गपरामर्श एव साध्यांशे संशयात्मा, तस्यैव
विशेषदर्शनत्वेन संशयाभावात् । शब्दलिङ्गपरामर्शं संशय-
कारणाभावाच्च । संशयस्य कारणत्वासिद्धौ तत्कल्पने माना-
भावात् । प्रमाणसंप्रवे तदभावाच्च । नापि परम्परया सहकारि-
त्वमत एव । नाप्याश्रयावच्छेदकलेन, पर्वतत्वादेरिव तथात्वात् ।
अन्यथा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरणभाननैयत्ये पर्वतत्वादेरिव
सन्दिग्धत्वस्याप्यनुमिती भानापत्तेः । अथ व्याप्तपक्षधर्मत्वं पक्षत्वं
च सन्दिग्धसाध्यकल्पमतः संशयोऽवश्यं कारणं वाच्यमिति चेत् ? न ।
श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतेः । श्रुते इप्यात्मनि मननबोधनात् श्रुति-
प्रामाण्यसंशयात्तत्राऽपि संशय इति चेत् । न । तावता श्रुति-
प्रामाण्यमात्रस्य साधनौचित्यात् । न हि घटज्ञानप्रामाण्यसंशयात्
तत्कल्पये घटज्ञानोपायान्तरमार्थीयते । किं नाम ? प्रामाण्यनिश्चया-
देव प्रमाता कृतकात्यः । अनुमानान्तरसंप्रवे वा का गतिः ? ।

“सन्दिग्धे प्रवर्त्तत” इति अस्य योग्यतापरतां दर्शयति । असन्दिग्ध इति । [२७।१६] संशयानहृष्ट प्रकारद्वयेन सर्वथा ज्ञातो विशेषतो वा निर्णीतस्तद्विपरीतस्तु सन्दिग्धः संशयाहृष्टत्र न्यायः प्रवर्त्तते इति तात्पर्यम् ।

श्रुते इत्यामनि आहार्यः संशय इति चेत् न द्वित्साधनोच्छेदापत्तेः । तस्य निर्णयानिवर्त्यत्वाच्च । निर्णयनिवर्तनीयस्यैव तस्याङ्गत्वात् । किं च केवलान्वयिनि साधाभावाप्रसिद्धा कथं संशयः ? । नापि फलावच्छेदकतया तदुपयोगः, अनुभितौ सन्दिग्धत्वस्यापि भानापत्तेः । मानाभावाच्च । नापि सन्दिग्धसाध्यतं यत्र पञ्चविशेषणं तत्र तदुपयोगः, पञ्चविशेषणान्तरसाम्यात् । नापि विप्रतिपत्रं प्रति न्यायाभिधानाद्विप्रतिपत्तिज्ञाना संशयोऽङ्गम्, वादिप्रतिवादिमध्यस्थानां त्रयाणामपि निश्चितत्वात् तद्विशेषणासिद्धेः । अन्यथा तेषां तत्त्वायोगादित्यत आह । योग्यतेति । संशयेन स्त्रयोग्यतोपलक्षणात् साधकबाधकप्रमाणाभावो न्यायाङ्गमित्यर्थः ॥

नन्वेवं संशयस्य न्यायाङ्गतया विरोधः । अथ योग्यतामात्रं न तदङ्गं किं तु संशययोग्यता तथा च विशिष्टकारणताथाहकमानेन विशेषणस्य संशयस्यापि हेतुत्वं विषयीकृतमिति चेत् न । मिलिताभावस्य प्रत्येकसत्त्वे इपि सत्त्वात् । प्रत्येकं च न योग्यता इन्द्रियमात् केवलान्वयिनि बाधकाप्रसिद्धेः तदभावाप्रसिद्धेश्च । न च सन्दिग्धे नान्यो वाच इति यत्र समयबन्धस्तत्र संशयोऽङ्ग-

अत एव व्यतिरेके प्रधानामपलक्षणतयैवां (१)
विधामुदाहरति । नहींति । [२७।१६]
(संशयस्य व्याघातनिष्ठत्तिपूर्वकं
न्यायाङ्गत्वव्युत्पादनम् ।)

किं पुनः प्रयोजनमिति प्रश्ने “येन प्रयुक्तः प्रव-
भिति वाच्यम् । उपलब्धत्वानिर्णीतिलयोरपि न्यायाङ्गत्व-
प्रसङ्गात् । अथैवं सिद्धमाधनं न दोषः स्यात् । न चेष्टापत्तिः ।
लिङ्गोपहितलैङ्गिकभाने इतुमिल्यानन्त्यापत्तेः । तत्र । पक्षता-
विवटकलेन तस्य दोषत्वात् । तस्य च सिधाधयिषाविरहेणाव्यु-
पत्तेः । अत एवासिद्धुपजीव्यत्वे इपि तत्र पृथक् दोषः स्तो-
इदूषकत्वात् । न च प्रतिपाद्यगतः संशयोऽङ्गम् । अङ्गे प्रतिपाद्ये
तदभावात् । योग्यतायाच निरस्त्वात् ।

अचाहुः । संशयस्यागुमितिमादाहेतुले इपि जिज्ञासितार्थानु-
मितौ जिज्ञासाहारानुमितिहेतुलम् । जिज्ञासायास्तत्त्वाधनत्वात् ।
एकवक्तृकविचाराङ्गमित्यन्ये । शङ्खशुकतानिष्ठत्ये न्यायोपासने-
ङ्गमित्यपरे ।

(संशयस्य व्याघातनिष्ठत्तिपूर्वकं न्यायाङ्गत्वव्युत्पादनम् ।)

अनवगतप्रयोजनपदार्थस्य प्रयुक्तिजनकत्वमप्यक्षात्मेवेति तेजेष
तक्षणमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह । किं पुनरिति ॥

(१) प्रधानागुप्तवक्षणतयैवाम् इति पृ० पा० ।

र्त्तत' दूत्युत्तरं वैयात्यादित्यत आह । स्फुटतरमेवैत-
दिति । [२७।१६]

ननु “वयं त्विति” स्वाभिमतप्रदर्शनमेकदेशिमते
ऽपरितोषं सूचयितुं, न चापरितोषबीजमुपलभामह
दूत्यतस्तद्वैजं दर्शयति । तवेति । [२७।१०] सर्वेषामेव
काम्यत्वाद्वर्मादीनामिति । तथा च धर्मादिविषयस्त-
त्साधनविषयो वा कामस्तवापि प्रवर्तक दूत्यर्थः ।
न च तद्विषयत्वेनापि धर्मादीनामुपादानं, स्तक्चन्दना-
दीनामप्युपादानप्रसङ्गादिति । सरकः—पानम् ।

ननु तथापि नैतेषां प्रयोजनत्वक्तिरित्यत आह ।
धर्ममोक्षयोरिति । [२७।११] उपलक्षणं चैतत् । कामार्थ-

ननु काम इच्छेति विकल्पात् कथं धर्मादीनामनुपादानं तेषा-
मनिच्छारूपत्वादित्यत आह । तथा चेति । प्रवृत्तिकारणेच्छा-
विषयस्यैव पुरुषार्थत्वाद्वर्मादीनां चेच्छाविषयत्वेन तत एव तेषा-
मपि लाभाद्वर्मादीनामुपादानं व्यर्थमित्यर्थः । तद्विषयत्वे ऽपीति ।
कामविषयत्वे ऽपीत्यर्थः । स्तक्चन्दनादीनामिति । काम्यत
इति काम इति व्युत्पत्त्या कामपदेन यदि कामविषयस्याविशिष्टो-
पादानं तदा स्तगादीनामप्युपादानप्रसङ्ग इत्यर्थः । न च गोहृष-
न्यायः सूचनीयप्रयोजनविशेषाभावे तदभावादिति भावः । पानं—
चुरापानम् ॥

योरपि विरक्तान् प्रत्यप्रयोजनकल्पमिति द्रष्टव्यम् ।
तेनैतदुक्तं भवति । 'न हि धर्मादिषु धर्मत्वादिकमेव
प्रवृत्तिं प्रति प्रयोजकं, किं नाम ? दूष्यमाणत्वम् ।
अन्यथा उविशेषेण सर्वस्य सर्वत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गादिति ।

नगु नास्तिकानामपि जन्मान्तरे धर्मादौ कामनासत्त्वादिरक्ता-
नामपि कदाचिद्रागित्वादेतदयुक्तम् । न हि यः पुरुषार्थः स सर्वा-
स्ववस्थासु प्रवर्त्यति सुखुमावस्थं प्रत्यप्रवर्त्तकत्वादित्यत आह ।
एतदुक्तमिति । अन्यथेति । धर्मत्वादिरूपस्य नास्तिकत्वदशा-
यामपि प्रतिसन्धानात् तत्रापि प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

नन्वत वार्त्तिकक्षाता सुखदुःखामिहान्योरेव प्रयोजनत्वमुक्तं तद-
शुक्तं तत्वाधनावामिहान्योरपि काम्यमानतया प्रयोजनत्वात् । न
च गौणं प्रयोजनं तत् मुख्यं च प्रयोजनमत्र विवक्षितमिति वाच्यम् ।
मुख्यत्वानिरुक्तेः । तथाहि न तावत् साधनत्वागोचरेच्छाविष-
यत्वं तत् । दुःखसाधनाभावस्थापि मुख्यत्वात् । न हि तेन
दुःखाभावो जन्यते प्रागभावादेरसाध्यत्वात् तद्वास्थ च प्रतियोगि-
नमनुस्थादोत्पादियतुमशक्तया दुःखोत्पत्तेरावश्यकत्वापत्तेः ।
अत एवेच्छाजन्येच्छाविषयत्वं मुख्यत्वमिति निरस्तं दुःखसाधना-
भावस्थापि दुःखाभावेच्छाजन्येच्छाविषयत्वात् दुःखाभावस्थ साध्य-
त्वाभावादित्युक्तम् । सुखसाक्षात्कारस्यापीच्छाजन्येच्छाविषयत्वं न
मुख्यत्वप्रसङ्गात् । किं चैवं सुखमप्यमुख्यं प्रयोजनं स्यात् तत्वाचा-
लारेच्छाजन्येच्छाविषयत्वात् । अहं सुखो स्यामित्यतामसुखत्वयो-

रपि ताट्येच्छाविषयत्वेन सुख्यप्रयोजनतापत्तेष्व । दुःखाभाव-
गोचरेच्छाया दुःखविषयत्वनैयत्येन दुःखस्यापि ताट्येच्छाविषय-
तया सुख्यप्रयोजनत्वप्रसङ्गेष्व ।

अत्राहुः—साध्यतयेच्छाविषयत्वं प्रयोजनत्वम्, आत्मसुखत्वयो-
र्दुःखस्य च न साध्यतयेच्छाविषयत्वं, किं त्वाश्रयत्वावच्छेदकत्वप्रति-
योगित्वरूपेण, सुखदुःखाभावसाक्षात्कारस्य च माध्यत्वे । पि नेच्छा-
विषयत्वं सुखो निर्दुःखः स्यामिति हीच्छा । न तु सुखं दुःखाभावं
जानोयामिति । सुखत्वस्य साक्षात्कारविषयत्वव्याप्तया सुखोत्पत्तौ
तत्कात्कारस्यावर्जनीयत्वेन तत्रार्पीच्छाया अभावात् । एवं
दुःखत्वस्यापि साक्षात्कारविषयत्वनियतत्वेन तदुपलब्ध्या तदभाव-
साक्षात्कारस्यावश्यकत्वेन तत्रार्पीच्छा नास्ति तत्र साधनत्वाविषय-
ज्ञानजन्येच्छाविषयत्वं सुख्यत्वं दुःखसाधनाभाविच्छापि दुःखाभाव-
साधनताज्ञानादेव, प्रागभावस्यापि प्रतियोगिजनकनाशसुखेन
साध्यताया वच्छमाणत्वात् । अन्यथा कार्याभावार्थिनः कारणा-
भावार्थे प्रदृश्यभावापत्तेः । न च दुःखसाधनधंसस्य खत एव पुरु-
षार्थत्वात् तत एव तत्र प्रहृत्तिरिति वाच्यम् । दुःखसाधनत्वमप्रति-
स्व्याय तत्काधनाभावे इच्छाया अभावेन सुख्यप्रयोजनत्वाभावात् ।
साधनत्वविषयकज्ञानजन्येच्छाविषयत्वं तु गौणप्रयोजनत्वम् ।

केचित्सु न हि सुखं दुःखमित्येविच्छाहेषौ किं त्वामभुज्य-
मानतयेति विशिष्टमेव सुखं प्रयोजनम् ।

अन्ये त्विष्माणत्वमेव पुरुषार्थत्वं तत्र सुखदुःखहाना-
न्यतरनिरूपणाधीनमेव । तयोर्निरूपणप्रयोजकत्वं तु सुखे साक्षात्

ननु यथाश्रुते को दोषो येन “विषयेण विष-
यिणमुपलक्ष्यतीति” व्याख्येत्यत आह । असत्यो-
रिति । [२७१२५]

सत्योर्वेति सप्तमी । उत्तरवार्त्तिकं गच्छीतुमेतत्
यथाश्रुतं दूषयति । तथापीति । [२७१२६]

इह फलज्ञानमन्यव प्रवर्तयत् तत्माधन एव
प्रवर्तयतीति अतो नातिप्रसङ्ग इत्येव यद्यपि शङ्कितु-

तत्माधने परम्परया । एवं दुःखहाने मात्रात् तत्माधने परम्परयेति ।
लक्षणार्दीजमनुपपत्तिमाह । नन्विति ॥

ननु सत्योर्वा सुखदुःखावासिहान्योरनर्थकत्वादित्यन्वये प्रहृत्ते-
रित्यनन्वितमित्यत आह । सप्तमीति । सुखासौ दुःखहानी च
सत्यामित्यर्थः । यद्यपि सत्योरसत्योर्वा सुखदुःखावासिहान्योर-
कारणत्वमिति विकल्पेन षष्ठ्यवान्वयः सम्भवति तथाप्याद्वित्तिदोष-
भिद्या सम्भवमात्रेण वा सप्तम्युक्ता । ननु सुखदुःखासिहानिज्ञानयोः
प्रवर्त्तकत्वमिति वार्त्तिकं न युक्तं, प्रहृत्तिकारणेष्टसाधनताज्ञाने
इष्टस्याविषयत्वादित्यत आह । उत्तरेति । सुखदुःखासिहानिज्ञा-
नमेव प्रवर्तकमिति यथाश्रुतवार्त्तिकादिष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तक-
मिति न लभ्यत इति तदूषितमित्यर्थः । तथापीति टीकायां
ज्ञानलक्षणायामर्पीत्यर्थः ॥

ननु फलज्ञानादत्यव प्रहृत्तावतिप्रसङ्गे तत्माधनत्वज्ञानात्

मुचितं, तथापि तत्माधनत्वेनाऽज्ञाने प्रवृत्तिरेव
नास्तीत्यतस्तज्ज्ञानमन्तर्भाव्याऽशङ्कंते । तत्माधनत्व-
ज्ञानादिति ॥२७॥२८॥सामानाधिकरणये एकविषयतया ।
सम्प्रतिपत्तेरविरोधतः कार्यकारणभावसिद्धिरित्यर्थः ।

एवं तर्हि “सुखदुःखाप्तिहानिभ्या”मिति वाचिकम-
सङ्गतमेव किमित्यत आह । एतदुक्तं भवतीति ॥२८॥
प्रवृत्तिविषयतयेष्यमाणत्वमुपायता, खरूपेणेष्यमाणत्व-
मुद्देश्यता । उभयोरपि ज्ञानं प्रयोजयतीति उभयमपि
प्रयोजनम् ।

प्रवृत्त्या न समाधानं यथा च समाधानं तथा न गङ्कितमित्यत
आह । इहेति । तथापौति । यदि फलज्ञानं तस्माधन एव प्रवर्तयेत्
तर्हि प्रमादसाधने प्रवृत्तिर्न स्यादिति तस्माधनत्वज्ञानादेव प्रवृत्ति-
रित्यर्थः । ननु सामानाधिकरणमेकाधिकरणत्वे भिन्नविषयत्वे
इपि सम्भवतीत्यत आह । एकविषयतयेति । सामानाधि-
करणे हेतुनांक्तं इत्यत आह । अविरोधत इति । लाघवा-
दुपस्थितत्वाच्च सर्वेरेवाद्यप्रवृत्तौ ज्ञानस्य स्वविषय एव प्रवर्तक-
त्वावधारणादित्यर्थः । तथा च फलसाधकताज्ञानं विना फलज्ञानात्
फलसाधने प्रवृत्तिः । यद्यपि प्रवृत्तिविषयत्वं प्रवृत्तिजनकेच्छा-
जनकज्ञानविषयत्वरूपं फले इप्यस्ति तथापि प्रवृत्तिजन्यव्यापारा-
च्यत्वरूपं तत् सिद्धत्वात् साधन एवेति भावः ।

२५२ सटीकन्यायवार्त्सिकतात्पर्यपरिशुद्धी [अ. १ चा. १

द्रयांसु विशेषो यदुपायताज्ञानं साक्षात् प्रवर्त्तयति । एतदेव च तस्य साक्षात् प्रवर्त्तकत्वं यत् साक्षात् प्रयत्नजननसमर्थामिच्छां प्रसूते सैवाद्या प्रवृत्तिरित्युच्यते । उद्देश्यज्ञानं तु तदिष्यामिच्छां जनयत् तथाभूततत्त्वाधनज्ञानजननद्वारिण द्रुत्यर्थः ।

(प्रयोजननिरूपणम् ।)

न्यायपरीक्षाशब्दयोरेकार्थत्वमपश्यत आक्षेप इत्याह ।
न्यायेति । [२८१३]

ननु परीक्षाशब्दस्य विचारार्थत्वे प्रयोजनापेक्षित्वं कदाचिद्युज्यते । स चिन्यायार्थस्तस्य च व्युत्पत्तिबलेन

उत्तरयन्योपयोगार्थमाह । एवं तर्हीति । उभयोरिति । उभयोः फलसाधनयोरपि ज्ञानं प्रयोजयतीति प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः ।

इयांस्त्विति । साधनस्यैव साक्षात्प्रयत्नविषयत्वं सिद्धलेन प्रयत्नजन्यव्यापारान्यत्वादित्यर्थः । उद्देश्यलेति । इच्छाजन्यप्रयत्नजनकेच्छा विषयत्वमुद्देश्यत्वमित्यर्थः ।

प्रयोजननिरूपणम् ।

ननु न्यायपरीक्षयोरेकत्वादाक्षेपो न युक्त इत्यत आह । न्यायेति ।
ननु व्युत्पत्त्या न्यायशब्दस्य प्रत्यक्षार्थत्वे प्रकृते किं दूषणमित्यत आह । नन्विति । स चेदिति । स परीक्षाशब्दो न्यायार्थी

प्रमाणमाचमर्थः । तस्य च न प्रयोजनापेक्षेति सर्वं
समाकुलमित्याक्षेपावतारटीकार्थः ।

नन्वेतावतापि चोद्यं तदवस्थमेवेत्यतः समाधानं
विभजते । प्रलब्धादीति । [२८१८]

ननु अवयवैर्यस्य परीक्षणमधिगतिर्यदि न्याय
स्तर्हि किं तस्य फलमित्यत आह । अर्थस्य लिङ्ग-
स्येति । [१८१६]

अथ यदि परीक्षापरनामा न्यायो नानुमेयविषयः
कुतस्तदधिगमो भविष्यतीत्यत आह । परीक्षितं
त्विति । [२८१६]

न्यायशब्दसमानार्थ इत्यर्थः । सर्वमिति । संशयादपेक्षापि प्रमाण-
माचामनो न्यायस्य नास्तीत्यर्थः ।

प्रमाणशब्दस्य मुख्यार्थहाने हेतुमाह । नन्वेतावतापीति ।

नन्वर्थशब्दस्यार्थमानतयाऽनुमेयो वाचः तत्कुतोऽर्थस्य लिङ्ग-
स्येति व्याख्यानमित्यत आह । नन्ववयवैरिति । किं तस्येति ।
अनुमेयाधिगतरेव न्यायत्वे तस्य फलान्तराभावे निष्फलत्वमेव
स्यादित्यर्थः ।

नन्वनुमेयार्थप्रत्ययस्य न्यायफलत्वं एव नानुपपत्तिरिति किं
तत्कौर्तनेत्यत आह । अथेति ।

२५४ सटीकन्यायवाचिकतात्पर्यपरिशुद्धी [अ. १ आ. १]

अथ यथा प्रमाणमूलैरवयवैर्लिङ्गं प्रतिपादाते तथा-
नुमेयमेव किं नेत्यतं आह । न त्विति । [२८२०]

ननु सन्दिग्धत्वाविशेषे ऽपि कुत एतदित्यत
आह । तस्येति । [२८२१] परीक्षानास्पदत्वालिङ्गप्रति-
पादनमन्तरेण तदपेक्षिणं प्रत्याहत्य प्रतिपादयितुम-
शक्यत्वादित्यर्थः ।

न तर्हि प्रमाणैरिति । [२८२२] तथा चार्षस्य लिङ्गस्य
परीक्षाऽधिगतिर्न प्रमाणफलं स्यात् । अथ प्रमाणैरेव,
निष्फलास्तद्यवयवा इत्याश्रयः । न साक्षादित्यादिना

नन्वनुमेयार्थस्याभिधाने वैयर्थ्यमप्रसक्तप्रतिषेधश्चेत्यत आह ।
अथ यद्येति ।

नन्वनुमेयार्थस्य परीक्षत्वं निर्बीजं कुतः शङ्खात इत्यत आह ।
न निविति । सन्दिग्धत्वेनैव परीक्षत्वं तच्चानुमेयेऽस्तीति न निर्बीजा
शङ्खेत्यर्थः ।

ननु परीक्षाया निर्णयात्मकत्वादनुमेयार्थं न सम्भव इत्यत
आह । लिङ्गेति ।

ननु प्रमाणैरर्थपरीक्षणाभावे को दोष इत्यत आह । तथा
चेति । निष्फला इति । अनुमेयार्थपरीक्षायाममुपयोगादित्यर्थः ।
अवयवप्रमाणयोः कार्यकारणयोरभेदो नास्येव येनावयवैर्यत्परीक्षणं
तत्प्रमाणैरेवेति स्यादिति भावः । पूर्वोक्तदोषनिराकरणपरस्तं

लिङ्गाधिगताववयवानां स्वातन्त्र्यं निराकुर्वता अधिगतेरप्रमाणफलत्वमपास्तम् । अवान्तरव्यापारत्वं चावेद्यताऽवयवानामानर्थक्यमपास्तमिति । प्रमाणत्वाविशेषे इपि तस्यैव विप्रतिपद्मपुरुषप्रतिपादकत्वं नान्यस्येत्यचापि हेतुं परः प्रक्ष्यतौत्यतस्तथैवाह । समस्तिः । [२८२६] तद्यं वार्तिकार्थः सोऽयमित्यमूर्तसमस्तप्रमाणोपकरणात्मा यतस्तम्भाद्विप्रतिपद्मपुरुषप्रतिपादकः । ततश्च परम इति व्यवज्ञौयत इत्यर्थः ।

ननु नाविरुद्धत्वमेवाश्रितत्वमनाश्रितस्यापि अविरुद्धत्वादिरुद्धस्याप्याश्रितत्वात् । अत एव नाविना-

परिहारस्य व्याचष्टे । न माद्वादिति । अवान्तरेति । यद्यप्यवयवफलाजनकानां प्रमाणानामवयवा न व्यापारास्तथापि प्रमाणमूलकत्वमात्रमभिप्रेताह । अवयवानां प्रमाणव्यापारत्वमुक्तम् । न्यायस्य परमत्वे वार्तिकक्षतैव हेतुरुक्त इति तत्र हेत्वन्तरवचनं व्यर्थमित्यत आह । प्रमाणत्वेति । वैयधिकरणाभावायाह । तस्मादिति । ननु यद्येतदेव परमत्वं तदा ततैव तत्त्वेतुः स्यादित्यत आह । ततश्चेति । तथा च परमशब्दप्रयोगरूपे व्यवहारसाध्ये इयं हेतुरिति न माध्याविशिष्ट इत्यर्थः ।

आश्रितमविरोधाति व्याख्यानबोजमाह । नन्विति । ननु परमाणौ हेतोभागासिद्धिप्रतीहारायाऽवयवीति व्यर्थं द्रव्यत्वसाक्षा-

भावोऽप्यनयोः तत्कथमाह “आश्रितमित्यविरोधीति” न
चैव तत्प्रकृतमित्यत आह । पञ्चावयवे द्रूति । [२८[२७]]
न्यायमूलफलयोरेकविषयत्वं वस्तुतस्तत्त्वाविरोधे सर्ति
निर्वहति नान्यथेति, तदेतद्गाय्यकारेणार्थतः कथितं
वार्त्तिककारैरक्षरैरेव विवृतमित्यर्थः । यद्यप्यग्नि-
शब्दस्तेजोविशेषवचनः सूर्याऽलोकादावग्निव्यवहारा-
भावात्, तथापि तेजोमात्रे ऽपि क्वचित्प्रयुज्यते तदभि-
प्रायेण परमाणुना भागासिद्धतापि माभूदित्याशय-
वानाह । अग्निरवयवीति । [२८।६]

द्वग्न्यजातेरेव परमाणुहत्तिलेन तेजस्वव्याप्याग्नित्वस्य परमाणा-
ववृत्तेः, तस्याप्रत्यक्षलेन तत्र हेतोरहत्तावपि भागासिद्धभावा-
दित्यत आह । यद्यपीति । अग्निशब्दस्य तेजोमाववचनत्व-
निरासायाह । सूर्येति । तेजोमात्रेपीति । “अग्नेरपत्यं प्रथमं
हिरण्य”मिति वेदे अग्नेस्तेजस इत्यर्थस्य तदग्न्यादभिरुक्तत्वादि-
त्यर्थः । भागासिद्धताऽपीति ।

ननु भागासिद्धावपि बाधो भवत्येव । न चासङ्गोर्णबाधो
विशेषितः । बाधोदाहरणमात्रस्य तत्परत्वेनासङ्गरस्याप्रकृतत्वात् ।
न च विशेषणे ऽप्यसङ्गरः । अग्निद्वयाणुकौदर्यानलादौ प्रत्यक्षबा-
धाभावादग्निपदस्य विशेषपरत्वमवश्यमिति तर्तुवामैकाग्निक-
त्वात् । अचाहुः । इतरासङ्गोर्णबाधोदाहरणमेव प्रकृतमन्यथान्ये-

ननु विरुद्धार्थपरिच्छेद एव प्रमाणेन विरोधः, स चात्र प्रत्यक्षेण स्फुटतर एवंति किमर्थं प्रश्नः “कः पुन्”-
रित्यत आह । इदमवेति । [२६१०] तत एव-रूपत्रया-
सम्पत्तेरेव तदनुमानाभासं इति व्यवहर्तव्यमिति
शेषः । न च रूपत्रयसम्पद्मेवेदं, साध्यसिद्धिप्रसङ्गा-
दिति । अत शङ्कते । अथान्वयेति । [२६११]

ननु यदि रूपत्रयसम्पत्तिरेव अविनाभावः तदा

नैवानुमाने दूषिते बाधामुपयोगापत्तेः । न चानैकान्तिकसङ्गरः ।
अग्निद्वारणकाटावप्यौषणविप्रतिपत्तेस्त्रानैकान्तिकत्वाभावात् । न
चातैजसत्वोपाधिना सङ्गरः । यावद्योग्यतैजसामौषणं न परि-
च्छिद्यते तावत्र सर्वतैजसामौषणं निर्णीयिते इत्यतैजसत्वोपाधिः
प्रत्यक्षबाधोपजोवकल्पात् । यदा परमाणुनेत्रतीन्द्रियपरं तेन
तद्वाधे प्रत्यक्षबाधोऽसिद्धो माभूदित्यवर्यविपदं योग्योपस्थापक-
सुलभम् । तत इत्यनेन प्रतियोगिपरामर्शभ्रमं निवारयति । रूप-
चयेति । अन्वयव्यतिरेकौ पक्षधर्मता चेति रूपत्रयम् ।

ननु रूपत्रयासम्पत्तिरेवाभासत्वमिति साध्याविशेष इत्यत
आह । व्यवहर्तव्यमिति । ननु रूपत्रयसम्पत्त्या प्रमाणत्वस्य
पूर्वमनुकृतान्तिराकरणमयुक्तमित्यतः पूरयित्वा शङ्कते । न चेति ।

ननु बाधाविनाभावयोः सहासश्वमभिधाय बाधापक्षधर्मांत-
योस्तदभिधानमसङ्गतमित्यत आह । ननु यदौति । ननु च सप्तशा

कथं बाधया सह सम्भवः ? इहैव सम्भवादित्यत आह ।
 बाधायामिति । [१६१४] पञ्चधर्मत्वं स्वौकृत्यानैकान्तिक-
 त्वव्युत्पादनम् । अतो “न च सपच्चे”त्वादिशङ्खा न निर-
 वकाशा भवति । यत्रेदं तत्रेदमित्याकारणं पञ्चस्यापि
 साधनवतः साधर्म्यवत्ताप्रतीतिः सर्वोपसंहारः । अयं
 च यत्रेदं न साध्यमस्ति तत्रापीदं साधनमभिमत-
 सपच्चाविल्यनेन व्याप्तिग्रहोपायकथनादनैकान्तिकले परिहृते ॥३४
 पञ्चधर्मत्वं तदवस्थमवेति तत्परीहारो व्यर्थ इत्यत आह । पञ्च-
 धर्मत्वमिति । टीकायामन्तः पच्चे वहिः सपच्चासपञ्चयोरित्य-
 नेन सपच्चासपच्चासाधारणः सर्वोपसंहारो नोक्तः कर्थं वा पच्चे
 साधाभावप्रमितौ स भज्यत इत्यपि नोक्तमतस्तदुभयमाह ।
 यत्रेदमिति ।

ननु व्याप्तिग्रहदशायामनागतोपि धूमो भासते अन्यथा अन्यस्य
 व्याप्तिग्रहादन्यस्य च पञ्चहृत्तिलाद्र व्याप्तस्य पञ्चधर्मत्वज्ञानमित्य-
 नुमितिनै स्यादिति सामान्यनक्षणप्रत्यासत्तौ बीजम् । तदयुक्तम् ।
 धूमववङ्गित्वावच्छेदेन सविक्षष्टव्यक्तिष्वेव तद्वक्तित्वमपहाय व्याप्ति-
 गृह्णते । ततः पञ्चहृत्तिधूमदर्शनजन्यव्याप्तिस्मरणाहङ्गिव्याप्तिमा-
 नयमिति विशिष्टज्ञानानुमितिरिति किमसविक्षष्टभानेन । न
 च वङ्गिमानयमित्यनुमितिविशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानपूर्वकत्व-
 नियमाहङ्कः पूर्वं ज्ञानभावशक्तिर्वं व्यक्तिधूमस्यापीति युक्तम् ।
 विशिष्टविशिष्टव्याप्तस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यत्व-

नियमादावश्यकत्वात् । न च तथा विशिष्टज्ञानसामान्ये यद्विशेषणं
भासते तज्ज्ञानस्य कारणत्वम् । अत्र च पर्वतीयोग्निर्विशेषणं
भासत इति तज्ज्ञानं पूर्वमावश्यकमतस्तुत्यसन्निकर्षतया धूमोपि
प्राग् भासत इति वाच्यम् । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वे
मानाभावात् । दण्डो मुखष्ठ इत्यस्य विशिष्टविशिष्टज्ञानत्वेनोक्त-
सामग्रीजन्यत्वात् । अविशिष्टविशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वा-
नङ्गौकारात् । न चान्यस्य व्याप्तिज्ञानादन्यत्रानुमितावतिप्रसङ्गः ।
समानप्रकारक्त्वेनैव व्याप्तिपञ्चधर्मतज्ञानयोर्मिथः सहकारित्वात् ।
समानविषयत्वेनापि तत्त्वे तस्यावश्यकत्वात् । अथ सुखादाविच्छा-
न स्यादसिद्धस्याज्ञातत्वेनेच्छाविषयत्वात् । सिद्धस्य चेच्छाविषयत्वा-
भावात् । सुखत्वेनामिदस्यापि ज्ञानमध्युपेयमिति चेत् । ब । असि-
द्धश्यापि ज्ञाने सिद्धज्ञानादेव प्रदत्तिस्वाभाव्यादसिद्धगोचरप्रवृत्त्युप-
पत्तेः । न चातिप्रसङ्गः । समानप्रकारक्त्वेनैव ज्ञानेच्छाकृतीनां
कार्यकारणभावधारणात् । समानविषयत्वेनापि तत्त्वे समानप्र-
कारकज्ञानाभावादिच्छाकृत्योरभावेनावश्यकत्वालाघवाच । तस्मात्
सामान्यलक्षणानभ्युपगमे इन्द्रकूलतर्कावतारं विना धूमादौ व्यभि-
चारसंशयो न स्यात् । प्रसिद्धधूमे अग्निसम्बन्धनिश्चयात् । असन्नि-
ष्टधूमस्य चाज्ञानात् सामान्ये न तु तज्ज्ञाने धूमात्तरे विशेषादर्श-
नात्, संग्रह उपपद्यते । न चैवं प्रमेयत्वेन व्याप्तिपरिच्छेदे साव-
ज्ञापत्तिः । प्रमेयत्वेन तथात्वे इष्टापत्तेः । न चैवं परकौयज्ञानविषये
घटत्वसंशयानुपपत्तिः । घटत्वादिप्रकारकनिश्चयस्य तहिरोषि-
त्वात् । तस्य च खसामग्रीविरहेणाभावादित्यस्तिपृष्ठचरणः ।

मस्तीखेतावन्मात्रेणैव भज्यते । एष च व्यभिचार-
प्रकारः पञ्चे इपि न निवारयितुं शक्य इत्थर्थः । न
बाधस्य स्वातन्त्र्येण दूषणत्वं व्यभिचारात् पञ्चधर्मता-
विरहिणि तदभावात् । यद च बाधसम्भवस्त्र तयोरे-
वान्यवावगतस्वातन्त्र्योर्विद्यमानत्वादनुमानमाभासतां
गतम् । व्यभिचाराद्युत्थापनेन तु विरोधस्त्रितार्थं इति
पूर्वपञ्चार्थः । “अनुमानाविषये प्रयोग” इति अथाश्रुते
वाच्चिकित्साकृतात्, अतोऽन्यथा व्याचिक्यासुभूमिमार-
चयति । वक्ष्यते हीति । [२६।२७]

अतिप्रसङ्गादतिव्याप्तेरित्यनुमानाधिकारे वक्ष्यते
हीति योजना ।

तत्र तयोरिति । नचेव विरुद्धानैकान्तिकयोरप्यसिद्धस्यैव
दूषकत्वे तयोरपि स्वातन्त्र्येण दूषकत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।
अनुमितिप्रतिबन्धकानुमितिहेतुपरामर्शप्रतिबन्धकान्यतरस्यैव हेत्वा-
भासत्वात् । बाधस्यले त्वन्यत्र लक्ष्मदूषणभावस्यानैकान्तिकस्यैव
प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।

अनिश्चयिततर्कपरत्वभ्रमतिप्रसङ्गशब्दस्य निवारयति । अति-
व्याप्तेरिति । वक्ष्यति क्रियाया अनुमानाधिकारमध्यन्तर्भाव्य कर्म-
त्वमिति भ्रमं निवारयति । इत्यनुमानाधिकार इति ।

किमतो यद्यद्येवमित्यत आह । स चेति । [३०१] आद्वेष्यनमेकोपाधिरेकव्यभिचारागंत् । अध्ययनमुभयो-पाधिकभयव्यभिचारात् । सोयमित्यादिना नास्तीत्यन्तेन प्रत्यक्षस्थाकारो दर्शितः । यद्यमविष्यदिति तर्कस्य । नास्त्येवेति फलभूतस्य निश्चयस्य ।

ननु कृतकस्य तेजसो बुद्धौ विपरिवत्तमानत्वे यो यः कृतकः स सर्वीऽनुषा इति सर्वीपसंहारो न सम्भवत्येव, अपरिस्फुरति तस्मिन्नितरां, न हि यद्यत्र न स्फुरति तदपि तस्य विषय इति अत आह । सामान्येन यो यः कृतक इति । [३०२] अनेनाकारेण सोऽपि बुद्धौ विपरिवर्त्तत एव, न तु विशेषाकारेण व्याप्तिग्रहणविषयतामग्निरगादित्यत आह । न तु निर्विभज्य-विशेषतो ज्ञात्वा, तेजोवयविनि-सम्बन्धो ऽवधारित इत्यर्थः ।

उपाधिहयोपन्यासं समर्थयति । आद्वेष्यनमिति । एकस्य वक्त्रमस्त्वस्य साधनस्य व्यभिचारादित्यर्थः । धूमस्य साध्योपाधिना सममव्यभिचारादित्यर्थः । उभयोपाधिरिति । अयं गुरुः शिष्यो च एव गुरुषत्वादित्यादावुभयधर्मसम्बन्धे साध्ये ऽध्ययनमुपाधिः उभयस्यैव तेन व्यभिचारादित्यर्थः ॥

सामान्येनेत्यस्य तात्पर्यमाह । न त्विति । यदि तत्त्वादिशेषे

अथ सामान्याकारेणापि तेजोवयविनः किमित्यव-
काशो देयो यावता पृथिव्यादावेव व्याप्तिरवधार्यता-
मित्यत आह । न हीति । [१०।१०] न हि सामान्याकारेण
व्याप्तौ गृह्णमाणायां प्रत्यंक्षबाधात् प्रागेव तेजोवयवि-
परित्यागे का चिटुपपत्तिरस्ति अन्यचार्दर्शनात् । तथा
च न केवलं स एव न दृष्टः, पृथिव्यादयोपि के चिन्न
दृष्टा इति ते ऽपि परित्यज्याः । एवं च गृहीत्वा
गृहीत्वा व्याप्तिर्गृह्णा, अदृष्टेषु व्यभिचाराशङ्का न वेत्य-
भयथापि सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्वयमेव परः
पक्षं गृह्णात्वित्यभिसम्भिना सुकुमारप्रकारमाह । न

व्याप्तिर्गृहः स्यात् तदा तेजोवयविनि दृष्टे व्याप्तिर्गृहेति बाधा-
ह्यभिचारेण व्याप्तिर्गृह एव नाम्नीति स्यात्, न त्वेवं, किं तु
सामान्याकारेण पूर्वमेव व्याप्तिर्गृह इत्यर्थः ॥

अप्रसक्तप्रतिषेधमाशङ्काह । अथेति । ननु चादर्शनमेव
तेजोवयवित्यागे हेतुरित्यत आह । तथा चेति । ननु चा-
पञ्चधर्मत्वादेत्यपि विकल्प निषेद्धमहर्तौत्यत आह । स्वयमे-
वेति । यत एवानैकान्तिकाद्वाधस्य भेदस्तत एवापञ्चधर्म-
त्वादपौत्याशयेनानैकान्तिकस्यैव दूषणं सुकुमारता । न हीति ।
तर्केण व्याप्तौ गृहीतायां वङ्गादर्शनेन व्यभिचारशङ्काया अनु-
दयात् पूर्वमौष्ण्यस्य तेजसि प्रसिद्धावपि तदा छतकत्वस्य

तावदिति । [३०१५] न हि व्याप्तानपवादे व्यभिचारावकाशः समस्तीति हृदयम् ।

तर्हि तदपवादे सत्येव हेतोरनैकान्तिकत्वमस्त्वत्याशयवानाशङ्कते । प्रत्यक्षेणेति ॥ [३०२०]

इह व्याप्तेरपवादः पञ्चतामपरिभूय तत्परिभवे वा तवाद्यं तावद् दूषयति । नेति । प्रहृतानुभानाप्रतितचायहात् पश्यादनौष्णेण सह कृतकल्प्य व्याप्तिर्थं विरोधो नास्तोत्यर्थः । उष्णतेजोवयविनोति टीकाहेतुदर्शनात् पूर्वं पञ्चधर्मताज्ञानाभावादेव नानुभितिः तदर्शने च सति साध्याभाववति हेतुनिषयादनैकान्तिकत्वमेव दूषणमित्यर्थः । अनुभानेति टीका । वज्ञो प्रत्यक्षेण साध्याभावयहात् पूर्वं हेतुदर्शने सत्यनैकान्तिकत्वज्ञानाभावादनुभितिसामर्थ्यो निष्प्रत्यूहैवेत्यर्थः ॥

विशेषादर्शनदशायामुत्पद्मपि व्याप्तिज्ञानं वज्ञो साध्याभावप्रमया बाध्यत इत्यनुभितिसामर्थ्योवैकल्पादनैकान्तिकमेव दूषणमस्त्वति शङ्केत्याह । तर्हीति ।

ननु यदि पञ्चाभिमर्त व्यभिचारानुज्ञावनं तदा कथमग्रे प्रत्यक्षेण साध्यधर्मविपर्ययेत्यादिना पञ्चाभिमत एवानैकान्तिकोज्ञावनं, कुतो वा प्रयोजनक्षतिमात्रात् तच व्यभिचारे सत्यपि तदनुज्ञावनं, तदनुज्ञावने इत्यपञ्चधर्मतोज्ञावनं स्यादेवेत्यत आह । इहीति । प्रयोजनक्षतिमात्रादूषणत्वं परिहरति । प्रहृतेनि । पञ्चधर्मताया अपरिभवः पञ्चाभिमते साध्याभावयहात् पूर्वमिति

रोधि व्याप्तेरपवाद इति कुतः? तत्पतिरोधं तु विपरीत-
प्रत्यक्षं न चेत्करोति कोऽपरः करिष्यतीत्याशयः।

ननु यदि पञ्चे ऽपि व्यभिचारः सम्भवति स नोऽन्नाव्य
इति कस्यायं दण्ड इत्यत आह । [३०२०] अन्यथेति ।
न पञ्चधर्मतामपरिभूय प्रत्यक्षेण व्यभिचारः शक्यग्रहः;
न ह्यस्ति सम्भवः सन्दिग्धसाध्यधर्मा तद्विरहेण निर्णीत-
स्वेति शून्यहृदयं प्रति न प्रतिबन्दीत्यर्थः।

प्रत्यक्षेण पञ्चधर्मतापरिभवाद्यभिचारो भविष्यती-
त्याशङ्कते । प्रत्यक्षेणेति । [३०२१]

न तदा व्याख्यपवादो व्यभिचारायह्यादिति न तत्रानैकान्तिको-
ऽन्नावनमित्यर्थः। कोऽपर इति । न च प्रत्यक्षमेव तत्पतिबन्धं
करोत्तीति वाच्यम् । तथा सति पञ्चधर्मतापरिभवपञ्च एव प्रवे-
शात् तस्य चानन्तरमेव दूष्टत्वादित्यर्थः ॥

ननु पञ्चाभिमते साध्याभावप्रमातः पूर्वं पञ्चत्वापरिभवेनैका-
न्तिकत्वाग्रहादेव तदनुऽन्नावनं स्यादिति किमन्यथेत्यादिप्रतिबन्धा ।
न च निष्प्रितञ्चास्मिकस्य पञ्चधर्मत्वविशेषदर्शने मति तत्र साध्य-
सन्देह इति प्रतिबन्दिरपि । तथात्वे ऽपि सर्वानुभानोच्छेदात्
सन्दिग्धनैकान्तिकत्वं नोऽन्नाव्यतामनैकान्तिकोऽन्नावने तु न विरोध
इत्यत आह । शून्यहृदयमिति । यस्य हृदि नायं परामर्षः तं
प्रतीत्यर्थः ॥

निराकरोति । तर्हीति । [१०१५] यथा हि साध्य-
विपरीतप्रवृत्तिरेव साध्यनिवृत्तिः तथा विपरीत-
प्रमाणप्रवृत्तिरेव साध्यनिवृत्तिः, अन्यथा विपरीत-
प्रमाणप्रवृत्तावपि यदि साधकं न निवर्तते तदा तदा-
यत्तं साध्यमपि न निवर्तते, तदनिवृत्तौ तु न पञ्चत्व-
चतिरिति न व्यभिचारावकाश इत्यर्थः ।

सिद्धमर्थं वार्त्तिके समर्थयति । तदिदमुक्त-
मिति । [१०१५]

ननु यदि नामानुमाननिवृत्तेः पूर्वमपञ्चधर्मत्वं
व्यभिचारो वोद्धारयितुं न शक्यस्थापि तदुत्तरकालं

ननु साध्यधर्मिणि प्रत्यक्षेण साध्याभावप्रमितावपि तत्र साध-
नस्य प्रवृत्तिज्ञान एव साध्यनस्य निवृत्तेरित्यनेनानैकान्तिकज्ञान-
मेव दूषणं स्थादित्यत आह । यथा हीति । साध्याभावप्रत्यक्षमेव
साध्यनिवृत्तिरिति न साध्याभावसामानाधिकरणग्रहादेव साध-
ननिवृत्तिरिति भावः ॥

टीकाकारोत्तं वार्त्तिककारोक्तमिति विरुद्धमित्यत आह ।
सिद्धमिति ॥

नन्वनैकान्तिकत्वापञ्चधर्मत्वयोरेतावतैष, दूषकत्वनिरासात्
कुतः पुनस्तो निराक्रियत इत्यत आह । नन्विति । वाधोक्तर-
कालं तयोर्दूषणत्वमिदानीं निरसत इत्यर्थः ॥

तावच्छव्यत एव, ततस्तावेव स्तां कृतमपहृतविषयत्वे-
नेत्यत आह । एवं चेति । [३०२७] यावज्जि प्रत्यक्ष-
विरोधेनानुमानं न दृष्ट्यते तावद्गमिचाराद्यवकाशो
नास्त्येव ततः सावकाशावेतौ प्रत्यक्षविरोधमुपजीवतः ।
तेन चेद्गृष्णितमनुमानं किं तास्यां, न हि मृतोऽपि
मार्यत द्वृति सिद्धान्तसङ्घेपः ।

ततः सावकाशाविति । नन्वेतावताऽनैकान्तिकापत्तधर्मल्ला-
भ्यामुपजीव्यत्वात्ताभ्यां बाधः पृथगित्युक्तम् । ततोपजीव्यत्वं न
तावत्तमवगम्यैवावगमः बाधमनवगम्यादिशब्दादनुमानादा व्यभि-
चारस्य सुग्रहत्वात् । वस्तुत एकत्र धर्मिणि हेतुमाध्याभावा-
विति समूहान्तर्मनैकैव प्रतीतिर्हेतुमाध्याभावयोः सामानाधि-
करण्योऽप्तिविनी । अत्यथा धर्मिणि माध्याभावप्रमाणशायां यदि
हेतोरज्ञानं तर्ह्यमिद्दिः स्यादित्येकविच्छिन्नवेद्यत्वं तयोरिति नोप-
जीव्यत्वं, नापि बाधमुज्ञाव्यैवोऽनुमानम् असिद्देः । न हीदमनैका-
न्तिकमित्युक्ते कथमिति परानुयांग आवश्यको येनाऽवश्यकं तदु-
ज्ञावनं तथात्वेऽपि निर्वाज्ञमेव दूषणमस्तु कृमत्वात् । अत एवावश्यो-
ज्ञाव्यत्वं तदित्यपि निरस्तम् । अथार्थान्तरोपनायकस्मृत्यादिसह-
कारिता सामान्यत एव प्रमाणस्य कृपां प्रत्यभिज्ञादौ, तदिह
समीक्षीनव्याप्तिपत्तधर्मताकलिङ्गपरामर्षस्यामदर्थकाज्ञनमयत्वादि-
स्मृतिसङ्गकारिवशाद्यताभासाधिकरण्त्वं तत्र बाधः पृथगिति चेत् ।

न । व्याप्तिपक्षधर्मतोपनीतादन्यस्मादनुभिती भाने मानाभावात् । प्रत्यभिज्ञादौ प्रतीतिबलेन तथा कल्पनात् । अन्यथा पूर्वानु-
भूतसकलार्थभाने इनुभितेर्याथार्थोच्छेदापत्तेः । भाने इपि तस्मै
प्रतिपक्षविषयतया तेन हेत्वाभासत्वानिरूपणात् । अन्यथाति-
प्रसङ्गात् । अपि चोपनीतस्य स्वातन्त्र्येणाभानात् पक्षस्य हेतोर्वा-
साध्यस्य वा विशेषणतया तद्वासेत । नाद्यौ । ताटशयोः पक्ष-
हेत्वोरप्रसिद्धेः । नान्यस्ताटशस्य माध्यस्याप्रमिज्ञा तदभावस्या-
ज्ञानात् । न च व्यधिकरणप्रतियोगिकोऽप्यभावो ज्ञायते कथमन्यथा
संयोगिलेन प्रतियोग्यवृत्तिनाऽवच्छिन्नस्य घटत्वस्य घटे इत्यन्ता-
भावो ज्ञायते इति वाच्यम् । तदसिद्धेः । प्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीर्हतुत्वात् । प्रतियोग्यवृत्तिना च
धर्मोण प्रतियोगिनो वैगिष्ठ्याभावात् । अन्यथा प्रतियोगिनिवि-
कल्पकादप्यभावबुद्धिदयापत्तेः । अपि च परार्थानुमानेऽयमर्थ
उपनीतोऽनुभिती ममावभासत इत्युद्भावनादेव सर्वत्र वादिविजया-
पत्तेः । अथोहेश्यानुभितेरप्रतिबन्धाद्र तत्र बाधो दोषसु स्वार्था-
नुमानेऽपि, भवतु वोपनीतस्यानुभिती भानं तथापि न तत्र
हेत्वाभासः तस्मच्चे तेन प्रतिबन्धादनुभित्यनुत्पादापत्तेः । न
चानुभित्याभासत्वं न हेत्वाभासं विनेति तस्मच्चभिति वाच्यम् ।
विषयामत्त्वादेवानुभितेस्तदुपपत्तेः । अथ प्रत्यज्ञादौ प्रमामात्रं
प्रति स्वातन्त्र्येण बाधस्य दोषलेन क्लृप्तत्वादनुभितावपि स एव
दोषः । तत्र । तथा सति बाधस्य हेत्वाभासत्वव्याघात् । अनुभित्य-
साधारणदोषस्यैव तत्वात् । हेतुत्वाभिमताहृत्तिलेनासाधकत्वा-

तुमितौ लिङ्गत्वाभावापत्तेषु । प्रमितसाध्याभाववहृत्तिवस्यात् दृष्टिस्त्वेऽपि तेन रूपेणान्यत्र दूषकत्वानवगमात् । अथ यत्र सामान्यतो दृष्टमेवेतरबाधसहकृतं विशेषविषयं तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्रयुक्तं मामान्यतोदृष्टस्याभासत्वमिति तत्र बाधस्यासाङ्गर्थम् । न च विशेषविप्रतिपत्तौ यदि सामान्यसाधनं तदार्थान्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरत्र बाधकापेक्षेति वाच्यम् । स्वार्थानुमान एवैवं बाधासङ्गरस्योक्तत्वात् । तथापि बाधक-ज्ञानसहकृतसामान्यतोदृष्टस्य विशेषज्ञानजनकत्वमसिद्धम् । व्यतिरेकिण एव तत्त्वामर्थायगता तत एव तत्सिद्धेरिति चेत् । न । यत्र प्रथममितरत्र बाधोट्यश्वरमं मामान्यतोदृष्टावतारस्त्रव पञ्चधर्मताबलेन तस्यैव विशेषविषयत्वात् । अन्यथा पच्चे साध्य-बुद्ध्यर्थवसानात् यत्र तत्रहृत्यनन्तरं बाधावतारस्त्रैव व्यतिरेकिणस्तस्तिरिति न तत्रानुमितेरप्रतिबन्धे हेत्वाभासामिहिः । तद्विद्वौ चानुमित्वमिद्वौः । न चानुमितेराभासत्वं हेत्वाभासप्रतियोज्यमिति तदावश्यकत्वं प्रत्यक्षादाविव विषयासत्त्वस्यैवाभासत्व-प्रयोजकत्वादित्युक्तत्वात् । अथ पञ्चाभिमते साध्याभावयहवत् साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषकः विराधित्वाविशेषात् । एवं च साध्याभावसामानाधिकरण्यमनैकान्तिकत्वं साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरणं बाधः साध्याभावव्याप्यं च वक्षित्वाद्येवेति मतम् । तत्र । पञ्चाभिमते साध्याभावयाहकस्य दूषकत्वासिद्धौ दृष्टान्तत्वानुपत्तेः सिद्धौ वा तस्योक्तरूपबाधानन्तर्भावे षष्ठिहेत्वाभासत्वापत्तेः । उक्तरूपश्च बाधः पञ्चाभिमतविषयकसाध्याभावबुद्धौ

सत्यामसत्यां वा, आद्येऽनैकान्तिकत्वमेव साध्याभावसामानाधिकरण्यपश्चात् । अत्ये लिङ्गत्वाभिमतसाध्याभावव्याप्तयोरगच्छमाणविशेषतया सत्यतिपक्ष एव दोषो न बाधः । तत्र तुल्यबलत्वं प्रयोजकत्वं बाधे त्वधिकबलत्वमिति चेत् न । गमकताप्रयोजकरूपसम्भव्येव बलवस्तेन तस्य हयोरपि ज्ञातत्वात् । न च बाधस्थले साध्याभावव्याप्तवृद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं, तथा सति तत्र तत्र साध्याभावानुभितौ तत्र माधनत्वाभिमतज्ञानादनैकान्तिकत्वस्यैवापत्तेः । तामनन्तर्भाव्यैव सत्यतिपक्षस्य दूषकत्वावधारणत्वात् । अथ माध्यवस्तया सन्दिधे धर्मिणि धूमो वक्षिमविनाभावितया निर्णीतित्वादग्नौ ज्ञातक्षतकत्वमौषणायहं परिभूय स्वसाध्यं साधयेदेव । यदि साध्याभावबुद्धेः प्रमात्रज्ञानं न प्रतिबन्धकमिति तद्विषय एव बाधः पृथगिति चेत् न प्रमात्रज्ञानं विनापि विरोधिबुद्धेः सत्यतिपक्षवत् प्रतिबन्धकत्वसम्भवात् । अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायामनैकान्तिकासिद्धेः पञ्चाभिमते धर्मिणि साध्याभावप्रभितेः साधनाभिमताभ्यसिद्धिसम्भावनाविरह एवानैकान्तिकावतार इत्युपजीव्यत्वादाधः पृथक् अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहादनैकान्तिकत्वबुद्धिः तस्यां च सत्यां हेतोरसाधकत्वमित्यन्योन्याश्रयः । तत्र । साध्यसिद्धुगम्युखहेतुज्ञानस्य प्रभितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेनानैकान्तिकज्ञानतया दूषकत्वात् यद्यप्यनैकान्तिकत्वेऽपि साध्याभावप्रभैव प्रयोजिका तां विना तदभावादिति तस्या एव दोषत्वमर्ह, तथापि तस्याः

साध्याभावसमानाधिकरणहेतुज्ञानत्वेन दूषकत्वं लृप्तम्भात् । न
तु साध्याभावप्रमात्वेन लस्यावश्यकत्वे इपि तेन रूपेण दूषकत्वा-
कल्पनात् । यत्तु केनचिदुक्तं उद्घावनलाभवाहाधः पृथक्
अनैकान्तिकत्वे वक्षिरुणः कृतक इत्युद्घावनापेक्षया वक्षिरुण
इत्युद्घावनस्य लघुत्वादिति । तदनवबोधात् । स्वार्थानुमाने दूषक-
त्वेनाकृमस्य परार्थानुमाने इथदोषत्वादुद्घावनस्यैवासिद्धेः ।

एवं प्राप्ते इत्यतिवृत्तरणाः—पञ्चाभिमते धर्मिणि साध्याभाव-
ज्ञानस्य प्रमालमनिश्चित्य व्यभिचारादिकं ज्ञातुमुद्घावयितुं च न
शक्यमित्युपजीव्यत्वाहाधः पृथक् । तथाहि माध्याभाववृत्तित्व-
निश्चयः साध्याभावनिश्चयाधीनस्तनिश्चयस्य न साध्याभावज्ञान-
मात्रात् विशेषदर्शने इपि भ्रमादर्थनिश्चयप्रमङ्गात्, प्रामाण्यानु-
मितिवैर्यापातात् । किं तु माध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयात् ।
न चैवमसिद्धुपजीव्यत्वेन मिद्दमाधनमपि पृथक् स्यात्, उपजीव्य-
त्वेऽपि स्वतो दूषकत्वाभावात् साध्यज्ञानस्य साध्यज्ञानविरोधित्वे
धाराबहृनबुद्धाच्छेदमसङ्गात् तदनुमितिविरोधित्वे अवगानन्तरं
मननानुपपत्तेः अन्यथोपाधिरपि असिद्धुपजीव्यतया हेत्वाभासा-
क्तरत्वापत्तेः । अन्यस्य माध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य
साध्यव्याप्तत्वज्ञाने न स्वतो दूषकमपि तु व्यासिज्ञानविघटन-
द्वारेति दूषकतायामन्योपजीवकत्वात् तस्य स्वतो दूषकत्व-
मिति चेत् । हन्त मिद्दमाधनमपि न स्वतो दूषकमपि तु पञ्चत्व-
विघटनद्वारेति तदप्यसिद्धुपजीव्यं न स्वतो दूषकमिति न पृथक्
हेत्वाभासः । न च साध्याभावप्रमापि न स्वतो दूषिका शुक्रं

शङ्खं प्रमापयत एव पौतः शङ्ख इति विभूमदर्शनादिति वाच्यम् ।
 प्रत्यक्षविशेषदर्शनस्यैव प्रत्यक्षभूमविरोधितया तद्विभूरस्य भूम-
 सञ्चावे ऽपि साध्याभावप्रमामावस्थानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । न च
 प्रमावधारितसाध्याभाववुद्देः प्रामाण्यं साध्याभाववुद्दिमात्रस्यैव
 सब्रतिपत्रवदनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । शङ्खे पौत-
 ज्ञानवतः शुल्कत्वस्य शङ्खत्वेनाननुमानप्रसङ्गात् । वादिवाक्यात्
 साध्याभावमात्रानि ऽनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एवमसिद्धेरपि
 बाध एवोपजीव्यः साध्याभावधियः प्रमाणनिश्चयादेव साध्यसन्देह-
 विघटनहारा पत्रत्वविघटनात् । अपि च गन्धप्रागभावावच्छिन्ना
 पृथिवी गन्धवतो पृथिवीत्वादित्यत्र बाधः पृथक् । न च तत्राप्य-
 नैकान्तिकमेव दोषः । माध्यात्यन्ताभाववहृत्तित्वस्थानैकान्तिक-
 त्वेन साध्यप्रागभाववहृत्तेरतथात् अन्यथा द्रव्यत्वेन गुणाननुमा-
 नापत्तेः । आद्यत्तेण द्रव्यत्वस्य साध्याभाववहृत्तित्वात् । न च
 वसुतो यो गन्धप्रागभावावच्छिन्नस्त्रव साध्यमस्येवेति सिद्ध-
 साधनं तत्र दोष इति वाच्यम् । पत्रतावच्छेदकधर्मविशिष्टे
 साध्यवैशिष्ठ्यस्थानुभेदत्वात् । न च वसुगत्या यत्र तद्विशिष्टं तत्र
 साध्यवैशिष्ठ्यमनुभेदं वर्तमानकालविशिष्टे पर्वतत्वविशिष्टे च
 धर्मिणि धूमज्ञानादगन्धनुमितौ तत्राम्यर्थिनोऽप्रहत्तिप्रसङ्गात् ।
 एवं तद्विशिष्टं भाविदिनविशिष्टः पर्वतोऽग्निमान् धूमवस्थादित्वादौ
 विद्यमानधूमादपि भाविकालावच्छेदेनाग्निः सिध्येदिति चेत् न
 भाविकालावच्छिद्वे पर्वतं विद्यमानधूमस्थाप्रसिद्धेः । तथापि
 विद्यमानेयं नदी उपरिदेशे वृष्टिमत्तौ विशिष्टपूरत्वादित्यत्र विद्य-

नन्वशावणः शब्द इति ब्रुवाणः कथं शब्दासत्त्वमभिप्रेयात् यावतेन्द्रियान्तरग्राह्यमेव किमिति नाभिप्रैति । अथ तत्र विरोधोऽस्ति ? तत्किं स्वरूपापलापे सनास्ति । तस्मादभिप्राथः परस्य नियन्तुं न शक्यत

मानवृष्ट्यनुभितिप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः विद्यमानवृष्ट्यं मानविशिष्टगदीपूरं प्रत्यकारणत्वादिति चेत् । न । तत्र समयभेदेनैव व्याप्तिग्रहात् तथैव साध्यसिद्धेः । किं च सिद्धसाधने प्रागभावतप्रतियोगिनोरेकदेशवृत्तिलेनैककालवृत्तित्वमपि स्यात् । यदि च तयोरेकसमयावच्छेदेनैकत्रावृत्तेन तथात्वं तर्हि प्रागभावच्छिद्धे धर्मिणि तप्रतियोगिप्रभितावपि न सिद्धसाधनमपि तु वाध एव । अपि चेयङ्गौः साम्भादिमर्ती गोत्वादित्यादौ प्रसिद्धसाम्भादिकं वाधात्र सिद्धगतीति तत्र वाधः पृथक् । न च प्रसिद्धभाववति पक्षे गोत्वादिकमनैकान्तिकत्वात् प्रसिद्धं साम्भादिसाधयतीति वाच्यम् । अप्रसिद्धाभाववति सपक्षे ऽपि व्यभिचारेणप्रसिद्धस्याप्यसिद्धगापत्तेः । अथ व्यापकतावच्छेदकसाम्भादिवच्छिद्धप्रतियोगिकाभाववति न गोत्वादेवृत्तिरिति न तत्रानैकान्तिकत्वं तु त्यं प्रसिद्धसिद्धावपीत्यत्रावधेयम् ।

ननु न गृहीत्वेत्यादिनेन्द्रियान्तराग्राह्यत्वोऽन्नावनं व्यर्थं अश्वावणत्वेनैव शब्दापलापसम्भवादित्यत आह । नन्विति । विरोधइति । अनुभवविरोध इत्यर्थः । नियन्तुं नेति । इन्द्रियान्तर-

इत्यत आह । न हीति । [३११] इन्द्रियान्तरव्यापार-
व्यभिचारात् तदग्राहत्वविनिश्चयपृच्छे स्वरूपापलाप
एवाभिप्रेतः तत्रैदमुदाहरणमित्यर्थः ।

दर्शितपूर्वपक्षादलनादलग्नकं वार्त्तिकं (१) निवेशयितुं
पौठमारचयति । सविशेषणे हीति । [३१५] विशिष्ट-
विधानमपौत्र्यपलक्षणं विशिष्टनिषेधोऽपि द्रष्टव्य इति ।
अगतिः-प्रमाणान्तरादलामः । लौहित्यविशिष्टमुण्डीषं

आह्नित एवाभिप्रायोश्चावण्त्ववादिनः किमिति न कस्यत इत्यर्थः ।
दूषणं निरस्यति । इन्द्रियान्तरेरेति । इन्द्रियान्तराग्राह्नितमभ्युप-
गम्य शब्दाश्चावण्त्ववादिनोऽभिप्रायप्राप्तं तदसत्त्वमित्यर्थः ।

आपाततोऽर्थान्तरत्वमाशङ्काह । बलितेति । बलितः परा-
वृत्त्यन्तमः । आगामिविशिष्टनिषेधोदाहरणानुराधादाह । उप-
लक्षणमिति ।

अलाभ इति । विशिष्टस्येत्यर्थः । लौहित्यविशिष्टमिति । न तु
“सोणीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती” अनेनोणीषसम्बन्धस्य ऋत्विज
प्राप्तत्वात्तद लौहित्यमावमनेन विधीयत इति “दधा जुहोती” ति-
वहुणविधिरेवायं न विशिष्टविधिः । टौकायामपि सविशेषणे
हीत्यादेरेवेदमुदाहरणं प्रकृतत्वात्, न तु क्वचिद्विशिष्टविधानमपी-
त्यस्य । अत एव विशिष्टनिषेधोपलक्षणपरत्वमप्यस्यायुक्तम् । तत्र

(१) बलितवार्त्तिकमिति पाठः प्रकाशसम्मन इत्यनुर्मायते ।

विधीयते जीर्णतामलवत्ताविशिष्टं वासः प्रतिषिध्यते ।
नजा समसितश्चावणपदश्चवरणं श्रुतिः । विशेषणविशेष्य-
भावावस्थितः पदसमूहो वाक्यम् । तयोः सामर्थ्यात् ।

यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र होमवद् दध्नोऽपि प्राप्तत्वाद्विशेषणविशेष्य-
योरुभयोरप्यविधियतया दध्नुपरत्तहोमविधानाद्विशिष्टविधिस्तथा
लौहित्यविशिष्टोष्णीषस्य नियोगसाधनत्वेनाज्ञानादत्र विशिष्टविधि-
रेव, दध्ना जुहोतीत्यत्र गुणविधिव्यपदेशस्य विशेषोपादानभिन्नो-
पादानसाध्यम्याप्राप्तोपरागविधानादित्येके । दधिहोमयोर्ज्ञातिला-
दविधेयत्वे ऽपि होमस्य साधनाधीनतया किमस्य साधनमित्य-
पेचायां ज्ञातयोरपि दधिहोमयोः साध्यसाधनभावमात्ररूपगुण
एव दध्ना जुहोतीत्यनेन विधीयते । तदिहाप्युष्णीषे विध्वन्तरा-
स्त्वेऽप्यविशेषाकाङ्क्षायां लौहित्यमात्रं विधीयत इति गुणविधि-
रेव । ग्रन्थसु तादृशलौकिकवाक्यविषयतया नेय इत्यन्ये ।

जीर्णतेति । ननु जीर्णतामलवत्ताविशिष्टवासोनिषेधस्य विशेष-
वासोनिषेधे ऽप्युपर्त्तवस्त्राप्राप्तिनग्नस्याप्यन्यः स्यात् केवलजीर्ण-
ताविशिष्टस्य केवलमलवत्ताविशिष्टस्य च वाससो न निषेधः
स्यात् । एकैकनिषेधपरत्वे च वाक्यभेदः स्यात् । तस्यात् क्रत्वार्थ-
तया वासमि प्राप्ते ऽपि पुरुषार्थतया जीर्णतामलवत्ताभावविशिष्ट-
वासो विधानमेतत् । अत एव भृपादेः—“खवाससा भवितव्य”—
मित्यस्याः श्रुतंमूलत्वं “न जीर्णमलवहासाः स्नातकः स्या”दिति
स्मृतौ दर्शितं मूलान्तरकल्पने गौरवात् ।

एतदुक्तं भवति । समासपञ्चे नज् उत्तरपदार्थ-
निषेधार्थः । तत्रैवास्य सामर्थ्यं वाचकल्वं यतः । अस-
मासपञ्चे ऽपि समानाधिकरणयोर्विशेषणविशेषयोर्मध्ये
विशेषणेनैव नज् सम्बन्धते तत्रैवास्य सामर्थ्यमन्वय-
योग्यता यतः । तदिहोभयथापि सङ्केतबलादन्वय-
योग्यताबलादा नजः शब्दपदेन न सम्बन्ध इति ।

अवाहुः । निषेधकविधायकयोर्मूलमूलिभावानुपपत्तेन विधा-
यिका श्रुतिर्निषेधशुतौ मूलं, तथात्वे ऽप्युभयाभावविशिष्टवासो-
विधाने ऽर्थादुभयविशिष्टवासोनिषेधः प्रतीयत इत्यभिप्रायेण
यत्थः । असंकीर्णविशिष्टविधिनिषेधोदाहरणं तु “सीमेन यजीत”
“नैकः शून्यगृहे खपे” दिति ।

समसितेति । एतन्ते संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धेरनित्यत्वे रूपम् । सम-
सितं सम्बद्धं परस्यां समापादिति षिज्बन्धन इत्यस्य वा रूपम् ।
वाचकत्वमिति । नज् समस्यमानोत्तरपदार्थेन समऽमन्वेतीतिव्युत्प-
त्तेरिति भावः ॥

असमासपञ्चे ऽपौति । “यजति षुये यजाभद्वं करोति नागु-
याजेषु” इतिवद्वामान्वये ऽपि नजोऽसमापः । तत्र च नलोपा-
भावे ऽपि नज् समानार्थो “ऽमानोनाः प्रतिषेधवचना” इति कोषा-
दशब्दोऽप्यस्त्रौति तस्यायं प्रयोगः । न अपदं तु निषेधवाचक-
परम् । समानाधिकरणयोरिति । अत्र च विशेषणविशेषाभ्यां

स्यादेतत्—श्रूयमाणस्य नजः श्रावणपदेनैवासु
सम्बन्धः शब्दनिषेधस्त्वर्थादपद्यत इत्यत आह ।
नापीति । [३१॥१०] श्रूयमाणोऽर्थे येन विना नोपपद्यत
स तेनाऽऽक्षियमाणोऽर्थादपद्यत इत्युच्यते । न चोप-
पादको विरोधी नाम । स ह्यनुपपादक एवेत्यर्थः ।

विरोधमेव द्योतयति । श्रावणत्वेति । [३१॥११] ननु
कल्पितेनाप्यधिकरणेन निषेधनिरूपणमुपपद्यते तस्य

स्वाचकौ शब्दावपलक्षितौ तथा च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयो-
रश्रावणशब्दपदयोरेकार्थाभिधायकयोरित्यर्थः । यदाश्रावणत्व-
शब्दत्वयोरित्यर्थः । नज् सम्बन्धते इति तु पदयोरर्थद्वारक
एव सम्बन्ध इति विवक्षितोर्चर्त । उभयथापीति । समामा-
ममामयोरित्यर्थः । सङ्केतबलादिति । ममासे नज उत्तरपदार्था-
न्वप्येव व्युत्पत्तिरित्यर्थः । अन्वयेति । अत्र श्रावणत्वविशिष्ट-
पदस्य वाक्यार्थस्य नजन्वयमभवे ऽपि स नोक्तः समभिव्याहृतपदा-
र्थान्वये मत्येव वाक्यार्थान्वय इति व्युत्पत्तेः ॥

नन्वार्थः शब्दनिषेधो न बाधोदाहरणं प्रतिज्ञातार्थ एव बाधा-
सत्त्वादतः किं तद्विषेधेनत्यत आह । स्यादेतदिति । अशब्दे ऽप्यर्थे
बाधो भवत्येव अन्यथा स्वार्थानुमाने बाधस्यादोषत्वापत्तौ परा-
र्थानुमानेऽप्यदोषत्वापत्तेरिति भावः । श्रूयमाण इति । वाचनिके
र्थे तात्पर्ये सतीति शेषः । तेन “गच्छ गच्छसि चेलान्ते”त्वं

तुच्छत्वात् । तथा च नासत्त्वाधिकारणत्वयोर्विरोध
इत्यत आह । न चेति । [११११] एवं व्यवस्थिते
वार्त्तिकार्थं घटयति । [१११२] न च श्रावणत्वमिति ।
शब्दश्रीवयोः सम्बन्धः शब्दग्रहणोपायभूतः । ननु यदि
सम्बन्धः कथं वार्त्तिककारो वृत्तिरित्याहेत्यत आह ।
वृत्तिरिति । [१११७]

वाचनिके तात्पर्याभावेन तद्विरोधेवागमनं कल्परतं अव तु
श्रावणत्वाभावे तात्पर्यमस्त्वेव । यदा यत्र केवलः पदार्थो धूमो-
इस्तीत्यत्रेव कल्पकस्तत्रेण रीतिः, “गच्छ गच्छमि चे”दित्यत्र
तु वाक्यार्थं एव कल्पकोऽतो न व्यभिचारः । चशब्दस्वरसाहे-
त्वान्तरमेवेदमकल्पन इति भ्रमं निवारयति । विरोधमेवेति ।
ननु चाभावस्य तुच्छत्वेन प्रकृते क्रिमुपपादितं स्थायेन तद्वृथत
इत्यत आह । नन्विति । अधिकरणज्ञानमात्रस्यैवाभाववृद्धी हेतु-
त्वादित्यर्थः । उत्तरग्रन्थोपयोगार्थमाह । एवमेवेति । एतावतार्थ-
गत्या दिङ्गागमते दूषिते इत्यग्रिमवार्त्तिकार्थस्य प्रवृत्तयोजनार्थ-
मित्यर्थः । ननु श्रावणत्वं श्रोत्रजन्मज्ञाने इवान्तरजातिः प्रत्यक्ष-
वेति तद्विषेधे साधे प्रत्यक्षवाधो भवत्येवेत्यत आह । शब्दग्रहेति ।
समवायोऽत्र परस्य विवक्षित इत्यर्थः ।

प्रायश्चित्तोपदेशादशुचित्वं साक्षादशुचित्वबोधकाभाव एवेति
तमाह । ननु नेति । यद्यपि प्रायश्चित्तोपदेशात् सर्वे प्रत्यवायो

ननु न साक्षादेदे नरशिरः कपालाशौचं शूयते
प्रत्युत “रुद्रो ह वा महाव्रतं चचार स एव नरशीर्ष-
मुपसन्दधारे” ति विपरीतैव श्रुतिरतः कथमागम-
विरोध इत्यत आह । मन्वादिभिरिति । [१११८]

यद्यप्यस्मिन्नर्थे न साक्षाच्छ्रुतिः प्रतीयते तथापि
तन्मूला स्मृतिरेव स्फुटतरा प्रमाणम् । रुद्रो ह
वेत्यादि ह्यर्थवादमात्रं नरमेधादौ प्राशस्त्वप्रतिपाद-
नार्थं न शुचितायां प्रमाणं भवतीत्यर्थः । ननृप-
दर्शितमागमं दृष्टापि कुतः पृच्छतीत्यत आह ।

इन्द्रीयत इत्यनुमानबाध एव नागमबाधः स्मृतेरप्यनुमानमेव
मूलं न श्रुतिः असम्भवमूलान्तराया एव स्मृतेर्वेदमूलकत्वात् ।
तथापि प्रायश्चित्तविधेनिषेधागमकल्पने लोकसिद्धेष्टसाधनत्वस्य
शास्त्रम् अनिष्टमाधनत्वस्य प्रत्यवायेऽपीति प्रत्यवायस्य शास्त्रत्वं
यत्र वा प्रत्यवायहेतुत्वमागमिकं तदभिप्रायमेतत् । तथापि श्रुति-
विरोधेन स्मृतिर्नाऽशौचं बोधयतीत्यत आह । रुद्रोहवेति । न च
शौचमेव तेनानुमेयम्—

“ज्ञातानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।
नाचरेत्तानि धर्मात्मा शुल्वा चापि न कुलयेत्”
इति स्मृतेरिति भावः ॥
ननृपदर्शितमिति । मन्वादिभिरिति शेषः । अत्रेयस्तोप-

नास्माकमिति । [३११०] अच वसुनि शब्देतरप्रमाण-
गोचरे आगमान्तराणामप्राभायादित्यर्थः ।

कुतः पुनरस्य निर्धृणस्य कपालशौचाभिमान इत्यत
आह । अविगीता हीति । [३११४]

न द्वागमादेव धर्मादिविनिष्पयोऽपि त्विगीता-
द्वावहारादपि, स चास्माकमप्यस्ति । न च वाच्यं
सार्वत्रिको व्यवहारः प्रमाणं यथा कन्यापरिणायनविधौ
पुरम्बूणाभाचारः प्रादेशिकस्त्वयमित्याशङ्कोदाहरणं
कृतं दाच्चिणात्यानामिवेति ।

उपहासे बीजमाह । श्रुतिस्मृतीति । [३११२] आङ्गे-
नैवुकादिक्रिया आम्नायभूला अविगीतवेदार्थानुष्ठाट-
व्यवहारत्वादिनिष्ठोन्नादिविदिति प्रयोगः ।

जीव्यमाह । शब्देतरेति । नास्तिकागमगोचरलं निराकरोति ।
प्रागमान्तराणामिति ।

उपहास इति । न च कर्तृविशेषनियमतया प्रत्यवायतद-
भावयोरुचयनादपवस्थितिरिति वाच्यम् । कापालिकानां विगीता-
चारस्य प्रत्यवायाभावानुभापकत्वादिति भावः । आङ्गेनैवुका-
दीति । गोमयमयीं देवतां दूर्वादिभिरभ्यर्ज्ञातित्वकल्पन-
माङ्गेनैवुकमित्येवे । मङ्गलवारे दधिमत्यनमित्यन्ये । प्रतिदिनं
तत्त्वुलमुष्टिं मासमेकं भाग्णे निःक्षिप्य छृतेन तेनापूपमेकं ज्ञात्वा

अथ श्रेयोहेतुतैवास्याः कुतो नावसौयत इत्यत
आह । न खल्विति । [३२१५] यद्यपि शब्दत एवैतदा-
पाततस्तथापि निर्मलत्वशङ्काकलङ्घितस्वेनानुष्ठानपर्य-
न्तानपायादतो मूलानुमानमेव साधीय इत्यर्थः । न
वेदानुमाने मूलं-लिङ्गमित्यर्थः ।

“किमुक्तं भवति शुचीति” अनेन पुनरुक्ततां
परिहरन्नाह । अपि चेति । [३२१०]

अथ वयोविद्वेषादिति । [३२१७] न च वाच्यं यावति
विवादस्तावानेवार्थः पक्षः गोमयादेस्तु शुचित्वमुभय-
देवतापूजनमित्यपरे । अविगोत्तंति । अलोकिकविषयाविगौत-
शिष्टाचारविषयत्वादित्यर्थः ॥

अप्रसङ्गनिषेधमाशङ्काह । अथेति । वेदमनुमायापि इष्ट-
साधनत्वज्ञानदारा प्रवृत्तिर्जननौया तद्दरं लाघवादिष्टसाधन-
त्वमेवानुमीयतामित्यर्थः । तथापोति । यद्यपि भोजनादाविवा-
वानुमानपरम्परैव मूलं सम्भवति, तथापि तादृशाचारस्य वेद-
बोधितत्वास्त्वादेद एव मूलं कल्पते । सर्गदौ च तादृशा-
चारस्य लिङ्गस्याप्रतीर्तिरिष्टसाधनत्वाननुमित्तौ प्रवृत्त्यनुपर्पत्तिः ।
न चेष्टरस्य कार्यवयाच्च रीरमधिष्ठितवत आचारस्तदानीं लिङ्गम्,
तदा तदाचारकल्पने मानाभावात् । आचारवचसीर्वचनस्यैव
शुल्नाचारं विनापि वचनादेवाय प्रवर्तनीयप्रवृत्त्युपपत्तेरिति

वादिसिद्धमतस्तावदेव हृष्टान्तयिष्यत इति । यावता
तस्यापि शुचित्वं नागमप्रामाण्यमनभ्युपगम्य शक्य-
मभ्युपगन्तुमिति । चोदयति । अथेति । [३११०]

व्युत्थिताभिसम्ब्यः प्रश्न इत्यर्थः । अभिसम्बिमाह ।
न खल्विति । [३११०] नन्वेकस्मिन्ननुमानद्यसमावेशो
विरोधश्वास्त्वेव तत्कथमभावादित्यत आह । अयमभि-
सम्बिरिति । [३१११] न हि पूर्वप्रवृत्तेन यदेव तदेव बाध्यते,
अनियमप्रसङ्गात् । अत उक्तं तदलभावित्वप्रसिद्धार्थं
ख्वाश्रयसिद्धार्थं ख्वापकसिद्धार्थं च तदपेक्षमित्यर्थः ।

ख्वापकसाधकेन बाधितमुदाहरति । यथोक्त-
मिति । [३११४] ज्ञानाकारालीके इति द्विवचनम् । धर्मि-

चतुर्थं वक्ष्यामः । मूलशब्दस्य कारणमावपरतां निवारयति ।
स्तिष्ठमिति ॥

पूरणनिवारणीयं दोषमाह । किमुक्तमिति ॥
तस्यापौति । समानन्यायतया इत्वाप्यागमप्रामाण्यमित्यर्थः ॥
व्युत्थिताभिसम्ब्यः—विप्रतिपद्मः । ख्वसिद्धार्थमिति । किञ्चित्
पूर्वानुमानं ख्वस्त्वैव सिद्धये, किञ्चित्खपदस्य सिद्धये, किञ्चित्
ख्वापारस्य सिद्धये अग्रिमानुमानेनापेक्षत इत्यर्थः । ख्वाप-
केति । छतकत्वस्य व्यापकमनित्यत्वं तस्य साधकं जातिमत्त्वे
सत्यमादादिवहिरन्दियग्राह्यालं तंनेत्यर्थः । एतस्मोपलक्षणम् ।

साधकेन बाधितमुदाहरति । एवमिति । [१११] स्वसाध-
केन बाधितं तु यथैकसन्ततिपतितानि ज्ञानानि एक-
कर्तृविरहे ऽपि प्रतिसम्भानयोग्यानि कार्यकारणभावा-
दित्यपि द्रष्टव्यम् । न ह्यत्र कार्यकारणभाव एक-
प्रतिपत्तिभावे सिद्धति । क्व ? तद्वासमावेशो यद-
भिसम्भायाह समावेशभावादित्यत आह । तस्मा-
दिति । [११४] समस्तरूपोपपत्तिः सामर्थ्यम् । समावेश-
पत्रे ऽवश्यमन्तत एकतरस्यान्यतररूपहान्या भवि-
तव्यम् । अन्यथा तदेकं वस्तुभयात्मकामनुभयात्मकं
वा स्यात् । तस्मादस्तुतसुल्यवलयोर्विरुद्धयोः समा-

क्षचिल्लाभ्यग्राहकेण क्षचिद्ग्रासिग्रहेण च बाधते । यथा रस-
चक्षुर्धात्मो बहिरन्द्रियवेदात्मादूपवदित्यत्र चक्षुः रूपादिषु मध्ये
रूपमात्रव्यज्ञकेन्द्रियत्वं तद्वाहकमानेन बाधः, पर्वतो निरग्निः
घूमवत्वादिति व्यासिग्राहकेण बाधः । न तु ज्ञानाकारात्मके बहिः
रिति टीकायां बहिःशब्दादि न ज्ञानाकारं न वालीकमित्यर्थः ।
यद्या विश्वं न तादृशं किं तु बहिः पारमार्थिकमित्यर्थः ।
स्वसाधकेन बाधितसुपपादयति । न ह्यवेति । कार्यकारणभावे-
इत्येकः प्रतिसम्भातैव नियामक इत्यर्थः ।

अन्यथेति । विश्वव्याप्त्वे सतीत्यर्थः । उभयात्मकमिति ।
अनित्योऽयं शब्दो यदि नित्यस्वव्याप्त्वान् स्यात् नित्यः स्मादित्यु-

वेशो नास्ति, समाविष्टयोऽस्तु न वास्तवी तुल्यबल-
तेव्यर्थः ।

तत्क्लिमिदानीं सत्यतिपद्धता नास्त्वेवेत्यत आह ।
न हीति । [११५] एवमेतदस्तुतः सत्यतिपद्धता नास्त्वेव,
किं त्वगद्यमाणविशेषावस्थायां प्रमानुत्पादकत्वे पर-
स्परप्रतिक्षेपेण, अतः स एव दोषत्वेनोपनिबद्धो मुनि-
तेव्यर्थः ।

एतदेव वार्त्तिकमुखेन दर्शयति । कस्मात् पुन-
रिति ॥ [११६]

अनुमानवीरुद्धरूपयोरन्वयव्यतिरेकसम्पन्नयोरपि
समाविशदर्शनात् यथाश्रुतवार्त्तिकमसङ्गतमित्यत आह ।
इहेति । [११७] अबाधितविषयेण सह प्रत्यक्षादीनामपि
समावेशो नास्ति ततस्तेभ्यो न कश्चिदनुमानस्य विशेष
उक्तः स्यात् अतस्तदूपपरिहारेणोपलक्षणम् ।

ननु यथा उग्रद्यमाणविशेषावस्थायामनुमानयोः

भयात्कत्वापादनार्थः । अनुभयात्कं वेति । अनित्योऽयं शब्दो
यद्यनित्यत्वव्याप्तवाक् स्यात् अनित्यभित्वः स्वादित्यापादनार्थः ।
एवमिति । एकत्र धर्मिणि परस्परविरुद्धव्याप्तिहयसमावेशे वसुनो
दैरूप्यापत्त्वा परमार्थतः सत्यतिपद्धता नास्त्वेव, किं तु चिह्नार्थ-

२८४ सटीकन्यायवाच्चिकतात्पर्यपरिशौ [अ. १ आ. १

सत्रतिपञ्चलं तथा प्रत्यक्षानुमानयोरप्यस्तु, ततः क्वा
बाध्यबाधकभावः ? । अथ विशेषेण गृहीते प्रत्यक्षमनु-
मानस्य बाधकमित्यते ? अनुमानमप्येवमित्यतां,
तथा च प्रस्परनिरपेक्षयोरनुमानयोरपि बाध्यबाधक-
भावोऽस्त्वित्याशयवान् चोद्याभिप्रायमाह । प्रत्यक्ष-
मपीति । [३३१५]

परिहाराभिप्रायमाह । तुल्यबलौ होति । [३३१५]
प्रत्यक्षं हि नानुमानस्यान्यथासिद्धानन्यथासिद्धौ प्रती-
क्षते, किं तु स्वयमनन्यथासिद्धं सदनुमानमास्त्वित्येव,

आहकयोरन्यतरत्र व्यासिभङ्गाभङ्गरूपो विशेषः सत्रपि यदा न
गृह्णते तदा तयोः सत्रतिपञ्चलं ज्ञायत इत्यर्थः ॥

उपलक्षणतावीजमाह । अनुमानयोरिति । ननु चाऽबाधित-
त्वमपि कुर्ता नोपलक्षितमित्यत आह । अबाधितविषयेणेति ।
बाधकत्वप्रयोजकेनान्यथासिद्धादिनत्यर्थः ।

ननूपजीव्यमनुमानमपि बाधकमनुमानस्येष्वत एवेत्यत आह ।
तथा चेति ॥

आस्त्वित्येवेति । प्रतिबधात्येवेत्यर्थः । यथेति । यदि
तज्जन्यमीष्यं स्यात् तदौष्ण्यं क्वापि न स्यादेव द्रव्यान्तरे
तदभावादिति तदपेक्षमवौष्ण्यमपि न स्यादिति तेजस्यौष्ण्य-
ग्राहकं प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धमित्यर्थः । अनौपाधिकतयेति ।

यथोषात्वयाऽहणोऽनन्यथासिद्धेन प्रत्यक्षेणानुषात्वानु-
मानमनौपाधिकतया बाधकज्ञानात् पूर्वमनन्यथासिद्ध-
मप्यास्त्रकन्दितम् । तदेतदनयोर्हीनाधिकबलवस्त्वम् ।
अनुमानं तु स्वयमनन्यथासिद्धमपि सत्यतिपक्षानु-
मानस्यान्यथासिद्धिं प्रतीक्षते । न ह्यनन्यथासिद्धं
तत्तेन बाधितुं शक्यते अविशेषात् । तदेतदनयोस्तुल्य-
बलत्वम् । न चानन्यथासिद्धेनाप्यन्यथासिद्धं बाध्यता-

बाधज्ञानात् पूर्वमिति शेषः । तदनम्भरं तदुद्गीतस्य पक्षेतर-
त्वस्योपाधेः सत्त्वात् । नन्यन्यथासिद्धं परिमाणभेदलिङ्गक-
मनुमानमपि ज्वालैकत्वयाहिप्रत्यक्षं बाधत एव प्रत्यक्षविरोधे-
नानुमानमेव नोदेति । अनुमानविरोधे प्रत्यक्षं भवत्येव सञ्चात-
बाधस्यापि प्रत्यक्षोदयादिति चेत् । न । ज्वालैकत्वयाहिप्रत्यक्ष-
विरोधेन तद्देदानुमानानुत्पत्त्यापत्तेः । तत्र प्रत्यक्षमाभासमिति
चेत् । न । अनुमानोत्पत्तेः प्राक् तदनिश्चयात् । ज्वालायां
सामान्याभेदसुखपिण्डमुपजीव्य प्रत्यक्षप्रवृत्तिरिति चेत् । न । तस्य
व्यक्त्यभेदविषयकत्वेनानुव्यवसौयमानत्वात् । मैवम् । अनुमानेन
ज्वालैकत्वयाहिप्रत्यक्षं न प्रतिबध्यते किं त्वनन्यथासिद्धेन प्रत्यक्ष-
मेवाभासतया ज्ञाप्यते । अनुमानं त्वनन्यथासिद्धप्रत्यक्षविरो-
(धेन नोत्पत्तत एवेत्यर्थात् । अनुमानं लिति । न तु यदा
ज्वालादावनन्यथासिद्धमनुमानं प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिं नापेक्षते

मिति युक्तं, तस्यान्यथासिद्धत्वेनैव दूषितत्वात् । न च यत्र प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धं तदानुमानेनावश्यमन्यथा-सिद्धेन भवितव्यम्, उभयोरनन्यथासिद्धौ वसु दुस्तरं व्यसनमासादयेत्, ततस्तदपि तेनैव परिभूतं, किं तत्र प्रत्यक्षबाधयेति वाच्यम् । तदन्यथासिद्धेः प्रत्यक्ष-बाधोत्थाप्यत्वादिति विशेषः । तस्माद्यावत् प्रत्यक्षस्या-

तदानुमानस्यान्यथासिद्धिं प्रतीक्षत इत्यमध्ये अन्यथानुमाने सति ज्ञालैक्यप्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धस्तदन्यथासिद्धौ च तस्याव इत्यन्योन्याश्रयः । मैवम् । विपक्षबाधकबलेन नानात्वपरिमाणभेदयोर्घासिद्धौ परिमाणभेदप्रत्यक्षस्य पक्षे इन्यथासिद्धावनुमानात् प्रागेव ज्ञालैक्यप्रत्यक्षस्याभासत्वनिश्चयादिति भावः ॥

तस्येति । न चान्यथासिद्धत्वे सत्यपि बाधसङ्करो न दोषायेति वाच्यम् । अन्यथासिद्धपजीवनेन बाधस्य प्रहृत्तौ तदन्यथासिद्धेः । न च यत्रेति । न चेति वाच्यमिति योजना । उभयाम्बकं वा स्यादिति व्यसनम् । तेनैव-अन्यथासिद्धेनैव । तदन्यथासिद्धेऽरिति । तेजोमात्रानुशत्वे साध्ये अतेजस्वस्योपाधिगम्यत्वादिल्लर्थः । न चौ-शाश्वत जलाद्यहृत्तित्वे परिशेषाद्बाधमनुपजीव्यापि तेजसि सिद्धा-वतेजस्वस्य साध्यव्यापकत्वं प्रतीयत इति वाच्यम् । ततस्तेजो-हृत्तित्वमात्रसिद्धावपि सकलतेजोहृत्तित्वनिश्चयमन्तरेणातेजस्वो-पाप्यः साध्यव्यापकत्वाप्यहेण तस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति भावः ।

नन्यथासिद्धत्वं नावधार्यते तावत्कालमेव तद्र निर्णया-
नुदयात् तत्प्रतिपद्धरूपतां प्रतिरूपयति, उत्तरकालं
तु किं वराकमनुमानमित्यर्थः। तदिदमुक्तं प्रत्यक्ष-
मनन्यथासिद्धमिति । [११।१०] उपदर्शितप्रकारादन्येन
व्यवस्थापयितुमशक्यमित्यर्थः। अन्यप्रकारव्यवस्थापनं च
विषयसङ्गोचमादेण न बाधकं विना भान्तत्वेनापि,
तथा सत्यतिप्रसङ्गात् ॥

“अथोपमाने”त्यादि चोद्यं सम्भावयति । गोसहृष्टौ
द्वृति ॥ [११।१६]

ननु नोपमानविस्त्रिमिति विप्रतिपत्तिरेव सम्भृति-
पत्तिर्नागरिकलोकसम्प्रदायेनेत्यत आह । न भवती-

नोभयानुदयः-अनुभित्यनुदयः। प्रत्यक्षस्यानन्यथासिद्धिनिश्चया-
नुदयो वा । विषयसङ्गोचमादेणेति । ज्वालाप्रत्यभिज्ञानादौ जाति-
विषयकत्वं कल्पयत इत्यर्थः। यद्यपि प्रत्यभिज्ञानस्य जाति-
विषयत्वे कथं सङ्गोचः तस्यैकदेशबाधात्मकत्वात्, व्यक्तिविषयत्वे
च तस्य जातिविषयत्वव्यवस्थापनम्, तथाप्यभ्युपगमवादोयम्
अन्यत्र सङ्गोचसम्भवे इत्यौष्ण्यप्राहिणि प्रत्यक्षे न सङ्गोचो नापि
बाधकं विना भ्रमत्वमित्याशयः ॥

तदा तथाभूताविति । यद्यपि अप्रत्यक्षागमविरोध एव नोप-
मानविरोधस्य स्यात् । तथाप्यनन्यथासिद्धमप्युप

२८८ सटीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिषद्वै [अ. १ आ. १

त्यनुष्ठयते । [११२५] चोद्यवार्त्तिकस्थमिति श्रेष्ठः ।
अनन्यथासिद्धप्रत्यक्षागमसमुत्थापितमुपमानमनुमानेन
यदि बाध्यते सत्वतिपच्यते वा तदा तथाभूतौ प्रत्यक्षा-
गमाविवाबाधितौ सत्वतिपच्चितौ वा स्यातां तथा च
सति सर्वं समाकुलमापयेत । तस्मायथा ताभ्यामनु-
मानमपनुद्यते तथा तदुत्थापितफलशरीरेणोपमानेना-
पीति टीकोपबृहितस्य वार्त्तिकस्थार्थः ॥

(प्रत्यक्षागमाविहृतन्यायोपपादनम् ।)

प्रयोजनस्त्रूपेति । [३४५] भान्तस्याचेप इति विव-
रणफलम् । प्रयोजनव्याख्यानाङ्गमिति [३४५] “वाद-

मानं यदनुमानेन बाधेत तदा तथाभूताविति सत्वतिपच्चेत वा
तदानन्यथासिद्धावुच्चालग्राहिप्रत्यक्षनरास्यशौचप्रतिपादकागमावपि
बाधितौ स्याताम् । न चैव, तथा चोपमानेनापि तथाविधेनानु-
मानस्य बाध एवेत्यर्थः ॥

(प्रत्यक्षागमाविहृतन्यायोपपादनम् ।)

भान्तस्येति । “वादजस्यौ स प्रयोजनौ” इत्यत्र तदैव धर्मितया
इति तद्विचार एवायं न प्रयोजनविचार इति भान्तस्येत्यर्थः ।

Jñānaśāstra, (2nd Edition) Vol. I, Fasc. 1-@ Rs. 1-4	...	Rs.	1	4
Jyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each	3	2
Jītyācārapaddhatiḥ, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpa Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-4. @ /10/ each	7	8
Nyayabindūtikā, Fasc. 1-@ /10/ each	0	10
*Nyāya-Kusumājali Prakarana Vol. I, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Nyāya-Vartika Tatparya Parīṣudhi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Nyāyadarshaka	2	0
Padulgawati, Fasc. 1-6 @ 2/- each	10	0
Prākṛita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Parīcara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	11	14
Parīcara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Parīksāmukha Sutram	1	0
Prabandha-cintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3	12
Rasāgnavam, Fasc. 1-3	3	12
Ravigiddhanta Manjari, Fasc. 1	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samāraiceka Kāba, Fasc. 1-5, @ /10/ each	3	2
Saṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Suciṛuta Sañjhīta, Eng) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikānumudi, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaramandana Kavyam	1	0
Suryya Siddhānta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each	2	8
Syainika Sastra	1	0
*Taittreyī Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
*Taitteilya Sañjhīta, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Tantra Vārtēka (English) Fasc. 1-10 @ 1/4/- each	12	8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. VI, Fasc. 1-12 @ /10/ each	23	12
Tattva Cintāmaṇi Didhiti Vivṛti, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. I, Fc. 1, @ /10/ each	4	6
Tattva Cintāmaṇi Didhiti Prakāś, Fasc. 1-5, @ /10/ each	3	2
Tattvārtha-dhṛguma Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tirthaçintāmaṇi, Fasc. 1-3, @ /10/ each	1	14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tulśīlī Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
*Upamīṭa-bhava-prapadea-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāśagadāśā, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ /10/	0	10
Varga Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/-	5	0
Vivādāratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Vṝhat Svayambhu Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Yogaśāstra, Fasc. 1-3	3	12
<i>Tibetan Series.</i>				
Amarkoṣha	2	0
Baudhastotrasangraha, Vol. I	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1	1	0
Pag-Sam Śūti Tīrī, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Rtuṅg brjod dpag khkri S'fin (Tib & Sans Avadāna Kalpalatā Vol. I, Fase. 1-10 ; Vol. II, Fase. 1-10 @ 1/- each	20	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 : Vol. III, Fase. 1-6, @ 1/- each	14	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>				
Āmal-i-Salih, or Shan Jahan Namah	2	0
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fase. 1-4 @ 1/- each	4	0
Ālm-i-Akbārī, Fase. 1-22 @ 1/8/- each	33	0
Ditto (English) Vol. II, Fase. 1-6 Vol. III, Fase. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/- each	22	0
Akbarnāmah, with Index, Fase. 1-37 @ 1/8/- each	55	8
Akbarnāmah, English Vol. I, Fase. 1-8 ; Vol. II, Fase. 1-7, Vol. III, Fase. 1-2 @ 1/4/- each	21	4
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	0	10
Conquest of Syria, Fase. 1-2 @ /10/ each	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2	0

The other fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot

		Rs.	3	0
Asiatic Society of Bengal. Fase 1-3 @ 1/- each	18	..	1	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fase. 1-21 @ 1/8/ each	3	..	8	0
Faras Nama, of Hashini	0
Ditto of Zabardast Khan	1	0
Farnang-i-Rashidi, Fase. 1-14 @ 1/8/ each	12	..	0	0
Fihrist-i-Thāi, or, Thāy's list of Shy'ah Books, Fase. 1-4 @ 1/- each	4	..	0	0
Gulriz	2	0
Hadiqatū'l-Haqiqat, (Text & Eng.)	2	5
History of Gujarat	1	0
Haft Asmān, History of the Persian Maṣnawī, Fase. 1 @ 1/2/ each	..	0	12	0
History of the Caliphs, (English) Fase. 1-6 @ 1/4/ each	..	7	8	0
Iqālnamah-i-Jahāngiri, Fase. 1-3 @ 1/0/ each	..	1	14	0
Isbah, with Supplement, 51 Fase. @ 1/- each	..	51	0	0
Ma'sir-i-Kohīni, Part I, Fase. 1-8 @ 2/- each	..	6	0	0
Manzūr-ul-Umarā, Vol. I, Fase. 1-9, Vol. II, Fase. 1-9 ; Vol. III, 1-10 ; Index to Vol. I, Fase. 10-11 ; Index to Vol. II, Fase. 10-12 ; Index to Vol. III, Fase. 11-12 @ 1/- each	35	..	0	0
Ditto (Eng.) Vol. I, Fase. 1-2, @ 1/4/ each	..	2	8	0
Memoirs of Tālāmasp	1	0
Marhamā'l-Halī'l-Mu'Dilā Fase. 1-2	2	0
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fase. 1-15 @ 1/0/ each	..	9	6	0
Ditto (English) Vol. I, Fase. 1-7 ; Vol. II, Fase. 1-5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fase. 1 @ 1/ each	16	..	0	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fase. 1-19 @ 1/0/ each	..	11	14	0
Ditto Part 3, Fase. 1-2 @ 1/- each	1	0
Nukhbati-l-Fikr, Fase. 1 @ 1/0/	0	10
Nigāmī's Khiradnāmā i-Iskandari, Fase. 1-2 @ 1/2/ each	..	1	8	0
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	1	0
Qawāniñ's-Sayyad of Khuda Yar Khan Abbāsi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	..	5	0	0
Riyāzī-s-Salātūn, Fase. 1-5 @ 1/0/ each	3	2
Ditto (English) Fase. 1-5 @ 1/	5	0
Shah Alam Nama	1	14
Taqhīkī-i-khushnawīsān	1	0
Tubaquāt-i-Nāqī, (English), Fase. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tarīkh-i-Firuz Shahi of Ziyā'u-d-Dīn Barīnī Fase. 1-7 @ 1/0/ each	..	4	6	0
Tarīkh-i-Firuzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fase. 1-6 @ 1/0/ each	..	3	12	0
Ten Ancient Arabic Poems, Fase. 1-2 @ 1/8/ each	..	3	0	0
The Mabani 'l-Bughat : A Grammar of the Turki Language in Persian	..	1	8	0
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng) Fase. 1 @ 1/	1	0
Wazīq Rāmin, Fase. 1-5 @ 1/0/ each	3	2
Zafar-nāmah, Vol. I, Fase. 1-9, Vol. II, Fase. 1-8 @ 1/0/ each	..	10	10	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XX @ 10/- each
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ 7/- per No.

3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members

- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.

5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members

6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1882
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910,
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/- each
9. Kaçmırāqabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/-
10. Persian Translation of Haji Baba of Isphahan, by Haji Shaikh Alīnādi-Kirmāsi, and edited with notes by Major D. C. Phillott.

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fase. 1-34 @ 1/- each

Nemālēse Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer
Asiatic Society," only.

IV.B.73.

54-JUL 1998

BIBLIOTHECA INDICA:
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES No. 1364.

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिः

श्रीमदुदयनाचार्यविरचिता ।

श्रीवर्षभानोपाध्यायविरचित-न्यायनिबन्धप्रकाशभिष-व्याख्यादिता ।

NYĀYA-VĀRTTIKA-TĀTPARYA-PARISUDDHI

BY UDAYANĀCHĀRYA

With a gloss called Nyāya-nibandha-prakāsa by Vardhamānopādhyāya

EDITED BY

Pandit Vindhyaśvarī Prasād Dvivedin

Librarian Govt. Sanskrit College, Benares.

AND

Pandit Lakshamana Sāstri Drāvida

Professor, Govt. Sanskrit College Calcutta.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS.

No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1 PARK STREET.

1914.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
 HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
 of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

		Rs.	1	14
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @/10/ each		
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III,		...		
Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @/10/ each	14	6
Aitereya Lochana,	2	0
Amarakosha, Fasc. 1	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @/10/ each	2	8
Ānūnādiśitī Prasārī, Fasc. 1 @/10/-		...	1	4
Āṣṭāśaḥsrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @/10/ each		...	3	12
Ātmatattviveka, Fasc. 1,	0	10
Ācavāyādyaka, Fasc. 1-5 @/10/ each	3	2
Āvadhava Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10 ; Vol. II,				
Fasc. 1-10 @/1/ each	20	0
Āślam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1 @/10/ each	1	14
Baudhāyanī Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-5 @/10/ each		...	5	0
Bhāṣavṛtīty	0	10
Bhāṭṭā Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6 : Vol. 2, Fasc. 1, @/10/ each	4	6
Baudhīhastotrasangraha	2	0
Bṛhaddeśvatā Fasc. 1-4 @/10/ each	2	8
Bṛhaddharmā Purāṇa Fasc. 1-6 @/10/ each	3	12
Bodhisattvayāvataṭa of Cāntideva, Fasc. 1-6 @/10/ each	3	12
Cri Cantinatī Charita, Fasc. 1-3	1	14
Qatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @/10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @/2/ each	8	0
Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III,				
Fasc. 1-7 Vol. V, Fasc. 1-4 @/10/ each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @/1/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @/10/	3	2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	1	4
Qatas̄hasrikā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc. 1-17 @/10/ each	10	10
*Caturvarga Chintāmapi, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III, Part I,				
Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 Vol. IV, Fasc. 1-6 @/10/ each	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @/1/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @/10/	1	4
Qlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @/1/ each	8	12
*Āraṇī Śūtra of Āṅkhaṇīya, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ;				
Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol. 4, Fasc. 1 @/10/ each	10	0
Āri Bhāṣhyāṇī, Fasc. 1-3 @/10/ each	1	14
Dāna Kriya kūmudi, Fasc. 1-2 @/10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālastra, Vol. I, Fasc. 1-7 @/10/ each	4	6
Ditto Achāraśārah Vol. II, Fasc. 1-4 @/10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sūtra, Vol. I @/10/ each	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @/1/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parajīṣṭa	2	0
Ditto Grihya Saṅgraha	0	10
Haralakta		
Karmapradīphī, Fasc. I	1	14
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @/10/ each	1	4
Kātantra, Fasc. 1-6 @/12/ each	4	6
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 1-9 @/10/ each	4	8
Kiranavālī, Fasc. 1-2 @/10/ each	5	10
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @/10/ each	1	4
Mahābhāṣya-pradīpīyōta, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III,				
Fasc. 1-10 @/10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @/4	2	8
Manjūkā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @/10/ each	1	14
Mūrkāḍyēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @/1/ each	9	0
*Mūrūñāśū Darśana, Fasc. 10-19 @/10/ each	a	a

जल्पौ सप्रयोजना”विति भाष्ये यद्यपि प्रयोजनमङ्ग-
तया श्रूयते तथाप्यङ्गि प्रत्येतव्यं, तैनायमर्थी भाष्यस्य,
प्रयोजनं तावदादजल्पौ व्याप्नोति वितण्डां तु व्याप्नोति
न वेति चिन्त्यत इति विवरणार्थः ।

ननु वादजल्पयोः प्रयोजनवत्त्वसिद्धौ वितण्डाया-
स्तचिन्त्येतापि, तयोरेव तु प्रयोजनवत्त्वं केन भाष्येण
प्रतिपाद्यत इत्यत आह । तत्त्वशब्दार्थमिति । [१४६] वत्त्यति हि “पृथगुपदिष्ट उपलक्षणार्थमुपलक्षितेन
व्यवहारसत्त्वज्ञानार्थं भविष्यती”ति, स च व्यवहारो
हेत्वाभासेभ्यो हेतोर्विवेचनलक्षणो ऽवालग्नप्रयोजनमपि
असाधारणतयेह तत्त्वशब्देन भाष्यकारस्य विवक्षित-
मतस्तदेव वार्त्तिककृता व्याख्यातमित्यर्थः ।

ननु तथापि तत्त्व-न्याये विवेचयितव्ये इति युक्तं
ननु “वादजल्पौ सप्रयोजना”विति भाष्यात्तयोरेव धर्मित्वं विचारे
प्रतीयते तत्कुतो भास्त्वमाक्षेपुरित्यत आह । वादजल्पाविति ।

चङ्गं-विशेषणमङ्गि-विशेषम् । ननु वितण्डायाः प्रयोजनवत्त्व-
विचारे वादजल्पयोः प्रयोजनोपन्यासोऽसङ्गत इत्यत आह ।
नन्विति । तथापि भाष्यकृता तयोस्तत्त्वनिर्णयविजयफलत्वमुक्तं
न न्यायतदाभासविवेचनफलत्वमिति, तदभिधानमसङ्गतमित्यत
आह । भाष्यकार इति शेषः । अवालरेति । तस्त्वनिर्णय-

२१० सटीकन्यायवार्त्तिकात्परिशुद्धी [अ. १ प्रा. १

वक्तुं, न हि न्यायाभास एव विवेकप्रधानमित्यत
आह । न्यायाभास इति तु सन्निधानादिति । [३४।६]

तदनेन विचारविषयो विविच्य दर्शितः । परीक्षा-
पूर्वरूपं संशयं दर्शयितुं तत्कारणतया व्याख्याटविप्रति-
ष्ठितमाह । प्रतिपक्षेति । [३४।१२] परीक्षायाः प्रयोजन-
माह । तत्र यदीति । [३४।१६] पूर्वपक्षः “तत्र केचि”-
दिति । [३४।१८] सिद्धान्तः-परपक्षसाधनेति । [३४।२४]

यद्यपि परपक्षटूषणेनापि प्रयोजनेन वितरणायाः
प्रयोजनवत्त्वं सिद्धाति “यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्वयो-
जन”मिति (१) वचनात् । यदि च परपक्षटूषणमपि
नाधिकुर्यात् तदा वैतणिक एव न स्यात्, तथाप्येत-
देव स्त्रयं किञ्चिदप्यनधिगच्छतो न स्यादित्यतः पारि-
शेष्यादपि स्त्रपक्षसिद्धिमभिसन्दधानस्यैव प्रवृत्तिर्युक्ते-
त्याशयः ।

विजयापेक्षयेत्यर्थः । सन्निधानादितीति । न्यायतदाभासयोरित्यत्र
न्यायाभासस्यैव सन्निहितत्वादित्यर्थः । विचारस्य पञ्चाङ्गानि
क्रमेण दर्शयति । तदनेति ।

अतः पारिशेष्यादपौति । यद्यपि स्त्रपक्षसिद्धिमुहिम्य प्रहस्तौ

(१) गौ. ४०। अ. १का. २४४०।

ननु नास्त्येवासौ वादी यः किञ्चिदपि नाभ्युप-
गच्छेत् अलतो नर्जर्थस्यैवाभ्युपगमात्, तदनभ्युपगमे
तु किञ्चिदपि नाभ्युपगच्छामीत्येतदपि न ब्रूयात्,
तस्मात्किमनेनासदुङ्गावनेनेत्यत आह । नास्तिको
हीति । [३४२७] नास्तिको-माध्यमिकादिः ॥

अनेन हि परपक्षो नाभ्युपगम्यते, न पुनः परपक्ष-
प्रतिषेधोऽभ्युपगम्यत इत्यर्थः । तदिदमुक्तं परपक्षनिषेध-
मात्रप्रयुक्तः प्रवर्त्तत इति । [३४२८]

तथाहि—मेदं जगदस्ति बाध्यमानत्वात्, नापि
नास्ति प्रतीयमानत्वात् । नापि सदसदूपम् विरोधात् ।
नाप्यनुभयरूपं विरोधादेव, प्रतीतेष्वेति ।

वैतण्डिकत्वाघातः स्वपक्षसिद्धिपरपक्षदूषणोऽश्यकथाया जल्य-
त्वात्, तथापि परपक्षो इनेन दूषित इति मध्यस्यावगमस्यैव
स्वपक्षस्योऽश्यत्वमिति भावः । एतच्च प्रमाणाङ्गीकर्तृवैतण्डिक-
माध्यमिकत्वोऽत, माध्यमकादीन् प्रत्यग्रे वल्लति ।

ननु परपक्षानभ्युपगमप्रस्तावे प्रमेयमात्रदूषणो-ङ्गावनमसङ्गत-
मित्यत आह । नन्विति । नास्तिकोऽपि चार्चाकः स्वपक्षं
भूतचैतन्याद्यभ्युपगच्छलेवेत्यतो विशिनष्टि । माध्यमिकादिरिति ।
किमपि यो न मन्यते स नास्तिक उक्तं इत्यर्थः ।

दोषं निरस्ति । अनेन हीति । परपक्षनिषेधानभ्युपगमे ऽपि

ननु न हि यदेव प्रत्येति तदेवाभ्युपगच्छति
तथा सति प्रतिवादिवचनार्थः प्रतीतश्चेदभ्युपगतः
स्यादिति मतानुज्ञा नियहस्थानम्, अप्रतीतश्चेदज्ञानं
नियहस्थानमित्यायातमित्यत आह । प्रतिपत्तिरभ्युप-
गमः । [३५४] इह विवक्षित इति शेषः । तथाप्यभ्युप-
गमविषयत्वादेव न पक्षस्तस्य ज्ञाप्यत्वादित्यत आह ।
यद्यपीति । [३५५] तज्ञान्तरीयकत्वादिति । [३५६] अभ्यु-
पगमनान्तरीयकत्वात् ज्ञाप्यतायाः पक्षशब्देन सिद्धा-

तहावहारस्तज्ञानमात्रात्, ज्ञानव्यवहारोऽपि तज्ञानमात्रा-
दिति, न किञ्चिटपि भक्षेनाभ्युपगम्यत इत्यर्थः ॥

सामान्यस्य विशेषपरत्वे हेतुमाह । ननु न हीति ।

मतानुज्ञेति । यद्यपि परस्यानिष्ठभवेणेषापादनं मतानुज्ञा
न परपक्षाभ्युपगममात्रम् अन्यथा मिक्षसाधनमपि मतानुज्ञैव
स्यात् । तथापि स्वसाधने परेण यत्ततं दूषणमुद्गावितं तस्य या-
ज्ञज्ञास्त्रीकारः तया हेतुभूतया यद्वियहस्थानं विरोधः स एव दूष-
णमित्यर्थः । प्रतिपत्तिरभ्युपगमशब्दयोः पर्यायत्वभवमं निवारयति ।
इहेति । सामान्यशब्दोऽत्र विशेषपरतयोक्त इति भावः ।

ननु ज्ञाप्यस्यैव पक्षते प्रकृते किं दूषणमित्यत आह ।
तथापीति । तच्छब्देन ज्ञाप्यपरामर्शभवमं निराकरोति । तत्त्वा-
न्तरीयकत्वादिति । तथापि पक्षशब्देन कथं चतुर्वर्गं इत्यत आह ।

२६४ सटीकन्यायवाचिकतात्मर्थपरिशुद्धी [अ. १ आ. १

गोचरस्य दृष्टान्तत्वादित्यव्याप्तिः । ननु तथाप्यतिव्याप्ति-
रेवेत्यत आह । अत चेति । [२५२६]

सम्मुभवाचिकं विवेचयति । यत्तेषु तेष्विति । [२६१]

अथ लक्षणसूत्रव्याघात एव कस्मात्र भवति यावता
तदपि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसाधारणमित्यत आह । न तूदा-
हरणेति । [२६२] साधारणं विशेषविषयतयापि शक्यं
व्याख्यातुमित्यर्थः ॥

तत्किमिहानौ भाष्यमलग्नकमेवेत्यत आह । तस्मा-
दिति । [२६३] ननु अनुमानात्मकोऽपरी न्यायो येना-
नुमानाश्रयतामुक्तापि न्यायाश्रयतां दृष्टान्तस्य पृथगाह
भाष्यकारः, वाचिककारोऽपि तथैवानुमन्यत इत्यत
आह । न्यायस्य पञ्चावश्यवात्मकस्येति । [२६४] तथा-
प्याश्रयत्वं संयोगसमवायाभ्यां दृष्टान्तस्य न घटते
वाक्यस्याऽकाशाश्रयत्वादित्यत उक्तं मूलमिति । [२६५]
तथाप्यनुमानाश्रयत्वं दृष्टान्तस्यासङ्गतं लिङ्गस्य पञ्चाश्रय-
त्वात् ज्ञानस्य चाऽत्माश्रयत्वात्, अत उक्तमनुमान-

रपि दृष्टान्तत्वादित्यर्थः । य एवं स दृष्टान्त इति पक्षे दोषमाह ।
नन्विति । सुख्याश्रयत्वागे निमित्तमाह । तथापौति । अनुमान-
निमित्तत्वमाहेतीति ।

निमित्तत्वमाहेति । “पूर्वं प्रत्यक्षदृष्ट”मिति यथाश्रुतं
वद्वाकुलयतीत्यत उक्तं दृष्टान्तेति । [३६६]

एवं च सत्यनुमाननिमित्तत्वात्प्रत्यक्षस्यापि पृथक्
विधानं स्थादिति न चोद्यं, सिद्धान्ताभिधानेनैव गतार्थ-
त्वादिति । ननु शब्दे दृष्टान्तापेक्षा नास्त्येव “अग्नि-
ष्टोमेन यजेत् स्वर्गकाम” इत्यादौ तमन्तरेणैव वाक्यार्थ-
प्रतीतेः इत्यत आह । सम्बन्धग्रहणविषय इति । ३६१०
सम्बन्धग्रहणविषयतामाचेण दृष्टान्तत्वं विवक्षित्वेद-
मुक्तं, न पुनर्व्याप्तिसिलक्षणसम्बन्धविशेषग्रहणविषयतये-

न तु लिङ्गपरामर्शस्यानुमितीर्वा न दृष्टान्तजन्यत्वमिति व्याप्ति-
प्राहकत्वेन दृष्टान्तस्यानुमितिजनकत्वं वाच्यम् । तत्त्वायुक्तम् ।
अनागतस्यापि दृष्टान्तत्वात् । उदाहरणवाक्यादेव व्याप्तिग्रह-
सम्बन्धे दृष्टान्तानुपयोगाच्च । न च दृष्टान्तज्ञानस्य तद्विमित्तत्वं
शब्दोपदर्शितव्याप्तौ तदसम्बन्धवात् ।

अताऽः । अतु मित्यनुकूलव्याप्तकताज्ञानस्य साध्यसाधनसा-
मानाधिकरणाधिक्षानज्ञानजन्यत्वम् उदाहरणवाक्यात् परार्था-
नुमाने तत्परेऽपि स्वार्थानुमाने तदसम्बन्ध इति तद्वारा दृष्टान्त-
ज्ञानस्वोपयोगः । यदा प्रत्यक्षेण व्याप्तौ गृह्णमाणायां दृष्टान्त-
ज्ञाने सत्येव व्याप्तिगृह्णते । सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वव्याख्याने
हेतुमाह । पूर्वं प्रत्यक्षदृष्टमितौति । सिद्धान्ताभिधानेनेति ।

त्यभिप्रायः । यत्तु तत्त्वामाखे तद्विषयगोचरानुमाना-
भिप्रायेण दृष्टान्तापेक्षा आगमस्थाप्यस्तीति कैश्चि-
द्ग्राह्यातं तत्पूर्वं ज्ञात्वाऽर्थं परस्मा आचष्ट इति वदता
वाच्चिककृतैवापास्तम्, अतस्तदपेक्षितवानिति ॥

(इति दृष्टान्तनिरूपणम् ।)

न तु दृष्टान्तोऽपि सिद्धान्ताभिधानेनैव प्राप्त इति सोऽपि न वाच्यः ।
न च धर्मिनाभे ऽपि लक्षणालाभ इति वाच्यम् । पञ्चस्यापि लक्षणा-
लाभात् । न च प्रतिज्ञोपनयननिगमनलक्षणैरर्थतस्तज्ज्ञाणं प्राप्त-
मिति वाच्यम् । उदाहरणलक्षणेन दृष्टान्तलक्षणस्यादेप-
लभ्यतात् । अत पञ्चस्यानुमान एवोपयोगो दृष्टान्तस्य तु माना-
न्तरे ऽपौति कथनाय पृथगभिधानं दृष्टान्तस्य तु तत एव शब्द-
मूलकतापि दर्शितेत्येके । उक्ते प्रयोजनानुसरणं न तु प्रयोजन-
मस्तीतेवाभिधानमतिप्रसङ्गादित्यन्ये । पञ्चत्वस्याद्यतिरेकितया
लक्षणाभाव इत्यपरे ।

तत्पूर्वमिति । शब्दप्रामाख्यानुमाने दृष्टान्तापेक्षायां शब्दे
किमायातमित्यदि भावः ।

(इति दृष्टान्तनिरूपणम् ।)

अथार्थभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावस्य विवक्षातन्त्र-
त्वादर्थाभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वाऽर्थः सिद्धान्तस्तेन
सूचभाष्यवाच्चिकटीकामु मिथो न विरोधः । इदमित्य-
भूतशब्दयोर्विशेषणविशेषभावभ्रमं निवारयति । इद-
मितीति । [३६१५] न तु पुरुषविशेषे व्यवस्थापय-
तीति । [३६१२०] व्यवस्थाशब्दो न पुरुषविशेषाभ्यु-
पगमनियममाह, किं तद्द्वन्नभ्युपगमसमुच्चयं निरा-
कुर्वन् स्वरूपनियममित्यर्थः । ननु वादादिप्रवृत्त्यर्थं
प्रतितन्त्रसिद्धान्त एवोपयुज्यते तत् किमपरैरित्यत

अर्थाभ्युपगम इति । ननु वसुनि विकल्पाभाव एकस्य विरुद्ध-
इयानामकत्वात् । अर्थस्याभ्युपगमानियतत्वादभ्युपगमस्य चार्यनि-
यतत्वादभ्युपगमेनार्थोऽपि लभ्यते इत्यभ्युपगमस्यैव सिद्धान्तत्वाच्च ।
मैवम् । अभ्युपगमस्यार्थनिरूपत्वादिनिगमकाभावात् इयोरपि
तुत्त्वाहाच्यतया सिद्धान्तपदं नानार्थम् । स्त्रं-सिद्धान्तलक्षण-
स्त्रवम्, अत तथा सूचाभावात् । ननु पुरुषविशेषेऽभ्युपगमव्यव-
स्थितिः किमभ्युपगमव्यवस्थितिरेव न भवति येन न पुरुषविशेषे
व्यवस्थापयतीत्युक्तमित्यत आह । अवस्थाशब्द इति । स्वरूपनिय-
ममिति । इदमस्येवेत्येवभूतमेवेत्यर्थः । ननु वादादिप्रवृत्त्यर्थं
सिद्धान्त इत्युक्त प्रतितन्त्रसिद्धान्तप्रवृत्त्यर्थं सर्वतन्त्रसिद्धान्त
इति विरुद्धमित्यत आह । ननु वादादीति । नन्वेकसिद्धान्तपरि-

२८८ सटीकन्यायवाच्चिकतात्पर्यपरिशुद्धी [अ. १ आ. १

आह । तत्रेति । [३६१२६] ननु यत एव सर्वतत्त्व-
सिद्धान्तो न विप्रतिपत्तिविषयः अत एव न वादादि-
प्रवृत्तिहेतुरित्यत आह । तथा हीति । [३६१२७]

यद्यपि खस्तपेण सर्वतत्त्वसिद्धान्तो न वादादि-
प्रवृत्त्यहं तथापि प्रतितत्वादिसिद्धान्तोत्यापनद्वारा
न्यायाश्रयतथा चोपयुज्येत इत्यर्थः । एतेनैव प्रतितत्त्व-
सिद्धान्तप्रयोजनं क्ललतः प्रकटीकृतम् । किमाश्रयश्च
न्यायः स्यादसति सर्वतत्त्वसिद्धान्त इति शेषः ।
अधिकारणसिद्धान्तप्रयोजनमाह । तथेति । [३६१२८]
साध्यसामान्यव्याप्तं साधनसामान्यमिति साधन-
विशेषात्माध्यविशेषः कथं गम्येतेति योजना ।

अयमर्थः अधिकारणसिद्धान्तेन हि फलेन विषयेण
नाऽपद्धर्मता फलवती विषयवती वा स्यात् तदभावे

ग्रहे ऽपि वैयाकरणानामिव पुरुषशक्तिनिरूपणार्थमपि कथा भव-
त्वेव । मैवम् । इयोरेकसिद्धान्तपरिग्रहे कथालक्षणाभावेन तात्-
कालिकविहकार्थाभिधानस्य तत्रापि सत्त्वात् ॥

एतनेति । सिद्धान्तस्य न्यायाश्रयत्वव्युत्पादनेनित्यर्थः । ननु
सर्वतत्त्वमिद्धान्तप्रयोजने वक्तव्ये तत्त्विदस्य धर्मिणः प्रयोजनाभि-
धानमयुक्तमित्यत आह । असतीति । सर्वतत्त्वसिद्धान्तधर्मिप्रयो-

तु सा निष्फला निर्विषया वा, तथा च व्याप्तिः
सामान्यविषया सती केवला सामान्यमात्रमुपनीय कथं
पचे व्यवस्थापयेत् । अव्यवस्थाप्य च कथं कृतार्था स्यात्
तथा चानुमानमात्रमुच्छिद्येत् । एवं च कृ न्यग्रहः कृ
वादाद्य दूति । तस्मादधिकरणसिद्धान्तोऽपि पच-
जनाभिधानेन तत्त्वाधकस्य तस्यैव प्रधोजनमुक्तमित्यर्थः । नगु-
सर्वतत्त्वसिद्धान्तसिद्धो धर्मी यदि न स्यात् तदा किमाश्रयो न्यायः
स्यादिति पूर्वानुष्ठानेष्वोपपत्ती शेषो न युक्तः अन्यथा कथं
चेत्यादिपूर्वफक्तिकायामपि शेषो देयः स्यात् । मैवम् । अशुद्धते-
ष्टपश्यताध्याहाररूपतयाऽध्याहारसामान्यविवक्षया शेषपदेनाध्या-
हाराभिधानात् साधनविशेषात् पच्छहस्तेः साध्यविशेषः पच्छहस्ति-
रित्यर्थः । फलेन अनुभितिरूपेणेत्यर्थः । विषयेण साध्यरूपेणेत्यर्थः ।
व्याप्तपद्धर्माद्वि लिङ्गात्प्रतिष्ठवाधसहक्तादनुमितिर्भवन्ती यावद्
पच्छतावच्छेदकसमानाधिकरणमप्रसिद्धं साध्यं यदि विषयी कुर्यात्
तदा अनुभितिसामये ग्रवापर्यवसद्वा सती निष्फला निर्विषया चानु-
भितिः स्यात्यसाध्यसंसर्गसमानसंविक्षणव्यार्थसैवाधिकरणसिद्धा-
न्तत्वादिति भावः ।

तथा चेति । व्यतिसाधकानुमानमात्रमित्यर्थः । गोत्रादिसाध-
कानुमानेषु पच्छधर्मतावललभ्यविशेषाभावादधिकरणसिद्धान्तसिद्ध-
साध्यविशेषसिद्धाग्र व्याप्तेरपि फलवत्तमुपसंहरन्वाह । तस्मादिति ।

(इति सिद्धान्तनिरूपणम् ।)

धर्मताफलविषयतया इवश्यं व्युत्पादनीयो येन व्याप्ति-
रपि तत्सहाया सती फलवती स्थादिति ॥

(सिद्धान्तनिरूपणम् ।)

मुख्यमर्थं गृहीत्वा शङ्खते । नन्विति । [१७४]
भक्त्या च हृत्या परिहरति । अवयवा द्रुवेति । [१७५]

नन्वचावयवशब्दो न द्रव्यसमवायिकारणवचनः, किन्तु समु-
दायिवचन इति पञ्चावयवसमुदाये प्रत्येकमस्त्वेव समुदायित्वमिति
शङ्खैवानुपपत्तेत् आह । मुख्यमिति । समुदायित्वं न तावदेक-
कार्यारथकालं वास्यादावेककार्यभावात् संयोगानां बहुत्वात् ।
बहुत्वसंख्यायासैकले इपि तत्कार्यसन्देहं इपि समुदायित्वनिष-
यात् । नाप्येकधर्मवत्त्वम् एकत्रापि घटे एकरूपवत्त्वेन समुदायि-
व्यवहारापत्तेः । नाप्यनेकहृत्येकधर्मवत्त्वं घटत्वाभक्तादृशैकधर्म-
वत्येकघटे तद्ववहारापत्तेः । न चापरघटापित्र्यैकघटे इपि तद्वव-
हारो भवत्येवेति वाच्यम् । तत्र समुदायिव्यवहारे इप्यवयवा-
वयविव्यवहाराभावात् । तस्माच्च समुदायित्वमेवावयवत्वमपि तु
द्रव्यसमवायिकारणत्वं द्रव्यसमवायित्वं वा अवयवपदस्य मुख्यो-
र्थं इति तमादाय शङ्खेत्यर्थः । टौकायां गगनगुणा इति
गगनपदं स्वरूपमात्रकथनपरं प्रकृते गुणत्वयैव सामर्थ्यात् । नन्व-
वयवा इत्यनेनापि प्रतिज्ञादिष्ववयवपदस्य न मुख्यार्थत्वमुपपा-
दितमित्यत आह । भक्त्येति । तात्पर्यं हि हृत्तिमात्रनिर्वाहां भक्ति-

भक्तिमाह । यथा होति । [३७०७] क्रियोदाहरणं सोमे-
नेति, सोमपदस्य कर्मनामधेयत्वात् । धात्वर्थमात-

रपि हृत्तिर्भवत्येवेति तयैव तत्रिवाह—इति भावः । एतावतैव
दूषणे निरस्ते किं यथा होत्यादिनेत्यत आह ।

भक्तिमिति । उभाभ्यामुख्यगौणाभ्याश्चज्यत इति भक्ति-
गौणी उत्तिः । सा च मुख्यामुख्यसाधारणधर्मं विना न स्यादिति
तत्कथनमित्यर्थः । सोमपदस्येति । कर्म यागादिरूपक्रिया यथो-
द्दिदा यजेतेष्वचोद्दिदपदं यागविशेषस्य नाम, तथा सोमपद-
मपौति याग एवात्र विधीयत इति प्राधान्येन क्रियैव वाक्यार्थं
इत्यर्थः ।

ननु सोमपदं लताविशेषस्य वाचकं न तु यागरूपक्रियावाचकं
तथाहि—“ज्योतिषोमेन यजेत स्वर्गकाम” इत्यनेनाधिकारसम्बन्ध-
बोधने यागस्वरूपप्रतीतावप्युद्देश्यविशेषस्य नियोगसाधनौभूतभाव-
नाविषययागरूपस्यानुपस्थितेन सोमगुणविधिः अत एव विशेषो-
पस्थितौ वाक्यभेदापत्तिः यागसोमयोः प्रत्येकं विधानादिति
सोमेन यज्यथेन च प्रत्ययार्थी नियोगसाधनौभूत भावन विशेषत
एव, विशिष्टविधिरेवायं, सोमस्य तु क्रियाद्वारा भावनाव्य इति
करणत्वं तस्मादिशिष्टविधावपि करणस्योपसर्जनत्वात् क्रिया-
प्राधान्यं न तु सोमरूपक्रियाविधानात् ।

अत्राहुः । विशिष्टविधौ गौरवात् प्रत्येकविधौ वाक्यभेदादुद्दिदा
यजेजेतिवत् सोमपदस्य कर्मनामधेयत्वेनैवान्वयः । न च सोमस्य

विवक्षया तु कारकपदात् पृथगभिधानम् । वस्तुतस्य
सोमस्यापि कारकात्मेव, गोदोहनेनेति कारको-
दाहरणं प्रणयनस्य वाक्यान्तरप्राप्त्वात् । प्रातिपदि-

खर्गसाधनत्वात् करण्त्वमिति न कारकोदाहरणाद्वेद इत्यत
शाह । धात्वर्थेति । तेन कारकपदं धात्वर्थातिरिक्तकारकपर-
मित्यर्थः । यद्यपि सोमपदं न धातुस्तथापि सोमार्थवाचकयजि-
षदस्य धातुत्वमिति भावः ।

प्रणयनस्येति । “चमसेनापः प्रणये दिनि वाक्यान्तरेणापां
प्रणयनं प्राप्तमित्यर्थः । नन्वत्रापि क्रियैव वाक्यार्थः गोदोहनस्य
सिद्धेनाविधेयत्वात् । प्रणयनोपरागेण तद्विधिरिति चेत् । विभाग-
स्त्वहिं विधीयते स च क्रियाविशेष एव गुणोपधानयोग्यः । अपि
च न विधेयतया वाक्यार्थत्वमपि तु विशेषतया, अन्यथा सर्वत्रानु-
बादे वाक्यार्थानाभापत्तेः । मैवम् । सामान्यतः प्रणयनक्रिया-
विशेषस्यापि प्राप्तत्वात् । तथा च विशेषकापेक्षायां लोकसिद्ध एव
गोदोहने तस्माधनत्वविधिर्लोकवात् । विधेयत्वे च विशेषत्वस्त्रै-
वोक्तत्वात् । यत्रापि गुणविधिद्वाप्ता जुहोतीत्यादौ तद्रापि प्राप्तस्य
होमस्य किं साधनमित्यपेक्षायां । होमसाधनत्वेन दध्नो विशेष-
त्वात् । अन्यथा विशिष्टविधिसाङ्कर्यापत्तेः । विनिगमकाभावात् ।
सर्वेषामेव विशेषण्त्वं विशेषत्वं च क्रिया वेत्यादिना च तात्पर्य-
विषयोऽभिहितः विशेषनानात्मेऽपि न वाक्यमेदः एकस्मिन्नेव
तात्पर्यादित्यन्ये । प्रातिपदिकेति ।

कार्यदाहरणं यस्येति, व्रात्यशब्दस्यार्थवतोऽधातुप्रत्यय-
रूपत्वात् । तथापि न समूहो व्युत्पादित द्रव्यत आह ।
तदनेनेति ।

ननु विशेषप्रत्ययहेतवोऽवाक्यभूता अपि सन्तीति
अनेनाभिप्रायेण पृच्छति । क द्रुति [३६॥७] प्रत्ययस्य

ननु भावनैव सर्वत्र वाक्यार्थः आख्यातजनयितव्ये इति
पदान्तराणां जनकत्वे न तु स्वातन्त्र्येण, तथैव व्युत्पन्नेः । यदाहुः
“यत्रान्यल्क्यापदं न शूयते तत्रास्तिर्भवत्तीपरः प्रयोक्तव्य” इति ।
मैवम् । काच्चां क्रिभुवनतिलको राजेत्यादौ वाक्यार्थवृद्धेः
प्रत्यक्षसिइत्वाद्युत्पत्तेरसिद्धेः क्रियाधाहारे च मानाभावात् ।
अभिधानाभिधेयापर्यवसानात् तदभावेऽप्यधाहारे वाक्यापरिसमा-
सिप्रसङ्गात् । श्रुतान्वयस्य निराकाङ्क्षेनाक्षेपस्याभावात् अन्य-
आइप्रसङ्गात् । न च कार्यपराणामन्विते शक्तिकल्पनात्तथात्व-
मिति वाच्यम् । अन्वितमात्रशक्त्यैवोपपत्तौ कार्यांशेऽपि शक्त्य-
भावात् । कार्यान्वितबुद्धेश्च कार्यवाचकलिङ्गादिपदसमभिव्याहारे-
णाप्युपपत्तेरन्यलभ्यत्वात् । न च प्रवृत्तिहेतुतया तस्मिन्वेषोपस्थिते
तदानस्यानुचितत्वात्तत्रैव शक्तिरिति वाच्यम् । एवं प्रवृत्तिविशेष
हेतुलेनोपस्थिते घटानयनकार्यतादुहावेव शक्तिकल्पनापत्तेः ।
प्रवृत्तिसामान्यस्य तदिशेषं विनाऽनुपस्थितेः । अन्यलभ्यत्वात् तस्यागः
प्रकृतेऽपि समान इत्यादि विस्तारो वस्थते । प्रश्नपरत्वव्याख्यानबीजं
लक्षणे ऽनुपपत्तिमाह । नन्विति । प्रत्यय इत्यस्य प्रत्ययमान

प्राधान्यं निराकुर्वन्नेव प्रत्ययपदोपादानप्रयोजनमाह ।
न च तदिति । [३७१८] विशेषणासिद्धिं परिहरन्नाह ।
प्रतीतिश्वेति । [३७१२०]

अथानुभव एव कस्मान्न भवति न ज्ञात्यपदं नानु-
भूयत एव तथा सति स्मर्यतापि कथमित्यत आह । न
हौति । [३७१२१] तथायेवमूतस्यापि पदस्य मृतिरनु-
भूतिमन्तरेण न स्यादित्यत आह । सम्बवन्ति त्विति ।

इति व्याख्याने हेतुमाह । प्रत्ययस्येति । पदानि प्रतीयमानानि
वाक्यार्थबुद्धौ कारणानीत्येवं व्याख्यातमित्यर्थः । प्रत्ययपदेति ।
प्रत्ययपदेन विना प्रतीयमानत्वं पदानां न लभ्यत इति प्रत्ययपदं
न अर्थमिति भावः । प्रतीत्युपपादनोपयोगमाह । विशेषणेति ।
प्रतीतिं विना प्रतीयमानत्वस्य विशेषणस्यासिद्धिरित्यर्थः ॥

अप्रसक्तप्रतिषेधमाशङ्ख्याह । अथेति । अनुभव एवेति । तेनाग्ने
स्मृत्यनुभवसमृच्छः प्रतीत्यङ्गमिति शङ्खा निरवकाशेति भावः ।
खकार्यसंखारविरोधिनीनामित्यत्र टीकायां बहुधा स्मृतेषु पटुतर-
म्भरणदश्चनात् स्मृत्यादिसंखारो जन्यते तेन स्मृतिर्नाश्यत इति
तात्पर्यम् । अन्यत्र तु स्मृतेषु रक्षणात्प्रतिरेव नाशिकेति मन्त्रव्यम् ॥

ननु क्रमेणानुभूतेषु वर्णेषु क्रमेणैव स्मृतिर्न त्वेकदा, न चैकस्य
स्मृत्यनुभवरूपत्वं शङ्खास्यदं, स्मृतिलानुभूतित्वयोर्विहङ्गजात्यो-
र्त्तेकदाऽसमावैशादित्यत आह । कारणसमृच्छयेति । कारणयोः

अस्तु तर्हि तदनुभव एव प्रतीत्यङ्गमित्यत आह ।
 न चैत इति । [३७२२] तदनेनानुभव एवार्थप्रतीत्यङ्ग-
 मिति निरस्तम् । अनुभवस्मृतिसमुच्चयं निराकरोति ।
 न च पूर्वेति । [३७२३] स्मृत्यनुभवयोस्तु स्यात्महभाव
 इत्यनुषङ्गनीयम् । एतच्च वर्णनुभवान्तरालस्मृत्यम्य-
 पगमेन द्रष्टव्यम् । यदि तु वर्णानां निरन्तरोत्पाद-
 वतां निरन्तरा एवानुभवासदा विनश्यद्विनश्यद्वस्थ-
 योरुपात्यान्त्यानुभवयोरेव सहभावः शङ्गनीयो निरा-
 करणीयश्चोक्तयुक्त्याऽतो न पृथगाशङ्कितष्टोकाकृता ।
 कारणसमुच्चयवशाद्विषयसमुच्चयवतः प्रत्ययस्वरूपसमु-
 च्चयं परस्वीकृतं शङ्गते । न च पूर्वेति । [३७२४]
 निराकरोति । सम्बन्धेति ॥ [३७२५]

ओवसंस्कारयोः समुच्चयात् । विषयसमुच्चयवतः— सदसद्गणविषय-
 वतः, प्रत्ययस्वरूपसमुच्चयः स्मृत्यनुभवरूपलं परेण शङ्कितमि-
 त्यर्थः । सम्बन्धसंवेदनेत्यत्र टोकायां सम्बन्धसंवेदनं—सङ्गेतानुभवः ।
 यदा विचित्रप्रत्ययात् संस्कारोत्पादस्तदैव सङ्गेतविषयसंस्कार-
 स्तोऽधिघस्तो यदैव सङ्गेतस्मृतिस्तदैव सजनितसंस्कारेण विचित्र-
 प्रत्ययनाशात् तदुत्तरत्रणे पदाश्रम्भतिर्न स्यात् विचित्रप्रत्ययस्त-
 नष्टत्वादित्यर्थः । नन्दिदमयुक्तं संस्कारे जन्मधर्माभावाद्विचित्र-

यद्यपि सहकारिलाभादपरः संस्कारस्योद्दोधो नाम
नास्ति, तथापि न यः कश्चित्प्रत्ययः सहकारी सर्व-
संस्कारोद्दोधे सर्वमूत्रिप्रसङ्गात्, नापि सङ्केतविशेष-
स्मारणे पदैकदेशवर्णानुभवस्तसंस्कारस्य सहकारी,
तथा सत्यतिप्रसङ्गात् । तस्मात्पृथ्वेन प्रतिसन्धानमेव
समयमूत्रिहेतुसंस्कारसहकारीत्युपगतव्यं, तथाचैक
प्रघटकेनापि विचित्रज्ञानेन विषयीकृता वर्णाः

प्रत्यग्रूपसहकारिलाभ एवोद्दोध इति तज्जन्यसंस्कारकाल एव
सङ्केतमूत्रिस्तलालं च विनश्यदवस्थो विचित्रप्रत्ययोऽस्येवंति स
एवाग्रिमत्त्वे पदार्थमूत्रिं करिष्यतीत्युपपत्तेरित्यत आह ।
यद्यपीति ।

तस्मादिति । ननु पदत्वं न तावदेककार्यत्वं यत्किञ्चिदेक-
कार्यस्यातिप्रसञ्जकत्वात् । नापि पदार्थमूत्रिरूपैककार्यत्वं,
अन्योन्याश्रयात् । सङ्केतग्रहे हि पदत्वग्रहः पदत्वग्रहे च सङ्केत-
ग्रहः । नाप्येककालत्वैकदेशत्वाभ्याम्, अतिव्यापकत्वात् । नाप्येक-
धीमावगोचरत्वं नर्दोदीनादावतिव्याप्तिकत्वात् । नापि तत्तत्त्वम-
वदर्णत्वम्, एकवर्णके पदे तदभावात् । अताहुः । समयावच्छेदक-
रूपवत्त्वमेव पदत्वं, भमयसामान्यग्रहण समयविशेषमूत्रिहेतुरिति
नान्योन्याश्रयः । वस्तुत एकं ज्ञानं विचित्रं जातिसाङ्गर्यादेव न
सञ्चरतीति भावः । एकप्रघटकेनापीति । एकदैकेनापीत्यर्थः ।

खण्डशः पदभावेन प्रतिसम्बेयाः अर्थसम्बन्धत्वेन
समर्तव्या इति कुतो ऽनुभवावकाशः द्वृत्यर्थः ।

प्रक्रिया तु अन्त्यवर्णानुभवस्योत्पादः तदसंस्कार-
पदत्वप्रतिसम्भानयोरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । अथ
तयोरुत्पादः स एव पदप्रतिसम्भानात्मा समयसंस्कारी-
द्वोधः सम्बन्धस्मरणस्योत्पद्यमानता संस्कारोद्वोधाद्वि-
चिवप्रत्ययस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः । अथ सम्बन्ध-
स्मरणोत्पादः विचित्रप्रत्ययस्य विनाशः पदत्वानुसम्भा-
नस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः । न चैतद्वृष्टं कल्पन-
मित्याह । अत एवेति । [३८२]

खण्डश इति । देवदत्त ! गामानय दण्डेन शुक्लामिति वाच्मे तत्त-
त्पदे ज्ञाते ऽपि तत्तत्पदार्थस्मृतेरप्यन्तरितत्वादन्ते पुनस्तत्पदानां
सम्भूय स्मरणात्तत्पदार्थस्मृतिरिति खण्डश उपस्थितिरित्यः ।

न तु वर्णानुभवे ऽपि तत्त्वानुभवात् कथं पदप्रतिसम्भानम् ।
न चान्त्यवर्णानुभवानन्तरं पूर्ववर्णप्रधंसरूपः क्रमोऽनुभूतस्तः
क्रमस्मरणमिति वाच्म । यथोक्तप्रक्रियाविरोधात् । अताहः ।
पूर्ववर्णधंसविशिष्टोऽपरवर्णः स चापरवर्णानुभवकाले ऽनुभूयते ।
न चान्त्यवर्णेन पूर्ववर्णविनाशादन्त्यवर्णानुभवकाले पूर्ववर्णधंसो
नास्तीति वाच्म । अन्त्यवर्णस्य क्रमेणानेकस्योत्पादनात् । न चैत-

नन्वेकप्रघटकेन विचित्रप्रत्यय एवानुसम्भानात्मा
भविष्यति, करिष्यति च समयस्मृतिं तथाविधाम्,
अन्यथा पूर्वस्मृतिरशेषपदावगाहिन्येकैव स्वीकर्त्तव्येत्यत
आह । एवज्ञेति । [३८४] अनुभूतं हि प्रतिसम्भीयते
न तु प्रथमत एव, तथा च पूर्ववर्णनामनुभूतत्वेन
पदत्वानुसम्भानसम्बवे ऽपि अन्त्यवर्णस्याऽननुभूततया
नान्त्यपदप्रतिसम्भानसश्वः । न चानुभवानुसम्भानयो-
रेककालता कार्यकारणभावात् । तस्मात्तदनन्तरमेव
पदत्वानुसम्भानमिति सुषृक्तं पदार्थप्रत्यायन एव
पदानुभवो न कारणमिति, तदौपर्यिकस्मृत्युत्पत्तौ तु
कारणमेवेति ।

अवधारणादीत्यचादिशब्देन तेषां स्मरणं विवक्षितं,
प्रकरणादयस्तु दोग्यताविशेषत्वात्त्वैवान्तर्भूता इति

दिति । अन्यत स्मरणात्मकस्यैव प्रतिसम्भानस्यान्वयबोधकत्व-
दर्शनादत्रापि तथैव कल्पत इत्यर्थः ।

अन्यथापीति । सिद्धान्तेऽपीत्यर्थः । पदानुभवः पदार्थप्रत्या-
यने न कारणमिति मिद्वदुक्तमुपपादयति । अनुभूतं हीति ।

तेषां-पदानाम् । प्रकरणादय इति । वक्तृश्रोद्दुष्कृताप्रका-
रणम् । तत्र यद्यपि सर्वत्र वाक्यार्थज्ञाने न हेतुस्तथापि नानार्थ-

तत् एव वाक्यार्थप्रतीतेस्तुपत्तेनुपपत्तौ त्वसिद्धि-
लंबनास्य दोष द्वयाशयः ।

ननु क्रमानुभूतानामप्येकस्मृतिसमारोही भवत्येव,
किं तु पदानि क्रमेणापि नानुभूतानीत्यत उक्तम् ।
निरन्तरेति ॥१८॥ निरन्तरस्मृतिभिर्विषयीकृतानि तत्
पदानां नियतपदार्थोपस्थापने सहकारि, न तु वाक्यार्थज्ञाने ।
आदिपदेन तत्वतत्र तात्पर्यग्राहकन्यायपरामर्षपरिग्रहः । यद्यपि
संसर्गज्ञानप्रागभाव आकाङ्क्षा, अनन्वयनिष्ठयविरहो योग्यता, अन्व-
यधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासन्तिसाध स्वरूपसत्त्वो हेतवो, न
तु ज्ञानास्तथापि निराकाङ्क्षादावाकाङ्क्षादिभ्रमेणान्वयबोधात्तासां
ज्ञानं हेतुः । ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोग्यप्रमाणव्याहृतवैलक्षण्य-
रूपत्वात् व्यासिवच्छब्दशक्तिवच्चेति भावः ।

अनुपपत्ताविति । विशेषप्रत्ययहेतुलं वाक्यनक्षणमन्त्यपदस्थ
विशेषाप्रतिपादकत्वात् स्वरूपासिद्धं स्यादित्यर्थः । नन्वेकस्मृत्या
सहानेकस्मृतीनां विषयीकरणे समुच्चयो न युक्तः अनेकस्मृती-
नामेकालासत्त्वादिति पूर्वोपपादकतया व्याख्यातुमाह ।
नन्विति । निरन्तरेति । यद्यपि पदानामेकैकशोऽप्यनुभवाच
स्मृतिः सञ्चावति तथापि प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारात्
समूहालम्बना स्मृतिर्नानावर्णालकपदगोचरा ततो नानापदगो-
चरस्मृतिभिः संस्कारहारा तावत्पदगोचरा समूहालम्बना एका
स्मृतिर्जन्मत इत्येकस्मृतिसमारूढानि पदानि वाक्यार्थधियं जन-

एकमृतिसङ्गलितानीत्यर्थः । नैरल्यर्थं मृतीनां सन्नि-

यन्ति । अनन्यगतिकतया तथैव कल्पनादिति भावः । ननु मृतीनां
न नैरल्यर्थं मध्यममृतिभिर्वृत्थानादित्यत आह । नैरल्यर्थं चेति ।
सन्निकर्षो मनसा संयुक्तसमवायलक्षणः संखारो वेत्यर्थः ।

ननु विशेषणपदसङ्गतविशेषपदं न वाक्यलक्षणं पचतीत्यादौ
कुलायमित्याद्यर्थाध्याहाराऽन्यापनात् । न च शास्त्रे इत्याकाङ्क्षा
शब्देनैव पूर्यत इति ग्यायात् तत्र शब्दाध्याहार एव अन्यथा
प्रत्यक्षदृष्टे ऽपि कुलाये पचतीत्यन्यबोधापत्तिः न चेष्टापत्तिः
पचतीत्युक्ते तेमनमोदनं वेति संशयाभावप्रसङ्गादिति वाच्यम् ।
अन्योदीरितेन स्थिरं वा मृतेन कुलायमिति पदेनान्यबोधा-
पत्तौ संशयाभावापत्तेसुख्यतात् । अथ सत्यदोपस्थितावपि तस्या
अन्यबोधपरत्वं न इत्यामिति नान्यबोधः, तर्हाकाङ्क्षादिमदन्व-
यबोधपरपदार्थोपस्थितिरेव लाघवादन्वयबोधाङ्गमसु तस्याहिंशि-
ष्टार्थानुभवजनकपदत्वमेव वाक्यत्वमिति केचित् । तत्र । ओदनं
पचतीत्यवेषोदनः कर्मत्वं पाकः कृतिरित्यत्रान्वयबोधाभावात् ।
तदाकाङ्क्षेव नाम्नीति चेत् ? तर्हि साकाङ्क्षेन पदार्थानां पद-
विशेषोपस्थापितत्वं तम्भित्यायातं पदस्यान्यबोधकत्वमतः पदा-
ध्याहार एव नार्थाध्याहारः, कथं वा इतरमित्यत्र क्रियावाचकपद-
समभिव्याहारं विना कर्मविभक्तिः साधुः । यदि च क्रियापदार्थं
एव सा साधुः स्यात्तदा हारं पिधानं कुर्वित्यत्रापि इतीया
स्यादित्यन्यत्र विस्तरः ।

कर्षे वीज्ञव्यम् । नन्वेतावताऽप्यसिद्धमेव लक्षणं, न
द्येवं भूतमयन्त्यपदं विशेषप्रतिपत्तिहेतुरित्याशयवा-
नाह । स्यादेतदिति । [३८॥१] ननु प्रत्येकं व्यभिचारे हि
परस्परानुग्रहः स्यात्, न च पदकदम्बकप्रतिसम्भान-
वत्तदर्थस्मृतिरपि तथाविधां वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तिं प्रति
व्यभिचरतीत्यत आह । एतदुक्तं भवतीति [३८॥४]
अयमाशयः—न तावत्पदार्थं एव वाक्यार्थं प्रमाणं

ननु पदमाळा चेत्यादिना लक्षणे कायनुपपत्तिं दर्शितेत्यत
आह । नन्विति । अश्चुत्पदानां पदज्ञाने ऽपि ततोऽन्वयबोधानु-
दयादित्यर्थः । ननु वाक्यलक्षणे पदार्थस्मृतीनामवान्तरञ्चापारत्व-
कीर्त्तनमनुपयोगीत्यत आह । ननु प्रत्येकेति । अश्चुत्पदानां यथा
पदसमूहप्रतिसम्भाने ऽपि पदार्थोपस्थितरभावात् पदसमूहज्ञानं
न वाक्यार्थधियं जनयति तथा पदार्थोपस्थितौ सत्यां पदज्ञाना-
भावाहाक्यार्थबुद्धेर्नभावः ।

“पश्यतः श्वेतिमारुपं क्षेषाशब्दं च शृणुतः ।

सुरनिक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः(१)”

इत्यत्र कविकाव्यादौ वा चिन्तावशोपस्थितपदार्थेष्वन्य-
बोधाश्च । तथा च पदार्थस्मृतिरेव वाक्यार्थबुद्धी करणं पदानि तु
तदुपस्थितावेवान्यथासिद्धानि न करणानीत्यर्थः । न तावदिति ।

(१) शोकवार्तिके वाक्याधिकरणे १५८ शोकः ।

सर्वदा तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । नापि त एव स्मृताः प्रकारान्तरेणापि स्मृतानां तथाभावप्रसङ्गात् । नापि त एव पदैः स्मारिताः पदानां पदार्थस्मरण एवोपयोगे पूर्ववत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । वाक्यार्थप्रतीत्युपयोगे तु तेषां कथं न तद्वेतुत्वम् । तथापि गुणप्रधानभावविनिगमनायां कोहेतुरिति चेत् । असाधारणकारणत्वं पदानां, तदर्थानां त्वत्प्रतीतानागतादिरूपतया कारण-

पदं विनापि पदार्थसत्त्वादिति भावः । नापीति । ओदनः कर्मत्वं पाकः कृतिरित्यत्रापि पदार्थोपस्थिरविशेषादन्वयबोधप्रसङ्गादिति भावः । पदैः स्मारित इत्यत्र पदानामुपलक्षणत्वं विशेषणत्वं वा । आद्यं निराकरोति । पदानामिति । पूर्ववदिति । प्रकारान्तरेणापि स्मृतात्पदार्थात् वाक्यार्थधीप्रसङ्गः पदानां पदार्थोपस्थित्यैवान्यथामिहत्वेनाकारणत्वादित्यर्थः । हितीयमाशङ्का निराकरोति । वाक्यार्थेति । पदजन्मपदार्थोपस्थितेः प्रयोजकत्वे पदकरणत्वस्यावश्यकत्वात् विशिष्टकारणतायाहकमानेन विशेषणस्यापि विषयोकरणादित्यर्थः । तथापीति । पदानां प्रधानत्वं पदार्थानां गुणत्वमित्यत्र किं नियामकमित्यर्थः । असाधारणेति । न च पदङ्गानकरणतावच्छेदकलेन कारणत्वं पदानामिति युक्तम् । पदार्थानामपि पदार्थज्ञानकरणतावच्छेदक-

त्वमेव नास्ति कुतोऽसाधारणत्वम् । अत एव न स्मृतिस्थेषां व्यापारः, किन्तु कारणीभूतानां पदानामेव । तथा च व्यापाराव्यभिचारमादाय निर्वापार-

त्वेन करणत्वापत्तेः । मैवम् । असाधारणपदेनैवापास्तत्वात् पदार्थ-ज्ञानस्य सकलप्रमाणसाधारणेन संसर्गधीजनकत्वेनासाधारणा-भावात् अन्यप्रमाणजन्यसंसर्गज्ञाने पदानामकारणत्वेन वाक्यार्थ-दुष्कावसाधारणात् गौः कर्मानयनमित्यत्र गामानयेत्यतः पदार्थी-पश्यितौ विशेषाभावे इप्यन्ययुक्तेरभावेन पदविशेषजन्यपदार्थी-पश्यितेस्तदेतुले पदविशेषस्य विशेषकत्वात् प्रथमोपश्यितत्वाच्च प्रयोजकवाक्योऽसाधारणानन्तरं प्रयोज्यव्यापारदर्शनादन्ययज्ञाने पदानामेव प्राथमिकत्वात् व्यापाराभावादपि पदार्थानां न करणत्व-मित्याह । अत एवेति । स्मृतिविषयाजन्यत्वेन स्वविषया स्मृतिर्न व्यापारो नापि व्यापारान्तरं सञ्चवतीत्यर्थः ।

अत एव पदार्थज्ञानानामपि करणत्वमपास्तम् । निर्वापार-त्वात् । खेतोऽखो धावतीति धीश लिङ्गजा एकाश्रयत्वं च लाघ-वात् । अन्यदोषे पदस्य हेतुत्वात्, काव्यस्यले च पदार्थज्ञान-व्यापारकमुख्येषादिसहजतं मन एवान्ययानुभवे करणम् । उवेक्षा-दीनां च न प्रमाणान्तरत्वं निर्वापारत्वात्, लिङ्गादाविवानुगतान-तिप्रसक्तप्रमाकरणतावच्छेदकरूपाभावाच्चेति भावः । किन्त्विति । पदार्थस्मृत्येव व्यापारेण तेषां कारणत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तं पदानां व्यभिचारं निराकरोति । तथा चेति । पदार्थस्मृतिरूपव्यापारततां

वस्थायां व्यभिचारवतामकारणत्वाभ्युपगमो वहु व्याकु-
लयतीति ।

प्रतिसम्बीयमान इति वार्त्तिकनिराकरणीयमति-
व्यापकत्वं दर्शयति । यदीति [३८।१७] निष्पत्तेर्भेदं दर्श-
यितुं सिद्धिव्याख्यानमनुवदति । वास्तव इति । [३८।२६]
न हि प्रतिज्ञावचनं निश्चायकं-विशिष्टस्येति शेषः ।
हेतुवचनादिवैयर्थ्यात्-वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । साधनस्य न्यायः
प्रवृत्तिप्रकारः । स च “नानुपलब्ध” इत्यादिभाष्येण
दर्शितः । तस्यातिपातोऽभाव एव । तमेव व्युत्पादयेत्-
प्रधानतयेति शेषः । तस्य च न्यायविशेषस्याऽत्मा-
दिविषयस्येत्यर्थः ।

पदानां तदिरहादन्यबुद्धजननमिन्द्रियादीनामपि सत्रिकर्षा-
यमावे कार्यभाववतां कारणत्वं प्रत्यादिशतीत्यर्थः ॥

न तु हन्त दशदाढ़िमेत्यादिना लक्षणे किञ्चिद्दूषणमुक्तमित्यत
आह । प्रतिसम्बीयमान इति । प्रतिज्ञायाः स्वार्थनिश्चायकत्वाद-
स्थाहरति । विशिष्टस्येतीति । अनासोक्तत्वेन पञ्चनिष्ठसाध्यस्येत्यर्थः ।
इत्यादिवैयर्थ्यसिद्धं न हेतुरिति प्रसङ्गपरतया व्याचष्टे । वैयर्थ्येति ।
नन्वाक्मादिविषयकन्यायतत्त्वतया ऽन्योऽपि न्यायो व्युत्पाद्यः ग्रास्त-
स्यास्येवेत्यत आह । प्रधानतयेतीति ।

अलौकिकोपचारत्वात्ययोजनमाह । आगमोपचार-
स्थेति [३६] अर्थसंवादेनेति करणे दृतीवा । आगम-
विरोधशङ्कानिवृत्तिरनुयहः दृढभूमिश्च संस्कारः आग-
मैकविषयत्वात् । सप्रयोजनश्च भवति-निःश्रेयसेन
प्रयोजनेन प्रयोजनवांश्च ज्ञातो भवतीत्यर्थः ।
कुतः । आगमार्थेति । [३६।१०] निरुद्धत्वात्-प्रसिद्धत्वा-
दित्यर्थः ।

ननु न सर्वत्रोपचारे प्रयोजनमित्यत आह । अलौकिकंति ।
अनादावुपचारे तदभावे इपि खयं कृते तदस्येवेत्यर्थः । कर्तृभ्रमं
निवारयति । करण इति । आगमविरोधेति । ननु प्रसिद्धानुमाना-
दपि तच्छङ्क्या कुतोऽनुमितिः । न च बाधकेन तदुग्रदासः । तदि न
तावग्रत्यक्षम्, आगमानामनन्तत्वात् । नाप्यनुमानं, तत्राप्यागमा-
विरोधावधारणार्थं बाधकानुमानानुसरणे इनवस्थापत्तेः । मैवम् ।
परोपदेशाद्यथितशङ्कानिवृत्तिदर्शनात् । अनिवृत्तौ चानुमिति-
निवृत्तेरिष्टत्वात् । अन्यथा विरोधागमसन्देहात्मस्तवेदार्थानध-
वसाये वेदाव्यवृत्त्यभावापत्तेः । दृढभूमिश्च संस्कार इत्यत्वार्थयह
इत्यनुष्ठनीयम् । ननु न्यायस्य सप्रयोजनत्वं न न्यायेन जन्मते
किन्तु तज्ज्ञानेनेत्वत आह । निःश्रेयसेनेति । हेत्वाकाङ्क्षासुत्याप-
यति । कुत इति । ननु तत् खस्तित्यनेन परामृथमाणलिङ्गस्य
हेतुत्वमुक्ता न चेत्यादिना तत्रिषेधः परस्परविरह इति तर्क-

तत् खलु हेतुवचनमनुमानप्रतिपादकं-परामृश्य-
माणलिङ्गप्रतिपादकं यदि स्यात् तदा विषयतयानु-
मानेन परामृश्यमानेन लिङ्गेनानुग्रहीतव्यं न च तस्य
परामृश्यमानं लिङ्गं विषय इति भावः ।

ननु यदेव दृश्यमानं लिङ्गं हेतुवचनस्य विषयः
तदेवानुमितिभावकमित्यत आह । न च लिङ्गदर्शन-
भावमिति । [३६।१६] दृश्यमानलिङ्गमावम् । अपि तु
सम्बन्धस्मृतिसङ्कारीति-परामृश्यमानं लिङ्गमित्यर्थः ।

परतया योजयति । यदि स्यादिति । न चेति । हेतुवचनेन व्यासि-
रहितं लिङ्गमात्रं प्रतिपाद्यते न तु व्यासिविशिष्टमित्यर्थः ।
अप्रसक्तप्रतिषेधमाशङ्काह । नन्विति ।

ननु लिङ्गदर्शनं न हेतुवचनस्य विषय इत्यत आह । दृश्य-
मानेति । दृश्यमानं-पक्षे धूमादिस्वरूपम् ।

ननु व्यासिस्मृतिसङ्कातमपि हितीयं लिङ्गदर्शनं नानुमानं
किन्तु वृत्तीयमित्यत आह । परामृश्यमाणमिति । हितीयलिङ्ग-
दर्शनस्य विषयो व्यासिस्मृतिरहितं लिङ्गं तत्प्रतिपादकत्वादेतुवचनं
न वृत्तीयलिङ्गपरामर्शविषयलिङ्गस्यानुमानप्रतिपादकमिति कुत-
स्तवानुमानत्वोपचार इत्यर्थः । शुद्धमप्यापातत इति टीकायां
पथम् व्यासिस्मृतिरहितमपौत्र्यर्थः ॥

तद्विद्मुक्तम् । तस्मान्न लिङ्गवचनमनुमानप्रतिपाद-
कमिति । [१६॥१७] द्वितीयदर्शनविषयलिङ्गप्रतिपादकं
न परामृश्यमाणलिङ्गप्रतिपादकमित्यर्थः । व्याख्यानं
गन्थानुरोधादस्फुटमित्याशयवानाह । एतदुक्तं भव-
तीति । [१६॥१८] एवम्ब तवतिपादकस्य-विषयप्रति-
पादकस्येत्यर्थः । लिङ्गपरामर्शस्तावदनुमानं तस्य च
व्याप्तिस्मृतिसहकारिताऽनुमितौ, द्वितीयलिङ्गदर्शन-
स्थापि व्याप्तिस्मृतिसहकारिता परामर्शज्ञानजननं
एवेत्युभयोरपि सम्बन्धस्मृतिसहकारितासाम्यादनु-
मानत्वं ततस्तद्विषयलिङ्गस्थापि ततस्तदनुगृहीतस्य
वचनस्यापीत्यर्थः ।

नहु हेतुवचनं न द्वितीयलिङ्गदर्शनप्रतिपादकमित्यत आह ।
तद्विषयेति । तव सम्बन्धस्मृतिसहकारित्वं द्वितीयलिङ्गदर्शनस्य
यत्र विषये तदर्शयति । लिङ्गपरामर्श इति । अनुमितौ द्वितीय-
लिङ्गपरामर्शी व्याप्तिस्मृतिस्थापिता कारणस्यावान्तरब्यापारतया हेतु-
रिति भवति व्यापारब्यापारिणोः सहकारित्वं लिङ्गपरामर्शं
अनुमितिजनकस्योत्पत्त्यर्थमेव व्याप्तिस्मृतिस्थापेक्षा व्याप्तिरूपविशे-
षणज्ञानं विना तद्विशिष्टज्ञानान्वकस्य द्वितीयलिङ्गपरामर्शस्यानु-
स्थादिति । न च लिङ्गमेवानुमितौ करणं तस्य हेतुपदवाच्यं

किमस्योपचारस्य फलमित्यत आह । एव-
च्छेति । [१६१८] .

ननु प्रत्यक्षविषयस्य स्मृतिः ततः पुनरुपदर्शनादिति
वक्तव्ये कुतो विपरीतमित्यत आह । यच्चेति । [४०१३]
यद्यपि पूर्वप्रत्यक्षविषयो दृष्टान्तस्तथाप्युदाहरणकाले
तथा स्मृत्यारूढ एव व्याप्रियते द्रुत्येतावता तथैवोक्त-
मित्यर्थः । न केवलं प्रत्यक्षेण सहैकविषयत्वमुपचारे
बीजमपि तु समानव्यापारत्वमपीत्याह । पुनरुपदर्श-
नात्-पुनः स्मरणात् । प्रत्यक्षमपि हि विप्रतिपत्तिं
परिभूय व्याप्तिविषयतया दृष्टान्तं स्मारयति । तद्वचन-
मपीति । अपरमपि बीजमाह । मूलभूतेति । [४०१५]

भवत्येवेति क्व लक्षणेति वाच्यम् । लिङ्गस्थानीतानागतसाधा-
रणेनाजनकतया तत्परामर्शस्यानुभितिजनकत्वादिति वस्त्र-
माणलात् । परामृथमाणलिङ्गकारणतावादिमते तादृशस्य
लिङ्गस्य हेतुवचनाप्रतिपाद्यत्वात् केवललिङ्गस्यैव तप्रतिपाद्यत्वात्
विशिष्टाच्च विशेषस्यान्यत्वादिति भावः ।

उत्तरग्नेयोपयोगार्थमाह । किमस्येति । स्यायत्ते ग्रन्थप्रयोगे
प्रयोजनं विनोपचारस्यान्यत्वादित्यर्थः ।

यत्र प्रत्यक्षे विषय इत्यादिव्याख्याननिरसां शङ्खमाह ।
नन्विति । उद्घाहरणस्य यथाशब्दार्थपिद्याया हेतुमाह । नन्

ननु यथाशब्दतदर्थोऽपनये वार्तापि नास्ति
तत्कथमाह यथा तथेत्यत आह । उपनयो हीति । [४०१८]
यद्यपि निगमने ऽपि प्रमाणविशेषसमावेशोऽस्येव तथापि
जात्यभिप्रायेणायं विवक्षितो न च तत्र चतुष्टयविजा-
तीयं प्रमाणमस्तीत्यतस्तद्वाग्यानात्पूर्वमेव परमत्वो-
पपादनाय समस्तप्रमाणविनिवेशनमाह । सोऽय-
मिति । [४०१९]

मूलसमवायादौपचारिकः समवायो भविष्यती-

यथेति । ननु निगमनव्याख्यानात् पूर्वमेव प्रमाणविनिवेशनस्यो-
क्तत्वादवयवचतुष्टयस्यैव प्रमाणमूलकत्वमतो न निगमनस्य तथा-
त्वमित्यत आह । यद्यपीति ।

जात्यभिप्रायेणेति । अवयवानां प्रमाणसन्निवेशोऽवयवजा-
तीयमात्रामिप्रायेण न त्वयवचतुष्टयमात्रनैयत्येन विवक्षित
इत्यर्थः । निगमनव्याख्यानात् प्रागेवावयवानां प्रमाणविनिवेश-
भिप्रायात्मरमाह । न चेति । प्रत्यक्षादिचतुष्टयमेव प्रमाणं
तस्य प्रतिज्ञादिचतुष्टये ऽभिहितत्वाविगमने ऽपि तडोऽस्यमि
त्यर्थः । नन्दवयवानां वाक्यसमवायनिराकरणावसरे प्रमाणानां
तत्त्विराकरणमर्थात्मरमित्यत आह । मूलेति । अवयवानां
वाक्यासमवाये ऽपि तद्वूलप्रमाणानां तत्र समवाय इति मूलि-
नामवयवानां तत्र समवाय औपचारिकः स्थादिति शङ्खानिरा-

३२० सटीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धी [अ. १ आ. १

त्यत उत्तम् । प्रमाणानां वेति । [४०।१३] अध्यारोपो
विनिवेशनं भाज्ञिर्वा न सम्भवतीत्यत आह । अध्या-
रोप इति । [४०।१५] सामर्थ्ये सति सहकारितया-
ज्ञ्यदपेक्षते न त्वपेक्षैव सामर्थ्यमित्यभिप्रायवानाह ।
सामर्थ्यं हीति । [४०।१६]

धर्मः-कारणत्वलक्षणः । तदनेन “किं पुन. सामर्थ्यं”-
मिति पृच्छतोऽभिसम्भिर्दर्शितः । उत्तराभिसम्भिमाह ।
इह त्विति । [४०।१६] सामर्थ्याकाङ्क्षयोः परस्परव्याप्ति-
राकाङ्क्षैव सामर्थ्यशब्देन विवक्षितेत्यर्थः ।

तदेवंरूपयोः समवायसामर्थ्ययोः प्रदर्शने फलं
दर्शयति । तदवेति । [४०।२०] प्रयोजनाभेदे ज्याकाङ्क्षा-
विरहितत्वात् वाक्यैकवाक्यत्वं न भवति । यथा—

करणायेदमुक्तमित्यर्थः । सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वे हेतुमाह ।
अध्यारोप इति । ननु सामर्थ्यं कारणत्वं न तु साकाङ्क्षत्व-
मतः साकाङ्क्षत्वमेव तदित्ययुक्तम् । न चापृच्छतो विप्रति-
पत्तिबीजमुक्तमित्यभिप्रेत्य सामर्थ्यं हीत्याच्छेपपरतया व्याचष्टे ।
सामर्थ्यं सतीति ॥

ननु साकाङ्क्षत्वमपि धर्मः सामर्थ्यं स्यादिभावत आह । धर्म
इति । विरोधं निरस्ति । सामर्थ्येति ।

“भगो वां विभजतु पूषा वां विभजतु अर्यमा
वां विभज” त्वित्यादि, अत उक्तं विभज्यमानेति । [४०१२]
आकाङ्क्षायामपि प्रयोजनानेकत्वे वाक्यैकवाक्यत्वं न
मवति यथा—

“स्योनं ते सदनं कृणोमि पृतस्य धारया सुशेवं
कल्पयामि” ।

इत्यत उक्तं प्रयोजनमिति । तदेतेन—

“अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्” ।
इति जैमिनोयं (१) वाक्यैकवाक्यतालक्षणमभि-
हितम् ।

यथेति । विभागात्कर्त्त्वार्थस्यैके ५पि परस्यरनिराकाङ्क्षत्वा-
“द्वगो वां विभजतु पूषा वां विभज” त्वित्यनयोनैकवाक्यत्व्यर्थः ।

यथा स्योनं ते इति । स्योनं ते इत्यादि कल्पयामीत्यत्वं सदन-
प्रकाशकं, “तस्मिन् सौदामृतं प्रतितिष्ठ त्रीहीणां मेषे” ति सादन-
प्रकाशकम् । तदस्य सदनसादनरूपप्रकाशार्थभेदात् साकाङ्क्षत्वे
५पि नैकवाक्यत्वमित्यर्थः । वाक्यैकवाक्यता चैवं न पदैकवाक्यता
अपरिपूर्णं पूर्ववाक्यार्थं, तस्मादिति निगमनवर्त्तिसर्वनामा पराम-
र्शीभावप्रसङ्गादिति सम्बद्धायविदः । यद्यपौत्यादिना प्रकृते यद्दूषण-

(१) जैमिनि स्त्. ४३। अ० २ पा० १।

ननु विप्रतिपद्मो यदि ? वाक्येनैव प्रतिबोधयितुं
शक्यते, अथ वाक्ये तदर्थे वा विप्रतिपद्मानः ? केनो-
प्रायेन बोधनीयः, वाक्यान्तरेण च॒दनवस्थेत्यत आह ।
यद्यपीति । [४०१८] अनन्यथासिद्धप्रत्यक्षागमागोचरा-
भिप्रायमेतदित्यर्थः । विकल्पो—इनुवादविशेषः । तस्य
प्रयोजनं-विधिः प्रतिषेधो वा । अब चाक्षेपावसरे
प्रतिषेध एव विशेषप्रतिपादकत्वमिति बदता तत्त्व-
व्यवस्थाश्रयत्वं विवृतम् । तत्र तत्त्वं विशेषः, तस्य प्रति-
पत्तिर्व्यवस्था तु इतुत्वमाश्रयत्वम् । तत्र विशेषः का

सुर्क्ष तदाह । नन्विति । तथा च प्रत्यक्षाद्यन्यतमस्यापि विप्रति-
पद्मपुरुषप्रतिपादकत्वमिति न तदेव पञ्चावयववाक्यस्य परमत्व-
मिति भावः । प्रत्यक्षाद्यविषयवेदप्रामाण्यादिबोधनस्य पञ्चावयव-
वाक्यैकसाध्यत्वमाह । अनन्यथासिद्धेति । विषयान्तरे इपि प्रमाणा-
न्तराणां कथायामनुमानच्छाययैवोपयोगात् पञ्चावयवस्थैवोपयोग
इत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु यदि विकल्पप्रयोजनप्रश्नोऽयं तदा “यदि
प्रमाणान्तर”मित्यादिना प्रत्येकमनूद्य दूषणमयुक्तमित्यत आह ।
विकल्प इति । “यदि प्रमाणान्तरम्” “अथ तेष्वत्तर्भवतीति” विकल्पो-
पस्थितैकैकानुवादरूप इत्यर्थः स चैकैकप्रतिषेधार्थ इति भावः ।
ननु वार्त्तिककृता विशेषप्रतिपादकत्वमाश्रयकदार्थ उक्तः तत्कृतं
तस्यार्थः तत्त्ववस्थाश्रयत्वमुच्यत इत्यत आह । विशेषेति । यद्या-

इत्यत उक्तम् । धर्मविशिष्टो धर्मीति । [४११६] वाक्यादि
साधनधर्मविशिष्टो धर्मी साच्चात्प्रतीयते, साध्यरूप-
धर्मविशिष्टस्तु तद्वारेत्युभयमपि विवक्षित्वा समुग्ध-
मुक्तमिति ॥

(इति अवयवनिरूपणम् ।)

ननु प्रमाणान्तरत्वे ऽपि तर्कस्य प्रमाणपदेन सङ्ग्रह
एव, सामान्येन विशेषस्य सङ्गलनात् तत्किमित्याह “न
प्रमाणान्तर”मत आह । प्रमाणपदेन हीति । [४११७]

इष्टं(१) हि सामान्यशब्देनापि कस्य चिदसङ्ग्यहः

चयशब्दसैव विशेषप्रतिपादकत्वमर्थः स्यात् तदा तत्त्वव्यवस्था-
पदार्थो नानिरक्तः स्यादिति वार्त्तिककृता तत्त्वव्यवस्थामादायैवा-
ऽश्यार्थं उक्त इति टोकाक्तांऽभिसन्धिरित्यर्थः । तथापि सिषाध-
यिषितधर्मविशिष्टधर्मिप्रतीतिर्न पञ्चावयवसाध्या, किञ्चनुमिति-
सामग्रीसाध्येति धर्मशब्दस्य साधनसाध्यपरत्वमाह । वाक्यादीति ॥

(इति अवयवनिरूपणम् ।)

ननु प्रमाणपदं तत्सामान्यवाचि तत्त्विशेषपरतया कुनो
आत्मात्मित्यत आह । नन्विति । सामान्येनेति । सामान्यस्स
यावद्विशेषव्यापकत्वादित्यर्थः ।

(१) इष्टो हि इति २ ष० पा० ।

कुतश्चिल्कारणादित्यभिसम्भिः । अत एव प्रमाणान्तरत्व-
शङ्कायां सङ्ग्रहीतेभ्यो विशेषेभ्योऽन्यत्वमुक्ता प्रमेयं
दृष्टान्तत्वेनोपात्तम् । अनिश्चायकत्वात्—स्वातन्त्र्येणेति
शेषः । किन्तु प्रमाणविषयविभागहेतुतयेति । ४११२०]
तस्य (१) प्रमाणस्येयमितिकर्तव्यता तदीयविषये तद-
पेक्षत्वादित्यर्थः ।

दृष्टं हीति । सामान्यगच्छ्यापि विशेषपदसमभिव्याहाराहि-
शेषपरत्वं दृष्टं तद्दिहापि प्रमाणान्तरमभिव्याहृतं प्रमाणपदं
चलायेव प्रमाणानि ब्रूत इति तथैव व्याख्यातमित्यर्थः । अत
एवेति । यथा प्रमाविषयत्वमात्रेणान्येषामपि सङ्ग्रहमभवे प्रमेय-
विशेषस्यैवात्मादेः प्रमेयपदेन सङ्ग्रहः क्लन्तस्था प्रमाणपदेनापि
विशेषस्यैव सङ्ग्रहं तर्कस्य प्रमाणान्तरत्वशङ्का स्यादित्यर्थः । संग्रहा-
दय इत्यत्र टीकायामतदगुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः मंशयस्य बुद्धि-
त्वेन सङ्ग्रहात् । ननु तर्कः प्रमाणव्यापारत्वात् निश्चायक एवेत्यत
आह । स्वातन्त्र्येणेति । यद्यपि प्रमाणविषये तर्कः प्रवर्त्तते तत्प्रापेक्ष-
तया तदनपेक्षानिश्चायकत्वादित्यर्थः । गुणत्वेनति टीका । गुणत्व-
मात्रस्याऽत्मन्यनिज्ञत्वे ऽपि प्रसिद्धवाचकसहकृतस्य तथात्ममिति
भावः । ननु प्रमाणविषयविभागहेतुतयाऽपि तर्कस्य निश्चायकत्वमेव
स्यादित्यत आह । तस्येति । साध्यतदभावकोटिकमंशये तत्कोटि-
कतज्जन्यनिश्चयजिज्ञासायां सत्यां विरोधिरूपोपस्थितौ सतोऽपि

(१) यस्तद्वितीय २ यु० धा० ।

एतदुक्तं भवति-तर्को हि प्रमाणपूर्वं प्रमाणं स्थात्
लिङ्गदर्शनवत्, अप्रमाणपूर्वं वा द्वन्द्वियांदिवत्, न ताव-
दायः तस्याहार्यारोपरूपत्वात्, अत एव न तत्करण-

लिङ्गपरामर्शस्यानुभित्यजनकत्वादन्यथा सब्रतिपञ्चदोषाभावापा-
तादित्यनभिमतकोटावनिष्टप्रसङ्गेनानियतकोटिसंशयादिनिष्टि--
रूपोऽनुभितिविषयविभागस्त्वं क्रियते । यद्यपि विरोधिगङ्गाया
असार्वतिकत्वात् व्यभिचारेणायं तर्कव्यापारस्तथापि यत्र शङ्खा
तत्र सा निवर्त्यते इत्येव व्यापारार्थः । अयं च व्यापारो न
सार्वविकः किन्तु यत्र पुरुषप्रयत्नमाध्यानुमानप्रवृत्तिस्तत्रैव
द्रष्टव्यः । न च तर्कस्य साधकत्वाधकप्रमाणात्मरत्वेन कथमत्र
शङ्खानिवर्त्तकत्वमिति वाच्यम् । तर्कस्यापि सिद्धिप्रयोजकत्वेन
साधकत्वात् । प्रमाणस्यापि साधकादित्वे शङ्खानिष्टकौ वैष-
यिकविरोधस्य तत्त्वत्वात् । तस्य च तर्कसाधारणत्वात् । न च
विरोधिविषयनिष्यत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् शङ्खायास्तज्जन्यनियत-
जिज्ञासायाश्च प्रतिबन्धकत्वमिति किं तद्वक्त्वाधारणेति वाच्यम् ।
विरोधिविषयत्वस्यैव प्रयोजकत्वे निष्यत्वस्य व्यर्थत्वादिरोधि-
निष्टिरूपसङ्गकारिमम्यादकत्वमेवास्येतिकर्त्तव्यतार्थमित्यर्थः ।

नन्दत्र आश्चप्रमाणनिरपेक्ष एव तर्कः किं निष्यायकः
स्थादित्यत आह । एतदुक्तमिति । तस्याऽहार्येति । आपाद्या-
पादकांशयोराहार्यरूपत्वादित्यर्थः ।

ननु नायमारोपः आपाद्यापादकस्तरूपे तस्य तात्त्विकत्वात्,

स्थापि प्रामाण्यमप्रमाफलत्वात् । नापि द्वितीयः स्ववि-

नापि तयोः संसर्गे, तस्याप्यवाधनात् । न हि यदि निर्विक्षिरयं तदा निर्धूम इति द्विः कदापि वाच्या तथात्वे तर्कभासादविशेष-प्रसङ्गः । विलक्षणगृहे यद्यतिथिरागतः स्थानोजितः स्थादित्यचाति-थिरायाति भोज्यते, तत्र न तर्कस्याहार्यारोपरूपत्वम् । मैवम् । तर्को हि निर्विक्षिरयं निर्धूम इति निर्विक्षित्वादिना सहेदंत्वस्य सामा-नाधिकरस्यमुल्लिखति । एतमूलकमभिधानमपि तस्माभानाधिक-रखविषयं न च तदस्ति वास्तवम् । अथ निर्विक्षिरयं निर्धूम इत्यतो विलक्षणविषयकस्तर्कोऽनुभूयते यद्य(प्य)र्थस्यादर्थयोरत्र विषयत्वा-दिति मतम् । तत्र । तथापि तर्कस्यारोपिताव्यवस्थितसत्त्वौपाधि-कसत्त्वविषयत्वेनानिश्चायकतया प्रमारूपत्वाऽभावात् । तथा च संग-याव्यञ्चुतो निर्णयं चाप्राप्तः तर्क इत्याहुः अन्यत्राचार्याः । संगयो हि दोलायितानेककोटिकः । तर्कस्तु नियतां कोटिमालम्बर्त । तर्के समीचौनज्ञानं व्यवहारस्तु तर्कप्रवृत्तिहेतुव्याख्यादिज्ञानसम्यक्-ज्ञानतत्त्वात् । अत एव तर्कभासादविशेषः । सच्चावनामा च प्रसङ्गो न तर्कस्यानिष्टप्रसङ्गनामकत्वादिति भावः ।

तत्करणस्यापि तर्ककरणस्यापीत्यर्थः । तर्को हीन्द्रियाद्यजन्मां प्रमां जनयेत्तज्जन्मां वा । नाद्यः तस्यामित्तिः । नान्त्य इन्द्रिया-दिनिरपेक्षं हि तज्जनकं तस्मापेक्षं वा, नादो व्याघ्रातात् । नान्त्योऽपेक्षणीयप्रमाणान्तरसहायत्वे तस्यैव प्रमाणतया तस्येति-कर्त्तव्यतामात्रत्वे पर्यवसानादिति दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह ।

षयव्याप्तविपर्यये ह्यस्य प्रामाण्यमाशङ्कितं, तेन च
नास्य नियामकः सम्बन्धः, असम्बद्धस्य गमकत्वे इति-
प्रसङ्गः, तद्विषयविपर्ययस्य तु तेन सह स्वाभाविकः
सम्बन्धोऽस्ति, तेन तत्पंचलितस्य प्रवृत्तेस्तदितिकर्तव्य-
तात्वमेव, नहि विपर्ययाऽपर्यवसितं क्वचिदपि क्वार्थं
खविषयेति । यदि निर्वङ्गः स्यात् निर्धूमः स्यादिति तर्कविषयो
निर्धूमलं तस्य व्यायं निर्वङ्गित्वं तद्विपर्ययो वङ्गिमत्वं तत्रेत्यर्थः ।
तेन चेति । तेन वङ्गिमत्वेन निर्धूमः स्यादिति तर्कस्य सम्बन्धो
नियामको नास्ति । अन्यथान्यत्र गमकत्वमित्यतिप्रसङ्गे सम्बन्ध-
स्तैव नियामकत्वादित्यर्थः । तद्विषयेति । तर्कविषयनिर्धूम-
त्वाभावस्य धूमस्याभिना आभिरेव सम्बन्धो इस्तीति नाति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु तर्कानुयाह्यत्वाभिमतप्रमाणविषयो वङ्गि-
मत्वादिस्तदभावव्यापकौभूतधूमाद्यभावविषयकत्वमेव नियामकः
सम्बन्धो भविष्यति परम्परासम्बन्धस्यापि नियामकत्वादित्यत
आह । तेनेति ।

तथात्वे छापाद्यविपर्ययर्थवस्तानं विनापि तर्कः साधकः
स्यात् । तदपि सहकारीति चेत् ? एवं तर्हि विपर्ययानुमानादेव
साधानुमित्युपषत्ती तर्कस्य प्रमाणत्वे मानाभावात्तदितिकर्तव्य-
तैव तर्कः । न च तर्कः प्रमाणं लिङ्गपरामर्घस्तु तदितिकर्तव्य-
तेति वैपरीत्यमर्खिति वाच्यम् । तर्कः प्रमाणसहायो न प्रमाणमिति
प्रत्यक्षसिइत्वात् । न हि तर्कस्तत्र प्रमाणं तं विनापि प्रत्यक्ष-

प्रसङ्गमीक्षामहे । नन्वेवं तर्हि प्रमाणस्यापि केवलस्य
न क्वचिदपि कृतार्थत्वं तथा सति प्रसङ्गतद्विपर्यय-
पिण्ड एव प्रामाण्यं पर्यवस्थेत् ।

एवमेतत्-सेतिकर्त्तव्यताकस्यैव सर्वत्र करण्त्वात्,
इतिकर्त्तव्यतातद्वावकल्पनायां त्वयं विभागः, तदिदं
वक्ष्यति, तस्य प्रसङ्गरूपतया पारतन्त्रेण स्थिमसाधन-
त्वात् । प्रसङ्गनीयस्य प्रमाणविरुद्धत्वेनाऽनिष्टत्वमयुक्तत्वं

प्रवृत्तेः । न चैवं सहायोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । विरोधिग-
ङ्गायां सत्यां तस्यापैक्षणीयत्वादित्युक्त्वात् । तथापि शङ्खानिवृत्तौ
परं स हेतुः स्यात् न तु फले ऽपि व्यभिचारादिति चेत् । न ।
तर्कप्रवृत्तौ सत्यां फले ऽपि वैलक्षण्यात् । केवलावृत्यज्ञादितो हीद-
मित्यमिति प्रतीतिमर्कसहकारिणभु इदमित्यमेवेति । अत्रापि न
तर्कः कारणं तं विनापि शङ्खान्तादृशप्रत्ययादिति चेत् । न । एवं
सतौन्द्रियादेरव्यकारणतापत्तेः । जातिभेदे तदपेक्षानियम इति चेत् ।
तर्हि यत्प्रमाणं यमर्थे बोधयति तत्तर्कसहजतं तमर्थमित्यमेवेत्यव-
धारयतीति भावः । नन्वेवमिति । तर्कावताराहिपक्षाकवलितत्वेन
तर्कानुमानयोमिलितयोरेव प्रमाकरणत्वं स्यादित्यर्थः ।

तद्वावेति । इतिकर्त्तव्यतावत्त्वं प्रसङ्गनीयस्यापाद्यस्य निर्धूम-
त्वस्य प्रमाणविरुद्धत्वेनेति पञ्च धूमवत्त्वस्य प्रमितत्वादित्यर्थः । भव-
तीत्यस्य सम्भवतीत्यर्थव्याख्याननिराकार्यां शङ्खामाह । नन्विति ।

साधनौयस्य प्रमाणाविरुद्धत्वेनैषत्वं युक्तत्वम् । तेनायमर्थे
वार्त्तिकस्य यदेवं नाभविष्यत् तदैवं युक्तत्वमहास्थत् द्वद-
श्वायुक्तत्वमुपादास्यतेव्यत आह । इति कारिणीति ॥४१२१॥

ततः प्रसङ्गरूपव्युत्पादनस्य वार्त्तिकेनाऽविरोधः ।
भाष्यलु प्रसङ्गे स्फुटमेव । ननु भवतीति प्रमाण-
व्यापारात्मागेव यदि निश्चितं तदा तर्कः प्रमाणमेव
स्यादत आह । सम्भवतीति ॥४१२४॥ सम्भावना चेहा-
ऽविरोधमात्रं, न तु संशयः अयुक्तांशस्यापि संशयास्पद-
त्वात्, अनुज्ञा चेयमेव यत्प्रवर्त्तमानप्रमाणानुकूलत्वे-
नावस्थानं, तदाह । एतदुक्तं भवतीति ॥४१२५॥

अनुजानन्-विरुद्धधर्मव्युदासरूपेणाविरोधयन्नि-
त्यर्थः । अनुग्रहाति-सव्यापारीकरोतीत्यर्थः । तद्विषय-

ननु सम्भावना संशयः तदर्थस्य युक्तायुक्तात्मकत्वेनायुक्तांशस्या-
प्यनुज्ञापत्तिरित्यत आह । सम्भावना चेति । अविरोधमात्रम्—
अनुमेयकोटावित्यर्थः । ननुज्ञाने च तद्वर्तमः कथं तर्कधर्म इत्यत
आह । अनुज्ञा चेति । अनुमेयविरोधिकांटिशङ्कानिवर्तनद्वारा
सहकारित्वेनेत्यर्थः । सतोऽपि लिङ्गपरामर्शस्य विरोधुपस्थिति-
प्रतिबन्धेनाजनकत्वात्तकेण तु माध्याभावकोटावनिष्ठप्रसङ्गात्मना
तद्विषयत्वादिति भावः ।

एतदैव टीकामुखेन स्फुटयति । तदाहेति ।

३० सटीकन्यायवाचिकतात्पर्यपरिशुद्धी [अ. १ आ. १

प्रामाण्यानुकूल्येन तर्कस्यापि तद्विषयत्वमिति भानि-
माशङ्ग निराकरोति । न चेति । [४१२८] पारतन्वेण-
विपर्ययपरतन्वतयेत्यर्थः ।

आरोपरूपतामुपदर्शयन्नेव स्वविषयद्वाराऽप्यस्य
प्रामाण्यं निराचष्टे । अस्ति हीति । [४१२] न प्रसङ्गो
हेतुर्न प्रसज्यमानो हेतुर्लिङ्गमसिद्धत्वादित्यर्थः । ननु
न हि यदेव विद्यते तदेव दृश्यत इत्यस्ति नियम इत्यत
आह । तेन सहेति । [४१४]

“तस्मान्नास्तीति” फलद्वारेण तर्कस्यानुग्राहं प्रमाणं
दर्शितम् । तेनानुज्ञायमानं प्रवर्त्तते-फलं साधयति ।
फलमाह । केवलमेवेदमिति । [४१६]

विपर्ययेति । विपर्ययानुमानमूलभूतव्याप्तिनिष्पयोपजीवने-
नेत्यर्थः ।

ननु तर्कस्यासाधनलं साधितमेवेति किं तत्र युक्त्यन्तरेणेत्यत
आह । आरोपरूपतामिति । विषयो-निर्धूमत्वम् । कर्मधारयसमा-
समाचित्व व्याचष्टे । न प्रसङ्गेति । प्रसज्यत इति प्रसङ्गः प्रसङ्ग-
विषयो निर्धूमत्वं स न हेतुर्लिङ्गम् । अत्र हेतुमाह । असिद्ध-
त्वादिति । पचे धूमस्यैव प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । तेन सहेत्यस्तो-
पयोगार्थमाह । नन्विति ।

ननु तस्मान्नास्तीति न तर्कशरीरं, नापि फलं, तस्यापि

कैवल्यस्त्रूपविप्रतिपत्तेस्तद्विद्वाणोति । नहेति ॥४२६॥

तदेवमभावविषये प्रत्यक्षे ऽपि तर्कं दर्शयता
अनुपलब्धिलिङ्गकानुमानसाधोऽभाव इति सौगत-
मतमपास्तम् । अनुपलब्धेरपि निषेधस्त्रूपतया ऽनुमाना-
न्तरसाध्यतायामनवस्थानात्, असिद्धायाश्वाऽगमक-
त्वात्, प्रत्यक्षतस्तिष्ठौ त्वनुमानानवकाशात्, व्यव-
हारस्यापि विकल्पानुगतव्यापारात्प्रत्यक्षत एव सिद्ध-
त्वात् । अन्यथा विधिव्यवहारार्थमप्युपलब्धिलिङ्गकानु-
मानमास्येयम् । एवं च पुनरप्यनवस्थैव, न हि लिङ्ग-

कैवल्यमेवेत्यनेन दर्शितलादित्यत आह । तस्मादिति । प्रहृत्तः
प्रयद्वो न प्रामाण्यस्य सम्भवतीति व्याचष्टे । फलमिति ।

ननु कैवल्यमभाव एवेति नेहेति पुनरक्तमित्यत आह । कैव-
ल्येति । कैवल्यमधिकरणस्त्रूपविशेष इति मतनिराकरणार्थ-
मित्यर्थः ।

प्रसङ्गादाह । तदेवमिति । अलिङ्गते हेतुमाह । अनुपलब्धे-
रर्थीति । लिङ्गस्य ज्ञायमानसैवानुमापकलादिति भावः ।
तर्ह्यभावव्यवहारो ऽनुपलब्धिलिङ्गकानुमानजन्योऽस्तिव्यत आह ।
व्यवहारस्यापीति । विकल्पेन सविकल्पकेनानुगतो व्यापार-
साद्वात्त्वलक्षणो यस्य तादृशात् प्रत्यक्षत एव विर्विकल्पकात्
सिद्धेरित्यर्थः । ननुपलब्धः स्त्रूपसत्येव विधिव्यवहारे लिङ्गं

मथ्यववक्षियमाणमेवानुभितिं भावयेत् । तस्मादिधि-
व्यवहारवन्निषेधव्यवहारोऽपि प्रत्यक्षसिद्ध एव ।
विप्रतिपन्नं प्रति तु परीक्षकैस्तर्कः सहायत्वेनोपनेय
इति रमणीयम् ।

आगमसहायं तर्कमाह । एवं स्वर्गेति । [४१६]
यज्जेतेत्यत्र समानपदोपात्तत्त्वाङ्गाव्यत्वाच्च धात्वर्थः साध्यो
भवतु, भवतु वा पुरुषार्थत्वात्स्वर्गं इति संशये तर्कस्या-
वतारः—यदि साध्यो धात्वर्थः स्यात् तदोपदेष्टुरामत्वं
विधिश्चैषोपायलं वाक्यस्य तदभिधायकत्वं प्रेक्षावतां च

स्यादिति नानवस्थेत्यत आह । न हीति । ननु प्रत्यक्षे न तर्कः
सहकारी तर्कं विनापि प्रत्यक्षोदयादित्यत आच्च । विप्रतिपन्न-
भिति । यो चूच्च भूतले घटाभावे विप्रतिपद्यते तं प्रतीत्यर्थः ।
तथा च विरोधिज्ञानपूर्वके साधारणे प्रत्यक्षविशेषे तर्कः सह-
कारीति भावः ।

समानेति । यज्जेतिपदाङ्गावनापि प्रतीयते धात्वर्थोऽपि-
त्यर्थः । भाव्यत्वात् माध्यत्वादित्यर्थः । साध्य-फलमित्यर्थः । धात्व-
र्थमाध्यत्वपक्षे स्वर्गकाम इति ब्राह्मणत्वादिवदिकारिविशे-
षणमात्रभिति भावः । उपदेष्टुरिति । धात्वर्थस्यैव फलत्वे
कर्मणश कष्टत्वादक्तुरामत्वं न स्यादित्यर्थः । वाक्यस्येति । इष्ट-

प्रवृत्तिनं स्यात्, अस्ति चैतत् सर्वं प्रमाणातः सिद्ध-
मित्यर्थः ।

अनुज्ञाय मानं प्रमाणमाह । समानपदेति । [४२।८]

न हि यागभावनायाः स्वर्गफलत्वे धात्वर्थस्यातत्प्रलत्वे
समानपदोपात्तत्वधात्वर्थयोः कश्चिद्विरोधः । तस्मात्तद-
विरोधेन स्वर्गफलत्वं युक्तं धात्वर्थस्य च साधत्वं विसद्भ-
तया उयुक्तमित्यर्थः ।

ननु प्रमाणानुग्रहाय युक्तत्वायुक्तत्वे विवेचयति
तर्को न तु निश्चिनोति इति कुतो विशेषादित्यत
आह । न चेति । [४२।१०] क्रियातिपत्तिरिति । [४२।११]
क्रियातिपत्तिः-प्रत्ययोपस्थापिते घटसत्त्वधात्वर्थसाधत्वे
क्रियातिपत्तिशब्देन विवक्षिते न ह्येवम्भूतप्रत्ययविषयो
घटो वा साधतया धात्वर्थी वास्त्रीत्यर्थः ।

किमतो यद्येवमित्यत आह । यदाश्रयेति । [४२।११]

साधनत्वस्य लिङ्गपदार्थत्वे यागस्य स्वर्गसाधनत्वं वाक्यार्थं एवे-
त्यर्थः । न हीति । भावनाविषयस्य यागस्यैव स्वर्गफलत्वे विरोधो
नास्त्रीत्यर्थः ।

ननु घटसत्त्वधात्वर्थसाधत्वे एव न क्रियातिपत्ती तस्याः क्रिया-
त्यतिरेकरूपत्वादित्यत आह । क्रियातिपत्तीति ।

यस्मिन्नाश्रये तुल्योपलभनयोग्यत्वेन दुःखत्वेन वा
अनिष्टप्रसञ्जकेन हेतुना उपपञ्चकों युक्तायुक्तविषय-
निष्प्रयसाधनं भविष्यति स एव नास्तीत्यर्थः ।

तदनेन प्रसज्यमानस्याश्रयासिद्धिसाधनासिद्धी
दर्शिते, पूर्वं तु स्वरूपासिद्धिर्दर्शिता । तस्मादागोपत्वान्न
स्वविषये प्रमाणं स्वविषयव्याप्यविपर्यये नियामका-

नन्वनिष्टप्रसञ्जो घटोपलभिरूपो न चार्ननायुक्तत्वं निष्प्रयत्नं
एतस्यैवायुक्तरूपत्वादित्वत आह । यस्मिन्नेति । यद्यच घटः
स्यात्तदा तुल्योपलभयोग्यत्वेन दृश्येत यदि च धात्वर्थः साध्यः
स्यात्तदा दुःखत्वेन प्रवृत्तिविषयो न स्यादित्यात्मकस्तर्कस्त्रैकदे-
शस्य समुदाये प्रयोजकत्वमस्तीति विवक्षिलाऽनिष्टप्रसञ्जकेन हेतु-
नेत्युक्तम् ।

तदनेनेति । तद्भूतनवर्त्तिघटनिष्टतुल्योपलभयोग्यत्वस्य धात्वर्थ-
साध्यत्वनिष्टदुःखत्वस्य चानिष्टापादकत्वम् । तत्र भूतलवर्त्ति-
घटादिराश्रयोऽसिद्धः तुल्योपलभयोग्यत्वादिकं च साधनमभिहम् ।
यदा त भूतल एव धात्वर्थ एव वाश्रये तुल्योपलभनयोग्यत्वादि-
विशिष्टो घटादिः साधनं तदा स्वरूपासिद्धत्वं पूर्वमुक्तमित्यर्थः ।
तस्माद्य प्रमाणमित्यत्र टीकाकादुक्ते सञ्चलयोपपत्तिमाह । तस्मा-
दिति । आरोपितव्याप्यसमुद्यत्वेनारोपत्वात् तर्को निर्धूमत्वे
प्रमाणमित्यर्थः । नाप्यग्निमत्त्वं एव तत्वामाण्यमित्याह । स्वविष-

भावाच्च । नियतसम्बद्धस्वविर्षयविपर्ययापेक्षिते तु पार-
तन्मान्नं प्रमाणमित्यर्थः ।

तर्हि क्वास्योपयोग इत्यत आह । निश्चयाय
त्विति । [४२॥१२]

ननु तर्कप्रमाणयोरभिमतभेदमीमांसया वेदाद-
भेदवादो विरुद्धात्मत्यत आह । प्रमाणेति । [४२॥१६]

अथ यथाश्रुत एव वार्त्तिकार्थः कस्मान्न भवती-
त्यत आह । इतिकर्त्तव्यतात्वं चेत्यादिना । [४२॥१७]

निकायविशिष्टाभिरित्यस्य व्याख्यानस्य शरीरेन्द्रियाणां
शुक्रशोणिताहारादिभूतकार्यत्वात् तत्कार्यत्वाच्च बुद्धि-
वेदनयीनिमित्तान्तरे प्रमाणं नास्तीति तात्पर्यम् ।

विचित्रनिमित्तत्वे साध्ये भेदवत्त्वादिति हेतुः स्वरूपा-
भिप्रायेणानेकान्तः स्थात् स्वरूपभेदवतामपि घटादौ-

येति । वार्त्तिकार्थो-भद्रवात्तिकार्थः । तत्र रुमा (१) लवणाकरस्त-
त्वतितं काषादि लवणामतां यथा यातीत्यर्थः ।

ननु जन्मनः कर्मनिमित्तत्वे को विरोधो येन विप्रतिपदः
पृच्छतीत्यतो विप्रतिपत्तिबोजमाह । निकायेति । स्वरूपेति ।
यद्यपि स्वरूपभेदवतां घटादैनां निमित्तभेदोऽस्येव, अन्यथा
कार्येक्षापात्तिरिति नानैकान्तिकं तथापि परस्परविजातीयानि

नामविचित्रनिमित्तत्वाद्वतः प्रकाराभिप्रायेण व्याचषे ।
विचित्रत्वादित्यर्थं इति । [४१२२] वैचित्रेणोत्पादा-
दित्यर्थः ।

ननु निमित्तवैचित्रमात्रप्रसाधने सिद्धसाधनं, न
हि निमित्तं किञ्चिद्विचित्रमस्तीत्येतावतैव धर्मधर्म-
सिद्धिः धर्मधर्मलक्षणविचित्रनिमित्तसाधनेनान्वयो
न व्यतिरेक इत्यत आह । प्रमाणमुक्तुति । [४१२४]
निमित्तस्य वैचित्रेण जन्मनो वैचित्रप्रसङ्गः, निमित्त-
स्यावैचित्रेण जन्मनो ऽवैचित्रप्रसङ्गः, यागादीनामेव
निमित्तत्वे निरन्वयध्वस्तात्कार्यात्पत्तिप्रसङ्गः, निमित्तस्य

कार्याणि परस्परविजातीयनिमित्तकार्नौति साध्ये ऽनैकान्ति-
कत्वम् । न हि यो यद्वित्रः स तद्वित्रनिमित्तकोऽप्यवश्यं
तद्विजातीयनिमित्तक इति भावः । विचित्रप्रकारवतामपि
नित्यानामविचित्रनिमित्तकत्वादनैकान्तिकत्वं माभूदित्यत आह ।
वैचित्रेणेति ।

तकोपयोगार्थमाह । नन्विति । सिद्धसाधनमेवाह । न हीनिः ।
धर्मधर्मेऽनि । व्याप्तियाहकमानविषयीकृते दृष्टान्ते सिषाध-
यिषितसाध्यविपरीतसञ्चारावसायेन विशेषाविरोधस्वेति भावः ।
निरन्वयेति । यद्यपि योनिर्बापारविशिष्टायाः क्रियायाः काला-
न्तरीयफलजनकत्वमुपैति नियतपूर्वसञ्चय विनष्टे ऽप्यविरोधात् तं

नित्यत्वे कार्यस्य सदातनत्वप्रसङ्गः, अनेकद्रव्यत्वे
अभ्युदयसाधारणत्वप्रसङ्गः साधारणैकाद्रव्यत्वे अपि स एव
दोषः एभिस्त्वैः पञ्चधर्मतामुपजीव्य प्रवृत्तैरनुगृह्णमाणं

प्रति नायमनिष्टप्रसङ्गः, तथापि कालान्तरफलजनकत्वस्य
कार्यात्मकहितपूर्वसत्त्वकार्यात्मकहितपूर्ववर्त्तिव्यापारवत्त्वान्यतरव्या-
व्याप्तत्वनिष्ठयाद्यागादिर्यदि निर्व्यापारत्वे सति कालान्तरभावि-
फलासमानकालः स्थादाशुविनाशित्वे सति कालान्तरभाविकार्य-
जनको न स्थादित्यापादनार्थः । निमित्तस्येति । ननु यत्त्वित्य-
निमित्तकं तत्पदातनमिति क्वापि न प्रसिद्धं, विपर्ययोऽप्यस्त्वा
यदनित्यकार्यं न तत्त्वित्यनिमित्तकमिति वा 'अनित्यनिमित्तक-
मिति वा ? नाद्यः अनित्यकार्यस्यापि तित्वहेतुकत्वेन अभिचा-
रात् । नात्यः सिद्धसाधनात् । न । यदीदमनित्यात्मविशेषगुण-
जन्यं न तज्जन्यं न स्थादित्यापादनार्थत्वात् । अनेकेति ।

ननु यथाऽपेक्षाबुद्धिरन्यत्र समवेताऽप्यन्यत्र घटादौ हितं
जनयति तथा अदृष्टस्यैकात्मसमवायेऽपि कथं नान्यत्र फलोत्याद-
कत्वम् । अत्राहुः । यद्येतत्त्वरीरं जन्यत्वे सत्त्वेतदसाधारणविशेष-
गुणजन्यं न स्थादेतदीयभोगजनकं न स्थात् । यदा कर्तृनिष्ठफल-
दर्शनेन कर्त्तरि तत्त्वित्वावन्यत्र तत्त्वत्वेन मानाभाव एवाभ्युदय-
साधारणस्मित्यर्थः ।

ननु विचित्रकारणकत्वमात्रे साध्ये सिद्धसाधनं, अदृष्टकारण-
कत्वे च साध्ये विशेषविरोधस्तदवस्थ एवेतत्प्राप्तं । एभिरिति ।

१३८ सटीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ [भ. १ आ. १

सामान्यव्याप्तिवलप्रहृतं वैचित्रानुमानं विशेषविरोधं
परिभूयाभिमतविशेषं साधयतीत्यर्थः ।

(इति तर्कनिरूपणम् ।)

ननु ज्ञात्वा (१) किं फलं निर्णयो नास्येव येन

तर्कसङ्हकारात्पञ्चधर्मतावलक्ष्यो विशेषः साध्यतयाभिमतस्तत्र न
सिद्धसाधनं तस्माधकं च तर्कसङ्हक्तं सामान्यतो दृष्टमेव । विशेष-
विरोधश्च चतुर्थे इत्याये निराकरिष्यत इत्यर्थः । वस्तुतः संस्कारा-
जन्यं देवदत्ताद्यशरीरं तद्विशेषगुणजन्यं जन्यत्वे सति तद्विग्रहसाधन-
त्वात् तत्रिमितस्त्रिमितस्त्रिमितस्त्रिमितस्त्रिमितस्त्रिमितस्त्रिमितस्त्रिमित-
दृष्टजन्यत्वं सिद्धतीति भावः । इन्द्रियेति टीका । संशयतर्कों
विना स्वसामग्रीप्रभवमित्यर्थः । ननु निर्णयः प्रमाणानां फलमित्य-
सिद्धं एकैकप्रमाणजन्यत्वात्स्येत्यत आह टीकाकारः । अनेनेति ।
कथाभिप्रायेण प्रमाणानां फलमित्युक्तमिति भावः । तथाऽप्यव्याप्तिः
स्यादेवेत्यत आह टीकाकारः । परमार्थत इति । निर्णयपदं
निष्पयमात्रपरं न तु विमृष्येत्यादिविशेषपरमित्यर्थः ।

(इति तर्कनिरूपणम् ।)

यथाश्रुते इनुपपत्तिमाशयवर्णनौपयिकीमाह । नन्विति । जात्या-

(१) ज्ञात्वा इति कर्त्तव्यं पाठः ।

कालविशेषं पृच्छति कदा पुनरित्यतोऽभिप्रायमाह ।
स्थादेतदिति । [४३२०]

ननु निर्णयोपादानप्रयोजने वक्तव्ये निर्णीत-
प्रयोजनस्य तर्कस्य पुनरावृत्तौ किं प्रयोजनमित्यत
आह । सङ्गलयेति । [४३२१] सङ्गलनया उभयोर-
विनाभावो विवक्षित इत्यर्थः ।

(इति निर्णयनिरूपणम् ।)

“स्वसिद्धान्तानुरूपं साधनं दूषणं चाऽऽहतु” रिति

जन्मना । उत्पत्त्यनन्तरमेव निर्णयः प्रमाणफलमिति कालविशेष-
सम्बन्धेन प्रमाणफलत्वाभावात् कालविशेषप्रश्नोऽसङ्गत इत्यर्थः ।

ननु निर्णयोपादानप्रयोजनं नात् सङ्गलयोच्यत इत्यत आह ।
नन्विति । परीचकोऽवेति टीका । यद्यप्यपरीक्षकाणामपि तर्क-
व्याख्यादिप्रतिसम्भानवतामेवानुमित्युदयो विविच्य परं वक्तुं न ते
समर्थाः तथापि यस्यैव सतकाव्रमाणान्विश्यः स एवान्न परी-
चकोऽभिमत इति भावः ।

(इति निर्णयनिरूपणम् ।)

एकत्रैव साधनं दूषणं चाऽऽहतुरिति भ्रमनिरासायाह ।

स्वसाध्यपरसाध्योर्यथासङ्ख्यम् । ननु यद्यपि सर्वत्र
जल्ये निर्णयावसानत्वमेव नास्ति, क्वचिदनिर्णये ऽपि
पुरुषापराधतः कथाविच्छेदात् तथापि यत्र निर्णयाव-
सानत्वमस्ति न ततो जल्यादन्यतराधिकरणनिर्णया-
वसानत्वेन वादो व्यवक्षेत्तुं शक्यते, न च सर्ववाद-
व्याप्तिः निर्णयस्य वादफलत्वात्, फलस्य चोपाया-
जव्यापकत्वादित्यत आह । वादे हीति । [४४।११]
निर्णयावसानता हि तद्योग्यताऽभिप्रेता, सा च विवद-
मानयोः तत्त्वबुभुत्मुतया तमुद्दिश्य प्रवृत्तिः तदिदमुक्तं
तत्त्वबुभुत्मोर्वादे(१) ऽधिकारादिति । [४४।१२] तदयमर्थः-
तत्त्वनिर्णयमुद्दिश्य तयोः साधनदूषणवचनसन्दर्भे
वाद इति, एवज्ञ नाव्यास्तिर्न वाऽतिप्रसङ्गः ।

स्वसाध्येति । स्वसाध्ये माधनं परसाध्ये दूषणं च अन्योन्यमाह-
तुरित्यर्थः ।

न सर्वत्र जल्ये ऽतिव्याप्तिः किन्तु क्वचिदेवेति दर्शयितुमाह
नन्विति । तथापि निर्णयावसाने जल्ये ऽतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च वादे
तदवस्थेत्यत आह । निर्णयेति । नाव्यास्तिरिति । वादे कदा
चित्तत्वनिर्णयाभावे ऽपि तदुहेष्यत्वानपायादित्यर्थः । नातिप्रसङ्गः

(१) शान्तिकारात् रूपा २५० या० ।

जल्पः पुनः कौदश दूत्यत आह । जल्पे
त्विति । [४३॥१२] पुरुषशक्तील्लुहेश्यमाह ।

तद्यमर्थः-भवतु नाम विचित्रल्पतोऽपि तत्त्व-
निर्णयः तथापि नासावुहेश्यो, न वा श्रद्धेयः, स्वशक्ति-
परशक्तिस्यापनमाचमुहेश्यमिति । तस्मादन्यतरनिर्ण-
यावसानत्वेनेति । [४४॥१४] निर्णयावसानत्वाभिप्रायेण-
त्वर्थः ।

(इति वादनिरूपणम् ।)

इति । जल्पे कदाचित्तत्वनिर्णये ऽपि तदुहेश्यत्वाभावा-
दित्वर्थः ।

ननु विचित्राभिसम्बिल्वात् पुंसां स्वशक्तिपराशक्तितत्त्वनिर्णया-
तुहिश्य या कथाऽऽरभ्यते नासौ वादः विजिगीषुकथात्वात् ।
नापि जल्पः तत्त्वनिर्णयोहेश्येन प्रहृत्तत्वात् । स्वपञ्चस्यापनावत्त्वेन च
न वितर्णा । तस्माज्ञाभपूजास्यातौरनुहिश्य प्रवर्त्तिलं वादलक्षण-
मिति रद्धकोषकारः । तत्र । तत्त्वनिर्णयविज्ञययोर्व्याहस्तोपायसाध्य-
त्वेन सम्भूयोहेश्यत्वासम्भवात् विजयोहेश्यतायामप्रतिभाद्युद्गावनं
तत्त्वनिर्णयोहेश्यत्वे च तदनुज्ञावनमिति विरोधापत्तेः सम्भवे ऽपि
निर्णयोहेश्यत्वे च तदनुज्ञावनमिति विरोधापत्तेः सम्भवेऽपि
निर्णयोहेश्येन प्रवर्त्तितत्त्वयैव वादत्वात् अभियुक्तस्यथैव तत्त्व-

ननु जल्पवितण्डयोर्वाद्विशेषत्वे कथं सामान्य-
विशेषयोः परिसङ्ग्यासमभिव्याहारः कथं च परस्पर-
विरुद्धयोः सामान्यविशेषभावोऽपीत्यत आह । विशि-
ष्येते इति । [४४।१६] “अपरमपि भेदहेतुमाह” । वादा-
ज्जल्पवितण्डयोरिति शेषः । पूर्वं वादव्याख्यानावसरे
भेदे हेतुरुद्देश्यविशेषाभिसम्बिरुद्धतः तदपेक्षयाऽपरम-

निर्णयावसानत्वेन वादव्यवहारात् । अव्याप्तिपौहाराय व्याचष्टे ।
निर्णयेति ।

(इति वादनिरूपणम् ।)

ननु तद्विशेषौ तप्रभेदाविव्येव कुतो न व्याख्यातमित्यत आह ।
नन्विति । परिसङ्ग्येति । प्रथमसूचेण परिसङ्ग्यापदार्थविभाग-
स्त्रव वादेन समं जल्पवितण्डयोः कथं समभिव्याहार इत्यर्थः ।
प्रमेयान्तर्भूतस्य संग्रहादेविव नास्य पृथग्वचनं सम्भवतीत्याह । कथं
चेति । वार्त्तिककृता जल्पाद्वितण्डामात्रे भेद उक्तः सत्रिधानात्,
अतस्तदपेक्षया ऽपरमपीति भ्रमनिरासाय शेषमाह । वादादिति ।
ननु मिलितयोर्जल्पवितण्डयोर्न कश्चिद्वादात् भेदहेतुरुक्तो यदपेक्षया
ऽपरमपीति स्यात्, जल्पे वितण्डायां चाङ्गाधिक्याङ्गाङ्गायोरेकैक-
त्रैव वादाङ्गदहेतुत्वादित्यत आह । पूर्वमिति । ननूद्देश्यविशेषाभि-
सम्भिर्वादजल्पयोरेव भेदहेतुरुक्तो न तु वितण्डाया इत्यत आह ।

पीति । [४४२५] यौ तौ वादजल्पयोः प्रयोक्तारौ तावे-
कचाविजिगीषुतया अन्यत विजिगीषुतया विशेषितौ
वादजल्पौ परस्परतो व्यवस्थित इत्यर्थः ।

(इति जल्पवितण्डयोनिरूपणम् ।)

दूषयितुमेकदेशिव्याख्यानं तमतेन व्याचष्टे इति

यौ ताविति । जल्ये यो भेदहेतुरुक्तः स वितण्डायामपि समान
इति तत्त्वापि तत्त्वात्पर्यमिति भावः । यद्यप्यङ्गाधिक्षमपि जल्प-
वितण्डयोन्तुत्त्वमिति तदपेक्षयाप्यपरमिति सम्भवंति तथापि न
सर्वत्र विजयेण्डाधिक्षं, परपराजयोहेश्वक्लं तु जल्पवितण्डयो-
न्तुत्त्वमिति तदपेक्षयैवाऽपरमपीत्युक्तम् । स्वपक्षस्यापनपरपक्ष-
खण्डनविषयशक्तशक्तिस्थापनप्रवृत्तो जल्यः तदन्या विजिगीषु-
कथा वितण्डेति सङ्क्षेपः ।

(इति जल्पवितण्डयोनिरूपणम् ।)

भाष्मेव दूषयितुमेकदेशिमतेन व्याचष्टे इत्यन्यो न
गुरुः एकदेशिमतदूषणोऽपि भाष्मस्यादूषणात् तस्यातदर्थकल्पा-
दित्यत आह । दूषयितुमिति । यद्यपि योजनं यथानुतपदाना-
मेव भवति । न चात्रैकदेश व्याख्यानपदं श्रुतमस्ति तथापि दूष-
यितुं व्याचष्टे इत्यत्र दूषणकर्म व्याख्यानमित्येवं परोऽयं गत्वः ।

योज्यम् । उभयथाऽप्यनैकान्तिकत्वादिति । [४५०] यद्यपि
व्यभिचारादर्थनेऽपि अविनाभावो न सिद्धतिं पृथग-
भिधानस्य पुरुषेच्छाधीनत्वात्, वादे चोद्गावनीयत्व-
स्यानुद्गावने तत्त्वप्रतिपत्तिव्याघातहेतुत्वप्रयुक्तत्वात्
तथापि व्यभिचारस्य स्फुटत्वात् स एव दर्शितः ।
तस्मात् “वादे चोदनीया भविष्यन्ती” त्वनेन पृथग-
भिधानप्रयोजनमावं प्रतिपादितं हेतुत्वं पुनरविवक्ष-
तमेव तार्किकमन्येनैकदेशिनाऽरोपितमित्यर्थः ।

यद्यपीति । यद्यपि हेत्वाभासा वादे देशनीयाः पृथगभिहित-
तत्त्वादित्यत पृथगभिधानस्य साधनस्य पुरुषेच्छाधीनत्वं व्यापक-
मिति नोपाधिः, हेत्वाभासाः पृथगभिहिताः वादे देशनीय-
त्वादित्युद्गावने तत्त्वप्रतिपत्तिव्याघातकत्वमपि वादादेशनीयत्वस्य
साधनस्य व्यापकमिति नोपाधिः, तथापि विपक्षबाधकाभावमाव-
मनेन विवक्षितमिति सम्बद्धायविदः ।

तथापीति । उपाधिरपि व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वे स्फुटे
व्यभिचारे उपाध्यनुस्तरणस्य व्यर्थत्वादित्याशयः । तत्त्वादिति ।
व्यापकभावाहेतुत्वमेकदेशभिमतमविवक्षितमेव, किञ्चु हेत्वाभासानां
वादे देशनीयत्वे मानान्तरसिद्ध एव तात्पर्यं सूत्रकारस्य पृथग-
व्यवनेनोच्चीयत इत्यर्थः ।

नन्वेवंरुपप्रयोजनलाभोपि कथं ? न हि पृथगभिधानमाचमत्र प्रमाणयितुं शक्यमित्यतः आह । सामान्येति । [४५१४] सामान्यतोऽभिहितं विशेषतोऽभिदधता सूतकृता प्रयोजनविशेषः सूचितः स एव भाष्यकृता दर्शित दूत्यर्थः ।

अथ यद्येतदेव विवक्षितमस्य सूतकृतस्तदा किमिति न क्वचिच्छास्त्रप्रदेशे स्वयमेव दर्शितवानित्यत आह । एतावानेवेति । [४५१५]

अथ भाष्यकारिण कथमिदमुन्नीयत दूत्यत आह । तवेति । [४५१६] किमेवमपीति । [४५१२०] किमनेन प्रतिपादितेन फलमित्यर्थः ।

नन्ये वादे चोदनीयत्वमेव प्रतिपादयति इह तु विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थत्वं वर्णयति तत्कुतो न विरोध दूत्यत आह । वादजल्पवितर्णा दूत्यादि । [४५१२१] अत्रैवार्थं सूचकं वार्त्तिकमाह । अत एवेति । [४५१२२] अंयमर्थः—यदि विद्याशब्देनास्य वादादयो न विव-

उत्तरग्रन्थोपयोगार्थमाह । नन्वेवमिति । नहीति । अभिशारस्योत्तरादित्यर्थः ।

तवेतीति । यद्यप्ययं परिशेषो न युक्तः आत्मतत्त्वावबोधक-

क्रिताः कथमये वादव्यापारं दर्शयित्वा जल्पवितगुडयोः
सर्वाण्येव निग्रहस्थानानि व्यापारत्वेनाह तद्यद्यमेवं
ब्रूते नूनमयमस्यार्थी विवक्षित इति ।

तद्यं तात्पर्यसङ्केपः—न तावदज्ञातस्वरूपवदज्ञात-
व्यापारफलभेदा वादाद्यश्चेतनेनाधिष्ठातुं शक्यन्ते न
चानधिष्ठितेभ्यः फलसिद्धिः । तस्मात् स्वरूपवद्व्यापार-
फलभेदा अप्यमीषां प्रतिपादनीया भवन्ति । अत
एव चतुर्थे फलमपि दर्शयिष्यति सूत्रकारः ।

(हेत्वाभासानां पृथगुपदेशोपपादनम् ।)

स्वार्थानुमाने ऽपि हेत्वाभासोऽरहारा हेत्वाभासज्ञानस्योपयोगात्
तथापि तप्रयोजने सत्यस ग्रयोजनस्याविरोध एवंति भावः ।

न तावदिति । यथाधिष्ठानस्य ज्ञानसाध्यत्वादधिष्ठेयस्वरूप-
लमुपदर्शते तथा व्यापारतोऽपीत्यर्थः ।

(हेत्वाभासानां पृथगुपदेशोपपादनम् ।)

प्रयुज्येरन्(१)-समाव्येरन्निति । न तु तेषामस्ति-
सम्भवति प्रयोग इति ।

ननु लक्षणेन पदार्थस्वरूपं न व्यवस्थाप्यते, अपि
तु व्यवस्थितं ज्ञाप्यते तत्कुतो लक्षणतत्त्वमित्यत
आह । लक्ष्यत इति लक्षणमिति । [४६१४]

ननु यदि पृथगभिधानेनैव वादे चोदनीयत्वं
प्रतिपाद्यते कथं न्यूनधिकापसिङ्गान्तानां पृथगनभि-
धाने तत्र चोदनीयत्वप्रतिपत्तिः । अथान्यथापि तेषां
तद्गम्यत एव, तदा हेत्वाभासेष्वपि स एव प्रकारो
इसु कृतं पृथगभिधानेनत्यत आह । हेत्वाभासाना-
च्छेति । [४६१४]

ननु वादे हेत्वाभासप्रयोगो नायकः पुरुषेच्छामात्राधीन-
त्वात्स्येत्यत आह । समाव्येरन्निति । वादे हेत्वाभासानज्ञानतः
प्रयुज्ञानस्तत्त्वबुभुतामेव व्याहन्तीति न तत्र तत्त्वमध्यव इत्यर्थः ।
एवमस्ति सम्भवतीत्यादिशङ्कापरिहारौ अयमेव चेति ।

यदनुङ्गावने तत्त्वप्रतिपत्तिव्याघातः स सर्वोवादे देशनीय
इति सूचिनमेकदेशस्य पृथग्यहणेनत्यर्थः । अत यदनुङ्गावने
तत्त्वप्रतिपत्तिव्याघातस्तदेवोङ्गावनीयं न तु हेत्वाभासन्यूना-

अयमाशयः—नहि 'हेत्वाभासाः पृथगभिहिता
द्रुत्येव वादे चोदनीयत्वं तेषां गम्यते, अपि तु
वादस्य तत्त्वप्रतिपित्तुकथात्वात् हेत्वाभासानां चानु-
ज्ञावने तत्त्वप्रतिपत्तिव्याघातात्तत्त्वबुभुत्तुनाऽवश्यमु-
ज्ञावनीयास्ते, अन्यथा वादो वादत्वं जह्नात् । हेत्वा-
भासानां चानुज्ञावनं तत्त्वप्रतिपत्तिव्याघातकमिति,
अयमेव च न्यायो विशेषतः पृथगभिधानेन सूचितः
सूत्रकारेण स च न्यूनादिषु समान द्रुतिः ।

एवम्ब व्यवस्थिते वार्त्तिककृतोपि प्रश्नो नाप्रस्ता-
विक द्रुत्याह । तद पृच्छतीति । [४६॥१७]

धिकापसिद्धान्तपरिगणनं कर्त्तव्यम्, असाधारणे सत्यपत्ते
च हेत्वाभासानुज्ञावने इपि तत्त्वप्रतिपत्तेः सम्भवात् । नियह-
स्थानान्तरस्याप्यनुज्ञावने तत्त्वप्रतिपत्तिव्याघातस्य वक्ष्यमाणत्वादि-
त्ययमेवार्थः सूत्रकृता सूचित इति केचित् । तत्र । वादसाधे
तत्त्वनिर्णये साधनदयोपस्थितावेकत्र हेत्वाभासोज्ञावनस्यावश्यक-
त्वात्, अन्यथा वस्तुनो विरुद्धद्विरुपतापत्तेः । सर्वहेत्वाभासा-
नुज्ञावनस्य तत्त्वप्रतिपत्तिप्रतिघातकत्वे इपि किञ्चिद्देत्वाभासा-
नुज्ञावनस्य तथात्वमस्त्वेवेतावन्मात्रमेव प्रयोजकं न्यूनाधिका-
पसिद्धान्तानुज्ञावनमपि तत्त्वप्रतिं व्याहृत्येव ।

ननु यदि जल्पवितर्णङ्गयोस्तत्त्वप्रतिपादनार्थमव-
तारः किमप्रतिभाद्युद्घावनेन ! अथ न तदर्थत्वं तयोः
किं तद्वतारेण । न चान्यार्थत्वे तयोरेतच्छास्त्रव्यु-
त्वायत्वमित्यत आह । साहङ्गारो हीति । [४६॥१६]
अहङ्कृतस्य तस्य तत्त्वप्रतिपत्तेरयोगादहङ्गारशातनेना-
नयोस्तत्त्वप्रतिपादनार्थत्वं तत्त्वाप्रतिभाद्युद्घावनं विना
न स्यादिति तत्त्वं प्रतिपिपादयिषता कर्तव्यमित्यर्थः ।

(वादे नियहस्थानोद्घावनविचारः ।)

ननु छलादीनां ज्ञानं न साक्षात्त्विश्चयस उपयज्यते
आत्मादिवत्, नापि तद्वावस्थापनद्वारा प्रमाणवत्,

ननु साहङ्गारोऽपि विजिगीषुरप्रतिभादिना तिरस्त्वत्वं पशा-
दादेन व्युत्पाद्यत इति किमर्थमुक्तमित्यत आह । नन्विति । न
चान्येति । तत्त्वज्ञानप्रयोजके शास्त्रे तदुपयोगिन एव व्युत्पाद्य-
त्वादित्यर्थः ।

. अहङ्कारेति । तथा च परम्परया जल्पवितर्णयोरपि तत्त्व-
ज्ञानोपयोगिवादेतच्छास्त्रव्युत्पाद्यत्वमित्यर्थः ।

(इति वादे नियहस्थानोद्घावनविचारः ।)

परिज्ञानफलप्रदर्शनोपयोगार्थमाह । नन्विति । नन्वतावतः

नापि न्यायाङ्गतया संशयादिवत्, न च परिज्ञानमेव
फलमपुरुषार्थत्वादित्यत आह । परिज्ञानस्य च
फलमुक्तमिति । [४६१२१] तत्प्रतिपत्त्युपायभूतकथाचय-
परिकरशुद्धिहारा तत्परिज्ञानं निःश्रेयसोपयोगीत्यर्थः ।

“स्वयं च मुकरः प्रयोग” इति ग्रन्थस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वात् “किमुक्तं भवती”ति स्वरूपप्रश्नो उसङ्गत-
इत्यतः पूरयति । अनेन भाष्येणेति । [४६१२२]
(क्लज्ञातिनियहस्थानानां प्रयोजननिरूपणम् ।)

भाष्ये प्रयोजनान्तराभिधानं न सूत्रकृदभिहित-
प्रयोजनविरोधि, किन्तु तदनुगुणमेवेत्याशयवान् सूत्र-
प्रयोजनमनुवदति । सूत्रकारेणेति । [४७१६] अनुगुणत्वं
तु व्याप्तिप्रदर्शनंन, न ह्यस्ति सम्भवः पुरुषार्थश्वा-
प्रमाणहेतुकश्चेति, तेनायमर्थी भाष्यस्य, यतः सर्वं प्रेक्षा-
प्येतच्छास्त्रसाध्ये फक्ते तदुपयोगी नोक्तं इत्यत आह । तत्त्वेति ।
ग्रन्थस्येति । इतिना शब्दस्वरूपस्योपस्थापितत्वादिति भावः ।
(इति क्लज्ञातिनियहस्थानानां प्रयोजननिरूपणम् ।)

ननु भाष्योक्तप्रयोजनव्याख्यावसरे सूत्रकारोक्तप्रयोजनानुवादी
शर्वं इत्यत आह । भाष्येति । अनुगुणत्वमेवाह । यत इति ।

व्यव्योजनमान्वीक्षिकीव्युत्पादप्रमाणमूलमतो निःश्रेय-
सस्य परमपुरुषार्थस्य तन्मूलतायां विपर्ययशङ्कैव नास्ति
अतन्मूलत्वे पुरुषार्थत्वहानिप्रसङ्गादिति तदिदमुक्तं
नास्त्वेव तदिति । [४७।७]

ननु न तावदितरासु प्रमाणव्यवहारो नास्त्वेव
तदितरव्यवहारस्याप्युच्छेदप्रसङ्गात्, प्रमाणव्यवहार-
सङ्गावे तु किमान्वीक्षिक्या तत्र प्रकाशयितव्यं ? तत्-
प्रमाणैरेव प्रकाशितत्वादित्यत आह । यद्यपीति । [४७।८]
व्युत्पादितेन प्रमाणादिना तत्र व्यवहारस्तद्वयत्पत्ति-
स्त्वित एव न तत दूर्लिंग्यः ।

ननु प्रणेतृप्रमाणोपजीवनमान्वीक्षिक्यामपि समान-

निःश्रेयसमेतच्छास्त्रप्रतिपादप्रमाणमूलं पुरुषार्थत्वात् इतरविद्या-
साध्यपुरुषार्थवदिति मानमित्यर्थः । नन्वितरविद्यानां प्रामाणिका-
र्थविषयत्वेऽपि प्रमाणादिव्यवहारो नास्तीत्येतावतैव विद्यान्तरादा-
न्वीक्षिकीभेदः स्यादित्यत आह । नन्वनेनेति(१) । दूषणं निरस्यति
व्युत्पादितेनेति । इतरत्र प्रमाणादिव्यवहारे सत्यपि प्रमाणानां
गमकत्वनिरूपणमत्रैवेत्यर्थः । एतावतैव दूषणे निरस्ते किमुक्तर-
यन्वेनेत्यत आह । नन्विति । यथाच्युतो दृष्टान्तो विषम इति

(१) नन्विति इति प्रतीकपाठो शुक्ल इति श्वेतम् ।

मतो न विद्यान्तराद्विशेष इत्यत आह । न तु प्रमाणा-
दीति । [४७।११] प्रमाणोपजीवने समाने उपि यथैतद्-
व्युत्पाद्यमुपजीवन्ति ताः, नैवं तद्वात्पाद्यभियमपीत्यर्थः ।

ननु उपजीवकतासाम्ये उपि परस्परोपजीव्योप-
जीवकभावः क्व नाम दृष्ट इत्यत आह । यथेति । [४७।११]
प्रत्यक्षाद्यपि हि स्वप्रामाण्यव्यवस्थितये प्रमाणान्तरम-
पेचते, अनुमानमपि स्वोत्पत्तये, तथापि प्रत्यक्षाद्यवा-
पेक्ष्यानुमानं स्वविषये प्रवर्त्तते न तूपजीवकानुमान-
मपेक्ष्य प्रत्यक्षादि, अनुमानान्तरं तु स्वप्रामाण्यव्युत्पा-
दकमपेचते, तदपि न तदैव, किन्तु प्रागेवेत्यभिप्रायेण
व्युत्पाद्यसज्जातीयापेक्षानिराकरणाश्रोक्तं न प्रत्यक्षादि-
विषयमपि तदानीमेवेति । [४७।१२] प्रत्यक्षादिरूपो
विषयः प्रत्यक्षादिविषय इति । विद्योपकरणं-प्रमा-
यवार्थं दृष्टान्तस्तमाह । स्वोत्पत्तय इति । अत्र प्रमाणान्तरमपेचत
इत्यनुष्ठनौयम् ।

अनुमानान्तरमिति । कर्मपदमपेक्षत इत्यत्र प्रत्यक्षादीति
कर्मपदमशुष्ठनौयम् । किन्तिति । प्रत्यक्षप्रवृत्त्युक्तरं तथामाण्य-
निषयात् पूर्वं प्रामाण्यप्राहकप्रमाणापेक्षेत्यर्थः । ननु पूर्वं प्रमाण-
विषयापेचते कुतः प्रमाणविषयापेक्षा निषिधत इत्यत आह ।
प्रत्यक्षादिरूप इति । अहणक्रियायां कर्त्तारं पूरयति । इति

गादि । तस्य यहगां “प्रमाणादिप्रकाशितमर्थमितरा विद्याः प्रतिपद्यन्त” इति वार्त्तिकेन ।

एतदुक्तं भवति—वार्त्तिके प्रमाणादियहगां भाष्योक्तविद्याप्रकाशकत्वनिर्वाहय, न तु स्वातन्त्र्येणातो न विरोधः । तदेवं स्वरूपेणापेक्षां दर्शयित्वा विषयगताऽपेक्षा भाष्यकृता दर्शिता “उपाय” इति । तद्वार्त्तिकं योजयतुं व्याचष्टे । संप्रतीति । [४७।१३]

ननु विद्यान्तराणां शब्दात्मकतया प्रमाणत्वात् तस्य च स्वप्रतिपादानपेक्षितत्वात् किं तदान्वीक्षिकी करिष्यतीत्यत आह । न हीति [४७।१४] प्रमाणस्य सतः

वार्त्तिकेनेति । स्वरूपेणेति । आन्वीक्षिकीव्युत्पादितैः प्रमाणेरर्थं निश्चिलं विद्यान्तरप्रणयनादिति भावः । विषयगतेति । विद्यान्तरजन्यार्थनियये इष्यान्वीक्षिक्यपेक्षणादित्वर्थः । तद्वार्त्तिकमिति । “उपायः सर्वकर्मणा”मिति वार्त्तिकं योजयिन्तुं तद्वार्यं व्याचष्ट इत्यर्थः । अप्रसक्तप्रतिषेधमाशङ्काह । नन्विति ।

प्रमाणस्येति । एकस्य प्रमाणस्य स्वविषयप्रमितौ प्रमाणान्तरपेक्षायां जातिसङ्गरप्रसङ्गादिति भावः । नवित्यत्रापि नास्तीत्यनुषङ्गनीयम् । तेन तर्कापेक्षाऽस्येवेत्यर्थः । उपलक्षणञ्चैतत् । तात्पर्यंयाहकन्यायस्याप्यपेक्षणात् । इत्यार्दीत्यादिप्रहणेनावघातस्य

खप्रतिपाद्ये प्रमाणान्तरापेक्षा नास्ति न तु खेतिकर्त्त-
व्यताभूततर्कपेक्षापि, स चान्वीच्छिकीलभ्य द्वयर्थः ।

अथ तर्कमनपेक्षमाणस्य किं स्यादित्यत आह ।
मा भूदिति । [४७।१७] आदियहेन “यजमानः प्रस्तर”
इत्यादि ग्राह्यम् । तर्कश्च संशयमन्तरेण नावतरतीत्युप-
संहारे सोऽपि दर्शितः । यद्यपि सतर्कप्रमाणप्रवृत्ति-
रेव परीक्षा तथापीह गोबलीवर्दन्यायेन प्रमाणस्य
खपदोपात्तत्वात् प्रयोजनजिज्ञासातर्का एव विव-
क्षिताः । प्रमाणस्य निवेशः-प्रवृत्तिः तस्य द्वारमविरोधः
अर्थतत्त्वं-पदार्थतत्त्वं वाक्यार्थतत्त्वं वा । अवधार्य
यवनीवारादिसाधारण्यं, मंमार्गस्य (१) च यहसाधारण्यमान्वी-
च्छिक्षा विना नावस्थाप्यत इत्यादि गृह्णते ।

तर्कश्चेति । प्रमाणेतिकर्त्तव्यताभूतस्य तर्कस्य संशये सत्येव
भावादिति भावः । तेन शब्दानित्यत्वं गृह्णते । यदि नित्यः
स्याल्पृतको न स्यादिति तर्कस्य संशयं विनापि सम्बवे व्यभिचारा-
भावः । विवक्षिता इति । परीक्षापदेनेत्यर्थः । प्रयोजनेति ।
सतर्कप्रमाणस्यैव परीक्षापदवाच्यत्वात् प्रयोजनजिज्ञासयोस्तत्रा-
नन्तर्भावेऽपि तर्को न जिज्ञासां विना, सा च न प्रयोजनं विना,
इत्यविनाभावात्ते अप्युक्ते । वाक्यार्थतत्त्वमिति । वाक्यार्थं यत्तत्त्वं

(१) उंदर्मस्तेति ऋचित् पाठः ।

प्रमाणान्तरादर्थवादादेव वा । तत्र वयो-विधिनिषेध-
रूपा निवेशनीयेत्यर्थः ।

एवं च दण्डनीत्यां यसो राजा कुबेरो वा राजि-
त्यादि, वार्तायां माघे परिकर्षिता भूमिः स्वर्गमयं फल-
माधन्त इत्यादि, तर्कानपेक्षायां विफलायते । तस्मा-
त्तदापि तदपेक्षाऽस्तीत्यतिदिशति । एवमिति । [४७।१४]
“विषयमिति शेष” इत्यत्रापि विधेयतया निषेध्य-
तयेतिशेषः ।

इदानीं व्यापारगतामपेक्षामाह, भाष्यमतेन ।
चपिचेति । [४७।१४] द्रव्यस्य यथा “हभा जुहोती”-
त्यादि, गुणस्य यथा “कृष्णया सोमं क्रीणाती”त्यादि,

तात्पर्यं तदवधायेत्यर्थः । तेन मानान्तरात् तदाकाशार्थतत्त्वावधारणे
शब्दस्यनानुवादकत्वं दीषः । अर्थवादादिति । यथवराहादिपदा-
र्थावधारणे अनुवादापेक्षणादित्यर्थः ।

• विफलायत इति । तर्कावतारं विनोपचारस्याज्ञानादि-
त्यर्थः । विषयत्वे ऽपि प्रकाराकाङ्क्षायामाह । विधेयतयेति ।
गुणस्येति । यद्यपि गुणपदस्य वैशेषिकगुणपरत्वे सामदानादि-
श्वेषणाद्यव्याप्तिः विशेषणमात्रपरत्वे द्रव्यकर्मणोरपि तथात्मगत-
ततो भेदः स्यात् एवं कर्मपदस्य चलनार्थत्वे ऽभिमन्त्रणाव्याप्तिः

कर्मणो यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादि, दण्डनीत्यामपि
यथा “द्रव्यस्य साम्यमात्ये”त्यादि, गुणस्य यथा साम-
भेदेत्यादि, कर्मणो यथा “शस्त्रशिक्षागजवाजिवाहन”
मिति, वार्तायामपि “द्रव्यस्य यथायथर्तुं बौजं
संगृह्णीया”दित्यादि, गुणस्य यथा “भूमिं लावयेच्छो-
षये”दित्यादि, कर्मणो यथा “स्थानान्तरं निनौषन्न-
नोकहमभिमन्त्रये”दित्यादि, विषयं दर्शयित्वा संशय-
माह । तत्र किमिति । [४७।२०]

संशयकारणं च विधिपदसमभिव्याहारस्तत्पदस्य,
विधिपदसमभिव्याहतस्वपदोह्यधिकारी न विधि-
विषयस्तथाभूतमेव च अग्निहोत्रं तद्विषयः अतः साध्ये
संशयः किं विधिपदसमभिव्याहतपदत्वात् अग्निहोत्र-

धात्वर्थमात्रार्थत्वे तु सर्वमेव कर्मेति न भेदः तथापि साम साम्बन्धं
राज्ञां दण्डादिमाध्या प्रतोतिः दानं सङ्कल्पविशेषो भेदस्य पर-
शिष्टादेः स्वपक्षेऽनुरागः एवं रूपान्तरपराहृत्तिः श्वेषः शोयस्य
जलविभाग इति वेशेषिकगुणा एव विवक्षिताः । अभिमन्त्रणं च
मन्त्रकरणक्सिकानुकूलश्वेषाविशेष इत्येके । गोहषन्यायमात्रित्य-
भेदोपन्यास इत्यन्ये ।

संशयहेतुमाह । संशयेति । कोटिहयसाधारण्यमस्याह ।

विषयो भवतु स्वर्गीऽधिकारिवदा नेति पूर्वपञ्च-
मादर्थं सज्जानाय तत्रानिष्टप्रसङ्गमाह । तत्र
यदीति । [४७।२२]

न च श्येनादिसाध्याया हिंसाया विहितत्वेनार्थ-
त्वमेव भवतु का चतिरिति वाच्यम् । विधिर्हि प्रवर्त्तकः
सज्जानेनेच्छामन्तरा कृत्वा प्रयत्नोत्पादक इति यावत् ।
स च प्रयत्नो न साध्यविषयः कर्तुं शक्यते उपायो
हि प्रयत्नविषयो न तु फलं, तमात्मयत्वविषयत्वात्
साधनेतिकर्तव्यते एव विधीयेते न तु साध्यं तद-
विषयत्वात् । न हि ज्ञापकत्वमात्रं विधित्वं अपि
विधिपदेति । विधिसमभिव्याहृतस्तदप्रतिपाद्यः (१) स्वर्गकामः
पुरुषो न विधेय इत्यर्थः । विधिर्हीति ।

न तु फलस्य प्रयत्नागोचरत्वं साध्यतयाऽनुपायतया वा । नायः
यागादेरपि प्रयत्नविषयत्वानापत्तेः । न च शरीरादिकमेव प्रयत्न-
गोचरो न तु यागादिः तस्मैहेश्वरमात्रत्वादिति वाच्यम् ।
साधनेतिकर्तव्यतयोरपि तथा सति प्रवर्त्तकं शास्त्रमाभासः
सादिति स्मौहेश्वरानिप्रसङ्गात् । नान्यः स्वर्गादेरपि भोगाद्य-
पायत्वमप्रतिसन्धाय तत्त्वाधनगोचराया अपि प्रवर्त्तेरभावात् ।
न च यदुहेशेन या प्रवृत्तिस्तदुपाय एव तस्मौचरः स्वर्गीहेशेन

(१) विधिसमभिव्याहृतस्तदप्रतिपाद्य इति युक्तं भारति ।

त्विष्णविषयज्ञापकत्वमिति । तस्माच्छेनादिसाधा
हिंसाऽनर्थभूतैवार्थः स्याददि विधिविषयः स्यादिति
साधुत्तम् । सिद्धान्ते प्रमाणमादर्शयन्नेव साध्यपदसम-
भिव्याहारस्त्वाहिं कोपयुज्यते इत्याशङ्कामपनयति । अथ
साध्यांशमिति । [४७२२] इष्टाभ्युपायता हि नेष्टम-
प्रतीत्य प्रत्येतुं शक्या, न चाप्रतीतैव सा प्रवर्त्तयति
अतस्मां विशेषमिष्टस्यानुवादोऽयमित्यर्थः ।

मण्डलीकरणगोचरक्त्युत्पत्तेः । अत्राहः—विधिवाक्यं न यागादेः
साक्षात्प्रतिविषयतां बोधयति येनोहेश्वरानिः स्यात् अपि
तूपायतां, तथा च तदसिद्धिदशायां सिद्धे तदुपाये प्रवृत्तिः तस्मिद्दौ
च तत्र प्रवृत्तिः । न चैव फले ऽपि तत् सम्भवः पर्वत्तकेष्टसाधनता
ज्ञानाभावात् । यदा स्वर्गस्यापि भोगसाधनत्वज्ञानं न यागादौ
प्रवृत्तिप्रयोजकं किन्तु भोगविषयत्वज्ञानम् । तथाच फलस्यानु-
पादेयत्वेन ज्ञानाद्यथा सर्गी न प्रवृत्तिविषयस्तथाऽभिचारस्यायनु-
पायत्वेन ज्ञानाच्च प्रवृत्तिविषयत्वमिति ।

साध्यांशस्यानुवादप्रयोजनमाह । इष्टाभ्युपायता हीति ।
नन्विष्टसाधनत्वबोधकादेवेष्टज्ञानमपि स्यात् किं तदर्थेनानुवादेन-
त्यत आह(१)इति । सामान्यत इष्टज्ञानतसाधनत्वज्ञानमनुभवे ऽपि
विशिष्टेष्टज्ञानं विना न प्रवृत्तिः । बलवदनिष्ठानगुबन्धित्वज्ञानस्य

(१) न च इष्टाभ्युपायत्वमिति भाति ।

तत्किमिदानीमविहितमित्येतावताऽनर्थे ?
नेत्याह । न हिंस्यादिति । [४७१७] .

ननु भवत्वेवं तावत्तथाप्यान्वीक्षिकाः किमायात-
मित्यत आह । तदिहेति । [४७१७] विषयान्तरमाह ।
एवमिति । [४७१८]

प्रवर्तक्त्वात् । तच्चेष्टतावच्छेदकज्ञानसाध्यमिति तदर्थमिष्टस्य
विशिष्ठानुवाद इत्यर्थः ।

तत्किमिति । तथा सति सर्वोप्यविधेयतयाऽनर्थः स्यादिति
भावः । न च निषेधादेव हिंसाया अनर्थत्वस्य सिद्धादविहित-
त्वेनेति वर्यमिति वाच्यम् । यदि हिंसा विहिता स्यात्तदा निषेधे
सत्यपि सर्वभूताहिंसाशुतिश्चेतच्छागालभनशुल्योरिव सामान्य-
विशेषन्यायावतारः स्यादित्यविहितत्वस्यापि सप्रयोजनत्वात् ।
पथ विरोधे सति तदवतारः यथा “पदे जुहोति अप्सु जुहोती-”
त्वादौ, भिक्षप्रकरणान्वातस्य होमविशेषस्य सन्निधिशुतप्रकरणा-
वित्तवाचाधिकरणाकाङ्क्षा “अत आहवनीये जुहोती”त्वत् होम-
त्वेन तदन्यहोमसाधिकरणाकाङ्क्षायामाहवनीयान्वयः । श्वेत-
च्छागालभने तु पुरुषस्य प्रत्यवाये इपि क्रतोरुपकारो भवि-
त्तीति न विरोधः । ननु बलवदनिष्ठानगुबन्धीष्टसाधनत्वस्य
विधर्यत्वे तत्र न जोड्यये विशेषणाभावाहलवदनिष्ठानगुबन्धित्व-
पर्यवसाने विधिनिषेधयोर्विरोधात् ।

यथा आमिकायाः प्रयोजकत्वं क्षीरहोमस्थाने
 तद्विनिवेशनाद्रसादिसाम्यात् वाजिनस्याप्रयोजकत्वं
 अवर्जनीयमाचोत्पत्तिकत्वात् । आदिग्रहणेन शेषभाग-
 होमविलोपादयो गृह्णन्ते । सर्वा विद्या इति विद्या-
 शब्देन तद्भर्मान् लक्ष्यतीति न भाष्यव्याख्याविरोधः ।
 वार्त्तिककारस्तु—धर्माणां विद्यापारतन्वं विवक्षन्निति
 शेषः । सङ्करप्रसङ्ग इति [४८६] फलस्य । तथाच
 विद्यान्तरफलेनैवास्याः फलवत्त्वं न पुनरसाधारणं

यथेति । “तसे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
 वाजिन”मित्यव दध्यानयनप्रयोजकत्वमामिक्षाया न तु वाजिनस्य,
 पाठात् प्रथमोपस्थितेः वैश्वदेवीत्यव “सास्य देवतं”तिविहित-
 तत्रितस्य देवतासम्बन्धोपस्थापकत्वेनामिक्षायागस्य प्रतीतेषु ।
 तत्रामिक्षाया दुग्धरससाम्याद्रसतस्तत्रेति जैमिनीयसूत्रात्तत्रा-
 भिनवेशो वाजिनस्यामिक्षाजलस्य अन्यार्थप्रहच्छौवीत्यादनात् ।
 तदपवादे वाजिनहोमलोप एवेत्यर्थः । ननु सर्वधर्माश्रयत्वे ऽपि
 न सर्वविद्याश्रयत्वमान्वीक्षिक्या इत्यत आह । विद्याशब्द-
 नेति ।

वार्त्तिककारौयव्याख्यानबौजमाह । धर्माणामिति । तथा च
 विवक्षा परं भिद्यते फलतस्वविरोध इत्यर्थः । निःशेयसेनोपायसङ्कर-
 भमं निवारयति । फलस्येति । ततः किमित्यत आह । तथा

फलमस्या अस्तीत्यर्थः । असाङ्गर्यं दर्शयितुं तासामेव
तावदसाधारणं फलमाह । विद्यान्तराणीति । [४८॥१०]
एतस्या असाधारणं फलमाह । इह त्विति । [४८॥११]
अन्यवास्याः प्रतिपादितोपयोगविरोधो माभूदित्या-
शयवतोक्तं प्रमाणादि यद्यपि साधारणमिति । [४८॥१२]
एतेनैतदुक्तं भवति—विद्यान्तरफलान्यपि यदान्वी-
क्षिक्यामायतने सेयमूष्मासिद्धिरस्याः । यत्तु प्रधा-
नमस्याः फलं तदसङ्गीर्णमेव विद्यान्तरेष्वसम्भवा-
दिति ।

(इति आन्वीक्षिकीप्रयोजनकथनम् ।)

चेति । तासामिति । विद्यान्तरासाधारणफलबोधे आन्वीक्षिक्या
असाधारणफलासाङ्गर्यसाभ्युपगमादित्यर्थः । आयतने—आय-
तानि भवतीत्यर्थः । उषासिद्धिः—अन्योहेशप्रवृत्तादपि तस्मिद्वि-
रित्यर्थः ।

(इत्यान्वीक्षिकीप्रयोजनकथनम् ।)

वादादीनामिति अतङ्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः
वादस्य पराभिभवार्थमप्रवृत्तेः, जल्पादयो हि मदा-
दिहेतवः पराभिभवोपायत्वात् द्रव्यसंपत्तिवदिति
प्रयोगः । तद्वास्य विरुद्धत्वं तावदाह । तत्र जल्पा-
दीनामिति । [४८।१६]

अयमाशयः—न तावत्प्रतिपाद्यस्य जल्पवितरण्डयो-
रधिकारः, किन्तु प्रतिपन्नस्य तत्त्वप्रतिपत्तिपालनार्थं
दुरवलिप्तप्रतिपादनार्थम्बु तयोरधिकारः, पराहङ्कार-
शातनम्बु मदमानादिविरुद्धमेव तेषां दोषविशेषत्वात्,
अहङ्कारशातनस्य तन्त्रिरोधरूपत्वात् । न च पराभिभ-
वोपायभूतशब्दवाच्यतामावेणानुमानं, वागादीनामपि
विषाणित्वप्रसङ्गात् ।

ननु तत्र जल्पादीनामित्यनेन न कश्चिद्देतुदोष उक्तः किन्तु
हेतोः मिद्दिरेवोक्तेत्यत आह । तत्रेति । ननु यस्याहङ्कारशातनं
तस्य मदाद्यहेतुले ऽपि शातयितुस्तदेतुत ऽस्येवेत्यत आह ।
अयमिति । तस्यापि पराहङ्कारशातनं न दोषप्रयुक्तं किन्तु कर-
चया तत्त्वप्रतिपादनप्रयुक्तं, जिगीषापि तदर्थेवेत्यर्थः ।

अत पक्षे पराहङ्कारशातनं पराभिभवः दृष्टान्ते तु चपेटादि-
रित्यर्थमेदे ऽपि यदि पराभिभवोपायशब्दवाच्यत्वमाव्येनानुमानं

स्यादेतत् पराभिभवोपायत्वेन हेतुना मदमानादि-
हेतुत्वं मासैत्सीत्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धा-
त्वित्यत आह । मदमानादिहेतुत्वम् हेतुरसिद्ध
इति । [४८२२] “सति च तत्त्वविदां न सम्भवती”ति
वदता यथाश्रुतस्य पराभिभवोपायत्वस्यानैकान्तिकत्व-
मपि सूचितम् । अतो जल्पादितत्त्वज्ञानवतामपि
यदि मानादयो दृश्यन्ते न ते तद्देतुकाः, किन्तु बल-
वन्मिथ्याज्ञानहेतुका एवेति सनकाद्युदाहरणफल-
मिति । एतच्च स्फुटमित्यभिप्रायेणाह । उपसंहर-
तीति । [४८२२]

(इति वादादिज्ञानस्य मदादिहेतुत्वनिरासः ।)

(प्रथमसूत्रव्याख्यानं समाप्तम् ।)

तदा वाग्विषाणिनी गोत्राक्षरभिवदित्यनुमानं स्यादित्यत आह
न चेति । हेतोर्दूषणाक्तरे तात्पर्यमाह । पराभिभवेति । दूषणा-
क्तरसम्बवं तदनुज्ञावनबीजं चाह । सर्वत चेति । मदादिप्रधानो-
दासविशेषः—सनकः ।

(इति वादादिज्ञानस्य मदादिहेतुत्वनिरासः ।)

(इति प्रथमसूत्रव्याख्यानं सम्पूर्णम् ।)

अप्रतीतस्त्रूपस्य प्रयोजनाभिसम्बन्धस्य परौच्चा न
युज्यते निराश्रयत्वात् प्रथमसूचमुद्देशपरमेवेत्यत आह,
तदेवमिति । [४८१५] अभिधेयसम्बन्धप्रयोजनपरादेव
तस्मादुद्देशोप्यवगतः स चापेच्चितत्वात् गृह्णीत

ननु प्रमाणादिपदार्थानामुद्देशकश्चनं व्यर्थं तेषामत्रापरीक्षणी-
यत्वादित्यत आह । अप्रतीतेति । आद्यस्त्रूपस्य प्रयोजनाभिसम्ब-
न्धपरत्वे प्रमाणादीनामुद्देशाभावात्तत्त्वात्परीक्षयोरनवसरः प्रमा-
णाद्युद्देशपरत्वे प्रयोजनसम्बन्धपरीक्षानुपपत्तिः तस्मानभिधानात्
उभयपरत्वे च वाक्यमेदापत्तिरित्यर्थः । अभिधेयेति । प्रवर्त्तनीय-
प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणादितत्त्वज्ञानस्य निःशेयमहेतुतायामाद्यस्त्रूपस्य
तात्पर्येऽवधृते तत्त्वज्ञानविषयाः प्रमाणादयोऽपि धर्मिण
उपस्थिता इत्येकोपस्थित्यैवोभयनिर्वाहाच्च वाक्यमेद इत्यर्थः ।

ननु धर्मुपस्थितावपि तस्य न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदपरत्वे
मानाभावः तस्यापदार्थत्वात् । तत्र तात्पर्येचायकस्य चाभावात् ।
न श्चात् प्रथमं पदार्थसामान्योपस्थापकमस्ति येन सामान्योप-
स्थितौ मत्यां विशिष्टाभिधानस्य न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदपरत्व-
मवगम्येत । अताहः—तत्त्वज्ञानादित्यत तत्त्वपदादेव पदार्थसामान्ये
लभ्ये यत्प्रमाणादिरूपविशेषोपादानं तदितरव्यवच्छेदतात्पर्येच-
ायकं, व्यवच्छेदं च यद्यपि युक्तिशास्त्रतया नैतमूळं शब्दविधया
बोधयति, किन्तु युक्तिहारा, युक्तिस एवीक्षकवाक्यतालभ्येति

द्वयर्थः । एतेन परीक्षाविषयो दर्शितः । उचितं
दर्शयन्नेव तदतिक्रमे हेतुमाह । तेषामिति । [४८२६]
एतेन क्लतः सम्बन्धपरीक्षायाः प्रयोजनमपि दर्शितम् ।
अभिधानद्वैविध्य-मुभयकोटिसंस्पर्शः । समीचीनमित्या-
द्यनुरोधेन यथा वार्तिकादीत्यादावार्थः क्रमी गाह्यः ।
तस्मादभिधानसामान्यात्—अभिधानसाधर्म्यमावात्

परीक्षायां तत्त्वात्पर्यावश्यकतयोहेश्चसापि तत्र तात्पर्यकल्पने
मानाभावः अनन्यलभ्य एव तत्र तात्पर्यकल्पनात्, तथापि
परीक्षावाक्यहारैवोहेश्च व्यवच्छेदे तात्पर्यमित्येवम्यरोऽय
यन्मः ।

ननूहेश्वानन्तरं लक्षणपरीक्षयोरत्राभावात् किं तत्कीर्तनेनेत्यत
आह । उचितमिति । उहेश्वानन्तरमेव लक्षणपरीक्षयोरौचित्य-
मित्यर्थः । एतनेति । निःश्रेयसार्थिनां तज्जनकप्रसाणादिलक्षण-
परीक्षाविषया प्रहृतिः प्रयोजनम् । न श्चपरीक्षिते प्रयोजनसम्बन्धे
तत्र तेषां निष्कम्या प्रहृतिः सञ्चवतीति भावः ।

नम्बभिधानस्य हेविध्यं समीचीनासमीचीनत्वरूपमत्र विव-
क्षितं न च किमप्यभिधानमुभयरूपं दृष्टमित्यत आह ।
उभयेति । तथा चाभिधानत्वमुभयकोटिसहचरितं दृष्टमतस्त्वामा-
दद्रव संशय इत्यर्थः । यथासङ्ख्यमन्यये विरोधादन्यथा व्याचष्टे ।
समीचीनमिति । नशु चाधारणधर्ममावं न संशायकं तस्य

निर्णयकरहितात्, दृश्यमानादिति यावत् । उभयथा
दर्शनाच्चेति । [१६४] तत्सहचरितोभयकोठिदर्शनज-
संस्कारभुवः स्मरणादिति यावत् । एतच्च सूव-
कारस्याऽप्तिलावधारणात् प्रागिति मन्त्रव्यम् । यद्यपि
चाऽप्तिलावचन एव साक्षात्मंशयं दर्शयति तथापि

विशेषदर्शने इपि सति भावात् न च तदप्यज्ञायमानं तथेत्यत
आह । निर्णयकेति ।

ननूभयथादर्शनं चिरातीतं न संशयहेतुरित्यत आह । तत्सह-
चरितेति । न चोभयकोठिसंस्कारादेव संशयोत्पत्तौ किं सारणेनेति
वाच्यम् । संस्कारजन्यते तस्य स्मृतिलापन्नः । स्मृतिले तस्यैव
तत्त्वात् । अत एव प्रत्यभिज्ञाने इपि तत्त्वास्मृतेहेतुतुलं वक्षति
हितीये इधाये टीकाकारः । न च व्यवहितविशेषणज्ञानजन्यं
विशिष्टज्ञानमिति न तस्य संस्कारजन्यत्वमिति परीक्षारो गौर-
वात् । एतच्चेति । एतत्पंशयखरूपमित्यर्थः । अभ्युपगमवाद-
चायम् । सूक्ष्माणामासोपदेशतया प्रामाण्ये युक्तिगास्तत्वव्याघा-
तात् । ननु भाषे निःश्रेयसं परीक्ष्यतया प्रतिज्ञातं टीकायामभि-
धाने संशय उक्तः सम्बन्धस्य परीक्षित इति विरोध इत्यत आह ।
यद्यपौति । अभिधानसंशयस्याप्यभिधेयसंशयपर्यवसानादर्थनिश्चया-
देव तदर्थप्रवृत्तेर्थं एवात् परीक्ष्य इत्यर्थः । ननु सम्बन्धस्य
कार्यकारणभावस्य प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां व्याघाताच्च परीक्षेत्यत आह ।

तद्वाराऽर्थं एव द्रष्टव्य इति । सम्बन्धिनि च प्रयोजने
तत्त्वज्ञानकार्यतया परीक्ष्यमाणे सम्बन्धं एव कार्य-
कारणभावलक्षणः परीक्षितो भवतीति तदेव परीक्ष्य-
तया निर्दिश्यते “तत्र खलु वै निःश्रेयसमितिः ।
वस्तुतस्तु सम्बन्धपरीक्षेयमित्यतो न प्रतिज्ञासंशय-
परीक्षाणां वैयधिकरण्यमिति । तत्रेति—सूत्रे व्याख्या-
तव्ये । उत्सूत्रेणेति । [४८५] पूर्वपञ्चं विना सिद्धान्त-
सूत्रस्यावताराभाव इत्याशयः ।

ननु जीवन्मुक्तिपचे “तदतामवस्थान् न स्था” दिति
चोद्यमनवकाशमित्यत आह । तदत्यन्तेति । [४८६]

सम्बन्धिनि चेति । तथा च प्रयोजनस्य तत्त्वज्ञानकार्यतया
या परीक्षा तस्य एव सम्बन्धपरीक्षारूपत्वं संशयोपि निःश्रेयसं
तत्त्वज्ञानकार्यं न वेति परीक्षाङ्गमित्यर्थः ।

वस्तुतस्त्विति । उत्तरौत्या भाष्यकारस्यापि सम्बन्धपरीक्षाया-
नेव तात्पर्यमित्यर्थः । ननु तत्रेत्यनेन सन्निधानात् संशयपरामर्षे
संशयस्य टीकाङ्कुदुक्तवातस्मिन् सति भाष्यमित्यसङ्गतिः, न वा
टीकाङ्कुदुक्तो वाक्यविषयः संशयोऽत्रं परीक्षाङ्गमित्यत आह । सूत्र
इति । ननु पूर्वपञ्चभाष्यमित्ययुक्तं भाष्ये जिज्ञासासाच्चश्वणादि-
त्यत आह । पूर्वपञ्चमिति । विप्रतिपदस्य पूर्वपञ्चं मनसि छात्यैव
जिज्ञासेत्यर्थः ।

ननु सामूहतत्त्वज्ञानानन्तरमेव निःश्रेयसं का नो
हानिः न ह्येवं प्रतिज्ञातमस्माभिग्रिथ्यत आह । तथा
सतीति । [४६८] यद्यपि साज्ञादेवं न प्रतिज्ञातं तथापि
तत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोः कार्यकारणभावः सुवकृता
दर्शितः स चानन्तर्यनियम एव स्थानातोऽन्यथेति पूर्व-
पक्षी मन्यत इत्यर्थः । तदिदमुक्तं मिथ्येति । [४६९]

ननु तथापि “तदत्यन्तविमोक्षोपवर्ग” द्रुत्येतावदेव
निःश्रेयसमिति केन प्रतिज्ञातं यावता जीवन्मुक्तिरपि
निःश्रेयसं भवत्येवेत्यत आह । न चान्यदिति । [४६१०]

अभिसम्बौ बीजं तत्त्वज्ञानस्योत्पन्नस्यापवर्गे कर्त्तव्ये

नन्वत्रापवर्गलक्षणमनवसरपरपराहतमिति किं तत्कीर्तनेनेत्यत
आह । नन्विति । तहतां-तत्त्वज्ञानवताम् ।

“तथा सती”त्यपि टीकाया “स्थामा” दित्यादिपूर्वटीकया
पौनरुक्तं निराकर्त्तुमाह । नन्विति ।

ननु तथापि तदनन्तरमेवेति न प्रतिज्ञातमत आह ।
यद्यपौति । स चेति । तत्त्वज्ञाने सत्यपि यदपेक्षया कार्यभाव-
स्थदेव कारणमतस्नेनान्यथासिहं तत्त्वज्ञानमकारणमेव । अपार-
अपारिभावे च मानाभाव इत्यभिमानः परस्येत्यर्थः ।

अभिसम्बाविति । तत्त्वज्ञानस्यात्पन्नदुःखविमोक्षपूर्वपवर्गे

अपेक्षणीयाभावः भावे वा 'तदेवापर्वगसाधनं न तत्त्वज्ञानमिति ।

तदिदमुक्तं वार्त्तिककृता 'सत्यपि तत्त्वज्ञाने यस्याभावान्नापृज्यते सोऽन्योर्थ' इति । स्फुटं वार्त्तिकमिति टीकार्थः ।

सूत्रसमुत्तरां सिद्धान्तवार्त्तिकस्य दर्शयितुं सूत्रमवतारयति । अवेदमिति । [४६।१६]

यथाश्रुतं वार्त्तिकं न पूर्वपक्षाच्छादकं न द्विपरमपि निःश्रेयसं शास्त्रीयात्तत्त्वज्ञानात्माचाङ्गवतीति यस्माच्च साक्षाङ्गवति न तच्छास्त्रीयमिति भूमिमारचयति । चतस्रो हीति । [४६।११]

सा चान्वीच्छिक्यामायतते-आयता भवति । तत्परिकरोपयोगमाह । आन्वीच्छिकी चेति । [४६।१४]

कर्तव्ये अपेक्षणीयान्तरभावेन तदनन्तरमेवेति प्रष्टुमुक्त्युपपत्तौ (?) जीवन्मुक्तेः काल एव नेत्यर्थः ।

ननु सूत्रमये वार्त्तिककृतैवावतार्थमित्यन्तरा किं तदवतारणेत्यत आह । सूत्रेति ।

प्रतिपत्त्यन्तरकथनस्यार्थान्तरत्वं निराकर्तुमाह । यथाश्रुतमिति । शास्त्रीयादिति । एतच्छास्त्रसाध्यमनन्तरपादित्यर्थः । यस्मादिति । निदिघ्यासनजन्याऽमसाक्षात्कारादित्यर्थः ।

ननु श्रवणस्य तावदाकाङ्गोत्थापनेनोपयोगः मनन-
स्याप्येवमेवेत्यवधारणेन, तत्किमपरमवशिष्यते ददर्थं
प्रतिपत्त्वन्तरोपासनं, नहि निश्चयातिरिक्तं कस्यचित्
प्रमाणस्य फलमित्यत आह । न चायमिति । [४६।१७]

अथमाशयः—नहि निश्चयो निश्चयत्वेन मोक्ष उप-
युज्यते, किं नाम ? (१) मिथ्याज्ञाननिवृत्तिज्ञागा ।
न चापरोक्षविषयो मोह औपदेशकेनाऽनुमानिकेन
वा तत्त्वनिश्चयेन निराकर्तुं पार्यते, तदुपायानुष्ठानेन तु

निषेधस्य परिशेषस्य सभवमाह । नन्विति । आकाङ्क्षेति ।
धर्मज्ञानं विना तत्पकारविशेषजिज्ञामानुत्पत्तेन मनने प्रवृत्ति-
रित्यर्थः । मननस्यापोति । श्रुतावेवात्मनि विरुद्धनिरञ्जनत्व-
कर्तृत्वादिकथनात्तत्र तात्पर्यसंशये एतत्पकारक एवायमित्यव-
धारणेन मननस्योपयोग इत्यर्थः । किं नामेति । मिथ्याज्ञानप्राग-
भावाऽसङ्कतमिथ्याज्ञानधंसदारेत्यर्थः । मिथ्याज्ञानधंसमावस्थ-
तत्त्वज्ञानं विनापि विरोधिगुणादुत्पत्तेस्तद्वापारत्वायोगात् । न
चेति । गर्वोरादिभिन्नात्मानुमितावपि पुनर्गर्वोहमिति भ्रम-
दण्डनादित्यर्थः ।

न चैवं श्रवणमननयोरनुपयोग एवेत्याह । तदुपायेति ।

तयोरुपयोगः । तस्माद् ये वेदान्तिनो वाक्यार्थज्ञानादेव
मुक्तिमिश्चन्ति ते प्रष्टव्याः किं भवतां वस्तुसन्तमुपायो-
पेयभावसम्बन्धमस्युपगम्य प्रवृत्तिः संवृतिसन्तं वा,
आद्ये अद्वैतसिद्धान्तकृतिः, कार्यकारणभावस्य भेदाधि-
ष्ठानतया तयोः पारमार्थिकत्वे भेदस्यापि पारमार्थिकत्व-
प्रसङ्गात् । द्वितीये तु किमविशेषेणा प्रवृत्तिर्यथासंवृति-
व्यवस्थं वा । आद्ये भोगिनोऽप्यपवृत्येरन् । द्वितीये तु न
शास्त्रादानुमानिकाद्वा तत्त्वज्ञानादैन्द्रियकव्यामोहवि-
गमः । किं तर्हि ? साक्षात्कारादेव दृष्टिं तथैव तद-
र्थिनः प्रवृत्तिर्युक्ता । न च वाच्यं वाक्यादेवात्मसाक्षात्कारो-
दय दृष्टिः, तस्य केवलस्य सामर्थ्यानुपलब्धात् । यदि तु
उपपत्तिं विना विवेकाभावात् सन्दिग्धस्य न निदिध्यासने प्रवृ-
त्तिर्युक्तं वा धर्मज्ञानं विनोपयत्ती मनने प्रवृत्तिः स्वादित्यसूपयोग-
स्थयोरित्यर्थः । वाक्यार्थेति । आत्मप्रतिपादकवेदवाक्यार्थज्ञाना-
दित्यर्थः । संवृत्तिमन्तं—वैज्ञानिकम् । यथेति । संवृतिसिद्धेऽपि
जगत्ति यस्माददृष्ट्यते तत्रैव तदर्थिनः प्रवृत्तिरित्यर्थः । तस्येति ।
वाक्यार्थविषयसाक्षात्कारोऽपौन्द्रियजन्योः वाक्यन्तु परम्परयोप-
योगीत्यर्थः ।

यदि लिति । आत्मनो ज्ञानरूपत्वात्तस्य च स्वप्रकाशतया
आत्मनि साक्षात्काररूपत्वात्तत्र किं साक्षात्कारान्तरेणीत्यर्थः ।

स्वसंविदितस्वरूपतया किं तत्र ध्यानादिकमपूर्वमाधास्य-
तीत्युच्यते? तदा श्रुतेरपि वैफल्यमनेन न्यायेन। यदपि
भौतदर्शकनदीसन्तरणमुदाहरणं! तत्रापि न केवलेनैव
वाक्येन साक्षात्कारः किन्तु चक्षुरादिनैव। अत्रापि
मनसा सहकृतेन भविष्यतीति चित्। न। अनेकधा
श्रुतश्रुतेरपि सत्यपि च पटीयसि मनसि ब्रह्मसाक्षात्-
त्काराभावात्। तत्कस्य हेतोः? भौतानामिव स्वग्रीरे
चाक्षुषस्य दृष्टतराभ्यासस्य मुमुक्षोर्मानसस्याऽत्मन्य-
भावात्। तस्मात्तदर्थमभ्यास एव शरणम्। तदिदमुक्तं
लोकसिद्धिमिति। [४६।२०]

यदपीति। वर्वरटेगगतये नदीं सन्तीर्णं सर्वः स्वं स्वमनन्तर्भाव्य-
नैव गणयन् यदाऽन्येन बोध्यते त्वं दश्म इति, तदा गद्धादे-
वास्य स्वग्रीरमाक्षात्कारः तथाऽत्मनोपि स्यादित्यर्थः। तत्रा-
पीति। तत्रापि परवाक्यादुत्पत्तजिज्ञामश्चक्षुरादिनैव स्वदेहं साक्षा-
त्काराति न तु वाक्येन्द्रियाभ्यामिकः साक्षात्कारस्त्रोत्पाद्यते, शब्दं
विनापि केवलेन्द्रियात् साक्षात्कारोदयेन व्यभिचाराज्ञातिभङ्गर-
प्रमङ्गाचेति भावः। अनेकवेति। श्रुतेः शरोरभिज्ञालज्ञाने इत्यहं
गौर इत्यादिमतेरुत्पत्तेरित्यर्थः। भौतानामिवेति। यथा भौतानां
स्वदेहे चाक्षुषो दृष्टतरस्त्वाभ्यासस्थानं न मुमुक्षोरामनि मानसः
साऽस्तीति नामनः सक्षम्भवणात् साक्षात्कारसञ्चव इत्यर्थः।

लोकसिद्धः कार्यकारणं भावस्तात्त्विको भवतु मा वा
भवतु, सर्वस्य पुरुषार्थं प्रवृत्तस्य तावत् स एव शरणं,
तदनादरे तु पुरुषार्थीऽप्यनादरणीयसुल्ययोगक्षेमत्वा-
दिति ।

यदि नाम चतस्रः प्रतिपत्तयः आत्मादौ प्रमेये,
प्रकृते तु किमायातमित्यत आह । अथेति । [४६।२१]
एतदुक्तं भवति—यदि श्रौतमानुमानिकं वा तत्त्व-
ज्ञानमादाय पूर्वपक्षः तदाऽनभ्युपगम एवोक्तरं, न हि
तस्य साक्षात्त्वान्निःश्रेयसहेतुत्वमाचक्षमहे । किं तर्हि ? परं-
परया, सैव “चतस्रो हो”त्वादिना दर्शिता । तस्मात्वा-

“तज्जनिता च वासने’ति टीका । अत दिज्ञाहादौ विशेषदर्शने
सत्युत्तरकालं प्राच्यां सा प्रनीचीति न स्मरणं किन्तु प्रतीचीत्वेन
मया प्राच्येव ज्ञातंति स्मृतिः अतस्तत्र मंस्कारनाशः कल्पयत इति
मानमाहुः । न च विशेषविस्तारणे सति तथा स्मृतिर्भवत्येवेति
वाच्यम् । योगिनस्तत्त्वमाक्षाल्काररूपविशेषदर्शनमन्तर्तः सत्त्वात् ।

जीवमुक्तवर्णनस्यार्थान्तरत्वमाशङ्काह । यदि नामेति । जीव-
मुक्तवर्णनस्याऽमसाक्षाल्कारात् साक्षादेवापरनिःश्रेयसं सिद्धतीति
प्रकृतोपपादनमेव प्रयोजनमिति परिहारार्थः ।

न तु तथापि ग्रास्त्रीयातत्त्वज्ञानात्तद्वर्तीति न साधित-
मित्यत आह । एतदुक्तमिति । किं तर्हीति । न च मनस्य

चाल्कारमादाय पूर्वपक्षः तस्य हि साक्षादेव निःश्रेयस-
हेतुताऽभ्युपगम्यते, तत्रोभयपरिहारार्थं निःश्रेयसहै-
विध्यप्रतिपादनमुपस्थाप्यत इति भावः ।

अथेत्याद्युच्यत इत्यन्तेन (१) पूर्वः पूर्वीं हेतु-
रुत्तरोत्तरस्तदानिति ।

ननु साक्षात्कारवांश्च देहवांश्चेति दुर्घटमिदं, न
हि श्रवणादेविव परे निःश्रेयसे कर्तव्ये साक्षात्कार-
स्यापि किञ्चित्कर्तव्यान्तरमस्तौत्यत आह । न चैव-
मिति । [४६।२६] चौद्यसम्भावनाय दृष्टान्तः न च प्राय-

परम्पराहेतुले मानाभावः अवश्यपैचणीयसाक्षात्कारेणान्यथा सिद्ध-
त्वादिति वाच्यम् । “श्रोतव्य मन्तव्य” इति श्रुतेर्मननस्य निःश्रेय-
सहेतुले सिद्धे तत एव तस्य तद्गापारत्वादिति भावः । उभयेति ।
मध्यायविच्छेदो वातपुच्चीयता च शास्त्रस्येत्युभयमित्यर्थः ।

तदानिति । हेतुमानित्यर्थः । तेन कारणाभावे कार्या-
भावो दर्शित इति भावः । टीकायां क्षेत्रा मोहरागहेषाः ।
हेतुशून्यं दृष्टान्तमात्रमाधकमित्याशङ्काह । चौद्येति । अनि-
जनभोगस्य कर्मणः जयो न दृष्ट इति देशसम्भावनैव नास्तौति
निराकरणार्थमित्यर्थः ।

(१) पूर्वपक्ष इति २४० अधिकम् ।

श्चित्तेनवेति । [५०॥] न तावत्प्रायश्चित्तस्याधिकारापत्तिः
फलं, अगममन्तरेणाऽदृष्टकर्मणां, फलविशेषकल्प-
नायां प्रमाणाभावात् श्रूयमाणफलत्यागप्रसङ्गाच्च । बल-
वति बाधके सति नेदमनिष्टमिति चेत् । न । अन-
न्यथासिद्धस्यागमस्य बाधकसहस्रेणायपनेतुमशक्य-
त्वात्, शक्यत्वे वा सुरापेयत्वानुमानमपि दुर्निवार-
मिति हैतुकानां इतः सहस्रः स्यात् । अत एव न
प्रायश्चित्ताचरणदुःखमेव ब्रह्माहत्यादीनां फलं तत्फल-

दृष्टान्तामिहिं निराकर्तुमाह । न तावदिति । एतच्च महा-
पातकप्रायश्चित्तमभिप्रेत्योक्तं तदन्यपापे मत्यनधिकाराभावात् ।
प्राणान्तिकप्रायश्चित्ते ऽधिकारापत्तेरसम्भवाच्चेति मन्त्रब्यम् । श्रूय-
माणिति । पापध्वंसस्य फलत्वेन श्रवणादित्यर्थः । बलवतीति ।
विमतिपदं कर्म भोगनाशं कर्मत्वादिति बाधकबलाञ्छृय-
माणफलत्यागे ऽपि न दोष इत्यर्थः । अनन्यथेति । अनन्यथा-
सिद्धतयाऽगमस्यैव बलवत्त्वनैव बाधितमनुमानमित्यर्थः ।

अत एवेति । यद्यपि विष्णुस्मरणादौ प्रायश्चित्ते न दुःखं
किञ्चानन्दं एव तथापि यत दुःखमुत्पद्यते तत्परोऽयं ग्रन्थः ।
तत्फलत्वेनाश्रुतेरिति अत एव प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वमपि
निरस्ते नैमित्तिकत्वे फलान्तरकल्पनापत्तेरिति भावः । प्राय-
श्चित्तेति । अकरणे ऽनिष्टाभावादित्यर्थः । नमु तत्फलत्वेनाश्रुता-

त्वेनाश्रुतेः प्रायश्चित्तविधिवैफल्यप्रसङ्गात्, अविशेषा-
धानाच्च । अनिच्छतोऽपि कर्मवशादेव तत्सिद्धेश्च ।
तस्माददत्तफलान्येव कर्माणि प्रायश्चित्तेन क्षीयन्ते
द्वयेव साधु । तथा च तददेव तत्त्वसाक्षात्कारोऽपि
करिष्यतीत्यर्थः ।

अत चाऽगमबलप्रवृत्ता आगमेनैव बोधयितुं
युज्यन्ते इत्याशयवानाह । नाभुत्तं क्षीयत द्वृति । [५०१]

वपि तदेव फलं कल्पतामित्यत आह । अविशेषविधानादिति ।
यद्यविशेषण दुःखमात्रं ब्रह्महत्यादिकर्मणां फलं विहितं स्यात्तदा
प्रायश्चित्ताचरणदुःखमेव तत्फलं कल्पेत, न त्वेव, किन्तु विशिष्ट
बोरनरकस्यैव तत्फलत्वेन विधानादित्यर्थः । अविशेषाधानादिति
क्षचित्पाठस्तव प्रायश्चित्तविधिवैफल्यानापादको विशेषो न कश्चि-
त्प्रायश्चित्तेनाधीयत इत्यर्थः । अनिच्छतोऽपीति । ननु प्रायश्चि-
त्ताचरणदुःखं ब्रह्महत्यादिफलमितज्ञानजनन एव प्रायश्चित्त-
विधेरूपयोगः अन्यथा तज्जन्यदुःखाङ्गाने तत्र निहत्तिर्न स्यात् ।
मैवम् । ब्राह्मणं न हन्यादिति निषेधविधिरेव निष्पत्तेः सिद्धा-
वात् । प्रायश्चित्तविधिना तादृशदुःखरूपस्या फलत्वेनाबोधनात् ।

विषुभुरणादिरूपप्रायश्चित्ते दुःखाशुत्पत्तेष्वेति भावः । ननु वक्षा-
माणमनुमानमप्यक्षतप्रायश्चित्तानां कर्मणां भोगैकनाश्यत्वे मान-
मस्ति तदुक्त्वा किमित्यागम उपन्यस्त इत्यत आह । अत्वेति ।

ननु—

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्यमात्करुत” (१)
 इति विपच्चे ऽपि स्मृतिरस्ति तत्कथं निर्णयो भविष्यती-
 त्यत आह । अन्यसुखेति । [५०२] स्यादप्येवं “यदि-
 नाभुक्त”मित्यादिस्मृतेरनुग्राहको न्यायो न स्यात् ।
 अस्ति च तथा । तथा च प्रयोगः विवादाध्यामितानि
 कर्माणि भोगादेव चौयन्ते अचौर्गप्रायश्चित्तकर्म-
 लात् आरब्धशरोगकर्मवत् । न चास्याऽगमविरोधः
 तस्यागमान्तरविरोधेनानिर्णयिकत्वादित्यर्थः ।

न चौत्मर्गसिद्धायाः स्मृतेरसति वाधके ऽन्यथाभावो
 युज्यते इत्याशयवानाह । औत्मर्गिकस्येति । [५०३]

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्यमात् कुरुते तथा”

इत्यागमो भोगं विनैव ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वचौधकोऽस्ती-
 त्यर्थः । ननु “नाभुक्त”मिति स्मृतित एव कर्मणां भोगैकनाश्यत्वे
 ऽवधुते किं विरोधवर्णनेनित्यत आह । नन्विति । विवादाध्या-
 मितानीति यथाश्रुतस्यागमकत्वादाह । स्यादेवमिति । विवादा-
 ध्यामितानीति । अचैवकारःस्मृष्टार्थं इत्येके । भोगाममवहित-
 कारणान्तरव्याहृत्तिपर इत्यन्ये । नन्वौत्मर्गिकत्ववचनं प्रकृत-
 विरोधि औत्मर्गिकत्वस्यैव बाध्यत्वप्रयोजकत्वादित्यत आह । न

(१) भगवद्गाता अ० ४ छो० ३७ ।

नन्—

“भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर” (१)

इति श्रुतौ परिप्रयिन्यां कथमुच्यते । सति बाधक
इति, कथम्भूत तद्विरोधेन स्मृतेनिर्गायकत्वं अनुमाना-
नुग्रहोऽपीत्यत आह । क्षीयन्त इति : [५०४]

चेति । कथं चेति । श्रुतेः स्मृत्युपजीव्यतया बलवत्वात्तद्विरोधेन
स्मृत्यपामास्यादितिभावः ।

नन्देकेनागमेनागमान्तरप्रतिरोधवदगुमानस्यापि प्रतिरोधी-
ऽस्तु, एकेनैव भूयसामपि प्रतिबन्धात् गमकतौपयिकरूपस्यैव
बलतया भूयस्वस्याऽबलवत्वात् । नैशमेनो व्यपोहतीत्यादिस्मृतेः
सम्योपासननाश्यकर्मभिः कौर्तननाश्यकर्मभिश्च व्यभिचारः ज्ञानस्य
प्रायश्चित्ततुल्यत्वेनाप्रयोजकत्वं शश्वद्वितनाश्यकानाश्यत्वं चोपाधिः
प्रायश्चित्पदस्य भोगान्यादृष्टनाशकपरत्वे च तत्त्वज्ञानस्यापि
भोगान्यादृष्टनाशकत्वेन इतोरसिद्धिः । अथ कायव्युहादिना
दृष्टभोगेनैव कर्मचायस्य कथच्छिदुपपत्ती न तत्त्वज्ञानस्य साक्षा-
त्वाशकत्वमत्यन्तादृष्टं कल्पयते । न । आगमिकत्वेन तस्याकल्प-
नात् । तद्वागमस्य तात्पर्यं न कल्पयत इति चेत् सत्यं
योग्यसाकाशसक्तिहितान्वितार्थपरत्वस्य व्युत्पत्तिकाल एव क्लृप-

(१) शुखकोणनिष्ठ । २ । २ । ६ ।

न हीयं श्रुतिरदत्तफलानामेव कर्मणां तत्त्वज्ञानात् ज्ञयमाह, किन्तु ज्ञयमाचं, तत्त्वोपभोगेनापि भवन्न किञ्चिद्विरुद्गम्योति भावः ।

त्वात् । भागव्यापारहारैव कर्मनाशक्त्वे ज्ञानस्यास्त्विति चेत् । न । तद्विर्भावेनेव सामयोत्त्वे क्लृप्ते तदधिकप्रवेशस्य तदग्राहकमानविरुद्धत्वात् । न च तावदेवास्य चिरमिति श्रुतिबलादवान्तरजात्यादिकल्पनया तदुपपादनीयम् । श्रुतेः कर्मणां भोगेकनाश्यत्वप्रतिपादकत्वाभावात् । शेषादिना च पूरणे तत्प्रतिपादकत्वे मानाभावात् । अथ ज्ञानान्वितः सर्वकर्मणीषीति सर्वपदस्याकृतप्रधानाङ्गापूर्वपरत्वं अन्यथापि तंस्य कर्ममात्रपरत्वे कार्यापरत्वाभावादिति भिन्नविषयत्वादागमस्य न बाधकत्वम् । न हि तेषां प्रायश्चित्तं नाशक विहितैकदेशत्वात् । न फलं तदजननात् । नापि न नश्यन्त्वेव उत्पत्तिविरोधात् । अनिर्मीक्षापाताच्च । नाशकान्तरस्य चाकृपत्वादिति । तत्र । प्रधानापूर्वार्थतया क्लृप्तानां तेषां तदनुत्पादे तत्क्षमयासिष्ठेः । सामान्यतस्तत्कल्पने इपि विशेषस्यासिष्ठौ तदसिद्धिरेव । अथ भम्मसात्यदस्य लाङ्गूलिकत्वेन यथा वङ्गेः परम्परया भम्म तथा ज्ञानात् परम्परया कर्मक्षयः प्रतीयते । एवं च परम्पराघटको भोग एवाच्यत कर्मनाशकत्वे ज्ञानस्यानाशकत्वेन क्लृपत्वादित्यबाधे सम्भवति न बाधकत्वना प्रायश्चित्तविधिरनन्यथासिद्धत्वात्तद्वाधोऽस्त्विति भत्तम् । तत्र । कर्मणो भोगनाशत्वे ज्ञानस्यानाशकत्वापत्तेः । न हि

४८० सटीकन्यायवाच्चिकतात्पर्यपरिशुद्धौ [अ. १ आ. १

देहेषूपभोगो—देहोपभोगः । अपि च विपरीता-
ऽपि श्रुतिर्विद्यत इत्याह । तावदेवति । [५०५] अस्य-
तत्त्वसाक्षात्कारवतः । तावदेव चिरं-विलम्बः । यावद्ग्र
विमोक्ष-उपात्तकर्मणः सकाशात्पलोपभोगेन । अथ-
तस्मिन् सति । सम्पृतस्यते-कैवल्येनत्यर्थः । “भोगेन
त्वितरे क्षपयित्वा” इतिवाक्यशंशात् ।

ननु भोगेन प्रक्षयोऽनुपपद्म एव, कर्मराशीरनन्त-
तयाऽनियतविपाकसमयतया चेत्यत आह । योग-

भोगस्तत्त्वज्ञानव्यापारः भोगमात्रस्येव कर्मनाशकत्वे सामर्थ्यान्न
नाशककोट्ठा ज्ञानस्यात्मर्भावः व्यभिचारात् । तस्माल्कर्मप्राग-
भावामहत्तिर्कर्मनाशे युगपद्मोर्ग वा न व्यभिचार इत्यबाधार्थं
भोग एव तद्वापारः कल्पते । अत एवानुमाने ऽपि नागमबाधा-
प्रयोजकत्वनाव्युपाधिः श्रुतिवाक्यग्रेष च न मानाभावः । उत्पन्न-
तत्वज्ञानव्यापवर्गो विलम्बस्योक्तस्यापपादनार्थमुक्तरोत्या भोगस्यै-
वाक्षिपात् । उपनिषदि श्रूयत एव वाक्यग्रेषः टोकाकृता ऽनभि-
धानमात्रान्न तदभाव इत्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः ॥

श्रुताविति । “श्रुतिस्मृतिविरोधे हि श्रुतिर्व बलीयस्ती” श्रुति-
स्तदुपर्जाव्यत्वादित्यर्थः । देहस्यवोपभोक्तृत्वमिति भ्रमनिरासायाह
देहेष्विति । सति मसर्मी ।

ननु तत्त्वज्ञानवत्त्वं ताटशत्वं तत्त्वं स्वपदोपात्तमिवेति ताटश

ज्ञाति । [५०६] उक्तं-आदिवाक्ये । शङ्खते । न
चेति । [५०७]

अथमाशयः—यदि तावल्कर्मणामेवायं महिमा,
यदेकदैव नानाविधदेहाद्यनेकव्यापारैस्तैरुपभोगः
साध्यः ? किं योगप्रभावपरिकल्पनया । अथ नैष
महिमा तेषां ? तथापि क्व योगप्रभावस्योपयोगः
नहीश्वरोऽपि कर्मणां स्वभावं विपर्यासयितुमर्हति ।
तस्मात् स्वप्रतिभया कल्पनीयमेतत् । एवं चेद्वरम-
दत्तफलान्येव योगप्रभावात् ज्ञायन्त द्रुति कल्पतां
लाघवायेति । परिहरति । दृष्टानुसारेणेति । [५०१०]

प्रमाणानुसारेण यथाज्ञुपभोगादेव कर्मणां ज्ञयः
देहादिषु सत्त्वेव भोगो लब्धवृत्तिभिरेव कर्मभिर्देहादि-
सम्भवः, सहकारिलाभ एव तेषां वृत्तिलाभः, ते च
सहकारिणः क्वचित्फलोन्नेयाः यथा युगपदनेकेन्द्रिय-
ग्रहे, क्वचिदागमगम्या यथा वासुदेवसौभरिग्रभृतीनां
काययौगपद्य द्रुति सर्वत्र प्रमाणामस्ति, नैवमनुपभुक्त-
कर्मज्ञये । यथा च महाप्रलये सर्वकर्मणामेकदैव
वृत्तिनिरोध आगमप्रामाण्यादाख्यीयते तथा योगर्द्धि-
काले ऽपि सर्वेषां वृत्तिलाभ आख्येय आगमप्रामाण्या-

देवेति न किञ्चित् स्वप्रतिभां मात्रे ग कल्पितमित्यर्थः ।
तादृशस्थ मुनिरप्यरनिःश्रेयसवानित्यर्थः । किमतो
यद्येवमित्यत आह । इति न वातपुच्छीयमिति । [५०।११]

अथ परं निःश्रेयसं कौटुशमित्यत आह । पर-
न्त्विति । [५०।१२] इत्युपपन्नं निःश्रेयसदैविध्यमिति [५०।१५]
पूर्वपञ्चनिराकरणायेतिशेषः । न सुखदुःखतया मनुते
रागद्वेषप्रसवहेतुत्वाभावादित्यर्थः ।

न द्विस्ति सम्भवो न तव लृप्यति तत्र तस्य सुखं
यादृशमज्ञानिनस्तुषाजनकं, न यद्द्वेष्टि तत्र तस्य
दुःखमिति यादृशमज्ञानिनो हेषजनकमित्यर्थः । उक्तं
तात्पर्यमञ्चरार्थैकार्तुं समर्थितमेव शङ्कते । स्यादेत-
दिति । [५०।१६]

इति व्यर्थमित्यत आह । अपरेति । ननु निःश्रेयसदैविध्यं नाच
सूक्ष्मार्थं इति तदुपपादनमनुपयुक्तमित्यत आह । पूर्वपञ्चेति । ननु
सर्वज्ञः सुखदुःखे न तु तत्त्वया जानातीति विरोध इत्यत आह
रागेति । स्वरागाद्युत्पादकतया न मनुत इत्यर्थः । ननु लृष्णाया
अभावे इपि सुखं सुखमिवेत्यत आह । यादृशमिति ।

उक्तमिति । तादृशस्थ मुनिः शास्त्रस्थ प्रणेतेत्यनेन ।

ननु कर्मसामर्थ्यादेव भोगमङ्गावात् किं तदर्थकेन यद्वेनेत्यत

उपभोगप्रथल आस्थीयो मोक्षाय लरमाणेनापि
कायव्यूहादाविति शेषः । यस्तु न लरते यदा भविता
कर्मक्षयस्तदा भविता मोक्षः किन्त्वरया ? प्राप्ता ताव-
न्निरपाया भूमिरिति समर्थितहृदयस्तस्य तु निःश्रेयस-
हृदययौगपद्यशङ्कापि नालौतिभावः ।

(इति परापरयोर्निःश्रेयसयोः साक्षात्परम्परया
च तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वकथनम् ।)

नन्वेतावतैव सर्वं सुस्थं किमुत्तरप्रबन्धेनेत्यत
आह । तदेवमर्थगतिमिति । [५११]

मिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तीनां-प्रवाहरूपाणामिति बोह-
आह । मोक्षायेति । यद्यपि लरमाणस्यापि कायव्यूहतो भोगा-
कर्मक्षये सत्येव मोक्ष इति न ततो विशेष उक्तः तथापि
क्रमिकभोगात्कर्मक्षयमभिप्रेत्योक्तम् । यस्त्विति ।

(इति परापरनिःश्रेयसयोः साक्षात्परम्परया च तत्त्व-
ज्ञानस्य हेतुत्वकथनम् ।)

नगु संसारे इपि मिथ्याज्ञानाद्युच्छिदेन ततो जीवन्तुलौ विशेषः
सादित्वत आह । प्रवाहरूपाणामिति । कारणरूपा-धर्माधर्म-

व्यम् । प्रहतिस्थानं कारणरूपा ग्राहा, कार्यरूपाया
अनुच्छेदात् । जन्मदुःखयोः प्रवाहरूपयोरुच्छेदक्रमो
नास्ति । कुतः ? पूर्वीपात्तस्येति । [५१५] मूलानुच्छेदा
दित्यर्थः ।

आगामिवार्त्तिकविरोधं परिहरन्नाह । इदंच्चेति । [५१७] ।

यद्यपि दुःखादीनामेकार्थसमवायलक्षणोऽपि योगः
सम्भवति, तथापि शरीरादर्जन्मनः स नास्ति, कार्यका-
रणभावस्तु तस्यापौति स एव ग्राह्य इत्याह । योग्यत-

हेतुप्रयत्नरूपा । कार्यरूपा-धर्माधर्मात्मिका । ननु जन्मदुःखो-
च्छेदक्रमो नास्तीति साध्ये यथोक्तो हेतुरपच्चधर्म इत्यत आह ।
कुत इति । तथा च योगी तत्त्वमात्रालाकाले जन्मादिप्रागभाव-
वान् धर्माधर्मवत्त्वात् इत्यर्थः ।

स नास्तीति । एकनिहत्तावन्यनिवृत्त्युपयोगीति शेषः, कार्य-
कारणभावस्यैव तथात्वात् । वस्तुतस्वात्मनो जन्म निषिद्धते तत्त्वा-
त्मनो मनसा संयोग इति तस्याप्येकार्थसमवायोऽस्येवेति भावः ।
योग्यतयेति । इतरेतरयोगइन्द्रे पदार्थानां साहित्यमेकधर्मात्मयरूपं
प्रतीयते तच्चेकनिहत्तावन्यनिवृत्त्युपयोगी कार्यकारणभाव एवे-
त्यर्थः । यद्यपि व्याप्यव्याप्तकभावोऽपि सम्बन्धस्तावशो भवत्येव
न च कार्यकारणभाव एव तस्याप्यपजीव इति स एवोक्त इति
वाचम् । तदभावेऽपि रूपरसयोर्वासेः । तथापि प्रकृते दुःखादीना-

"Nirukta, (2nd Edition) Vol. I, Fasc. 1 @ Rs. 1-4	1	1	1	1	1
*Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ 1/- each	3	2			
Nityācārapadidhatib, Fasc. 1-7 @ 1/- each	4	6			
Nityācārapadidipa Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-4, @ 1/- each	7	8			
Nyayabindūlikā, Fasc. 1 @ 1/- each	10	10			
"Nyāya Kuṭamīśhali Prakarana Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/- each	1	14			
Nyaya Vartika Tatparya Paricchedi, Fasc. 1-2 @ 1/- each	1	4			
Nyayasāraḥ	2	0			
Padumāvatī, Fasc. 1-6 @ 2/- each	10	0			
Prakṛita-Paṭugālām, Fasc. 1-7 @ 1/- each	4	8			
Parīgara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-8 @ 1/- each	13	14			
Parācara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0			
Prajñāsāṅkha Sūtra	1	0			
*Panditacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3	12			
ṛnavam, Fasc. 1-3	3	12			
Middhanta Manjari, Fasc. 1	0	10			
Jarsana-Saṃuccaya, Fasc. 1-2 @ 1/- each	1	4			
amarāiceca Kaha Fasc. 1-5, @ 1/- each	3	2			
Añkhyā Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ 1/- each	2	3			
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0			
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10			
Śrāddha Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ 1/- each	3	12			
Śuṣruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0			
Suddhikauṇḍali, Fasc. 1-4 @ 1/- each	2	8			
Sundaranandam Kavyam	1	0			
Suryya Siddhānta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each	2	3			
Syāmīka Sastra	1	0			
*Taittreyī Brahmana, Fasc. 11-25 @ 1/10/- each	9	6			
*Taitteriyā Saṃhitā, Fasc. 27-45 @ 1/10/- each	11	14			
Tantrā Brahmana, Fasc. 10-19 @ 1/10/- each	6	4			
Tantra Vārtēka (English) Fasc. 1-10 @ 1/4/- each	12	8			
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. VI, Fasc. 1-12 @ 1/10/- each	23	12			
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. I, Fc. 1, @ 1/- each	4	3			
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc. 1-5, @ 1/10/- each	3	2			
Tattvārthaḍhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ 1/10/- each	1	14			
Tirthacintamoni, Fasc. 1-3, @ 1/10/- each	1	14			
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ 1/10/- each	1	11			
Tul'sī Satsai, Fasc. 1-5 @ 1/10/- each	3	2			
*Upamita-blava-prapathēkathā, Fasc. 1-2, 5 13 @ 1/10/- each	6	14			
Uvāśagandasaṭ, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	6	0			
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ 1/10/-	0	10			
Varṣa Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ 1/10/- each	3	12			
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ 1/10/- each	6	14			
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol. II, Fasc. 1 @ 1/10/- each	5	10			
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/-	5	0			
Vividharatnākara, Fasc. 1-7 @ 1/10/- each	4	3			
Vṛghat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ 1/10/- each	3	12			
Yogaśāstra, Fasc. 1-3	3	12			
Tibetan Series.					
Āmarkoṣha	2	0			
sudhastotrasaṅgraha, Vol. I	2	0			
Lower Ladakhī version of Kārsasaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0			
Jayayabdin of Dharmakīrti, Fasc. 1	1	0			
Jag-dam Śhi Tīj, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0			
Rtoge brjod dpag hhkri Śhi (Tib. & Sans. Avadāśa Kalpalatā Vol. I, Fasc. 1-10 ; Vol. II, Fasc. 1-10 @ 1/- each	20	0			
Shé-r-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/- each	14	0			
Arabic and Persian Series.					
aqil-i-Salih, or Shan Jahan Nawah	2	0			
Mugaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0			
Aṣ-ṣa-n-Ākbarnāmah, Fas. 1-22 @ 1/8/- each	33	0			
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/- each	22	0			
Ākbarnāmah, with Index, Fase 1-37 @ 1/8/- each	55	8			
Ākbarnāmah, English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7, Vol. III, Fasc. 1-4 @ 1/4/- each	21	4			
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ 1/10/-	0	10			
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ 1/10/- each	5	10			
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2	0			

*The other fasciculi of these works are out of stock and cannot be supplied.

Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal.			
Fasc. 1-3 @ 1/- each	Rs. 3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/- each	31	8
Faras Nama, of Hashini	1	0
Dittò of Zabardast Khan	1	0
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/- each	21	0
Fihrist-i-Tusi, or, Tusi's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Gulriz	2	0
Hadiqatu'L Haqqat, (Text & Eng.)	3	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asmān, History of the Persian Massawī, Fasc. 1 @ 1/- each	0	12
History of the Calipha, (English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	7	8
Iqlānahā-i-Jahāngiri, Fasc. 1-3 @ 1/- each	1	14
Iqbāb, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Mā'āgir-i-Kahīmī, Part I, Fasc. 1-8 @ 2/- each	6	0
Mā'āgir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-9 ; Vol III, 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/- each	35	0
Ditto (Eng) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/- each	2	8
Memoirs of Tahmasp	1	0
Marhamu'L Ilāi'L-Mu'Dila Fasc. 1-2	2	0
Muntakhabut-tawārikh, Fasc. 1-15 @ 1/- each	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/- each	16	0
Muntakhabut-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 1/- each	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1-2 @ 1/- each	1	0
Nukhbatu'l-Fikr, Fasc. 1 @ 1/-	0	10
Nigāmī's Khiradnāmāh-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 1/- each	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	1	0
Qawaniñu's-Sayyad of Khuda Yar Khan Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāsū-s-Salṭātīn, Fasc. 1-5 @ 1/- each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	5	0
Shah Alam Nama	1	14
Taqhkira-i-khughnavīšān	1	0
Tubquāt-i-Nāṣri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tarīkh-i-Firuz Shahi of Ziyād-din Barni Fasc. 1-7 @ 1/- each	4	6
Tarīkh-i-Firuzshahi, of Shams-i-Sirāz Aif, Fasc. 1-6 @ 1/- each	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/- each	3	0
The Mabani 'L Lughat : A Grammar of the Turki Language in Persian	1	8
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Wis-o-Rāmin, Fasc. 1-5 @ 1/- each	3	2
Zafarnāmāh, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 1/- each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XX @ 10/- each 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ 1/- per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/- per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members
4. N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
5. Journal and Proceedings, N. S., 1905. to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
6. Memoirs, 1905. to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members
7. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 3 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/- each ... 18 0
10. Kaçmiraçabdāmṭa, Parts I & II @ 1/8/- ... 3 0
11. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/- each 34 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer"

प्र. १ सू. २]

त्रिद्वचौपकरणम् ।

३८५

येति । [४११] कारणस्य* पूर्ववर्त्तिं युज्यत इत्यत
आह । अत्र चेति । [४११]

उत्तरस्यानन्तरं च पूर्वमेव स्यान्न च पूर्वं कार्यमित्यत
आह । तदनन्तरत्वं चेति । [४११]

अव्यवहित-मव्यवधानं, तेनादौ पाठोऽव्यवहितादि-
पाठः । मिथ्याज्ञाने कारणे तत्कार्या दोषा-अव्यवधाने-
नैवादौ पठिता इति श्रेष्ठः ।

कार्यकारणभावेनैव त्रिपञ्चबाधकेन व्याप्तिर्गृह्णत इति भ एवोक्तः ।
अर्थापेचयोन्तरलपरित्यागे हेतुमाह । कारणस्य हीति । कारणस्य
कार्यापेचया पूर्वत्वान्नोन्तरलमित्यर्थः ।

उत्तरस्येति । अर्थापेचयोन्तरस्यानन्तरं पूर्वं स्यान्न च कारण-
त्यर्वं कार्यमित्यर्थः ।

अव्यवहितस्यादिपाठ इति पष्ठौसमासे मिथ्याज्ञानस्यात्प्रव्य-
वहिता तत्कार्या प्रवृत्तिरपि तथा, तत्कार्यं जन्मायि, आदौ च
तत्पाठोऽप्यस्तौति नापेचिन्तार्थप्राप्तिरित्यन्यथा व्याचष्टे । अव्यवहित-
मिति । तेनेति । अव्यवधानस्य पाठान्वयेनार्थानन्वयादिति भावः ।
षष्ठौसमासनिषेधमात्रे तात्पर्यादव्यवहितस्यामावार्दिपाठशेतिकर्म-
धारयोऽप्यत्राभिप्रेत इति सम्प्रदायविदः । ननु दःखमिथ्याज्ञाना-
दीनां कार्यकारणभावस्यानादिल्बेन न तेषामागन्तकपाठापेचया-
नन्तरलमित्यत आह । अव्यवधानेनेति ।

* ठोकानुसारेण कारणस्य हीति पाठां युक्तः ।

यथैतत्तथाऽन्यचापौत्यत आह । एवमिति । [५११०]
तेनायमर्थः—दुःखादौनां कार्यकारणभावात्तेषामे-
वोत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपर्वग इति ।

दूषयति । न हौति । [५१११] अपर्वग एकोऽर्थः ।
उत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादिति च पदद्वयं केषा-
मिति, दुःखादौनामिति च पदं किं भवतौति साकाङ्गं,
तस्मादेकवाक्यत्वलक्षणयोगादेकमेवेदं वाक्यमित्यर्थः ।

यदपि वाक्यमेदेन प्रयोजनाधिक्यमभिहितं तदपि
नास्तीत्याह । एकनिवृत्त्येति । ५११

(सूत्रश्च क्रमप्रतिपादकस्त्वं योगविभागनिरासङ्ग ।)

न तु सूत्रे मिथ्याज्ञानस्यैव शेषे पाठात्तत्र च विशेष्याभिधाना-
नातिदेशो युक्तदत्यत आह । यथैतदिति । तथाच न पाठापेक्षया
शेषत्वमपि द्रुक्यान्यत्वं तदिति भावः । योगविभागे मिथ्याज्ञाना-
नामिति षष्ठ्यनन्वयमाग्नुक्य योगविभागलभ्यमर्थं सङ्कलयाह ।
तेनेति । तथा च समाप्ततात्पर्यगोचरसम्बन्धभिव्यत्तर्थमित्य
षष्ठीति भावः । एकवाक्यत्वलक्षणं प्रकृते योजयति । अपर्वग इति ।

नष्टेकवाक्यत्वमिद्दौत्र योगविभागे निरस्ते किमधिकेनेत्यत
आह । यदपौति । न केवलं बाधकं तत्रापि तु बाधकमपि
नास्तीत्येतत्प्रदर्शनार्थमिति भावः ।

(सूत्रश्च क्रमप्रतिपादकस्त्वं योगविभागनिरासङ्ग ।)

सू० दुःखजन्मप्रदत्तिदोषमिथाज्ञानानामुत्तरोत्त-
रापाये तदनलगा^(१)भावादपवर्गः ॥ २ ॥

विश्वतोमुखत्वेऽप्यसन्दिग्धत्वं प्रकरणानुष्टुच्यादिभि-
रित्यविरोधः । सारवत्-प्रयोजनवत् । अनवद्यं-शिष्टा-
नामदुष्ट्रीतिकरम् । प्रक्षतत्वेनास्तोभमिति व्याचष्टे ।
अस्तोभमिति । [५११६]

यथाव्याख्याते विप्रतिपद्यमानं लक्षणान्तरेण बोध-
यति । तथा ज्ञाहरिति । [५११७]

खाघवं वाक्येषु पदक्षतं, पदेषु स्वल्पत्वमक्षरक्षतमि-
त्यपौनरुक्तयम् । एतच्च कार्यकारणभावस्य योगविभागे-
नाभिधीयमानत्वमध्युपगम्योक्तम् । वस्तुतस्तु तेनाऽप्यसौ
हृचनौय एव, न हि योगविभागस्यैतत्सामर्थ्यम्, अपि

सूचलक्षणान्तरप्रदर्शनतात्पर्यमाह । यथेति । विप्रतिपत्तिवौजं
तु यत्पारवदुपपादकवत्तज्ञात्तोभमनधिकं तदुपपादकतयाऽधिक-
आपि वाक्यलादित्यभिमानः । वस्तुतस्तु इतरेतरयुक्तमितरेतरं यदि
दद्वपदमभिधत्ते तदा धवखदिरावित्यच धवयुक्तौ खदिराविति
प्रतीतिः खादित्येकधर्मवलं दद्वपदप्रत्येतत्वं, स चैको धर्मो यदि
कार्यकारणभावोऽपि खात् तदापि दुःखादि कार्यं जन्मादि
कारणमिति न दद्वपदात् प्रव्येतुं शक्यमिति सूचनौयसेवेतिभावः ।

(सूचलक्षणकर्त्तव्यं तात्पर्यशाखानं च ।)

(१) यायादिति या० २ शु० ।

त्वर्याधिक्यस्त्वचनमाचम्, एतच्च विभागेऽपि लभ्यते
इत्याह । इतरेतरेत्यादि । [५११५]

(सूत्रलक्षणकथनं तात्पर्यवाच्यानं च ।)

ननु स्तुते मिथ्याज्ञानमाचमेव श्रूयते, तत्कथमाह
'तचात्मादा'विति, अत आह । यद्यपि सामेति । [५११६]

भाष्यविषयतां वार्त्तिकस्य दर्शयति । तदनेतेति । [५११७] न खलु यथा कुण्डे बदरं संयोगेन, पटे
वा शैङ्कां समवायेनेत्यर्थः ।

ननु न तावत्सत्तामाचेण सारूप्यं भान्तावुपयुज्यते

ननु यद्यपौत्यादिशङ्कका निर्वैज्ञा, ज्ञानस्य विषयनिरूप्यतया
यत्किञ्चिद्विषयप्रदर्शनपरतात् वार्त्तिकस्येत्यत आह । नन्ति ।
ज्ञानस्य विषयनिरूप्यतया विषयसामान्यप्राप्तौ विषयविशेषाभि-
धागस्य विषयान्तरवच्छेदफलकतया व्युत्पत्तिस्त्रिदूतान्तर्वच्छेद-
प्रदर्शनार्थमियं टौकेतिभावः । ननु 'अनेकप्रकारक'भित्यादिवार्त्तिकं
खतञ्चमेवाज्ञा, छतमस्य भाष्यावतारप्रत्येत्यत आह । भाष्येति ।
खतञ्चले कथमिति खोका एवानुपपत्तिरसङ्गता स्थादिति
भाष्यानुपपत्तिः छतेत्यर्थः ।

दृष्टान्तद्वयं समर्थयति । संयोगेनेति । सम्भवप्रकारभेदात्
दृष्टान्तभेद एवेत्यर्थः ।

जपा(वा)कुसुमसन्निधानपरिभूतसितिनि^(१) स्फटिकादा-
वनुपलभ्यमानविशेषस्मरणेऽपि रजतादिविपर्यासाभा-
वात्, तस्मादुपलभ्यमानमेव सारूप्यं तद्देतुरित्याख्येयम्,
तदप्यसङ्गतं सारूप्यस्य भेदाधिष्ठानतया तत्रतिभासने
भेदस्यापि प्रतिभानादभेदारोपानवकाशात्, तस्मात्स-
दसतोः सारूप्याभावादित्याशङ्कैवेयमनुपपन्नेत्यत आह ।
सर्वच हौति । [४११४] न हौदमनेन सहशमिति छत्वा
सारूप्यग्रहणमिति ब्रूमः, किं तर्हि ! रजतादौ योधर्म-
श्चाकच्चिक्यादिरूपलब्धः पूर्वं, स एव तज्जातीयो वा
पुरोवर्त्तन्युपलभ्यते यदि, तदा भान्तिर्नातोऽन्यथेत्यर्थः ।

अन्ययं दर्शयित्वा व्यतिरेकमाह । नहौति । [४११५]
यद्यपि इस्तिमशकादावपि यथाकथञ्चित्सारूप्यम-
स्थेव, तथापि व्यवच्छेदकाधर्मेणानभिभूतं सारूप्यमिहा-
भिप्रेतं, व्यवच्छेदकानभिभूतत्वं च तच नास्तीत्यतः सर्वा-
त्मना वा सारूप्यमेकदेशेन वेत्यादि परास्तं वेदितव्यम् ।

- अनुपलभ्यमानेति । विशेषस्याननुभवेऽपि स्मरणमस्थेवेत्यर्थः ।
सारूप्यत्वेति । तद्विच्चले सति तद्विभूयोधर्मवत्त्वं हि तत्सारूप्यमत-
स्त्वात्मरूपोऽयमिति प्रत्यये तद्वेदस्य विषयत्वात् काभेदारोप इत्यर्थः ।
व्यवच्छेदकानभिभूत इति । व्यावर्त्तकधर्मयहासहस्रतदत्यर्थः ।

शङ्खते । असहश्रेपौति । [५१११]

इदमच विवक्षितं-सारूप्यं ह्यारोयस्यारोपविषयेण
चिन्त्यते ? अन्यथा वा ? अनल्लरेऽतिप्रसङ्गः, प्रबन्धे तु न
तावत्यौतगुणौ शुल्कमुणिनि शङ्खे आरोप्यते पौतं चिर-
विल्वमिदमिति प्रत्ययानुदयात्, नापि शुल्कगुणे पौत-

सारूप्यविभिन्नारार्थमारोप्यारोपविषयौ पौतगुणशङ्खाविति
साधयति । न तावदिति । पौतं चिरविल्वमिति शङ्खद्रव्ये
पौतचिरविल्वद्रव्याभेदारोपे पौतं चिरविल्वं शङ्खं इति प्रत्ययः
स्यात् चैवमित्यर्थः । नयनरञ्जिगतपौतपित्तस्यानभूयमानस्यारोपे
पौतं पित्तं शङ्खं इति प्रत्ययः स्यात् । वस्तुतो नयनरञ्जिगतं
पित्तमेव नास्ति । पुरुषान्तरेणापि तद्यह्यप्रशङ्गात् । गोलके
च चतोऽपि पित्तस्य ग्रहणमेव न सम्भवतीति शङ्खे पौतं
पौतचिरविल्वं वा स्वर्यमाणमारोप्यत इति तथा प्रत्ययः स्यात् ।
ननु दोषवशात्पित्तलेन चिरविल्वलेन चानुपस्थितं पौतलेनैवोप-
स्थितं तद्रव्यमारोप्यत इति तथा प्रत्ययो न स्यात् । अत्राङ्गः—
द्रव्यारोपपचेऽपि न निर्गुणस्य तस्यारोपः, किन्तु पौतगुणविशिष्ट-
स्येति नाग्नहीतविशेषणान्यायाद्गुणारोप एव युक्तः, अपि च द्रव्या-
रोपपचे किं पौतद्रव्यतादात्यारोपस्यसंसर्गरोपो वा ? नाशः
शङ्खलविशेषदर्शने तदसम्भवात् । अथायमारोपो विशेषदर्शने सत्येव
भवति ? तर्हि पौतचिरविल्वोपस्थितौ कदाचित् पौतं चिर-
विल्वं शङ्खं इति प्रतीतिः स्यात्, द्वितीये तु पौतं चिरविल्वं

गुणः शुक्लगुणस्याप्रतिभासनात्, नापि शुक्लत्वसामान्याधिकरणे रूपे स्वलक्षणे पौत्रगुणं आकृष्णप्रतीतौ शुक्लत्वसामान्याऽनवभासे तदाधारस्य रूपस्वलक्षणस्य भासनायोगात्, भासनेऽपि द्रव्यत्वसामानाधिकरणं न

शङ्खेऽलौति प्रतीतिः स्थादिति भावः । शुक्लगुणो ज्ञारोपविषयः शुक्लेन प्रतीयते? स्वरूपमात्रेण वा? आद्यं निराकरोति । शुक्लगुणस्येति । भासमाने वा शुक्लः पौत्र इति प्रत्ययः स्थात् । विशेषदर्शनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । दितीयमाशङ्क्य निराकरोति । नापौति ।

चाचुषेति । आरोपविषयाभाने च नारोप इत्यर्थः । ननु दोषवशाच्चुक्लत्वसामान्याऽभासनेऽपि शुक्लरूपव्यक्तिर्भासते, अन्यथा द्रव्यसाक्षात्कारो न स्थात् द्रव्यविषयकचाचुषसाक्षात्कारस्य तद्रूपविषयलनियमात् पौत्ररूपः शङ्ख इति भ्रमे मौतलमात्रे वाधात्तद्रूपमात्रभासस्थावश्यकतात् । मैवम् । दोषस्थाऽवश्यकतया तद्रूपयुक्तशुक्लायहे ज्यन्त्र दृष्टव्यन्यग्रहण एव तद्वापारः कस्यते । द्रव्यविषयकचाचुषज्ञानस्य तद्रूपाविषयले नाव्यास्त्रिः तद्रूपायहेऽपि योग्यंरूपसञ्जयैव द्रव्यसाक्षात्कारोपपत्तेः, रूपलेनापि प्रकारेण पौत्ररूपमेव भासत इति तदाधाभावस्थासिद्धेरित्यर्थः । भासनेऽपौति । रूपस्वलक्षणभासनेऽपि शङ्खे पौत्रं रूपमिति धौः स्थाचतु पौत्रः शङ्ख इत्यर्थः । न च शुक्लरूपे पौत्रलं प्रथममारोप्य पश्चादैशिक्षारोपात्पौतः शङ्ख इति द्रव्यविशेषक आरोपः स्थादिति

स्यात्, नापि पौत्रत्वसामान्यं शुक्रत्वसामान्याधिकरणे,
तद्विः^(१) तदात्मतया वाऽरोप्येत् ? तत्संसर्गितया वा ?
आच्ये शुक्रत्वसामान्याधारोव्यक्तिः पौत्रत्वसामान्या-
त्मना प्रथमाना न देशकालनियता स्यात्, व्यक्तिर्हि
देशकालनियता न सामान्यं, सा चाप्रथितैव । न च
पौत्रत्वसामान्यमेव शुक्रगुणव्यक्तिरूपेणारोप्यत इति
साम्यतम्, तथा सर्वतः पौत्रत्वं न प्रतीयेत, न हि तस्या-
न्यत् किञ्चिद्भूपमस्ति, येन प्रतीतिपथमवतरेत् । सर्वथा

वाच्यम् । इथं एव पौत्रगुणारोपादुपपत्तावान्तरालिकारोपे
मानाभावात् गौरवाच्चेति भावः ।

आच्य इति । शुक्र इति गुणे पौत्रत्वसामान्यतादाक्ष्यारोपे
शुक्रगुणव्यक्तिर्देशकालनियमो न स्यात् जातेरनियतदेशकालतात्
शुक्रगुणव्यक्तिश्च नियतदेशकालतया भानादिशेषदर्शने मति जाति-
तादाक्ष्यारोपो न स्यादित्यर्थः । अथ न व्यक्तिर्देशकालनियततया
भासते ? तचाह । सा चेति । देशकालान्तरव्यवच्छिन्नरूपाभाने
व्यक्तिरेव न भासेतेत्यारोपविषयाभानादारोप एव न स्यादित्यर्थः ।
तर्हि देशादिनियतभानानुरोधात्पौत्रत्वसामान्य एव शुक्रगुणव्यक्ति-
तादाक्ष्यमारोप्यत इत्यस्त्रियत आह । न च पौत्रत्वसामान्यमेवेति ।
न हीति । जातेरनुगतस्तरूपादन्यत् रूपं नास्येव, येन भासमाना

(१) नदेनदि इति पु. पा. ।

अप्रतीतं च नारोपविषय इत्यसङ्गतिरेवास्य कल्पस्य ।
 संसर्गितया तु सामान्य आरोप्यमाणे शुक्रगुणस्य शुक्र-
 त्वेनैव प्रतीतिः स्यात्, न च पौत्रिमप्रतीतेविषयतार-
 तम्यं स्यात् । सामान्यस्यैकरूपत्वात्, तस्मात्पौत्रिगुणः
 शङ्खे आरोप्यत इति वाच्यं, तथा च गुणगुणिनोः क
 साहश्यवाच्चापौत्र्यर्थः ।

आतिरारोपविषयः स्थादित्यर्थः । अनुगतरूपात्मना च जातेभाने
 अननुगतव्यक्तात्मतारोपे न स्थादिशेषदर्शनादिति भावः । संसर्ग-
 तया लिति । शुक्रगुणव्यक्तौ पौत्रत्वसामान्यसंसर्गरोपे शुक्रगुणव्यक्तेः
 शुक्रत्वेनैव प्रतीतौ विशेषदर्शनात् तच पौत्रत्वसामान्यसंसर्गरोपः ।
 शुक्रे पौत्रत्वमिति प्रत्ययाभावाच्चेत्यर्थः । अथ शुक्रत्वेन सा
 भासते । तचाह । न चेति । गुणकर्मणेरेव तारतम्यं न जाताविति
 तच जात्यारोपे न तारतम्यप्रतीतिः स्थादित्यर्थः । न च तारतम्यं
 जातिविशेषः चोऽपि शुक्रगुणव्यक्तावारोप्यत इति वाच्यम् । तथा
 स्ति रूपविशेषकप्रत्ययापत्तेः । द्रव्यविशेषकारोपात्मरक्ष्यने च
 गौरवमितिभावः । तस्मादिति । न च पौत्रद्रव्यतादात्यारोप
 एव एकं न स्थादिति वाच्यम् । विशेषदर्शनस्थारोपविरोधितात् ।
 नापि साक्षात्कारिविशेषदर्शनस्यैवारोपविरोधितमच च शुक्ररूप-
 व्याप्तया न शङ्खसाक्षात्कार इति कथं नारोप इति वाच्यम् ।
 आरोपविरोधितानमाच्छ्वेवारोपविरोधितात् । दिड्मोहादौ
 च संस्कृतारोपस्य वस्त्रमाणतात् ।

समाधत्ते । न तचापौति [५२१७] न द्वाच पौतगुण
आरोप्योऽपि तुं पौतगुणश्च शङ्खश्चारोपविषयै, संस्तृष्ट-
स्वभावत्वं चारोप्यं, तथा च संस्तृष्टस्वभावभ्यां गुण-
गुणिभ्यामनयोरसंस्तृष्टस्वभावयोः सारूप्यमिह प्रयो-
जकं, उपदर्शितं च तदिति किमप्रयोजकेन् गुणिसारू-
प्येण गुणसारूप्येण वा सता इसता वेत्यर्थः ।

यत्र विशेषादर्शनमेव दोषः तत्र तथा, अत्र च विशेषादर्शन-
स्वेऽपि पित्तमेव दोषः । न च विशेषादर्शनेन तदन्यथासिद्धं,
तस्य तद्वापारलादित्यप्याङ्गः ।

न द्वाचेति । न चाच मानाभावः पौतगुणारोपे विशेषदर्श-
नस्य विरोधित्वात् । संस्तृष्टस्वभावत्वस्य चाऽरोपे तस्य केवलात्यचि-
त्वेन तत्र विशेषदर्शनाभावात् । न चैव शङ्खपौतगुणौ संस्तृष्टा-
विति धौ; स्थादिति वाच्यम् । संसर्गस्य सम्बन्धिकतया तत्त्वरूप-
लेनोपस्थितपदार्थनैव निरूपणात् । अथ संसर्गमात्रं वाऽरोप्यं ?
समवायो वा ? आद्ये कारोपः मंयुक्तसमवायादेः सत्त्वात्, नाक्षयः
शङ्खपौतिमानौ न मिथः समवायिनावितिविशेषदर्शनादिति चेत् ।
न । सम्बन्धन्तरानिरूपितसंसर्गस्यैवारोप्यलात् । उपदर्शितं चेति ।

गतु चासंसर्गायहः खरूपसञ्चेवाऽरोपप्रयोजकः सारूप्यं च ज्ञातं
तत्त्वारोपप्रयोजकम् । अत्राङ्गः—यत्र तादात्प्यारोपः तत्र सारूप्यं
ज्ञातसुपयुक्ते, संसर्गारोपे तु खरूपसदेव प्रयोजकमिति भवत्य- ८
दंसर्गायहे । पि प्रह्लादे सारूप्यं, असम्बन्धस्य यहो यत्र नास्ति तद-

असम्भागहो-वैयधिकरणागहो विषयिणा विषय
मुपलक्ष्यति । तेन व्यधिकरणग्रहणाविषयीकृतत्वं सा-
रूप्यं तयोः, यथा पौत्रिमचिरविल्वयोः तयैव पौत्रिम-
शङ्खोरित्युक्तं भवति । एकेन्द्रियेऽपनौतसम्बन्धिद्य-
विषयं सारूप्यमुपपाद्येन्द्रियदयोपनौतसम्बन्धिद्यविषयं
सारूप्यमुपपादयति । एवं त्वग्निद्येति । [५१११]

न चैवं सति तादात्यस्मे ऽपि भेदाग्रह एव सा-
रूप्यमत्तु कृतं चाकचिक्यादिनेति वाच्यम् । तदन्तरेण
संस्कारानुदोधात् तेन च विना रजतारोपनियमानुप-
पत्तेः, इह तु संस्टृत्वानुभवजनितसंस्कारांदोधो याव-
न्माचेण तावदेवोपयुक्तं, संसर्गस्य च संस्तुज्यमानावेव
गद्यौतासम्भवं गुणगुणिस्त्रहपमेवोक्तमिति । गुणवद्व्यलादिकमेव
सारूप्यं ज्ञातमत्रविवचितमित्याङ्गः । सम्भागहणे शङ्खोऽन्यं
चावर्त्तयति । वैयधिकरणेति । ननु यद्यणाभावो न शङ्खादौ
वर्तत इत्यत आह । विषयिणेति । इन्द्रियदयेति । न च भिन्ने-
श्रियपादायोक्तिकरुदयोः कथमुभयविशेषकः प्रत्यय इति वाच्यम् ।
यावद्विशेषसंसर्गस्याप्रयोजकलात् । अन्यथैकविशेषकप्रत्ययानुदय-
प्रसङ्गात् यावदर्थाभावात् । तावदेवेति । तत्त्वासंसर्गायहः पौत्रि-
मशङ्खोपस्थितिस्तेति दद्यमित्यर्थः ।

ननु पौत्रिमशङ्खयोः प्रत्येकं संसर्गाऽस्त्वेति प्रतीतिरितं न
भमः स्यादित्यत आह । संसर्गस्तेति । संसर्गस्य सम्बन्धिकलेकोप-

विषयः, तै चानुभूयमानावेवेति किं तदुपनायक-
साहश्यान्तरापेक्ष्येति सर्वमवदातम् ।

नन्दयमनुभवक्रमोऽनुभववाधित एवेत्यत आह ।

अतिशैघ्रतयेति । [५१२४]

ननु साहश्यं वेद्गान्तिशैजमुपपादितं तर्हि सर्वं सर्व-
चारोयेत, अस्ति हि केन चित्कास्य चित्कथच्चित्सारूप्य-
मित्यत आह । नेति । [५१२५] एवं द्विचन्द्रेति [५१२६]
तथाविधाऽपेक्षाबुद्धिविषयत्वं द्विचन्द्रभ्रमे, भेदमाचारोपे

ख्यतपरस्यरसाकाङ्गयोरन्योन्यसंसर्गस्तज्ज्ञानविषय इति गोक्रदोष
इत्यर्थः ।

ननु सारूप्यं न तावद्वमे खरूपेणैवोपयुज्यते आरोयोपस्थित्या-
इन्द्रियासिद्धुलात्, प्रतिविमादौ व्यभिचारभंगयाच्च । न आरोय-
स्थारकतया, माषराश्चिक्षमषौमाषादावनुभूयमानारोपे स्मरणानुप-
योगात् आरोयस्य प्रत्यक्षत एवोपस्थितेः, ऋदृष्टादिना संखारो-
द्धोधेनारोयोपस्थितेस्य । न च यत्र इडक्किनिष्ठसारूप्येण रजतं
स्थार्थते रूपान्तरेण च रङ्गं, तत्र इडक्कौ रजतसेवारोयते न रङ्ग-
मतस्तच शारूप्यसुपयुक्तमिति वाच्यम् । तत्र रङ्गव्यावर्त्तकधर्मपरा-
देव तदनारोपोपपत्तेः । तदगेहे तु रङ्गरजतसंशयस्तैव भावात् ।

अचाङ्गः यत्र साचाल्कारिभ्रमे आरोपविषयस्थारोयस्थारकत-
तय सारूप्यग्रह आरोपप्रयोजकः । यद्वा सर्वतादाक्षयारोपे सारूप्य-
ग्रह एवं कोञ्चुपस्थापकः, चा च कोञ्चुपस्थितिः इदं रजतमित्या-

तु नानादिगदेशावयवसम्बन्धः, प्राच्यां प्रतीचौभ्यमे
दक्षिणोत्तरान्धत्वे सति दिक्क्षेव, एवमन्यत्रापि असात-
चक्रभ्यमे मध्यासम्बन्धे सति सर्वदिक्कृसम्बन्धः । आदि-
ग्रहणादगच्छति गतिभ्यमे, वैपरीत्ये च विभागवैपरीत्ये,
अस्थूलेषु स्थूलविभ्यमे तावहेशाङ्कादक्त्व, मसु

दिभ्यमे स्फुरिष्यपा ; माषराश्चिप्रविष्टमष्टौमाषारोपे च माषनिष्ठ-
मारुष्यप्रहजन्यसारुष्यविशिष्टमाषप्रहस्यानुभवरुष्य कारणत्वम् ।

अन्ये तु यत्र सारुष्यमेव दोषलक्षारोप्योपस्थापकतया तदुप-
योगः । यत्र च पित्रादिर्दोषलक्षारोप्योपस्थितिः प्रत्यचादेवेति
न तदुपयोग इत्यपि वदन्ति ।

आदिग्रहणादिति । गतिभ्रमस्य विषयद्वारा वैपरीत्यं गति-
भ्रमवैपरीत्यम्, तेन विपरीतो गतिभ्रम इत्यर्थः । अस्मि हि
नरादावुत्तराभिमुखं गच्छति समौपस्थेषु वृक्षेषु अस्मौ दक्षिणाभि-
मुखं गच्छन्तीति भ्रमः । कविद् गतिवैपरीत्यभ्रम इति पाठः
एतु सुगम एव । यत्र सारुष्यमाह । उत्तरस्थितद्रव्यविभागवत्तं
तत्र यो दक्षिणाभिमुखं गच्छति तस्मापीत्यर्थः । यद्युत्तराभि-
मुखं गच्छता पुरुषेण यह संयोगाभावाद्दक्षिणदिव्यन्तिना यह
विभागो नास्तीति न विभागवत्तं साधर्म्यं, तथापि दक्षिणाभि-
मुखगामिपुरुषविभागवहेशस्थितत्वमेव साधर्म्यमनेनोक्तम् । खक्षी-
योपत्तरदेशसंयोगजनकविभागवत्तमेव च विभागवैपरीत्यम् । कविद-
गच्छति गतिभ्रमे वैपरीत्ये च विभागवैपरीत्ये इति पाठः तत्ता-

दण्डस्य (च) वक्रताभ्यमे तरङ्गः (च) वक्रिमदण्डयोरसंसर्ग-
ग्रह दूत्येवं नेयम् । सर्वच च तत्वाग्रहः सम्भवत इति ।
(इति अमेषु सारथ्यस्य नियतस्त्वोपपादतपूर्वकमात्मनि नास्तितारोपसाधनम्)

इहात्मनो दुःखहेतुत्वेन शरीरेन्द्रियादिवज्जेयत्वमेव
बैड्डैरापादितं—यथा हौन्द्रियादिना विना नात्मा दुःखं
जनयितुमलं तथेन्द्रियादिकमपि तमन्तरेण इति, न हि
निराश्रयं दुःखं नाम, अत आत्मापि हेयस्तदुक्तम्,—

“न तैर्विना दुःखहेतुरात्मा चेतेऽपि तादृशाः ।

निर्दोषं दयमध्येवं वैराग्यं चेत द्वयोस्तत”

इति । तच्चैतदसाधीयः तथा हि-न तावदात्मनो
हानं रोगादिवदिनाशलक्षणं नित्यत्वात्, नापि दन्व-

गच्छति द्रव्ये गतिभ्यमो वैपरीत्यं च गच्छत्येवागतिभ्यमस्त्रे-
त्यर्थः । सारुप्यमाह विभागवैपरीत्ये इति प्रथमाद्विवचनान्म् ।
विभागो वैपरीत्यं च विभागभाव इत्यर्थः । यद्यपि गच्छत्यवशं
विभागस्तथापि यस्यागतिभ्यमस्त्रेन ममं विभागभावो द्रष्टव्यः ।

(इति अमेषु सारथ्यस्य नियतस्त्वोपपादतपूर्वकमात्मनि नास्ति तारोपसाधनम्)

हेयत्वमेवेति । आत्मा हेयः दुःखहेतुत्वाच्छरीरादिवदित्यर्थः ।
तैर्विनेति । शरीरादिकं विनेत्यर्थः । तादृशा इति । आत्मना विना
न दुःखहेतव इत्यर्थः । निर्दोषमिति । दयमपि दुःखसाधनं
निर्दोषम् । स एव न दुःखहेतुरित्यर्थः । ततो-दुःखहेतुत्वा(भावा)त्

शूकदषाङ्गवद्विप्रयोगादिलक्षणं व्यापकत्वात्, नापि
सुतमरणादिवत्प्रतिपत्तिनिरोधलक्षणं स्वसंबेदनत्वा-
दिति वेदान्तिनः । वयं तु ब्रूमः-तड्डि तदा स्याद्यदि
ज्ञातस्य सतोदुःखं प्रत्यात्मनो हेतुत्वं सुतमरणादेरिव ।
न त्वेतदस्ति, किनाम! सत्तामाचेण । तस्मादात्मनो
हेयत्वव्युत्पादनं वैयात्यमाचविजृभितमेतत् । आत्म-
हृष्टेत्तु हेयत्वव्युत्पादनं मनाकृ स(र)दलमित्याशङ्का
निराकरोति नन्विति । [५३७]

अभ्यर्हिततमम्-उपकार्यतमम् । सत्त्वम्-आत्मा ।
‘यद्यपि रागादिनिष्ठिहेतुनैर्गत्यनिदर्शन’मिति गुड-
जिह्विका । वस्तुतस्तु न तावन्नित्यात्माभावदर्शनमाचं
रागादिनिष्ठिहेतुः चार्वाकादौनामेव वैतरागत्प्र-
सङ्गात् । अहङ्कारनिष्ठिहेतुनैर्गत्यदर्शनं तत एव
रागादिनिष्ठिरिति चेत् ! सापि किं शरौरादै ? चेतने
वा ? आद्ये सिङ्गसाधनं शरौरादावहङ्कारस्य मिथ्यात्वात्,

इयोः-शरौरात्मनोर्वैराग्यं-रागभाव इत्यर्थः । व्यापकलादिति ।
व्यापकस्य विभागस्त्वेऽपि संयोगान्तरनैयत्याच्च विप्रयोग इत्यर्थः ।
अच नैरात्यसाक्षात्कार एव संसारबौजमित्यात्मदर्शनविरोधी
निरोध इति न विकल्पितम् । अस्याद्ये निरस्थलात् ।

चार्वाकादौनामिति । अच वादिनां बौद्धादौनां चार्वाकवैत-

तमूलत्वाच्च रागदेषयोः, तन्निवृत्तौ तथेरपि निवृत्ति-
रिति को नामं नाभ्युपैति । न च शरौरादावहङ्कार-
निवृत्तेनित्यात्मदर्शनं विरोधि, किं त्वनुकूलमेव, न हि
शुक्तिकातोरजतं भेदेनाव्यवस्थापयतस्तस्यारजतबुद्धि-
निवृत्तते ।

अथ चेतनविषयैवाहङ्कारनिवृत्तौरागादीनपनय-
तीति विवक्षितम् ? इत्तैवं स्वाकारेऽपौदन्ताव्यवहारिणां
पृथग्जनानां वौतरागत्वप्रसङ्गः न हि ते शरौरादि-
विविक्तमहमिति प्रतियन्ति ।

अथ बाह्याभ्यन्तरविषयतयाऽहङ्कारनिवृत्तिरभिमता ?
सापि किं सर्वथा ज्ञानाभावादैव ? चेतनस्यापौदन्ता-
स्यदत्तादैव वा ? तस्मिन्देव नास्तिताध्यारोपादा ? न
तावदाद्यः अहृष्टित्वप्रसङ्गात् । न चैतत्प्रयत्नश्चेनापि
रागलं न सअतिपश्चमिति भावः । न च शरौरादाविति । नित्या-
त्मनिश्चयेऽपि शरौरादावनित्ये अहन्त्वबुद्धिनिवृत्तेनित्यात्मदर्शनं
निराकृत्य नैरात्पदर्शनादरो न युक्त इत्यर्थः । स्वाकारेऽपौति ।
स्वाकारे-आत्मनि । इदम्ना-शरौरादिलम्, तद्ववहारिणां-शरौरा-
दिक्षेवाहमिति व्यवहरतानित्यर्थः ।

अथेति । वाचां-शरौरादि । आभ्यन्तरं-आत्मा तचोभयचेत्यर्थः ।
इदम्नास्यदलमिति । अचेतनलमित्यर्थः ।

तस्मिन्-चेतने । अहृष्टित्वेति । सर्वथा ज्ञानाभावे नैरात्प-

सिद्धति, यथा यथा हृष्टनिरोधाय यत्क्षया तथा
हृष्टे प्रत्यापन्तेः । न चाहृष्टेरेव रागादयो निवर्त्तन्ते,
युगसङ्ख्यमपि सुन्तस्य पुनर्जागरावस्थायां रागादि-
दर्शनात् ।

नापि द्वितीयः, अहमभावे सतीदमोऽप्यभावात्,
आत्मनि सति परसंज्ञेति त्वयैवोक्तं यतः ।

नापि तृतीयः, ग्रहणाग्रहणयोरुभयोरप्यसम्भवात् ।
यद्यहमास्यदं चेतनो यद्यौतः ! कथं नास्तिताध्या-
रोपः ? न यद्यौतश्चेत्कुच नास्तिताध्यारोपः ? ।

न च प्रथमं ग्रहः पश्चादारोप इति त्वया वक्तुं
शक्यते । न चास्फुरति निषेधे निषेधसम्भवः । स्व-
प्रतिष्ठज्ञानमाचेणेति चेत् ! न, ज्ञानस्य स्वप्रतिष्ठता-
दृष्टेरप्यभावे दृष्ट्यभाव एव स्यादिति भावः । यथायथेति । खात्म-
हृष्टज्ञानं विना तन्निवृत्यर्थं प्रयत्नाभावादित्यर्थः । न चाहृष्टावपि
रागादिनिवृत्तिरिति किं हृष्टनिवृत्येत्यत आह । न चेति । अह-
मभाव इति । चेतनाभावे तदितरात्मकस्येदन्वस्याप्यभावः स्यादि-
त्यर्थः ।

लथा वक्तुमिति । तस्य लन्नते ज्ञानिकत्वादिति भावः ।
खप्रतिष्ठेति । खप्रतिष्ठ-खमाचविषयकम् । तथा च निषेधास्फुर-
णेऽपि ज्ञानस्य यत्खमाचविषयत्वं तदेव नास्तितारोप उच्यत
इत्यर्थः । ज्ञानस्येति । लथाऽऽलयविज्ञानस्य संशारदग्नायामपि

ग्रौव्येऽपि रागादिदर्शनात् । तत्तदहिरुपलब्धविरहे
सतीति चेत् ? तर्हि बहिरुपलब्धविरहे स्वात्मप्रतिष्ठं
ज्ञानं रागादिनिवृत्तिहेतुरित्येवं भूतात्महृष्या किम-
पराहं ? येन तां निरस्य नैरात्म्यहृष्टिरुपादौयते ।
आदासौन्यहृष्टिरेव नैरात्म्यहृष्टिरिति चेत् ? किमै-
दासौन्यम् ? शून्यत्वमिति चेत् ? एवं तर्हि स्वात्महृष्टि-
रपि हृष्टिर्न स्यादित्यहृष्टित्वप्रसङ्गः । अनालम्बनतया
निःसम्बन्धित्वमैदासौन्यमिति चेत् ! तर्हि निरा-
त्मौयताहृष्टिं^(१) वद ? कुतो नैरात्म्यहृष्टिं सुप्त इव
खमात्रविषयकलखौकारादित्यर्थः । तत्तदिति । रूपादिविषयकं
ज्ञानं बहिरुपलब्धः तदभावो न संमारितादग्नायामित्यर्थः ।

तर्हीति । बहिर्विषयकज्ञाननिवृत्तावात्मविषयकज्ञानादपि रा-
गादिनिवृत्तिसम्भवे लभते^१पि तदेवोपादौयतां, किं तदर्थं नैरात्म्य-
हृष्टेत्यर्थः । स्वात्मप्रतिष्ठं-स्वात्मात्रयं तद्विषयमित्यर्थः । शून्यत्वं यदि
विषयस्थोच्यते तदाऽप्रसङ्ग इति बुद्धेः तदाच्यां, तचाह । एवं
तर्हीति । अनालम्बनतया निर्विषयतयेत्यर्थः । तर्हीति । हृष्टिर्न-
र्विषयले तस्या आत्मविषयत्वाभावः परं स्याज्ञ लात्माभावविषयक-
लमित्यात्माभावविषया दृष्टिः^२ नैरात्म्यहृष्टिर्न स्यादित्यर्थः । न च
निरात्मौयताहृष्टिरेव नैरात्म्यहृष्टिरस्त्विति वाच्यम् । तस्या मोक्षो-
पायत्वे मानाभावात् । निर्विषयले तु बुद्धिलब्धाधाताच । न च

(१) निराकरणाहृष्टिम् इति १ शु. पा. १ ।

प्रलपसौति । “एवं प्रेत्यभावाभावज्ञानस्ये” ति परमं निदानमित्यनुष्ठयते । “तथा चे” त्यपि गुडजिङ्काः । वत्सुतत्तु नास्ति कर्म, नास्ति कर्मफलं, नास्ति प्रेत्यभाव, इति—

“यावज्जीवेत्सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरं”

इति व्यायमालम्बमानेन प्राणिवधादनादानादावेव घटितव्यं साधीयश्चैवमस्य कैवल्यमिति । न च सन्तानमादाय प्रेत्यभावादिहृष्टिरुपत्स्यत इति वाच्यम् । तदा हि तमादाय सोपपद्येत, यदि तदृष्टिरनर्थान्विवर्तयेत् अर्थे प्रवर्तयेत् । प्रवृत्तिनिवृत्तौ च सैव दृष्टिः करोति या रागदेषौ प्रस्फुते, तम्भूलत्वात्तयोः, तथाच ताहशौ चणिकात्मसाचात्कार एव नैराक्यदृष्टिरिति वाच्यम् । आत्मानम-प्रतिशब्दधतो न कापि प्रवृत्तिसम्भव इति स्वानुपकार्यत्वज्ञानाग्नोचोपाये तत्त्वज्ञानेऽप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । चणिकलस्य निषेद्यमान-लाहृति भावः ।

यावज्जीवेदिति । न च चणिकात्मसाचात्कारे प्राणिवधादिवाभसुखादिना आत्मन उपकार्यत्वाप्रतिशब्दानादप्रवृत्तिरुपपादा, आत्मनः चणिकलमिष्यते स्वानुपकार्यताप्रतिशब्दानादपवर्गार्थ-प्रस्तुत्यनुपपत्तेहकलादिति भावः ।

ताहृशौति । रागदेषप्रयोजिका सन्तानदृष्टिरित्यर्थः । नास्ति-कलम्-आमुष्मिकफलात्याप्रवर्त्तकलम् । नन्यभर्हिततमता सुखाना-

सन्तानहृषिरपि हेयैव । न ताहशौ चेन्नास्तिकत्वमेव
निर्वाहयेत् ।

तदिदमुक्तम्— “सोऽयं वृश्चिकभियेति । [५३१९]
तस्माद्यः परलोकार्थौ तस्य परलोकिनमात्मानमङ्ग्ने-
क्षत्यैव स्वर्गं प्रपवर्गं वा प्रयत्नः । यत्तु निव्यमात्मानं
नाभ्युपैति तस्य चार्वाकस्येव स्वर्गापवर्गविव नस्तः, कुत-
स्लदर्था प्रवृत्तिरित्याशयवानाह । सेयमिति [५३२०]

यत्तूक्तमात्मानमभ्यर्हितं पश्यन्निति ! सोऽयं कस्य
प्रसङ्गः ? किं सर्वदुःखोपशममुपकारमपश्यतः ? पश्यतो
वा ? आद्यश्चेद्येवमेतत् । न ह्येवम्भूतस्य नैरात्यहृषि-
रप्युपद्यते । न ह्यात्मोच्छेदमेव कश्चिदुपकारत्वेन
मनुते, अपि तु दुःखं जिहासमान आत्मानं जहाति,
आत्मानमनपहाय दुःखस्य हातुमशक्यत्वादिति
मन्यमानं, स्तस्माद् दुःखं^(१)जिहासोः सुखं चोपादातु-
मिष्ठतो नैरात्यहृषेरप्यसम्भव एव, तथा च तथाभूतस्य

मपि स्थादेवात आह । यत्तूक्तमिति । कस्येति । कस्य हतेत्यर्थः ! न
श्चेवमिति । सर्वदुःखोच्छेदमुपकारमपश्यतस्माधननैरात्यहृषेरप्य-
नुपादेयत्वादित्यर्थः । अथात्मोच्छेदस्थोपकारहेतुतया नैरात्यस्य
हृषिष्ठपादेया ? तचाह । न ह्यात्मेति । आत्मानं जह्नामितीच्छा

(१) दुःखमजिहासारिति शु० पा० ।

नैरात्यदर्शिनो नित्यात्मदाशंनो वा तुल्यः संसारः ।
 द्वितीयस्तु कल्पोऽसङ्गत एव, न हि सर्वदुःखोच्चेद-
 मेवोपकारं पश्यति सुखाय तदुपकाराय च घटत इति ।
 सर्वदुःखोच्चेदश्च सुखं चेति विप्रतिपिङ्गमेतत् । एवं (च)
 सर्वदुःखोच्चेदमिष्टति परं चापकरोतीत्येतदप्यसङ्गतम्,
 न हि परापकारः सर्वदुःखोच्चेदनिदानमिति हहि-
 निधायाह । अभ्यर्हितता चेति । [४३१७]

(नैरात्यदृष्टेर्मिष्टाज्ञानत्वानुपादेयत्वकथनम् ।)

सामान्यधर्मोऽइज्ञारास्यदत्वम्- अहमिति कर्तृपद-
 विषयत्वं, अनेन तत्प्रदत्तिनिमित्तस्य कर्तृत्वस्यैकदेश-
 प्रवृत्तेरभावादित्यर्थः । मर्वदुःखोच्चेदस्येति । सुखस्य दुःखानुषङ्ग-
 नियमात् सुखेषि दुःखावश्यभावादित्यर्थः ।

(नैरात्यदृष्टेर्मिष्टाज्ञानत्वानुपादेयत्वकथनम् ।)

न च इज्ञारास्यदत्वं यद्याहन्त्वा अश्यत्वम् ?, तदाऽऽप्येन एव तदिति
 न ग्रूरौरसाधर्म्यम्, अथाहनुद्विविषयत्वम् ?, तदा तस्या भ्रम-
 लेन तदर्थसेवं साधस्यात्तु उपरणात्तमोक्तं स्यादित्यत आह । अह-
 मितीति । अत्राहंशब्दार्थः कर्तृपदेन दर्शितः । कारार्थ इति
 पदेन । ग्रेषेण साक्षार्थ उक्तः । एतस्यापि ग्रूरौरसाधारणं
 नास्त्रीत्यभिप्रेत्याह । अनेनेति । यद्यपि कारकान्तरप्रयोक्तृते षति

सुप्रसन्नयति । तेनायमर्थः— इतरकारकप्रयोक्तृत्वं
बाह्यकारकप्रयोज्यत्वम् हृष्टा भेदाग्रहे सति शरीरादै
कर्तृत्वमारोप्यात्मत्वेन विपर्यस्यतौति तदिदमुक्तम् ।
तां खल्विति । [५१ २५]

(इत्यनात्मनि श्रनेकविधमिष्याज्ञानोपपादनम् ।)

एवं सिद्धं दृत्वा विपर्ययमन्यथाख्यातिरूपमिति
शेषः । सम्प्रति सन्दिहानो विशेषत इति शेषः ।

कारकाप्रयोज्यत्वं न शरीरे, आत्मनैव कारकेण प्रयोज्यमानत्वात्,
तथापि बाह्यकारकप्रयोज्यत्वं शरीरेऽप्यक्षिति कारकसामान्यस्य
बाह्यपदेन सङ्कोचितलादेकदेशं साधर्म्यमुपलब्धयतौर्यः । किमतो
यद्येवमित्यत आह । तेनेति । यद्यपि कर्तृत्वारोपपूर्वकमात्मत्वेन
विपर्यतौत्यत्र न मानं तथाएवमपि कदाचित्सम्भवतौत्येतप्रदर्शन-
परोऽयं यन्यः ।

ननु टौकाळता दक्षाद्याधारतामारोपेत्युक्तमिति तदिरोध
इत्यत आह । तदिदमिति । ज्ञानेक्षाहतिमत्वं कर्तृत्वमितीक्षा-
द्यारोपः कर्तृत्वारोप एवेति न तदिरोध इत्यर्थः ।

(इत्यनात्मनि श्रनेकविधमिष्याज्ञानोपपादनम् ।)

ननु विपर्यये धर्मिष्ठेव न विवादः, प्रकार एव तदिवादादि-
त्यत आह । अन्यथाख्यातौति । तथापि विपर्ययरूप एव सन्देश
इत्यत आह । विशेषत इति ।

ननु स्थाणावेवायं मम चौरप्रत्ययोदृत्त इत्यागोपा-

परीक्षकविप्रतिपत्तिपदनिराकार्यां शङ्खामाह । नन्विति ।
 साकारस्थातौ संशयः-गुक्तिगतलेन भासमानो रजतलादिज्ञान-
 वृत्तिर्न वा ?, अस्तथातौ संशयः-भ्रमस्य तादात्यांशे असद्विषयत्व-
 पञ्चे असद्विषयकमिदं रजतमिति ज्ञानं स्वातिरिक्षप्रमेयविषयकं
 न वा ? न चेत् विषयके (?) घटादौ प्रसिद्धम् । भ्रमस्य सन्माचविषय-
 कलपञ्चे नित्यद्रव्याविषयकोऽयं भ्रमो विशेषणान्यकेवलान्वयत्यन्ना-
 भावाप्रतियोगिमाचविषयको न वा ? अच सन्धिपि भासतामित्यर्था-
 न्नरत्वारणाथ माचपदम् । एवं चाकाशज्ञानेऽप्याकाशलादेः केव-
 लान्वयत्यन्नाभावाप्रतियोगिनो भानाच्चावार्थस्यासिद्धिः स्थादिति
 विशेषणान्वेति विशेषणम् । तत्र केवलान्वयत्यन्नाभावाप्रतियोगिनो
 विशेषणस्यैवाकाशलस्य भानात् । यदा नित्यद्रव्याविषयमिदं
 रजतमिति ज्ञानं विशेषणान्यवासञ्चप्रतियोगिकात्यन्नाभूवान्यात्य-
 न्नभावाप्रतियोग्यत्यन्नाभावप्रतियोगिमाचस्वातिरिक्षप्रमेयातिरिक्ष-
 विषयकं न वा । इदमेव च केवलान्वयत्यन्नाभावस्योच्चते । अच
 पटे घटाकाशात्यन्नाभावौ नेति प्रतीतेराकाशात्यन्नाभावस्यापि
 व्यासञ्चप्रतियोगिकात्यन्नाभावप्रतियोगिलाद्वितीयं विशेषणम् ।
 तदनभ्युपगमे लदेयमेव । अच नित्यद्रव्यविषयकभ्रमसाधाप्तिर्न दोषः
 एकदेशविप्रतिपत्तावपि तत्रासत्रव्यातिरिक्षद्वौ भ्रमान्तरेण सदस-
 दिषयकलसंशयोदयात् । यदा नित्यद्रव्यभ्रमसाधारणः संशयः-भ्रम-
 विषयत्वं प्रमाविषयत्वव्यायं न वा ? न चेत्याकाशादौ प्रसिद्धं

खाङ्गनं प्रसिद्धमिति तद्व संशय एव नास्तीत्यत
आइ । परीक्षकाणामिति । [५११०]

(इति विषये विप्रतिपत्तिनिरूपणम् ।)

आकाशस्थानधिकरणलेन नियतसामानाधिकरणरूपया पत्त्वा
तत्त्वाभानात् । अनिर्वचनीयखातौ संशयः-भ्रमज्ञानं इष्टमाचनिवे-
चनविषयविषयकं न वा ? तत्र खातिनिर्वचनानि सम्यस्ति न वा ?
अख्यात्यन्यथाख्यात्योः संशयः-ज्ञानत्वं विशेषादृत्तिप्रकारावच्छिद्ध-
वृत्ति न वेति सामान्यतः, न चाप्रसिद्धिः भेदाग्रहकारिताथा
रजतलेन पुरोवर्त्तिनमिच्छामौत्यत्वेच्छायां विशेषादृत्तिना रजत-
त्वेनावच्छेदात् । विश्रिय तु रजतेच्छाजन्यगुक्तिविषयकप्रदृत्तिजनकं
रजतज्ञानं गुक्तिविषयकं न वा ? तादृशमिदं ज्ञानं वा रजतत्व-
प्रकारकं न वा ? न चाद्ये स्मरणविशिष्टज्ञानयोः पञ्चले बाधाअ-
यासिद्धौ, तादृशरजतज्ञानलेनोभयसाधारणेनोभयसिद्धेन पञ्चलात् ।
सवक्त्तिनिर्वक्त्तिसाधारणेभयसिद्धेन पर्वतलेनेव पर्वतस्य । अन्यथा
साधतदभावावाहाय पञ्चापचविकल्पेऽनुमानमाचोच्छेदापत्तेति
सहृपः ।

(इति विषये विप्रतिपत्तिनिरूपणम् ।)

प्रतिपत्तुः प्रत्ययात्-प्रत्यतव्यात् । अव्यतिरेकात्-अभेदादित्यर्थः ।

नन्विदं रजतमित्यच दद्यं प्रतिभाति ज्ञानस्यात्मा
पुरोवर्त्ति द्रव्यञ्च, तच पुरोवर्त्तिनो रजतत्वे प्रतिषेष्टे
ऽर्थादापद्यते ज्ञानस्येति, तदन्येषां तु प्रतिपत्त्यना-
रोहाइव नावकाशः, तत्किमुच्यते तत्त्विषेधो वणिग्वौ-
श्यादावित्यत आह । आन्तरत्वं त्वस्याऽनुपत्त्यञ्चरं
कुतस्यम् । [५७।१४]

यद्दि यस्य कदाचिद्वगतं तदन्यच प्रतिषेधे पारि-

नमु न्यायदर्शने प्रत्ययस्याहंप्रत्ययविषयलाभावात् प्रतिपत्तुः
प्रत्येतव्यादव्यतिरेकाभावादहमिति प्रत्ययो न स्यादित्यत आह ।
प्रथेतव्यादिति । प्रत्येतव्यलम्बुभयसाधारणं तन्मते स्वप्रकाशलेन
प्रत्ययस्यैव प्रत्येतव्यलादिति भावः । व्यतिरेकः संसर्गमुभाव इति
भ्रमनिवारणायाह । अभेदादिति । टौकायां ‘ज्ञानाकारता पुनरस्य’
इति वाधकप्रत्ययोवेतिपचः शङ्कितः । तच ‘ज्ञानाकारते’ति टौका-
नेदं रजतमिति वाधकप्रत्ययः पुरोवर्त्तिनो रजताकारतामाचं
षिषेधति, न तु ज्ञानस्य रजताकारतां दर्शयतीत्यर्थः । टौकायां
पुरोवर्त्तिलनिषेधादित्यनेनात्मानेनेति पचः शङ्कितः । नन्व-
नुपत्त्यञ्चरं इति व्यर्थम्, उपलब्धचरत्वेऽपि तस्य ज्ञानस्य
रजताकारलाभिष्ठूः, परोक्तार्थापत्त्वावन्यथासिद्धेत्कलादित्यत आह
नचिदमिति । तचेति । यत्र तत्कदाचिद्वगतमित्यर्थः । न त्विति ।

शेष्यात्तच गम्यते, न तु प्रतीतिपदमवतौर्णयोरन्य-
तरच प्रतिषेधे पारिशेष्यादितरचासम्भावितमपि, तथा-
सति नेदं रजतमिति शुक्तिकायां रजतत्वप्रतिषेधः
तदेकज्ञानसंसर्गिणो भूतलादेवपि रजतत्वं विद्यात्,
न चैवम्, तत्कस्य हेतोः ! तस्य रजतत्वं कदाचिदपि
नोपलब्धं यतः, तथा स्वात्मनोपि रजतात्मत्वं न कस्य
चिदुपलब्धिगोचरः कदाचित्क्षम्येऽपि । अथ हृष्टमेव
सत्यरजतज्ञाने रजताकारत्वमात्मन इत्याशयः ?, सोऽयं
स्वप्नायते-तचापि पुरोवर्त्तिनि रजते ऽनुभूयमाने
स्वात्मनो रजताकारत्वं कस्य प्रमाणस्य गोचर इति ।
तदनेन स्वाकारस्य बाह्यत्वे साधकप्रमाणाभावोद-
शिंतोवाधकमपि स्फुचितम्-यथाहि नेदं रजतमिति
वाधकव्यक्तेन पुरोवर्त्तिनो रजतत्वं प्रतिषेधः-तथा नाहं
रजतमित्यपि वाधकं स्फुटमेव । अथमेव भ्रम इति चेत् ?

यत्तापि तदसम्भावितं तत्रापि तत्र गम्यत इत्यर्थः । अन्यत्रापि
यदनुपलब्धचरं तत्राणेकज्ञानविषयौकृते परिशेषात्तत्प्रतीयते
तत्राह । तथा यतौति ।

ननु साधकवाधकमानाभावात्तत्र संशयः स्वादित्यत आह ।
तदनेनेति । उपलब्धिगोचर इति प्रमाणसादृशगोचरत्वेऽपि हृष्टे-
नैव तदुपपत्तौ न तत्कस्यमित्याशयः । अथमेवेति । इदं रजत-

एवं तर्हि न रजतत्वमारोप्यते बाह्ये, किंतु तस्मि-
न्नेवाइमास्यदे बाह्यत्वमारोप्यत इत्याशयः ? तथा सति
बाधकप्रत्ययेन तदेवापनेयं, तस्मिंश्चापनौतेऽहं रजत-
मिति स्यात्, एवं च सतौदं रजतमिति कोऽर्थः ? नाहं
रजतमिति । नेदं रजतमिति कोर्थः ? अहं रजतमिति ।
ततश्च यथेदं नेदमहं नाहमित्यनयोर्विरोधात् समु-
च्चयाभिमानोपि नास्ति, तथा नेदं रजतं नाहं रजत-
मित्यनयोरपि विरोधात् समुच्चयाभिमानोपि न स्यात्,
मिति भ्रमोऽहमास्यदे रजताकारे इदमित्यनइमास्यदाभिक्षमं
विषयौकुर्वन् नहि रजतमित्येव विषयौकरोतीत्यर्थः । तस्मिन्ने-
वेति । रजताकारे बाह्यलभिदन्त्वरूपम् । तदेव-बाह्यलभेत्यर्थः ।
तस्मिंश्चेति, बाह्यत्वाभावे गृहीत इत्यर्थः । अहं रजतमिति । ज्ञानं
रजतमिति स्यादित्यर्थः । एवं चेति । इदं रजतमिति भ्रमस्य
यथा नाहं रजतमित्यर्थः तथा नेदं रजतमिति बाधकप्रत्ययस्याहं
रजतमित्यर्थः स्यादित्यर्थः ।

किमतो यद्येवमित्यत आह । ततश्चेति । समुच्चयाभिमानः-
एकलाभिमान इत्यर्थः । उभयोः-पुरोवर्त्यहमास्यदयोरित्यर्थः ।
अन्यस्य (बाह्य)वणिग्नीयादिगतस्य रजतश्चेत्यर्थः । ननु खाकार एव
सर्ववृत्तीनां विषयः-तत्कादाचिलकलान्यथानुपपत्त्या बाह्यगिद्विरिह
तु बाधकवशाइष्टार्थेण सादृश्यनिषेधाक्षायमर्थाहित आकारः किन्तु
समन्वयप्रत्ययोपाधिरिति निश्चीयते इत्येव परिशेषः स्यात् ।

अति च, तमादुभयोराप रजतत्वप्रतिषेधोऽन्यस्य
रजतस्य व्यवस्थापयतौति पाषाणरेखेयं न दुरत्तर-
पांसुपूरणेनापनेतुं शक्यते ।

(इत्यात्मखातिनिराकरणम् ।)

सामर्थ्यातिशयः-स्वभावातिशयः । अतिशयस्तु विष-
यज्ञन्यज्ञानापेक्षया । सन्तमिवेति सत्यज्ञानाभिप्रायं

मैवम् । सत्यरजतज्ञानेऽप्याकारकादाचित्कलस्य वासनावशादेवोप-
पत्तौ वाञ्छाऽसिद्धूर्वक्ष्यमाणलात् । न च बाधकप्रत्ययाभावे वाञ्छा-
हितत्वमेवाकारस्य व्यवस्थाप्यते न तु बाधकसङ्गाव इति वाच्यम् ।
वासनापरिपाके जागरूके तुल्यन्यायेन बाधकप्रत्ययस्यापि स्वाकार-
मात्रनिष्ठतया वाञ्छार्थव्यवस्थापकलापत्तेः । स्वाकारतादात्याऽति-
रिक्तस्य विषयस्य वक्ष्यमाणलाञ्चेति भावः ।

(इत्यात्मखातिनिराकरणम् ।)

नन्दसङ्गोचरस्य ज्ञानस्य शामर्थं कारणलमेव न सादित्यत
आह । स्वभावेति । विलक्षणमामयौतोधर्म्येव तथोत्पन्न इत्यर्थः ।
ननु चासूख्यातिवादिमते मद्विषयत्वमसद्विषयस्य नास्येवेत्यत
आह । ज्ञानेति । यथा मत्यज्ञानं स्वभावात्यदिष्यं तथैव तदपि
स्वभावादेवासङ्गोचरं यथा वाऽस्माते स्वप्रकाशन्तत् सुन्तं स्वविषयौ-
करोति तदद्वन्नमपौर्यार्थः । पूर्ववद्वापि न शामर्थं स्वभाव

स्वरूपाभिप्रायं वा । विषयसामर्थ्यमिति-सामर्थ्यं-कारणत्वम् । तद्वावसिङ्गेः-विषयभावसिङ्गेः । अतएव-इति-क्षत्वा वेदान्येकदेशिनोपि निराकारबौद्धमतानुमति-ईर्षिता । सदसत्त्वेन यत्कातौति न विकल्पितमतिनिर्दत्तत्वात् । प्रदृच्यौपथिकोह्यर्थः प्रकृते प्रकाशते, न तु सदसत्त्वेन यद्हीत्वा प्रदृच्यित्तरपद्यते । असदेव रजतं प्रकाशते पुरोवर्त्तिभेदाग्रहाच्च शुक्रौ प्रदृच्यिनान्यत्रेति नाशक्षितं प्राभाकरपक्षेण तुल्ययोगक्षेमत्वादपोहे निराकरिष्यमाणत्वाच्च ।

(इत्यसत्त्वातिनिराकरणम् ।) ०

इत्यत आह । कारणत्वमिति । ननु सामर्थ्य भाव एवेति तच्छब्देन तत्परामर्गं भावपदार्थसङ्गतिरिति आचष्टे । विषयभावेति । असत्त्वातौ च मानम्-इत्यतिरिक्तो देशो रजतत्वात्यन्ताभाववान् देशत्वात् इक्षिवत् । इक्षौ च रजतत्वं वाधितमेवेति । अयि च भान्तिरियं पुरोवर्त्तिनि वा ? रजते वा ? तयोस्तादाव्ये वा ? नाशौ तयोर्विद्यमानत्वात् । वतोयेऽत्यन्तासदृक्षेष्विलेन असत्त्वात्तिरेव । अथ पुरोवर्त्तिरजतत्वसंसर्गः स्वरूपेषैव भासने भ्रमे, न तु धर्मधर्मिभावेन, ते च सन् एवेति चेत् ? न । तत्समूहात्म-तत्त्वस्थाप्येवं भ्रमत्वापत्तेः । तेषाच्च सत्त्वाद्वाधोदयानुपपत्तिरिति धर्मत्वान्यथागुपपत्त्वैवासत्त्वातिः सिद्धिति ।

अपोह इति । सविकल्पकस्त्वालौकक्षात्तिविषयत्वेषि खलच-

अनिर्वचनौयत्यातिमनुभवविरोधेन निराकरोति ।
न चेति । [५५५]

तथाहि किमिदमनिर्वचनौयत्वम् ! किं निरुक्ति-
विरह एव ? आहोस्त्रिनिरुक्तिनिमित्तविरह एव ? न
तावदाद्यः, इदं रजतमिति नेदं रजतमिति निरुक्ते-
र्विद्यमानत्वात् । नापि द्वितौयः, निरुक्तिनिमित्तं
ज्ञानं वा स्यात् ? विषयोवा ! न तावदाद्यस्य विरहः,

गमेदायहाज्ञच प्रवृत्तिरित्यपोहनिराकरेनैव निरस्त्रियर्थः । तच्चा-
नुज्ञयेति टौका । सदुपरक्तमसदपि भासते, नलखण्डमेवासङ्गमे
भासते कारणभावात्, इन्द्रियाणां विषयाधिपत्येनैव जनकत्वात्,
लिङ्गादेहृपस्थितार्थसंसर्गबोधकत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, व्याप्ति-
श्चारमहर्थं विरहाच्च । वासनैव कारणमिति चेत् ? न, तस्या
निरपेक्ष्ये 'सर्वदा भ्रमापत्तेः । सापेक्ष्ये लपेक्षणीयैरेवान्यथा
चिद्द्वेः । न च कारणातुपपत्तिस्तुत्या, निराकरित्यमाणलादित्यर्थः ।
सम्भायविद्सु सन्मात्रविषय एव भ्रमः रजतपुरोवर्तिनोः सन्मात् ।
न च तदुभयतादात्मं चेत्यतोधिकस्य तस्याऽभावात् तयोऽस्य
सन्मात् । संसर्गरोपेष्येवम्, भ्रमत्वं च तदभाववति तप्यकारक-
शानलादिकमित्याङ्गः ।

(इत्यसत्यातिनिराकरणम् ।)

स्यातेः स्वयमेवाभ्युपगमात् । नापि द्वितौयः, विषयो-
ऽपि किंभावरूपोऽभावरूपो वा ! आद्ये असत् खात्य-
भ्युपगमप्रसङ्गः, द्वितौये तु सत्यातिरेव । उभौ नस्त
इति चेत् !

अथ भावाभावशब्देन लोकप्रसिद्धावेवोभावभि-
प्रैति ! विपरीतै वा ? आद्ये तावद्यथोभश्चर्विधि-
नास्ति तथा निषेधोपि, परस्यरविधिनिषेधयोर्विधि-
निषेधनान्तरौयकत्वात् । द्वितौये तु न काचित् श्रूतिः ।
न ह्यलौकिकविषयसहस्रनिवृत्तावपि सत्यज्ञानविषय-
निवृत्तिस्तन्त्रिक्तिनिवृत्तिर्वेति । अथापि निःस्वभाव-
त्वमनिर्वचनौयत्वम् ? अचापि निरः प्रतिषेधार्थत्वेन
स्वभावशब्दस्यापि भावाभावयोरन्यतरार्थत्वे पूर्ववत्
प्रसङ्गः । प्रतोत्यगोचरत्वं निःस्वभावत्वमिति चेत् !

असत् खातौति अभावखात्यभ्युपगमप्रसङ्ग इत्यर्थः । आद्ये
तावदिति । यद्युभयविधेः उभयनिषेधस्य च न कापि प्रसिद्धिः
तथापि भावविधिरेवाभावनिषेधः तद्विधिरेव भावनिषेध इत्यु-
भयनिषेधे बाधातादित्येवंपरोऽयं गच्छः । न ह्यलौकिकेति । न
चालौकिकविषयाप्रसिद्धा तन्निषेधाप्रसिद्धिः । अलौकिकविषयं
पदं अदि इत्यादिविषयकं न स्याद्वाचकं स्यादिति निरर्थक-
नियहापन्तिरित्यर्थात् ।

अथ स्ववचनविरोधः-प्रतीत्यगोचरश्च प्रतीयते चेति । यद्यथा प्रतीयते तत्तथा नेति चेत् ? अथ न विप्रतिपद्यामहे, तस्मादाकारासदनिर्वचनौयस्यातिवादिभिरप्यन्यथाख्यातिरवश्याभ्युपगत्येति ।

ननु यद्यसत्त्वकाशते प्रपञ्चोऽपि तर्हि तथैवात्तु जात्यादिकं चेत्यत आह । यः पुनरिति । [३१८] अस-ज्ञेदसत्त्वैवप्रकाशेत, न प्रवृत्तिगोचरः स्यात् । सत्तथा चेत् ? नूनं साहश्यमप्यपेक्ष्य । न च तदस्ति । अस-हशस्यापि सत्तथा प्रकाशने चातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(इत्यनिर्वचनौयस्यातिनिराकरणम् ।)

ननु 'सादेतत् अन्यथे'त्यादिकमयुक्तं पूर्वमन्यथाख्यातेऽपर्हहाराभावादित्यन्यथाख्यातिसुपसंहरति । तस्मादिति । अभ्युपगमयोग्यतामाचप्रदर्शनपरोयं गच्छः । स्वपञ्चप्रतिषेधमाचेण परस्याङ्गौकाराभावात् । असत्यातेः प्रागेव दूषितलात् ।

प्रपञ्चपञ्चतिमाह नन्विति । बुद्धिर्वा इति टौका-सामान्यादिर्व्व बुद्धिर्व च वाच्चमित्यर्थः । यद्यप्यलौकस्यासत्तथा प्रकाशो न सम्भवत्येव, तस्य निःखभावलेनैवोपस्थितेः, तथाप्यभ्युपेत्याह, सत्तथा चेदिति । अलौकानलौकयोः साहृद्याभावादित्यर्थः ।

(इत्यनिर्वचनौयस्यातिनिराकरणम् ।)

संविद्विरुद्धम्— [११ । १४] विचार्यं संविद्विरुद्धम् । सर्व-
सर्वज्ञतापत्तिरतीतानागताभिज्ञतापत्तिश्चेत्यपि इष्ट-
व्यम् । प्रतिभासमानं [११ । १५] यदुस्त्रिखद्विज्ञानं जायत
इत्यर्थः । **श्रौतर्गिककार्यानुकूलसहकार्यभिप्रायेण**
श्यामाकबौजमुदाहृतम् । तत्प्रतिरोधिकारणान्तरसा-
हित्याभिप्रायेण कुटजबौजमिति ।

विवादाध्यासिते विभ्वमे प्रवृत्तिकारणमग्रहो वा ?
इदमिति ज्ञानं वा ? रजतमिति ज्ञानसहितं वा ?

ननु रजतज्ञानं शुक्रिविषयकं न भवतीति नावयोः चिद्धूं येन
संविदि विरोधः स्वादित्यत आह । विचार्यति । अये युत्तविचा-
र्यायाः संविदि इति इदं रजतमिति ज्ञानं शुक्रिविषयकमिति
विरुद्धमित्यर्थः । यदा विचार्य-विचारं कृतेत्यर्थः । नन्वाज्ञमन-
तत्वेप्रतिभासमानलं हेतुः साधाविशिष्ट इत्यत आह । यदुस्त्रिख-
दिति । यदिष्यताप्रयोजकरूपवद्यज्ञानं जायते तत्तदिष्यकम् ।
न च रजतज्ञानस्य शुक्रिविषयलप्रयोजकं रूपमस्तौत्यर्थः । दृष्टा-
न्ताधिकामाशङ्काह । **श्रौतर्गिकेति** । टौकायां धाना-अकूरः ।
'गुणरहित' टौकायां अग्नज्ञानरूप इत्यर्थः । 'सर्वं यथार्थं'
रति टौका । यद्यपि रजतस्तरणेदभनुभवयोः पञ्चले चिद्धूसाधनं,
विशिष्टज्ञानपञ्चले साश्रयाऽचिद्धिः, धर्मर्थं श्वे भ्रमस्तापि यथार्थल-
मन्यथास्त्रातिवादिभिरप्यभ्युपगम्यत इति चिद्धूसाधनं च । तथापि
ज्ञानलं न अधिकरणप्रकारकृत्ति ज्ञानमाचर्त्तिर्धर्मलाल्पमात्रव-

भेदाग्रहसहितं^(१) वा उभयमपि ? तथाद्ये न तावदि-
त्यादि दूषणम् । [५३११] द्वितौये तु हन्तभो इत्यादि । [५३१२]
तृतौये तु ननु रजतविज्ञानमित्यादि । [५३१२] चतुर्थे
तु साम्यापादने सति ज्ञानधर्मी वाऽग्रहो^(२) विशेषणं ?
वस्तुधर्मी वा ? आद्ये साम्यं नास्ति, उभयज्ञानस्या-

दिति प्रयोक्तव्यम् । प्रतियोगिग्रसिद्धेहकलात् । न च चक्रुः चाक्षुष-
सत्यज्ञानातिरिक्तज्ञानजनकमित्तियत्वाद्रसनवदिति सत्रतिपद्मः, चा-
क्षुषज्ञानातिरिक्तज्ञानजनकलखोपाधिलेनाप्रयोजकलादिति भावः ।

ननु चाज्ञायमानो धर्म आत्ममनोयोगादिः प्रवृत्तिहेतुर्भव-
तीत्यत आह । साम्यापादन इति । यथा प्रवृत्तिनिवृत्योरापादनं
तथा भेदज्ञानभेदज्ञानयोर्द्योरापादनं साम्यापादनम् । ज्ञानधर्म्य
इति । अग्रहौतभेदं ज्ञानं वेत्यर्थः । वस्तुधर्मो वेति । अग्रहौत-
भेदोविषयं एव वेत्यर्थः । क्वचिदयहे विशेषणमिति पाठस्तत्र
भेदो यस्य विशिष्टं सद्भावमयस्य विशिनष्टि । भेदस्य व्यावर्त्तको-
धर्मः स ज्ञाननिष्ठो विषयनिष्ठो वेत्यर्थः । तथा चाग्रहौतो
ज्ञानधर्मी वा भेदरूपः प्रवर्त्तको विषयधर्मी वेत्यर्थः सम्यग्यते ।
आद्य इति । उभयज्ञानमग्रहौतभेदमङ्गीकृत्य यदि साम्यमापाद्यते
तदा न साम्यम्, न ह्युभयज्ञानमग्रहौतभेदं भ्रमहेतुरित्यर्थः ।

(१) भेदाग्रहेष्य सचितमिति १ पु० पा० ।

(२) वाऽपहे विशेषणमिति १ पु० पा० ।

यद्यौतभेदस्य आन्तिहेतुत्वेनान्नभ्युपगमात् । द्वितीये तु विषयधर्माणामज्ञातानां प्रवृत्तावकिञ्चित्करत्वं, ज्ञातौ पुनरस्थेव, तच दृष्टान्तमाह । मैवम् । ज्ञानहेतूनामित्येवमादि । [५७१०]

अथवा दृश्यकारणसाम्येऽयद्यहंश्यहेतुविशेषवशात् आन्तिसम्भवः, कार्योन्नेत्रत्वात्सामग्र्याः । तदिदमुक्तं मैवमित्यादि । [५७११]

ममाप्येवमिति चेत् ! न, तस्य कारणविशेषस्य स्वातन्त्र्येणाप्रवर्त्तकत्वात् । तदिदमुक्तं चेतनेति । [५७१०] ज्ञानद्वारेणेति चेत् ? न, तस्य प्रवृत्तिसाधारण्यात् ।

द्वितीये लिति । विषयदयमग्नौतभेदं खौद्यत्य साम्येव नास्ति विषयधर्मस्य ज्ञातस्यैव प्रवृत्तिहेतुलाभात् । आत्ममनोयोगादिस्तु न विषयधर्मः ज्ञानोत्पत्तौ च खूब्यपसतोपि विषयधर्मस्य प्रवृत्तिहेतुलादित्यर्थः ।

अथवेति । विपर्ययसमीक्षीनयोर्दृश्यं कारणं भेदायहाभेदायहरूपं तस्माम्येऽप्यये विपर्ययदर्शनात् तस्मामयेव कल्पयत इत्यर्थः ।

ममापौति । प्रवृत्तिरूपकार्यदर्शनादग्निशेषसमवहिता प्रवृत्तिसामयौ कल्पयते न निवृत्तिसामयौति ममापि तुच्छमित्यर्थः । तस्येति । घटादौ विषयधर्मस्य प्रवृत्तिहेतोज्ञातस्यैव प्रवृत्तिहेतुलज्ञानविशेषोत्पत्तावेव तप्रयोजकलावधारणादारोप एवाप्यहोप-

तदिदमुक्तं बृद्धिपूर्वकत्वे त्विति [१०।१२] आतो न साम्यम् ।
 तत्सिद्धमित्यादिप्रयोगोविप्रतिपन्नं प्रति । नियमेन
 निश्चयेनेति सामान्यज्ञानस्य विशेषप्रवर्त्तकत्वव्युदास-
 द्योतनार्थम् । न च फलज्ञानेनानैकान्तिकत्वं तस्या-
 प्रवर्त्तकत्वादेव, तत्साधनज्ञानं च प्रवर्त्तकं तच्च तद्विषय-
 मेव, कार्यत्वबोधस्तु प्रवर्त्तक इति निराकरिष्यते ।

अनवभासमानत्वादिति हेतुपक्षेऽसिद्धत्वं सिद्धसा-
 धनं वा दूषणम् । प्रत्यक्षोपवर्णने तु शुक्तिकात्वेनानाल-

योगो न प्रवृत्तार्थित्यर्थः । ननु पुरोवर्त्तिनं रजततया प्रत्येमीत्यनु-
 ववसायादेव शुक्रे रजतज्ञानविषयत्वं सिद्धमिति किमनुमानेनेत्यत
 आह । विप्रतिपन्नमिति । शुक्रे रजतज्ञानविषयत्वे कारणवाधात्
 योऽपि शुक्रौ रजतज्ञानविषयत्वासंसर्गायह इति यो विप्रतिपद्यते
 तं प्रतीत्यर्थः । ननु प्रवृत्तिहेतुलेनैव नियमे सर्वे नियमेनेति
 वर्थम् आत्मादिभिरविषयकैरनैकान्तिकं चेत्यत आह । निश्चये-
 नेति । भावप्रधानो निर्देशः । सच्चणे हतौया । तेज निश्चयत्वे
 चतौत्यर्थाच्छिद्धोष इत्यर्थः । न चेति । सुखदुःखाभावज्ञानं
 रजतार्थिप्रवृत्तिहेतुः न च पुरोवर्त्तिविषयमिति न व्यभिचारः
 तस्य फलसाधनतज्ञानेनान्यथासिद्धतया प्रवृत्तावहेतुलादित्यर्थः ।

असिद्धत्वमिति । इदम्येन शुक्रेरवभासमानत्वसुच्यते तचाह । सिद्धसाधनं वेति ।

म्बनत्वमस्माकमप्यनुमतम्, सितभास्वरतया त्वनवभास-
मानत्वमनुभवविद्वमिति परमार्थः । ० दोषवत्वादिति
हेतुपश्चेऽनैकान्तिकोङ्गवनम् । हष्टान्तमाचोङ्गवने तु
वेष्टवौजादिः प्रतिहष्टान्तः । नेदं रजतमित्युपलब्धं
शुक्तिरियमित्याद्यपि द्रष्टव्यम् ।

अनाश्वासत्तु यथार्थत्वाज्ञानं वा स्यात् ? यथार्थ-
त्वायद्यार्थत्वसन्देहो वा ? आद्यः प्रामाण्यज्ञानोपाय-
कवनेनैव निरस्तः ? द्वितीयस्तु विशेषोपसर्वेः प्रागि-
ष्ठत एवेत्याह । यथा चेति । [५०१२]

(इत्यातिनिराकरणपूर्वकमन्याख्यातिव्यवस्थापनम् ।)

अब प्राभाकराः-नन्वतुमानाद्यग्रयोजकमारोपहेतुलादवशाभ्युप-
गत्यादिष्टानिष्टभेदायादेव प्रवृत्तिनिवृत्योहपपत्तेः । न च प्रवृ-
त्तिनिवृत्तियोगपद्यापत्तिः इष्टानिष्टयोः स्वातन्त्र्येणोपस्थितवेन
विशेषणात् । अभावाप्रतियोगिलेनोपस्थितिश्च स्वातन्त्र्यमत इदं
रजतं न शुक्तिरियचानिष्टं रजत एव नेदं रजतमित्यचेष्टं च
अभावप्रतियोगिलेनोपस्थितमिति तदुभयभेदायहे सत्यपि न
निवृत्तिप्रवृत्तौ । नगु संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानस्य हेतुलादि-
संवादिप्रवृत्तावपि तदेव हेतुः ?, सत्यरजतस्त्वे रजतपुरोवर्भिः-
विशिष्टज्ञाने सत्यपि तस्य भेदायहे सति रजतपुरोवर्भिज्ञानवेन

कारणलात्, न तु तदिशिष्टज्ञानलेन, गौरवात् । एवं च तत्र तादृशज्ञानलमेकत्र ज्ञाने, अत्र तु ज्ञानदद्ये इति न कस्त्रिद्विशेषः । न च संवादिप्रवृत्तिस्थले इष्टपुरोवर्त्तिभेदस्याप्रसिद्धा तदभावास्थितिरिति वाच्यम् । पुरोवर्त्तिनौष्ठभिन्नलग्नकारकज्ञानविषयताभावस्थ पुरोवर्त्तिनिष्ठे भेदे रजतत्वप्रतियोगिकज्ञानविषयताभावस्थ वा हेतुलात् । अथैवं विशिष्टं ज्ञानं कापि न यिद्द्वेत् प्रवृत्तेर्भेदायहादेवोपपत्तेः । न चेदं रजततया जानामौत्यनुच्छवसावस्थत्र मानम्, शुक्रावपि तस्य तुल्यतात् । न च शुक्रौ रजतत्वाधात् सोऽपि रजतज्ञानविषयतामसंसर्गायह इति वाच्यम् । तस्यापि विपरीतप्रमात्रमकस्य विशिष्टज्ञानले मानाभावात् । मैवम् । सामग्रास्थत्र मानलात् । पूर्वं रजतत्वानुभवात् तदस्मरणे योग्यरजतधर्मसंयुक्तसमवायाद्रजतत्वानुभवो भवन् रजतविषय एव भवेत् । धर्मज्ञानहेतुसंयोगान्तर्भवेनैव संयुक्तसमवायस्य तत्र भावादित्यर्थाद्वर्मधर्मविषयकमेकं ज्ञानं सिद्धं, तदेव च विशिष्टज्ञानं, प्रकृते तु रजतत्वस्य गुणतुभवविषयले कारणानुपपत्तेवस्यमाणलात् । अथ पर्वते वक्त्रिसंश्यानन्तरं धूलीपटले धूमभ्रमादज्ञ्यर्थिप्रवृत्तिर्दृश्यते तत्र अदि धूमभ्रमस्य स्खातश्वोपस्थितवज्ञ्यसंसर्गायहो व्यापारः स्थानदा धूमज्ञानमनुपयुक्तं स्थानतः प्रागपि तस्य सत्त्वात् । न च धूमभ्रमामाकृ तत्र वज्ञ्यसंसर्गायह एव, तथा सति प्राकृ तत्र संश्यानुपपत्तेः । एकत्र धर्मिष्ठेकदा स्खतन्त्रोपस्थितविहद्वानेकासंसर्गायहस्य संशयतात् । तस्मादज्ञ्यनुभितिरेव तद्वापार इति सिद्धं निर्वक्त्रौ वज्ञ्यनुभितिः । अपि च पर्वतस्य प्रत्यक्षत्वे वज्ञेश्च स्मरणे

प्रत्यक्षभ्रमात् विशेष इति वक्त्रं साक्षात्करोमौत्यनुव्यवसायः स्थान
लनुभिनोमौति तत्रावश्यमनुभितिर्मन्त्रयेति । तच्च । लिङ्गभ्रमस्य
खातव्योण निर्वक्त्रिलोपस्थितिप्रतिबन्धनियतस्तत्त्ववक्त्रिस्त्रयोर्वा-
रत्वात् । पूर्वं चोभयमपि खतन्त्रमुपस्थितिभिति धूमभ्रमस्योप-
योगात् । अनुव्यवसायनियमस्यापि लिङ्गज्ञानानन्तरभावितप्रति-
सन्धानादेवोपपत्तेः । अपि च रजतं विनैव रजताकारं ज्ञान-
भिति शाकारमतप्रवेशः संविद्विरोधश्च, न हि रजताकारा वृक्षिः
शुक्रिश्च विषय इति सम्भवति, भासमानस्यैव विषयत्वात् ।
किञ्चायथार्थविशिष्टज्ञाने कारणभावः रजतरजतत्वप्रत्यक्षयोः
तत्पंथोगसंयुक्तसमवायकारणकत्वात् । तौ चाच न द्वः । न च लिङ्ग-
भासात् तस्मिद्द्विः पचविषयकलिङ्गविशिष्टज्ञानस्यानुभितिहेतु-
त्वात् । धूलीपटलवति धूमज्ञानस्यापि कारणबाधेन धूमासंसर्गा-
ग्रहणपतया तदिशिष्टज्ञानासिद्धेः । एतेनानास्त्रोदीरितशब्दादा-
काङ्क्षायोग्यतासञ्ज्ञिमन्त्रया प्रतिसंहितादन्यथाख्यातिसिद्धिरिति
निरस्तम् । तत्रापि योग्यताविशिष्टज्ञानस्य शब्दज्ञानहेतोर-
भावात् । तत्रायोग्ये योग्यताया असंसर्गाग्रहात् । व्यवहारमात्रस्य
भेदाग्रहजन्यत्वेऽपि संवादविसंवादाभ्यां ज्ञाने यथार्थत्वायथार्थत्व-
व्यपदेशः । तस्माद्विसंवादिप्रवृत्तिजनकं ज्ञानं न व्यधिकरणप्रकारकं
ज्ञानत्वात् सम्भवितपश्चवदिति प्राप्नम् ।

अत्रोच्यते । सत्यरजतस्यले रजतपुरोवर्त्तिज्ञाने प्रवृत्तिकारण-
तयोपस्थितेऽतिप्रसङ्गवारणार्थं रजतपुरोवर्त्तिवत् किं वैशिष्ट्यं विषय-
तया कारणतावच्छेदकमात्रं कल्पयमाहो अभावः कारणं खातव्यो-

पस्तिभेदयहाणां प्रतियोगितया प्रतियोगिविशेषणतया च तदवच्छेदकलमिति संश्ये कारणतायस्मये ज्ञानविज्ञिवेष्टतयाऽवश्यं श्रीज्ञोपस्थितलाङ्गाधवाच्च वैशिष्ठं कारणतावच्छेदकं कृपमिति न भेदायहः कारणं स्नातन्यादीनां च तदवच्छेदकत्वं कल्पयते, गौरवात् कल्पनीयोपस्थितिकलाच्च। न च विशिष्टज्ञानेऽपि भेदायस्य कारणलात् सोऽप्यावश्यक इति युक्तम्। विशिष्टज्ञाने तद्वेतत्स्य तत्कल्पनोन्नरकस्थलेन प्रवृत्तिकारणतायहकाले तदनुपस्थितेः। न चैव विसंवादिप्रवृत्तिस्थले भ्रमकल्पनायां गौरवं प्रमाणप्रवृत्तिस्मये सिद्धांशुद्विपराहतत्वेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् प्रामाणिकलाच्च। अपि च न भेदायस्यामवृत्त्युपपत्तिः तथा हि इदं रजतमित्यच पुरोवर्जिता समसभेदयहेऽन्यथाख्यातिसादयहे शानिष्ठभेदायस्याज्ञिवृत्तिः स्यात्। अथानिष्ठतावच्छेदकरूपेणोपस्थितानिष्ठभेदायस्याज्ञिवृत्तिः न चेदस्यमनिष्ठतावच्छेदकमिति चेत्। तर्हीदं रजतं न शुक्रिरित्यनिष्ठतावच्छेदकेन शुक्रिलेनोपस्थितभेदायस्य निवर्त्तते। तत्र न स्नातन्येणानिष्ठमुपस्थितमिति चेत्? न, अभावविशेषणत्वेनानिष्ठस्योपस्थितावपि प्रतियोगिनः पूर्वं स्नातन्येणोपस्थितेः समवात्। शुक्रौ वणिग्वौथीस्याभावप्रतियोगीदं रजतमिति ज्ञानादप्रवृत्त्यापत्तेच। अथानिष्ठभेदासंसर्गयहः स्नातन्यं न शुक्रिरित्यच शुक्रिभेदस्यासंसर्गयहो नकारस्यार्थं इति चेत्। न, भेदयस्याभावः कारणमनिष्ठभेदस्य योऽसंसर्गस्याभावः कारणतावच्छेदक इत्यच गौरवात्। किं चेन्ने रज्जरजते इत्यनेषानिष्ठतावच्छेदकरूपेणोपस्थितस्यतन्मोभयभेदायहे प्रवृत्तिनिष्ठिवृत्तिसाकर्त्त-

प्रसङ्गः । अथैवंविधभ्रमे मानाभावः, कार्येष्विधर्माणां यथा कार्य-
सुखयनात् ; क्रमोत्पज्ञानयोर्भेदायहाचैकलार्भिमानः, अन्यथा
खतम्बोभयभेदायहाद्रङ्गं रजतं वेति संशयापत्तिरिति मतम् ।
तस्मै । यथेमे रङ्गरजते इति ॑ सत्यज्ञानदयसामयौसमाजादेकं
समूहालम्बनं सत्यज्ञानं तथा प्रत्येकभर्मसामय्योरेकदा मन्त्रेन
तादृशभ्रमोत्पत्तेनुभवमिद्वलात् । तदपषापे समूहालम्बनोच्छे-
दाद्विलाशप्रत्यक्षतापत्तिः । इमे रङ्गरजते इति भाज्ञवाक्यादेव-
विधभ्रमसम्भवाच । न च संशयापत्तिः, दोषवशाद्रजतरङ्गयो रजत-
रङ्गभेदायहायत्युत तचैकदैकच खतम्बोभयभेदायहात्प्रत्येकं संशया-
पत्तेः । अथ रङ्गरजतयोरजतरङ्गभेदयहान्न युगप्युद्वत्तिनिवृत्ती, न
चान्यथाख्यातिः दोषवशात्पुरोवर्त्तिनं विश्वाय स्वतरजतरङ्गाभाँ
पुरोवर्त्तिनि भेदयहादिति चेत्, न, एकरजतरङ्गमात्प्रज्ञानानन्तरं
तयोरेव यमजयोर्वा विपरीतभ्रमेऽन्यथाख्यातेरतिप्रसङ्गाच्च । अथ
रङ्गरजतवृत्तितयोपस्थिते भेदे रजतरङ्गभेदेन सह भेदायहो
रजतरङ्गयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिबन्धक इति चेत् न । शब्दाभास
जनितैवंविधभ्रमाद्युगप्युद्वत्तिनिवृत्त्यापत्तेः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषय-
रजतरङ्गभेदयोः शब्दादतुपस्थितौ तयोः प्रतिबन्धकत्वाभावात्,
अथ , यद्वत्तिर्धर्मज्ञानाद्युपस्थितं तद्वेदायहात् प्रवृत्तिनिवृत्ती ।
अवश्य हि तथाविधभ्रमेऽपि किञ्चित्कियामकं वाच्यं तपदृत्तावे-
वास्तु, रजतरङ्गवृत्तिर्धर्मज्ञानाच्च रङ्गरजते स्मारिते न रजतरङ्गे
इति तद्वेदायहोउथकिञ्चित्करः, माषराश्चिप्रविष्टमषीगुडकविषय-
माषार्थिप्रवृत्तिश्च मषीनौलिमस्मारितमाषभेदापशादनुभूयमाना-

रौपस्य तचासिद्धेरिति चेत् न । ग्रन्थाभासादुभयोपस्थितौ तद-
भावात्, ग्रन्थात्तद्वर्मसितभाखरत्वाद्यनुपस्थितेः । अथेष्टवृत्ति-
तया गृह्णमाणोऽनिष्टनिवृत्तितया चागृह्णमाणो धर्मः स्वाश्रये
प्रवर्त्तयति, तादृशस्य धर्मो रजते रजतलं शुक्रौ च सितभाखरलं
रजतेतरवृत्त्यपि तत्त्वेनागृह्णमाणमिष्टनिवृत्तितया च गृह्णमाणं
प्रवृत्तिहेतुः, एवं निवृत्तावपौष्टवृत्तिलेनागृह्णमाणोऽनिष्टवृत्तितया
च गृह्णमाणो धर्मो हेतुरिति नोक्तदोष इति चेत्, न । रजते-
तरवृत्तितया तस्य धर्मस्याज्ञाने इष्टसाधनतानुभानापत्तेः । रजत-
लस्य रजतमाचवृत्तिलेन तदितरेष्टावृत्त्याऽसाधारणतात् । ग्रन्था-
भासाद्रजतरङ्गयोरुपस्थितावुक्तदोषाच । रजतवृत्तिधर्मस्य रङ्गे रङ्ग-
वृत्तिधर्मस्य रजते ग्रन्थादतुपस्थितेः । अथ संवादिविसंवादिप्रवृ-
त्त्योर्विच्छिण विशिष्टज्ञानभेदापहौ हेत्वं कृप्तलात्, न तु विशिष्ट-
ज्ञानसत्यत्वासत्यले गौरवादसिद्धेश्च, प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रे(च) चेष्टा-
निष्टपुरोवृत्तिज्ञानं कारणम् । न च भेदयहेऽपि तत्प्रसङ्गः । विशिष्ट-
ज्ञानं भेदापहं च विशेषदयहेतुं विना सामान्यहेतोः कार्यानु-
दयात् । न हि निर्विशेषं सामान्यं नाम प्रवृत्तेरिष्टविषयलं निवृत्ते-
ज्ञाननिष्टविषयलं संवादः तथाचानिष्टविषयप्रवृत्ताविष्टविषयनिवृत्तौ
च विसंवादिन्यां भेदापहोऽतुरिति कथं तदिष्टानिष्टविषयप्रवृत्ति-
निवृत्तौ संवादिन्यौ स्वातान्मिति । तत्र ।

साधवादुपस्थितत्वाच ज्ञानं स्वविषये प्रवर्त्तकमित्याद्यप्रवृत्तौ
संवादिप्रवृत्तौ च सर्वरवधारितमिति शुक्रौ रजतज्ञानस्य प्रवर्त्तकल-
पतः शुक्रिविषयलं स्वविषयप्रवृत्तौ तस्या हेतुलात् । अथ भेदापहा-

द्वृष्टस्त्वारणाचावश्यकादिसंवादिप्रवृत्त्युपपत्तेर्विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवाच सर्वेः प्रथममवध्यतमपि त्यज्यत इति चेत् न । प्रथमप्रवृत्तप्रमाणमलेन तत्रापि विशिष्टज्ञानकल्पनात् । तथापि विसंवादिप्रवृत्ताविदं ज्ञानमेव प्रवर्त्तकं, इष्टरेतज्ञानं तु दण्डलवदन्वयामिद्द्वं ज्ञायमानेष्टभेदायहे कारणावच्छेदकलादिति चेत्, न । खतन्वान्वयतिरेकाभ्यां सुभयोरपि हेतुलात् । इष्टज्ञानं प्रवर्त्तकमवच्छेदको भेदायह इत्यस्यापि सुवचलादिति । ज्ञाने रजतलानभ्युपगमाद्विशेषणविशेषविषयताच न साकारवादः । नापि संविद्विरोधो विशिष्टज्ञानस्य सर्वत्र विशेषणविशेषविषयकत्वनियमेनाथर्थस्यापि तस्य तदिष्यकलात् । नापि कारणवाधो विशेषणज्ञानं विशेषस्यकर्षित्वेति विशिष्टप्रत्यक्षेतोर्भवेऽपि सत्त्वात् । रजतसाकालारे रजतसंयोगस्य हेतुलेऽपि तस्य विशेषस्यकर्षित्वेन हेतुलात् । यस्यामान्ये यस्यामान्यं हेतुलुदिशेषे तदिष्येषस्य हेतुलनियमात् । संयोगस्य विशेषभानसामय्यन्तर्गतत्वेन विशेषसामय्यन्तरकल्पनात् । विशिष्टज्ञानस्य सामग्रीत्वेन तदिष्यमेन तदिष्यमात् । प्रत्यभिज्ञानवसंख्यारेक्षियाभ्यां विशिष्टज्ञानसम्भवाच । तस्य यद्वृष्टस्त्वारणात्मकज्ञानदद्यरूपत्वे चाभेदोऽचेदापत्तिः, तस्य तदेकमानकलात् । न चैकविषयत्वेन तयोः सहकारित्वं तत्त्वांशे तदभावात् गौरवाच । न सातिप्रसङ्गः, भेदायहस्यापि तद्वेतुलात् । एवं चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव मानं कारणवाधाभावात्, पुरोवर्त्तिनं रजततया जानामीत्यनुव्यवसायस्याऽनुभविकलात् विषयतस्य चानुव्यवसायैकमानकलात् । न च शुक्रौ रजतलप्रकारकज्ञान-

विषयलासंसर्गायहः सोऽपौति वाच्यम् । न हौदं जानामि रजतं
जानामि किञ्चिदं रजततया जानामौति । तथा च शुक्रिविष-
यकरजतलप्रकारकज्ञानासंसर्गायहस्यात्मन्यसम्भव एव, तादृश-
ज्ञानाप्रसिद्धेः । एवं सत्यनुमानंमयुच्यते—ज्ञानतं विशेषादृत्ति-
प्रकारावच्छिकृत्ति प्रवृत्तिहेतुप्रत्यचान्यविशेषणादृत्तिधर्मलात् ।
दृच्छालवत् । साधप्रसिद्धिरूपैव । न च देषले अभिचारः, अग-
चावेव गच्छेद्वायत्तुभवात्तत्रापि तस्मिद्देः । यद्वा न देषः प्रवृत्ति-
हेतुः, न हि दुःखहेतौ शत्रोर्धे देषमात्रावदृत्तिसम्भवः, अपि त
दुःखसाधनाभावं तत्साधदःखानुत्पादं वोद्दिश्य प्रवृत्तिः, तथा च
तत्त्वेच्छाइत्येतौष्टुपाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिः । विशिष्य त रजतेच्छा-
जन्यशुक्रिविषयकप्रवृत्तिजनकं रजतलप्रकारकं ज्ञानं शुक्रिविषयकं
शुक्रिविषयकप्रवृत्तिहेतुज्ञानतात् । शुक्रिविषयकज्ञानवत् । शुक्रि-
रजते इति समूहालम्बनेनार्थान्तरवारणायाद्यं विशेषणम् । पञ्च-
विकल्पस्य विप्रतिपत्तावेव निरस्तवात् । तथाविधिमिदं ज्ञानं वा
रजतलप्रकारकं रजतेच्छाजन्यप्रवृत्तिहेतुज्ञानतात् रजते इदं
ज्ञानवत् । न विसंवादिप्रवृत्तिजनकलमुपाधिः तत्त्वते रजतेदं-
ज्ञानयोर्विसंवादिप्रवृत्तिजनकयोः साधाव्यापकत्वात् । नापि दोषा-
जन्यलमुपाधिः, तत्र दर्शने ज्ञानमात्रस्य तथात्वेन साधनव्याप्त-
त्वात् । नायप्रयोजकत्वम्, भेदायहस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वेनेष्टुपुरोवर्त्तिवि-
शिष्टज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुवादित्यसाकं पैतृकौ मिद्वान्तसरणि-
रित्यचावधेयम् ।

(इत्यख्यातिनिराकरणपूर्वकमन्याख्यातिव्यवस्थापनम् ।)

ननु क्रमव्यतिक्रमोऽनादितां प्रतिपादयितुमुक्तः^(१), अनादिताप्रतिपादनं पुनः किमर्थमित्यत आह। अनादित्वाचेति । [५८१७] तस्यापि बाध्यत्वप्रसङ्गादिति । [५८१८] तथा च सत्यमिथ्याज्ञानयोरविशेषप्रसङ्ग इति भावः । पूर्वज्ञानस्य मिथ्यात्वमादर्शयत् इति । [५८१९] ^(२) तदुपदर्शितप्रकारांसहनतया जायमानमित्यर्थः । तज्जनितां प्रवृत्तिं विघटयदिति [५८२०] तदुचितव्यपदेशाभिप्रायम्, विपरीतमभिप्रायं कुर्वदित्यर्थः । फलमस्यापहरतौति । [५८२१] विषयादारभ्य^(३) फलपर्यन्तमित्यर्थः । अथमेव विषयापहारोयत्तद्विषयाधिक्षेपस्य स्वभावस्य समुत्पादः स च तत्फलप्रवाहप्रतिक्षेपपर्यन्त इति समु-

ननु नेदं रजतमिति ज्ञानमिदं रजतमिति ज्ञानस्य मिथ्यावमादर्शयतीत्युक्तं बाधकज्ञानस्य बाधज्ञानाविषयकलेन तन्मिथ्यात्वविषयीकरणस्य दूरनिरस्तानादित्यत आह। तदुपदर्शितंति ।

ननु प्रवृत्तेर्वत्तत्वात् तेन तद्विघटनमित्यत आह। तदुचितेति । नस्य मिथ्याज्ञानस्योचितो यो व्यपदेशस्तत्कारणीभूतो योऽभिप्रायस्तद्विपरीतमभिप्रायमित्यर्थः। तद्विपरीतमभिप्रायं कुर्वदित्येतावतैवोपग्रोगेतत्कार्येण व्यपदेशेन तदुक्षयनाद्युपदेशोऽयुक्तः। बाधकज्ञानाद्रजतेच्छया ग्रहन्ति भवति किन्तु निवृत्तिरेवेति भावः। ननु फलारहारमाचेण न विषयापहारः कृतो भवतीत्यत आह। विषयादिति ।

(१) प्रतिपादयतु १ पु० पा०। (२) यदुप रति १ पु० पा०।

(३) विषयादिक्षपदक्ष इति १ पु० पा०।

दायर्थः । परस्पराभावधर्मिणोरिति । [१६१४] यथो-
र्धर्मिणौ^(१) परस्पराभावधर्माणावुपलब्धौ तयोरित्यर्थः ।

बाध्यत्वे हेतुरिति [१०१] हेतुव्यंतिरेकि लिङ्गं लक्षण-
मिति यावत् । तत्त्वविषयं द्विधारामिति [१०१४] ध्यान-
मित्यर्थः । अनुगतमेकं^(२) स्वरूपम् [११५] समानासमान-
जातीयव्यवच्छेदको धर्मोलक्षणमिति यावदिति ॥२॥

(इति हितीयसूत्रं चमासम् ।)

(इति ब्रह्मयोजनाभिधेयप्रतिपादकं प्रथमं प्रकरणम् ।)

तद्विषयाधिक्षेपः मिथ्याज्ञानविरुद्धयथार्थविषयताधर्मस्य प्रस्तुतलात्
तदभिप्रायेण व्याचष्टे । परस्परेति ।

ननु मिथ्याज्ञानानि तत्त्वज्ञानवाध्यानि उपज्ञानविरोधिना
तत्त्वज्ञानेन समुपज्ञानविरोधिज्ञानलादित्यत्र दृष्टान्ताभावः सर्वस्यैव
मिथ्याज्ञानस्य पञ्चलादित्यत आह । हेतुरिति । तथा च केवल-
व्यतिरेकित्या व्यतिरेके दृष्टान्त इत्यर्थः । साध्यावैशिष्ठं निराकर्तु-
माह । लक्षणमिति । व्यवहारः साध्य इत्यर्थः । प्रथाहारमिति
टौकायामिद्विद्यान्तराज्ञानसो व्यावर्त्तनमित्यर्थः । भूतमर्थमिति
टौकायां भूतं—सत्यम् । विग्रहेति टौकायां वशौ—चौणमोहः ।
अनुगतधर्मकथनोपयोगार्थमाह । समानेति । तत्त्वज्ञानलमेव
तदित्यर्थः ।

(इति हितीयसूत्रं चमासम् ।)

(१) धर्मिणोः इति १ पु० पा० । (२) अनुगतमेवमिति २ पु० पा० ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥

सर्वं च तस्य सुखभवादिति । [११०] स्वाभाविकन्तु
शास्त्रस्य चैविधं नास्त्येव तस्य पुरुषायत्त्वादित्यपि
द्रष्टव्यम् । प्रयोगनस्येति [१११] . अवान्तरस्येत्यर्थः^(१) ।

ननु खाभाविकमेव ग्रास्तस्य चैविधं कुतो नोक्तमित्यत आह ।
खाभाविकं लिति । न च पुरुषायत्त्वलेऽपि ग्रास्तस्य खाभाविक-
मेव चैविधमितिवाच्यम् । पुरुषस्यापि चिविधप्रवृत्तिकशास्त्रप्रणयने
हेतनुयोगादितिभावः । तत्त्वज्ञानस्य मुख्यप्रयोजनलवाभावादाह ।
अवान्तरस्येति । ननु परीक्षातः प्रागपि केवलव्यतिरेकिणश्चत् । रूप-
लमस्त्वेवेत्यत आह । प्रतीति । लक्षणताविषयस्तत्त्वाभिधानानु-
कूलजिज्ञासाजनकपदार्थाभिधानमुद्देशः । सजातीयविजातीयव्या-
वर्त्तको धर्मो लक्षणम् । तदनुपर्फूलनिराकरणं परीक्षा । न च
विभाग इति टौका । प्रमाणलं प्रत्यक्षाद्यतिरिक्ते न वर्तत इति
नियमो न प्रमाणलमेकमुपसङ्गाहकं विनेत्यर्थः । न चेदमलक्षित-
मिति टौका । यद्यपि प्रमाणलक्षणं न प्रमाणविभागोपयोगि,
तथापौदं प्रमाणलमनेनैव रूपेण लक्षितं प्रमाणानि नोपसंग्रहा-
तीति प्रमाणलक्षणपरमित्यर्थः । न चैतावतैवोपसङ्गाहकसिद्धावपि
तस्य लक्षणपरले न मानमिति वाच्यम् । विभागे विभजनीय-
मात्रवृत्तेरेव धर्मस्थोपसङ्गाहकलात् ताहृश्च च लक्षणल एव
पर्यवसानादिति भावः । लक्षणालक्षणमात्रेति टौका । यद्यपि

(१) अवान्तरव्यापारस्येत्यर्थ इति १ पु० पा० ।

चतुरुरूपोभवतीति [१११०] प्रतीतिविषय इति शेषः ।
 अर्थविपर्ययकौर्तनेन व्याघातादिति [११११] प्रत्यक्षप्रमा-
 णानुवादः, अतो न साध्याविशिष्टत्वं वैय्यधिकरणं वा ।
 अविद्यमाने शशविषाणादावलक्षणं विद्यमानेऽप्यनुप-
 योगिनि गङ्गावालुकादावलक्षणमतः समानधर्मदर्शना-
 दसति विभागे संशयः तन्निवृत्त्यर्थं विभागारम्भः ।

प्रमाणादित्यपि सामान्यलक्षणस्य कृतत्वात्तदपेक्षया नास्तिचितस्येति
 युक्तं, तथापि शब्दतः सामान्यलक्षणमनुकार्यं तद्विवचिला यद्विशेष-
 लक्षणकरणं तदभिप्रेत्य प्रमाणादावलचितस्येत्युक्तं, तथापि शब्दतः
 सामान्यलक्षणमनुकार्यं तद्विवचिला यद्विशेषलक्षणकरणं तदभिप्रेत्य
 प्रमाणादावलचितस्येत्युक्तम् । शब्दमेव सामान्यलक्षणमुक्ता विभाग-
 वचनमित्याग्येन ह्लेलचितस्येत्युक्तम् । ननु विभागे न निरर्थको
 नियमार्थलादित्यत आह टौकाकारः । अनर्थमर्थविपर्ययमिति ।

ननु विभागवचनं न चिविधप्रवृत्तिप्रतिरोधकं व्याघातादिति
 व्यधिकरणं व्याघातस्यार्थवृत्तिलात् । अथ व्याहतार्थबोधकलादिति
 हेत्वर्थः ? तदा साध्यावैशिष्टं, विभागः प्रतिज्ञातप्रवृत्तिविप-
 रौतथापारात्मकः व्याहतलादित्यपि साध्याविशिष्टोहेतुरिच्यत
 आह । अर्थविपर्ययेति । व्याहतलेन प्रतीयमानलादित्ययं न हेतुः
 किन्तु प्रत्यक्षसिद्धो व्याघात एवानेनोक्त इत्यर्थः । अविद्यमान
 इति । प्रमाणलं प्रत्यक्षादिच्छतुष्यातिरिक्ते किमसत् यथा रोमादौ
 गङ्गासम्बन्धिनि विषाणलं, सदपि वाचानुपयुक्तं यथा गङ्गावालुकेति

ननु सद्गुपयोगिसंशयोच्छेदे किं स्यात् ! कथमनुप-
युक्तं तदिति जिज्ञासायाः निष्टिः; अपि चार्था-
पञ्चादौनामुपयोगिनामपि परैरुद्धाराहृष्माणानामपि
लक्षणाकरणे स्यात्सन्देहः-किं लक्षणाकरणादसन्ति ?
अनुपयोगीनि वेति ? तच्चैवान्तर्भूतानि वा ? अथ पर-
मताप्रतिक्षेपादुपात्तानौति ? अतस्तदपनुक्तये विभागः।

तथा बौद्धापेक्षया मीमांसकानामधिकप्रमाणलक्ष-
णाभिधानं विनैव प्रमाणाधिक्यात्, साङ्घस्य तदपेक्ष-
यैव अधिकप्रमाणलक्षणाभिधानं सत्याधिक्ये, तदिहापि

संशयान्न धर्मप्रसिद्धिः। न च मर्वेषां लिङ्गतयाऽनुमानत्वात्
प्रत्यचाद्यतिरेकोऽभिद्वः परामर्षस्त्वैव करणत्वात्। लिङ्गकरणवपचे-
ऽपि प्रत्यचादिकरणवघटकप्रकारचतुष्टयविभागात्। ननु विभागेऽपि
सति प्रमाणान्तरसन्तेऽयुपयोगिप्रमाणविभागोऽयं, यथा प्रमेयान्त-
रसन्तेऽयुपयोगिनामेव प्रमेयाणां विभाग इति शङ्खा तदव्यैत्रे ।
मैवम्। प्रमाणमान्यविभागपरत्वे सम्भवति तदिशेषपरत्वे माना-
भावात्। असन्तोति। सन्त्यपि प्रमाणत्वानधिकरणानीत्यर्थः।
अनुपयोगीनि वेति। प्रमाणेऽपि मोक्षहेतुतलज्जानाविषया इत्यर्थः।
तच्चैवेति। विभक्तप्रमाणेष्वेवेत्यर्थः। विनैवेति। अर्थापन्तेरनु-
मानानधिकाया एव पृथग्लक्षणं युक्तमित्यर्थः।

तदपेक्षयैवेति। बौद्धापेक्षया साङ्घैः शब्दस्य प्रमाणलक्ष्मौ-
कारादित्यर्थः। इहेति। अत्र शास्त्रे अधिकसुपमानसुक्तमित्यर्थः।

साङ्घायेष्याऽधिकाभिधाने भवति संशयः किं सत्या-
धिक्ये अथासंतौति । तदपनोदाय विभागवचनम् ।

न्यूनाधिकलचणकरणादेव शङ्खा न स्थात् । न च ततो शङ्खा-
निवृत्तिमौमांसकस्याधिकार्थपत्तिलक्षणादिति वाच्यम् । विभाग-
स्यापि बौद्धमते सन्तान् ततोऽपि तदभावानापत्तेः । चतुष्प्रकरणे
प्रमाणविभागस्य परीचितलान्ततः संशयो निवर्त्यत इति चेत् ।
तर्द्धधिक(र)लचणविषय एव संशयचतुष्परीक्षया निवर्त्यताम् । न
च चतुष्परीक्षया विभागात्यतया तदभावे आश्रयासिद्धिः स्यादिति
वाच्यम् । तस्या लचणाश्रयलेनायुपपत्तेः । अपि च विभागेनापि
न्यूनाधिकशङ्खायवच्छेदबोधनदारा निरस्या, तच च विभागतात्पर्य-
कल्पने मानाभावः, लचणवाक्यादेव तदवगमात् अनन्यज्ञभ्य एव
तात्पर्यकल्पनात् । तथा हि प्रमाणत्वस्य प्रत्यक्षादिचतुष्टयातिरिक्ता-
वृत्तिलमधिकसङ्घायवच्छेदः । स च चतुष्टयप्रमाणसामान्यलक्ष-
णेन प्रभेयादिभेदसाधकेनैव इतरभेदसाधनेन मिद्धः, न्यूनसङ्घायव-
च्छेदोऽपि प्रत्यक्षादिविशेषलक्षणेनैव परस्परावृत्तिभिः मिद्धः ।
भावाभावविभागात् अधिकसंख्यायवच्छेदसिद्धेभ्य तदुभयाभि-
स्य व्यवच्छेदस्यासिद्धेः ।

अत्राज्ञः । तत्त्वात्मै न्यूनाधिकप्रमाणाभिधानदर्शनात्
कतिविधानि तामौति नियतसङ्घाप्रमाणजिज्ञासायां तत्त्विवृत्यर्थं
विभागः, विभागादेव तत्त्विवृत्तेः । अत एव विभागस्य न्यूनाधिक-
सङ्घायवच्छेदपरलं यिद्धति, तादृशजिज्ञासयैव तस्मोत्यानात् ।

अत एवाधिकमाशङ्का विभागं परीक्षामवर्त्य तसु चकारः ।
पूर्वापरग्रन्थसङ्क्षिप्ताच^(१) स्फुटेत्येतदपि मन्त्रम् ।

(विभागश्च युक्तत्वनिष्ठपणम्)

यदा लक्षणपरीक्षाद्वारैव विभागस्य न्यूनाधिकमङ्गाव्यवच्छेदे तात्पर्यं कल्पते । न हि विभागवचनं शब्दविधयैवं तदोधकं युक्तिशास्त्रलभ्याधातात् । न चाच युक्तन्तरमुक्तम् । यदा भामान्यतः प्राप्तौ सत्यामाप्तस्य विशेषवचनं न्यूनाधिकमङ्गाव्यवच्छेदपरमिति व्याप्तिः । अथवा प्रमाणमुहिष्माच चतुर्हं विहितम् उद्देश्यत्वं च व्याथत्वेन विधेयत्वं च व्यापकत्वेन प्रतीयते, व्याप्तेरेव तदुभयान्यप्रकारत्वात् । भावाभावविभागे तु तदितराप्रसिद्धावपि भावातिरिक्ते अभावान्यत्वं न वर्तते इत्येवं तङ्गवच्छेदः भावाभावोद्देशो विभाग एव न भवति । लक्षणपूर्विका हि विभागाकाङ्क्षा प्रमेयत्वादिकं च तथोरवच्छेदकं न लक्षणमित्यप्याङ्गः ।

किं च यद्यत्राधिकमङ्गावच्छेदे तात्पर्यं न स्यात् तदा चतुष्परीक्षायामाश्रयासिद्धिः स्यादिति विभागस्य प्रयोजनान्तरमाह । पूर्वापरेति । उद्देश्यसूचात्रमाणखण्डपावगतौ कति तानीति जिज्ञासायां विभागवचनादिशेषावगतौ तलक्षणजिज्ञासायां प्रत्यचादिविशेषलक्षणावतार इत्यपि विभागप्रयोजनमित्यर्थः । कस्चिदस्फुटेति पाठसाचासति विभागे पूर्वापरग्रन्थसङ्क्षिप्तिरस्फुटा खादिशेषाङ्गाने तलक्षणजिज्ञासायां अनुत्तितेरित्यर्थः ।

अच्छेति-षष्ठीति टौका । अचं प्रतीति विषयविग्रहवाक्ये

(१) सङ्क्षिप्त अस्फुटा इति २ पृ० पा० ।

प्रतिशब्दयोगे षष्ठीविधायकसूचाभावादित्यर्थः । यदा सञ्चिकर्त्त्वा व्यापार इति टौका-शब्दतदभावसाक्षात्कारेऽपि कर्णशब्दुल्ला मनमा वा ओचसंयोग एव ओचव्यापार इति न व्यभिचार इति भावः । टौकायामाल्लोचनं निर्विकल्पकम् । ननु मविकल्पकम् नेन्द्रियफलं निर्विकल्पकेनान्यथासिद्धिलात् अत आह टौकाकारः न चेति । अनागतलादिति टौका अनागतफलोपहितलादित्यर्थः ।

(विभागोऽङ्गस्य पुक्तत्त्वनिरूपणम्)

शक्तौ संशयः । कारणतावच्छेदकधर्मलवमतौन्द्रियलव्यायां न वेति सामान्यतो, विशिष्य तु वक्त्रिर्दीहानुकूलादिष्ठातौन्द्रियधर्म-समवायौ न वेति । यद्यनुकूलत्वं जनकत्वं तदा मौमांसकानामप्रसिद्धिः तैः शक्तेष्ठदवच्छेदकलखौकारात् । तदवच्छेदकत्वे तनुकूलत्वे नैयायिकाप्रसिद्धिः । तथापि कार्याभावव्याप्ताभावप्रतियोगितमनुकूलत्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणम् । अतौन्द्रियत्वं च षोडाप्रत्यासत्त्वन्यतमप्रत्यासत्त्वनाश्रयत्वमित्युष्णस्याग्न्यवच्छेदः । अदिष्ठमिति अदृष्टवदात्मसंयोगव्यावर्त्तनाय । न च तज्जनकत्वे मानाभावः । दाहस्यादृष्टजन्यतया व्यधिकरणगुणजन्यलात् । व्यधिकरणगुणजन्यकार्यस्य च स्याग्नवदेवगवद्व्याभिघातादौ व्यधिकरणगुणसमानाधिकरणगुणजन्यतदर्शनाददृष्टवदात्मसंयोगस्य दाहजनकत्वात् । तत्र यादृष्टादेव करत्वानलसंयोगादेकदा दाहो दृष्टस्तादृष्टादेव मन्त्रादिप्रथोगे दाहो न जायते अतो यदभावात्कार्याभावस्तदज्ञादावभ्युपेयन्तेन विना तदभावायत्ततदभावानुपपत्तेरित्यर्थापत्त्या व्यतिरेक-मुखेन ग्रक्षिमिद्धिः । न चादृष्टविलम्बात् तद्विलम्बः दृष्टसादुष्टे

शक्तेरनभ्युपगमे प्रमाणाभावोमूलं असत्त्रतिपक्षेभ्यो
दृष्टकारणेभ्य एव कार्येत्यत्तावर्थापत्तेः स्मृणत्वात्
तदभावात्, तस्य तदर्थत्वात् । अदृष्टविज्ञानश्च न तत्त्वाशानुत्पादौ ।
मण्डाद्यपमारणानुपदं दाहाभावंप्रसङ्गात् । अदृष्टान्तरोत्पादकस्य
चाभावात् । न च प्रतिबन्धकेन दाहप्रतिकूलमेवादृष्टं जन्यते प्रथ-
मोपस्थितिलादुपजीव्यत्वाच्च प्रतिबन्धकाभावस्यैव हेतुलापत्तेः ।
अदृष्टस्यापि प्रतिबन्धकलेन तदभावहेतुलाप्य तत्रापि खौकारात्
दृष्टोत्पत्तौ च शौचाचमनादेस्तदत्पादकस्यात्त्वायन्वयापत्तेः ।
अशौचस्यैव तदुत्पादकले शौचे सति तदभावापत्तेः । न च प्रति-
बन्धकाभावो हेतुः कारणौभूताभावप्रतियोगिनः प्रतिबन्धकतया
इन्द्रोन्याश्रयापत्तेः । नापि मण्डाद्यभावकूटस्य हेतुलं उत्तेजके सत्यपि
प्रतिबन्धकसत्त्वे दाहाभावापत्तेरित्यर्थापत्त्या शक्तिसिद्धौ कथमतौ-
न्द्रिया शक्तिर्नभ्युपगम्यत इत्यत आह । शक्तेरिति । उत्तेजकाभाव-
विशिष्टप्रतिबन्धकाभावेन दृष्टेनैवोपपत्तौ नार्थापत्त्या शक्तिसिद्धौः ।
ननु प्रतिबन्धकाभावो न दाहकारणं प्रतिबन्धके सत्यपि उत्तेजक-
प्रयोगे दाहदर्भनेन व्यभिचारादत आह । असदिति । उत्तेजका-
भावविशिष्टो यः प्रतिबन्धकस्तदभावो हेतुः तथा च विशिष्टाभाव-
स्योत्तेजकप्रतिबन्धकसङ्गावे विशेषणाभावप्रयुक्तस्योभयाभावे विशे-
ष्याभावप्रयुक्तस्य केवलोत्तम्भकसङ्गावे चोभयाभावप्रयुक्तस्य सर्वत्र-
भावादित्यर्थः ।

ननु न विशिष्टं विशेषणविशेषतत्सम्बन्धेभ्योऽधिकमिति विशे-
षणादिप्रत्येकाभावस्य हेतुलेननुगमः । अथ विशिष्टस्यानतिरेके-

प्रतिपक्षता च मण्यादौनां सहकारिविरहूपत्वात्
तद्विरहस्य च व्यतिरेकमुखेन सहकारित्वावधारणात्

इपि विशेषाभाव एव रूपभेदावच्छिन्नविशेषप्रतियोगिको विशेष-
णायभावव्यापकोऽतिरिक्तः प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगिताव-
च्छेदकधर्मभेदादपि अभावभेदात्, यथा नौलो धंटो नास्त्री-
त्यभावो रक्षपटव्यपि मत्ताहृष्टमाचाभावाद्द्विनः मिद्दृः तथो-
त्तेजकाभावावच्छिन्नप्रतिबन्धकाभावोऽपि केवलप्रतिबन्धकाभावा-
द्विनः कारणम् । तस्मै यदि ह्यतीतविशेषणावच्छेदेन विद्य-
मानस्यैव विशेषणस्याभावः स्यात्तदा चणरूपातीतविशेषणाव-
च्छिन्नलेन घटादेः प्रतिक्षणं विनाशात् चणरूपात्तिः । स च
विशिष्टाभावो न धंस उत्तेजकापनयेपि दाहापत्तेः । धंसस्थानन्त-
त्वात् । विद्यमानस्य विनष्टलेन प्रतीतेश्च । श्वामोऽयमाशौहृष्ट
दत्यत्र विशेषवति श्वामधंसस्यैव प्रतीतेः । धंसस्य धंसातुप-
पत्तेश्च । नापि प्रागभावः अस्य जन्याभावत्वात् । न चात्यन्ताभाव
एव सः कदाचित्कार्यानुदयस्य प्रत्यासन्तिकादाचित्कलात् प्रत्या-
सन्तिश्च विशेषणायभाव इति वाच्यम् । विशेषणविशेषभावयोः
प्रत्यासन्तिलावच्छेदकानुगतरूपाभावत् । न च विशिष्टविरोधित-
मेव तथोरनुगतं तेनानुगतरूपेण तथोरेव दात्तदिगतलापत्तेः ।
न चेष्टापत्तिः । विरोधो हि सहानवस्थाननिधमस्त्रणो न पर-
त्तरविरहूपतया विशेषणविशेषाभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया
तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशिष्टलापत्तेः । तदभावाभावस्य तत्त्वात् ।

चयोहि भावा भवन्ति कार्यानुकूलाः तत्प्रतिकूलास्तदु-
दासौनाशं । तचानुकूला दहनादेः पर्वनाद्यः, तत्प्रति-

नाषुभयाभावाभावः तद्भयैवैशिङ्कं प्रत्येकाभावाद्विशिष्टाभावव्यव-
हारानापत्तेः । नापि परस्परविरह्याप्यतं तदाचेपत्वं वा
विरोधः । विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वेन तद्व्याप्त्यता-
न्तदनाचेपत्वात् । अभेदेन तयोरभावात् ।

अत्रास्मित्यहचरणाः । विशेषणविशेष्योः सम्बन्धाद्विशिष्टव्यव-
हार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहारः घटतदभाव-
व्यवहाराविव घटसत्त्वासत्त्वाभ्यां न हि न तयोः सम्बन्धे विशिष्ट-
व्यवहारो न वा तदभावे मति न विशिष्टाभावव्यवहारः सर्वत्र यस्य
यत्र यः सम्बन्धः स एव तस्य तत्रैवैशिङ्कं, स च सम्बन्धाभावो विशेष-
णाभावात् विशेष्याभावाद्भयाभावात्सर्वत्राविशिष्टोऽनुगतो दाहादि-
कारणं सर्वत्र प्रतिबन्धकोन्तेजकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीप्ति प्रतीतेः ।
प्रतिबन्धकोन्तेजकाभावयोश्चातिरिक्तसम्बन्धाभावेऽपि स्खूपसम्बन्धस्य
सत्त्वात् सर्वत्र स्खूपसम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिङ्कप्रतीतेः ।
एतेन प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुले मणिसङ्गावे मन्त्राद्यभावमादाय
दाधेः स्तात् एकप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकान्तराभावसत्त्वात् ।
न हि यावत्कारणावच्छिङ्कं तावदन्वये कार्यभित्यपास्तम् । न हि
प्रतिबन्धकाभावत्वेन हेतुलमन्योन्याश्रयात्, कारणीभूताभावप्रति-
योगित्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् । किन्तु मण्डाद्यभावत्वेन इत्युक्तत्वात्
प्रतिबन्धकसामान्याभावस्य हेतुलादा । तस्य यावद्विशेषाभावव्याप्त-

लात् । प्रतिबन्धकसंसर्गभावस्य हेतुलाज्जं तदन्योन्याभावेऽपि कार्यम्
न च तथोर्भेदाभिर्द्धिः । प्रतियोगधिकरणयोः संसर्गरोपपूर्वक-
निषेधस्य संसर्गभावलात् । अन्योन्याभावस्य च तादात्पर्यपूर्वकला-
दित्यादिविस्तरो दितीयाध्याये वर्ण्यते । प्रहरं मादहेत्यत्रोद्देश-
लज्जानाहितसंस्कारविषयस्य कालस्य प्रतिबन्धकत्वमिति नार्थापत्तिः
शक्तौ मानम् । अस्त्वनुमानं तथा हि जनकदशाविशिष्टो वक्त्रं
जनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान् जनकलात् कुण्डकुठाराज्ञी-
क्षणकुठारवत्, प्रतिबन्धकसत्त्वे भयोगादेरजनकदशावर्त्तिलेन
तदतिरिक्तातौन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः, शक्तेषु भावहेतुजतथा
अजनकदशाव्यावृत्तलाभावेऽपि उद्भवतविशिष्टायां तथालम् ।
यद्वा वक्त्रः कार्यानुकूलादिष्ठातौन्द्रियधर्मसमवायौ जनकला-
दात्मवत् । न चात्मलं नित्यलं वोपाधिः स्त्रैकलादिमति द्वाणुके
साधाव्यापकलात् । करतज्जानलसंयोग एव वा पक्षः । नैवम् ।
अनुमानानां साध्यं विनाश्युभयसिद्धुलात्, प्रतिबन्धकाभावादेर-
जनकलहेतुसभवादिपञ्चाधकाभावेनाप्रयोजकलात्, तुल्यन्याय-
तथा व्यापकेऽपि वर्थविशेषणलात्, अन्यथा शक्तिरिक्तेतिविशे-
षणस्यापि प्रचेपापत्तौ धर्मान्तरसिद्धिप्रसङ्गात् । अपि च जनकलस्य
केवलान्वयिलेन अतिरेकाप्रसिद्धिः । न च पण्डापूर्वपराद्वसङ्ग-
योस्त्वप्रसिद्धिः अप्रत्यच्योस्यांशः प्रत्यक्षेण साध्यसाधनयोर्व्यतिरेक-
यस्याशक्तलात् । दितीयानुमाने मौमांसकानां कर्मणोऽतौन्द्रिय-
लेनैवार्थान्तरं संयोगद्वारा तस्य दाहानुकूलत्वादिति संबोधः ।

(इति अक्तिनिरापः)

कूला अयि द्विविधाः सहकारितः स्वरूपतस्मि, स्वरूप-
तो जलावसेकादयः, सहकारितो मन्त्रप्रयोक्ताः, ते हि
मन्त्रादैन् प्रयुज्जानास्तदिग्र इलक्षणं सहकारिणं विह-
न्यन्ति, उदासौनास्तु तच्चैव रासभगदयः, तथाऽनुकूलत्व-
मन्त्रयव्यतिरेकगम्यं, प्रतिकूलत्वच्च तदन्वये कार्यव्यति-
रेकगम्यम्। तच्च तद्विपर्ययान्वये पर्यवस्थति। उदासौन-
त्वच्च व्यभिचारगम्यम्। एवच्च यच्च यदा यस्य यथानु-
कूलत्वे प्रतिकूलत्वे वा प्रमाणमस्ति तच्च तदा तस्य
तथैव स्वौकर्त्तव्यम्, किमधिकसामर्थ्यकल्पनया। सर्वश्च
परेषां विमर्शसम्भवोऽतीन्द्रियसामर्थ्येष्यपि संमान इत्यर्था-
पत्तिमुपेक्ष्यान्यदेवातौन्द्रियशक्तिस्वौकारबौजमाशङ्का
विमृशति। स्वादेतदिति। [१०१०]

स्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वे साकल्यस्य कार्येकव्यञ्जित्वेऽनु-
भेयमतौन्द्रियं सामर्थ्यमवशिष्यत इति पूर्वपक्षार्थः।
कार्यसम्बन्धितां-कार्येपलक्षिततामित्यर्थः।

स्वरूपत इति। जलसेकादयौ भावभूतं कारणमम्यादिकं
विनाशयन्तीत्यर्थः। ननु च किञ्चित्कुर्वतां प्रतिबन्धकत्वात्तैर्ण
कार्यानुत्पादः कर्त्तव्यः। प्रागभावस्याजन्यत्वादिति।

प्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्तिरेव ग्रन्तो मानमित्यत आह। सर्व-

यदा ह । कार्योपहितं रूपमिति । [६६१३] नन्वन्य-
कार्येणोपधानं तत्कार्येणैव वा ! आद्ये अहेतुरेव हेतुः
स्यात् । द्वितीये त्वितरेतराश्रयत्वं, तस्य तत्कारणत्वे
सिङ्गे सति तत्कार्यत्वं सिङ्गं स्यात्तत्कार्यत्वे सति तदुप-
लक्षितं कारणत्वं भवेदित्यत आह । इदमेव चास्य
तदुपधानं यज्ञत्कार्योत्पादात्पूर्वमवश्यमावः । [६६१४]

थेति । प्रतिबन्धकेन ग्रन्थिर्दि नाश्यते तदोच्चेजके मत्यपि कार्य-
नुत्पत्तिः पुनरुच्चेजकेन ग्रन्थिजनने अनियतहेतुकत्वं पूर्वं भाव-
हेतुना तज्जननादित्यादिरित्यर्थः :

खरूपस्थेति । इदं जलं पिपासोपगमनसमर्थं जललादित्यत्र
न तावसामर्थं कार्योपधानमनुभेदं, अपौयमानतोये व्यभि-
चारात् । नापि तद्योग्यता, सा हि खरूपयोग्यता सहकारि-
योग्यता वा ? । नादा तस्मा जनकतावच्छेदकरूपात्मिकाया जल-
लादिरूपलात् । तस्य च प्रत्यक्षिद्वलात् । नान्दा । तत्रैव व्यभि-
चारादिति परिशेषादतौन्द्रियमामर्थानुभेदत्वाचिद्विरित्यर्थः ।

ननु चापौयमानतोये कार्यभावात् कार्यसम्बन्धितं नास्तीति
तदवस्थो व्यभिचारं इत्यत आह कार्यति । उपलक्षणलमसतो-
ऽपौति न व्यभिचार इत्यर्थः । उपधानगद्य विशेषपरते हेतु-
माह । नन्दिति ।

यत्कार्योत्पादादिति । अनन्यथाचिद्वनियतपूर्ववर्त्तिलमित्यर्थः ।

यदुत्पादात्युर्वं यस्यावश्यभावः तत् कारणमितरत्कार्य-
मित्यर्थः ।

नन्वेवं रूपं कारणत्वं तज्जातौयस्य सामान्यतोऽनु-
मौयते प्रतिव्यक्तिं वा ! न तावत्प्रतिव्यक्ति, तदुत्तर-
कार्याभावेऽपि कासाच्चिद्विनाशदर्शनात् तज्जातौयस्य
तु प्रागेव सामान्यतोऽवधारितं तदिह स्मार्यत इत्याश-
ङ्काह । न च तज्जातौयस्येति । ॥३११॥ यथा योयोधूमः

अन्यथासिद्धिश्च पञ्चधा । यद्भावेव यस्यान्वयव्यतिरेकौ तज्जेना-
न्यथासिद्धं । यथा दण्डेन तद्रूपम् । यमादायैव यस्यान्वयव्यतिरेकौ
तदपि तेनान्यथासिद्धं यथा दण्डेन दण्डत्वम् । यत्र जन्मनिधत-
पूर्ववर्त्तिलज्जानानन्तरं जनकस्य तदवगमस्तु जन्मेन जनकमन्यथा-
सिद्धं यथा कुम्भकारेण तत्प्रिया । अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तिले ज्ञात एव
यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तिलमवगम्यते तज्जं प्रत्यन्यथासिद्धं यथा घटं
प्रत्याकाशः, शब्दं प्रति तस्य पूर्ववर्त्तिले ज्ञात एव तं प्रति तस्य
तज्जानात् । यत्र चान्यत्र कृप्तकारणभावादेव कार्योत्पत्तिसम्भवस्तु त
तदन्यत्यूर्ववर्त्त्यपि तेनान्यथासिद्धं । यथा पाकजहूपोत्पत्तौ
स्यर्थादिप्रागभावः । एतदन्यथासिद्धिपञ्चकव्यतिरेकोऽनुगत एवेति
भावः । टौकाळादुकं स्मरणसुपपादयति । नन्विति । यथेति ।
विशिष्टस्य पूर्वं नानुभवो येन तत्स्यर्थं अन्यथाऽनुमानमपि
मानान्तरं न स्यादित्यर्थः ।

सोऽग्निमानिति सामान्यतोऽवधारणेऽपि अयं धूमोऽग्नि-
मानिति नावधारितं तथेदमुदकं पिपासोपशमन-
निमित्तमित्यनवधृतमेवावधार्यत इत्यर्थः ।

न च क्षचित्कार्यमक्षत्वैव नष्टे व्यभिचारः सति, सह-
कारिसाहित्ये कुर्यादिति साध्यत्वात् तस्य च सहकार्य-
साकल्यप्रयुक्तकार्यभाववच्चरूपस्य तचापि भावादिति ।
तस्माद्या नोभयप्रयत्नप्रसवहेतुः सोपेक्षाबुद्धिः दृतौयेति
विषयभेदादुद्भिभेदः, स च सुखहेतुर्दुःखहेतुरतदेतु-
रिति चिविध इति व्यक्त इत्यर्थः ।

अनुमानपदं व्युत्पादयता भाष्यकृता प्रमङ्गात् लक्ष-
णमण्डितमिति टौकाळदपि स्मृत्यादि व्यवच्छेत्तुं
दर्शयति । तथा चेत्यादिना [१०१] यतो भाष्ये लक्षण-
मण्डितं अतो वार्त्तिके तदाक्षेपो नानुक्तोपालम्भ
इत्याह । तदेतद्वाष्यमनुभाष्येति । [१०१]

तस्य चेति । इतराभावावच्छिन्नकार्यभावव्याप्तिं जलर्जातीये
सर्वचालीति न व्यभिचार इत्यर्थः । अत्र जनकतावच्छेदकरूप-
वच्चस्य जलतादिरूपस्य शिद्धुलेऽपि तस्य जनकतावच्छेदकरूपला-
त्पकलं नावगतमिति तदत्तुमेष्टलेऽपि न दोष इति सम्बद्धायविदः ।
प्रकृते यो विषयभेदः स टौकाळतानोक्त इति तमाह । स चेति ।

फलवतः प्रमाणत्वात् तदिशेषत्वाद्बानुमानस्य नाफ-
लत्वं युज्यते, कथच्चित् फलान्तरसम्भवेऽप्येतत् प्रत्यक्ष-
फलं लिङ्गपरामणंस्तु प्रसिद्धमनुमानमनेन लक्षणेन
व्याप्त इत्यपि पूर्वपक्षे द्रष्टव्यम् । एवं सति तत्त्वेत्यादि-
नोभयसमाधानसङ्गतिः । समाधानान्तरमाहेति कस्मि-
न्नाक्षेप इत्यत आह । पूर्वोक्तमिति । [३७१६]

ननु हानादिविषयं प्रामाण्यमुच्चमानमनुमानस्य
 स्वगोचरं प्रत्येवोक्तं भवति हानादावेव तस्य व्यापारा-
 नुबन्धादत आशङ्कैवेयमनुपपन्ना, किमच समाधाने-
 नेत्याशङ्का व्यापारानुबन्धितया हानादिरस्य गोचरः,
 प्रतीत्यनुबन्धितया तु वह्निज्ञानस्य वह्निरेव विषय-
 स्तदभिप्रायेण वा शङ्कासमाधाने इत्यभिप्रायवानाह ।
 यद्यपौति । [३७१७] विज्ञाने यत्प्रकाशते [३७१८] येन
 विज्ञानं निरूप्यत इत्यर्थः ।

टौकाङ्कतो इनाचिप्रसमाधानं परिहरन्नाह । फलवत इति ।
 व्यापारानुबन्धितयेति । अनुमितिरूपव्यापारविषयतया हाना-
 दिरनुमानस्य विषयसञ्जन्यव्यापारविषयत्वम् तत्त्वात्, साक्षात्
 विषयोऽग्निरेवेत्यर्थः ।

ननु प्रकाशमानत्वविषयत्वयोरभेदान्न हेतुहेतुमङ्गाव इत्यत
 आह । येनेति । वार्त्तिककारखैव भाव इति भगवनिराकरणायाह ।

न च स्वविषयादन्यद्विषयान्तरमस्य सम्भवत्यतिप्रसङ्गादिति भावः [३०१८] पूर्वपञ्चण इति शेषः । औत्पत्तिक इति [३८१] स्वभावप्रतिबहुः ।

ननु हेयादिबुद्धयः केन विशेषेण द्वितौयानुमानस्य फलं, न तु द्वितौयस्य प्रत्यक्षस्येत्यत आह । परोक्षार्थवगाहितयेति । [३८१४]

ननु सामौष्यस्य साहश्यस्य मानं मितिः संज्ञासंज्ञ-सम्बन्धपरिच्छेदे प्रमाणमित्युक्ते कुतो व्याघातावकाश इत्यत आह । अनुमानशब्दवदिति । [३८१५]

ननु शब्दप्रतिपत्तिर्न तावत्खण्डपतः प्रमाणं, व्यापारवतः कारणविशेषस्य प्रमाणत्वात्, नापि वाक्यार्थप्रतिपत्तिरस्याः फलं, तदानीं तस्या विनष्टत्वात् । न च स्मृतिरूपाया अपि शब्दप्रवृत्तेः तत्फलत्वं, अनुत्पन्नसमयानामस्मर्यमाणपदार्थानां शब्दस्मरणेऽपि तदभावादित्यत आह । यत् खलु चैचेति । [३८१०]

पूर्वपञ्चण इति । नाप्यौत्पत्तिक उत्पत्तिजन्य इत्यर्थो विरुद्ध इत्यत आह । स्वभावेति ।

ननु शब्दविषयकानुभवस्य प्रमाणत्वमपहाय कुतोऽनुसन्धानस्य तदुच्चत इत्यत आह । ननु शब्देति ।

ननु स्वविषयपरिच्छिन्नौ प्राधान्यमनुमानादेरपि,
तत्कुतः प्रत्यक्षप्रधानत्वादित्येकदेशौ वक्तौत्यत आह ।
प्रत्यक्षपराहौति । [१८.१५] , प्रायेण प्रत्यक्षमाच्चपूर्वक-
मिति [१८.१६] साक्षात्पराम्यरथातु सर्वमेवानुमान-
तयेत्यर्थः । ।

उपमानं तु प्रत्यक्षापूर्वकमपि शब्दपूर्वकमेवेति
[१८.१७] शब्दपूर्वकत्वे सत्येव प्रत्यक्षपूर्वकत्वं तस्य केवला
तु प्रत्यक्षपूर्वकताऽनुमानस्यैवेत्यर्थः । नन्वेवं सति शब्दा-
नन्तरमुपमानमभिधौयतामित्यत आह । स्मरणसहका-
रितेति [१८.१८] यद्यपि शब्दस्यापि प्रमाणस्य वाक्यरूपस्य
स्मृतिस्थस्य पदार्थस्मृतिसहकृतस्यैव वाक्यार्थबोधकत्वं
तथापि न क्वचिदप्यनुभूयमानस्य, लिङ्गं त्वनुभूयमान-
मपि शब्दस्य विशेषाभिधाने न्यायसिद्धेऽप्येकदेश्यभिमत
प्रथममेकदेशिमतं दुष्टत्वेनाभिमतमेव, तथापि दूषणा-
भासेन न दूषयितुं शक्यमिति शिष्मयितुं वार्त्तिकमनु-
रञ्जयन्वेवोन्तरग्रन्थमवतारयति । तदेकदेशिमतमिति

ननु स्वविषयपरिच्छिन्नावितरानपेक्षतमेव प्राधान्यं प्रत्यक्षस्य
कुतो नोक्तमित्यत आह । ननु स्वविषयेति ।

[१८१०] प्रत्यक्षं पूर्वं प्राधान्यादित्येके [१८११] उक्तमुप-
पादयितुं महाविषयत्वादादौ शब्दोपदेश इत्यपरः
[१८१७] चोद्यचञ्चुः ।

तत्र महाविषयत्वमनैकान्तिकमिति [१८१२] शब्दस्य
महाविषयत्वादाद्यत्वमापादयता प्रत्यक्षस्थानाद्यत्वमि-
त्ताऽन्य एव हषान्त उदाहरणौयः, तथा च चिचादौ
पश्चभूते प्रत्यक्षेऽपि गतत्वेन महाविषयत्वमनैकान्तिक-
मित्यर्थः ।

तदेतत्प्रसङ्गावस्थायां स्वतन्त्रसाधनपक्षे तु काला-
त्ययापदिष्टत्वं, शब्दचरमतायाः प्रत्यक्षप्राथम्यस्य

ननु विभागसूत्रे प्रत्यक्षमेव पूर्वमुहिष्टमिति किं तत्साधने-
नेत्यत आह । उक्तमिति । सूत्रकार एव कुतस्तोहिष्टवानित्या-
चेपं निरसितमित्यर्थः । ननु शब्दसादावुपदेशाभावप्रमितेर्महा-
विषयत्वं बाधितमित्यत आह । चोद्यचञ्चुरिति^(१) । देशं खात-
लम् । तेन पूर्वपक्षिणा महाविषयत्वादादौ शब्दोपदेश एव युक्त
इत्याचेपः क्वत इति नोक्तदोषं इत्यर्थः । ननु महाविषयत्वं प्रत्यक्षे-
ज्ञैकान्तिकमित्ययुक्तं तस्यादावेवोक्तवादित्यत आह । शब्दस्येति ।

(१) देश चञ्चुरिति— पा० १ उ० ।

च प्रत्यक्षसिद्धत्वादेव, व्यतिरेकिपक्षे च विरुद्धत्व-
मित्यपि द्रष्टव्यम् ।

महाविषयत्वेति [१८॥] पूर्वमुपदिश्यमानं प्रमाणं
धर्मि, महाविषयत्वादिति साधारणो धर्मः, प्रत्यक्षं वा
शब्दो वेति सन्देहः । साधारणतया न हेतुरिति भाव
इति [१९॥] प्राधान्यस्थापनप्रयोजनं यदि प्राथम्यं
विना न सिद्धेत् तदाऽनुमानस्यापि प्राधान्यात्राथम्यं
स्यादित्यर्थः ।

ननु * सति संलबे का नो इनिः सति च किं
भवेद्येन भाष्यकारो विचारयति स्मेत्यत आह ।
स्यादेतदिति । [२०॥]

व्यवस्थितविषयत्वात्प्रत्यक्षस्यानुमानविषये प्रवृत्ति-
स्तदा न स्यात् यद्यानुमानमपि व्यवस्थितविषयं भवे-
दित्यत आह । न चानुमानविषये सामान्यरूप इति

विरुद्धलभितौति । व्यभिचारिणः केवलयतिरेक्याभास्य विरु-
द्धत्वादित्यर्थः ।

टौकाकृता भिन्नधर्मिकः संशय उक्त इति समानधर्मिकं
तमाह । पूर्वमिति ।

ननु न चानुमानविषय इति टौकायां नानुमानविषय इति
टौक्या पौनहस्तमित्यत आह । व्यवस्थितेति । ननु चाचार्यानं

* नन्दयति इति युक्तः पाठः ।

[१६०] अतो न *युक्तम् । अव्याख्याने कारणमिति [१६११] किमिति न व्याख्यातमिति शङ्खानिवृत्तिकारणमित्यर्थः ।

सन्दिग्धेन हीति [१६१५] उपदेशप्रामाण्ये तद्दारा वश्चावप्युत्तरकालमिति मन्त्रव्यमतो वन्हं प्रत्याहित उत्पादितः प्रत्यथो निश्चयो यस्येत्यनेन न विरोधः ।

अभ्यर्हिततमं मन्त्रत इत्येकदेशोल्कीर्तनेन पूर्वोक्तं संज्ञोपपादनं स्मारयति ।

ननु च निश्चयफलत्वाविशेषेऽपि प्रत्यक्षत एव नाकाङ्क्षानिवृत्तिरिति कुत एतत् इत्यत आह । तावद्यमिति [१६१०] प्रत्यक्षफलसाक्षात्कारस्यैवं स्वभावत्वादित्यर्थः ।

नन्वङ्गं विशेषणमित्येकोर्थः तत्कथं व्यापकत्वेनेति व्याख्यायते ? कुतश्च पूर्वाचार्याणां पन्थाः परिङ्गौयत ? इत्यत आह । ततु प्रक्षतानुपयोगितयेति [१६१२]

तद्व्यक्ताभावात्मकं तत्प्रागभावात्मकं चाजन्मित्यत आह । किमितीति । तथा चोपजातशङ्खाध्वंसोजन्य एवेत्यदोष इत्यर्थः । तनु व्यवस्थितत्वं न युक्तिरित्यत आह । एकदेशेति ।

* पुनरक्षमिति पाठ ।

निरुपधानस्त्रश्चणं साक्षात्कारत्वमाकाङ्गानिवर्तनयोग्यं
प्रत्यक्षधर्मेऽनुमानादिषु नास्ति, तेनानुमानादिपरि-
स्थितेऽर्थे आकाङ्गानिवृत्तिरिति हि प्रकृतम् । न च
विशिष्टार्थग्राहकत्वोपदर्शनेनानुमानादिषु तदभावो
दर्शितो भवति, विशिष्टार्थपाहंकलेऽपि प्रत्यक्षस्य
तद्वावादित्यर्थः ।

ब्यवस्थितानां प्रत्येकमेकत्वादिति [६११५] द्वितीया-
ऽसंस्तृष्टविषयत्वादित्यर्थः ।

इत्युदयनाचार्यकृततात्पर्यपरिशुद्धौ प्रथमाध्याये
चित्पूर्णी समाप्ता ॥

प्रकृतानुपयोगमेवाह । निरुपधानेति । तद्वावादिति । आका-
ङ्गानिवृत्तिहेतुत्वादित्यर्थः । ननु संस्कृतेऽपि प्रमाणानां प्रत्येकमेकै-
कलमेवेति न ततो व्यवस्थायां प्रमाणानां कस्तिदिग्गेष उक्तः
स्थादित्यत आह । द्वितीयेति ।

यस्त्वर्कतन्त्रशतपञ्चसहस्ररस्मि-

र्गङ्गेश्वरः सुकविकैरवकाननेन्दुः ।

तस्यात्मजः पितुरधीत्य निवन्धमित्यं

प्राकाशयत् कृतिसुदे नुधवद्वंभानः ॥

इति महामहोपाधायश्रीगङ्गेश्वरात्मजमहामहोपाधाय-
श्रीवद्वंभानविरचिते न्यायनिवन्धप्रकाशे
चित्पूर्णी समाप्ता ॥

श्रीमन्महागणयतये नमः ।

सटीकन्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ
प्रमाणप्रकरणम्^(१) ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणविशेषलक्षणाना[१०१]मिति स्वरूप-
कथनार्थम् । लक्षणं हीत्यादि, अर्थास्तिस्ति [१०१]
च प्रकृतस्वरूपसङ्गतिकथनार्थम् । लक्षणं हि जिज्ञासु-
प्रतिपादनाय, सा चानिर्जातसामान्यस्य विशेषे नास्ति,
सामान्यज्ञानं च तत्त्वलक्षणाधीनमतस्तत्त्वलक्षणं, विशेष-

ननु लक्षणानामिति वर्थं अन्येषामपि विशेषज्ञानानां
सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात्, प्रत्यचादीत्यपि तथा, अन्येषामपि विशेष-
लक्षणानां सामान्यलक्षणपूर्वकत्वात्, अर्थाचिस्तेत्यपि वर्थं शब्दा-
नामपि सामान्यलक्षणानां विशेषलक्षणहेतुलादित्यत आह, प्रत्य-
चादीति । सामान्यतस्थालेऽपि प्रकृतापेच्यैतदुक्तमित्यर्थः । ननु
सामान्यविशेषलक्षणयोर्नित्यत्वेन न हेतुहेतुमद्भाव इत्यत आह ।
लक्षणं हीति । लक्षणं-विशेषलक्षणम् । अजिज्ञासितप्रतिपादने
प्रतिपाद्यानवधेयवचनवापत्तेरिति भावः । सा चेत्यनेन जिज्ञासुपदे

(१) चिषु तात्पर्यपरिशुद्धादर्थपुक्षकेषु प्रमाणप्रकरणं विकलं वर्तवे इति
चतुर्थे संवत् १९०४ लिखितं तालपत्रपुस्तकमवलम्ब्यकार्यं भवति, जीर्णलात् तत्रापि
कुचिदकरात्रि विलःप्रानीति डीकादिर्थनात्सुखृतानीति विशेषम् ।

जिज्ञासामुत्याप्य विशेषलक्षणावतारः तथा च सा-
मान्यलक्षणविभागो हेशज्ञानस्य जिज्ञासादिजननदारा
विशेषलक्षणज्ञानं प्रति हेतुत्वात् तज्जोचरयोरपि हेतु-
हेतुमङ्गावं विवक्षित्वोक्तं हेतुंत्वेनेति । [१०१५]

सू. द्रून्दिधार्थसन्धिकर्पत्यिन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यम-
व्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षाम् ॥ ४ ॥

अवच्छेदो नास्याभिधेय इत्यत आह । प्रयोजन-
मिति । [१०१६] समानजातीयमनुमानादि-प्रमाणत्वेन,
अप्रत्यक्षत्वेन तु तदपि विजातीयमेव, अतो नासाधा-
धालर्थजिज्ञासापरामर्थः । तस्मान्यमजानतस्तदिशेषत्वेन जिज्ञासा
न भवतीत्यर्थः । अत इति । सामान्यलक्षणविशेषितं यदिशेषलक्षणं
तज्जिज्ञासा न सामान्यलक्षणज्ञानं विशेषविभागज्ञानं च विना,
विशेषोपस्थितिं विना तदभावात् । विशेषोपस्थितिश्च विभागा-
धौना विशेषलक्षणाधौनेतरभेदवृद्धेरतुयोग्यवृत्तिप्रतियोगिवृत्ति-
धर्मेण प्रतियोग्युपस्थितिसाध्यतात्तस्याश्च विभागसाध्यतादित्यर्थः ।

अभिधेयपरलेऽर्थशब्दस्यानुपपत्तिमाह । अवच्छेद इति । अस्य
सूचयेति वदना सूचस्यार्थः प्रयोजनमित्यर्थो न तु सूचार्थशब्द-
त्वेव प्रयोजनमर्थ इति दर्शितम् । ननु समानजातीयपदेन सप-
चाभिधाने ततो लक्षणव्यावृत्तावसाधारणं, अव्यावृत्तौ विरोध
रत्यत आह । प्रमाणलेनेति । तथा च प्रत्यक्षलक्षणशून्यत्वेनानु-
मानाद्यपि विजातीयमेवेति तदन्योन्याभावः साधोऽतो नासाधा-

रण्यं सम्भगस्य । विशेषकत्वं सम्भगधर्मस्तत्प्रयोजन-
मित्यसङ्गतम्, अतः कारकात् फलभूतां क्रियां निष्कृष्ट्य

रण्यं समानजातीयपदेन सपच्छानभिधानादित्यर्थः । अत एव
यद्यप्रमाणलेनोपस्थिताङ्गेऽः साधते तदाऽनुमानादेः प्रमाणात् स
न मिद्देत्, नापि प्रमाणलेन प्रत्यच्छलेनोपस्थितात् सम्भादपि
प्रत्यच्छस्य भेदापत्तेरित्यपास्तम्, प्रत्यच्छलक्षणशून्यलेनोपस्थितात्
प्रमाणादप्रमाणात् भेदस्य साधकादिति भावः ।

प्रत्यच्छलक्षणं तु यथाश्रुतं यद्यपि ईश्वरप्रत्यक्षाऽव्यापकं, आत्म-
नोर्थस्येद्विषयेण मनसा मन्त्रिकर्षात् ज्ञानमात्रोत्पत्तेरतिव्यापकं,
आत्मनोर्थत्वाभावेऽयात्मानुमितावात्मस्तौ चाऽतिव्यापकं, मन्त्रि-
कर्षन्तं च षोडासाधारणं दुर्वचं, संयोगाद्यन्यतमन्तर्य भेदानुमाने
व्यर्थविशेषणलात् गौरवेणान्यतमजन्यत्वस्य व्याप्ततानवच्छेदकलात्,
संयोगादिहेतुव्याप्त्य च दण्डारणिमणिन्यादेन प्रत्यक्ष एव विश्रामात्,
तथापौष्ट्रियार्थसम्बिकर्षात्पञ्चलेनैकार्थवृत्तिलभवन्वात् मात्रात्मं जा-
तिश्यपञ्चत्वते । न च तदस्थिद्विः चाचुषादिबुद्धौ साचात्करोमौ-
त्यनुगतानुव्यवसायसाचिकलात् । अनुगतमतेष्व बाधकं विना
जातिविषयत्वात् । न च व्यञ्जकाभावः चकुर्जन्यलादेरेव व्यञ्जक-
त्वात् । व्यञ्जकेव्यननुगमस्य गोलादाविवादोषत्वात् । व्यञ्जकानुगमे
तत एवानुगतमत्युपत्तौ जात्यसिद्धा व्यञ्जकाननुगमस्य जाताव-
(न)नुगुणत्वात् । ईश्वरस्य प्रत्यक्षे साक्षात्तं धर्मियाहकमानव्यज्ञमेव ।
यदा योगजधर्माजन्य सामान्यस्तत्प्रत्यासन्यजन्य-जन्यस्तविषयकस-

दर्शयति । विशेषकत्वं विशेष इति । [३०१] विपक्षव्या-
वत्तप्रत्यक्षप्रतिपादनमित्यर्थः ।

कः पुनरनेन लक्षणेन प्रतिपादयिष्यते^(१) इत्यत
आह । यः स्वल्पति । [३००]

विकल्पकाजन्यजन्यप्रत्यक्षस्यार्थजन्यज्ञानलं लक्षणं, जन्यप्रत्यक्षस्ये-
क्षिद्यजन्यज्ञानलमेव वा । न च प्रत्यक्षज्ञानजनकलस्य इन्द्रियज्ञाणे
विशेषणलादन्योन्याश्रयः, सूत्यजनकज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयल-
स्यैव तक्षणलात् । आत्मानुभितिसूत्योन्यात्ममनसोर्मार्थिन्द्रियलाभां
जनकलम्, अपि तु समवाचिलमनस्त्वाभास्, अन्यथा ज्ञानमाचस्य
साक्षात्त्वापत्तिरिति दिक् ।

ज्ञानाकरणं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यस्तिव्यक्तरणाः । विशिष्टज्ञाने
विशेषणज्ञानस्य निर्बापारतेनाकरणलात् प्रत्यभिज्ञायाः संखार-
जन्यबे सृतिस्त्वापत्त्या तत्तासृतिजन्यलादिति ।

करणस्येदं लक्षणमिति नेश्वरप्रत्यक्षाव्याप्तिर्दीषायेत्याङ्गः ।
इतरभेदशाधकव्यतिरेकिणि माध्यप्रसिद्धिश्च वक्ष्यते ।

(प्रथक्षलक्षणनिर्वचनम् ।)

ननु विशेषकलमनूद्य प्रत्ययार्थं हिता प्रकृत्यर्थमाचयाखानं
कुत इत्यत आह । विशेषकलमिति । कारकस्य स्वलिङ्गप्रधान-
क्रियानुपादकत्वादित्यर्थः । ननु विशेषोऽप्यन्योन्याभावस्थो नित्य-
तया न फलमित्यत आह, विपक्षेति । उत्तरप्रबन्धोपयोगार्थ-
माह । कः पुनरिति । ज्ञानलक्षणं प्रति तप्रतिपादनमफलम्,

(१) प्रतिपादयित्यर्थः— पा० ४ उ० ।

न च सर्वे व्यामूढा, येन प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यकव्यवस्था
न स्यात् । न च सर्वच व्यामोहो येनानवस्था स्यात् ।
न च सर्वे व्यामोहहेतवो येनाप्रतिपत्तिः स्यात् । न
च सर्वाप्रतिपत्तिः येनाश्रयासिद्धिः स्यादिति भावः ।
ननु लक्ष्यमप्रसिद्धत्वात् कथं धर्मिः? प्रसिद्धत्वे वा

अज्ञातलक्षणं प्रति तु लक्षणवाक्यमप्रतिपाद्यकमेवेति भावः । न च
सर्वे इति । न हि खरूपतोऽपि लक्षणं यो न जानाति तं प्रति
लक्षणवाक्यं, येन तदप्रतिपाद्यकं स्यात् । अपि तु यो वसुतो लक्षणं
जानन्नपि प्रत्यक्षलक्षणतया न जानौते म लक्षणवाक्यप्रतिपाद्य
इत्यर्थः । ननु लक्षणमितरव्यावृत्तं भक्षणं धर्मिणमितरव्यावृत्ततया
बोधेत् व्यावृत्तिश्च तलक्षणाधौनेति तलक्षणाभिधानमेवं तत्रापै-
त्यनवस्थेत्यत आह, न च मर्वत्वेति । लक्षणमितरव्यावृत्तमवगच्छ-
क्षपि तलक्षणावर्तकतया यो न जानाति तं प्रति तस्य विपक्ष-
व्यावर्तकलं बोधत इत्यर्थः । ननु धर्मिज्ञानं विना लक्षणाभि-
धानाभावान्तस्य च व्यामुग्धलालक्षणाभिधानेऽपि धर्मिज्ञानं व्यामु-
ग्धमेवेति लक्षणाभिधानमनुपयुक्तमित्यत आह, न च मर्व इति ।
लक्षणरूपविशेषदर्शनाभावात्पूर्वं धर्मिज्ञानस्य व्यामुग्धलेऽपि तस्मै-
हतं धर्मिज्ञानं तथा नेत्यर्थः । ननु धर्मिणमपि यो न जानाति
तं प्रति लक्षणमाश्रयासिद्धमित्यत आह, न च मर्वति । ननु च
लक्ष्यमनूद्य लक्षणं विधीयते इति प्रसिद्धमेवेति तत्कौर्तनमफल-
मित्यत आह, नश्चिति । धर्मिज्ञानं च विना कस्येतरभेदो लक्ष-

किं लक्षणे ? किं चास्याभिधेयं ? यदभिदधत् तत्परं स्मादित्यत्^(१) आह । तस्मादिति । [३०१८]

ननु लक्षणं यदि प्रसिद्धं किं विधेयम् ? तस्याप्रसिद्धत्वात् । विधेयं चेत् कथं लक्षणम् ? तस्य प्रसिद्धत्वादित्यत आह, इतस्त्वयगतलक्षण इति । [३०१९] प्रतिपाद्याप्रसिद्धत्वाद्विधेयत्वमग्निहोचादिवन्न तु प्रतिपादकाप्रसिद्धत्वात् । प्रतिपाद्य विधेः प्रतीत्यैव लक्षणं यागमिव पश्चात्साध्यं साधयतौत्यर्थः । विशेषज्ञानं—सविकल्पकमित्यर्थः ।

एतदवस्थेतेति भावः । किञ्चेति । अस्य-लक्षणसूत्रस्य । यत्-अभिधेयमभिदधत्-सूत्रं व्यवस्थेदपरं स्मादित्यर्थः । ननु इतस्त्वित्यत्र (त्र)यः खण्डित्यादिना पौनरुत्तमित्यत आह, ननु लक्षणमिति । तस्य-विधेयस्य “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ” इति वचनादिति भावः । तस्य-लक्षणस्य । अग्निहोच न हि व्यावर्तकलं ज्ञातस्यैव तस्मादिति भावः । अग्निहोचवदिति । अग्निहोचादौ खर्गसाधनत्वमिवेत्यर्थः ।

ननु विशेषज्ञानेन फलेन विशेषमाणस्य ज्ञानसापि प्रत्यक्षतावरेधार्थमुक्तं यत्तदिग्नेष्यज्ञानमित्यादि, तदयुक्तं निर्विकल्पकस्यापि विशेषघटादिविषयकलेन विशेषज्ञानबात्तस्य च ज्ञानजन्यत्वात् तेन ज्ञानं प्रमाणं विशेषते किञ्चिद्विषयमेवेत्यत आह, मविकल्पकमिति । ननु अर्थगद्देनेत्यादेरव्यापकलादिदोषपरौ-

(१) तत् परं भविष्यन्तेयत पा० ४ पु० ।

नन्विन्द्रियार्थसच्चिकर्षः प्रत्यक्षकारणमेव न भवति, सत्यपि तस्मिन् परमाणुवादिन्द्रियसंयुक्तव्यवधायक-संयुक्तेषु^(१) च घटादिषु तदनुपपत्तेः, अतोऽसिद्धिमिदं साक्षणमित्यत आह । अर्थग्रहणमेति । [३०१६]

ननु रूपत्वादिसामान्यं नास्येव, तत्क्रमर्थं संयुक्त-समवेतसमवायाभ्युपगम इत्यत आह । न चेति । [३०१७]

हारपरलं, न च तस्मभवः अण्णाकाशादाविन्द्रियसच्चिकर्षं सत्यपि ज्ञानस्यैवाभावात् । उत्पन्नग्रहणं विनेन्द्रियार्थसच्चिकर्षेण ज्ञानमिति कृते संयुक्तकुण्डादिसंयुक्तेऽतिव्याप्तेरभावात् तत्र ज्ञानस्यैवानुत्पत्ते-रित्यत आह, नन्विन्द्रियेति । तथा च खरूपासिद्धिनिरासार्थं तदुक्तं न लतिव्याप्तिपरौहारार्थमित्यर्थः । इन्द्रियार्थसच्चिकर्षेण ज्ञानमित्यतः संयुक्तसंयोगव्यवच्छेदे सिद्धेषि यद्यपौन्द्रियसच्चिह्नष्टार्थ-ज्ञानमितिः कृते यदिन्द्रियसंयुक्तसंयोगिनि व्यवहिते घटादावनु-मित्यादिज्ञानं तत्रातिव्याप्तिपरौहारार्थमुत्पन्नग्रहणमिति सम्भवति तदनुमित्यादेः संयुक्तसंयोगाजन्यवात्, तथापि प्राधान्यादसिद्धि-परौहारपरत्वमेवोक्तम् ।

ननु रूपत्वादिसाकारार्थं संयुक्तसमवेतसमवायाभ्युपेगमः स्यादित्यत आह, नन्विति । ननु व्याघातमुपकर्त्य च एवोपपाद-यित्युचितः ‘कथं चादृशं प्रत्यक्षं भवे’दित्यसङ्गतमित्यत आह,

(१) समयुक्तेषु पा० ४ पु० ।

ननु सादृश्यमर्थान्तरं रीचयमानानामपि कुतो
व्याघातो न हि तदिपरौतमिह किञ्चिदभ्युपेतमित्यत
आह । तेषामिति । [३०१०]

नन्वसन्निकृष्टस्यैव सन्निकृष्टाश्रयस्य वा ग्रहणमग्रह-
णमेव वा भूविष्यति, कुतो व्याघात इत्यत आह ।
इतरथेति । [३०१] असन्निकृष्टस्य हि ग्रहणे इन्द्रियप्राप्य-
कारिताभ्युपगमव्याघातः । सन्निकृष्टाश्रयस्य तु ग्रहणे
संयुक्तसमवायाभ्युपगमव्याघातः । अग्रहणे च तदभ्युप-
गमव्याघातः प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

ननु सादृश्यमिति । अर्थान्तरसादृश्याभ्युपगन्तुस्तदभावाभ्युपगमे
व्याघातो न च तथा तेनाभ्युपगम्यत इत्यर्थः । ननु न स्ततन्त्रव्याघात-
स्तुर्थसञ्जिकर्षनभ्युपगन्तुस्तदभ्युपगमाभावादित्यत आह, नचिति ।
संयुक्तसमवायेति । रूपादेरप्याश्रयसंयोगादेव ग्रहणसम्भवादिति
भावः । न च रूपादौ सादृशं नास्ति, ववहारस्याश्रयसादृशादेव
स्यात्तथा च तद्वाहकः संयुक्तसमवाय एव स्थादिति वाच्म ।
अबाधितप्रतीत्यविशेषात् । वैपरौत्यस्यापि सुवच्चत्वात् । आश्रय-
वैसादृशेऽपि रूपादेः सादृशानुभवाचेति भावः । नन्वतुभव-
व्याघातसोक्त्वात् मुगः ‘अनुभूयन्ते ही’त्यादि पुनरुक्तमित्यत आह,
चतुर्थेति । चतुर्थसञ्जिकर्षाऽनौद्दिव्याधारतथा न प्रत्यच इति न
तद्वाघातोऽनुभवव्याघात इत्यर्थः । ननु रूपलाल्यनुभवेऽपि न चतुर्थ-

चतुर्थसन्निकर्षाननुभवांकुतस्तद्याघात इत्यत आह ।
अनुभूयन्ते हौति । [७११] रूपत्वाद्यनुभवस्य चतुर्थसन्नि-
कर्षकार्यतया तदभ्युपगमस्तदनभ्युपगमे उपहितप्रत्यया-
योगात् [७१२] तन्मूलस्य चौपहितव्यपदेशस्य तदभावे-
ऽनुपपत्तेरित्यर्थः ।

सन्निकर्षाभ्युपगमो येन तदनभ्युपगमव्याघातः स्थादित्यत आह,
रूपत्वाद्यौति । यद्यपि रूपाकारा अनुगतप्रतौतिनास्ति लौकि-
कानां तथापि नौलोवर्णः पौतोवर्ण इत्यनुगतवर्णाकारा माऽस्त्वेव,
गन्धरमादौ चानुगतमतिः सार्वलौकिकौति नानुभवापलाप
इत्यर्थः । ननु व्यपदेशभेदे चचुर्मात्रबहिरिन्द्रियाह्विशेषगुणत-
रूपं चाचुषलमुपाधिं निमित्तलेनागङ्ग्य उपपत्तिप्रत्यया^(१)नुप-
पत्तिकथनमसङ्गतमित्यत आह, तनूलस्थेति ।

न च मानान्तरोपस्थितमेव चाचुषलमिन्द्रियजज्ञाने भासते
रूपादिशब्दप्रयोगोऽपि तेनैव जन्यते इति वाच्यम् । अतौन्द्रिये
रूपादिव्यवहारापत्तेश्चुर्गहणयोग्यतायाश्च तदवच्छेदकाज्ञानेऽज्ञा-
नात् । न च नौलपीताश्चैकमेव नित्यमिति नातौन्द्रियं तत्,
गोलादिना तस्य परापरभावानुपपत्तेश्च न जातिलं, नौलतरादि-
प्रतीतेश्च तदन्यरूपासक्षेत्रविधयलादिति वाच्यम् । चचूरूपस्य
षटादिरूपाभिज्ञले प्रत्यच्छलप्रसङ्गात् । एकस्थोऽवानुद्धवलविरो-

(१) उपहितप्रत्ययेतिपाठो शुलः प्रतिभाति ।

न च रूपत्वादिसामान्यविशेषविशिष्टरूपाद्युपलभिमन्तरेण प्रमाणमस्ति परस्परव्या - - - - नकुरादिष्टु । विशिष्टोपलभ्येरेव प्रमाणत्वे परस्पराश्रयत्वम् । न चाविशिष्टोपलभिमाचोपनीतमविशिष्टमिन्द्रियमुपाधिर्विशिष्टव्यपदेशे रसादिष्टपि रूपादिव्यपदेश इत्याशयवानाह । न चेन्द्रियाणीति । [७५१०] सोऽयं चाक्षुषत्वाद्युपाधिनिष्ठनत्वाभिमानः परस्य रूपादिव्यपदेशाभेद इति स एवोदाहृत्य निराकृतः परमार्थतत्त्वधात् । पाकेन रक्तं रूपमुत्पन्नं आमं नष्टमित्यनुभवाच्च । न चायं भ्रमो वाधकाभावात् । न चोत्यादविनाशबुद्धेः समवायो विषयः तदनुष्ठेखात् । तञ्जित्यलस्य वक्ष्यमाणलाच्च । नौक्तादितुच्छतया गम्भादेरपि नित्यतापत्तेष्वेति भावः ।

मानान्तरोपस्थितसेव चक्षुर्याद्यात्मध्यचे भासत इत्यच दूषणान्तरमाह, न चेति । न च नौक्तपौतादिबुद्धिकरणतया चक्षुः-विद्धौ नायं दोष इति वाच्यम् । एकैकप्रतौत्या भिन्नकरण-मिद्धावपि सर्वरूपेषु तत्करणग्राह्यात्मकत्वे सति नौक्तादिव्यभक्तद्रव्यलान्तैजस्वं प्रसाध्य तैजसेन्द्रियग्राह्यत्वेन, नौक्तादौ रूपाकारानुगत-बुद्धिः स्थादिति युक्तं, एतादृशपरम्परामविद्योऽपि रूपप्रत्ययादिति भावः । नौक्ताकारानुगतधिष्ठा नौक्तविद्धौ तत्प्राचाल्कारार्थं चतुर्थौ प्रत्यासन्तिमन्तव्या, न हि चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वसेव नौक्तस्वं

नौलमधुरादिव्यपदेशभेदे' सोऽपि नास्ति तावताथ्य
स्माकमभिमतलाभ इति ।

शब्दत्वादिसिद्धौ तु तात्पर्यं ततः साधारणवच-
सोपसंहरति । तस्मादिति । [११८]

पौत्रादावतिप्रमङ्गात्, एवं मधुरत्वसुरभिलादिकमपि न रसना-
दिग्नात्मित्यभिप्रेत्याह, नौलेति ।

समवेतसमवायष्टौकाङ्क्षता न समाहित इति तत्र तस्यानभि-
मतिः तथा च वार्तिकविरोध इत्यत आह, शब्दत्वादौति ।
अत्रापि श्रोत्रमात्रयाज्ञालस्योपाधित्वामभवादिति भावः ।

ननु संयोगो नेन्द्रियप्रत्याशन्तिः तथा हि सूक्ष्मावयवावच्छेदे-
नावयविसंयोगेऽप्यवयविनो न यह इति महावयवावच्छेदेनावय-
विसंयोगोऽहेतुरित्यवच्छेदकसंयोगेनैवान्यथामिद्धुलादवयविसंयोगो
न हेतुः । अथावच्छेदकसंयोगेन याज्ञासंयोगस्यान्यथामिद्धौ तत्रा-
प्यवच्छेदकान्तरसंयोगेनाऽन्यथामिद्धापत्याऽकारणमेव मंयोगः स्यात्,
किं च खावयवसंयोगपेत्यथा खसंयोगस्यैव ज्ञात्वात् स एव हेतु-
रिति मतं, तत्र । अत्यतरावयवावच्छेदेन संयोगस्य हेतुलप्रमङ्गात्,
मैवम् । खूलावयवावच्छेदेन संयोगः किं इत्यग्ने हेतुः? अवय-
विमात्रयहे वा? नाद्यः आत्मग्ने व्यभिचारात् । नान्यः चस-
रेणुग्ने व्यभिचारात् । एवं चात्मादिद्रव्यग्ने याज्ञासंयोगस्य हेतु-
लात् घटादिग्नेऽपि स एव हेतुः । सूक्ष्माभागावच्छेदेन तस्मिद्धा-
पि न घटादिग्ने इति चेत् । तथापि तत्र विशेषे खूलावयवो-
ऽपि याज्ञासंयोगेऽवच्छेदकमात्रं न तु कृप्तहेतुपरित्यागः ।

एतेन रूपादिप्रहे कृपत्वादवयविग्रहे संयुक्तसमवाय एव हेतुः
संयुक्तसमवायापेचया संयोगस्य लघुलेऽपि कर्त्तव्यैकरणभावा-
पेचया कृपत्वैव करणतौचित्यादित्यपास्तम् । आत्मयहे संयोगस्य
हेतुलक्ष्यनात् द्वयमाचात्कारलेनांन्यत्रापि तत्कल्पनात् ।

अथैवमाश्रयसंयोगदेव रूपादिप्रहोपपत्तेन संयुक्तसमवायः
प्रत्यासृत्तिः, तथाऽऽश्रयाश्रयसंयोगदेव रूपत्वादिप्रहस्त्वात् संयु-
क्तसमवेतसमवायोऽपि प्रत्यासृत्तिः, आश्रयसंयोगादिकारणसाकल्ये
समवायाभावात् कार्यभावात्) दर्शने समवायस्थाहेतुलात् । न चैव-
मिन्द्रिययुक्ते घटे भाविगन्धप्रसङ्गः, प्रत्यक्षे विषयस्य कारणतया
गन्धाभावेन तदभावात् । न च गन्धादौनां साचात्कारविषयलेन
साचात्कारकारणेन्द्रियप्रत्यासन्ध्याश्रयत्वमनुसन्धेयम् । गन्धेन्द्रियसञ्जि-
कर्षसाधने माध्याप्रभिद्वे: इन्द्रियसञ्जिकर्षमात्रे माध्ये मिद्वाध-
नात् । शब्दसाचात्कारहेतोः समवायस्य गन्धेऽपि सत्त्वात् । मैवम् ।
गन्धसमवायियोगस्य हेतुले यदि गन्धसमवायो विशेषणं तदा
हेतुरेव । समवायस्यैकलेऽपि यथा नातिप्रसङ्गः तथा वक्ष्यामः ।
उपलच्छणे च संयुक्तद्वयमात्रसुपलद्यं यदि, तदा घटसंयोगात्
पठगन्धप्रसङ्गः । स्वसमवायिसंयोगो हेतुः तत्र समवायो-
ऽवच्छेदक इत्यभ्युपगमे संयोगिसमवायोहेतुस्तत्र संयोगोऽवच्छेदक
इति वैपरौत्यस्थापत्तेः ।

एतेन संयुक्तसमवायो यदि संयोगः कर्थं रूपादिवृत्तिः?
समवायस्यैकर्थं घटरूपसमवायस्यज्ञुषिः । न चेन्द्रियेण गन्धस्य पर-
म्परासन्ध्यः परम्परायाः संयोगसमवायरूपवत्तयोक्तदोषापरौच्छा-

ननु नेन्द्रियविशेषणतया कस्यचिद् ग्रहणमस्ति
अन्यविशेषणतया तद्ग्रहणे किमायातमिन्द्रियसन्नि-
कर्षस्येत्यत आह । विशेषणभावेन चेति । [१११०]

न च विशेषणभावपदेनांभयसङ्घङ्गे समवायपदेनापि
चतुष्टयसङ्घङ्गोऽस्त्विति वाच्यम् । विशेषणभावस्य शुद्धस्य
प्रत्यक्षानङ्गत्वेन तदङ्गप्रस्तावे विशिष्टस्य मुलभत्वात् ।
समवायस्य शुद्धस्यापि प्रत्यक्षाङ्गत्वेन प्रस्तुततया तत्प-
दस्य तावन्माचाभिधानेनैव पर्यंवसितत्वादिति ॥

रादित्यपास्तम् । इन्द्रियतस्योगतदाश्रयसमवायानाभेव परत्यरा-
समन्वयतात् । अन्यथा वस्त्रादिषु नौलजात्या परत्यरासमन्वयतया-
इनुगतव्यवहारानुपपत्तेः ।

ननु वार्तिके विशेषणतामाचं प्रत्यासन्तिहक्ता तचेन्द्रियविशेष-
णवमपहायेन्द्रियसमबद्धविशेषणतया प्रत्यासन्तिलं कुतो व्याख्यात-
मित्यत आह, ननु नेति । अच मंयोगसमवायगर्भविशेषणता-
प्रदर्शनात्मंयुक्तसमवेतविशेषणतासंयुक्तसमवेतविशेषणतासमवेतसम-
वेतविशेषणता च सङ्घङ्गौता, तासामपि मंयोगसमवायगर्भत्वादिति
न तच टौकाळतोऽखीकार इति मन्त्रव्यम् । तदङ्गस्य प्रस्त्राव इति ।
विशेषणताङ्गप्रस्त्राव इत्यर्थः । शुद्धस्येति । प्रत्यासन्त्यन्तरागर्भस्ये-
त्यर्थः । एतच शब्दाभावप्रत्यक्षतापचमाश्रित्योक्तम् । शुद्धस्यापौति ।
शब्दसाक्षात्कारे साक्षादिन्द्रियसमवायस्यैव चेतुलादिति भावः ।

ननु समवाये यदि विशेषणविवचामाचं शुद्धलं? तदा केवल-
विशेषस्य पदाद्विशिष्टोऽपि सम्भवे पुरुषपदेनेव दण्डौ पुरुषः।
अथ विशेषणाभावविवचा शुद्धिः? तदैकस्यैव समवायस्य विशेषण-
योगात् शुद्धप्रतिचेपौ विरुद्धौ। न च प्रकारिष्ठरेऽपि प्रकार-
विभाग इति युक्तम्। विशेषणतायामपि तुल्यात्। मैवम्।
यथा समवायकारणतायहसुपौरीय तदिशेषाणां कारकलघुहो, न
तथा संयुक्तविशेषणताकारणलघुः शुद्धविशेषणताकारणतायहसुप-
ौरीवति, तेन तच न प्रकारभेदः कथित इत्यर्थात्। यदा सम-
वायपदेन साचादिद्विषयसमवाय एव विवक्षितो, विशेषणतायां
तु न साचादिद्विषयविशेषणता विवक्षितेत्येव शुद्धशुद्धले इति
भावः

ननु न शब्दसात्कारबलात् समवायः प्रत्यामन्तिः तस्मलेऽपि
सर्वशब्दोपलम्भापत्तेः। न च कर्णशब्दकुलवच्छेदेनोत्पत्तिः शृणुते
इति युक्तम्। अवच्छेदो नाकाशः उक्तदोषात्। नापि कर्णशब्दकुलै-
तस्मिंश्योगौ, शब्दस्य तचाऽसमवायात्। अथ संयोगवदिह शब्दो
नेहशब्द इति प्रतीतेः शब्दस्याद्याप्यवृत्तिलं तच कर्णशब्दकुल-
वच्छेदितेति चेत्। न। अवच्छेदस्य समवायरूपलेऽतिप्रसङ्गात्।
समन्वयान्तरते च तस्यैव इतुलापत्तेः। तस्माद्यः शब्दो यं प्रति
योग्यौभूयोत्पत्तः स तेन शृणुते नान्य इत्येवातिप्रसङ्गनिवृत्तौ किं
समवायप्रत्यासन्ध्या? शब्दमाचयोग्यलं शृण्योग्यत्वदनुगतसेव। न
च समिधानव्यवधानयोः शब्दानामवाधितवैषम्यप्रत्ययाद्वेदसिद्धेः
समानमिद्विरिति युक्तम्। नानाशब्दानां नानापुरुषान् प्रति

‘समवाये चाभावे च विशेषणविशेषभावा’दिति
वार्त्तिकं, तद्वानुपपन्नं समवायस्य तत्प्रत्यक्षतायाश्चा-
सिङ्गेरित्यत्^(१) आह । अवयवेत्यादि । [३११४]

योग्योभूयोत्पादेऽप्यविरोधात् । एवं च वौणाद्यवच्छिन्मेव नभः
ओचमत एव वौणायां गच्छ इति प्रतीतिरिति केचित् ।

तज्ज । शब्दस्य साचाकारविषयलेनेन्द्रियप्रत्यासन्तिसाधनात् ।
न चातिप्रसङ्गः अथायदृत्तेर्यस्य शब्दस्य समवायदृत्याधारता कर्ण-
शक्तुलौसंयोगेनावच्छिद्यते म गृह्णते यस्य च तदत्यनाभावेन, स
न गृह्णत इति नियमः । कर्णशक्त्यवच्छेदेनापि शब्दग्रहणात्मा-
यवच्छेदिकेति तदवच्छिन्मेव नभः ओचमावश्यकलालाघवाच्च ।
वौणादीनामनक्तवात् शब्दमात्रयहे तदर्थविधानाच्चेति सङ्क्षेपः ।

अत्र परमाणुमहं जानामीत्यादौ जानलचणाप्रत्यासन्तिर्मनःसंयु-
क्तात्प्रसमवेतज्जानविशेषणतानभूता, मामान्यलचणापि तथा, चक्षुः-
संयुक्तधूमादिसमवेतधूमलादिविशेषणलादतौतानागतधूमादिव्यकौ-
नाम, योगजधर्मः प्रत्यामन्त्यन्तरम्, षोढापरिगणनन्तु तदजन्य-
जन्यप्रत्यक्षाभिप्रायेण, षोढाप्रत्यासन्तीनामननुगमात् तत्त्वप्रत्यक्षे
तत्त्वप्रत्यासन्तीनां जनकलात् सञ्चिकर्त्तव्यैकस्याभावेऽप्यदोष इति
मन्त्रव्यम् ।

ननु समवायस्य प्रत्यक्षतासाधनमनुपयुक्तं न हौन्द्रियप्रत्यासन्ति-
ज्ञातोपयुक्ते इत्यत आह । समवाय इति । ‘नान्यथा’ इत्यादिना

(१) असिद्धलादित्यत पा० ४ पु० ।

नन्ववयवश्वावयवौ चेत्यादेवोपलभ्यते न तु सम्बन्धोपैत्यत आह । नान्यथेति । [१११३] एवंभूता हि प्रतिपत्तिः परस्परासम्बद्धेभ्यो व्यावर्त्तमाना परस्परसम्बद्धेषु विश्राम्यतीति भावः ।

अर्थापत्तेः समवायप्रमाणलोपदर्शनादा। निर्कोक्तममवायप्रत्यचलविरोध इत्यत आह । नन्विति । विरोधविनिधूननायाह । एवमिति । प्रत्यचे विप्रतिपत्तं प्रति विशिष्टप्रतीतिलेन तजुषु पट इत्यादिप्रतीतेः सम्बन्धविषयलं साधितमित्यर्थः ।

ननु विशिष्टबुद्धौ न तावसमवायो विशेषलेन भासते अनयोः समवाय इत्यननुभवात् । नापि विशेषणलेन संयुक्ताविमावितिवत् समवायिनाविमावित्यननुभवात् । न च विशिष्टप्रतीतिलेन विशेषणविशेषसम्बन्धविषयलमनुमेयम् । अघटं भूतलमित्यच व्यभिचारात् । सम्बन्धविषयलं बाधकं विनेति चेत् । न । व्यर्थविशेषलात् । साधकताभावस्य बाधकत्वाच्च । एतेनेह तजुषु पट इति प्रतीतिराधाराधेयसम्बन्धनिबन्धना यथार्थप्रत्ययवात् इह कुण्डे बदरमितिर्धावदित्यपास्तम् । इह घटाभाव इति बुद्धौ व्यभिचारात् । बाधकं विनेत्यस्य निरासात् । आधाराधेयभावसम्बन्धेन सिद्धसाधनाच । न च शब्दजातिरूपांदि साचाळ्कारहेतुसञ्चिकर्त्तव्यः प्रत्यक्षलादिति संयोगबाधादिनिध्यसम्बन्धघटकतया समवायसिद्धिरिति युक्तम् । घटज्ञानयोर्भूतस्ताभावयोरिव द्रव्ये गुणे जात्यादिभिः स्त्रहपसम्बन्धेनार्थान्तरलात् । शब्दसेन्द्रियविशेषण-

तथा जातिरूपादेरिन्द्रियसमद्विशेषणतया रूपलादेरिन्द्रिय-
समद्विशेषणतया च स्वरूपसमन्वयप्रया यशेणसम्भवात् ।

अत्राऽस्मत्प्रतिवर्णरणः । जातिगुणादिविशिष्टबुद्धीनां तत्त्वेन
विशेषणविशेषसमन्वयविषयत्वमनुसेधं, अभावादिविशिष्टबुद्धेरपि
स्वरूपसमन्वयविषयत्वात् अभिचारः । निर्विषयकभावविशेषणक-
विशिष्टबुद्धिलादिति वा हेतुः । न च स्वरूपसमन्वयेनार्थान्तरं,
कियोजायादिविशिष्टबुद्धीनां पञ्चधर्मतावलेन विषयः समन्वय-
सिद्ध्यन् खाघवादेक एव सिद्धति, स एव समवायः, न तु स्वरूप-
समन्वयः तत्त्वरूपपाणामनन्तत्वात् । विशेषणविशेषसमन्वयनिमि-
त्तकत्वं वाऽनुसेधम् । स च समन्वयः कारणं खाघवादेक एव
सिद्धति, अनुगतकार्यस्यानुगतकारणप्रयोजकत्वात् । न तु स्व-
रूपसमन्वयस्तेषामनन्तत्वादननुगमाच्च । अत एवेन्द्रियप्रत्यासन्ति-
लेनापि समवायसाधनमप्रत्युहम् । विशेषणतायासत्तद्रूपादिरूपले-
न(न)नुगतत्वात् ।

एतेन संयोगो विशेषणता चेति द्वयो प्रत्यासन्ति र्त्वा सम-
वायादित्यतुष्टयमिति रक्तकोषक्त्वात्मयुक्तम् । विशेषणतायास्तु
तत्त्वरूपलेननुगमात् । प्रत्यासन्तिलेनापि सिद्धस्य समवायस्य
प्रत्यक्षमविहृद्दं समन्वित्यप्रत्यक्षत्वात् चक्षुःसंयोगादीनां शास्त्रात्था-
त्वात् । न च वस्त्रमभावज्ञाने विशिष्टज्ञानत्वात् संयोगसमवायाधे-
ऽनुगतं वैशिष्ट्यं समन्वयनिमित्तं विषयस्य स्यात् । न स्यात् ।
तदैशिष्ट्यं प्रत्यभावव्यक्ति भिस्तमभिष्टं वा ? आदेभावविशिष्टबुद्धौ
अवगतमेव वैशिष्ट्यं विषयः कारणं वेति । तत्त्वरूपा विशेषण-

ननु सामानाधिकारणं समानेनाधिकारणेन सम्बन्ध
इति पर्यायो तत्किमनेनोक्तमित्याशयवान् पृच्छति ।
किं पुनरिति । [०११८]

तैवाऽस्तु अलमनन्तवैशिष्ठेन वैशिष्ठसाधात्कारे लया तत्त्वत्वात्
सञ्चिलाङ्गीकारात् । नाम्यः घटाभाववति पटवति पटाभावधौ-
प्रसङ्गात् घटाभावपटाभाववैशिष्ठयोरभेदात् । तदैशिष्ठसत्त्वेऽपि
पटाभावक्लनं नास्तौति चेत् । न, पटाभावाङ्गावस्थ भावले पटस्थ
प्रतिबन्धक्लेन तदभावस्थ हेतुलात् । तस्य वैशिष्ठसम्बन्धेन तज्ज
स्वात् । अभावले च तस्यापि वैशिष्ठसम्बन्धेन तज्जस्वात् ।
तथापि ज्ञातो घट इति विशिष्टप्रतौतेज्ञाततांपि घटज्ञानयोः
सम्बन्धः सिद्धेत् वर्तमाने बाधकाभावादिति चेत् । न । अतौ-
तानागतयोज्ञातताया अभावे ज्ञातत्यवहाराभावप्रसङ्गात् । तस्य
ज्ञाततासाध्यलात् । न च तज्ज्ञानविषयावेत्र तदिष्ययाविति
वाच्यम् । वर्तमानेऽपि तयोरेव तदिष्यत्वापन्तः । अतौतादि-
वर्तमानत्वतौत्योर्विषयावैलक्षण्याननुभवात् । समवायस्यैकलेऽपि
रूपस्त्रौरूपव्यवस्था वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपात्यज्ञाभावात् ।
रूपसमवायसत्त्वेऽपि क्वचिद्दूयं क्वचित्तदत्यज्ञाभाव इत्यन्तं वसु-
स्वभावस्यैव नियामकलादिति सङ्गेपः ॥

(समवायसाधनं वैशिष्ठग्रस्तातताखण्डनज्ञ ।)

ननु परोक्तायां ज्ञानान्यथासिद्धौ किं पुनरित्यनेन न
किञ्चिद्वषणमित्यत आइ । नन्विति । तादात्यमसिद्धूं मन्त्रा साध-

न ह्याच कण्डमिव द्रव्यमधिकरणत्वेन परिस्फुरति ।
 नापि बद्राणीव शुक्लत्वपटत्वे आधेयत्वेन, अपि तु य
 एव शुक्लः स एव पट इत्यभेदैनैव प्रतीतिरित्याशय-
 वानाशङ्कते । तादत्यमिति चेदिति । [११८] बुद्धेः
 पौनरुत्त्यं पूर्वोपेष्ट्या अन्यूनानतिरिक्तार्थत्वम् । यदि
 हि गुणगुणिनोरभेद एव स्यात्तदा तदाचकथोरेकार्थ-
 त्वात् तदृष्टशब्दवत्सहप्रयोगो न स्यात् । पटमानये-
 त्युक्ते यत् कच्चित्^(१) शुक्लमानयेत् तस्यैव पटत्वात् अपटः
 पट इतिवदशुक्लः पट इत्यपि विस्त्रियात् । अन्यस्यापि
 यति । न हौति । न हि नौलः पटो दण्डोपुरुष इति प्रतीत्यो-
 विषयवैलक्षण्यमनुभूयत इति दण्डपुरुषयोरिति नौलपटयोरप्यभेद
 एव । न चास्या विशेषणमन्वन्ध एव विषयो न तु तदभेद इति
 युक्तम्, दण्डोपुरुष इतिवज्ञौलोपट इति प्रतीत्यापत्तेः । न
 च सज्जारोपादभेदोपचारत्वात्तदुपपादनम् । नौलपटयोरभेदबुद्धेः
 प्रमाणच्चात्तथोऽपि ग्रन्थधर्मलान्तचाभावादिति भावः । ननु पौन-
 रुक्तं ग्रन्थमात्रधर्मो न बुद्धेरित्यत आह । पूर्वेति । तदृचेति ।
 शुक्लं पटमानयेत्यन यदि शुक्लशब्दः पटशब्दादन्यत्वे सति पट-
 शब्दादभिज्ञार्थः स्यात् अत्र वाक्ये न प्रयुज्येत वस्त्रशब्दवदित्यर्थः ।
 पटमानयेति यदेतत्पटाभिज्ञाः सर्वाः शुक्लशक्तयः स्युः तदेमं पट-
 मानयेत्येतच्छब्दजन्यानयनकर्माणि सुरेतत्पटवदित्यर्थः । अशुक्लः

(१) यं कच्चित् पा० १ उ० ।

पटोऽयमितिवच्छुक्लोऽयमित्यपि प्रतीतिः^(१) स्यात् । शुक्लाप्रतीतिवदा पटप्रतिपत्तिरपि न स्यात् । महारजनादिसंयुक्ते शुक्लत्ववत् पटोऽपि न प्रतीयेतेवेमादितर्कसहायं प्रत्यक्षमेव भेदमाकल्यतौति परिहारार्थः । ।

स्यादेतत् । एकान्ताभेदे हि सर्वमेतद् दूषणम् वयं त्वनेकान्तवादिनः, तथाहि भेदमादायाऽपौनरुक्त्यमभेदमादाय च सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

इति । यद्यशं पटः शुक्ररूपाभिनः स्यात्त्वगिन्द्रियजन्यज्ञानविषयो न स्यात् । महारजनादौति । रक्तः पटो यदि शुक्ररूपाभिनः स्यात् न शुक्ररूपाविषयकसाचात्कारविषयः स्यादित्यर्थः । शुक्लाप्रतिपत्तिवदिति । (यद्यशं पटः शुक्ररूपाभिनः स्यात्त्वगिन्द्रियजन्यज्ञानविषयो न स्यात् । महारजनादौति ।)* शुक्रवर्मधुरत्वसुरभिलादिजातिर्थदि द्रव्यवृत्तिः स्याद्वयपाहकलगादिवेद्या स्यात् । तस्माद्वूपलादौनां प्रतिनियतेन्द्रियवेद्यतैव गुणगुणभेदे प्रमाणमित्यादिकमादिपदशास्त्रम् ।

अप्रसक्तनिषेधनिरासायाह । स्यादेतदिति । अत्यन्तभिज्ञाभिज्ञाभ्यां सामानाधिकरण्यधीर्यवर्तमाना भेदाभेदौ साधयति ।

(१) प्रतिपत्तिः पा० ४ पु० ।

() एतदन्तर्गतो चन्द्रः पुनरुक्तः ।

एकं वस्त्रिति । [३१२०] भेदाभेदयोः परस्परविहृत्वादित्यर्थः ।

भेदो हि सौकिकपरौक्षकप्रसिद्धः, अभेदे तु सामानाधिकरणप्रतिपत्तिः प्रमाणमित्याह परः सा चाभेदं नेास्त्रितौति चिन्तितमधस्तादित्यतो लोकप्रसिद्धयोर्भेदाभेदयोरसङ्गीर्णतया विरोध एव सौकिकभेदाभेद-

यदा अन्योन्याभावत्त्वमव्याप्तवृत्तिनित्याभाववृत्तिं अभावलभाज्ञायधर्मवादत्यनाभावलवदिति भावः ।

भेदाभेदयोरिति । भेदाभेदयोः परस्पराभावहृपतथा विहृद्योर्नैकत्र समावेशः । न च संयोगप्रतिबन्दिस्त्रैव तत्राभावोऽवच्छेदभेदेन वर्तते ज्ञायते च यथासंयोगाद्यभावः, तदिहापि नौलस्यान्योन्याभावो घटलावच्छेदेनेति नौलाद्विट्य भेदोऽस्तु । अभेदस्तु कौलान्योन्याभावाभावहृपो न घटे घटलावच्छेदेन, एकदैकथ भावाभावयोरेकावच्छेदेनैकत्राद्वत्तेरज्ञानात् । नाथवच्छेदकान्तरेण, तदज्ञानेऽपि नौलो घट इति घटप्रयोगे सम्बन्धवाचकलधीप्रसङ्गः, यतो नौलः पट इति बुद्धौ यदि नौल-सम्बन्धविषयत्वमापाद्यते ? तदेष्टापादनम् । अथ नौलः पट इति घटप्रयोगे सम्बन्धवाचकलं ? तदपौष्टि एव नौलपटस्याभेदोपचाराअनुश्लोपादा नौलवत्परत्वादिति भावः । अधस्तादिति, अभेदनिराकरणेन । असङ्गीर्णतयेति । विहृद्यतथा विहृद्यवशार

तिरक्तक्तु भेदाभेदनामा समवायो वा स्यात्, वाञ्छाचं
वा स्यात्, उभयथापि न नेदर्शनहानिरित्याशय-
वानुपसंहरति । तस्मादिति । [७१.११]

ननु यद्यपि सामानाधिकरण्यप्रतौतिर्न तादात्य-
सुख्षिखति, तथापि भेदसम्बन्धाभ्यां व्यावर्त्तमाना अभेदं
वा अभेदसम्बन्धं वा साधयेत्, तथा हि प्रयोगः—पट-
शुक्लत्वे न भिन्ने सम्बन्धे ? सामानाधिकरण्यात् ।
ये पुनर्भिन्ने सम्बन्धे न ते समानाधिकरणे यथा
दधिकुण्डे, न च तथेने, तस्मान् तथेत्याशयवानाश-
क्ते । सम्बन्धेषीति । [७१.१२]

भवेदेवं, यदि भेदसम्बन्धाभ्यामस्य व्यतिरेकः स्वाभा-

द्यर्थः । अतो न साधाविशेषः । ननु सामानाधिकरणं भेद-
सम्बन्धायां नाभेदं साधयतौत्यत्र सम्बन्धे तच्चासौति व्यापक-
व्यभिचारो न युक्त इत्यत आह । नन्विति । भेदसम्बन्धाभ्यामिति ।
गवाश्योर्भेदेऽपि न सामानाधिकरणं सम्भेदेऽपि, तथया कुण्डे
बद्रमित्यत्र विपरीतव्याप्त्या प्रत्यवस्थानमाचं न तु व्यभिचारो-
ङ्गावनमित्यर्थः । ननु परोक्तायां वांप्तौ शब्दवृत्तिभेदेन दूषणं न
स्वादित्यत आह । भवेदेवमिति । विपचात् सामानाधिकरण-
व्यतिरेको नाभेदरूपसाधाभावप्रयुक्तः, किन्तु धर्मधर्मिभावप्रयोजक-
स्त्वभावप्रयुक्त इति निरपाधित्यतिरेकसहचार एव नासौत्यर्थः ।

विकः स्यात् । किन्तु रक्तः पटः अग्निर्माणवकः इतिवच्छ-
ब्दहस्तिभेदोपाधिकः, शब्दवृत्तिभेदल्लु सज्जेतोपाधिक
इत्याह । न शब्देति । [३११४]

सामानाधिकरण्यादिति च हेतुर्यथा भेदसम्ब-
न्धाभ्यां व्यावर्त्तते तथा ऽभेदसम्बन्धाभ्यामित्यपौत्रसा-
धारणः । अभिन्नं च तत्सम्बन्धिं चेति साध्यं, न सैव-
भूतसुभयवादिसम्प्रतिपन्नं किञ्चिदर्थस्त यतो व्याह-
त्तेरसाधारणो हेतुः स्यादिति चेत् ? न, उभयव्यव-
च्छेदपर्यवसानस्य मनोरथेनायसिद्धेः ।

किं चाऽन्न भेदसिद्धावभेदसाधनं बाधितं सत्रतिपञ्चितं वा प्रका-
रभेदस्य निराकृतत्वात् निराकरिष्यमाणत्वाचेति भावः । सामा-
नाधिकरणं यदि विशेषणविशेषभावस्तदा विनाऽयभेदं तत्सम्बवः ।
अथ समभिव्याहतविशेषणवाचकपदवाच्यलं तत्तज्ञाह । किन्तिति ।
सत्यपि भेदे किञ्चित्पदं धर्मविशेषणप्रवृत्तिनिमित्तेन धर्मिणि
सज्जेतितं किञ्चिच्च न तथेति धर्मवाचकपदस्य धर्मिणि वृत्यभाव-
स्थाभूतसज्जेताभावप्रयुक्त इत्यर्थः । दयोरत्यन्तमभेदस्य सामा-
नाधिकरणमसिद्धमेवेति भावः ॥

अभेदसम्बन्धाभ्यामिति । अभेदेऽपि न सामानाधिकरणं न हि
भवति पटः पट इति, समन्वेऽपि तज्जृष्टं यथा कुण्डे इधौत्यर्थः ।
ननु न भिक्षे समद्वे इत्यच विशिष्टे निषेधात्मयेन सपत्नाभावाच
ततो व्याहतिरिति गङ्गते । अभिन्नं चेति । यद्यपि प्रमेयत्वे

योऽभिन्नः स कथं सम्बन्धः, सम्बन्धस्य भेदाधि-
ष्टानत्वात् । यः सम्बन्धः स कथमभिन्नः, तेनैव तस्याऽ-
सम्बन्धात् । भिन्नोऽपौति चेत् ? तथापि भेदमादायैव
सम्बन्धो न पुनरभेदमादाय, तथा च सम्बन्धोभेदैनैव
आप्नोऽभेदसम्बन्धेनैवेति । कथमभिन्ने सम्बन्धे इति
प्रतिज्ञा न व्याहृता ? प्रकारभेदमादायेति चेत् ? न,
तस्याभावात् । न हि द्रव्यस्य गुणत्वमप्यस्ति, गुणस्य
द्रव्यत्वमपि, येनाभेदः स्यात् ।

उक्तप्रकारेण च भेद एव । सत्येनाभेद इति चेत् ।

प्रमेयत्वं वर्तते इति तत्र साधसत्त्वे सामानाधिकरणाभावोऽल्लीत्य-
साधारणमेव, तथापि नात्र येन केनचिङ्गेदाभेदौ साधा, वपि तु
एकगुणस्य पटाभिन्नले पटसम्बन्धिलं साधं तत्र च नासाधारणम् ।
यद्यपि च भेदाभेदवादिना गुणगुणिनोः सम्बन्धोनाभ्युपगम्यते
इति तस्याधनेऽपशिद्धानक्षत्रापि भेदे सति सम्बन्धनिराकरणायो-
भयत्वतिरेकप्रदर्शने विशिष्टत्वतिरेको विशेषणमात्रत्वतिरेका-
दपौति स एव विवक्षित इति शङ्खितुराश्यः । पूर्वोक्तानुमान-
मभिप्रेत्यान्योन्याभावस्थाव्याप्तिट्ठन्तिलमाह । भिन्नोऽपौति । उक्तेति ।
द्रव्यत्वेन गुणत्वेन चेत्यर्थः । यदा सम्बन्धसत्त्वेन चेत्यर्थः । द्रव्यस्य
गुणभेदवादिमते गुणत्वस्य द्रव्यहक्तिलेऽपि यदि द्रव्यत्वगुणत्वे भेदते

किमिदं सत्त्वं सत्ता वा ? स्वरूपं वा ? स्वरूपं तावद्-
गुणो गुण एव द्रव्यं द्रव्यमेव । सत्ता तु ताभ्यामसाधा-
रणाभ्यां साधारणौ भिन्ना कथमिव तयोः स्वभावः ।
केनचिदाकारेण तथेति चेत् । न वै द्रव्यगुणकर्म-
साधारणादाकारादसाधारणमाकारं सत्तायाः पश्यामो
येन सा तथा स्यात् ।

एवं तेषामपि द्रव्यगुणकर्मणां परस्परासंकीर्णात्
रूपान्न स्वभावान्तरं पश्यामः । प्रतौयमानरूपमेवाभि-
न्नमित्युच्यमाने सत्ता वा न स्यात्, तानि वा न
स्युरित्युक्तप्रायम् ।

एव तेन स्वीक्रियेते तदेदसुकं स्वरूपं तावदिति । स्वमसाधारणं
रूपं स्वरूपं, ताभ्यां द्रव्यगुणौ भिन्नावेव मिथ इत्यर्थः । सत्ता चिति ।
साधारणासाधारणाभ्यां विरोधिधर्माभ्यां सत्ताद्रव्यगुणानां मिथो
भेद एव न तादात्यम् इत्यर्थः । तथेति । स्वभावस्थ द्रव्यगुणा-
भ्यामतिभिन्नेत्यर्थः । न चैव द्रव्येति । न च सत्तायां सद्विवहार-
प्रयोजकमितरभेदप्रयोजकं च धर्मान्तरमवश्यं वाच्यमिति मन्त्रात्यम् ।
किंचिदिहद्वसु स्वत एव विलक्षणमिति सत्तायाः स्वत एव
तदुभयसम्भवादितिभावः ।

तर्हि इत्यादौ सत्ताया चभेदप्रयोजकं रूपं आदित्यत
आह । एवमिति । चच्चपि द्रव्यादौ सत्तासाधारणं रूपं प्रमेय-

द्रव्यगुणयोः सत्तैव साधा - - - - - वोधर्मा
विशेषणमित्यर्थः । द्रव्यत्वगुणयोर्द्रव्यमेव स्वभावो धर्मौ-
विशेष्यमित्यर्थः । विशेष्यस्यैकस्यैव विशेषणद्यद्वारो-
भयशब्दबुद्धिविषयत्वाद्गुणगुण - - - वं भेदाभेदो
वा परे मेनिरे इति यद्युपनिबन्धेनाह । शब्दानां
त्विति । [०११]

नन्वेकान्तभिन्नानां कालतो देशतो वा विवेकस्या-
तिस्तप्तस्या, सा गुणगुणिभ्यां व्यावर्त्तमाना - - - ति-
कं भेदमपि व्यावर्त्तयतीति अत आह । अयुतसिद्धेति ।
[०११] अस्येवासौ, न तु स्फुटतरोनिर्लुठितगर्भतया ।

लमस्ति, तथापि धर्मानवस्थाभयेन यत्र धर्मे धर्मान्तरं नास्ति
तचैवायं दोषोमन्त्यः । ननु समूहालम्बनादिग्रिहज्ञानस्याविशे-
षापत्त्या विशेषणविशेषभावप्रयोजकस्योरत्यन्ताभेदोमन्त्य इत्यत
आह । तस्मादिति । समवायस्य साधितचान्तेनैव सोऽन्वया-
सिद्धः । किञ्च समूहालम्बनादिग्रिहज्ञानस्य विशेषः कार्यकृतः
कारणकृतः प्रकारकृतोऽस्येवेति भावः । नन्वेकचानेकशब्ददृष्टिनि-
र्मेकात्मे भ्रमबौजं गौर्वाहीक इत्यत्र तदभावादित्यत आह ।
विशेषस्येति । तावन्नान्नेण केषाच्छिद्धमः स्थादित्यर्थः । एतावतैव
भेदसिद्धावुभारण्योपयोगार्थमाह । नन्विति । यथोर्मिथोविरोधसौ
भिन्नदेशकालौ ज्ञायेते थथा गवाश्वावित्यर्थः । अस्येवेति । पठत्वा

न च तन्निवृत्तिमाचेण भेदनिवृत्तिः सोऽहमनयोरभेद-
प्रसङ्गादित्यर्थः ।

स्यादैतत् भिन्नसम्बन्धतुभवे ऽपि कुतः सम्बन्धानु-
भव इत्यत आह । न चासाविति । [०१४]

(१) न ह्यादृश्यमाने विशेषणे विशिष्टप्रतीतिः, न
च बुद्धा वोधमनुमीयते प्रत्यक्षोऽचेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

खगुणं प्रति समवाचिकारणलादौपपत्तिकस्तावद्विद्वकालोपलभ्यो-
इत्येव, तत्साचात्कारस्तु भिन्नयोरपि समानकालोत्पन्नष्टयोरपि
नास्त्वेवेति व्यभिचारः भिन्नदेशानुपसम्भवत्वाच्चुण्डेनैवोपपक-
र्त्यर्थः । अनिर्णुठितेति । कुण्डे दधौतिवत् पृथक्केन सम्भिन्न-
योरप्रतीत्यर्थः । अन्यथाचिद्विभिन्नमिधाय व्यभिचारमाह । न चेति ।
विशिष्टप्रतिपत्तिः-सम्बन्धविशिष्टबुद्धिरित्यर्थः । ननु सम्बन्धबुद्धा
सम्बन्धोऽनुमीयते न तु प्रत्यक्ष इति किं तदर्थे विशेषणतया
प्रत्यासम्भेद्यत आह । न च बुद्धेति । सम्बन्धप्रत्यक्षे विशेषणतया
सम्बन्धोभासते, यद्विषया या प्रत्यक्षबुद्धिः सैव तस्य प्रत्यक्षबुद्धिः,
अन्यथा प्रत्यक्षं मानान्तरं न चादित्यर्थः । ननु समवाचे सम्बन्धा-
कारसलेऽपि न तप्रत्यक्षतायाः चतिरिति कुतस्तच तच्चिराक्षियत
र्त्यत आह । योहीति । समवाचसाधकं लिङ्गं विशिष्टबुद्धिले

(१) न चासाविते—पा० १ इ० ।

(योहि) विशेषणविशेषभावः सबः सम्बन्धान्तरपूर्वक इति व्याप्तिरिहैव भज्यत इति परेणापि स्वौकरणीयमेव । न इत्सौ समवायमभावं वाऽभ्युपगच्छन् विशेषणतामस्य न स्वौकरोति । अन्यथा समवायाभावविशिष्टप्रतीतिमेव न स्वौकुर्यात् । किन्तु सम्बन्धान्तररहितो विशेषणविशेषभावः प्रत्यक्षाङ्गं न भवतीति कदाचिद्द्वयादतस्तत्समानन्यायेन निवारयति । तत्किमचेति । [०१८] यथा विनैव सम्बन्धान्तरेण तदिशिष्टप्रतिपत्तिः तथा तस्या एवैन्द्रियकत्वनान्तरीयकः साक्षात्कारः प्रतीयते, विपक्षे त्वनवस्थालक्षणस्तर्कः समान इत्यर्थः ॥

न च गुणकर्मसामान्येष्वपि विशेषणत्वमावैष्व

•

समवायाभावविशिष्टद्वयेव अभिचारौति न तचाऽनुमानघमव इत्यर्थः ।

अनवस्थालक्षणमिति । यद्यपि समवायस्य समवायवल्लेऽपि समवायदयविद्वौ नानवस्था, नापि समवायो यदि समवेतः स्थादिति तदर्थः विपर्यये साधनावच्छिक्षासाध्यव्यापकसाभावलस्तोपाधिलात्, तथापि समवायो यदि सामान्यविशेषान्यले विति समवायवान् स्थात् संयोगः स्थादिति समवायाव्यवस्थैवागवस्थेति

ग्रहणमत्तुं, कृतं तु समवायादिनेति वाच्यम् । शब्दस्य
स्वाअयाविशेषणस्यापि समवायेन ग्रहणात् ।

सोऽपि दृतौयोऽस्तिति चेत् ? न, गन्धरसयोरतथा-
मूतयोरपि संयुक्तसमवायेन ग्रहणात् । सोऽपि चतुर्थी-
स्तिति चेत् ? न, शब्दरूपत्वयोरपि प्रतीयमानत्वात् ।
विशेषणभावेनैवेति चेत् ? न, द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां
सम्बन्धाभावे विशेषणभावस्यैवात्मपत्तेः, सम्बन्धश्च
प्रसाधितः, अतो न समवायाभाववत् प्रत्यक्ष-
वाधेनाप्यनवस्था, सम्बन्धान्तरनिरपेक्षसम्बन्ध एव
विश्रान्तिरिति ।

ग्रह्येति । अप्रत्यक्षतापचे ग्रहाभावस्य इन्द्रियविशेषणतायाः
प्रत्यासन्तरभावात् खण्डविशेषणतैव प्रत्यासन्तिरित्युपगम्यैतदुपासम् ।
दृतौयः--संयोगविशेषणतयोरपेक्षया ।

द्रव्यगुणेति । ननु यत्पौन्द्रियविशेषणतायामिन्द्रियसम्बद्ध-
विशेषणतायां च समवायसंयुक्तसमवायादिरूपजौ श्लेविजा तयोर-
भावात् । तथापि विशेषणताखण्डे तेषाम् पञ्चौव्यलं, न तु
तस्माः प्रत्यासन्तिले, तेविजापि समवायाभावयोर्विशेषणतास्वात्
तस्मैपि समवाये विशेषणताया एव कृपत्वात् प्रत्यासन्तिलौ
स्थित्यात् । मैवम् । ग्रहादीनां प्रत्यक्षत्वेनेन्द्रियसम्बन्धातुमितौ

*Note: Works marked with an asterisk * cannot be supplied
of the Fasiculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

'Aitareya;	Fasc. 1-5 @ -/10/- each
Advaitaśāntikī Kaṇṭubhā,	Fasc. 1-3 @ -/10/- each
*Agni Purṇa (Text),	Fasc. 4-14 @ -/10/- each
*Aitareya Aranyaka of Rig-Veda (Text),	2-4 @ -/10/- each
Aitareya Brāhmaṇa, Vol. I,	Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III,
Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ -/10/- each.	
Aitareyālokaṇa	
Amarātīrtha, Fasc. 1-2	
*Anu Bhāṣyam (Text),	Fasc. 2-5 @ -/10/- each
Anumena Dīdhiti Paśarīṇī, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	
*Aphorisms of Sandilya (English),	Fasc. 1 @ 1/-
Aṣṭādhaśārikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	
*Athārvāṇi Upaniṣads (Text),	Fasc. 2-5 @ -/10/- each
Ātmātattvaviveka, Fasc. 1-3	
Avadhūna Kalpalatī (Sansk. and Tibetan),	Vol. I, Fasc. 1-13, Vol. II,
Fasc. 1-11 @ 1/- each	
Bṛahmī Bhattī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1	@ -/10/- each
Baudhāyaṇasūtrasaṅgraha	
Baudhāyaṇa Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III,	
Fasc. 1-8 @ -/10/- each	
Bhāṣmaṇī (Text),	Fasc. 5-8 @ -/10/- each
Bhāskarītya	
Bhāskara Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	
Bodhisattvavatīra of Āśvaghoṣa, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	
Bṛahmī Sūtras (English),	Fasc. 1 @ 1/-
Bṛihaderśītī, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	
Bṛihaderśītī Purṇa, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	
Bṛihaderśītī, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	
Catalogue of Sanskrit Books and MSS.,	Fasc. 1-4 @ 2/- each
Purāṇa-Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III,	
Fasc. 1-5, Vol. V, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	
Dhīro	
Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	
Vol. VII, Fasc. 1-5 @ -/10/-	
Vol. VIII, Fasc. 1-2	
Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-18	
Part III, Fasc. 1-25; Vol. IV, Part I, Fasc. 1-18	
Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Part II, Fasc. 1-18	

BIBLIOTHEQUE
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1482.

15 MAR

LAW LIBRARY

SIR WILLIAM JONES

MDCCXLVI-MDCCXCV

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिग्रुहिः

ग्रीमदुदयनाचार्यविरचिता

श्रीवर्षमाणोपाध्यायविविध-न्यायविवन्दप्रकाशाभिध-
आत्मासहिता।

NYAYA-VARTTIKA-TATTPARYA-PARISUDDHI

BY

UDAYANACHARYA

With a gloss called Nyaya-nibandha-Prabha by Vardhamānopādhyā

EDITED BY

MAXIMAHO PADHYAYA PANDIT VINDEYESVARI PRASAD D-
DVIVEDIN,

Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.

प्रे-

AND

MAXIMAHO PADHYAYA PANDIT LAKSHAMANA SASTRI DRAVIDA,
Professor, Govt. Sanskrit College, Calcutta.

FASCIICULUS VI.

GALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

समवायादिकं प्रतीत्यैव विशेषणत्यहात् प्रथमोपस्थितलेन समवायादेरेव विश्वयत्वात्, न विशेषणतायाः, चरमोपस्थितलादिति भावः ।

अत इति । समवायेऽभावे च समवेत्वाभावोऽध्यज्ञेण परिच्छिद्यते भेसमवायेऽनवस्था चेत्यर्थः । न चाभावयहे नेत्रियसम्बद्धविशेषणता प्रत्यासन्तिः तत्स्वेऽपि चक्षुःसंयुक्तपृथिवौपरमाणौ जलत्वादेरभावायहात्, किन्तु स्थगात्मसम्बद्धविशेषणता, महति वायावुद्भूतरूपभावस्य च योग्याऽनुपत्त्यगत्तुमितिरिति वाच्यम् । साधवादिन्द्रियमन्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासन्तिलात् । यत्र च यत्पत्तमनुपलभिविरोधि तत्र तस्याभाव इन्द्रियप्रत्यासन्त्या गृह्णाते, पृथिवौपरमाणौ जलत्वादिस्त्रं नानुपलभिविरोधि इति न तदभावयहः, महति च वायावुद्भूतरूपमनुपलभिविरोधेवेति तदभावश्चक्षुर्यात् एवेति । न चाभावे समवाय एव प्रत्यासन्ति-स्थाप्ताधकविशिष्टप्रतीतेरविशेषात् । न च समवेत्वेनाभावस्य भावलापन्तिः, भावस्य तत्त्वे अभावलापन्तिरिति वैपरीत्यापन्तः । अभावप्रधनसौ प्रतियोग्यश्चयसमवेतौ प्रतियोग्याश्रयनाशजन्यस्य काले समवैति तत्रैव निरूपणात् । न चैवमत्यन्ताभावस्य यत्केनकसमवेत्वाज्ञातिलापन्तिः द्रव्यत्वादिना परापरभावानुपन्तः । मैवम् । समवायिनाशे धंसनाशापन्तौ घटोन्मञ्जनप्रसङ्गात् । न च नाश्चले भावलं तत्त्वम्, प्रागभावे तदभावात् । असमवेत्वे धंसस्य जन्यत्वेऽपि न नाशः आश्रयनाशादेरभावादिति भावः ।

स्यादेतत्—भूतलमेव घटाभावस्तस्य संयोगादिनैव प्रतौयते, अतः किं तदर्थेन विशेषणभावेनेत्यत आह । न चेति । [७११६] सत्यपि घटादैा भूतलस्य भावात् । [७११४] भूतलव्यवहारवत् घटाभावव्यवहारप्रसङ्गादिति शेषः ।

न च कैवल्यमिति । [७११५] कैवल्यं भूतलधर्मां घटाद्यविरोधौ यद्युच्येत् ! घटादिना सह संभवेत् तथा च दोषस्तदवस्थ एव । विरोधौति चेत् ? स तावचोभयवादिसङ्ख्यादिसङ्ख्यतमः तेषां घटेन सह समवात् । अभावव्यवहारकालेऽपि च केषाच्चिदसमवात् । भूतलधर्माणां च तेषां घटेनाविनश्चादनावृतेश्च, तदतिरिक्तं तु दशमं द्रव्यम्, पञ्चविंशतिमो गुणः, षष्ठं वा कर्म,

यदिन्द्रियसंयुक्तमिति टीकायां यदिन्द्रियसंयुक्तं यज्ञेन्द्रियसमवेतं तस्य संयुक्तस्येन्द्रियममवेतस्य वा विशेषणभावेनेन्द्रियप्रत्यासत्या ग्रहणमिति समन्वयः । किं तदित्यपेच्चायामुक्तं यथेति ।

अभावस्य भूतलानतिरेके यत्प्रकृते दूषणं तदाह । स्यादेतदिति । प्रमेयत्वं भावत्यायायं न वेति मंशयः । ननु सत्यपि घटे भूतलसत्त्वं परः स्वौकरोद्यवेति तं प्रति न किञ्चिदनिष्टमुक्तमित्यत आह । भूतलेति । कैवल्यं न भूतलस्वरूपमेव, पौरुषत्वापातादितिस्थिते यत्याह । भूतलधर्माणां चेति । सामान्यविशेषेति ।

सामान्यविशेषसमवाया न सम्भवन्त्येव, तस्य द्रव्याद्यन्य-
(ते)तमत्वेन तदविनाभाविधर्मापत्तेः अनापत्तौ वा
तस्यानुपपत्तेः ॥

स खल्वयं सप्तमः पदार्थो भवेत् ? तदाऽप्यसौ
भावनिषेधाकारो वा स्यात् ? अन्यथा वा ? न ताव-
दन्यथा, तथा सत्यविरोधित्वप्रसङ्गात् । निषेधाकारोपि
यद्यनुत्यन्नोऽपि न निवर्त्तते ! तदा घटादिव्यवहारः
कदाचिदपि न स्यात् । उत्पन्नो वा यदि निवर्त्तते ?
तदा विनष्टो घटः कदाचिदुपलभ्येत । अतः पदार्थानां
सप्तमो निषेधरूपोऽनुत्यन्नप्रधर्वसौ च उत्पन्नाविनाशौ च

उत्पादविनाशशौल्लभादिति भावः । तस्येति । तस्य द्रव्यते संचोगि-
लाद्यापत्तेः गुणते च कार्यते च गुणादानापत्तेरित्यर्थः ॥

प्रागभावं धंसं च माध्यति । यद्यनुत्यन्न इति । यद्यपि व्यधि-
करणतया यथोक्तो न तर्कः तथापि घटसमानकाललविरहौ प्रागभावो
यदि घटसमानकालस्त्याऽभ्युपगम्यते तदा तत्र व्याघ्रात् इत्येवं-
परोऽयं यन्थः । तस्य फलमाह । तदा घटादौति । धंसं साध्यति ।
उत्पन्न इति । यदा धंसनाशः तं कालं पक्षीकृत्य स कालो यदि
प्रागभावविरहौ सन् घटधंसविरहौ स्यात् घटवान् स्वादित्यर्थः ।
नन्तरिक्षाभाववादिनाप्यभावः साश्रयो वाच्यः देशादिनियमेन
अवहारात्, तथाच यादृशि भूतलेऽभावो वर्तते तत एवाभाव-

**भूतलादिधर्मः कैवल्यमभाव इति एकोर्थं इति, तदिद-
सुक्तं न घटाभावादन्यो** [१६१५] **घटाभाव एवेत्यर्थः ।**

स्यादेतद्यद्यपि ज्ञेयरूपं तच्चान्तरं नास्ति, तथापि
ज्ञानरूपं भविष्यति, विषयश्च तस्य हश्ये प्रतियोगिनि
भूतलमेवेत्यत आह । न चेति । [१६१६] यथा - - - - ।
तथा भूतलज्ञानपक्षे घटवत् भूतलपक्षे घटवद्भूतल-
ज्ञानेऽपि प्रसङ्गं इत्यर्थः ।

ननु हश्ये प्रतियोगिनौत्युक्तं घटवद्भूतलज्ञाने तु
घटो न हश्यः किं तु हश्यमान इत्यत आह । नहीति ।
नहि दर्शनानर्हो हश्यत इत्यर्थः ।

दर्शनार्होहि घटस्तत्र यदि न नास्ति तदा भूतल-
वदकामेनाप्युपलभ्येतैव, भूतलमपि वा नोपलभ्येत,
तुल्ययोगक्षेमत्वात् । तस्माद्भूतलोपलब्धावपि तदनुप-
लभ्यस्तदभावमादायैवोपपद्यत इति ।

व्यवहृतिरस्तु, किं विरोधिना भूतलधर्मेण ? मैवम् । घटाश्रयस्येवा-
भावाश्रयस्यापि तत्तदिशेषरूपत्वात् । अन्यथा गोत्रादिकमपि न
खौकिषेत तदाश्रयविशेषादेव तद्वावहारसम्भवात् । अननुगतादनु-
गतश्चवहारो न स्यादिति तुल्यम् । तस्माद्वाधिता भूतले घटो
नास्तौतिबुद्धिरेव बाधिकाऽभावे मानसिति भावः । ननु हश्ये
घटादौ यदि भूतलोपलभ्यः कैवल्यं, न तर्हि भूतलधर्मः ? तद्वर्मस्य
कैवल्यमित्यत आह । स्यादेतदिति ।

यद्यप्युपलभ्याद्भावमङ्गीकारयितुं शक्यते तर्कगत्या परः, तथापि स्ववचनविरोधमपश्यन्तं प्रति किं तेनापौत्राशयवानाह । हश्येऽनुपलभ्यमान इति [०११७] ।

अनुपलभ्यो ह्युपलभाभावो वा स्यात् ? हश्ये स्मर्यमाणे भूतसोपलभ्य एव वा ? घटोपलभ्ये स्मर्यमाणे वा केवलात्मोपलभ्यः ! न तावत् द्वितौयतौयै, स्मर्यमाणे हश्यमाने घटे भूतसोपलभ्ये सति घटवत्यपि प्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात् । तस्मादुपलभाभाव एवानुपलभ्य इति ।

नन्वनेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ किमुपलभ्याभावेनेत्यत आह । किमपराङ्मुपलभ्याभावेनेति [०११८] ।

यथा ह्युपलभ्यनिषेधकात्यमाणादुपलभाभावसिद्धिस्तथोपलभ्यनिषेधकात् प्रमाणादुपलभ्याभावसिद्धिरपि भवति । भवति हि घटं नोपलभ इति वत् घटोनास्तौति प्रतीतिः । न चैकविषयत्वमनयोः, निमौ-

दृश्ये-दर्शनयोग्ये घटादावित्यर्थः । स्मर्यमाण इति द्वितीयपचूषणम् । तथाहि-यत्र घटस्मारणानन्तरमेव इन्द्रियमस्त्रिकर्षात् घटवद्वृत्तलबुद्धिस्त्रिघटाभावव्यवहारः स्यात् । हृश्मान इति हतौयपचूषणम् । तथाहि-पूर्वं यद्घटोपलभ्योजातः तत्स्मारणमिदानौ घटवद्वृत्तयहः केवलात्मोपलभ्यस्य विद्यते । न चाभावव्यवहारः ।

लितनयनस्य च्छुपलम्भाभावनिश्चय उपलभ्याभावे च
सन्देहो जिज्ञासांवत् कथं चिह्नूतलनिश्चयेऽपि, न चैक-
चैकदैतत्समवतौत्याशयवानुपसंहरति । तस्मादिति ।
[७१२८] असदिति [७१२९] सन्निषेध इत्यर्थः ।

ननु चासदित्यच नत्रः पर्युदामलक्षणया भाव एवोच्यत इत्यत
आह । सन्निषेध इति ।

ननु घटवद्वृतलभिन्नं भूतलमभावव्यवहारहेतुः यत्र परेषाम-
भावः, भेदश्च स्खरूपसेव, इदानौमिदं भूतलं घटवद्वृतलमभ-
वतौतिप्रतीतैः, समानाधिकरणनिषेधवुद्धेः स्खरूपभेदविषयलात् ।
न च भूतलनिश्चये घटाभावसन्देहानुपपत्तिः, भूतले घटवद्वृतल-
लस्य दोषादनिश्चयेन तदूपपत्तेः । नायननुगतात्तदधिकरणस्खरूपा-
दनुगताभावव्यवहारानुपपत्तिः, अभावेऽपि तुच्यतात् न च्छाभावलं
जातिः, अून्योन्याभावव्यापकलात् । न भावविरोधिलम् । विरो-
धस्याभावनिश्चयलात् । नायि भावप्रतियोगिलम्, प्रतियोगिलस्या-
भावविरहरूपलात्, अतएव न सप्रतियोगिकलम् । साहृश्यादेव
भावलापत्तेः । नायन्यनिश्चयलम्, ज्ञानेऽतिच्याप्तेः । नायि सन्ता-
शून्यत्वं, सन्तायामतिच्याप्तेः । एतेन सन्ताविरोधिलमभावलम्,
सामान्यादौ सन्तावग्नेऽपि चा वाधात् त्यज्यते, अभावस्य
विरोधस्याऽत्माश्रयापत्तेः । एवं चेदभावस्योकारेऽपि नानुगम-
कदा किमधिकेन ? । यदा घटवद्वृतलवुद्धिभिन्ना भूतलवुद्धिरभाव-

व्यवहारहेतुः । न च घटवति भूतले दोषाद्वितीयाज्ञाने भूतल-
ज्ञानमभावः स्थादिति वाच्यम् । घटवद्वृत्तस्य ज्ञानाद्विक्षय
भूतलज्ञानस्याभावलात् तद्वाच्चाभावभूमोपपत्तेः । अभाववादि-
भिरप्यभावज्ञानहेतुलेन तादृशबुद्धैः प्रयोजकत्वाङ्गौकारात् । किं
चान्योन्याभावेऽत्यनाभावे चाधिकरणदैरुप्याभावात् तयोरधिकर-
णातिरिक्तले मानाभावः ।

अत्रोच्चते अभावधौर्न भावविषया सप्रतियोगिकसैवाभाव-
स्यानुभवात् । भूतलमात्रस्याननुभवात् । अधिकरणताज्ञानयोस्य
निष्प्रतियोगिकत्वात् । न चाभावव्यवहारः प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते
नाभावज्ञानमितियुक्तम् । व्यवहारस्य व्यवहर्त्तव्यज्ञाने भव्यधिकान-
पेक्षत्वात् । न चाधिकसङ्ख्यावच्छिन्नहस्ताद्यवच्छेदः परिमाणस्य
दौर्धवलं तद्विपरीतञ्च इत्यन्तं, तत्त्वावयविद्यहस्तमानकालमेवानुभूतं,
दौर्धव्यवहारस्य ह्रस्तज्ञानमपेक्षते इति युक्तम् । दौर्धवद्वस्तुलयोः
परिमाणान्तरलात्, तयोर्ज्ञानोन्यज्ञाननिरूपत्वात् । श्रुपि च न
भूतलं ज्ञानं वा अभावः, अभावभूतलयोराधाराधेयभावानुभवात् ।
न च घटवद्वृत्तज्ञानभिक्षं भूतलज्ञानमभावः, तस्य भूतलाधारता
स्यरूपसम्बन्धेनानुभूयत इति युक्तम्, ज्ञानस्याप्रतियोगिकत्वेना-
भावलानुपपत्तेऽकलात् ।

अतएव यस्मिन्स्मयविशेषे यत्र भूतले उभावः परैः स्वौक्रियते
तस्मयविशेषयोग एव भूतलस्य घटाभावः, एवं चाधाराधेय-
बुद्धिरूपपद्धते, समयविशेषयोगस्य भूतलवृत्तित्वादिव्यपात्तम् ।
समयविशेषयोगस्य निष्प्रतियोगिकत्वात् ।

किञ्च समये न (अ) भावाश्रयलं विशेषः अभावस्तौकारापत्तेः । नापि तत्समयस्तरपं तदानौमिदं भूतलमितिबुद्धापत्तेः, विशेषणस्य स्त्रप्रकारकविशिष्टज्ञानजनकत्वात्, भूतले घटाभाव इति धियोऽनुपपत्तेः, घटाद्यपलापप्रङ्गाच ।” यादृशि ‘संख्यानविशेषविशिष्टे कपाले घटोवर्त्तते तादृक्कपालादेरेव^(१) तत्समयविशेषयोगे घटादिव्यवहारजनकत्वापत्तेः । न चाधिकाभावपत्तेऽपि भूतलेन सहाभावस्य सम्बन्धाभावात् भूतले घटाभाव इति धियोऽनुपपत्तिः, ज्ञानविषययोरिव सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वस्य स्तरपसम्बन्धस्य स्त्रवात् । घटवद्वृत्तज्ञचतुरतदभावयोश्च न कदापि विशिष्टबुद्धिरिति न तयोः स्तरपसम्बन्धः । एवं चाभावप्रतौतेरतिरिक्ताभावविषयलमिद्धौ अन्योन्यात्यन्ताभावधियोरपि तद्विषयत्वं सिद्धिः अधिकरणस्य निष्प्रयोगिकत्वात् । न चाननुगमः अनुगताभावलं विना घटादि न पट इति समानाधिकरणानुगतनिषेधव्यवहारोऽन्योन्याभावेनैकेन, घटादौ न गोलमित्यनुगतव्यवहारोऽघटध्वंसैनैकेन, घटानुत्पाददशायामेतेषु घटोनास्तीत्यनुगतव्यवहारः प्रागभावेनैकेन इत्यनुगताभावव्यवहारात्मतस्त्रभिरेवाभावव्यक्तिभिः क्रियन्तेऽस्माकमित्यतिरिक्ताभावव्यक्तिचतुष्टयसिद्धिः । अभावलं च भावत्वात्यन्ताभावलम् । अत्यन्ताभावस्त्राभावत्वाज्ञानेपि ज्ञात एवेत्यधिकरणस्यभावलेन सुगमोऽपि दोष इति सङ्केपः ।

(इति अभावसाधनम् ।)

(१) कपालादिरेव इति १ पु० पा० ।

स च हश्यानुपलब्धेरेव गम्यते अक्षव्यापारस्याधि-
करणग्रहणोपक्षौणत्वादिति केचित् । तदनुपपन्नम् ।
अन्यस्यापि त्वगिन्द्रियोपनीते घटादै रूपविशेषाभाव-
प्रतीतिप्रसङ्गात् । अस्ति हि तस्याधिकरणस्य ग्रहणम्,
अस्ति च प्रतियोगिस्मरणम्, अस्ति च नीलशुल्कत्वस्य
(योग्यानुप)लब्धिश्चेति ॥

म चेति । प्रामाणिकोऽथभावो न प्रत्यक्षगोचरः, किन्तु
योग्यानुपलब्धेरितिकिमिन्द्रियप्रत्यामन्त्या ? क्रियथा छायोगव्यव-
च्छेदेन सम्भवि करणं, ननु तत्र यापारवलम्पि तत्त्वं गौरवात्,
इन्द्रियगम्यत्वेऽपि तस्य तदुपलब्धे तदभावग्रहान्तस्या आवश्यकत्वा-
दित्यर्थः । ननु अभावधौरिन्द्रियजन्या तदन्यव्यतिरेकिलानु-
विधाचिलादित्यत आह । अब्यापारस्येति । न चाऽधकरण-
धौरिन्द्रियव्यापारो न तया तदन्यथासिद्धमन्यथा सञ्चिकषेषण-
क्षीणमिन्द्रियं हेतुरेव न स्यादिति वाच्यम् । चतुरादेः प्राप्तभावेन
हेतुवासिद्धौ तद्वापारवासिद्धेः । अतएव खतन्वाच्यव्यतिरेक-
ग्रहादुभयोरपि हेतुवम्, न लेकमेकेनान्यथासिद्धमिति निरस्तम्,
इन्द्रियेण प्राप्तभावात् न च विशेषणता प्राप्तिः समवाचा-
नभ्युपगमेनान्यत्र तदनभ्युपगमात् । न चाऽभावस्येन्द्रिययाछालसिद्धौ
संयोगादिवाधेनेहैव तत्कल्पनम् । आश्रययह एव तदुपलयान्त-
द्राज्ञात्वासिद्धेः । अन्यथा दुर्गम्यविधानाच्छौरूपोऽपि वायुः प्रत्यक्ष

अधिकरणग्राहकेन्द्रियेण ग्राह्याभाववादिनोऽपि समानमेतदिति चेत्? न। प्रतियोगिग्राहकेणेन्द्रियेण तदभावो गृह्णाते भावायत्तत्वात्स्येति सिद्धान्तमर्मत्वात्। (ममापि) - - - तद्ग्राहकेणेन्द्रियेणाधिकरणग्रहणे स गृह्णात इति सिद्धान्तसारमिति चेत्। न। वाच्या त्वं निन्द्रियोपनौते रूपाभावप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्। न हि रूपग्राहकेण तचाधिकरणमुपनौतम्। तचापि ताव-
शक्तुरिन्द्रियं सम्बद्धमिति चेत्?। एवं तर्हि तस्य नाधि-

इति स्पर्शग्रहणे तदपक्षयः स्थात्। तथा (च) (न) विशेषणताकल्पने सत्यभावः प्रत्यक्षसमिद्धौ च तत्कल्पनमित्यन्योन्याश्रयः, सम्बन्धस्य ममनिभिज्ञवनियमेन ग्राह्यखरूपस्थाऽसम्बन्धलनिश्चयाच न तदात्मिका विशेषणता प्रत्याशक्तिः, अन्यथा रूपादिप्रहोपि तत एवास्त्विति षोढासम्बन्धवैफल्यापत्तिः। न चाभावधिवश्चुर्जन्यमेन तदेकसहकार्यालोकापेचा न स्थादिति युक्तम्। आलोकस्य प्रतियोगिग्राहकमेन योग्यताघटकतयाऽन्यथामिद्धलादिति भावः। ममापौति। प्रतियोगिग्राहकेणेन्द्रियेणाश्रयग्रहे योग्यानुपस्थित्या तदभावोगृह्णाते। अन्यथा चक्षुःसंयुक्ते पृथिवौपरमाणौ जलताभावधौप्रसङ्ग इति नोक्तधीः इत्यर्थः। वाच्यविति। वाचोः प्रतियोगिग्राहकचक्रुरग्राह्यतादित्यर्थः। ननु यथा तत्र नौरूपोवायुरितिधीर्वार्युविशेषिकाऽसुमानिकौ,

**वरस्यप्रहणे व्यापारो, नापि प्रतिथोगिस्तरणे, रूपा-
भावप्रतीत्या च नियमेनापेक्षत इत्यायातमनन्यदा-**

विशेषयोग्यतामाश्रित्येन्द्रियाणां प्रवृत्तेः, तथा वायौ रूपाभाव इति
वायुविशेषणिकापि बुद्धिरनुपलभिलिङ्गजन्यानुमितिरेव, तथाच
या प्रतीतिः शाचाल्कारित्वेन लदभिमता तस्यामियं सामग्रीति नोक्त
दोषः । न चाभावधियः शाचाल्कारित्वेन इन्द्रियजन्यलमनुमेयम्,
स्मृतिवच्चस्याः परोच्चत्वात् तत्कारणेन्द्रियप्रत्यासन्तेर्निरस्त्वत् । न
चाज्ञातकरणकत्वात् तथा, कारणवाधाच्छब्दानुमित्योज्ञातकरण-
कत्वाविशेषेऽपि यथा शब्दलिङ्गकरणभेदादैजात्यं तथा लज्ञातकरण-
कत्वाविशेषेऽप्यनुपस्थौन्द्रियकरणभेदादिहापि तदविरोधात् ।
नापि भावभूतकरणसहकृतस्यैव मनसोवाक्यानुभवहेतुत्वाच्चानु-
पस्थैविकारिणी, गौरवात्, अन्यथा लिङ्गाद्यपि नुमान् स्वात्
इन्द्रियसहकृतस्यैव मनसोवाक्यानुभावकेत्वात् । अथाधिकरणाभाव-
योविशिष्टधौर्नेन्द्रियजन्या अभावबुद्धित्वात्, नानुपस्थैविकार-
बुद्धित्वात्, नोभयजन्या जातिसहरापत्तेरित्युभययाहकमिन्द्रियं
वाच्यमिति चेत् । यथा प्राणेन चन्दने सौरभमितिधौर्नेन्द्रियजन्य-
चन्दनविशेषणिका सौरभविशेषिका जायते तददभाववद्वत्तस्मि-
त्युपस्थ्युपकौताभावविशिष्टबुद्धिविषये बुद्धिरिन्द्रियेण जन्यते । न
चानुमानादै प्रतिथोगियाहकस्यैवाभावयाहकत्वात् प्रतिथोगियाह-
केन्द्रियस्यायभावयाहकत्वम्, भावयाहकलिङ्गादेव तदभावायाहक-

**सिद्धमैन्द्रिकत्वमभावस्येत्यन्यथासिद्धिप्रस्तापं^(१) गजनि-
मौलनेनावधीयं सिद्धवदाह् । इन्द्रियव्यापारे सति**

त्वात् । न च तज्जातौयं तथा, द्रुपमाने व्यभिचारात् । नायभाव-
यस्य दृष्टकरणकलादनुपलब्धेष्व खरूपतो दृष्टलभावात् पित्ता-
दिना दृष्टमिन्द्रियमेतद्वेतरितिवाच्यम् । दोषसाहित्यमाचस्य दृष्ट-
व्येन्द्रियादाविवानुपलब्धावविरोधात् ।

अचोच्यते । वायौ रूपाभावधीर्नानुपलब्धिलिङ्गजन्मा अनुप-
लब्धेरज्ञानात् । आप्तवाक्यस्येव तद्वेदधकस्याभावात् । न चाज्ञातै-
वोपलब्धेरनुपलब्धिस्तद्वेदिका, तथोपलब्धेरतोन्द्रियवेन योग्यानुप-
लब्ध्योपलब्ध्यभावस्य यहौतुमशक्यत्वात् अनुपलब्धिमाचस्य चाभाव-
याहकलात् । उपलब्धेऽप्यत्येऽपि घटाभाववद्वृत्तमित्यपि धौः
माचात्कारित्वाभिमता योग्यानुपलब्धेर्लिङ्गादेवाम् किमनुपलब्ध्या
मानान्तरेण । अथ लिङ्गज्ञानाभावेऽपि घटाभाववद्वृत्तमित्यात
करणिकैवं मा ? तर्हि वायौ रूपाभाव इति धीरणम् तथा । अपि च
घटवत्युपलब्धिप्राक्कालेऽनुपलब्ध्या घटस्यतिमतः कुतो नाभावधीः ।
घटाभावभावात् घटस्य प्रतिबन्धकलादेति चेत् ? इन्नैवमभाव-
धियोऽर्थजन्मत्वात् साज्ञात्कारित्वमिद्दौ इन्द्रियजन्मलमेव, इन्द्रियं च
नाप्राप्तयाहकमिति तप्ताप्तिरूपि विशेषणतात्या कल्पेति योग्या-
नुपलब्धिरिन्द्रियमहकारिणौ, न तु करणान्तरम्, योग्यता च न
प्रतियोगितद्वायेतरथावग्रतियोग्युपलब्धकमसवधानम्, अन्यतरा-

(१) सिद्धव प्रस्ताप— पा. १ पु. ।

तत्त्वत्यथादिति । [०१।१८] आन्तरालिकमेव व्यापारं
व्यवधायकमिति आन्तमुद्दोधयन्नाह । न च प्रतियो-
गीति । [०१।१०]

प्रतियोगिस्मरणमित्यच । वाकृद्वलवादिनमुत्थाय
बोधयति । न च शब्दस्मरणादीनामिति [०१।१९] ।

अभावज्ञानोत्पत्ताविन्द्रियार्थेसन्निकर्षे न कारणं
व्यभिचारादिति वादिनमुत्थापयति । नन्विति [०१।१४] ।

अथनाशजन्यसंयोगधंसस्याप्रत्यक्षलापन्तेः प्रतियोग्युपलक्षकसान्य-
तराश्रयस्याभावात् । किन्तु प्रतियोगिस्त्वविरोधी योऽनुपलक्षः
सेव योग्यानुपलक्षभ्यः । अतएव जलपरमाणौ गम्भाभावो न प्रत्यक्षः
प्रत्यक्षस्य महति वायौ रूपाभाव इति सङ्क्षेपः ।

न(नु) स्वप्रतियोगिस्मरणकालेन्द्रियसन्निकर्षसलाज्जस्य तद्वापार-
व्यवधानशङ्का नोदेतौत्यत आह । आन्तरालिकमेवेति । व्यवधायक-
साधर्म्यमान्तरालिकलमाचेभ्रमबौजमित्यर्थः ॥

प्रतियोगि च तस् स्वरणं चेति प्रतियोगिस्मरणं-विरोधि-
स्मरणं सिद्धान्तिनोक्तमित्यारोय विरोधिस्मरणं व्यवधायकमेव,
सविकल्पके तु शब्दस्मरणमनु(योग्यत्वनु)कूलज्ञविरोधीति तत्र व्यव-
धायकमिति वाकृद्वलवादिनमुत्थाय बोधयतौत्याह । प्रति-
योगीति । अर्थान्तरमाशङ्काह । अभावज्ञानेति । तचेन्द्रियव्यापारं
विनैवानुपलक्षभेरभावज्ञानादन्यत्रापि सैव हेतुः कृपलादिति भावः ।
ननु प्रत्यक्षाभावमाचेण न मतान्तरसिद्धिरत्नमानादेरपि सम्भवा-

तदियमिति [०२।६] । प्रमाणान्तरन्तु तेन समवतौ-
त्यभिमानः परस्येत्यर्थः ॥

सेयमनुपलब्धिः सत्तामाचेणाभावं गमयेत् ? सद्गा-
नेन वा ? न तावदाद्यः—तदानौ गेहस्य विप्रकृष्टस्य
व्यवहितत्वेन योग्यानुपलब्धेरसच्चात् । न दितीयः—
अनवस्थाप्रसङ्गात्, अनुपलब्धेरप्यभावरूपत्वेनानुप^(१)-
खद्यन्तरसाधनौयत्वात् ॥

योग्यस्य, स्मरणाभावस्तावदस्तौति चेत् ? न अभावे
विपर्ययसंशयाभावप्रसङ्गात् । भवति हि कदाचित्प्रति-
योग्यधिकरण्यीः स्मरणेऽप्यसतोऽपि सङ्घावप्रतौतिः
सतोऽभावप्रतौतिः । कथमन्यथा नास्तीत्युक्ता भृतिति
संज्ञातवाधः प्राह—नहि नहि आन्तोऽस्मि, हृष्ट
रवासौ तत्र मयेति, अस्तौति प्रथमसुक्ता पश्चाद्वास्तौति

दिव्यत आह । प्रमाणान्तरमिति । अनवस्थेति । उपलब्धेर-
तौप्रियतया न योग्यानुपलब्ध्या तदभावो गृह्णते, किन्तु
स्थिरत्वेनानुपलब्ध्या याज्ञः, स्थिरं च ज्ञातमेव, तज्ज्ञानमपि तथैव
तथा जननीयमित्यनवस्थेत्यर्थः । गेहस्य योग्यमैचवस्था स्मरणार्ह-
स्थापारणमज्ञातमेव गेहे मैचाभावयाहकमस्थित्याह । योग्य-
स्थेति । अभाव इति । खरूपसतः स्मरणाऽभावस्थाभावप्रमापक-

(१) नापि लक्षीयः— या० ३ पु० ।

किमासौन्नवेति नावधारयामैति चेति । न हि प्रतियोगिनमधिकरणं चानुपलब्धमेवान्यथांकारं स्मरति । न च खरससिद्धस्य स्मरणस्यानुपलब्धमानस्यैव विपर्ययः^(१) सम्भवति । इयतौ च सामग्रौ यदुत प्रतियोग्यधिकरणस्मरणं तत्त्वास्मरणं चेति । न वा साधारणं प्रमाकरणमदूषयन्त एव दोषा विपर्ययहेतवः, सर्वचानाश्वासप्रसङ्गात् । त्वयाप्येतत्समर्थनीयमिति चेत् ? न, योग्यास्मरणस्य मथा लिङ्गत्वेनेष्टत्वात् । लिङ्गविपर्ययसंशयाभ्यां च तत्त्वैङ्गिकसंशयविपर्यययोः^(२) सुखभत्वात् । यदा तु सुनिपुणेनैकज्ञानप्रहणयोग्यस्य ऐचस्य गेहस्मरणेयस्मरणस्त्रणं लिङ्गमवधार्यते तदा लिङ्गप्रतीतिरविपरीता भवत्येव । अत एव क्षणं ध्यात्वेत्याह ।

लादित्यर्थः । नहीति । अतो न प्रतियोग्यधिकरणस्मरणमेव भम रत्यर्थः । न चेति । खरूपसतामेव दोषाणां प्रमाप्रतिबन्धकसादित्यमेव करणानां दुष्टता, न हि दूरलादिना चचुषः किञ्चिदपक्रियते । खरूपसतामेव दोषाणां प्रमाप्रतिबन्धकलमत्रापि तुष्टमिति वाच्यम् । मनसा ज्ञाताद्योग्यास्मरणलिङ्गात्प्रमाणेन क्रमान्तराभाववृद्धिपत्तावनुपलब्धेनान्तरले गौरवादिति भावः ।

(१) विपर्यासः— पा० ३ उ० ।

(२) विपर्यास संशयवोः— पा० ३ उ० ।

अन्यथा धानमनुपपन्नम् । अस्मरणमाचस्य हि व्यभिचारमुपलभ्य तदनाहत्य विशिष्टास्मरणं ज्ञातुकामस्य प्रणिधानमुप —— स्यास्त्रिङ्गत्वेनैवास्मरणमुपयुज्यते । किन्तु तदपि कर्थं ज्ञातव्यमित्यवशिष्यते, तचाह । नैतदिति [१३५] ।

व्यधिकरणतां परिहर्तुं प्रयोगं दर्शयति । तथा-हीति [१३६]

अन्यथेति । स्वरूपस्त एवास्मरणस्य करणत्वपञ्च दर्यार्थः । विशिष्टेति । यादृशस्मरणमव्यभिचारीत्यर्थः । किन्त्विति । योग्यास्मरणं न मनोपाद्धं प्रत्यासन्त्यभावात् ज्ञानस्यातौन्द्रिथलादेत्यर्थः । नैतदिति । वायौ रूपाभावबुद्धेरस्त्रिकवेनेन्द्रियानुविधानात्त्वत्वत्वे सिद्धे सम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासन्तिलकन्त्यनात् । जानं च प्रत्यचम् । अन्यथा ज्ञानासिद्धेस्तद्वेतुन एवावश्यकत्वाद्विहारादिसिद्धेः जानामौत्यनुभवस्य लिङ्गाद्यजन्यतात् ज्ञाततायास्य निरसालादिति भावः ।

व्यधिकरणतामिति । अस्मरणस्यात्मवृत्तिलेन गेहादृत्तेरित्यर्थः । यथापि यावद्सुभृतनावदेकज्ञानयहस्योग्यमपि स्मर्यन्ते एवेति न नियमः मैत्रस्य तद्वेष्टलेऽप्यननुभवात्, संखारानुत्पादात् । तदनुदोधानाशादा तदस्मरणस्तोपपत्तेः, तथापि कश्चिद्विषयविशेष एव तादृशो योगेहादिनिष्ठतयाऽनुभृयत एव, स च न नश्यति, नापि तचोद्दोधकालरापेचा, विश्वचणविषयविशेषमाहात्यात्, यथा विश्वनाथायतने विश्वनाथमनुभवतः । प्रयोगस्तु तद्वेष्ट तदा

न चावच्छेद्यावच्छेदकये वैयधिकरणं दोषो, विशेषं एव तन्नियमात् । अच तृपलश्छणं त्वात् । वैयधिकरणे इषुपलश्छणत्वाविरोधात् तावन्मावैलोपयोगात् । उपलश्छितं तु साध्यसमाना --- व्यपादविहारस्य अचलश्छुष इत्यादि व्यधिकरणमेव दर्शयतिसमावर्त्तकारः, टोकाकारोऽपि तथाऽनुमेने यतो नान्यथा क्षतवान्, परैपि यद्यदा य --- क्षतमेवैतत् तत्कस्य हेतोः ? तथैव प्रतिबन्धसिङ्गः ।

मैत्राभाववत् तन्तुल्यपरिमाणादिस्मरणे तदन्तया असम्यमाणत्वात् यदेवं तदेवम्, यथा घटाभाववद्वृत्तमिति । यत्र सामान्याभावेन लिङ्गेन विशेषाभावानुमानं तत्र विशेषाऽभाववद्ज्ञानमनया रीत्येति तत्परोऽयं यन्य इत्यथाङ्गः ।

यथा अतवैयधिकरणमुपपादयति । न चेति । यदाऽन्यत्र साध्यसाधनयोः समानकालयोरेव गमकत्वादत्र कथं तदानीन्नन्तदभाववलेदानीन्ननासारणयोर्गम्यगमकलं वैयधिकरणादित्याशङ्क्षसमाधने । न चेति । विशेषण एवेति । विशेषणं परं समानाधिकरणमुपलक्षणं तु व्यधिकरणमपि भवत्येव, तस्यापि व्यावर्त्तकलेनाचोपयोगादित्यर्थः । उपलक्षितञ्चेति । साध्यसाधनयोरसमानकालत्वेष्यि साधनस्य साध्यसामानाधिकरणमस्येवेत्यर्थः । अत एवेति । इदागौन्ननतप्रत्ययविषयत्वेन हेतुना पूर्वकालौनसूर्य-(ग) इत्यनुमानं साध्यसाधनयोः सामानाधिकरणाददृष्टमित्यर्थः ।

नन्दिन्द्रियार्थसन्निकर्ष्यभिचारस्तदवस्थ इत्याह ।
 न च यदिति । [०११] साक्षात्कारिणौ हि प्रतीति-
 रसमदादौनामिन्द्रियार्थसन्निकर्षं न व्यभिचरति, इयं
 त्वानुमानिकौ परोक्षा^(१) । तस्मान्व क्वचिद्विभिचार-
 शङ्खा । यद्य(प्य)नुमानगम्योऽभावः कथं प्रत्यक्षस्य तप्त
 प्रहृतिः अनयोरसङ्खीर्णविषयत्वादिति केदाचिद्व्यात,
 तत्त्वं संश्लवव्यवस्थापनेनैव परास्तमित्यर्थः^(२) ।

‘न तर्हि’ इत्यादि भाष्येण ‘कः सूचावयवो व्याख्यात
 इति शङ्खामपनयन्वेव वार्तिकमवतारयति । सम्प्रतीति ।
 [०१११]

ननु लक्षणं तथाप्यदुष्टमित्यत आह । प्रत्यक्ष-
 कारणेति । [०११५] कारणावधारणाभिमानिनः चोद्य-
 परैरपौति । यद्यदा यज्ञननमर्थं तज्जदैव न तत्करोति चणि-
 कलपचे कार्यस्थ कारणासमानकालत्वादिति पूर्वकालवृत्तिसामर्थ्य-
 मुन्त्ररकालकार्यकरणे इतुरित्यर्थः ।

अप्रसक्तनिषेधभ्रमनिरासाचाह । नन्दिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-
 अभिचारः पूर्वोक्त एतावतापि न समाहित इति तदर्थिकेयं टीकेत्यर्थः । तदैव स्फुटयति । साक्षात्कारिणीति । नन्देतावतैव अभिचारे
 निरसे संश्लवव्यवस्थापनं क्वोपयुज्यत इत्यत आह । यद्यनुमानेति ।

(अनुपलब्धे: प्रमाणान्तरत्वाद्यन्वय ।)

कारणेति । यावप्रत्यक्षकारणाभिधानप्रवृत्तः सूचकार इत्यभि-

(१) परोक्षतौ १ पु० पा० ।

(२) व्यवस्थापनयैव समाहितमित्यर्थः— पा० १ पु० ।

मित्यर्थः । विषयसंयोगि चक्षुरालोकश्चेति वदता विषय-
संयोगेनैवालोकव्यापारो न त्वगिन्द्रियांधिष्ठानसंयोगे-
नेत्युक्तम् ।

एतच्चाभ्यकारमध्यस्थस्यालोक^(१)मध्यवर्त्तिविषयोपल-
ब्वेरालोकमध्यवर्त्तिनापि चाभ्यकारमध्यस्थानुपलब्ध-

मानिनः पूर्वपञ्च इत्यर्थः । एतच्चेति । इद्विद्याधिष्ठानगोक्तव्यका-
संयुक्तेनापि विषयसंयुक्तेनालोकेन चक्षुषज्ञानोदयादैपरीत्ये च
तदभावादित्यर्थः ।

नन्देवं परभागावच्छेदेनालोकसंयुक्तोऽपि घट उपक्षम्भेत ।
अथाभिमुखावयवावच्छेदेन घटालोकसंयोगः कारणं ? तच्चभि-
मुखावयवावच्छेदेन चक्षुरालोकसंयोगोहेतुरम्भु । यदि चालोक-
संयोगावच्छिक्षे चक्षुःसंयोगस्थाना, समानदेशताविरोधस्य निविड-
योरेव मूर्त्योरन्वया पटमहारजनयोर्घटोदकयोश्चायुहः स्थान्,
तर्हि घटसंयोगावच्छेदेन चक्षुरालोकसंयोगः कारणमस्तु । नैवम् ।
अन्यथव्यतिरेकाभ्यां विषयालोकसंयोगस्य हेतुले निश्चिते तेनैवोप-
यन्तौ चक्षुरालोकसंयोगस्य कारणले गौरवात् । न चाभिमुखा-
वयवावच्छेदेन विषयालोकसंयोगस्य कारणले तादृशावयवसंयोग
एव हेतुरस्यावश्यकत्वादिति वाच्चम् । अवयवसंयोगमाच्चाति-
प्रसक्तेः । स्वावयवसंयोगपेत्यच्च खसंयोगस्यैव साध्वेन कारणला-
वधारणादितिभावः ।

(१) एतच्चाभ्यकारमध्यवर्त्तिनायालोक — पा० १ पु० ।

रुद्रेयम् । ननु महात्मानेकं द्रव्यवत्त्वयोः परस्पराविनाभूतये । रघुमाणं विशेषत्वेनोभयोरपि चाक्षुषत्वं प्राप्तिकारणत्वात् समुच्चय एव, विशेषे वा एकस्यैव कारणत्वं, कुतो विकल्पः, परस्परव्यभिचारिणो ह्यर्थक्रियायां विकल्पसम्भवो न त्विमे तथा, तस्माच्चाक्षुषद्रव्यलक्षणे कर्तव्येऽनयोर्विकल्पेनोपन्यासः कर्तव्यः । उभयोपादाने वाऽसमर्थविशेषणं लक्षणं भवेदित्यर्थः । अत एवाग्रे सत्यप्येवं लक्षणकत्वं इत्याह । उक्तसामग्रौ सत्त्वेऽपि चक्षुरवयविनो न प्रत्यक्षता । अत उक्तं वार्त्तिकक्षातोपल्ख्यिफलः संस्कार इति । म च दुर्निरूपः, तथाहि

आत्मौयेनेतिटौका । तत्र मानं चक्षुरूपसाक्षात्कारहेतुरूपवत् रूपसाक्षात्कारहेतुतेजस्त्वादालोकविद्यनुभानम् । उद्भूतरूपवतं च नोपाधिः तुक्षयोगचेमत्वात् । नन्ति । तथा चाक्षयव्यतिरेकतुक्षयतया विनिगमकाभावात् द्रव्यचाक्षुषत्वे दधोरपि हेतुत्वं युक्तिमिति वार्त्तिकोक्तसमुच्चये विकल्पो न युक्त इत्यर्थः । विशेषेति । विनिगमनायां वेत्यर्थः । विकल्पसुपपादयति । तस्मादिति । ननु कारणाभिधानप्रस्तावे लक्षणाभिधानमर्थान्तरमित्यत शाह । अतएवेति । प्राष्ठङ्गिकलक्षणाभिधाने नार्थान्तरमिति भावः ।

ननु यद्युद्भूतरूपवत्त्वमहत्वे बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षतार्था खरूपयोग्यता तदा दण्डलवत्तयोः कारणता न स्थात् । मैवम् । तदुत्कर्षामप्रत्य-

गुणधर्मा वाऽसौ स्यात् ? गुणधर्मा वा स्यात् ? तच्च
गुणिधर्मत्वे तदलेन रूपस्यर्शयोरविशेषेण ग्रहणं, न
तु क्वचिद्ग्रहणमग्रहणं च क्वचिदिति । तदेकार्थ-
समवेतयोर्ग्रहणमेवेति चेत् । न । निश्च निदाघ-
समये तेजःस्यर्शग्रहेऽपि रूपाऽग्रहात् । चन्द्रातप-
रूपग्रहेऽपि स्यर्शग्रहात् । गुणधर्मस्वनित्यो न भव-
त्येव, नित्यत्तु सामान्यरूपो न संखारशब्दवाच्यो
नाष्टुपलभ्यफलः, तस्य स्वोपलभ्येन्यचानिमित्तत्वा-

कोत्कर्षेण तथोः कारणलात् । न ह्यकारणोत्कर्षमकार्यमनुविधत्ते ।
दण्डत्वे तु नैवम्, प्रकारभेदेनोभयरूपवत्वाच्च चाचुषद्व्यज्ञाने
विषयतया तथोः कारणलात् । द्रव्येऽनुगतानतिप्रसक्तलेन कारण-
तावच्छेदकलात् । गुणिधर्मस्व इति । द्रव्यस्तोङ्गवत्वधर्मकूले द्रव्यस्यैव
ग्रहणं स्वादन्योङ्गवत्वादन्यग्रहणे प्रसङ्ग इति रूपादौनामयहप्रसङ्ग
इत्यर्थः । उङ्गवत्वसामानाधिकरणसेव नियामकमित्याह । तदे-
कार्येति । उङ्गवत्वैकार्थसमवाचाऽविशेषादूपादौ स्यर्शग्रहे रूपस्य,
प्रभादौ रूपग्रहे स्यर्शग्रहे ग्रहप्रसङ्ग इत्याह । निश्चीति । न
गुणिग्रणोभयदृच्छित तत एकदृच्छिलेनैवोपपत्तेरितिभावः । गुणधर्म
इति । गुणे जन्मधर्माभावादित्यर्थः । न संखारेति । गुणविशेषाणां
संखारपदवाच्यतादित्यर्थः । नापौति । न द्रव्योपक्षभिस्त्वा
फलमित्यर्थः ।

दित्यत आह । धर्माधर्मनिमित्त उद्भवसमाख्यात इति [०११७] । रूपादीनां स्वकारणवशादेव स्वभावभेदो आयते केषाच्छित्सामान्यविशेषः समवैति । स धर्म-

रूपादीनामिति । स्वभावविशेषोव्यक्तिविशेषः । सामान्यविशेषो रूपादिधर्म उद्भवलं जातिविशेष इति । स्वभावविशेषो जातिविशेषः रूपादिधर्म उद्भवलं जातिविशेषः । तज्जातीयं च रूपादि धर्माधर्मात्मकसंखारजन्यलेन सञ्चाणाया संखार इत्युच्यते उद्भवपदेनाणुद्भवत्वाश्रयो रूपादेवाच विविचितमित्यर्थः ।

उद्भवले च मानम्, इन्द्रियास्त्रोकादिष्वच्छिष्टं महदवयविवायुपगौतं सुरभिग्रीतस्मृत्युच्चुरादिकं साच्चात्कारकारणकिञ्चित्समवधानशून्यम्, अप्रत्यच्चलादन्वकारस्त्वष्टवत् । तत्र कारणं साधवाद्युगतं सामान्यम् । रूपस्यर्गादिषु तत् भिन्नम् । तेनैकस्य यद्येष्यपरस्यायहः । अथ महत्त्व एवोद्भवलमस्तु, तदेव प्रत्यच्चले तन्नम्, साधवात्, न रूपमपि, गौरवादिति चेत् । न । आश्रयमहत्त्वोद्भवाभावेऽपि गन्धस्यर्गयोः प्रत्यच्चलेणोद्भूतलात् । रूपे च प्रत्यच्चमूर्त्तिविशेषगुणलेन तस्मिद्द्वे: महत्त्वे च सामान्यगुणलेन तदभावात् । वाय्वादौ महत्त्वोत्कर्षेष्यप्रत्यच्चलाच्च । अथ रूपतादिना परापरभावानुपपत्तिः । न सानुद्भूतलमेव जातिरप्रत्यच्चलप्रयोजकलेन तत्कर्षणात् तदभावाच्च प्रत्यच्चलमितिवाच्यम् । अप्रत्यच्चतासाः प्रत्यच्चकारणाभावप्रयोज्यलेन प्रत्यच्चकारणस्य जातेः कर्षणात् । न तु प्रतिबन्धकलेनानुद्भवलं कर्षणिला तदभावः कारणं, गौरवात् ।

**धर्मजन्मतया संस्कार इत्युच्चते उपलब्धिपूर्वक भवती-
त्यर्थः ॥**

मैवम् । तावदादिवचानालाद्यूपदिप्रत्यक्षताथासेकस्तोऽवलसैव
प्रथोजकलादिति साम्यादिकाः ।

अस्मित्यित्यरणस्तु—शुक्लादिना कारणरूपाग्निसंयोगप्रथो-
ज्ञाभावं परापरभावानुपपत्त्या रूपदृष्टिं तदुऽवलम्बेकं वाचम्,
तथा च उद्भूतत्वेन कारणलेननुगमः । तस्मादनुऽवलं शुक्लादि-
व्याप्तं नामाजातिः । तदभावकूटस्तु प्रत्यक्षे प्रथोजकाः । अन्यथा-
उत्तुगतप्रत्यक्षानुपपत्तेः । यदा उऽवलवानुऽवले न जातौ, किं तु
रूपलब्धायाजातिमत्वमेवोद्भूतत्वं तदभावोऽनुऽवलं, प्रत्यक्षे रूपे
शुक्लतरतमलादिजातिमत्वाद्यूपादिरूपे च शुक्लवमाचमेव, तद्वा-
प्याजातौ मानाभावात् । न च रूपलमेव मानम् । लाघवेन तस्य
प्रथोजकले प्रत्यक्षात्प्रसङ्गादित्याङ्गः ।

न तु भर्जनकपालगतो वक्षिर्वारिस्त्रिघटव्यञ्जकस्त्ररतेजस्य न
मृद्गते, न च तयोः संयोगविशेष एव प्रतिबन्धकः । जसकपाला-
दीनामालोकव्यञ्जतया तद्वप्रतिबन्धकलाभावात् । तले वा भर्जन-
कपालवारिसंयोगिवक्षिस्त्ररालोकयोरयहप्रमङ्गः । तस्माव्यक्षसं-
तेजोगृह्णत एव, उभयोः खण्डतया तु विविच्य यदो न
भवति । भर्जनकपाले चाऽनुऽभूतरूपसुऽभूतर्यग्न्यमन्वदेव तेजसा-
द्युग्रेरवथवैर्विषयतरितैराभ्यते, अतितप्त्यौषादौ कदाचि-
दुद्भूतावथप्रवेश्यादन्यारम्भोपि ।

प्रत्यक्षलक्षणतया तत्कारणमुक्तं न तु कारण-
तयैव । न च कारणं लक्षणमित्येकम्, उत्पत्तिव्यवस्था-
पकं हि सक्षणमस्तक्षणं वा, कारणस्वरूपव्यवस्थापकं हि
कारकमकारकम्^(१) लक्षणम् । न चैवमालोकादय-
स्तेषामतिव्यापकतया अव्यापकतया च प्रत्यक्षस्वरूपा-
व्यवस्थापकत्वात् । उत्पत्तिव्यवस्थापकाः पुनरेते
भवन्ति तेषामन्यतमापायेऽपि प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्या-
शयवान् परिहारं व्याचष्टे । प्रत्यक्षलक्षणेति । [०३१४]

नहु चासाधारणकारणाभिधाने आळोकाभिधानमपि प्राप्तं
तज्जन्यवस्था लक्षणेऽतिव्याप्तभावादित्यत आह । प्रत्यक्षलक्षणेति ।
चासाधारणमपि कारणं तदंवाभिधेयं यक्षणौभवनसमर्थम्,
आळोकजन्यज्ञानतं च भागासिद्धूतया न तथेत्यर्थः । लक्षणताभावे
कारणलानुपपत्तिनिरासायाह । न चेति । अतिव्यापकतयेति ।
आळोकजन्यवस्थामतिव्यापकं तज्जन्यज्ञानतं चाऽव्यापकमित्यर्थः ।
उत्पत्तीति प्रत्यक्षविशेषमभिप्रेत्योक्तम्, आळोकस्य सर्वप्रत्यक्षो-
त्पत्तिव्यवस्थापकत्वात् । एतावता प्रत्यक्षविशेषे तदपि लक्षणं
भवत्येवेति सूचितम् ।

मन्त्रेकच विषये जातिविकलतं ज्ञानभेदमपास्य विषयकृत एव

(१) व्यवस्थापकं तु कारणमकारणं वा— पा० १ पु० ।

ननु यद्यपि स्वरूपतः संनानतो वा इन्द्रियाभेदादिन्द्रियमनःसन्निकर्षभेदो यथायथं सम्भवति, तथापि विज्ञानाभेदो व्यक्तिकृतो जातिकृतो वा स्यात् ? पूर्वस्मिन्निन्द्रियार्थसन्निकर्षभेदेऽपि धारावाहिकज्ञानानि भिद्यन्ते । उत्तरत्वं त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षभेदेष्यभेद एव, सर्वेषां साक्षात्कारिजातीयत्वादिति । तदेकदेशिपरिहारो गर्भस्त्रावेणैव गत उपन्यासयोऽपि न भवतीत्याश्रयवानाह । यदा हीति ॥ [५४१५]

अस्ति हि स्वरूपजातिकृतभेदातिरिक्तोविषयकृतो
विशेषो बुद्धीनाम् । स चेन्द्रियार्थसन्निकर्षभेदादेव
हृष्टोनेन्द्रियमनःसन्निकर्षभेदात् । यच तु धारावाहि-
ज्ञाने नेन्द्रियार्थसन्निकर्षभिद्यते तच ज्ञानस्यापि न
विषयकृतो भेद इत्यर्थः । तदिदमुक्तम्—क्रमवल्ति
इस्तिकाश्वीथादिविज्ञानानौति । [७५१] निराकरणे-
प्येतदनुरूपमुदाहरति । यदा हौति । [७५२] तस्यैव
गोचरकृषा संयोगेन तच्चैव गवि समवायेन प्रथमं

किमर्थसुकृ इत्यत आह । नन्विति । पूर्वमित्रिति । धारा-
वाहिकज्ञानभेदे इन्द्रियार्थमन्त्रिकर्षस्याप्यभेदात् सूत्रे शोऽपि
कोपादौचेतेत्यर्थः । उत्तरचेति । एवेन्द्रियजन्यज्ञानेषु जातिभेदो
नास्येव येनेन्द्रियमन्त्रिकर्षस्याप्यभेदनिरूपणं स्यादित्यर्थः ।

शुक्रगुणज्ञानं पश्चाङ्गमनकेमंज्ञानमिति भेदेऽभेदादिति
समानमित्यर्थः ॥

यद्यप्रसिद्धत्वमव्यपदेशकत्वव्यापकत्वात्तदभिधाने-
नैव स्वं, तथा प्यालोकविषयसन्निकर्षो व्यपदेशकत्वेषि
प्रसिद्धः, इन्द्रियमनःसन्निकर्षस्त्वव्यपदेशकोऽप्रसिद्धश्च-
त्वेतावता प्रकारान्तरत्वम् ॥

नन्वन्यतरातोन्द्रियाधारत्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्या-

चाचुषलादिजातिभेदे तु चक्रुरादिभेदादिन्द्रियमनःसन्निकर्षोपि
भिन्न एवेति भावः । समानमिति । उपादानप्रयोजकोनायं
विशेष इन्द्रियमनःसन्निकर्षस्येवेन्द्रियार्थमन्निकर्षस्यापि संयुक्तसम-
वायरूपस्याभेदादित्यर्थः । यद्यपीति । यद्यपि स्वयमेवालोकविषय-
संयोगेन व्यभिचारस्योक्तलादप्रमिद्धुलं नाव्यपदेशकत्वव्यापकम्,
तथापि व्यपदेशकत्वं व्यापकं यस्याऽप्रसिद्धुलस्येति विग्रहादव्यपदेश-
कत्वस्याभिधानमप्रमिद्धुत्वाभिधानेनैव स्वमित्यर्थः । तथापीति ।
यत्र व्यायं नास्ति तत्र व्यापकव्याप्त्यर्थं व्यापकमयुक्तमितिभावः ।
ननु वार्त्तिकहता कृष्णसारनिर्वर्त्तकत्वं कर्मण उक्तं, तत्किं रूप-
साज्जालारेऽपि कर्त्तव्ये तस्य कर्मसहकारित्वमुच्यते इत्यत आह ।
नन्ति । कर्मणां विशिष्टत्वं रूपभोजकत्वम्, एतच्च जन्मान्तरे यः
प्रसञ्चान्वस्त्रदिष्यम् । यस्तु प्रसञ्चान्व एव जातस्त्रोक्त्वकस्य तत्त्वान्वये
मानाभावः तदुत्पत्तिशावृष्टान्तरादेवेति भावः ।

(इन्द्रियार्थसन्निकर्षातिरिक्तकारणानुकावपपत्तिकथनम् ।)

थस्ति उभयातौन्द्रियाधारंता आत्ममनःसन्निकर्ष-
स्यांपि नास्तीत्यत आह । आत्मा तु यद्यंपौति । [७४।१५]

ननु विशिष्टकर्माभिनिर्वर्त्तितत्वेन प्रसन्नान्व्यानां
दयेः कृष्णसाराणा^(१) न काञ्चिद्विशेषः न हि रूपभोगा-
नर्थिनः कृष्णसारे तृष्णा तत्कर्मसम्भवः, असम्भवे च
कर्मस्योत्पत्तिरिति, अतः कार्येऽपि कर्मणः सङ्कारि-
तामाह । एतदुक्तं भवतौति । [७५।१०] कर्मक्षयादित्य-
पलम्बणम् । प्रतिबन्धात्मसङ्कारिविरहाच्छेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

यदि हि रथादिसंयोगानां नभोव्यापकत्वं भवेत्
तदा तत्कार्यस्यापि शब्दस्य सर्वचैत्यादप्रसङ्गः
असमवायिकारणप्रादेशिकत्वानुरोधेन हि व्यापक-

मान्तरम् इति यहेणविशेषणमिति टौकायाः मान्तरत्वेन यहेण-
मित्यर्थः । ननु संयोगस्य नभोव्यापकत्वेष्यप्रत्यक्षवृत्तिलक्ष्मोपलक्ष्मिः
स्थादित्यत आह । यदि हौति । दिधा हि संबन्धः समवायो
विशेषणता च, तचाद्य आकाश एव । अन्यस्तु तत्रान्वत्रापि । अन्यथा
वगे सिंहनाद इति न स्यात् । तत्र यस्य संयोगोऽसमवायिकारणं
तस्मद्द्वयोर्यो देशस्तत्र शब्दस्य सम्बन्धविशेषणतया व्यपदेशस्तदभि-
प्रेत्याह । असमवायिकारणेति । नं च कर्त्तजन्याकाशसंयोगे
व्यभिचारः गुणपदेन विशेषगुणस्य विवचितत्वात् । दिग्देशव्यप-
देशाच्चेति वार्त्तिकं विप्रलक्ष्मिदिग्देशव्यपदेशादित्यर्थः । इत्थिव

(१) प्रसङ्गान्व्यक्तसाराणां— पा० ३ पु० ।

गुणः प्रदेशावच्छेदेन जायन्ते, इह तु तदभावादन-
वच्छिन्नदेशतैर्व स्यात्, ततश्च तद्वारोपलभ्यमाना
रथादयस्तत्संयोगाश्च न नियतदेशतया प्रतीये-
नित्याशयवानाह । मा भूत्सर्वचेति । [७१।१६]

नन्वाकाशप्रत्यक्षतापक्षः किमिति नाशक्तिं इति
परिहरन्नाह । नासाकमिति [७१।१६] । त्वगादिभि-
रिति [७१।२६] । तच त्वगुदाहरणमुक्तम् । रसनो-
दाहरणन्तु - - - मधुरो गुडः, तथा ग्राणोदाहरणं
पूतिगन्धाभावविशिष्टा सुरभितरा कस्तूरिकेत्यतो
बहुवचनाविरोधः । बैञ्जसिद्धान्ते च गुणगुणिनोर-
मेदाहुणिमूर्त्तिं गुणग्राहकमेवेन्द्रियं गुणिग्राहकं
गुणाभाव एव गुण्यभावः असो मूर्त्तिभावविशिष्टग्रहे
उदाहरणौये अल्पाभावग्रहमाहेति ॥

सच्चिकर्षं सर्वं सच्चिकृष्टमेव स्यादिति भावः । अपि चेत्यादिटीका-
एतद्वूपं कचिदाश्रितं रूपलादित्यनरालेन तदाश्रयात्मानम् ।
अन्नरालादौनामाकाशादौनामतौन्द्रियलादित्यनुभितेनापि इव्येण
सान्तरग्यहणं न भवतौत्यर्थः । तथायालोकेन रूपद्वृत्यन्तरेण
सह घटस्य यहणमस्येवेत्यत एकं टीकालता । तस्मादिति । अभाव
पदस्य मूर्त्तिभावार्थताव्याख्याने हेतुमाह । नन्विति । आद्यविकल्पे
खमतेन इव्यमाकाशमाङ्गितम्, परमतेनाभावविकल्पेन मूर्त्ति-
भावहृपं तच्छित्तमिति परिहारार्थः । ननु शरौरसम्बन्धेन न

ननु मा भूत्सहान्तरेण ग्रहणं सान्तर इति वा ग्रहणं
हेत्वर्थः शरौरेन्द्रियाधिष्ठानाऽसम्बद्धस्य ग्रहणमर्था
भविष्यति । न ह्यमन्यथा मिहु, एतस्यैवोत्तरोपाधि-
त्वेन प्रयोजकत्वादित्यत् आह । इन्द्रियसम्बन्धो
भवतु मा वेति । [३८]

यच्छरौरसम्बद्धं, तदवश्यमिन्द्रियसम्बद्धमिति ।
यदिन्द्रियसम्बद्धं तदवश्यं शरौरसम्बद्धमिति न
प्रमाणमस्ति, तयोर्भिन्नत्वात् भिन्नाश्रयत्वाच्च । न ह्यस्ति

सान्तरत्वाभिमान इत्युक्तं न हि सान्तरग्रहणं तेन हेतुरक्तः न
वा संदेहः शरौरसम्बन्धे सतौन्द्रियसम्बन्धस्यावश्यकत्वादित्यत्
आह । नन्विति । शरौराममन्वयेन्द्रियाधिष्ठानगोलकाऽसम्बद्धस्य
चेत्यर्थः । यच्छरौरेति । न च शरौराऽसम्बद्धविषयज्ञानजनकत्वे-
नेन्द्रियाणामप्राप्यकारित्वं साध्यं आलोकेन व्यभिचारात् । इन्द्रियत्वे
न हेतुविशेषणे च मनसा व्यभिचाराद्विहिरिन्द्रियत्वे सतौत्यच
शरौरासम्बद्धशब्दयात्केण श्रोत्रेण व्यभिचार इति भावः ।
भिन्नाश्रयत्वादित्यनेन कारणाकारणसंयोगात् कार्यकार्य-
संयोगोऽपि नालौत्युक्तम् । नन्वधिष्ठानाधिष्ठेयसम्बद्धयोरन्योन्य-
व्याप्तेन्द्रियाधिष्ठानसम्बद्धमिन्द्रियसम्बद्धं स्यादित्यत् आह । न
हौति । सम्बन्धत्वत्तुष्टयव्याप्त्यर्थमिति टौका । तच प्रत्यच्छत्वे-
नेन्द्रियार्थसञ्जिकर्षः कारणं भूयोऽवयवावच्छेदनं अर्थसञ्जिकर्षं

नियमो यत्प्रदौपेन सम्बद्धते तद्वश्यं मस्तिकया ।
 यदा मस्तिकयां सम्बद्धं तद्वश्यं प्रदौपेनापि ।
 तस्मात् तच साधकबाधकप्रमाणाभावात्सन्देह इत्यर्थः ।
 तस्मात्तदन्यथासिद्धिरेवेत्यसिद्धिवच्छेदार्थं सजल-
 सतेजोघटादि^(१)ग्राहणा प्राण्यकारिणा त्वगिन्द्रियेषु
 विरुद्धमपि सहान्तरेण ग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥

महत्प्रहादर्थावयवेन्द्रियसन्निकर्षः कारणं भूयोऽवयवावच्छेदेन
 नार्थवृत्तिस्तदा सन्निकर्षः स्यादतीन्द्रियेणापि भूयोवयवाव-
 च्छेदेनार्थसन्निकर्षः स्यादतीन्द्रियावयवसन्निकर्षोपि कारणम्,
 अन्यव्यतिरेकतौत्येनार्थेन्द्रियसन्निकर्षो हेतुः । न तु तथोरवयव-
 संयोगो हेतुरिति विनिगन्तुमशक्यतया इन्द्रियावयवार्थावयवथोरपि
 मंयोगः कारणमित्यर्थः । अभिद्वौति । आत्रयासिद्धिरूपा-
 सिद्धोर्व्यवच्छेदार्थमित्यर्थः । ननु हेताभासान्तरव्यवच्छेदार्थतापि
 कुतो नोच्यत इत्यत आह । सजलेति । युगपद्यहणमसिद्धमिति
 टीका । न च तेजसः संसर्गद्रव्यतया सौराल्लोकेन सहावस्थाय
 तुच्छाकालयहणं स्यादिति वाच्यम् । उद्भूतरूपानुद्भूतरूपाभ्या-
 मारमनिषेधात् । अत्र यत्काले चक्रचक्रुःसंयोगस्तकालेऽपि
 ग्राहयापि तत्संयोगोऽस्तीति कुतो न तुच्छाकालयहणम् । न
 चायाऽवच्छेदेन चक्रुःसंयोगः प्रयोजकोऽन्यथा गोलकस्यापि वहि-

(१) देवाःपठादि— पा० १ पु० ।

आवरणानुपपत्तिरूपस्य तर्कस्योपस्कुर्वाणः प्रयोगेण
प्रमाणमाह । प्रयोगस्त्वति ॥ [७१७]

इह दिविधः सम्बन्धः प्राप्तिस्त्वश्चणः । यथा आलो-
कादीनां घटादिभिः । तदिपरैतश्च यथाऽभिधानज्ञाना-
दीनामभिधेयज्ञेयादिभिः । तच्च स्वविषयं प्राप्येति
सिद्धसाधनव्युदासार्थम् । जनकत्वादित्युक्ते शब्दादि-
भिरप्राप्तस्वविषयप्रतिपत्त्यादिजनकैरनैकान्तिकमतस्तद्
प्राप्तावजनकत्वादिति । तावन्माचेण तु सर्वथा
जनकैरनैकान्तिकमतो जनकत्वे सतीति । युक्त्यन्तरम्-
तर्कान्तरम्-दूरान्तिकाननुविधानप्रसङ्गः । अस्यापि
विपर्ययेण प्रयोगो द्रष्टव्यः ॥

ननु प्राप्तत्वाऽविशेषे हृष्यमण्डलवन्मेहपृष्ठमध्य-
न्दिनोरुक्ताप्रकाशवपि गृह्णीयात् । अथानुद्भूताभिभूत-

निर्गतनयनसंयोगेन यहणप्रसङ्गः इति वाच्यम् । तिर्यग्भूतचक्रः(र)-
संयोगेयविरोधादित्याङ्गः ।

नन्विद्विद्याणामप्राप्यकारित्वमावरणानुपपत्तैव निरक्षिति
किमनुमानेत्यत आह । आवरणेति । तर्कस्य खातन्त्रेणा-
परिच्छेदकलान्तदनुयाहां मानमाहेत्यर्थः । सिद्धसाधनेति ।
सम्बन्धान्तरेणेत्यर्थः । नन्विद्विद्याणां प्राप्यकारित्वसिद्धौ चक्राः
प्राप्तस्वाप्यहणोपपादनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यत आह । नन्विति ।

तथा न सुरसदनादीनां ग्रहणं उद्भूतानभिभूतत्वात्
सूर्यमण्डलं गृह्णत इति । एवं तर्हि विषय एव कञ्चित्
ताहशो यो गृह्णते नेतर इत्यग्मुपेयतां, किं व्यभिचारि-
प्राप्तिपरिग्रहेणेत्यत आह । प्राप्तौ त्विति । [०१११]

विषयमाहात्म्यं हि प्राप्तिसहकारि, न स्वतन्त्रम्
न हि स्पर्शरसादयो ग्रहणयोग्या इत्यप्राप्तैरेव त्वगा-
दिभिर्गृह्णन्ते, प्राप्यकारित्वाद्वा तैरनुद्भूताभिभूता अपि
ते प्राप्तत्वमाचेण गृह्णन्त इत्यर्थः ।

यद्यपि क्षणभङ्गपरिणामनयेऽपि प्राप्तानामेव
परस्परं करणकर्मणां कार्यजननं, न त्वप्राप्तानामपि,
न हि परस्परमप्रत्यासौदतः सहकारिप्रत्यया भावा-
नतिशाययन्तो दृश्यन्ते, प्रत्यासत्तित्वं निरन्तरोत्पाद
एव तेषां, सैव च स्वरूपयोग्यता, तथा च स्वरूपयोग्यता-
मिन्द्रियार्थयोर्ब्रुवता निरन्तरोत्पाद एव वक्तव्यः । न
पुनर्वर्यवहितविप्रकाशोत्पन्नानां क्वचिदपि स्वरूपयोग्यता
नाम । तस्मात्प्राप्तौ स्वरूपातिरक्तायां विप्रतिपत्ये(!)
न तु — — तरोत्पादेपि तचाधिकाप्राप्तिः सांधन-
महतीत्याशयवानाह । निषेत्येते हीति [०११२] ॥

व्यभिचारीति । प्राप्तौ सत्यामपि भेदपृष्ठादीनामपरहणा-
दित्यर्थः । अतिशाययनः—कार्यजननसामर्थ्यात् जनयन्त इत्यर्थः ।

एवं निवारिताभिमानः 'परदर्शनेऽपि प्रमाणमप-
श्यन् सन्दिग्ध इति । [७११४]

ननु जनकत्वे सतीति निर्णयहेतुं पश्यन् कथं नाम
सन्दिग्ध इत्यत आह । अयमभिसन्धिरिति । [७११५]

अहश्यमानप्राप्तावयस्कान्तेऽपि । हृष्ट्वादनैकान्ति-
कत्वमस्याभिमन्यते पर इत्यर्थः ॥

त्वगादीनां दण्डादीनां च प्राप्तानामेव कार्यजनकत्वं
पश्यन् कथमिव सर्वच विप्रतिपद्यत इत्यतो विप्रति-
पत्तिबौजमाह । योग्यतयैवेति । [८०४]

नन्यस्यस्कान्तस्याप्राप्यकारित्वे हेत्वलरेपि कः प्रती-
कार इत्यत आह । अयस्कान्तमणेरिति । [८०५]

ननु तस्य हृष्टिभेदोऽनुपलभाधित इत्यत उक्तम् ।
चक्षुष इवेति [८०६] । तु ल्ययोग्नेम इत्यर्थः ।

ननु निरस्त्वपचक्ष्य सन्देहः कथमित्यत आह । एवनिति । कथं
नामेति । साधकामावस्य सन्देहहेतुलादित्यर्थः । तथापि
साधकस्त्रोक्तव्यान्तच दोषं विना न सन्देहोयुक्त इत्यत आह ।
अहश्यमानेति । ननु वार्त्तिके प्राप्तावेव विप्रतिपत्तेहस्तान्त
प्राप्तिमध्युपेत्य व्याख्यानं कुत इत्यत आह । त्वगादीनामिति ।
प्राप्तिमृत तत्कारणभेदोत्पादेनाव्यथासिद्धा न कारणमित्येवं
परं वार्त्तिकमित्यर्थः । नन्यस्यस्कान्तमणेर्द्विभेदोपपादनं प्रकृतानुप-
युक्तमित्यत आह । नन्विति । तचायस्कान्त एवानेकान्त इत्यर्थः ।
तुष्टेति । व्यवधानविप्रकर्षयोः कार्याऽजनकलादित्यर्थः । ननु

व्यवधानविप्रकर्षै हि अनिरन्तरोत्पादो वा स्याद्-
प्राप्तिर्वा स्वरूपयोग्यता वा । तचानिरन्तरोत्पादाभावो
निरन्तरोत्पादः स्यात् । न च क्षणसारस्यार्थेन
मणेवा लोहेन निरन्तरोत्पादः सम्भवति^(१) । अप्राप्त-
भावस्तु^(२) प्राप्तिरेव, तथा सति कः प्रतिकूलेऽनुकूलमा-
चरति । अयोग्यताभावस्तु योग्यतैव, सा च वैद्वनये
कारणातौयस्य निरन्तरोत्पादान्न भिद्यत इत्युक्तम् ।
तस्मात् स्थिरनये कार्यं जनयन्ति कारणानि परस्पर-
प्राप्तिं वा व्यभिचरन्ति, प्राप्तिर्वा स्वरूपयोग्यता-
प्रयुक्तां व्याप्तिसुपज्ञौवतीत्यवशिष्यते तचाह । प्राप्ते-
रेवेति । [८०१०]

ननु लक्षणान्तरेण व्यवस्थिते लक्ष्ये कथमन्योन्या-
श्रयत्वमित्यत आह । अगतिर्वेति । [८०११] तद्वा लक्ष्य-
सापेक्षमनपेक्षं वा । आद्ये अन्योन्याश्रयत्वदोषादेवा-

प्राप्तिरप्रयोजिका, कणिकपचे व्यवधानादावुत्पादविशेषरूपयोग्यता-
गिरहादेव कार्यानुत्पादादित्यत आह । व्यवधानेति ।

(चतुर्थोऽप्राप्तिरिक्तम् तद्वेतुनां च खण्डनम् ।)

मन्योन्याश्रयोपगतिरेवेति न पचान्तरमित्यत आह । नन्विति ।

(१) अक्षिः— पा० ६ पु० । (२) अप्राप्तेरभवास्तु— पा० ६ पु० ।

गतिः । उत्तरम् त्वं गते लक्ष्ये तत्सापेक्षेण लक्षणेन
किं गमयितव्यमित्यगतिरेवेत्यर्थः ॥

अस्ति हौति [८०१६] । यदि विज्ञानाभिन्नहेतु-
जत्वात्सुखं विज्ञानजातीयं स्यात्, सुखभिन्नहेतुजत्वा-
त्तदपि^(१) सुखजातीयं स्यात् । विज्ञानं न सुखेना-
भिन्नहेतुजमिति चेत्? । एवं तर्हि कथं सुखमपि
विज्ञानेनाभिन्नहेतुजमित्यर्थः ॥

न तु ज्ञानहेत्वनुगमः सुखेऽप्यस्ति, न तु सुखहेत्वनु-
गमो ज्ञानेऽतो यत्कारणानुगमो यत्र तज्जातीयत्वं
तच्छतु । यथा ङ्कुरमाचकारणानुगमे यवाङ्कुरस्याप्यङ्कुर-
जातीयत्वं न तु सर्वस्य यवाङ्कुरत्वं तत्कारणानुगमाऽ-
भावादित्याशयवानाशङ्कते । अवान्तरेति । [८०१७]

तत्सापेक्षेणेति । लक्ष्यानपेक्ष्यलक्षणान्तरेणैव लक्ष्यवस्थितेर्णक्षापेचं
लक्षणं वर्यमित्यर्थः । ननु विज्ञानाभिन्नहेतुकलेन सुखस्य
ज्ञानजातीयत्वं उक्ते अस्तीत्यादिकमसङ्गतं, ज्ञानजातीयस्य सुखलान-
भिधानात् इति सोपस्करमाह । यदौति । नन्वान्तरेत्यादिकमयुक्तं,
एकसामयीकलसोपकमादित्यत आह । नन्विति । सुखसामयी
ज्ञानजातीयताप्रयोजकमन्तर्भावैव, ज्ञानसामयी तु न सुख-
जातीयतामन्तर्भावैवेति न सर्वं ज्ञानं सुखजातीयं, किन्तु किंचि-
देवेत्यर्थः । ‘न किंचित्कारणभेदेपौ’त्यनेन प्रकृते न किञ्चिद्दूषण-

(१) विज्ञानमपि— पा० १ पु० ।

न ह्यस्ति सम्बवो^(१) वैज्ञातीयकार्यहेतुचक्रानुगमो
यच तच तज्जातीयत्वमिति । वैज्ञातीयकार्यहेतु-
चक्रानुगमेष्यङ्गुरस्य वैज्ञातीयत्वादिति सामान्योप-
संहारेऽनैकान्तिकत्वं, विशेषोपसंहारे तु सन्दिह्यमा-
(ना)नैकान्तिकत्वमाह । न, किञ्चिदिति । [८०११]

आकस्मिकत्वप्रसङ्ग^(१)भयाङ्गि कार्यभेदो - - - भेद-
मनुसरन् प्रयस्यति भवान्, स च कार्यभेदः किंचित्कार-
णभेदैनैव वैज्ञान्कुरादिवत् ज्ञानसुखादावप्यना-
कस्मिक इत्यर्थः ।

(?) (ननु) इसगन्धस्पर्शनां उपादानाभेदभेदानुबद्धं
तज्जातीयतज्जातीयत्वं, न ह्यस्ति सम्बवो रूपाद्युपादा-
मित्यत आह । नह्यन्तीति । यदुपादानोपादानकं तत्त-
ज्जातीयमिति सामान्योपसंहारः । यत् ज्ञानोपादानोपादेयं तत्
ज्ञानज्ञातीयमिति विशेषोपसंहारः । सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं विपच्चे
वाधकाभावः । नव्याकस्मिकं न परेणाऽपादितं तत्कुतः
परित्तिरूपत इत्यत आह । आकस्मिकत्वेति । ज्ञानहेतुगमेष्य
थदि ग ज्ञानज्ञातीयत्वमाकस्मिकं स्थादित्यभिप्राचेण । देष्ये
किंचित्कारणसाम्येष्यसाधारणहेतुप्रवेशात् सुखज्ञानयोरन्योन्य-
वैज्ञात्यमिति परीक्षार इत्यर्थः । ननूपादानाभेदात्कार्यभेद
इति गङ्गा नैयायिकासिद्धा ग युक्तेतत आह । नन्विति ।

(१) वियमो—पा० ३ ५० ।

नकं वा रूपादिकं^(१) चेति । अतो ज्ञानोपादानत्वे
तज्जातीयमेव स्यात्, अज्ञानत्वे वा न ज्ञानोपादा-
नत्वमिति यदि प्रत्यवतिष्ठते तत्त्वाह । न चेति । [८१९]

यदि ज्ञेकज्ञातीयोपादानत्वैकज्ञातीयत्वं भवेत्,
अवान्तरैकज्ञातीयमपि किं न स्यात्, तथा ज्ञेकस्मा-
त्समनन्तरप्रत्ययादनेकावान्तरज्ञातीयानुत्पादप्रसङ्गः ।
हृश्यते रूपज्ञानाद्युपज्ञानं रसज्ञानादिज्ञातीयं च ।
साक्षात्कारिणः साक्षात्कारज्ञासाक्षात्कारचेत्यादि ।

अथ विलक्षणानेकसहकारिप्रवेशादनेकावान्तर-
ज्ञातीयकार्यकरणस्वभावस्य कस्य चिह्नेवोत्पादनिधम
उपपाद्यः ? एवमवान्तरज्ञातिभेदोपपादनविविक्षितैक-
ज्ञातीयोपादानत्वेऽपि विलक्षणानेकसहकारिप्रवेशा-
दिविक्षितानेकज्ञातीयकार्यकरणस्वभावस्य कस्यचिह्नि-
यम उपपत्त्यत इत्यर्थः ॥

सज्ञातीयकारणसुपादानमिति बौद्धराह्वानाच्छङ्गा इत्यर्थः ।
मन्त्रभिज्ञानामपि ज्ञानव्यक्तीनां ज्ञानवेनाभेदात्यभिज्ञारो न युक्त
इत्यत् आह । यदिहीति । सर्वथा साज्ञात्कारादने साक्षात्काराद-
साक्षात्कारोदया(द्यु)ष्टभिज्ञार एव, यथा कथचित्प्रसाज्ञायं तु ज्ञान
सुखयोर्भिज्ञातीयत्वेऽपि गुणलादिनायुपपश्यत इत्यर्थः । मन्त्रग्रि-
ञ्चिताज्ञैकान्तिकसुक्ता चन्द्रिग्राहनैकान्तिकमयुक्तमित्यत आह ।

(१) उपादानं चारुपादिकं— पा० ३ उ० ।

सोयमेकोपादानकत्वेऽयवान्तरजातिभेदाभ्युपगमः
परेषां हृष्टान्तार्थमुद्भावितः अपि चेत्याद्युद्भावितं सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं^(१) स्फुटयितुमतो नासङ्गतमिति । तदेतत्सर्वं वैहृनयेनोक्तम् । परमार्थतत्त्वं यदुपादानवत्तस्जातौयं यद्यापकोपादानवत् तद्गुणजातौयमिति नियमोऽतः परमनियमः^(२), तद्यदि सत्तया गुणत्वेन वा सुखज्ञानयोरेकजातौयत्वं साथ्यते तदा सिङ्गसाधनम् ॥ अन्यथानियमेऽसङ्गौर्णमुदाहरणमाह । अत एवेति [३१६] । एकोपादानत्वेऽपि रूपादौनां न व्यक्तिक्षतोभेदो^(३), नायवान्तरजातिक्षतो^(४), नापि गुणतया पिठरोपादानत्वेऽपि कर्मणोऽगुणत्वात् । तचोपादानवत्वेन यथा द्रव्यगुणकर्मणामसत्तामेव सत्त्वं बहिः, स्तथाऽन्तरज्ञानसुखादौनाम् । यथा च तेषामवान्तरकारणभेदाद्द्रव्यत्वं पृथिव्यादौनां, गुणत्वं रूपादौनां, कर्मत्वमुत्क्षेपणादौनां, तथाऽवान्तरकारणभेदाद्वर्णनस्मरणादौनां ज्ञानत्वं निरुपाध्यतुक्त्वतरादौनां सुखत्वमित्यादि ।

षोयमिति । किंचित्कारणमार्गात्येऽयवान्तरकारणवैज्ञातिं स्वादिति

(१) सन्दिग्धव्याद्यत्तिकत्वं— पा० ३ उ० । (२) तद्गुणजातौयमिति परमतः

परमनियमः— पा० ३ उ० । (३) न व्यक्तिक्षतो भेदो— पा० ३ उ० ।

(४) जातिक्षतो— पा० ३ उ० ।

एवमवान्तरासाधारणनिमित्तादिभेदाच्यथा पृष्ठिव्यां
घटादिभेदो, रूपस्य शुक्लादिभेदः, उत्क्षेपणस्य च
पाठवादिभेदस्तथा ज्ञानस्यापि दर्शनादिभेदः सुख-
स्यापि तारतम्यादिभेदो भविष्यतौत्यर्थः ।

स्यादेतत् । अज्ञानरूपतायां पुनः प्रमाणमत उप-
संहारव्याजेनाह । तस्मादिति । [५१६]

यद्यपि विज्ञानसुखादौनां भिन्नजातौयत्वमनुभव-
सिद्धं - - - - तच सुखं परिस्फुरति तदाऽहं सुखो-
ति स्यात् । नापिसु - - - चज्ञानं परिस्फुरति तदा-
ज्ञानामौति स्यात् । न चैतदस्ति । ज्ञानविशेषः
सुखं - - - रिति चेत् ! इन्नभोस्तस्य ज्ञानविशेषस्य
विषयविशेषोप्यस्ति - - - निर्विषयज्ञानं सुखमिति
प्राप्तम् । न चैतदृष्टमिष्टं शक्यं^(१) वा साधयितुम् ।

अस्ति चेत् ? बाह्य आभ्यन्तरे वा ? न सावदाह्यः
कश्चिद्विषयभेदोऽस्ति । यदेव हि रागवता गौतमनु-
भूयते तदेव वौतरागेणापि ।

तदेव गौतं, परं रागवताऽनुकूलतया, वौतरागेण
सन्दिग्धानैकान्तिकमेव पूर्वमयुक्त . मित्यर्थः । गुणलेनाप्यभेदा-
भावे हेतुमाह । पिढरे चेति । अग्निप्रबन्धोपयोगार्थमाह ।

स्यादेतदिति । ज्ञानविशेष इति । सुखहमिति ज्ञानस्य ज्ञान-

(१) इष्टं वा शक्यं— पा० ३ प० ।

तदिपरैततयेति चेत् ? किंमनुकूलत्वमस्य निरूपाधिकं ?
सोपाधिकं वा ? निरूपाधिकं चेत् ? कथं कञ्चित्प्रति,
सोपाधिकत्वे स एवोच्यताम् । इच्छैवोपाधिरिति चेत् ।
न, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । इष्यमाणत्वादनुकूलत्वं
तेन चेष्यमाणत्वमिति ।

तस्मात् तस्य ज्ञानविशेषस्य सुखत्वेनाभिमतस्यान्तर-
श्व विशेषो निसर्गनुकूलत्वभाव एष्यः । यद्देतु-
तया बाह्यो विषयोऽनुकूलत्वाऽभिमतत्वेनेष्यमाणो
भवति स एवोक्तरूपो विषयः सुखमित्युच्यते । तथापि
मूढधियां व्यवहारार्थं समानजातीयव्यवच्छेदकाधर्मा-

विषयलमस्येव, जावामौति ग्रन्थोऽस्तु परौचकस्यास्येवेत्यर्थः ।
किंमनुकूलमिति ।

ननु विषयाभेदेष्यि यथाप्रत्यक्षानुभित्योर्वैजात्यं कारणभेदात्
तथा रोगिणां श्रीतादिविषयकं किञ्चिदिज्ञानं सुखजातीयं
स्थात् । न च सुखेऽतिशयो दृश्यते च च ज्ञानात्मते न स्थादिति
वाच्यम् । ज्ञानेऽपि पटुलाद्यनिश्चयस्य सन्त्वात् । ज्ञाने विषयाधि-
क्यादेव पाठवं, सुखे लेकचैव विषये रागौत्कृशादतिशयोऽस्तुति
चेत् । न । भोजनसुखमिति । सविषयकलान्यथानुपपत्त्या ज्ञानव-
सिद्धौ तथापि संखाराधानचमत्वादेततिशयस्य कल्पनात् ।

अचाङ्गः । उद्धर्यथायामणोपभोगसौहित्ये च सुखदुःखसंबे-
दने विषयविशेषास्फुरणार्थं विषयनिष्ठ्यज्ञानात्मकत्वं सुखादेः,

ज्ञानादीनामुक्ताः, तत्त्वार्थप्रवर्णत्वं ज्ञानस्यार्थनिरूपणा-
धीननिरूपणत्वमित्यर्थः । तदप्रवणत्वमेज्ञानस्याप्तम् ।
तथाऽनुकूलवेदनौयत्वं सुखलक्षणं, प्रतिकूलवेदनौयत्वं
दुःखस्येत्येवमादिसमानतत्त्वानुसारेण बोद्धव्यम् ।

नन्वज्ञानात्मकत्वे घटादिवदवश्यसंवेद्या घटादिवत्सु-
खादयो न भवेयुः अवश्यसंवेद्याश्च ते । न ह्यसंविदिते
सुखे प्रमाणमन्यदस्ति । तदेतद्ज्ञानात्मत्वे परमुपपद्यते
स्वसंवेदनत्वादित्यत आह । तौव्रसंवेगितयेति । [८१७]

भोजनसुखमिति बुद्धेश्चेन्नियसुखमितिवज्ञन्निमित्तविषयकलात्
विग्निष्टज्ञानात्मके च तस्य सुखलेग भोजनज्ञानमिति सप्रकारकं
भावेत । निर्विकल्पकत्वे वाप्रत्यक्षं सुखं खात् । तत्रेति ।
यद्यथानुकूलत्वं न निरूपाधीच्छाविषयकं दुःखाभावेऽतिथाप्तः,
नापि भावलेन विशेषणौयम्, सुखौस्यामितीच्छाथामात्मसुख-
सुखत्वयोरपि विषयत्वात् । न च सुखलादेर्विषयतावच्छेदकलं
न तु विषयत्वमिति वाच्यम् । अवच्छेदकस्यापि विषयत्वात् ।
तथापि सुखलसेवानेनोक्तम् । एवं प्रतिकूलवेदनौयत्वमपि दुःखल-
मिति ममव्यम् । ननु सुखस्य प्रत्यक्षत्वे न विवादं इति तौव्र-
संवेगितया तत्प्रत्यक्षत्वकीर्तनेन किमित्यत आह । नम्निति ।
सुखदुःखयोर्भीजकादृष्टसाध्यतयाऽवश्यं तद्ज्ञानमित्यर्थः । अतएव
समानकालौगमसमानाधिकरणमाचाल्कारविषयताव्याप्तजातिमत्वसेव

सन्ति हि पदार्थाः 'त्वकर्मेपार्जितत्वाऽविशेषेऽपि
केचिदध्यक्षा एवं । यथा स्वश्ररौरादयः । केचित्तु परोक्षा
एव । यथा तदन्तर्गतनाडौसंस्थानादयः । एवमज्ञानत्वा-
विशेषेऽपि कारणलब्धस्वभावभेदाः केचिदवश्यसंवेदाः
सुखादयः केचिदन्यथेत्यर्थः ।

सगोचमुत्यापयति । स्यादेतदिति । [८१८]

तथापि जागरावस्थायां तावदनुभवजननद्वारा
सुखोत्पत्ताविन्द्रियार्थसन्निकर्षं उपयुक्षते । अन्यथा
सुखवदनुभवोऽपि तेन विनैव स्यात् । न च साक्षा-
त्कारणभेदं कारणम्, तथा सति व्यापारिण उदासौनाः
प्रसञ्चेरन् । व्यापाराव्यवधायकत्वादस्त्वचापि तु ल्य
इत्यत आह । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति [८१९] । ज्ञान-
माचमव्यापारौभूतं तच उपयोगादित्यर्थः ।

सुखदुःखयोरनुगतं रूपमाङ्गः । न अन्यथा सिद्धिकथं वर्तम्, व्यभि-
चारेणैवेन्द्रियार्थसन्निकर्षसाहेतुलविश्वेरित्यत आह । तथागौति ।
वामान्ये व्यभिचारेऽपि विशेषे तदभावाद्देतुलं स्यादेवत्यर्थः ।
उदासौना इति । अहेतव इत्यर्थः ।

व्यापाराव्यवधायकलं, अन्यथा सिद्धिभाव इत्यर्थः । माच-
पदोपयोगमाह । अव्यापारौभूतमिति । तदेवोपयोगादित्यति ।

अथमाशयः । भवेदेवं यदौन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानं
व्यापारः स्यात् स हि कार्यावसानो व्यापार्यव्यभिचारी
भवति, ज्ञानं पुनः कार्यावसानमपि इन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षमतिपतत्वेव स्वप्राप्तिके । अन्यथा तु व्यापारक--
-- प्रसङ्गात् ।

परिहरति । तदयुक्तमिति [८११] । प्रमाणाभावा-
दिति शेषः ।

ननु मान - - - मित्यत आह । तद्ज्ञान-
स्येति । [८११]

कुतो मिथ्यावगतिरित्यत - - - पर्यासस्य यथा
पूर्वानुभूता स्मरणार्हा कामिनौत्येवं तज्जन्मपूर्वानुभू-
- - - पर्यासत्वं पुनरेतावतैवारप्यथा विग्रहष्टेश-
कालयोः का - - ज्ञन्मसुखयोस्तन्निष्ठष्टेशकालतया-

ष हीति । जागरसुखे खप्रसुखवैजात्यमसिद्धम्, तत्सचे ज्ञानस्य
तद्वापारले मानाभावः, सुखलाज्जददृष्टान्मेन तदज्ञन्यलसिद्धि-
शेत्यर्थः । ननु खप्रे सुखाद्यनुत्पत्त्या व्यभिचारपरिहारेऽपि विज्ञानस्य
आपारलासिद्धिस्तद्वस्तेत्यत आह । परिहरतीति । व्यभिचारमाचं
तावदितिशेषः । सिद्धिशब्दस्तोत्पत्त्यर्थले पौनश्चपरिहाराय
आवष्टे । अप्रतीतेरिति । स्त्रिविपर्यासो विपर्यस्ता स्त्रिरेत,
खप्रज्ञानं च न तथा, अनुभवलेनानुच्यवस्त्रीयमानलादित्यत आह ।

वभासः । न पुनरकामिन्यसुखयोः कामिनौसुखत्वेन प्रतिभानम् । तथा सति कामिनौत्वसुखत्वनिषेधेनान्यस्य कस्यचित्प्रतिभासनं बाधकं भवेत् । न च वाच्यम्—यदि न स्वप्नान्तिके सुखमुत्पद्यते न तस्मै विरही सृष्टयेदिति । मोहाइसाधनेऽपि प्रदृश्तिदर्शनात् । शैतापनुज्ञये गुञ्जापुञ्ज इव मर्कटानाम् । तदिदमुक्तम् स्मरणविपर्यास इति [१११] स्मरणे प्राप्ते विपर्यासः स्मरणविपर्यासः अनुभवलाक्षणः तद्विषय एवेत्यर्थः ।

ननु सुखदुःखोत्पादप्रयोजनौ धर्माधर्मौ यदसुखं दुःखारूपान् देहादौन् उत्पादयतस्तत्तदर्थतयैव । एवं तयोः सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तत्वं निर्वहति, इदं तु स्वप्नज्ञानं न सुखरूपं, सुखसाधनमपि यदि न स्यात् न तर्हि धर्मनिमित्तं, नायधर्मनिमित्तमदुःखत्वादत्येतुत्वात् । ततश्चाहष्टनिरपेक्षात्पत्तिरस्य च वह्नाकुलयेदित्यत आह । सुखेति । [११२]

आत्मनमिति । विषय दत्त्यर्थः । तथा सतीति । दक्षिय-
सक्षिण्ठ एव कचित्कामिनौत्वसुखत्वारोपे तस्य प्रतिषेधः शाश्वत् तु सक्षिण्ठविषयस्येत्यर्थः । स्मरणे प्राप्त इति । स्वतिविषये तस्मिन्नित्यर्थः । शामयीतिशब्देन यागादेः माधनत्वप्रमितर्वेष्म्यादि-

सुखाद्युपभोगो ह्यदृष्टस्य प्रधार्नं प्रयोजनम् । न च
सुखादि स्वरूपतः उपभोगः, किन्तु तदनुभवः, सप्रमु-
त्यन्नसुखाद्यनालभवनत्वेऽपि पूर्वोत्पन्नमालम्ब्य जाय-
मानः सर्वं समञ्जसयति । न च सर्वं नैवमत्तु सामग्री-
वैचिच्छात् सत्यमिथ्या प्रत्ययविभागं व्यवस्थापनात् ।

न ह्येकदोपलम्ब्य रजतविषयसंस्कार इव शब्दरज-
तेऽपि रजतप्रत्यय इति सर्वदैवमेवास्त्वितं वक्तुमु-
चितम् । यस्तु मन्यते स्वप्ने तावत्सुखादिकमनुभूयत
इत्यविवादं तत्र तु बाधकं भवत् द्विरूपं भवेत् ।
असुखमेतदिति वा नासौत् सुखमिति वा । न
चैतदस्ति । जागरावस्थायां तु नासौत् कामिनौति
युज्यते बाधकं स्थिरत्वात् । सहस्रापसरणासमवात् ।
तत्कार्याणां च दशननखक्षतादौनामननुवृत्तेः । चरम-
धातुविसर्गादौनां चानुवृत्तावथतत्कार्यत्वात् । तत्कार्य-
त्वेन तदनुवृत्तावन्येषामपि तत्कार्याणामनुवृत्तिप्रस-
ङ्गात् । नास्तौदानाँ सुखमिति त्विदानौन्तमसुखस्य
बाधोनं प्राक्तनस्य, द्विगुणिकत्वात्तस्य । तत्कार्याणां च
त्वर्थः । क्वचिदपि सुखस्याऽप्रामाणिकले तदारोपस्थानुपपत्तेरिति
भावः । नन्देवं कामिन्या अथवाधे विषयसंसर्गाजन्मैव तस्मै
स्थादित्वा आह । जागरेति । तथापौति ।

हर्षश्रुपुष्टकादौनामनुवर्त्तमानानामुपलभा(द)न्यथा-
मुतरविनाशितां क्षणान्तरेऽदर्शनादनुभवानामग्रामा-
णिकत्वमेव स्यात् ।

तस्माद्वाधितानुभवसिंहत्वादस्ति स्वप्रान्तिके सुख-
मिति, तं प्रत्याह । न चाऽस्तौति । [८१५]

--- वस्थायामाहत्यवाधकं नास्ति तथापि स्वप्रा-
न्तिक ----- नितादौनामस्ति वाधकं कारणे च
वाधिते कार्यं वाधितमेव ----- तिकट्टपयो-
दपट्टलवाधे तदाश्रयो वचुदुद्योतः(?) । हर्षश्रुप्रभृतयस्तु
सुखकार्याः किन्तु सुखज्ञानकार्या इति न तावन्मा-
नेण तत्सम्भवोपपत्तिः । तस्मात्खप्रान्तिकोदाहरणबलेन
ज्ञानमाचकार्यता सुखस्य सिद्धतौति मनोरथाद्युदाहत्य
परिहृतम् ।

चतुर्द्वा खलु संसारिणां सुखमुत्पद्यते । किञ्चिदभ्या-
सात् यथा मृगयादिषु । किञ्चिदभिमानात् । यथा
चन्दनादिषु । किञ्चिदिष्यसम्भोगात् । यथा सुरभिमधुर-

ननु चन्दनादिकारणवाध इन्द्रियार्थसक्तिकर्षज्ञमात्रं सुखे
वाधतां न तु सुखलमेव, तत्र सुखं नास्तीत्यप्रतीतेः, चन्दनादेहु
सुखविग्रेष एव जगकलम् । मैवम् । वैज्ञानिकसुखसाप्रतीतेः चन्द-
नादिजन्यसुखजातीयस्यैव तचानुभवेन तचैव वाधकस्योक्तात् ।

गौरगाम्यारादिषु । किञ्चिन्मनोरथादिसम्बत्ययात् यथा
भविष्यत्युच्चादिजमदिनमहोत्सवानुचिन्तनादिषु । ते
चामौ स्वरूपभेदवक्तोऽनुभूयन्ते । न हि यथा मनो-
रथेषु सुखं तथा विषयसम्भोगे । तथा सति तत्परि-
त्यागेनाम्योपादानवैयर्थ्यात् । तांवदेव हि दुर्भास्तो
मोदकान् मनोरथयति यावदमौ नास्य परमार्थतः
सन्निधीयते अब मनोरथव्यसनमपहाय तचैव वर्तते
नियमेन तदेकजातौयत्वे सर्वमसमञ्जसं स्यात् । जाति-
भेदे हि कारणभेदोऽवश्याभ्युपेयत इत्यर्थः ।

तदन्वेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य सत्त्वमनुविधत्ते सुखोत्पत्ति-
रिति सिद्धान्तिनो विवक्षितम् । तदन्यथासिद्धमिति
मन्मानः पूर्वोक्तं स्मारयति । ज्ञानमाचमेवेति । [८११८]

नाच तत्सच्चानुविधानमाचं विवक्षितं, किं नाम?
जातिभेदः कारणभेदमाक्षिपति । स च कारणभेदो-
ऽनुविहितभावाभाव एव सिध्यतौत्यच विवक्षितमिति-
प्रतिपिपादयिषुरुक्तमेवानुभाषते । न, विषयाऽसन्नि-
धान इति । [८११९]

नन्दिन्द्रियार्थसन्निकर्षं सुखमुपक्रम्य तदभावे तदिरुद्धमानो-
रथिकादिसुखाद्यभिधानमयुक्तमित्यत आह । मनोरथादीति ।
सुखविशेषमधिकात्येन्द्रियसन्निकर्षजलव्युपादनं तावतापि शानपद-

तदिदमुक्तं ताहशस्यं सुखभेदस्यानुत्पादादिति
[८११८] याहश इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यत इति शेषः ॥

शङ्कते । विषयेति [८११९] । ज्ञानाभेदेऽपि^(१) भिन्न
जातीयं सुखं कारणान्तरं भिन्नमाक्षिपेत्, इह तु
ज्ञानमेव भिन्नजातीयमित्यर्थः ।

परिहरति । हन्तेश्वरस्यापौति । [८१२०]

ननु विषयसाक्षात्कारोऽपौष्टोपलब्धिलक्षणः सुख-
हेतुः स च ताहशो नास्तीश्वरे । तस्य बुभुष्मा-
विरहात् । कथं तस्य सुखोत्पाद इत्यत आह । योग-
द्विसम्पन्नानामिति । [८१२०]

ननु तेष्यलोप्रत्ययवन्तः कथमिव सुखभाजो भवेय-
रित्यत आह । असत्यामिति । [८१२१]

न हि ते सर्वदैव प्रतिपक्षधारणावन्तो माभूदमौषां
सर्वदा भोगविरहाद्वर्माधर्मप्रचयतादवस्थ्यम् । तस्मा-
द्वदा प्रतिपक्षधारणा नास्ति तदा विषयसाक्षात्कार-
वशादैव^(१) तेषां सुखं प्रसञ्चेतेत्यर्थः ।

व्यवक्षेष्यिद्देवित्यर्थः । नाचेति । वैष्णिकसुखे सुखान्नरसाधारण-
कारणज्ञानजन्यतेषौच्छ्रियार्थसन्निकर्षाद्यनेककारणभेदादैज्ञात्यमङ्गी-
कर्त्तव्यमिति तदेव सुखं विवरणं ज्ञानपदव्यवक्षेष्यमित्यर्थः ।

ज्ञानाभेदेपौति । ज्ञानजन्यते सत्येव सुखवैजात्यं ज्ञानस्य

(१) ज्ञानभेदेऽपि इति २ पा० ३० । (२) साक्षात्कारमाचादेव— पा० ३ ३० ।

न च वाचम्—यदि भवेदेवं कौडशो दोष इति ।
 काथ्यूहे शरीरेन्द्रियनिर्माणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । इष्टा-
 निष्ठसाक्षात्कारस्य एकस्मिन्वेष शरोरे मनसैव सिद्ध-
 त्वात् । न चेन्द्रियाणामर्थानां च परस्पराऽसन्निकृष्टा-
 नामेव सत्ताभावेण क्वचिदात्मधर्मसमुत्पादे सामर्थ-
 मधिगतम् । तस्माद्योगज्ञिमतां सत्यपि विषयसाक्षा-
 त्कारे इन्द्रियार्थसन्निकर्षभावात्सुखं नास्तौत्यभिपेत्यो-
 पसंहरति । तस्मादिति । [८१ ११]

तदयं प्रमाणार्थः^(१) योगद्वानौन्द्रियाणि सुखदुःख-

साक्षात्कारित्विशेषादेवोपपत्तिर्थः । नचिति । तथा चेष्टोप-
 लभिष्यत्वाणसाक्षात्कारस्य सुखविशेषहेतुलेन गङ्गितत्वात् तत्र
 परिहार इत्यर्थः । अस्मिन्प्रत्ययः—सुखभोगवैमत्यम् । प्रविष्टधारणा
 सुखमाक्षात्कारविरोधी केवलात्मसाक्षात्कारहेतुर्मनःस्थोगविशेषः ।
 काथ्यूह इति । एकस्मिन् काथे साक्षात्कारमाचेषैव तावद्वोगो-
 पपत्तेः । तथा च तावद्वेशावस्थिततत्त्विषयसन्निकर्षर्थं काथ्यूह-
 सुपादनं इत्यभ्युपेयमित्यर्थः ।

ननु नानाश्रीरावच्छेदकं विना भोगयोगपथात्पत्तिरेकदा
 नानासुखमाक्षात्काराभावात्, तथा राजतदनुजौविश्रीरावच्छेदं

(१) प्रयोगार्थः—पा० १ प० ।

समुत्पादप्रयोजनानि, सुखदुःखतदोधान्यत्वे सत्य-
न्यचारितार्थत्वात् । इष्टानिष्ठोपलभिवत् ।

न चायमसिद्धः । अन्यच चरितार्थत्वं साक्षात्कारे
समाव्येत, स तु ये । गृजधर्मसङ्कृतेन मनसैव जनितः ।
ते च सुखदुःखे सन्निकृष्टे वेन्द्रियैर्जन्म्येते, बाह्य-
न्द्रियजन्म्यत्वे सत्यात्मधर्मत्वात्, असमदादिविषय-
साक्षात्कारवदिति । सोऽयं सन्निकर्षो यदा नात्ति
तदा तेषामपि न सुखादिकमिति । तदिदमुक्तम् । स
चेति । [४१२१]

विना सुखदुःखसाक्षात्काराभावात् तज्जनकादृष्टधर्मसानुपपत्तिरिति
तदर्थं तच्छ्रौरपरियहो वाच्य इति न कायच्चूहवैर्यम् ।

अचाङ्कः । घटनिष्ठचन्दनान्योन्याभावसाक्षात्कारि चन्दनमपि
साक्षात्क्रियते । न च तत्र चन्दनसञ्चर्षजं वैषयिकं सुखसुत्पश्यत
इति चन्दनेन्द्रियमन्निकर्षम्यैव नद्वेतुले योगिसाक्षात्कारमाचार
तादृशं सुखमिति कायच्चूहे नेन्द्रियमन्निकर्षात्सुखमिति भावः ।

यत्रु कामिनीसंविकर्षेऽपि तत्त्वाने तदनुपपत्तेक्षणापि तत्त्व-
हेतुलात् । सुखदुःखेति । तत्र दुःखाभावे अभिवारात् भावत्वे
हेतुविशेषणीयः । नगु चरमभावौत्तुकोपाक्षम् इत्यत आह ।

तत्र । कामिनीसंविकर्षेऽपि तत्त्वाने तदनुपपत्तेक्षणापि तत्त्व-
हेतुलात् । सुखदुःखेति । तत्र दुःखाभावे अभिवारात् भावत्वे
हेतुविशेषणीयः । नगु चरमभावौत्तुकोपाक्षम् इत्यत आह ।

नन्दिन्दियार्थसन्निकर्षजंभा विषयसाक्षात्कारः
सुखादिहेतुः, न च तथा सिद्धानामस्यतो. न तेषां
सुखोत्पादप्रसङ्ग इत्यत आह । अपि चेति । [८५६]

न तावदिन्दियजन्याजन्ययोः साक्षात्कारयोः कश्चि-
दाजनितो विशेषः^(१) किन्निवन्दियार्थसन्निकर्षरूपका-
रणसम्बन्ध एव विशेषः । स च यदि कार्ये विवक्षितः,
कर्थं न तस्य कारणता सुखादिकं प्रति । अविवक्षित-
श्चेत् सिद्धानामपि तदुत्पादप्रसङ्गे दुर्वारः तुल्य-
योगस्थेमत्वात् । तस्मात् चरमभाविन्येव साक्षात्कारे
सति किमिन्दियेणत्यहृदयस्याभिप्रायोऽर्वशिष्यते । तच
चातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अचैवार्थे वृद्धसम्मतिमाह । सगा-
दौति । [८५७] तच सगादौतिकारणचक्रकथनम् ।

नन्दिति । यथाश्रुतस्यागमकलादाह । न तावदिति । ननु साक्षा-
त्कारमात्रे विषयसन्निकर्षे इहेतुर्यभिचारादित्यवश्यं साक्षात्कार-
विशेषो वाच्य इति स एव वैषयिकसुखकारणं भविष्यति । मैवम् ।
एकजातौये साक्षात्कारे विषयसन्निकर्षे न हेतुः सन्निकर्षलवश्य
एकस्य निर्वकुमशक्यवादिति तत्तदिशेष एव तस्य संयोगादि-
रूपस्य प्रयोजकत्वात् । अच-‘सुखादित्यदासार्थ’मिति वाच्निके

(१) सभावतो विशेषः – पा० १ पु० । दाक्षानिको – पा० ३ पु० ।

यदुत्पद्धत इत्यनुकूलवेदनौयस्वरूपम् । अनुग्रहादीति
कार्यम् । अनुग्रहो भोगापरनामा सुखप्रवयः । अभि-
ष्टङ्गः पुनः पुनः सुखप्रवाहस्याविच्छेदेच्छा । प्रसादः-
सुखविषय^(१)ग्रहणपाठवमिति ।

(इति ज्ञानपदप्रयोजनोपपादनम् ।

नम्बव्यपदेश्यव्यवसायात्मकपद्योः सङ्ग्रहाण्यं व्यवच्छेद्यं
वा न पश्यामः प्रत्युत परस्परविरुद्धयोरनयोरेकस्मिन्
पञ्चेऽसमावेश एवेत्यत आह इह दयौति । [८३५]

अतद्गुणसंविज्ञानवक्त्रवौहिणा इन्द्रियार्थसंयोगजसंयोगव्युदासार्थ
ज्ञानयद्दणम् । नद्यार्थदेन कावर्ण्यनार्थमाणता विवचिता, अथाप्तः
अव्यभिचारिपद्वैर्यापाताच, तत एव तदर्थसिद्धेः । नायेकदेशे-
नातिप्रसङ्गांदित्येके । तस्म । विशेषासार्थमाणताथास्तस्तिकर्ष-
जन्यलेन विवचितलात् ।

(इति ज्ञानपदप्रयोजनोपपादनम् ।)

इह दयौति टौका । यद्यपि सविकल्पकत्वं न आतिरनु-
भवत्वसाक्षात्त्वाभ्यां सङ्करापन्ते । तथापि गवतात्तादिवक्षानालेऽपि
न दोष इति सम्भाषविदः ।

(१) सविषय — पा० १ उ० ।

वस्तुतो जातिपदेनोपाधिरूपं सामान्यमभिग्रेतम् । तच्च सप्रकारकज्ञानलं, न तु संखारजनशब्दमया संस्कृतकातावच्छेदकरूपत्वस्य तच्चेव विश्वामात् । एवं निर्विकल्पकत्वमपि निष्प्रकारकज्ञानलमुपाधिरिति मन्त्रम् । अत एव एकमपि ज्ञानं क्वचिद्विकल्पकं क्वचित्सविकल्पकमित्युपपद्यते ।

तथापि ज्ञानलं सविकल्पकातिरिक्ते वर्त्तते इत्यत्र किं प्रमाणम् ? न प्रत्यक्षमनुभवात् । लयार्थतौनिष्ठित्वाभ्युपगमात् । नापि अवहारः तस्य सविकल्पकजन्यत्वात् । नापि ज्ञानमपि तस्य विवेचितमित्युभवस्तस्य विशेषणभूयस्त्वाज्ञानालभन्त्वात् ।

अथ गौरिति प्रत्यक्षं जन्यविशेषणज्ञानजन्यं जन्यविशिष्टज्ञानलात् अनुमितिवत्, न च परोच्चलमुपाधिः, प्रत्यभिज्ञाथां साध्याद्यापकल्पात् । नापि विशिष्टविशेषणकल्पम् पञ्चेतत्वादित्युभानं, विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वे मानाभावात् । अग्नहीतसंसर्गविशेषणविशेषोभैकज्ञानस्य विशिष्टज्ञानलात् । तथा च प्रत्यक्षेणेनिष्ठसंक्षिकर्षादनुभितौ पञ्चधर्मतावस्थाच्छब्दे योग्यतावस्थादपूर्वमेव विशेषणं भासते, एवमुपमितावपि, प्रत्यभिज्ञाने चोद्युद्धः संखार एव विशेषणज्ञानानुभितौनिष्ठप्रत्याशन्तिः । सुरभिष्वद्भन्मित्यादावपि विशेषणज्ञानार्थं करणान्तरजन्यं तज्ज्ञानसेवेनिष्ठप्रत्याशन्तिः, भ्रमस्य विशिष्टज्ञानसेव नेति क्वापि विशेषणज्ञानं न तन्मम् ।

मैवम् । साध्यप्रसिद्धिपदार्थोपस्थितिवाच्यत्वज्ञानतज्ञानुभवानामनुभित्यादिहेतुतया तेषां च विशेषणत्वात्तज्ञानानामनु-

मित्यादिहेतुलात् । यद्यप्येतावता प्रत्येकमनुमित्यादौ साधादि-
ज्ञानस्य हेतुवस्तु । तथापि च द्विषेषयोः कार्यकारणभावस्तुतामा-
न्ययोरपि बाधकं विना तथालादिति विशिष्टज्ञानमात्रे विशेषण-
ज्ञानमात्रस्य हेतुलात् । अन्यथा "सामान्यकार्याच्छेदापत्तेः । (न च)
नानुमित्यादौ विशेषणज्ञानलेन हेतुलं द्रव्यलेन विशेषणस्य वक्ते-
ज्ञानेऽपि वक्तिमानिति ज्ञानानुत्पत्तेः, किन्तु विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकविशेषणज्ञानलेन, तादृशज्ञानजन्यत्वं च प्रकृते बाधित-
मिति वाच्यम् । विशिष्टज्ञानविशेषे विशिष्टवैशिष्ट्यविषयके
तादृशज्ञानविशेषस्य हेतुलेऽपि विशिष्टज्ञानसामान्ये विशेषणज्ञान-
सामान्यस्य बाधकं विना हेतुलात् । न च द्रव्यलेन वक्तिज्ञानेऽपि
वक्तिमानयमिति विशिष्टज्ञानापत्तिः । सामान्यसामयौसत्तेऽपि
विशेषसामयसत्त्वात् । तस्यास्तामपेक्ष्येव हेतुलात् निविशेषसामान्य-
स्याभावादिति ।

तत्र । सूतिवत्पूर्वविशेषणानुभवस्य मंस्कारद्वारा जनकत्वेन
मिहुसाधनात् । न चाववहिततदनुभवजन्यत्वं साध्यं, अर्थविशे-
षणलात् प्रत्यभिज्ञाने अभिचाराच्च । न च तत्कालोत्पत्त्वरूपा
दिविशिष्टप्रत्यक्षे मंस्काराभावात् पञ्चधर्मतावलाच्चिर्विकल्पक-
चिह्नौ अन्यत्रापि तस्मिद्द्विः । तत्रापि शुक्लालजातिस्मारणात् ।
प्रत्यक्षेण विशिष्टज्ञानात्तदुत्तरं शुक्लादिदिविशिष्टशुक्लादिवैशिष्टस्य
द्रव्ये ज्ञानात् शुक्लत्वाद्यविशिष्टशुक्लादिवैशिष्टे च द्रव्येऽनुभवात् ।
न च मंस्कारोद्भवकस्य ज्ञानसामान्यत्वं दर्शनादन्यत्रापि तदेव
वाच्यम्, तस्य विशिष्टज्ञानले तत्रापि विशेषणज्ञानापेक्षायाम-

न वस्तुते निर्विकल्पकमेव तदिति वाच्यम् । प्रणिधानादिसूचे
संस्कारोऽधोधकस्यानियतलब्धवस्थापनात् ज्ञानहेतोरेव तद्वोधात् ।

अत्रासामित्यहचरणः । प्राथमिकगोलविशिष्टज्ञाने पूर्वं तत्त्व-
मनि गोलाननभवात् न तेनोपयोगितः । तत्र चाऽस्यप्रवृत्ताविव
प्राग्मवीयमंस्कारात् सृत्युत्पत्तिस्तत्र जीवनादृष्टस्य संस्कारोऽधोध-
कलादत्र तु विलक्षणस्य तस्याभावात् । गोलेन्द्रियमन्त्रिकर्ष एव
तादृश इति चेत् ? एवं तर्हान्यत्र कृपकारणभावात् तस्माद्बो-
त्वानुभवः स्यात् सृतिभामधीतोऽनुभवमामग्न्याबलवलात् । स च
पूर्वं विशेषणज्ञानाभावात्र विशिष्टज्ञानमित्यर्थात्त्रिविकल्पकम् । अत
एव न तज्ज्ञानलेन तदितिशिष्टज्ञानमनुभेयं कारणाधेन वाधात् ।
न च ज्ञाने विशिष्टपदव्यवस्थेद्याप्रसिद्धा न वर्थविशेषणं प्रसिद्धौ
वा नानुमानं ज्ञानत्वं च स्तोऽप्रसिद्धव्याप्तिकमिति वाच्यम् । येन
विशेषणे विना व्याप्तिर्थीतं न शक्यते तस्यैव सार्थकलात्
व्यभिचारावारकविशेषणस्यापि सार्थकते तस्यैव प्रयोजकलात् । यत्र
विशेषणं विनापि व्याप्तिप्रहस्तत्र विशेषणवैयर्थ्यं यथा नौकधूमादौ
अत्र ज्ञानत्वविशेषणज्ञानजन्यतयोर्विशेषणं विनाऽनवस्थया सामा-
न्यतो व्यभिचारज्ञाने व्याप्तिर्थो न शक्यः । अत एव चक्षुसैज्ञम-
लादिसांधने रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकलादित्यादावसिद्धि-
वारकविशेषणमर्थवत्, रूपादिविति विना रूपस्यैव व्यञ्जकलादि-
त्यस्यैवाविद्वार्थाप्यहादित्यत्वं विस्तरः ।

(निर्विकल्पकज्ञानसाधनम् ।)

ननु किं विशिष्टज्ञानलं न तावद्दुगत्या विशेषणविशेषविषयकलं निर्विकल्पकेन यमिचारात् । नापि विशेषणविषयकलं तस्माऽन्तङ्गादत्तिवोधजनकज्ञानविषयत्वरूपस्य तचाभावात् । नापि वैशिष्ट्यविषयज्ञानलम् । गौरिंति ज्ञानवैशिष्ट्यं विशेषणमिति निर्विकल्पकस्यापि तद्विषयलेन विशिष्टज्ञानतयाऽन्तर्स्थापत्तेः । नापि सप्रकारकज्ञानलं यद्विशेषणज्ञानज्ञयं यज्ञानं स एव तच प्रकार(क) इति गौरिंति विकल्पे तस्यैव साधत्वात् ।

मैवम् । विशेषणवद्विशेषज्ञानस्य विशिष्टज्ञानलात् । यस्य यत्र सम्बन्धस्तत्र तस्यैव वैशिष्ट्यरूपलात् तेन तस्य स्वासम्बन्धेभो याहृत्यतया बोधनात् । नन्येवं ज्ञानस्य स्वविषयकनिर्विकल्पकेन नाशात् ज्ञानलस्विकल्पकज्ञणे विशेषाभावेन प्रत्यचानुपत्तेज्ञानमोति विशिष्टज्ञानं न स्यात्, प्रत्यचज्ञानस्य स्वसमानकाण्डी-स्विशेषलनियमात् । न च यवसायनाशक्तयोत्पत्त्यवसायान्तरे ज्ञानलविशिष्टज्ञानं स्यादिति वाच्यम् । तद्वेतोरभावात् अनुमिनोमौत्थनुश्वसायेऽर्थेऽनुमितिलाभावाच्च । मैवम् । यवसायनाशक्तय एव तत्र ज्ञानलविशिष्टज्ञानात् विशेषस्य पूर्वज्ञणे सप्तात् प्रत्यचले स्वसमयहत्तितया विशेषस्याहेतुज्ञात् गौरवात् । जानामौत्थच वर्तमानलेन सुखस्य काषोपाधेभोगात् । ज्ञणस्यातोन्द्रियलात् । ततो विशिष्टज्ञान, मात्रानि विशेषणज्ञानस्य पूर्वं सप्तात् । विशेषणस्य न विशिष्टज्ञानहेतुः, किन्तु तद्ज्ञानम् ।

वसुतस्य अभाववक्तज्ञानं सविकल्पकमाचविषयः यवसायस्य विषयनिष्ठ्यतया विशिष्टज्ञानस्य सामग्रीसप्तात् । सामग्रीसत्त्वेन

सञ्जृहीतापि स्वशब्देनोपात्ता किमिति चेदिति
शङ्काश्चेषः । उत्तरम् तत्र विप्रतिपत्तेः । यतस्तत्र विप्र-
तिपत्तिस्ततस्ता निषेद्धुमित्यर्थः ।

व्यपदिश्यते व्यवच्छिद्यतेऽनेनेति अपदेशः । सा च
व्यवच्छित्तिर्व्याघृत्तिप्रतीतिरुभार्या क्रियत इति तदु-
भयमाह । विशेषणमिति । [८१८]

तथा समानाधिकरणं व्यवच्छेदकं विशेषणम् ।
व्यधिकरणं तूपलक्षणम् । यथा दण्डौ देवदत्तो

तत्र ज्ञानवभानेष्यसम्भेदेन सप्रकारनिष्पुकारकतयोर्विरोधात्
इति ।

(इति विशिष्टज्ञाननिर्वचनम् ।)

ननूपादाने साधे विप्रतिपत्तेरिति विरुद्धो हेतुरित्यत आह ।
किमितीति । दोषं निरस्यति । यत इति । तथा चोपा-
दानप्रथोजनप्रश्ने विप्रतिपत्तिनिरासाद्य संग्रहीतायुपात्तेत्युत्तर-
मित्यर्थः । अपदेशपदेनोभयमझृहायाह । व्यपदिश्यत इति । तथापि
आघृत्तिरन्योऽन्याभावोऽजन्येत्यत आह । आघृत्तिप्रतीतिरिति ।
उभयोर्बां(व्यावर्तकला)हत्तलाऽविशेषेऽपि मिथो व्यावर्त्तकलाचण-
माह । तचेति ।

ननु समानाधिकरणं नेकविभक्तिनिर्देशलं प्रयोगस्य वस्तु-

जटाभिस्ताप्य इति । न तु सदेव विशेषणम् अतिव्यापकतया लक्षणत्वात् । लक्षणविशेषणमेतदिति चेत् ? अथ किं लक्षणम् ? स्वैपरक्तप्रतीतिजनकत्वमिति चेत् ? तदेव किमुक्तं स्यात् अवच्छेदकत्वमन्यदा ? न तावदाद्यः उपलक्षणस्यावच्छेदकत्वात् । अत एव

व्यापकत्वात् उपलक्षणेऽपि गतत्वाच्च । नायैकाधिकरणं तद्वा न विशेषेण, (न) उपलक्षनौलक्षण्योरेकावृत्तेरव्याप्तेः । नापि तद्वर्णण प्रत्याव्यवाहृत्या वा, उपलक्षणस्यापि तत्स्त्वात् । न हि तापसे न जटा वर्तते । नापि व्यावर्त्तकले सति क्रियात्म, कियाहीने सुभगोऽयं महाबाङ्गदर्ढोत्थ्र दण्डादेवविशेषणतापातात् । परम्परया उपलक्षणेऽपि क्रियान्ययाच्च । अथ व्यावर्त्तकले सति विशिष्टधीविषयलं विशेषणत्वम् । न चेवं तत्त्वानुष्ठानादिविरोधः । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणगोचरतया विशेषणत्वागोचरत्वात् । अन्यथा विशेषणोपलक्षणमन्वेहानुपपत्तेः । उपलक्षणे द्रुपक्षक्षितस्य संखानविशेषादेविशिष्टधीविषयलं न काकवत्वादेः, तदभावे तत्तद्वादिप्रतीतिस्ताद्रूप्यात् ।

मैवम् । काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यत्र शब्दोपस्थानस्य शान्दज्ञानरहितो (?) वानुपपत्तेः । न च तथैव व्युत्पत्तिः गङ्गायां घोष इत्यत्र प्रवाहस्यापि तौरावच्छेदकलेनाभासनादिति वाच्यम् । तदसिद्धौ, न शुपलक्षणपदातिरिक्तसुपक्षत्वोपस्थापकमस्तौच्युपलक्षणपदं सुखमुपस्थायोपलक्ष्यमुपस्थापयतौति लक्षणापत्तिः घटो

नात्मौत्योपलक्षणस्य प्रतियोगिनोऽभावधीविषयतात् । नापि व्यावर्त्यसाचात्सम्भूतं व्यावर्तकं विशेषणं परम्यरथा मम्भुत्पलक्षणं गौरनित्योरूपवान् रूपर्वति रम इत्यादौ जातेरूपस्यैव साचात्सम्भैषुपलक्षणलात् लोहितः स्फटिक इत्यादौ परम्यरासम्भैषेऽपि लोहितस्य विशेषणलाच । न चाच्यप्रतियोग्युपस्थापकतयाऽच्चित्सुपलक्षणं साचादच्चितं विशेषणं स्थानाद्युपस्थापकलादिति । अभावे सति (प्रति) योगिधर्मान्तरानुपस्थानात् ।

अचोच्यते । प्रत्याय्यावृत्यधिकरणतावच्छेदकले सति व्यावर्तकं विशेषणं तदन्यद्वावर्तकमुपलक्षणम् । तथा हि—दण्डो पुरुष इति ज्ञानात् दण्डवत्यदण्डव्यावृत्तिरवगम्यते इति प्रत्याय्यावृत्यधिकरणता पुरुषस्य दण्डेनावच्छिद्यते न पुरुषलेनातिव्याप्तेः । उपलक्षणस्य गृहितापसादिनिष्टस्य प्रत्याय्यावृत्यधिकरणता अकाकजटादिभिरवच्छिद्यते (ते)न तदभावति व्यावृत्यप्रतौतेः, किन्तु संस्कानविशेषवलादिना । यदा—यदच्चिततया ज्ञात एव विशेषे तात्पर्यविषयेतरात्मयधीस्तद्वच्छेदकं विशेषणमनेवम्भूतं तदुपलक्षणम्, उपलक्षणानवच्छिन्नेऽपि उपलक्ष्ये तात्पर्यविषयात्मयावोधात् । यदा यद्वावर्तकं विशेषाच्यन्याऽच्चौयते तदिशेषणं, यस्माच्यि तदुपलक्षणम् । अथना विशिष्टधीहेतुज्ञानविषयले सति अवच्छिन्नप्रत्ययसमये विशेषतावच्छेदकधर्मश्रियवृत्ति विशेषणं, काकस्तु यदि अवच्छिन्नप्रत्ययसमये विशेषे वर्तते तदा विशेषणमेव, यदा तु न वर्तते तदोपलक्षणम्, अत एव जटामलासत्त्वसमये जटावाँस्तापसो जटाभिस्तापस इति जटाया विशेष-

सदिति विशेषणमिति चेत् ? न, सतोऽपि कस्यचिदुप-
लक्षणत्वेनेष्टत्वांत् अन्यथा समानाधिकरणव्यवच्छेदक-
त्वान्वयत् । तस्मात् सदा असदा समानाधिकरणव्यव-
च्छेदकं विशेषणं विपरौत्सुपलक्षणमिति । अत एव
विशेषणमाचमुदाहरन्वोपलक्षणम्, तत्कस्य हेतोः ।
तदेव व्यधिकरणतयोपलक्षणं यतः । व्यपदेश्यं विशेष्य-
मिति-व्यवच्छेदमिति यावदित्यर्थः । एवमुत्तरचापि ।
नामधेयान्विताः [८१११] नामधेयात्मान इत्यर्थः । एत-

णत्सुपलक्षणलक्ष्यं भवति, अन्यथा द्रवीयानियमो न स्तात् ।
अत एव अतच्छिन्तिप्रत्ययमये विशेषे सत्त्वासत्त्वाभ्यां तदेव
विशेषणसुपलक्षणं च भवति । न तु यद्विशेषणं न तदुपलक्षणम् ।
यत्र च सत्त्वणायासुपलक्षणत्वं तत्र तौरतन्सार्थवाहिलादिधर्मोप-
स्थानदारा “गङ्गारुद्गतिर्वर्त्तकम्” तदिति ।

परेषां लक्षणं दूषयति, न पुनरिति^(१) । सतोऽपि कस्य चिद-
परि भास्यतः काकादेहपलक्षणत्वादित्यर्थः । उपलक्षणस्यापि
सङ्ग्रहार्थमाह । अतच्छेदमिति । ननु नामधेयसमन्वये साधे
सङ्केतस्तप्तसमन्वयेन सिद्धसाधनं तादात्यविरोधस्येत्यत आह । नाम-
धेयात्मान इति । तत्र च पदानां करणत्वसाधने सिद्धसाधनं
स्थादिति भावः । गङ्गात्मन इति । न च शब्दरूपार्थानां शब्दा-

(१) एवं प्रतौकं श्ले नोपलभ्यते ।

देव अतिरेकतो दश्यति । नास्तीति । [८११] नाम-
धेयेन वियुक्ते-विभिन्नत इत्यर्थः । तैरित्वं कार-
णताभ्यमो माभूदित्येतदर्थमुपेतपहेनापूर्य व्याचष्टे ।
अर्था हीति । [८११०] तदयं समुदायार्थः । नामधेया-
त्मानोऽर्थस्तत्सामानाधिकरणेन प्रतौयमानत्वात् ।
यत् पुनर्यदात्मकं न भवति न तत् तत्सामानाधिकर-
णेन प्रतौयते । यथा गैरश्वसामानाधिकरणेन ।
प्रतौयन्ते चार्थाः शब्दसामानाधिकरणेन तस्मात्तदा-
त्मान इति ।

मिष्ठलादृष्टः सिद्धाधनम्, यत्र भिन्नं प्रत्यज्ञतावच्छेदकं चत तस्य
दोषवात् यथाऽनिये वाह्मनसे इति । न चैतत् परिभाषा-
माचं तत्र ज्ञानदद्यस्योद्देशत्वेन कैरस्य सिद्धलात् । अत्र तु शब्द-
रूपार्थानां शब्दाभिष्ठले सिद्धेष्टनुमन्त्रिशब्दाभिष्ठमित्युद्देश्यबुद्धे-
रसिद्धलात् । न चैव शब्दे साधे सिद्धेष्टलन्तर्भवेन न पञ्चवं
तत्साध्यसंग्रहसिष्ठाधिष्ठयोरभावादिति युक्तं, येन हि रूपेण
साध्यं सिद्धं तेन रूपेण तथोरभावेऽपि सामान्येन तयोः सत्त्वा-
न्त्यथाऽपि शब्दविषयस्थापि निर्विकल्पस्थाङ्गीकारात् शब्दार्थयो-
स्तादात्यसिद्धावपि निर्विकल्पकमात्रनिराकरणं स्थादिति चेत् ?
न, शब्दविषयकं निर्विकल्पकं यो न सन्येत तन्मतनिरासाये-
तदारभादिति भावः । ननु तादात्यवादिनये उपायत्वमसिद्ध-

ननु गवाश्वादीनां सामानाधिकरण्यावृत्तिः
किमभेदव्यावृत्तेरुत प्रतीत्योरुपायोपेयभावव्यावृत्तेरिति
सन्दिश्यत इत्यत आह । न चेति । [८२१७]

अपि च यदि शब्दार्थयोः सामानाधिकरण्ये
उपायोपेयभाव उपाधिः स्यात् उपायत्वनिष्ठत्वावेव
तदपि निवर्त्तेत, न च निवर्त्तत इत्यत आह । अथि
चेति । [८२१८]

हेत्वन्तरमाह । किं चेति । [८२१] उत्कर्षः-प्राश-
स्यम् । अपकर्षो-प्राशस्यम् । न चेदं अवहार-
माचम् । शब्दनिवन्धनाद्युत्कर्षापकर्षव्यवहारस्तथा-
भूतवस्तुप्रत्ययादेव भविष्यति । यथा षड्जाद्युत्कर्षाप-
कर्षव्यवहारनिवन्धनो मयूराद्युत्कर्षापकर्षव्यवहार इति
दृष्टान्तार्थं षड्जादिष्ठित्युक्तम् । अन्यथा नामधेय-
तादात्म्यप्रसाधनप्रस्तावे किमनेन । अत एव मिद्दान्ते

मित्यत आह । नन्वति । तथा च न माध्याभानप्रयुक्तः साधना-
भावनिष्ठयो अतिरेकिणि गमकताप्रयोजक इति भावः । अपि
चेति । यद्यपि मामानाधिकरण्यावापको इषुपाधिः स्यात् हेत्व-
व्यापकस्याप्युपाधिवात् । तथापि अतिरेकव्याप्तौ मामानाधि-
करण्याभाव उपायोपेयभावभाव उपाधिर्वाचः । न चैवं चकुषि
सामानाधिकरण्याभावेऽप्युपायोपेयभावस्य सुलात् समव्याप्तोपाधि-

संज्ञानिवेशनमित्याह । प्रयोगस्तु नामधेयात्मानोऽर्था
उल्कर्षापकर्षानुविधायित्वात् । यत् पुनर्यदात्मकं न
भवति न तत् तदुल्कर्षाद्यनुविधायि, यथा गौरश्च-
स्येति ।

ननु यद्यर्थप्रत्यये नामधेयोल्कर्षाद्यनुविधत्ते तस्यैव
तादात्ममत्तु किमायातमर्थस्येत्यत आह । प्रत्यय-
स्येति । [८१११]

साक्षादनभिधानेऽपि गुणगुण्यादेवपि योग्यतया
सपूर्णत्वेन तज्जतसामानाधिकरणेन विरोध उद्भाव-
यितुं न शक्यत इति तदुपेक्ष्यान्यथा शङ्कते । अस्तीति ।
[८११४] अस्ति हि शुक्लभास्वरत्वादिभिः शुक्लिकागतै
रजतत्वस्य सामानाधिकरणप्रत्यये न तु तादात्म्यं
परस्परं धर्मिणोरित्यर्थः ।

पुनरुक्तभ्रमो माभूदित्येतदर्थमाह । उक्तम् पि व्यप-
दे(श्य)शमिति । [८११५] व्याख्यानस्यैतत्प्रयोजनं यज्ञेत्व-

भिप्रायेण वा यत्थः । ननु शुक्लः पट इत्यादौ प्रमाविषयो विरोधः
कुतो नोद्भावित इत्यत श्राव । साचादिति । सामानाधिकरण-
बलात्परेण तत्रापि तादात्म्यं मन्यत इति साधाभावस्तुच नोभय-
षिद्धौ येन तत्त्वभावनं खादित्यर्थः । यद्यपि रूपज्ञानस्य रूपशब्द-
विषयलेऽपि न तयोरभेदमिद्धिः तथापि रूपभिन्नगुणाविषयमिदं

न रहुचनम् । तथा च प्रयोगः रूपाद्यर्थविषयं ज्ञानं
 रूपादिशब्दविषयं नियमतस्तेन व्यपदिश्यमानत्वात् ।
 यत्तु यद्विषयं न भवति न तन्नियमतस्तेन व्यपदिश्यते
 यथा रूपविज्ञानं रसेनेति । अनुविज्ञता संश्लेषलक्ष्मणाऽप्यैव विज्ञानस्यं नास्ति, कुतस्तरान्तदात्मनापि
 शब्देन भविष्यतीत्यत उक्तमिवेति । यथा ज्ञार्थो ज्ञानं
 तन्निर्विष्ट इव विषयतया - - - तथा शब्दोऽपौत्यर्थः ।
 शब्दातुव्याधवद्वै-शब्दसंभिन्नार्थविषयमेवेत्यर्थः । न
 चेदमप्रामाणिकं यद्वोचत् [च० ११] प्रमाणमित्यादि-
 ग्रेषौ । शब्दस्थानुभवः संस्कारः स्मरणं समुच्चारणेच्छा-
 प्र - - - नाभिषातः । शब्दाभिव्यक्तिरिति स्वात्मन्येव
 क्रमावगमः । तदतो बालेऽपि प्रथमतः शब्दमुच्चारयति
 एष एव क्रम उन्नीयत इत्यर्थः ।

ज्ञानं शब्दविषयमिति साधमभिप्रेत्याह । रूपार्थंति । न च-
 वपदादर्थविज्ञता न प्रतीयते साहृद्यस्य भेदनियतत्वादित्यत
 आह । अनुविज्ञतेति । मन्त्रेषः-संयोगः समवायो वा । पूर्वानुपपत्ते-
 रेव व्याचष्टे । शब्दमंभिन्नेति । न तु सादिवासनावशादित्यत
 एव हेत्वाकाङ्क्षाया निष्टप्तेहतोरेव च हेतोरनाकाङ्क्षतत्वाद्युद्वोच-
 यितिर्थमिति साधान्नरमाह । न चेदमिति । आदिश ग्रेषम्
 आदिग्रेषौ । न चेदमप्रामाणिकमित्यादिप्रमाणमिति ग्रेषः ।

प्रथमे पञ्चेऽसिद्धो हेतुः । अप्रसिद्धविशेषणः पञ्चः
शब्दब्रह्मण् एव वाजिविषाणाय मानत्वात् । दृश्यत्वा-
दृश्यत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्य भेदापादकत्वात् विप-
रीतप्रमाणोपपत्तिश्चेति द्रष्टव्यम् । द्वितीये तु भागा-
सिद्धो हेतुरित्यर्थः । न ह्यविशदेऽपि बालमूकादिशब्दे
प्रमाणमस्ति । न हि भावना वा तज्जनिता सृति-
र्वाऽनुभूतस्य सत्तायामिदानौ मनुभूयमानसंभेदे वा
टौ काङ्क्षादकल्पदद्ये यत्र घट्टेतु दृष्टव्यान्तत्र तदाह । प्रथमेति ।
न तावच्छब्दस्य ब्रह्मावमात्मत्वं चैतन्यापत्तेः, नापि विभुत्वं द्रष्टव्यता-
पत्तेः, नापि प्रमेयशब्दसामानाधिकरणेनार्थानां प्रत्ययशब्दाभेद
एव शब्दब्रह्मात्मं अद्वैतापातादित्यर्थः । यद्यपि शब्दब्रह्मेऽसिद्धि-
तया आश्रयासिद्धो विरुद्धधर्माध्यासः तथापि शब्दस्याश्रयो ब्रह्म-
व्यापकमाकाशः शब्दब्रह्मोच्यत इति नाश्रयासिद्धिरित्यपरितो-
(ग्रे)षादाह । दृश्यादृश्यत्वेति । आकाशस्यादृश्यत्वात् तदभेदे दृश्य-
घटादेरदृश्यत्वापत्तिरिति प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः । द्वितीयेतिति ।

ननु बालादिभिः सामानाधिकरणाप्रतीतावपि व्युत्पन्नैक्षण्या-
ज्ञानाक्ष भागासिद्धिः सर्वैक्षण्या प्रतीयमानत्वस्य च हेतुत्वे विवक्षिते
खरूपासिद्धिः स्थाक्ष भागासिद्धिः । न च शब्दसामानाधिकरणं
यदि शब्देन सहैकाधिकरणं तदाकाशपरिमाणे तदस्ति, यद्या
शब्दत्वमेव तदभिप्रेतं तदाशब्देऽस्ति, घटादौ चोभयमपि नास्तीति
भागासिद्धिरिति वाच्यम् । एडमूकज्ञाने शब्दसंभेदाभावेन तद्वा-

प्रमाणमस्ति । तथा सति विनष्टो घटः सर्यमाणत्वा-
त्सन्नेव स्यात् । अनुभूयमानं च भूतलं घटसंभिन्नं
भवेदेवं चोच्छ्वन्मघटं भूतलमिति । तस्मादभ्युपेत्य
विरुद्धधर्माध्यासवादो मन्त्रिः ॥

ननु वाल्मीनानुभूयमानं रूपं तावद्विशदमेव, ततश्च
तदात्मा रूपशब्दोऽपि कथमविशदः स्यात्. कथं
वाग्रामाणिको रूपस्य प्रामाणिकत्वात् । केवलमव्युत्प-
त्यादनविरोधात् । नापि गोविषयकज्ञानानि गोशब्दाभिन्नविषय-
कानि गोशब्दसामानाधिकरणविषयलात्, यज्ञैवम् तज्जैवम्,
वालादिवुद्देरपि^१ प्रत्यच्चवाङ्मागामिद्विरिति युक्तं, निवन्धनाता
पदार्थानामेव पञ्चौकरणात् । अथ शब्दसामानाधिकरणं शब्द-
ताधिक(रणन्तं)हृष्टं विवक्षितं तस्य शब्देऽर्थं भलात् घटादा-
वस्त्रवाङ्मागामिद्विलक्ष्म, तथापि वाल्मीकादिज्ञाने शब्दाविषयला-
भिधानस्यानुपयोगापत्तेः ।

अचाङ्गः यदा शब्दसामानाधिकरणेन सर्वैः प्रतीयमान-
त्वादिति हेतुः कियते तदा सर्वशब्देन वालादीनामयुक्तलात्तच
हेतुभावात् भागामिद्विः स्वरूपामिद्विरेवाच भागामिद्विरक्ता ।
टौकायां वैश्यावैश्ये स्वष्टलास्यष्टुते । वालादेरपि स्वष्टुते लये
संशयो न स्वादित्यर्थः । तस्मादिति । रूपादिनिश्चयेऽपि शब्दा-
निश्चयरूप इत्यर्थः । परोक्तहेतोरमिद्वैव निरासादयिमपन्थोप-
योगार्थमाह । नन्ति । येन केनापि शब्दसामाधिकरणेन

नोऽपि शब्देन व्यवहरेदिति प्रसञ्चयत, तदसम्बद्धम्, न हि शब्दात्मताप्रत्ययं व्यवहाराङ्गमाचक्षमहे, किन्तु सम्बन्धग्रहणमित्यत आह । न चेति ॥ [८४१८]

अथमध्युपगमवाद एव । शब्दो हि वक्तृवक्त्राव-
रुद्धनभोभागावच्छिन्नतया ओचेण प्रतोयतेऽप्रतीय-
मानेऽप्यर्थे, अंशोऽपि पुरोवर्तितया चक्षुषा प्रतीयते-
ऽनवगतेऽपि शब्दे, तद्यं बाले थ्रूपं पश्यति स एव
रूपशब्द इति खोष्टकहृष्टान्तमनुहरतौति । सोऽयं
भेदप्रत्ययो भान्त इति यदि शङ्कते, तचाह ।
न चेति ॥ [८४१९] अथमध्युपगमवाद एव । न ह्यस्ति
भान्तत्वेऽस्य प्रमाणम् ।

स्यादेतत्—बालमूकादिज्ञानानां शब्दसमेदस्ताव-
त्सान्देहिक एवात्म, व्युत्पन्नानां पुनः शब्दसामानाधि-
करणेन ज्ञायमानः सविकल्पकधियः शब्दात्मत्व-
मर्थस्य व्यवस्थापयतु तथा सति बालादिज्ञानानां तदि-

प्रतीयतान्वादिति हेतुविवक्षया नासिद्धिरिति भावः । सम्बन्ध-
ग्रहण-सङ्केतयहणमित्यर्थः । ननु भेदप्रतीतेः कल्पनार्थं नोक्तं तत्कुतः
कल्पितभेदामामित्यत आह । (न) सोऽय मिति । ननु सामा-
नाधिकरणं हेतुः पूर्वगिरस्तत्त्विं तमिरासेनेत्यत आह । स्यादे-
तदिति । तथा सतीति । तेषामर्थविषयत्वेन तदभिज्ञशब्द-

षयत्वाच्छब्दसंभिन्नविषयत्वमर्थतः सिद्धं भवतौत्यत
आह । सामानाधिकरण्यनिषेधायेति^(१) । [८४८] सास्त्रा-
दिमद्भूपस्येति । [८४९] न तु गकारादिरूपस्येति तात्प-
र्यम् । अयं शब्दो गकाराद्याकारो न तु सास्त्राद्याकार-
इति तात्पर्यम् । ननु यो डित्य इति डित्यशब्दमेवो-
च्चारयसि न त्वयं डित्यशब्द इति तमेव निषेधसि
चेति किमिदमत आह । औत्सर्गिकं हौति । [८५०] अर्थपरता द्व्यस्य स्वपरतानिषेधैवैवाविरोधतः सिद्ध-
तौत्यर्थः । तत्किं सर्वचैवमेव नेत्यत आह । क्वचि-
त्युनरिति ॥ [८५१०]

यत्र तर्हसमेदेन^(२) सङ्केतग्रहे नित्यादिपदानि सन्ति

विषयलादित्यर्थः । ननु तादात्पर्ये सास्त्रादिमद्भूपस्यैव गका-
रादिरूपत्वादित्यभेदेनैव सम्बन्धग्रह इत्यत आह । नन्ति ।
(औत्सर्गिकस्त्रौकर्तुनोपयोगार्थमाह । नन्ति ।) यो डित्य इत्यने-
नाकारेण डित्यशब्दमेवोच्चारयसि न त्वयं डित्यशब्द इत्याकारेण
डित्यशब्दमेव निषेधसि चेति विद्वूमित्यर्थः । अर्थपरत-
स्यौत्सर्गिकत्वात् सङ्केतग्रहेष्विन खण्डपरत्वं सिद्धमित्यत आह ।
यचेति । गवित्यथमाहेत्यादावितिशब्दसमभिथाहाराच्छब्दपरत्वे-

(१) निरासायेति— पा० १ पु० ।

(२) अर्थमेदेन— पा० १ पु० ।

तथा सङ्केतितत्वान् तावदर्थपरः, स्वपरोपि यदि न स्याद्यर्थः प्रयोगः स्यादित्यत आह । यच्चापौति । [८४१०] यथा गैर्वाहीक इत्यत्र गोत्वं गोगुणयोगस्तत्त्वकत्वेन वा हीकोपाधिनं तत्समवावात् तादात्याद् वा, तथा डित्योयमित्यचापि डित्यशब्दो वाच्यत्वोपस्तत्त्वतया पिण्डोपाधिनं तत्तत्समवायाज्ञादात्यादेति, यथा चाच वाहीके गौरिति प्रत्ययाभावः प्रमाणं, तथाऽचापि वृक्षविशेषे डित्यशब्दोऽयमिति प्रत्ययाभावः प्रमाण-मिति समुदायार्थः ।

ननु शब्दपुरःसरत्वनियमादिकल्पस्य तदुपायता तद्विषयत्वं वा स्यात् तत्पुरःसरत्वनियमस्याऽतदुपायादतद्विषयत्वान्नियमतो व्यावृत्तेः । तत्र यद्यर्थविकल्पस्तच्छब्दविषयस्तदा सिद्धं नः समौहितम् । अथोपायतदा ज्ञातोऽज्ञातो वा ! अज्ञातत्वे निर्विकल्पं कत्वानुपपत्तिरेव, तस्माच्छब्द उपायो भवन् ज्ञात एव वक्तव्यः ।

अपि यच्चाभेदेन सङ्केतयहोऽयं जित्य इति तत्र स्वरूपपरत्व-मेवेत्यर्थः ।

ननु शब्दपुरःसरत्वेऽपर्याप्तज्ञानस्य शब्दार्थयोस्तादात्यमिति किमनेनोक्तेनेत्यत आह । ननु शब्देति । तु शब्देनोभयचापि शब्दपरामर्षः । अज्ञातत्व इति । जात्यादेरज्ञातसैव विशिष्टधौहेतुले

न च सन्निहिते ज्ञानमस्ति । तस्मादर्थतादात्म्याच्छब्द-
स्यार्थसन्निधानमेव तत्सन्निधिरित्यर्थालोचनमेव तदा-
लोचनमित्यनिच्छताऽपि स्वीकर्त्यमित्यत आह ।
यच्चिति ॥ [८११]

न तावच्छब्दः पूर्वे नियमतो भवति विकल्पस्य,
किं नाम ? व्युत्पन्नस्य शब्दस्मरणपुरःसरत्वं नियमदृष्टं,
न चैतावैव घटज्ञानस्य घटशब्दविषयत्वम् । तथा
सति घटाभावज्ञानस्यापि घटविषयता स्यात् तत्स्मर-
णपुरःसरत्वात् । तस्माद् घटे विकल्पयितव्ये अनुपायो
विषयश्च घटशब्दः किमिति नियमतः^(१) स्मर्यत

विशेषज्ञानं विनापि प्रथमं विशिष्टज्ञानमेव सादिति, तच्चे तु
तथा न निर्विकल्पकं चिद्देविद्यर्थः । ए तावदिति । तदानौ
शब्दकारणभावादित्यर्थः । तथा सत्यैऽहि ।

ननु शाभावस्य प्रतियोगविषयकज्ञानाविषयलेनाभावज्ञाने
प्रतियोगी भासत एव अन्यथा निर्बिकल्पकवेद्यलमभावस्य स्तात् ।
मैवम् । तादात्म्येन या विषयता तस्मिषेधपरत्वात् । ज्ञाने
भासमानस्य तादात्म्यनियतले घटाभावस्यापि घटतादात्म्यप्रसङ्ग
रथर्थात् । यदा अत्मदिष्यकं तत्स्मरणजन्यं तत्तदभिन्नविषय-

(१) नियामतः— वा. २ ५० ।

इत्यवशिष्यते । तच्चेयं स्मरणपरिपाटी कथितेति ।

शब्दपुरःसराः शब्दस्मरणपुरःसरा इत्यर्थः ॥

अचैव वृद्धसंभितिमाह । यदाऽहुरिति । [४११] प्रतिसम्बन्धिपिण्डदर्शनसहकृतस्तत्संस्कारः स्मृतिं जनयति । धूमानुभवसहकृत इव महानस्थदहनानुभवप्रभवः संस्कारस्तत्स्मृतिम् । अचैतावता नियमेन शब्दस्मरणपिण्डविकल्पयोरुपाधोपेयभावः शब्दस्य वा विकल्पविषयत्वं सिद्धाति । येन तयोस्तादात्यमाशङ्क्यते^(१) । तथा सति वह्निस्मरणधूमविकल्पयोरपि तथाभावः स्यात्, वह्नेरपि वा धूमविकल्पविषयता भवेदिति वाच्चिक्षोकार्थः^(२) ॥

मिति नियमे घटाभावज्ञानस्यापि घटस्मरणजन्यलेन+घटाभिन्नविषयकवप्रसङ्ग इति तात्पर्यत् ।

ननु शब्दसामग्र्यभावे कुतः शब्दपुरःसरलं प्रत्ययानामित्यत आह ।

शब्दसारणेति । न चैतावतेति । सर्वत्र सविकल्पके शब्दस्मरणस्य पूर्वमभावादित्यर्थः । धूमविकल्पोऽत्र वक्त्रिस्मरणस्य-

(१) तादात्माशङ्क्येन— पा० ५ उ० ।

(२) वाच्चिक्षोकार्थः— पा० ५ उ० ।

स्यादेतत् सर्व एव व्यवहारः स्वार्थः परार्थे वा
विकल्पसाध्यो न त्वालोचनेनापि कश्चिदर्थः साध-
यितव्योऽस्ति, अतो निष्प्रयोजनमिदं कथमुत्पद्यत
इत्यत आह । तस्मादिति ॥ [८४१०]

न तावत्सर्वस्यैवोत्पत्तिमतः प्रयोजनं पिशितचक्षुषः
साक्षात्कुर्मा, न च प्रयोजनाप्रतिपत्तिमाचेण पटुतर-
प्रत्यक्षकलितमपि कार्यं नानुमन्यामहे । तदेतत्प्रयो-
जनाप्रतिपत्तिसक्षणमस्तीकमुत्तरं तथापि स्फुटं सवि-
कल्पकोत्पत्तिरेवास्य प्रयोजनमिति सा दर्शितेति ॥

नामधेयस्मंरणायेति ॥ [८४१०] नामावच्छन्ने विकल्पे
कर्त्तव्ये यतो न विशिष्यते—विशेषेण न गृह्णते
अतो वैधर्म्यस्य योग्यप्रमाणबाधितत्वात् तदर्थज्ञानं
ताद्गेव भवति—तस्मानजातौयमेव भवतौत्थर्थः ।

नन्तरजोविवितः । ननु निर्विकल्पकस्य प्रयोजनप्रदर्शनमग्न-
द्धितपरिहार इत्यत आह । स्यादेतदिति । प्रत्यचेति प्रमाण-
माचोपलक्षणम् । ननु सर्वत्र मविकल्पके न शब्दस्मारणोपयोग
इत्यत आह ।

नानवच्छन्नमिति । ननु व्युत्पन्नाव्युत्पन्नयोर्मिथो व्यावृत्ति-
रखेवेत्यत आह । विशेषेणेति । तस्मानेति । नामधेयरहिततये-

अतो भाष्यपैनहन्त्वयं^(१) परिहरतो न साध्याविशिष्टं हेतुरिति ॥

व्यपदेशव्याख्या भाष्यकारेण सूचितं हेतुं स्फुट्यति । नन्विति [८४।१०] अर्थव्यपदेशकारमर्थव्यपदेशविषयम् । विषयिरूपज्ञानस्य तावद्गूपविषयतोभयवादिसिद्धा । तस्य च व्यपदेशविषयता तदा स्यात् यदि रूपतद्वयपदेशयोरभेदः स्यादित्यर्थः ॥

अन्येनान्यव्यपदेशे अतिप्रसङ्गे व्यवहारविक्षेपः विप्रलभ्मादित्यच तज्ज्ञामधेयत्वादेव नियम इति स्फुट्यर्थः ।

अत इति । भाष्यपैनहन्त्वं साध्याविशिष्टमुक्तव्याख्यापरिहार्यमित्यर्थः । व्यपदेशव्याख्या भाष्यकारेण सूचितमिति योजना । ननु व्यपदेशकारले ज्ञानस्य व्यपदेशात्मकत्वं स्यादित्यत आह । अर्थव्यपदेशविषयमिति । अचासिद्धिं निराकर्तुमाह । रूपज्ञानस्येति रूपवाचकशब्दो रूपाभिज्ञः रूपज्ञानव्यपदेशकलात् रूपवदिति रूपज्ञिनितव्यपदेशविषयं सिद्धमित्यर्थः ॥

अन्येनेति । अन्येन ग्रन्थेनान्यस्यार्थस्य व्यपदेशे सर्वे सर्वे व्यपदिष्ठेत रूपज्ञान रसेनापि व्यपुदेशमिति विप्रणष्टाद्वावहारनियमो न स्यादित्यच विपन्नवाधके तज्ज्ञामधेयत्वमेव तस्मियामक

(१) पूर्वज्ञानाहर्यज्ञानाह विशिष्टते तदर्थज्ञानं ताद्येव भवतीति भाष्यपैनहन्त्वम् ।

भाष्य एव । स्वरूपेणैव विषयेण वा किमिति ज्ञानं न व्यपदिश्यते इत्येतद्विवरण् परिहरति । अर्थाकार-
मेवेति ॥ [न्या।]

आत्मानं प्रति तावत्खरूपेणैव ज्ञानमज्ञानाद्यव-
च्छिद्यते । ज्ञानान्तरात् विषयेणापौत्येतत् को नाम
नाभ्युपैति^(१) । परस्य तु नित्यपरोक्षं परज्ञानमत
एव तद्विषयोऽपि कथं तत्खरूपविषयाभ्यां परो बोध्य-
ताम्, कथं वा अबोधितो व्यवहरताम्, तस्मात्
ज्ञानवाचकेन ज्ञानमर्थवाचकेन चार्थमसौ प्रतिपाद्यः ।
न चाज्ञातेन वाचकेन वाच्यमधिगन्तुमर्हतौत्यवर्ज-
नौयतया प्रतिपाद्यको वाचकमुच्चारयति । न चैता-
वताऽर्थशब्दयोस्तादात्यसिद्धिः^(२), न हि प्रमाणव्यति-
रेकेण प्रमेयमधिगन्तु न शक्यते इति तयोरभेदः स्यात्
तदिदमुक्तमन्यथा अशक्तत्वादिति । [न्या।]

ननु कदाचिदर्थज्ञानकालेऽपि शब्दोव्याप्रियत एव,

मिति परिहतेऽनुमानमप्रयोजकमित्यर्थः । अन्यथेत्यन्यपूङ्कारा-
काज्ञानाथामाह । स्वरूपेणैवेति । व्यपदेशे अन्यथासिद्धिमाह । पर-
स्येति । तद्विषयोऽपौति । परज्ञानोपहितज्ञानविषयोऽपौत्यर्थः ।
अन्यो नान्यं बोध्यतौत्यचान्यथायिद्धिमाह । न चेति ।

(१) नाभ्युपगच्छति—पा० ३ शु० ।

(२) रभेदसिद्धिः—पा० ३ शु० ।

यदा प्रयोजकश्चात् प्रयोज्यद्वोऽर्थमधिगच्छतीत्यत
आः । प्रतीयमानतया [८११] विषयतयेत्यर्थः ।
स्यादेतत् उत्कर्षापकर्षाद्यनुविधायित्वं हेतुः कीह-
गित्यत आह । तदनेनेति । [८११४] ,

न तावत्तारतमत्वादेत्कर्षान्मयूरादेरिव गवादेर-
प्युकर्षः प्रतीयते । नहि गोशब्दे कर्णजपिते ऽपश्चष्टे
वाऽण्यान् गैः क्षश उपहताङ्गतिविकृतो वा प्रतीयते,
विपरीते वा विपरीतः, नापि साखुत्वादिभेदवतो गो-
शब्दस्य प्राशस्त्वमप्राशस्त्वं च किञ्चिद्दल्लिति । नन्दाभद्रे-
त्यादिमङ्गलसंज्ञानिवेशस्य त्वर्थमङ्गल्यादिव्यभिचारः
स्फुटतर एव, अभद्रादावपि भद्रादिव्यपदेशात् । तस्मा-
द्यवहारोत्कर्षापकर्षमाचेण नाभेदसिद्धिरतिप्रसङ्गा-
दित्यर्थः ।

अस्यैव— साक्षादव्यपदेश्यपदात्प्रतीयमानस्यैव ।
शब्दानुव्याधरहितता-शब्दार्थानुव्याधरहिततोपपत्ति-

तदनेनेत्यादेः सञ्चिहिते ज्ञानानन्वयात् शङ्कानिराकरण-
परत्वमाह । खादेतदिति । कीदृष्टिः । समीचीनोऽप्यमीचीनो
वेत्यर्थः । अस्योत्कर्षहेतुलाभावसुपपाद्यति । न तावदिति ।
विपरीत इति । गोशब्दस्योचारणादौ न शूष्णादिगैर्ज्ञायत
इत्यर्थः । नापीति । साधोः प्राशस्त्वमन्वासौत्यर्थः । नन्द

रित्यतोऽस्य निराकरणं सूचितमिति पूर्वोक्तेन न
विरोधः ।

ननु वार्तिकतात्पर्यव्याख्यामुपक्रम्य भाष्यव्याख्या-
इकाएडक्साइडपतनव्याय^(१)मनुहरतौत्यत आह । तदे-
तद्वाष्यमिति । [३१:०] तदेतद्वार्तिकं व्याख्यातुमस्माकं
भाष्यव्याख्यापरिश्रम इत्यर्थः ।

शब्दो हि यत्कार्यो यत्कारणं यद्ग्राह्णो यत्प्रमाणं
यद्विरोधो यद्वर्मा यद्वूपो यद्विषयस्तदकार्यस्तदकारणं
तदग्राह्णस्तदप्रमाणं तद्विरोधतद्वर्माजितद्वूपोऽतद्विष-
योऽर्थः प्रत्यक्षत एवावसीयते । तदेतदस्यार्थज्ञानस्य
विषयभेदानुविधायित्वं शब्दाङ्गेद्ग्राहकत्वम् । यदि
मुनरेषा प्रतीतिर्भेदमुल्लिखन्यप्यवधीर्यते ? तदोक्त-
धर्माणामविरोधे धर्मिपरिवर्त्तनाप्युपलम्भाः स्युः ।

निराकरणं सूचितमित्याथनेन शब्दात्मकलनिरासयुक्तिः सूचिते-
त्युक्तमिह तु शब्दार्थव्याधरहिततैव सूचितेत्युच्यत इति विरोध-
विधूननाथाह । उपपत्तिरिति ।

विषयभेदानुविधायित्वं व्याचष्टे । शब्दोहौति । यद्वर्माति
समवाचिधर्मपरं यद्वूप इति तदन्यधर्मपरम् । धर्मिपरिवर्त्त-

(१) एतमदातान्म—पा० १ पु० ।

तचोदाहरणार्थे कांशिदाहि । चाक्षुषं हीति [८।११] ।
चाक्षुषं हि चक्षुषैव जन्यते रूप एव नियतं रूपेणैव
निरूप्यते, न शब्दे प्रवर्तते न शब्देनैव निरूप्यत इत्यर्थः।
एवमुत्तरचापि । विषयिविषयानियमप्रसङ्गमुक्ता कर्म-
करणानियमप्रसङ्गमाह । अपि चेति । [८।१२]

ननु ओचमेवास्य कदाचिन्नास्तीत्यत आह । अस्ति
हीति । [८।१३] किमच प्रमाणमत आह । शब्दज्ञानं
चेति । [८।१४]

ननु लोचनाभावेऽप्यग्रहणमुपपद्यत इत्यत आह ।
अस्ति हीति । किमच प्रमाणमित्यत आह ।
रूपज्ञानं चेति । [८।१५]

नेति । गोरश्वैधर्मस्यानुभूयमानस्यावधारणे गौरश्व एव इत्यन्व-
यमयुपलभाः स्यादित्यर्थः । ओचन्यावर्त्तनायाह । चक्षुषैवेति ।
ननु रूपमाचविषयज्ञानासम्भवाद्बूप एव नियतं ज्ञानमप्रसिद्ध-
मित्यत आह । रूपेणैवेति । चाक्षुषं ज्ञानं रूपाविषयं न
भवतीत्यर्थः । ननु न शब्दे प्रवर्तत इत्युक्तं शब्दविशिष्टज्ञानस्य
शब्दविषयत्वादित्यत आह । न शब्देनैवेति । एवमिति । ओचजं
ओचेणैव जनितं शब्द एव नियतं शब्देनैव निरूप्यत्वात् न रूपादौ
प्रवर्तते, न रूपःदिग्ना निरूप्यत इत्यर्थः । प्रसङ्गयोर्विषय-

उपलक्षणं चैतत् अर्थसामान्यस्य सर्वेन्द्रियग्राह्णत्वात् शब्दसामान्यमपि सर्वेन्द्रियैर्गृह्णेत् । शब्दसामान्यस्य वा ओचेन्द्रियैकवेद्यत्वात् अर्थसामान्यमपि ओचेन्द्रियैकवेद्यं भजेत् । तथा चेन्द्रियान्तराणां वैयर्थ्मित्यपि द्रष्टव्यमिति ।

इतरेतराभाववत्ताव्यवहाराभावप्रसङ्गमाह । अशब्द इति । [८। १५] उपलक्षणं चैतत् । अनुत्पन्नो विनष्टोऽत्यन्तासन्नित्यचायभावचयेऽपि विवक्षितविपरीतमापद्यत-इति मन्तव्यम् ।

इतरेतराभावव्यपदेशे विरोधप्रसङ्गमाह । अभाव इति । [८। १७] अचायनुत्पादो विनाशाऽत्यन्ताभाव इति विरुद्धं स्यादिति मन्तव्यम् ।

इह शब्देनेन्द्रियग्राह्ण एवाभिप्रेतोऽयमाणतयेति व्याख्यानात् । इन्द्रियस्य च ग्राह्णः स एव यस्तज्जन्यज्ञानविषयः । तदमौ चक्षुरादिसन्निकृष्टा अयन्यविषयज्ञानपेक्षया अतदर्था एव । एवं चेन्द्रिय-

भदमाह । विषयोति । न 'च शब्दरूपयोः ओचयाह्नातायामपि रूपलशब्दत्वयोः प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्णतयाऽन्वेष्यवधिरादिनियमः स्यादिति वाच्यम् । व्यक्तियोग्यतयैव जातेर्योग्यते रूपलशब्दत्वयोदीन्द्रियग्राह्णत्वप्रसङ्गादिति भावः । अर्थसामान्यत्वेति । अर्थः-

गतिज्ञाने कः प्रत्यक्षतायाः प्रसङ्गः ? नहि तद-
पेक्षया घटादयस्तदर्थाः । तस्मादप्रसन्नेऽप्यर्थशब्दस्य
पदार्थमाचपरत्वमभ्युपगम्य परिहारे गत्यन्तरं वार्तिक-
हता दर्शितं तच्च दुरवोधमिति व्याचुष्टे । नैतदिति ।
[८११०] नैतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजायते सत्तामाच-
व्यवस्थितात्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षो ह्यज्ञायमान एव
सत्तामाचव्यवस्थितः प्रत्यक्षे विवक्षितः, अनुमाने तु
लिङ्गस्य ज्ञायमानत्वमेव विवक्षितं न तु सत्तेत्यर्थः ।

द्रव्यगुणकर्माणि, तत्त्वामान्यं सत्ता द्रव्यत्वगुणत्वकर्माणि । आगामि-
प्रसङ्गाद्विशेषमाह । इतरेतरेति । एवं चेति ।

नन्वेवं सुखादेरज्ञानरूपतया न (स) तदपेक्षयेन्द्रियसन्निकर्षा
अपि चन्दनादयोऽर्था इति सुखे प्रसङ्ग एव नास्तीति ज्ञानयहएं
किमर्थे, कथं च घटेन्द्रियगतिविषयिकायां समूहास्तमनातुमिता-
वतिप्रसङ्गो वारणौर्थः । मैवम् । अये अर्थपदस्य पदार्थमाचपर-
त्वाभिधानेनापि सुखेऽप्यतिप्रसङ्गात् । समूहास्तमनायां अनुमितौ
घटलस्य विषयलेऽपि तदिन्द्रियसन्निकर्षात्तदनुपत्तेः तस्यार्थलेन
विवक्षितलात् । अत एवाह । इन्द्रियग्राहः स एवेत्याह । दुरवोध-
मिति । परामृश्यमाणस्य लिङ्गस्यैव करणलेनेन्द्रियसन्निकर्षादनुमि-
त्यनुपपत्तेरित्यर्थः । तथापि परामृश्यमाणलिङ्गकरणत्वपञ्चे टौका
दुष्टेवेत्यत आह । सत्तामाचेति । यद्यपि सत्तामाचावस्थितादिति

नन्वनुमाने लिङ्गसत्तैव किं न विवक्षितेव्यत आह ।
अत एवेति । [८।१०]

तत्स्मरणमाचादेवेति । [८।१०] माचग्रहणं सत्ता-
मभिप्रेत्य, न त्वनुमेयज्ञानं प्रति कारणतामभिप्रेत्य,
धूमस्थैव ज्ञायमानस्य तत्कारणत्वात् । अन्यथा तत्का-
लाननुविधानप्रसङ्गात् ।

यत्र हि विषयानपेक्षं ज्ञानमेव कारणं तच न
विषयकालानुविधानम् । यदाऽभावज्ञाने प्रतियोगि-

ओचेण श्रूयते अध्याहारे च मानाभावः, तथापि ज्ञानानपेक्ष-
सन्धिकर्षकारणताथामेव सूचतात्पर्यं, निरपेक्षोपस्थितस्येन्द्रियार्थ-
सन्धिकर्षस्यानुपस्थितज्ञानापेक्षा निरपेक्षे तत्र बाधके सत्येव कल्पयत
इति व्युत्पत्तेः । किन्तु तद्ज्ञानादित्यच टौकायां ज्ञायत इति
ज्ञानं ज्ञायमानमिति यावत् तच्छब्देन लिङ्गपरामर्षं ततः कर्म-
धारयेण ज्ञायमानालिङ्गादित्यर्थः । तत्स्मरणमाचादित्यच माच-
ग्रहणेन लिङ्गज्ञानकारणतामिधानात् परामृष्टमाणं लिङ्गं व्याव-
र्त्तिमिति भ्रमवारणायाह । माचग्रहणमिति । नन्वेवं नाश्टहीत-
विशेषणन्यायालिङ्गज्ञानमेवास्तु करणमित्यत आह । अन्यथेति ।
लिङ्गज्ञानस्य करणत्वे समयविशेषमन्तर्भाव्य व्याप्त्यपेह तत्त्वलिङ्ग-
कालहृत्ति लैङ्गिकानुमानं न स्यात् । ज्ञायमानविशेषणन्य-
विशिष्टवृद्धौ तु विशेषणसमानकालाताविशेषस्य भायात् । अथा

ज्ञानजन्ये प्रतियोगिनः । अथ च लिङ्गानपेक्षस्य लिङ्ग-
ज्ञानस्य^(१) लिङ्गज्ञानजनकत्वे प्रमाणानां गतिद्वय-
वादोऽपि तच तच न स्यात् । तदयमर्थः—

दण्डौ पुरुष इति प्रत्यच्चदण्डजन्यबुद्धौ पुरुषस्य दण्डममानकालता
भासते । एवं च धूमवानयं (वक्त्रिमानयं) वक्त्रिमानिति धूम-
समानकालवक्त्रिविषया धूमविशेषणिकाऽनुभितिज्ञायमानधूमजन्या
विशेषणमानकालविशेषविषयकशब्दज्ञानलाभं दण्डौ पुरुष इति
प्रत्यच्चवदिति नानार्थः । (१)

परामर्गकारणलपचेऽपि न परामर्गमाचं कारणमपि तु लिङ्ग-
परामर्गः तथाच विशिष्टकारणतापाहकमानेन' वाधकं विना
विशेषणस्यापि विषयौकरणालिङ्गमपि करणम्, न च परामर्गपरि-
चायकतया तदन्यसिद्धं संयोगपरिचायकेन्द्रियस्यापि प्रत्यच्चे तथा
लापत्तेः । संयोगादिविशेषकतया तस्य करणले परामर्गविशेषकतया
लिङ्गस्यापि तथालाभं । किञ्च परामर्गस्य प्रमालादनुभितिः प्रमा-
जायते । तच्च विद्यमानलिङ्गविषयलमिति चिद्धं लिङ्गस्यानुभिति-
हेतुलम् । अपि च परामर्गां आपाराभावान्न करणम् न च तस्य
संखारोद्यापारः परामर्गस्यानुभितिचरमकारणतया संखारो-
त्पत्तिकाले अनुभितेरेवोत्पत्तेः लिङ्गकरणलपचे परामर्ग एव
तद्वापार इति ममञ्जसम् । न चैतत् खातन्येणास्माभिहृच्यत इत्यत
आह । अपि चेति । टीकाकृताऽप्यगे 'किञ्चित्पृच्छामाचेण प्रमा-

(१) तज्ज्ञानमाचस्य— पा० ३ पु० ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्सत्तामाच्यवस्थितादुत्पद्यते
ज्ञानं तत्साधकतमं प्रत्यक्षं, लिङ्गात् पञ्चरूपसम्पन्ना-
दपि ज्ञायमानादेवासतोऽपि यदुत्पद्यते ज्ञानं तदनु-
मानमिति ।

नन्विन्द्रियविषयेषित्यथाहारः तर्हि स्त्रे पूर्वेषां
कि - - - - इत्यत आह । इमं चेति । [न६।१]

न ह्यनुभेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादिति वदता ह्येव-
मुक्तं यस्येन्द्रियेण सन्निकर्षात् ज्ञानमुत्पन्नं^(१) नासौ तस्य
विषयः, यत्तु विषयो न तस्येन्द्रियेण - - - - वादिदं
ज्ञायते । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजातं विज्ञानं
यदि तदर्थविषयमेव भवति तदा तत्प्रत्यक्षम् न चैत-
त्सूचास्त्रभ्यते । तस्मादार्त्तिककृतैव कृतोऽयमध्याहार
इति कैश्चिद्दृष्टम् । स चायमसङ्गतो बोधः अथाहार-

साधनं यथा प्रत्यक्षं, अनुमानादौनि तु स्त्रज्ञानेन प्रमाणाधनानौ-
त्यभिधानान्तस्यायेतस्मातं इत्यर्थः । अमतोपौति । अभावादि-
त्यर्थः । असतोऽच कारणलात् । तेन यत्राविद्यमानं लिङ्गं तत्र
तत्प्रागभावधंसयोरेव लिङ्गलादिति भावः । नन्वेतावत्तैवाति-
याप्नेन्निरामात् किमध्याहारकौर्त्तनेनेत्यत आह । नन्विति । तथा-
याध्याहारमूलजिज्ञासा निष्पालेत्यत आह । न हौति । उभयथेत्य

(१) नत्पद्यते— पा० ३ पु० ।

स्याभयथाप्यनुपपत्तः तद्वावच्यंस्यान्यथेव व्याख्यत्वात्
अप्रसक्तेश्चेत्यर्थः ।

(अथपदेष्यपदव्याख्योपपादनम् ।)

इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नस्य हि ज्ञानस्य व्यभिचार-
समवादव्यभिचारीति विशेषणं यद्यपि नानुपपन्नम्
तथा येतद्वावच्यंस्य सामान्यलक्षणेनैव व्याख्यत्वान्नि-
ष्ठयोजनमिदम्, अवश्यं च तदनुवर्त्तनीयम् । नहि
यत इत्यधाहृतपदेन करणमाचं परामृश्यते । तस्या-
प्रकृतत्वात् । किन्तु प्रमाकरणम् । तथा चायमर्थः—
इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्यन्नं ज्ञानं यतः प्रमाणाङ्गवति
तत्प्रत्यक्षम् । एवं च व्यभिचारिणः कः प्रसङ्गः ? इत्यत
आह । यद्यपौति । [८१५]

स्यार्थमाह । तद्वावच्यस्येति । न तत्पत्तामाचस्ति । दिन्द्रियसञ्जि-
कर्षाच्चायते इत्युक्तलादित्यर्थः । अप्रसक्तेति । अर्थशब्देनेन्द्रिय-
गाङ्गाम्याभिधानादित्यर्थः ।

अतिपितृचरणामु परामृश्यमाणं लिङ्गं नानुमितिकारणम् ।
अतौतानागतधूमादिज्ञानेऽयनुमितिदर्शनात् । विश्वमानसिङ्गान्तरं
तच कारणमिति चेत् । न । यच्चैव व्यक्तिरिंगं तच सिङ्गान्तरा-
भावात् । सच्चेऽपरामृष्टस्याकरणलात् । तच प्रागभावप्रबंधसावेव

नन्दव्यभिचारिपदकरणं प्रमाणपदानुवत्तेनं वेति न
कश्चिदिशेष इत्यत आह । अन्यथेति । [८१८]

अव्यभिचारिपदम् [८१९] प्रमाणपदमित्यर्थः । प्रमाण-
स्यैवाव्यभिचारित्वात् । यद्यपि तच तत्पूर्वकमिति

लिङ्गे तयोरथग्निसमानदेशवनियमादिति चेत् । न । यच वर्तमा-
नतया सन्दिग्धो धूमोऽतीतभाविदिनदृत्तितया निश्चितस्तत्त्वावर्त्त-
मानतया धूमस्य तत्यागभावप्रधानस्योः सन्दिग्धलेनालिङ्गलात् यच
पर्वते धूम इति ज्ञानाङ्गतभाविवर्त्तमानत्वाविषयादनुमितिस्तत्त्वोक्त-
रौत्यभावात् । अपि च लिङ्गं विनापि तत्परामर्शादनुमित्युत्पत्तेः
अभिचारालिङ्गं न तद्वेतुः । नच प्रमानुमितौ तद्वेतुः, परामर्श-
मात्रस्यानुमितिसामान्यहेतुतया तदिशेषप्रमालाप्रमालाभासेवानु-
मितेस्तथालापत्तेः । नापि विद्यमानलिङ्गविषयतं तत्प्रमाले तत्त्वम् ।
यदा कदाचिदिद्यमानेन भूतभाविसाधारणेन तत्प्रमालोपपत्तेः ।
समयविशेषान्तर्भावेऽपि व्याप्तिपृष्ठे धूमकालस्य पक्षतावच्छेदकलात् ।
पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरणं च माध्यमानस्यानुमाने सिद्धा-
तीति पक्षधर्मतावक्षादेव धूमसमानकालवक्त्रिषिद्धौ अनुमानस्या-
प्रयोजकलात् । व्याप्तिमृतिः करणम्, द्वौद्यकिङ्गपरामर्शाच्यापार
इति सब्यापारत्वमपि लिङ्गपरामर्शस्येति परामर्शः करणम् । यन्वस्तु
सविशेषणे हीति न्यायेन परामर्शकरणतया नेय इति तत्त्व-
चिन्नामणावाङ्गः ।

(इत्यपवेश्यानुत्तोपपादनम् ।)

लक्षणपदपर्यादेऽचनेनैव व्यभिचारिनिरासः, न ह्युक्त-
रूपे द्वे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्य ज्ञानस्य तद्विभिचारिणीमपि
धियं^(१) जनयेत् । अत एव तदर्थं तच सामान्यल-
क्षणानुवत्तेनमसारमेव । तथा येवम्भूतप्रत्यक्षदद्यजनिते
संस्कारे निर्णये चाऽनुमानत्वप्रसङ्गस्तदवस्थ एव,
तस्मात्तन्निवृत्यर्थं प्रमाणपदं न कृतं चेदवश्यमनु-
वर्त्तनौयमित्यर्थः ॥

तस्याप्रकृतत्वादिति । यद्यपि प्रमाकरणं प्रमाणमिति सामान्य-
लक्षणे करणमपि प्रकृतमेव, विशिष्टोपस्थितौ विशेषोपस्थितेराव-
शक्तत्वात् तस्यैव यतः पदेन परामर्शः सम्भवति,^१ (तथापि) तदा
यद्विशेषणविशिष्टं विशेषं बुद्धिसं, मर्वनात्मापि ताहृशमेव परामृशते ।
यथा दण्डो पुरुषस्त्विष्टति तमानयेत्यत्र व्युत्पत्तिविशिष्टपरामर्श (?)
एवेति भावः । ननु चाव्यभिचारिलं ज्ञानधर्मः तेन कथं करण-
विशेषवाचिनाऽनुमानपदेन सामानाधिकरणमित्यत चाह । प्रमाण-
पदमिति । अव्यभिचारिलादिति । अव्यभिचारिज्ञानजनकत्वा-
दित्यर्थः । तथाच कार्यवाचकं पदं कारणे प्रयुक्तमिति भावः । न
हीति । व्याप्तिविषयकं पञ्चधर्मतानिषयकं च प्रत्यक्षदद्यमित्यर्थः ।
तथापौति । यद्यपि संस्कारो न प्रत्यक्षदद्यजन्य इति तचातिव्याप्ति-
र्जालि, निष्पयस्य प्रमाणपदेनापि अवच्छेत्तुं न शक्यस्त्वानु-
मितिरूपतया क्वचिदपमितिकरणत्वात् । तथापि साक्षात्परम-

(१) प्रमा—पा० १ प० ।

यद्येवं किमव्यभिचारिपदप्रयोजनमित्यत आह ।
तथापौति ॥ [८१०]

नोपयुज्यते । [८११] परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्यपि
द्रष्टव्यम् । तथापि नियमो न स्फुटौकृत^(१) इत्यत
आह । तचेति : [८११]

नन्वतुमानवद्व्यभिचारसिद्धा फलासिद्धिर्न प्रत्यक्षे
यथा, तथा शब्देऽपि, ततस्तदवोधनार्थं तचाप्य-
व्यभिचारिपदावतारप्रसङ्ग इत्यत आह । शब्दादै
त्विति । [८११] प्रत्यक्षे फलाव्यभिचारनिश्चयेनैवा-
व्यभिचारनिश्चय इति नियमो नान्यचेत्यर्थः ॥

रासाधारणं प्रयोजकमाचं विवचितमनुवृत्तप्रमाणपदाच्चानुमिति-
करणविवक्षया न निर्णयेऽतिप्रसङ्ग इति भावः । परस्परेति ।
चाचुषादिप्रमूर्या लिङ्गेन चकुराद्यनुमितिरनुमिताच्च तमाच्चदत्य-
त्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्ष इति । यथा चकुरादैनामतौनिश्चयतया दोषा-
सहकृतमण्डक्यनिश्चयमतक्षणनितज्ञानप्रमाणवनिश्चयादेव प्रामाण्य-
निश्चयो न तथाऽनुमाने तच तदभावेऽयनुभेदव्यभिचारिलिङ्गस-
मुक्त्यतया तनिश्चयात्, एवं शब्देऽपि प्रदत्तिसामर्थ्यवद्धतप्रामाण्य-
दृष्टार्थभेदभागेनैककर्हकतया गूर्वमेव प्रामाण्यनिश्चय इत्यर्थः ।

टौकाथां 'सूष्टेव जर्भरौ तुर्फरौद्र-इत्यस्य जर्भरौ' जृम्भमाणौ
तुर्फरौ-इक्षिनौ । सूष्टेव यथाङ्गेन तुष्टमानावित्यर्थमाङ्गः । नन्तु

(१) स्फुटौभूत— पा० ३ पु० ।

अव्यभिचारिपदोपादानं [न३।१] फलविशेषणतयेति
शेषः । अयं च नियमः स्वरूपतोऽपिफलद्वारैव प्रत्यक्ष-
मुक्तौयते न त्वन्यथा । अनुमानादिकं तु प्रतौतं
सत्फलाय कल्पते न त्वन्यथेति नियमे सति स्यादिति ।
अथमर्थाक्षिप्ततया प्रागेव दर्शितो हयौति ।
अपरमप्युत्पत्तिंज्ञसिभ्यां नियमद्वयं स्तिष्ठमाह । अब-
वेति । [न३।२]

कारणमुत्पादकं प्रत्यायकं च । उभयं साधयति ।
न हौति । [न३।२] उपाधिशङ्कानिवृत्यर्थं तर्कसहाय-
त्वोपवर्णनम् ।

आगमस्यापि च वक्तृओत्पत्त्वेन प्रत्यक्षापेक्षा
उत्पत्तौ ज्ञसौ च यतोऽतः संमुख्यमाह । एवमिति । [न३।१]
तथाऽप्ययमर्थः कथमव्यभिचारिपदोपादानमाचात्
स्तभ्यत इत्यत आह । तद्वयं सद्ग्रहेपः । सोऽयं द्वृचकार-
प्रत्यक्षस्य प्रमाणेतरव्यावृत्तरूपमत्ताभिधेयं तत्त्वाच नोक्तं व्यभिचा-
रित्वस्य ज्ञानधर्मत्वादित्यत आह । फलेति । अयं चेति । अयं
च नियमः पृत्रीकः स्वरूपतोऽपौत्यादिनियमे स्यादित्यर्थः ।

नियमान्वयवशङ्कानिराकरणायाह । अपरमपौति । अन्यादृशं
नियममाहेत्यर्थः । ननु ‘न इति सम्भव’ इत्यादिपूर्वटीकया
‘न इत्यादिमित्यत आह । तथापौति । एतादृश-
नियमनवोधनफलमाह । तद्यमिति । प्रत्ययो यच नियमक्षत्यापि

स्येह विशेषतः प्रयत्नो ज्ञापयति तस्मिन्ब्यभिचार-
ग्रन्थं व्यभिचारशङ्कैव नास्ति अत इहैवं तद्ग्रहाय
विशेषतोयतितव्यमिति ।

यद्यपि ज्ञातिपक्षे लौकिकवचसां प्रवृत्तिसामर्थ्या-
दिना व्यभिचारभावग्रहस्तवापि पारलौकिकागमा-
व्यभिचारनिश्चय आप्नोक्तत्वेनैव । तत्र मूलभूत-
प्रत्यक्षसिद्धेरिति^(१) ॥

ननु भाष्यवार्त्तिकयोः का गतिः? न ह्यमर्थस्ततः
प्रतौयते, किं नाम? व्यभिचारिव्यावृत्तिमाचमित्यत
आह । तस्मात्सुषृक्तमिति । [३०८] स एवार्थः किन्तु
नियम्यतथा न तु विधेयतयेत्याशयः । उच्चावचमुच्चात
इति जलसाद्यमङ्गोर्तनं खान्तिकीजतथा । उपधात-
दोषाक्षयनस्यातपादिना ॥

एतदुक्तं भवति । उपदर्शितार्थप्रापकत्वं व्यभि-
चारः । न चार्थेन कश्चिदर्थं उपदर्शितोयमप्रापयन्वर्षो
व्यभिचरेत् । अन्यथार्थोपदर्शनस्वभावस्य चोत्यन्तिः ।
न चार्थोपदर्शनस्वभावो न चान्यथोत्यन्तः । तस्मादेव-
धर्मिधर्मिणोः सम्बन्धं बोधयदेव वाक्यमन्यव्यावृत्तिं धर्मस्य
बोधयतीत्यर्थः । नचिति । नापूर्वार्थप्रापकतयेत्यर्थः । न चार्थस्य-

(१) प्रलभ्यद्वेषेति— या० ४ ए० ।

भूतो व्यभिचारो ज्ञानस्यैव, न चार्थस्य । तदिदमुक्तम् ।
प्रत्येयो भास्तो जायत इति । [३०। १९]

द्वाद्वासम्मतिमाह । यथा हुरिति । [३०। १०] अन्ध इति
सम्यकृदर्शनोपायरहितत्वमाचपरम् । न पश्यतीति
सम्यकृज्ञानाभावमाचोपलक्षणपरं तेन पुरुषापराधः
स भवतीति । अचादर्शनं विपरीतदर्शनं वेत्यपराध
इत्यर्थः । यथाहि स्थाणुरहश्यमानस्तथैव पुरुषत्वेनापि
हश्यमान इति तात्पर्यम् ।

यद्यपि संशयोऽपि सामान्यस्तक्षणात्मुद्दृच्छ्यैव निरस्त-
स्तस्याऽप्रमाणफलत्वात्तथाय्यव्यभिचारिपदं नियमज्ञा-
पनायावश्यं कर्तव्यं तेन च व्यभिचारिव्युदासमुखेनैव
नियमः प्रदर्शयितव्यः संशयोऽपि व्यभिचारिज्ञातौयो-
ज्ञत्वैनैवास्य व्युदासो युक्त इत्याशयवानाह । अव्यभि-
चारिपदैनैवेति ॥ [३०। १८]

ननु व्यभिचारित्वमेवास्य कथं? विपर्ययज्ञानं हि
निश्चयाकारमयं तु न तथेत्यत आह । नोखल्विति ।

त्वचापि व्यभिचार इत्यनुष्ठनौयम् । तेनैवाऽखेति । प्रकर-
णोपस्थित्यपेच्चोपाच्चपदोपस्थितेरज्ञरक्षतथा तत एव व्यभिचारिणः
संश्वयस्त्वा व्युदासो युक्त इत्यर्थः । अप्रसक्तनिषेधमाग्रज्ञ ग्रहान्तर-
माह । नन्दिति । निश्चयत्वायां विपर्ययलं नानिश्चयात्मकवंश्वे

नहि निश्चयत्वमाचं प्रथोजकम् । किं तर्हि? विसं-
वादः^(१) । स च प्राप्तयोगः । न च प्राप्तियोगो हिर्ण-
पस्य वल्लुनः क्वचित्कदाचित्कोनचिदप्राप्तेरित्यर्थः ।

न च वाचं आन्तेरभान्तिप्रतियोगित्वादनियतस्य
वल्लुनः क्वचिदपि प्रमाणागोचरत्वादसत्यातेष्व ना-
भ्युपगमात् सर्वमिदमसमञ्जसमिति । न खलु दोखाय-
मानः स्थाणुपुरुषव्यतिरिक्तः क्वचिदनियतो नामार्थः
परिस्फुरति यत्ताऽसमञ्जसं स्यात् ॥

ननु स्थाणुपुरुषावुभावेव यदारोपिता तदोभयोप-

सम्भवतौत्यर्थः । दिष्ठपत्तेति । स्थाणुपुरुषात्मकस्येत्यर्थः । न च
वाच्यमिति । अन्यच प्रमितस्थान्यचारोपो भान्तिः न च स्थाणु-
पुरुषात्मकं किञ्चिदल्लिप्रमाणागोचर इति न तदारोप इत्यर्थः ।
नोखल्लिति । स्थाणुपुरुषयोः स्थाणुत्पुरुषले प्रमिते एवैकचारोप्येते ।
न स्थाणुपुरुषात्मकलमनियतलमिति नारोप्याप्रसिद्धिरित्यर्थः ।

यत्र यद्वाधितं तत्त्वैव तदारोपितमिति नियमाद्यादि स्थाणु-
पुरुषोभयात्मकले बाधकं स्थान्तदैव तदुभयविषयस्थारोप्यत्वं स्थान्
न चैवं, क्वचित्पुरोवर्त्तिनः स्थाणुत्पात् पुरुषलाङ्गेत्याह । नन्ति ।
अथ यद्यपि संशयस्थ स्थाणुपुरुषोभयविषयत्वं, तथापि यद्वाधितं
यत्र तत्र तदारोप्यते । एवं यत्र स्थाणौ पुरुषलारोपक्षत्र धर्मिणि

(१) प्रथोजकमय किं तु विसंवादः—गा० १ उ० ।

मर्दात्मना वाधकेन भवितव्यम् । अथान्यतरस्यारोपस्त-
 दाऽपरस्य पांरमार्थिकत्वात्त्रिपत्तेरवाध्यत्वमेव स्यात्
 यथा शुक्लौ रजतांशस्य मिथ्यात्वे शुक्लभास्त्ररत्वादि-
 निश्चयस्य सत्यत्वं, तथा च. स्याखंशे निश्चयः पुरुषांशे
 त्वेककोटिसन्त्रिवेशवानेव विश्वम इति संशयो दत्तजला-
 ज्ञालिः प्रसक्तः^(१) । तस्मादुभयस्मरणमाचात्मकोऽयमिति
 स्यात् । न स्यात्, यच तावदुभयोरनुभयात्मके पाषा-
 णस्तमादौ समारोपस्तत्रोभयोपमर्दक एव वाधक इति
 किमच वक्तव्यम् । यचायेकतरारोपस्तचापि नापरांशे
 निश्चयः । परस्परप्रतिष्ठेपोपस्थितिव्याहत्या निश्चया-
 त्मकस्यैव ज्ञानस्योत्पादात् । यच हि रजतत्वारोपे
 शुक्लत्वादै निश्चयस्तचारोपितानारोपितयोर्मिथो वि-

निश्चयत्वद्वर्मांशेऽपि निश्चयत्वाचानिश्चयात्मकः संशयः स्यादत
 आह । अथेति । तस्मादिति । स्याणुपुरुषले सर्वे ताभ्यां पुरो-
 वर्णिन्यसंसर्गे न गृह्णत इत्येतावतैवाभेदव्यवहार इत्यर्थः ।

यच तावदिति । स्याणुपुरुषानात्मके यच तदुभयारोपस्तत्रो-
 भयच वाधकमस्त्वेवेत्यनुशैवोत्तरमित्यर्थः । यचापौति । एकदा पर-
 स्परविरुद्धस्याणुपुरुषव्यावर्त्तकधर्मप्रशादुभयारोप एक एवोपपष्टते ।
 न शार्थादनिश्चयात्मक एवेत्यर्थः । विपर्यये विशेषमाह । यच हीति ।

(१) आद—पा० १ प० ।

रोधाभावः । तस्मादारोपितानारोपितत्वाविशेषेऽपि
यथारोपितानारोपितौ परस्पराविरुद्धौ संविपर्ययः ।
यथा तु परस्परविरुद्धौ संशय इति सर्वमवदातम् ।
यद्येवं संशयोऽपि विपर्ययान्तर्भूतस्तदपाकरणैवापा-
द्धतश्च किमर्थं तर्हि व्यवसायात्मकपदं चकार हृच-
कारः । स व्यासोऽपरोऽर्थे^(१) व्याख्यातृभिः किमित्युपे-
ष्टिः तथाभूतोऽर्थाचौनैः कथमुक्तौयत इत्यत आह ।
तस्मादिति ॥ [८० । १०]

(इत्यवभिचारिव्यवसायात्मकपदकृत्यवर्णनम्)

स्यादेतदिति । [८० । १] स्यादेतत् तद्वबोधार्थं^(२), यदि
तस्मादिति । न च परस्परविरुद्धोर्थं चारोपक्षद्वयापकत्वं सृतको-
योर्विरोधे भासमाने विशेषादर्शने च विरुद्धानेककोटिकमेव ज्ञानं
जायते, न लेककोटिकमिति विवक्षितलात् । सोऽपर इति ।
व्यवसायात्मकमिति पदस्य संशयव्युदासार्थतायाः सोपरोऽर्थः सवि-
करणकप्रत्यक्षावरोधार्थतेत्यर्थः । व्याख्यातृभिर्भाष्यकारादिभिः ।

(इत्यवभिचारिव्यवसायात्मकपदकृत्यवर्णनम्)

स्यादित्येतस्य तर्कस्य व्याप्त्यापकासङ्गने विवेचयति । स्यादे-
तदिति । एतद्वयस्यायात्मकपदं सविकरणकप्रत्यक्षावरोधार्थं तदा

(१) सन्नाशोऽपरोऽर्थ—पा० ६ उ० ।

(२) स्यात् तद्वरोऽर्थ—पा० ६ उ० ।

तत्त्वत्यक्षं स्यात्, न लेतदस्तौत्यर्थः । हेतुमाह । अभिलापेति । [८८।१] अभिधानाकारसंसर्गयोग्याभिधेयाकारं हि तदित्यर्थः । विपक्षाद्यादृत्ति^(१)माह । न चेति [८८।२] अभिधानाभिधेयसंसर्गे हि लदाकारयोः संसर्गनियमः । स च संयोगसमवायकार्यकारणभावरूपस्तावद्व सम्भवतौत्याह । न ह्यर्थे शब्दाः सन्तौति । [८८।३] संयोगेन खादिति व्यापकामञ्जनमुक्तम् । यदि तत्त्वत्यक्षं खादिति व्याप्त्य-मञ्जनमुक्तम् । न लेतदस्तौत्यनेन न व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षं भवितु-मर्हतौत्यस्थार्थं उक्तं इत्यर्थः । ननु सविकल्पकं ज्ञानं नाभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं ज्ञानाकारपचे ज्ञानाकारस्यैवाभिलाप-संसर्गितया ज्ञाने तदभावात्, निराकारतपचे ज्ञानस्व वाचादभिलापसंसर्गयोग्यलोकेरिति वाकारपचे नोक्तदोष इत्यर्थः । ननु हेतावुक्ते दृष्टान्त आकाङ्क्षितः कुतो नोक्त इत्यत आह । विपक्षादिति । वाचाभावप्रयुक्तः साधनाभावो व्यतिरेकिणि गमक इति प्रत्यक्षात् साधनव्यतिरेकं उक्तं इत्यर्थः । नव्याकारयोः संसर्ग-मुक्ताऽकारिणोऽध्यावाभिधानमयुक्तमित्यत आह । अभिधानेति । आकारिणोः संसर्गनियतलादाकारसंसर्गस्य तदभावे संसर्ग एव न स्थादाकारयोरित्यर्थः । अर्थर्थं ग्रन्थस्य वाच्यवाचकसंसर्गोऽस्येवेत्यत आह । संयोगेनेति ।

(१) विपक्षाद्यादृत्ति—पा० ३ यु० ।

समवायेन कार्यतया वेति शेषः । अर्द्धात्मानो वेति ।
 [८८।१] न हीत्यनुष्ठयते । उपपत्तिमाह । तथा सतीति ।
 [८८।१] न वेति । [८८।४]

स हि संवेदनधर्मो ग्राह्याकाररूपो वा स्यात् ?
 तन्निरपेक्षग्राहकाकाररूपो वा । न तावद्वाच्यः । अर्था-
 संस्पर्शौ यतः । अर्थासंस्पर्शश्चास्यातहप्तित्वात् अत-
 दुत्पत्तेश्चेति पूर्वैव युक्तिरित्याश्रयः । नापि इतीयः ।
 अर्थेषु तन्नियोजनात् । अर्यमाणेषु बाह्येष्वर्थेष्वेव
 तस्याभिलापस्य नियोजनात् । नियमतो^(१) बाह्यसामा-
 नाधिकरणेन प्रतीतेरित्यर्थः ॥

एतदुक्तं भवति । संवेदनाकारो हि ज्ञातत्वादि-
 स्तसामानाधिकरणेन प्रतीयते । अभिलापस्तु बाह्य-

नम्यर्थासंख्यांति यद्यभिलापविशेषणं ? तदार्थेषु तन्नियोजना-
 दिति विरहम्, अथ निषेधार्थस्तदा पुनरहक्षम्, अर्थसंस्पर्शिलनि-
 षेधेनैव तदसंख्यांत्वा दर्शितलादित्यन्यथा विकल्प योजयति ।
 स हीति । सोऽभिलापः संवेदनधर्मभवन् ग्राह्यार्थस्य या ग्रन्था-
 कारता तदनुरोधाकाररूपोऽर्थनिरपेक्षानाकार एवेत्यर्थः ।
 निश्चार्थमाह । नियोगतः । योजनार्थमाह । बाह्येति । न तु
 ज्ञानधर्मोऽपि कश्चिद्वाह्ये प्रतीयत एवेत्यत आह । एतदुक्तमिति ।
 यद्यभिलापो ज्ञातधर्मः स्यादहं घट इति ज्ञानधर्मस्य बाह्यनिष-

(१) नियमतो—पा० १ उ० ।

सन्नियुक्तस्तत्सामानाधिकरणेनेत्यतो न संबेदनधर्मः ।
 तस्माद्विषयतः स्वरूपतत्त्वं यतोऽस्य प्रत्यक्षस्य नाभि-
 लापसंसर्गयोग्यतासम्भवस्तस्मादिद्वयात्सरूपकादुप-
 जायमानं ज्ञानं विकल्परूपमर्थमेवादर्शयेदिति प्रसङ्गः ।
 नाभिलापमर्थसंसर्गितयेति शेषः ॥

स्यादेतत् । स्वकारणादुपजातस्य कारणमकारणं
 वा कश्चिद्वै विषयः । एवं चार्यादुपजातस्यायजनको-
 इयभिलापोऽस्य विषयो यदि स्यात्को दोष इत्यत
 आह । न हीति ॥ [८८]

रूपाच्छ्रूषो विषयादुपजायमानं चाक्षुषं विज्ञानं
 नयनाविषयरससहितमेतद्वूपमिति ।

तेनाप्रतीतेरित्यर्थः । विषयतो बाह्यतः स्वरूपतो बाह्यानपेचतो-
 यतः । ननु ज्ञानं यदा निर्विकल्पकं ? तदा तदर्थमादर्शयेवेतो-
 ष्टापन्त्तिः । अथ सविकल्पकं ? तदर्थायमानमेव नेत्यत आह ।
 तस्मादिति । स्वरूपकात् समानाकारात् यदि सविकल्पकमर्था-
 ज्ञायमानं स्वादर्थमेव दर्शयेत् न चार्यमुपर्दर्शयति, अभिलाप-
 संसर्गिलादर्थस्य च तदभावादित्यर्थः । ननु यत्राभिलाप एवार्थ-
 तत्त्वं तस्मादुत्पत्तं ज्ञानं तमादर्शयेवेत्यत आह । अर्थसंसर्गित-
 येति । एतावतैव सिद्धेऽप्यिमोपयोगार्थमाह । स्वादेतदिति ।

ननु रूपज्ञानस्य रसाविषयकलं कुत इत्यत उक्तम् । चक्रष

एतदुक्तं भवति । साकारवादसिङ्गौ तावदनुपशुत-
माकारमादधेवार्थो विषयः ! न च शब्दसंसर्गयोग्य-
ताऽर्थस्यात्ति येन तदाकारं ज्ञानं भवेत् । न चेन्द्रिय-
विज्ञाने शब्दः स्वतन्त्र एवाकाराधायको विकल्पकाले
तदभावात् । भावे वा स्वतन्त्रः प्रतिभासेत् नार्थ-
संसर्गितयेत्युक्तम् । निराकारतापश्चात्यात्मानात्मप्रका-
शनशक्तेविज्ञानस्य स एव विषयो यचेन्द्रियं नियत-
सामर्थ्यम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न चष्टुरिन्द्रियात्मर-
विषये समर्थम्, न च चक्षुर्विषयस्यैव शब्दसंसर्गोऽस्तौति
चिन्तितमिति ॥

प्रसङ्गमुक्ता विपर्ययमाह । तस्मादिति । [८।१]
अभिलापसंसर्गानपेक्षमर्थं तत्संसर्गणमादर्शयद्ध्यवस्थ-
द्विकल्पवासनोत्थापितं नार्थसामर्थ्यसमुत्थमिति भावः ।

इति । दोषं निरस्ति । एतदुक्तमिति । अनुपशुतमवाधितम् ।
तदाकारं शब्दाकारम् । तदभावादिति । तत्काल इन्द्रियसञ्चिकष्ट-
शब्दाभावादित्यर्थः । न(र्थ)(नु)मंसर्गितयेति । शब्दविशिष्टार्थ-
ज्ञाने ओचचक्षुषोः प्रत्येकविषयोच्चेकस्यापि सामर्थ्यमत्तोत्थर्थः ।
उपमंहारभ्रमनिरामायाह । प्रसङ्गमिति । नन्दभिलापसंसर्गानपेक्षो
न सर्वस्तुतमर्गितया व्यवसौयते, अपि तच्छब्दार्थं इत्यतः पूरयति ।
ननु दशमं बौद्धमते निर्विकल्पकं, न च तदभिलापसंसृष्टार्थविषय-
कमित्यत आह । अध्यवस्थादिति । विषयोकरणमध्यवसायः ।

Rajasthani Series.

A Descriptive Catalogue of Bardic and Historical Manuscripts

A Descriptive Catalogue of Bardic and Historical Manuscripts.		
Sect. i: Prose Chroicles. Part i: Jodhpur State. Fasc. 1 ..	1	0
Sect. i: Prose Chroicles. Part ii: Bikaner State. Fasc. 1 ..	1	0
Sect. ii: Bardic Poetry. Part i: Bikaner State. Fasc. 1 ..	1	0
Vacanikā Rādhā Ratana Singhaji rī Mahesadāsōta rī Khririyā Jagā rī kahi. Part i: Dingala Text with Notes and Glossary	1	8
Veli Kṛisana Rukamani rī Rādhā rāja Prithi Rāja rī kahi. Part i: Dingala Text with Notes and Glossary ..	1	8

Tibetan Series.

Amarakosha, Fasc. 1-2	4	0
Agnartika Kamdhenuh	1	0
Baudhastotrasangraha, Vol. I	2	0
A Lower Ladakhi version of Kessarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu (A Bilingual Index)	1	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1-2	2	0
Pag-Sem Shi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Prajna Pradipah	1	0
Rigpa brjod dpag lkhri Sia (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-13; Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each	24	0
Sher-Phyn, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/- each	14	0
Timed-Kuh-Den	1	0
Minor Tibetan Texts. The Song of the Eastern Snow Mountain	1	0

Notice of Sanskrit Manuscripts. Fasc. 1-34 @ 1/- each

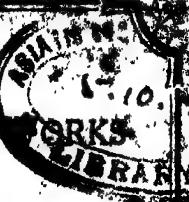
Report on the Search of Sanskrit MSS., 1895-1900, 1901-1905, and 1906-1911 @ 1/- each	1	8
Ditto ditto (Palm-leaf and selected paper MSS.) @ 3/- each	6	6
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	5	0
Source of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I-34 @ 1/- each ..	34	0

Catalogue of the Scientific Periodicals in Calcutta Library

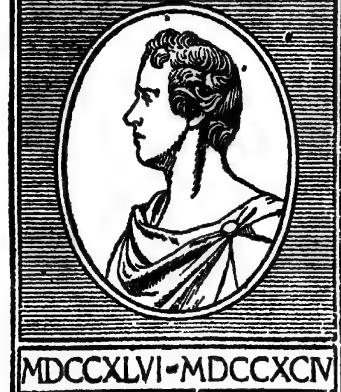
N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the Treasurer, "Asian Society," Calcutta.

BIBLIOGRAPHICAL INDICES
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
NEW SERIES, No. 1487.

SIR WILLIAM JONES

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिः

श्रीमदुदयनाचार्यविरचिता

श्रीवर्धमानोपाधायविरचित-न्यायनिबन्धप्रकाशाभिध-
व्याख्यासहिता ।

NYĀYA-VĀRTTIKA-TĀTPARYA-PARIŚUDDHI

BY
UDAYANĀCHĀRYA

With a gloss called Nyāya-nibandha-Prakāśa by Vardhamānopādhyaya.

EDITED BY

MĀHĀMAHOPĀDHYĀYA PĀṇĀPIT VINDHYEŚVARĪ PRASĀD
DVIVIDEN,

Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.

MĀHĀMAHOPĀDHYĀYA PĀṇĀPIT LAKSHMANĀ SĀSTRI DRAVIDĀ,
Professor, Govt. Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS VII.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,
1921.

ASIAN SOCIETY OF BENGAL,

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.
M. PAUL GEUTHNER, 13, Rue Jacob, Paris, VIe.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied as some
of the Fasciculi are out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs. As.
Aqvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ -/10/- each	..	3 2
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	..	1 14
*Agni Purana (Text), Fasc. 4-14 @ -/10/- each	..	6 14
*Aitareya Aranyaka of Rig-Veda (Text), 2-4 @ -/10/- each..	..	1 14
Aitareya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ -/10/- each	..	14 6
Ajtarayalocana	2 0
Amarakosha, Fasc. 1-2	4 0
*Anu Bhasyam (Text), Fasc. 2-5 @ -/10/- each	2 8
Anumana Didhiti Prasarinī, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	..	1 14
*Aphorisms of Sandilya (English), Fasc. 1 @ 1/-	..	1 0
*Aptasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	3 12
*Atharvana Upanishads (Text), Fasc. 2-5 @ -/10/- each	2 8
Ātmatattvaviveka, Fasc. 1-3	1 14
Avadāna Kalpalatā (Sansk. and Tibetan), Vol. I, Fasc. 1-13; Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each	..	24 0
Bālam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2; Vol. II, Fasc. 1 @ -/10/- each	..	1 14
Beuddhastotrāsangraha	2 0
Baudhāyana Śrūta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	..	6 14
*Bhamati (Text); Fasc. 5-8 @ -/10/- each	2 8
Bhasavṛity	0 10
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	5 0
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4 8
Brahma Sūtras (English), Fasc. 1 @ 1/-	..	1 0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	1 8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-8 @ -/10/- each	3 12
Catadīṣaṇī, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	1 4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	8 0
*Vatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	14 0
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3 12
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ -/10/-	3 12
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	1 4
*Catasahasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1 @ -/10/- each	11 14
*Caturvarga Chintāmani, Vol. II, Fasc. 4-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	35 0
Ditto Vol. IV, Fasc. 7 @ 1/4/- each	1 8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-10 @ -/10/-	1 8
Clokkavartika (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/- each	1 8
Vātsa Sūtra of Apastamba (Text), Fasc. 6-17 @ -/10/- each	7 8
Vātsa Sūtra of Āṅgikavyā, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. IV, Fasc. 1 @ -/10/- each	11 14
Rāshṭrākuta Śāstra, Vol. 1-3 @ -/10/- each	11 14

विषये किं बाधकमित्वत आह । अनियतार्थ-
ग्राहि [८८।८] यतः । विकल्पगतमर्थाकारं प्रत्यनियाम-
कत्वात्तस्येत्यर्थः ॥

एतदुक्तं भवति—शदि प्रतिभाग्मानोऽर्थोऽपि विक-
ल्पस्य जनकोऽभवेत्तदा तदाकारं नियमयेत् । न तु
नियमयति, तदसन्निधावपि विकल्पवासनावशात्तस्य
तथाविधाकारोपस्थितेः ॥

नन्विन्द्रियमस्य जनकमस्तु, नहि तस्याकारनिया-
मकतया जनकत्वमित्यत आह । मानसमिति ।
[८८।९] मनोमाचप्रभवमित्यर्थः ॥

विषय इति । अर्थमामर्थमस्यमित्यर्थः । ननु चानियतार्थल-
गाहिलममिद्दूँ घटोऽयमिति ज्ञानस्य नियतार्थग्राहिलादित्यत
आह । विकल्पगतेति ।

नन्वेतदमिद्दूँमित्यत आह । एतदुक्तमिति । तदाकारम-ज्ञाना-
कारम, यादृशोऽर्थः सविकल्पकेन विषयौक्रियते तादृशस्याभावा-
दनादिविकल्पग्राहितसंस्कारादेव तादृशं ज्ञानमित्यर्थः । मनो-
माचेति । बाह्येन्द्रियजन्मेऽपि ज्ञाने मनसःकारणत्वात्तद्वच्छेदार्थ

(१) कारकल—पा० ३ पु० ।

इन्द्रियमपि हि ज्ञानजजकं भवदाकारनियामकार्थ-
सन्निकर्षेणैव, न तु तन्निरपेक्षम् । न चास्य तथा-
विधार्थसन्निकर्षोस्तौत्युक्तमिति भावः ।

ननु विवादाध्यासिते विकल्पे दृश्यतयैवार्थाकारं
परिस्फुरति । न चैवमुभयवादिसिद्धार्थसन्निधिनिर-
पेक्षविकल्पेष्टपरोक्षतयाऽर्थः प्रकाशते । तद्विशेषो विक-
ल्पोऽर्थसन्निधिसापेक्षः । तथा चार्थस्य तदाकारनिया-
मकतया^(१) तज्जनकत्वमनिच्छताऽप्यभ्युपेद्यम् । अन्यथो-
त्वेक्षाव्यापारत्वाद्विकल्पस्य प्रवर्तकत्वमपि न निर्वहेते-
त्यत आह । आत्मौथमिति । [८८।८]

उत्प्रेक्षा- असदारोपणं यतोभवत्यवश्यमतोऽप्येव^(२)-
मुत्प्रेक्षामह इति व्याहारः । तिरस्कारोऽनुव्यव-

मात्रग्रहणम् । एतत्साधयति । इन्द्रियमपौति । दृश्यतया-प्रत्यक्ष-
विषयतयेत्यर्थः । न चैवमिति । अर्थनिरपेक्षाः ग्राब्दलैङ्गिकविक-
ल्पास्तद्विषयो दृश्यतया न भासते, अतः सविकल्पकमर्थविषय
इति सच्चेवार्थानिर्विकल्पकस्येवाचापि जनकः अन्यथाऽर्थविषय-
कादस्याऽप्यवृत्तिप्रसङ्गदत्यर्थः । तिरस्कार इति । तस्यार्थनिर-
पेक्षेनासाक्षात्कारित्वं दोषान्न ज्ञायत इति प्रवर्तकमपि तस्य

(१) नियामकबात्—पा० ३ पु० ।

(२) अपम्यतोऽप्येव—पा० ३ पु० ।

सायः । दर्शनं साक्षात्करणम् । पुरस्तारो भेदाग्रहो वा
तद्वेतुक आंरोपो वा । तत्सिद्धमिति । [८८।११] प्रसङ्गाद्युप-
निबन्धेन । यदि विवादाध्यासिता विकल्पा अर्थसाम-
र्थ्यलब्धजन्मानस्तदा न शब्दकल्पनानुगता इत्यर्थः ॥

तदनुगतत्वमिति । [८८।१२] शब्दकल्पनानुगतत्वम्,
तस्योपलब्धिरभिलापाननुगतत्वं निराकुर्व - - - साम
र्थ्यजत्वं विरुणद्वौति शेषः ॥

निर्वूढमिति भावः । माचात्करणमिति । अर्थसापेक्षत्वं साक्षा-
त्कारित्वमित्यर्थः । नचनुभवव्यापारं पुरस्त्वयेत्यस्य यदि माचात्त-
मारोप्येत्यर्थः तदाऽनुभवतया मन्यन्ते इति पुनरुक्तमभिमानस्या-
रोपरूपत्वादित्यत आह । भेदाग्रह इति । अनेनारोपहेतुरुक्ते
यहे वाऽरोप इति नोक्तदोषः इत्यर्थः । यदा-अनुभवत्वं माचा-
त्कारित्वव्याप्तं निर्विकल्पकत्वं यदि, तर्हि, माचात्कारलारोपस्त-
द्वाराथजात्यारोपे हेतुरुक्त इति न पौनरुक्तमित्याह । तद्वेतुक
इति । परत्वेनेति । ननु प्रसङ्गसाधनमित्ययुक्तम्, व्याप्तारोपेण
व्यापकारोपरूपत्वस्याप्रदर्शनादित्यत आह । वायुपरत्वेनेति । तसे-
वाह । यदौति । नचर्थसामर्थ्यजन्मते निषेधे तदनुगतत्वमुप-
स्थापयतौत्यनेन(न) किञ्चिद्दुक्तम् । न च करणादेव तदवगतिः,
पूर्वमपि तस्योपलब्धस्तदनुगतत्वमुपस्थापयतौत्यस्य वैयर्थ्यपातात्
तत एव तस्याथवगतेरित्यत आह । तस्योपलब्धिरिति । ननु

असिद्धत्वविहृत्वयोरसमावितत्वादिह^(१) समाविततया पूर्वोक्तस्मारणपुरःसरं सन्दिग्धनैकान्तिकत्वाशङ्कामेवापनयति । न चेति । [८८ १८] अर्थरूपसनुकृथादर्थरूपसद्वशकारं भवेदित्यर्थः । तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामसम्बद्धरूपानुकारे नियामकाभावात् सर्वरूपानुकारेण सर्वसर्वज्ञतापत्तिः सद्गृपानुकारमात्रत्वात् तद्विषयताया इति भावः । नहि तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणः सम्बन्धः स्वरूपेणोपयुक्त्यते, किंनाम ! नियामकतया, तदत्र सङ्केत एव नियामको यदि स्यात् कोदोष इत्याशयवानाशङ्कते । सङ्केतेति । [८८ २१]

ज्ञानमर्थमदृशमुत्पद्यते नलर्थं मदृशीकरोति, तथालेऽपि तद्विषयत्वलाभात्, अर्थात्विषयकस्यापि तस्मदृशत्वसम्भवादित्यत आह । अर्थरूपेति । ननु वा रूपसम्बन्ध रूपानुकार इत्युक्तम् शब्दार्थयोर्वाच्चवाचकसम्बन्धसत्त्वादित्यतः पूरयति । तादात्म्येति । ननु तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामिति वदता सम्बन्धान्तरस्य सङ्केतस्याप्रयोजकत्वमुक्तमेवेति तस्मङ्केतवलादिति शङ्कैव नोदंतौत्यत आह । न हीति । नियामकलेनैव सम्बन्धस्य तत्रोपयोगादिति भावः ।

(१) असम्भवादिह—पा. ३ यु. ।

तदेव हृष्टं सत्सारयेत् लक्ष्मियमेनेति शेषः । किमेतावतापौत्यंत आह । तचैवेति । [८८।११]

अनुगतं अनुगतिं^(१) गोचरः । अत एव सामान्यं देशकालानुगतम् । तचैव सङ्केतस्य सुकरत्वादिति भावः ॥

किमेतावताऽपौत्यत आह । न च तत्तद्हृष्टं साक्षात्कृतं, किन्तु स्वलक्षणं दर्शनगोचरः । [८८।१२] सरूप-

सरूपतोऽसारकलादाह । दृष्टिमिति । ननु सामयौतः कायोत्यन्तेः तदेवेत्ययुक्तमित्यत आह । नियमेनेति । मङ्गतविषयेणाभाधा रणविषयस्वरूपेणेत्यर्थः । किमेतावतापौति । व्यक्तिरेव कृतमङ्गतान् शब्दान् सारयतौत्यर्थः । अनुगतं सामान्यमित्यत्र पौनरुत्त्वनिरासायाह । अनुगतमिति । अनुगतधौतिषय इत्यर्थः । तचैवेति । आनन्दव्यभिचाराभ्यां व्यक्तौ मङ्गेतग्नहादित्यर्थः ।

किमेतावतापौति । निर्विकल्पकविषयः सामान्यमेव तदद्वोधितसंस्कारापादिततादृशमविकल्पविषयोस्तित्यर्थः । दृशेज्ञनपरब्लेडपि निरासायाह । मात्रादिति । ननु साक्षात्कारादेन स्वलक्षणं दर्शनगोचरः । आकारकादाचिक्लज्ञानुमेयत्वात्त्वेत्यत आह । सरूपकलादिति । तेन समदृशाकाराधायकलात्तदपि तदिषय

(१) अनुगम— पा० ३ यु० ।

कत्वादिति शेषः । सरूपकत्वसेवास्य कुत इत्यत आह ।
तदेव हौति । [६६।२३]

परमार्थोऽल्लचिममनारोपितं रूपं, तेनास्तौति पर-
मार्थसत् । तदेव कुत इत्यत आह । विज्ञानस्य
कारणम् । [६६।२४] विज्ञानस्येति प्रकृतोपयोगात्,
कारणमर्थक्रिधासमर्थ यत इत्यर्थः ॥

ननु सामान्यमपि किं न दर्शनगोचर इत्यत आह ।
न तु सामान्यमिति । [६६।२५] कुतः ! सर्वसामर्थ्यरहितं
हि तत् । सर्वः-पुरुषार्थी हेषोपादेयरूपस्तस्य सामर्थ्यं
शक्तिः तद्रहितं यस्मात्तत्, नहि किञ्चित्पुरुषप्रयोजनं
सामान्यसाध्यमस्ति अतोऽर्थक्रिधायामशक्तत्वात्तत्र पर-

इत्यर्थः । नृन्वाकाराधायकलवंवार्थस्य निर्विकल्पकविषयतं मिद्धु-
भिति तदेव होत्ययुक्तमित्यत आह । मरुपकलवंवेति । आका-
राधायकलवंवेत्यर्थः । परमार्थसच्छब्दयोः पौनरुत्तनिरामायाचष्टे ।
अल्लचिमं इति । तेनेति लक्षणे हतोया । ननु कारणलवमात्रा-
देव मत्त्वमिद्धौ विज्ञानस्येति व्यर्थमित्यत आह । विज्ञानस्येति ।
ननु मन्त्रिहितत्वात्सामान्यस्य, कारणलवनिषेधे माध्ये मर्वसामर्थ्य-
रहिततं हेतुः माध्याविशिष्टः बौद्धमतेर्थक्रिधायामान्यस्यैव
कारणात्मकलादिति माध्यान्तरमाह । नन्ति । हि शब्दस्य
हेत्वर्थतां इर्गयितुं हेत्वाकाङ्गमाह । कुत इति । तत्रेति ।

मार्थसत् । असत्त्वान्न तदिज्ञानजकम् । अजनकत्वान्न
सरूपकम् । असरूपकत्वान्न दर्शनगोचरं इत्यर्थः ॥

ननु सामान्यस्य तावदर्थक्रियाशून्यत्वा^(१) दर्शनगोच-
रत्वं माभूत्, दर्शनगोचरस्यैव तु वाच्यताऽत्तु, सङ्के-
तोऽपि तत्र केनाषुपायेन भविष्यति, तन्निर्विचिकित्स-
मेव तर्ह्यर्थक्रियासमर्थवत्तु प्रतिपादनाभिप्रायवन्तः प्रयो-
जकट्टाः प्रयोज्यट्टाश्च तथाविधार्थप्रतिपत्तिमन्तः
शब्दे व्यवहारे उपलभ्यन्त इत्यत आह । अपि
चेति । [८८।१६]

न ह्यौष्ठ्यादतिरिक्तो वह्निर्मास्ति वौड्हराड्हान्ते,
न चोभयवादिसम्प्रतिपत्तिविषयः प्रतीतमौष्ठ्यं शौता-
पनोदनं करोत्यपि कदाचित् । अकुर्वद्धि सर्वथाऽप-

स्त्रलक्षणे । केनाषुपायेन—अतद्वावृत्येत्यर्थः । तथाविधेति । अर्थ-
क्रियासमर्थार्थज्ञानं विना तथाभिप्राय एव न निर्वेदिति
भावः । ननु वक्तिग्रन्थोऽग्निस्त्रलक्षणे क्वतमङ्गेतः कथमौष्ठ्यं
स्मारयत्वं मङ्गेताभावादित्यत आह । न हौति । अत्र शब्द-
ज्ञानस्य स्त्रलक्षणविषयते मात्रात्कारित्वप्रमङ्गं इत्यापादनार्थः ।
चक्रुषा दूराहृष्टेऽपि वक्तौ शौतानपनोदनाद्यथाश्रुतस्त्रानुपपत्तेः ।

(१) क्रियाविरहात्— पा० ३ ३० ।

तौतं न कुर्यादगोपितं वा । न च वह्निशब्दात्सर्वथा
वह्ने^(१) प्रतीतिः । तस्माच्छब्दकल्पनो स्थिखिंतमवस्थेव
वस्त्वाभासमित्यभिप्रायः ॥

जात्यादौन् पारमार्थिकानभ्युपेत्याह । तच्चेति ।
[८९।८] विवेकेन—देशभेदेनेत्यर्थः । अवच्छेद्यावच्छेदक-
भावेन हि मिथोयोजना विशेषणविशेषभावः । स च
विविक्तदेशताप्रतीत्या व्याप्तः । सा चातो निवर्त्तमाना
स्वव्याप्तं विशेषणविशेषभावमादायैव निवर्त्तते ।
ततश्च जात्यादौनां परस्परमसम्बन्धान्न स्वतन्त्रेषु
शब्दोऽपि सुकरसङ्केत - - - संस्थष्टवेदनमित्यर्थः ॥

एतेन शब्दस्य विवेकग्रहसम्भवेऽपि तद्योजना

न च वक्तौति । स्वलच्छालवाच्यले शब्दान्तरप्रतीतेरित्यर्थः । तस्मा-
दिति । तथा च वस्तुमाध्यार्थकिया कथमवस्तुतः स्यादिति भावः ।
ननु मामान्यस्यावस्तुतात्तेन स्वलच्छालस्यामम्बन्धान्न मिथो वैशिष्ठा-
मित्येव परः किञ्च परिहृतवानित्यत आह ।

जात्यादौति । ननु विशिष्ठज्ञाने विशेषणविशेषयोर्विवेकेन
भानमस्येवेयत आह । देशभेदेनेति । म चेति । कुण्डबद्रादौ
तथा दर्शनादित्यर्थः । एतेनेति । शब्दस्य मङ्गेताभावेनेत्यर्थः ।

निरस्ता बोड्व्या । एकमसमुदितम् । अविभागमनं-
श्म् । स्वलक्षणं चैलोक्यविलक्षणम् । तथातयेति ।
गुणकर्मादिगतत्वेन^(१) साधारणत्वेन विकल्प्यते, न तु
दृश्यत इत्यर्थः ॥

अपि च परमार्थसद्गुद्यवेदनेऽपीति^(२) [८१।११]
विवेकेनेति शेषः ॥

ननु न ह्येकज्ञानविषयौ समानकाले अङ्गुल्यौ न
कार्यकारणभूते इति । तं पूर्वापरत्वेऽपि ते सर्वज्ञैक-
विज्ञानगोचरौ न तयेति वक्तुमुचितम्^(३) यद्युच्येत को
दोषः । न च्युपलब्धे भेदाभेदप्रयोजके^(४) कारणत्वा-
कारणत्वे । किं तर्हि ? यदनपेक्षं^(५) तत्कारणं सापेक्षं

असमुदितं—जात्यादिभिरविशिष्टम् । अनंशं—स्वभिन्नधर्मरहितम् ।
चैलोक्यविलक्षणम्—अनुगतम् । विकल्प्यते—व्यावृत्या भासते । न
दृश्यते मात्राक्लियत इत्यर्थः । स्वलक्षणमिति शेषः । ननु पूर्व-
मपि परमार्थसद्गुद्यमेवाधिक्योक्तमित्यत आह । विवेकेनेति ।
नन्वित्यादि युक्त वक्तुमित्यानं मिद्वान्तिनोनन्मनम् । यद्युच्येतेत्यादि-

(१) गुणकर्मादितत्त्वेन—पा० ३ पु० ।

(२) वेदनेति—पा० ३ पु० ।

(३) युक्तं वक्तुम्—पा० ३ पु० ।

(४) प्रयुक्ते—पा० ३ पु० ।

(५) यदपंक्तयोर्य—पा० १ पु० ।

च कार्यमिति । तद्वापि समानम् । एकज्ञानगोचरं त्वेऽपि यद्वच्छेदंकं तदिशेषणम् । अवच्छेदं च विशेषांश्च मिति । यत्तु नैवं न तत्त्वेति अत आह । विशेषणं खल्विति । [८१।१५] नान्यथेति । [८१।१५] अतिप्रसङ्गादिति शेषः । तर्हि उपकारोऽपि कश्चिदस्त्वत्यत आह । न चैकेति । [८१।१६] किमिति न स्यादित्यत आह । तयोरिति । [८१।१७] प्रसङ्गादिति शेषः । स्वरूपतः पौर्वापर्यानियमः कार्यकारणभावः । ज्ञानितन्तु ज्ञाय-ज्ञापकभावः । स चायमेकज्ञानगोचरयोरेककालयोश्च द्विरूपोऽपि भियमो नास्ति यस्मादित्यर्थः ॥

स्यादेतत् । यद्यप्युक्तस्वरूपमुपकारद्वयं न सम्भवति तथाप्याधाराधेयभावो भवेत्, स हि समानकालयोरेव कुण्डबद्रयोर्दृष्टः, क्षणभङ्गस्तु त्वयाऽप्युपपादनौयो मयापि भज्जनौय इत्यत आह । अपि चेति । [८१।१८]

यद्यपि न तौर्थिकैः कुण्डाधारतया^(१) बद्रस्यैवाय-तनधर्मकस्योत्पादः स्वौक्रियते स्येमप्रज्ञाजडत्वात् ।

कार्यमित्यनं पूर्वपञ्चेवचनंम् । तद्वापौत्रादिपुनः सिद्धान्तिवचनम् । चण्णभङ्गपञ्चे जातितदतोराधाराधेयलं न वस्त्रस्तौत्याह ।

(१) कुण्डाधारवशाङ्ग— पा० ३ यु० ।

तथा पि गतिनिवृत्तिलक्षणां गुहत्वप्रतिबन्धलक्षणां^(१)
वां स्थितिं तद्दर्मभूतां विदधेव बंदरस्य कुण्ड-
माधारतयाऽभ्युपेतं तैः, किं चातोऽत आह । तद्द-
दिहापौति ॥

एतावतापि किमित्यत आह । नच शक्त्यन्तरै-
रिति । [८८। १३]

यद्यपि बद्रवज्ञात्यादौनां धर्मस्य कस्यचिदुपजना-
पाथरूपमुपकारं नाभ्युपगच्छत्वेव परस्तयाऽप्यभ्युपगम-
वादोऽयं सैगतस्येति मन्तव्यम् ॥

तथा चेति । [८८। १४] सन्नित्यनेन 'हि विकल्पेन
सत्त्वोपकारसमर्थो विषयौकृतः । न च ततोऽन्यः
कश्चिद्द्रव्यत्वाद्युपकारसमर्थोऽसत्त्वोपकारसमर्थोऽस्ति, यच्च
द्रव्यादिविकल्पाः सार्थकाः स्युः । तस्मादेते द्रव्यत्वा-
द्युपकारसमर्थोऽस्यै सत्त्वोपकारसमर्थाभेदिनि प्रवर्त्त-
मानास्तदधिकरणसमर्थमसृशन्तोऽनर्थकाः प्रसक्ता इति
समुदायार्थः ॥

बौद्धस्यातिपरामर्शं कुशलतां देश्यातितुच्छतामाल-
क्षणभङ्गल्लिति । यद्यपि बद्रवदिति । जात्यादौनामवस्तुतया
विनाशोत्पाद्यधर्मानाधारत्वादित्यर्थः इत्यर्थष्टौकाच्याः । परवार्त्तिक-

(१) प्रतिबन्धकसंयोगलक्षणां— पा० ३ यु० ।

म्बास्माक^(१)मेव साधवं सम्भावयिष्यतीत्याशङ्गा तद्-
ग्रन्थं लिखति । यदाहेति ॥ [८१ ८८]

अयं वार्त्तिकार्थः । यस्य दर्शने, नानोपाधेरप्यर्थस्य
धौः—विकल्पधौर्याहिका, भेदिनो-विशिष्टस्य । नानो-
पाध्युपकाराङ्गं या शक्तिस्तदेकात्मनस्तस्य । सर्वात्मना
सर्वेहुपाधिभिरेकस्वभावस्यैवोपकार्यस्य विशेष्यस्य ग्रहे
सति, को भेदो-भिद्यत इति भेदो विशिष्यत इति यावत् ।
अनिश्चितः स्यात् । अपि तु सर्वोपाधिभिर्विशिष्टो
निश्चित एव स्यादित्यर्थः । एकस्योपाधेः । उपकार-
स्वभावेग्राह्ये—गृह्णमाणे सति, नोपकारा—उपकारकाः
स्वभावा उपाध्यन्तराणां ततोऽपरे भिन्ना विद्यते ये
तस्मिन्नेवोपकारकस्वभावे हृष्टेषि न हृष्टाः स्युः । किं
नाम ? स एव एकस्वभावः सर्वेषामुपकारकः ततस्तद्-
ग्रहे-तदेकोपाधिविशिष्टग्रहे । सकलग्रहः-सकलोपाधि-
विशिष्टग्रहः प्रसक्त इत्यर्थः । ननु वरं वक्तुस्वभावमा-
स्यायानुपकार्यानुपकारकयोरपि विशेषणविशेषभावं

खायं वार्त्तिकार्थ इत्यनेनैव दर्शितलात् । नैयायिकमते
दूषितेऽपि खमतोपदर्शनोपयोगेन्यमाह । ननु वरमिति ।

(१) चोद्यस्य चालक्ष्य अस्माक— पा० ६ उ० ।

स्यष्टदृष्टमुपपादयितुं शक्ताः यरे उपाध्युपाधिमङ्गेदाच्चा-
पौनश्चत्यम् न पुनः सैगताः सत्त्वादैनांमुपाधीनां वस्तु-
त्वानभ्युपगमात्, एवं च त्वच्छरास्त्वय्येव निपतिता इति
अत आह । अस्माकं त्विति । [६०।३] यच्च गृह्णन्ति-
सामान्यमाचम् । यच्चाध्यवस्यन्ति-सन्तानम् । न मना-
गपि-सामान्येन रूपेण । गाहन्ते गोचरयन्ति, तस्या-
लौकत्वादस्तुधर्मत्वाभावादित्यर्थः । तर्हि कथमविसंवा-
दकाः प्रवर्तका वेत्यत आह । पारम्यर्येणेति । [६०।५]

ततः किमित्यत आह । अत इति । [६०।६] यच्च
विषयाधीना धौस्तत्र तदापत्तौ विशेषाविशेषौ, अच्च तु
विपर्ययो विषयस्यैव प्रतिभाससत्तथा बुद्धधीनत्वात् ।
तदिह विकल्पस्य विषयो विशेष्यः, तत्तदिशेषण-
विशिष्टतया तु किं भिन्नोऽभिन्नो वेति विकल्प एव
साक्षौ, न विचार इत्यर्थः ।

स्यष्टदृष्टमित्यपि प्रामाणिकत्वकथनम् । परे—नैयायिकाः । एवं
चेति । विशेषणविशेषभाव उपकारकत्वनियत इति लयापि
नोपपादितमित्यर्थः । सामान्यमाचमिति । माचपदेन वस्तुनोपि
तत्र भानं व्यावर्तकम् । सन्तानं—सामान्यसमूहम् । तथाच
विशेषणविशेषभावो वाक्षवो नास्येव बौद्धानामिति भावः ।
अशक्तिद्वारत्वमाशक्ताह । तद्दीति । बौद्धमते पौनश्चत्वाभाव-
मुपपादयति । यत्रेति । विकल्प एवेति । सत्तद्वयत्वादिविशेषण-

ननु परमार्थस्त्रियो माभूद्विकल्पस्य विषयो, जनकत्तु भविष्यतेत्यत आह । अपि चेति । [१०।१०] न विकल्पिकामपेति अपिरभिन्नक्रमः । अर्थो विकल्पस्य न गोचरो जनकोऽपि नेत्र्यर्थः ।

अर्थोपयोगः-सन्निकर्षः । न च यदेवेत्यादि [१०।१०] न्यायादिति [१०।११] वाच्यमिति शेषः ।

नो खल्विति । [१०।१२] स्मरणेन्द्रिययोरेकविषयसामर्थ्याभावात् । न परस्परापेक्षत्वं ततः स एवार्थोपयोगोऽविशिष्ट इत्यर्थः ।

भेदेऽपि तदिशेषं स्थाभेदान्तदंगे विकल्पानामनर्थकलं स्थादित्यर्थ । न चेतावतैव सविकल्पस्य वस्तुविषयत्वं निरस्तमिति किमधिकेनेत्र्यत आह । न चिति । अविषयसापि जनकत्वादित्यर्थः । ननु निर्विकल्पकेन सह समुच्चयो न युक्तमस्य तत्प्रेषीन्द्रियार्थजन्यत्वादित्यत आह । अपि चेति । जनयितुमपौत्र्यर्थः । तत्स्थमर्थमाह । अर्थ इति । न चर्थोपयोगपौत्र्यस्थार्थकारणलेपौत्र्यर्थः । कारणले सोऽर्थोच्चवहितो भवेदित्यये अन्यथासिद्धिप्रदर्शनविरोधादित्यत आह । अर्थोपयोग दति । ननु यदेवेत्यादिटीकायां न च सृतिर्व्यवधायिकेत्यादेहेतुविभक्त्यनस्य ऐतुलं न समवति विरोधादित्युभयस्य पूर्वपञ्चवाक्यत्वं दर्शयितुं शेषमाह । इति वाच्यमिति । इन्द्रियस्मरणयोर्विषयभेदोपयोगार्थमाह । स्मरणेति । तत्प्रेति । स एवार्थोपयोगः सच्चिकर्षरूपः सविकल्पकात् इवा-

एकगोचरत्वमेवानयोः कुतो नेत्यत आह । तद्गो-
चरंत्वे चेति । [१०।१७] अनन्तभूतपूर्वाणामेष्यर्थानां चक्षुषो
व्यापारमाचेण पूर्वावस्थास्मरणप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
तेन स्यात् [१०।१८] तथा सति प्रसज्जेतेत्यर्थः । अक्षा-
पायेऽपि नेचधौरित्युपलक्षणम् । वासनाभावेऽपि स्मृति-
धौरित्यपि द्रष्टव्यम् । सहते [१०।१९] प्रतौक्षत इत्यर्थः ।

सिद्धान्तमुपक्रमते । अत्रेति । [१०।२१] गौरयमित्यादै-
र्विकल्पस्य तावदभिलापसंसर्गयोग्यत्वं^(१) वद्यसाक्षात्का-
रोऽयनुभवसिद्धः । अस्ति चास्येन्द्रियार्थान्वयव्यतिरेका-

विकल्पकालेऽप्यत्रौति मविकल्पकस्येन्द्रियार्थजन्मते निर्विकल्प-
कोत्पत्तिकाल एव तदत्पत्तिः स्यादित्यर्थः । उपलक्ष्यमाह ।
वासनेति । संखाराभावेपि पूर्वावस्थास्मृतिः स्यादित्यर्थः । असहि-
ष्णुता देष्येतनधर्मेनाच सम्भवतीत्याह । अपेक्षत इत्यर्थः ।
नन्दनोच्यत इति वचनं प्रतिज्ञाय पुनस्तत्र ब्रूम इति पुनरुक्तमित्य
आह । सिद्धान्तमिति । यावदपेचं मिद्दान्ताभिधानं प्रतिज्ञायत
इत्यर्थः । गौरयमिति । मविकल्पकस्य यथाभिलापसंसर्गयोग्यत्व-
मनुभवसिद्धं तथा माक्षात्कारित्वमपि, तत्र बाधकाभावात्
खाभाविकमित्यर्थः । न च कारणबाधात्तद्वाधितमित्यत आह ।
अस्ति चेति । अनन्यथामिद्दान्तव्यव्यतिरेकौ कारणते प्रमाणमत्र

नुविधानम् । तदन्यथासिष्ठम्, तयोराखोचनमाच एव
चरितार्थत्वादिति चेत् ? । तत्किमिदानीमालोचनस्यायं
महिमा विकल्पोपज्ञनं प्रति, तथा सति तस्मान्न
कदाचिदप्याखोचनं जायेत । वासनापरिपाकविर-
हान तथेति चेत् । स खलु वासनापरिपाको यदि
नियमादिन्द्रियार्थमध्यमधिश्चेते ? कथं तदनपेक्षा का-
र्यस्य । काकतालौयश्चेत् ? सन्निधिसन्निहिते^(१)घण्यतौ-

तावालोचनज्ञानोत्पत्तावुपक्षीणौ । आलोचनमेव विकल्पोत्पत्ति-
कारणमित्याह । तदन्यथेति । यदौन्द्रियार्थनिरपेक्षमालोचनमेव
विकल्पज्ञनकं तदालोचनालोचनं कापि न जायेत तस्य विकल्पो-
त्पादसामर्थ्यादित्यत आह । तत्किमिति । न निरपेक्षमालोचनं
भम विकल्पज्ञनकमपि तु विकल्पाहितवासनाया यदा परिपाकः
सहकारिविशेषसाहित्यं तदालोचनादिकल्पोजायते, अन्यदा
लालोचनमेवेत्याह । वासनेति । सहकारिविशेषः किं नियमेने-
न्द्रियार्थघटितसामयीसमवहितो न वा ? आद्ये विकल्पे नियत-
पूर्ववर्त्तिलात्तयोरपि अनकल्पमित्याह । म खल्जिति । न च तयो-
रन्यथासिद्धिः अन्यथासिध्याऽनुभूयमानसाचाल्कारिलबाधः तस्मिंश्च
सति तत्कल्पनमित्यन्याश्रयादिति भावः । अन्ये-कदाचिदन्द्रि-
यार्थभावेऽपि साचाल्कारिविकल्पः खादित्याह । काकतालौय

(१) तित्वश्चिधिरसद्विहिते— या० ३ प० ।

न्द्रियेषु कदाचिद्दिश्मृष्टवासनावशात्^(१) साक्षात्कार-
वान् विकल्प उत्पद्येत् । न वै साक्षात्कारवान् विकल्पः
कश्चित्, किन्तु निर्विकल्पकभेदाग्रहात् तदानिवावभा-
सत इति चेत् । न । प्रमाणाभावात् । न हि विवादा-
धासितविकल्पगतो दर्शनव्यापारोऽयमौपाधिक इत्यस्ति
प्रत्यक्षम् । नायनुमानम् । दर्शनव्यापारता कल्पना-
पोदत्वेन व्याप्ता, तद्वातो निवर्तमानं तामपि निवर्तय-
तौति चेत् । न । विपर्ययस्यापि वक्तुं सुकरत्वात् ।

तथाहि दर्शनव्यापारत्वं कल्पनानुगतत्वेन व्याप्तं

इति । ननु विकल्पे साक्षात्कारिलस्यानुभवस्यारोपणपत्वात् प्रमा-
लाभावात् कुतस्तच तत्प्रिद्विरिति शङ्खते । न वै कश्चिदिति ।
विकल्पगततयाऽनुभूयमानं साक्षात्कारिलमौपाधिकमित्यच मान-
भावात् खाभाविकमेव तच तदिति परिहरति । प्रमाणेति ।
दर्शनव्यापारः साक्षात्कारिव्यापकाभावलिङ्गकमनुमानं बाधकमिति
तत्र तच खाभाविकमित्याह । दर्शनेति ।

कल्पना-शब्दादियोजना । तदपोढत्वेन-त्वक्त्वेन साक्षात्कारिलं
व्याप्तमित्यर्थः । कल्पनापोढत्वं न तद्वापकं मानाभावात्, अन्यथा
कल्पनानुगतत्वमेव तद्वापकमिति तद्वावृत्या निर्विकल्पकादेव
तत्त्विवर्ततेत्याह । विपर्ययस्यापौति । निर्विकल्पककाले उपाधिः ।
सविकल्पकस्यानागतत्वात् । कथं तद्वर्षः साक्षात्कारिलं भावेते-

(१) परिपाकात्— पा० १ प० ।

त तदनुगतत्वमादेऽचनान्निवर्त्तमानं स्वव्याप्तं^(१) दर्शनव्यापारत्वमपि निवर्त्तयति । तथा च विकल्पसान्निध्यादौपाधिको दर्शनव्यापारोऽयमालोचनमिति किं न स्यात् । अनुभवस्त्रूपाधिशङ्कया त्वयैवाऽसाक्षीकृतः । अनागते विकल्पे कथमिव तद्भर्मो निर्विकल्पके प्रतिभासेतेति चेत् ? । न । कालभेदस्योभयचापि तुल्यत्वात् । उपादानोपादेयभावश्च नियमहेतुः समानः ।

ननूपादानधर्मा उपादेयमधिगच्छन्ति^(२), न तूपादेयधर्मा उपादानमिति चेत् ? । न । वस्तुतोऽवस्तुधर्मात्यत आह । अनागत इति । अतौते निर्विकल्पकेऽपि चणिके कथं तद्भर्मः सविकल्पके भासेतेति तुच्चमित्यनुभूयमानारोपोऽशिद्ध इत्याह । कालभेदस्येति । अथ स्वर्यमाणसेव तच तदारोषते । न चातौतधर्मारोपेऽतिप्रसङ्गः, उपादानधर्म उपादेय आरोषत इत्यत एव तञ्जिवृत्तेरित्याह । उपादानेति । एवं निर्विकल्पक एव सविकल्पकगतं साच्चात्कारित्वमनागतमारोषते । न चातिप्रसङ्गः, उपादेयधर्मस्य उपादान आरोपादित्येवास्त्रित्यर्थः । ननूपादानधर्मस्योपादेये सङ्गमाज्ञोपादेयधर्म उपादानं सङ्गामतीत्याह । नन्तिति । अच किमुपादानधर्म उपादेयं याति ? तच ज्ञायते वा ?, यद्योपादानधर्मादुपादेयधर्मेऽज्ञायते ? आयं दूषयति । वस्तुत इति । साच्चात्तस्यामूर्त्तलाभाव्यत्र गमनमित्यर्थः ।

(१) आयं— पा० १ पु० ।

(२) अनुगच्छन्ति— पा० १ पु० ।

गामप्रतिसङ्गमात् । आभिमानिके तु प्रतिसङ्गमे-
इनियमः । उपादानप्रत्ययबलादुपादेयप्रत्ययस्तथोत्पद्यत
इति चेत् ? इत्त यदि साक्षात्कारः साक्षात्कारवानु-
त्पद्यते कथमस्य तथात्वमौपाधिकम् । तावन्माचादे-
वेन्द्रियादिनिरपेक्षादुपजातमित्येतावता तदौपाधिक-
मिति^(१) चेत् । न । समनन्तरप्रत्ययसाक्षात्कारमहिमा
साक्षात्कारोत्पत्तावसाक्षात्कारानुत्पादप्रसङ्गात् । न चा-
साक्षात्कारिणः साक्षात्कारः कदाचिदप्युत्पद्यते । सह-
कारिविशेषादेवमपि स्यादिति चेत् । तर्हि यादृशि
कार्यं यादृशस्यान्वय^(२)व्यतिरेकाऽनुविभानं हृष्टं ताह-

दितीयं दूषयति । आभिमानिक इति । उपादेयधर्मसाथुपादाने
समारोपाचायं नियम इत्यर्थः । वृत्तौयं शङ्कते । उपादानेति ।
साक्षात्कारिनिर्विकल्पकजनितं सविकल्पकमिति साक्षात्कारि
जायत इत्यर्थः । एवं वास्तवमेव तस्य तदित्याह । इन्नेति । साक्षा-
त्कारिजन्यत्वमाचान्तच तथालेऽपौच्छ्रियानपेक्षाचाच निर्विकल्पक-
साम्यमिति शङ्कते । तावन्माचेति । यदि तन्निरपेक्षमनन्तर-
प्रत्ययगाचांत् साक्षात्कारिलं तदा साक्षात्कारः समनन्तरप्रत्यया-
दसाक्षात्कारि असाक्षात्कारिणः साक्षात्कारिलज्ञानं न जायेतेति
परिहरति । समनन्तरेति । तादृशस्येति । अन्यथा साक्षात्कारिल-

(१) इत्येवदेव तदुपाधिकमित्येतत इति— पा० ३ पु० ।

(२) यादृशस्य— पा० ३ पु० ।

शस्य सहकारित्वमास्येयम् । हष्टं चोभयवादिसम्भ्रति-
पद्मनिर्विकल्पकसाक्षात्कारं प्रतीन्द्रियार्थसन्निकर्षयोः
सामर्थ्यं, न तु विकल्पस्ये^(१) त्युक्तप्रायम् ।

एवं तावदर्थसाक्षात्करणं स्वाभाविकं तन्नान्तरैयक-
तयेन्द्रियार्थसामर्थ्यज्ञत्वम्^(२) स्य स्थितम् । अविसंवादित्व-
मण्डस्यानौपाधिकम् । तथाहि यद्यस्य पारमार्थिको
विसंवादः स्यात् तदा प्रतीयमानोऽप्यौपाधिकोऽयम-
विसंवाद इति सम्भाव्येत । स च देशकालाकारकृत-
स्लावन्नास्ति^(३) । अननुगतमेवानुगततया दर्शयतौति
चेत् । न । असाधारणस्य स्वलक्षणस्य विकल्पेनासं-
स्पर्शात् । संस्पर्शे तज्जन्यत्वप्रसङ्गात्^(४) । अजनकस्यैव

प्रयोजकेननुगमः स्वादिति भावः । स चेति । यत्काले यद्येष
यथार्थाविकल्पविषयः तदा तत्र तथैव आप्नेरित्यर्थः । सलक्षणसा-
धारणमेव साधारणतया विकल्पविकल्पो न च तत्त्वेति गङ्गते ।
अननुगतमिति । स्वलक्षणं विकल्पविषय इति लक्ष्मते नैवमिति
परिहरति । असाधारणस्येति । संस्पर्शे चेति । तथा चार्जन्यतया
निर्विकल्पकवक्त्रदद्यि साक्षात्कार्यव चिद्गमिति भावः । अर्जनकस्य

(१) न लविकल्पकस्य— पा० १ पु० ।

(२) सामर्थ्यसमुत्तबमण्डस्य— पा० १ पु० ।

(३) तावद्व भवति— पा० १ पु० ।

(४) मंस्पर्शेनात्प्रज्ञत्वप्रसङ्गः— पा० १ पु० ।

वस्तुसतो विषयत्वे प्रत्यक्षत्वमर्थसामर्थ्यसमुद्यत्वे न व्याप्तमिति सुनप्रलापः । विकल्पः तावत् साधारणं स्वरूपमुल्लिखन्वेव प्रवर्तयति । तच्च सर्वसामर्थरहितम् । न चार्थकियार्थैँ तदसमर्थं दृष्ट्वा प्रवर्तते, ततोऽसमर्थ-भेद समारोपितसामर्थ्यं विकल्पते ।

तदा^(१) कथमस्य विपरीतारोपरूपस्य संवादो नामेति चेत् । न । यदि हि सामर्थ्येवारोपयेत् असाधारणभेदोल्लिखेत् । न ह्यन्यदसाधारणाद्वृपात् सामर्थ्यै^(२) नाम तव दर्शने । तस्मात्समर्थमिव तदर्शयति विकल्पः । इवार्थश्च न तचारोप्यो विकल्पार्थस्य समर्थेनासहश्रवात् ।

चेति । तथाचार्थविषयं निर्विकल्पकमर्थाजन्यमिति साचात्कारि न स्थादिति भावः । यदि हीति ।

सामर्थ्यमुपलब्धाभेदेन तदारोपे खलब्धेव तदिष्यः स्थादिति भावः । ततः समर्थने विषयौकरोति सविकल्पकं किञ्च साधारणं रूपं सम्बन्धमित्र दर्शयतौत्यत आह । तस्मादिति['] । तच्च दोषमाह । इवार्थश्चेति । अस्त्रोकानस्त्रोकयोरत्यन्तविमृश्वश्वेन विशेषदर्शनात् तदारोपः सम्भवतौत्यर्थः । यद्वा सम्बन्धदृशं सम्बन्धेव स्थाच्च हि तदेव तत्पृश्वमिति नात्र साहृ-

(१) तथाच— पा० १ पु० ।

(२) समर्थ— पा० १ पु० ।

नन्दसामर्थ्यावृत्तिमाचमेव सामर्थ्यं न तत्त्वान्तरं
 तस्य च न साधारणरूपविरोधः तथा चैकात्यप्रथनं
 न विरुद्धमिति चेत् । अविरोधे समारोपानुपपत्तेः । न
 हि यद्यच्चाविरुद्धं सत् प्रथते तत्त्वारोपितंभ---नाम? ।
 तस्माद्देहाग्रहात्प्रवृत्तिः । न च स एव विसंवादः ।
 तथा च सत्यालोचनमपि विसंवादि स्यात् कल्पनौया-
 लोचनौययोः^(१) भेदानुल्लेखात् । एतेन स्वप्रतिभासे-
 इनर्थं अर्थाद्यवसायेन प्रवृत्तेरिति परास्तमिति ।

अनर्थत्वं हि विकल्पादभेदो विकल्पयस्य स्यात् ।
 आलोचनौयाद्देहो वा? । न तावत्कल्पनागोचरस्यालौ-
 शारोप इत्यर्थः । तथा चेति । एवं सत्यलौके गोत्रादावलौका-
 न्नरतादात्यारोपेण विरुद्धत इत्यर्थः । अविरोध इति । अस-
 मर्थ्यावृत्तिर्थदि गोत्रादिसाधारणरूपा तदा चैव तदा यद्यथा-
 भूतं तच तथा ज्ञानं नारोपः, अथ नातादात्मिका तदलौके अलौ-
 कान्तरारोपेऽपि न ततः प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ततो गत्यन्तरा-
 भावान्निर्विकल्पकस्यविकल्पकथोर्भद्राग्रहात् प्रवृत्तिस्त्वया समर्थ-
 नीयेत्याह । तस्मादिति ।

अप्रतिभास इत्यनेन स्वस्मिन्प्रतिभासो यस्तेति अप्रतिभासो
 विषय उच्यते तद्ज्ञानाकारो वा । तत्राद्यं दूषयति । अनर्थलं
 हीति । विकल्पः-विकल्पविषयः । आलोचनौयं-स्वलोचणम् । न

(१) कल्पानालोचनयोः— पा० ३ पु० ।

कस्य कल्पनयाऽभेदः सम्भवति येन भेदोऽस्तु खन-
मारोपः स्याग् । आलोचनौयाङ्गेहे नाभेदप्राप्येति
नारोपः । स्वप्रतिभासेऽनर्थं इति वचनान्वैष दोषः ।
स खल्वाकारो विकल्पादभिन्नोऽपि भिन्न आरोप्यत
इति चेत् ।

यदि तावत् विज्ञाननयमालम्ब्य एतदुच्यते तदा
आलोचनस्याप्यैव गतिरिति तस्यायारोपरूपत्वात् ।
ग्राह्याकारेऽप्रामाण्यं विकल्पस्यापि स्वात्मनि च संबे-
दनत्वादुभयोः प्रामाण्यमेवेति न कश्चिदिशेषः ॥

अथ बाह्यमर्थमधिकात्य प्रस्तुतेयं कथा ? तथापि
यादृशाकारो विकल्पस्तादृशाकार एव बाह्यतया प्रति-
भासेत । न चासौ साधारणाकारः सम्भवति । ततो

तावदिति । नाभेदेति । आलोचनौयस्तु लक्षणस्य विकल्पेनावि-
षयौकरणात् तेन तेनाभेदारोपो विकल्पविषयस्येत्यर्थः । द्वितीयं
शङ्कते । स्वप्रतिभासेऽनर्थं इति । आकारो न व्यावृत्तिर्जागाकारः ।
दूषयति । यदौति । विज्ञाननये निर्विकल्पकस्यापि आकारमाच-
विषयतया बाह्यते प्रमाणं न स्यादित्यर्थः । तथापौति । यदि
विकल्पसाधारण आकारः स्यात्तदा म आकारस्त्रियतया
भासेत, न चेवमित्यर्थः । तत इति । विकल्पस्य साधारणाकार-
त्वाभावात्तदाकारं बाह्यमेव मन्त्रव्यमित्यर्थः ।

यहैतत्साधारणं रूपमाभाति तत्र विकल्पाकार^(१)-
मभिनिविश्वत इति बहिरेवावतिष्ठते । बाह्यत्ववत्सा-
धारणत्वमथस्यारोयत इति चेत् । न असाधारणस्य
पारमार्थिकस्य क्वचिदष्टनुपलब्धेरारोपयितुमशक्त-
त्वात् । असदुल्लेखे त्वक्सौकालम्बनत्वमेव विकल्पस्या-
भ्युपगतं स्यात् । तत्र आरोपसम्भावनैवास्तौत्युक्तम् ।

पूर्वापरयोर्विकल्पाकारयोर्भेदानुसन्धानमेव साधा-
रण्यमिति चेत् । न । आकारिणां भेदप्रतीतावाकः-
राणामेकत्वेन प्रतिसन्धातुमशक्तत्वात्, तयोस्तादात्म्या-
भ्युपगमात् । ० विकल्पस्यात्माष्टाकारो भिन्नो बाह्य-
तयारोपितः, ततो विकल्पानां भेदावसायेऽपि नाका-
राणां भेदावसायः ततस्तदेकतयाऽनुसन्धानमिति चेत् ।
इन्त यद्यथमाकारो विकल्पात्मा तथेति प्रतीयेत, कथं

आकारिणामिति । आकारिणोऽर्जानयोर्भेदे भासमाने तद-
भिन्नयोरांकारयोरभेदेन प्रतिक्षासाम्भव दृश्यर्थः । विकल्पभेद-
निश्चयेऽपि नाकारयोर्भेदनिश्चयः विकल्पाभिन्नस्याकारस्य तद्वा-
ज्ञवाह्यत्वेनारोपादित्याह । विकल्पस्येति । ततः—तसादित्यर्थः ।
तथेति । विकल्पात्मतथेत्यर्थः । कथमिति । ज्ञानाभिन्नत्वेन ज्ञाय-

(१) आकार— या० १ पु० ।

बाह्यत्वेनारोप्येत् । तादात्म्याप्रतीतिस्तुभयथा स्यात् ।
 अस्तु संबेद्यत्वाद्वा विकल्पस्य स्वसंबेदनत्वेन वा, ततो-
 भिन्नत्वात्तादात्म्यस्य । आद्यस्तावत्सौगतैरनभ्युपगमा-
 देव निरस्तः । द्वितौयस्तु सर्वे रेवावगतः । अवगतं न
 तु निश्चितमिति चेत् । न । निश्चियानिश्चयलक्षण-
 विरुद्धधर्मसंसर्गेण भेदापत्तेः । व्यावृत्त्योर्भेदं एव न तु
 वस्तुनौति चेत् । अथ केऽयं व्यावृत्तिर्नाम? न किञ्चि-
 दिति चेत् । एव मस्तु । तथा च नारोपवार्तापि ।
 ततो नास्योपदर्शितार्थविसंवादगन्योऽपि । असदर्थ-
 प्रकाशनमेव विसंवादनमिति चेत् । आस्तां तावद्यथा-
 विषयत्वमाचं^(१) विवक्षितम् । प्रष्टतोपयोगात् । एवं
 माने तद्विच्छब्द्य बाह्यत्वस्यारोपामभवादित्यर्थः । सर्वे रेवेति ।
 तद्विच्छैतदात्मतादिकल्पप्रतीतिरेव तदाकारप्रतीतिरित्यर्थः ।
 अवगतमिति । आकारस्य विकल्पतादात्म्यमिति ग्रेषः । व्यावृत्त्यो-
 रिति । आकारलविकल्पलक्षणव्यावृत्त्योर्भेदं एकमिच्छेव वस्तुमि-
 र्विकल्पेऽस्तीत्यर्थः । तथा चेति । न इत्यौक्ते ज्ञानभिन्नत्वारोपः
 समवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत शाह । तत इति । अनारोप-
 परते च साधारणतया विकल्पगोचर इति नास्यसत्त्व(स्त्र विसं-
 वा)दित्यमित्यर्थः । असदर्थेति । तथा चास्तीकविषयकलमेव विक-
 ल्पस्य विसंवादित्यमित्यर्थः । यथा विषयत्वमिति । य एव विक-

(१) तायत् एतत् यथा विषयमाचमन्य-पा० ३ उ० ।

चाविपरौतार्थत्वात् प्रामाण्यम् । प्रमाणस्य सतः
साक्षात्कारित्वात् प्रत्यक्षत्वम् । अस्मदादिप्रत्यक्षत्वा-
दिन्द्रियार्थसामर्थ्यसमुत्त्यत्वम्, एवं सति सर्वं एव सैग-
तेन प्रयुज्यमानाः कालात्ययापदिष्टतया प्रतिपक्षहेतवः
पदमध्यारोपयितुमसमर्थाः प्रागेव विकल्पस्याप्रत्यक्षतां
साधयितुम्, तथा पौदमवशिष्यते-यदेतावतापि न पर-
मार्थसद्विषस्य प्रामाण्यं साधितं, तच चावयोर्विवाद
इति तचाह । स्याद्विरोध इति । [६० । १४]

ननु परमार्थसतोऽभिलापसंसर्गयोग्यताऽशक्यव्युत्पाद-
नैव क्षणिकत्वाज्जगत इत्यत उक्तम्, स्येमभाजमिति ।
[६० । १५]

ननु स्यैयैसिद्धावपि जात्यादैनां दुरुपपादत्वात्कर्त्तं
परमार्थसतोऽभिलापसंसर्गयोग्यतेत्यत उक्तम् जात्या-
दिमन्तम् । [६० । १५] तथा चेति । [६० । १७]

यद्यप्युक्तरूपार्थव्यवस्थापने सति कालात्ययापदि-

—
त्पस्य विषयज्ञावन्मात्रे विसंवादाभावोऽस्येवेत्यर्थः । एवं सतीति ।
अविपरौतार्थत्वादिना प्रामाण्यादौ सिद्धे तदभावसाधनानि
बाधितानौत्यर्थः । यद्यपैति । यद्यपि बाधस्तर्क्षे गुण एवा-
न्यष्टप्रसङ्गनापन्तेः । तथापि प्रसङ्गानुयास्त्रोऽतुरिति मध्य-
पदस्त्रोपिष्ठमासेन विपर्ययानुमानमेवोक्तम्, तच च बाधोदोक्ष

षोडयं प्रसङ्गे तु स्तु इर्षमे चापश्चधर्मः, न ह्यस्ति सम्भवो
विकल्पस्यार्थं समुत्थत्वं निश्चितमनिश्चितं च तदर्थस्य
परमार्थसच्चं, तथापि परोऽपि तन्निराकरणसिद्धेव
प्रत्यवस्थितो न राजाज्ञया निराकरणौयः । तस्मादापा-
ततस्तसन्देहे सन्दिग्धविपक्षवृत्तिं सेवां स्तिवर्थः ।

एतेन विपर्ययोऽपि निराकृतो बोद्धयः ।

ननु सन्तु जात्यादयः परमार्थभूतास्तथापि यदि
तेऽपि पिण्डात्मभूताः ? कथं भेदेन प्रतिभासेरन्,
तथा प्रतिभासमानाश्च कथं विशेष्यतया विशेष्यमव-

एव । न चैव मेतेन विपर्ययोऽपि निराकृत इत्यगेतनगच्छवैयर्थं,
तेन तर्कं दोषाभिधानात् विपर्ययानुमानविषयस्य तर्कात्मकला-
दिति भावः । तद्वर्गं इति । तद्वर्गं न वाधस्यासिद्धान्तिरेकादि-
त्यर्थः । अपचर्धर्षत्वं च न स्वरूपासिद्धिरूपं, किन्तु साध्याभाव-
प्रमाणां तस्मन्देहाभावाच्च इटितपचत्वाभावेन तद्वर्गत्वाभावादिति
मन्त्यम् । तदेवाह । न ह्यस्तौति । जात्यादेः प्रामाणिकं
निश्चिते तद्विषयविकल्पे र्थेजन्यत्वस्यापि निश्चयादित्यर्थः । तन्निरा-
करणेति । जात्यादिमदर्थनिराकरणसिद्धेवर्थः । ननु द्रव्याद्यभिन्नं
जात्यादीत्यपि जातिमदनुव्यवस्थापनेनैव निरस्तमिति शङ्खैव नोदे-
त्तौत्तत आह । न न्विति । न च भेदेन प्रतिभासमानत्वममौषा-
मसिद्धिमित्यत आह । तथेति । एकस्य व्यावर्च्यवर्त्तकलायोग-

द्विन्दुः । अनात्मभूताश्चेत् ? कर्थं सामानाधिकरण्य-
मश्चुवौरन्नित्यतं आह । न चेति । [६०।१८]

तथापि शब्दो भिन्नात्मा अतदृत्तिः कथमवच्छेदकः
स्यात्, यदि तज्जतस्तदात्मा वा न प्रतीयेत । एवमेव
त्वच्छेदेऽतिप्रसङ्गः, अवच्छेदप्रतौतौ भान्तिरित्या-
शङ्कते । न चेति । [६१।१]

अभेदकल्पनमविच्छेदकल्पनम् । तच्च तदात्मतया
तत्संसर्गितया वा । उक्तमेतदिति । [६१।१] न हि
तदृत्तितयैव तत्संसर्गिनियमः^(१) अपि तु तटस्येनापि
ज्ञानेनैव ज्ञेयस्य वाचकेन वाच्यस्य न विरुद्ध इत्यर्थः ।

दित्यर्थः । कथमिति । भिन्नयोर्विरुद्धगतुरगयोः सामानाधिकरण्या-
भावादित्यर्थः । ननु डित्योयमित्यभेदकल्पनादिति ग्रन्थानैथा-
यिकसिद्धा लैः सामानाधिकरण्याभ्युपगम्नुभिः शब्दार्थयोरभेदा-
नक्षीकारादित्यतः ग्रन्थान्तरमाह ।

तथापौति । अर्थावच्छेदकलस्य तादात्मतदृत्तिलब्यायत्वाद-
न्यथातिप्रसङ्गात् सामानाधिकरण्यधीर्भव इत्यर्थः । तच्च ग्रन्थापर-
तथा टौकां व्याचष्टे । अभेदेति । तद्द्रुमलमाह । तच्चेति । तदृत्ति-
तयेति । तत्संघोगितया तत्समवाचितया वेत्यर्थः । तटस्येनेति ।
चाचुषज्ञानाविषयेणेत्यर्थः । सबन्धमाचमेवावच्छेदकले प्रयोजकं तच्च
ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयभाववदाच्यवाचकयोरस्तीति भावः । ननु

(१) तत्त्वंसर्वः इति विषयम्—पा० १ उ० ।

ननु तटस्थोऽप्यथमवच्छेदको न सत्तामाचेण, अपि
तु ग्रातः, न तु शब्दशाने तदानौ अवेणस्य व्यापारः
विषयस्य विप्रयोगात् । सव्यापारे चक्षुषि मनसस्तच
प्रसङ्गाच्च । तस्माद्यथा सुप्रावस्थायाऽमिन्द्रियोपरमेऽपि
पूर्वसंस्कारपाटवान्मनसैवैकेनाविद्यमाना अर्थार्था विष-
यौक्रियन्ते, तथा अशब्दव्यावृत्तिविकल्पजनितवासना-
पटुना चक्षुषा मनसा वा शब्दोऽपि विषयौक्रियते
इत्यविद्यमानशब्दालम्बनत्वाद् भान्तिरेवेत्यत आह ।
न च शब्दार्थयोरिति । [११।५] एकेन्द्रियग्राह्यतेत्यच
प्रसङ्ग इति शेषः ।

अथमर्थः—यदि मनोभिप्रायैरैकेन्द्रियग्राह्यता प्रस-
ज्यते, न किञ्चिदनिष्टम्, तस्य सर्वविषयत्वात् । अथ
वाह्येन्द्रियमभिप्रेत्य? तत्रापि किं नाम योजनात्मके

तटस्थलमेव शब्दसार्थज्ञानविषयलमिति शब्दैव नोदेतौत्यत-
शब्दान्तरमाह । नचिति । विषयेति । विषयस्य शब्दस्य तदा
ओचेणावच्चिकर्षादित्यर्थः । सव्यापार इति । तथाच चाचुषज्ञान-
काले मनःओचसंयोगोऽपि शब्दसाचात्कारहेतुर्कर्षास्त्रौत्यर्थः । ननु
शब्दार्थन्ययो तेनेन्द्रियेण मनसा यहेणमस्येवेत्यत आह । प्रसङ्ग
इतीति । तेन प्रसङ्गस्यानिष्टप्रसङ्गरूपतया यदेकेन्द्रियग्राह्यत्वे

(१) सप्रावस्थाया—पा० ३ उ० ।

विकल्पे ? किं वा जात्यादियोजनात्मकेऽपि, किं नाम्नो
विशेषणत्वं विवक्षित्वा किं वोपलक्षणत्वमिन्ति । तच्च
नाम्नो विशेषणत्वपश्चस्तावदनभ्युपगमेनैव परिहृतः ।
उपलक्षणत्वं तु तटस्थस्यैवेति प्रतिपादितमेव । तच्चे-
न्द्रियान्तरोपनौतस्यापि निर्वहतौति नैन्द्रियके विकल्पे
शब्द^(१)स्फुरणमुपयुज्यते । जात्यादियोजनायां तु शब्द-
स्मरणस्यापि नास्त्युपयोगः प्रागेव तज्ज्ञहणस्य, तस्यान-
वच्छेदकत्वात् । केवलं किमिति नियमतः स्मर्यते
शब्द इत्यवशिष्यते । तच्चेदमुक्तं किञ्चिति ।

तत्किमिदानौ स्मरणस्य न कश्चिदस्त्युपयोग इत्यत
आह । इन्द्रियजविकल्पोत्पादं प्रति [१११०] व्यवहारं
प्रति त्वस्यैवोपयोग इत्यर्थः ।

परस्यानिष्टमार्पण्यते तदिवक्त्या शब्दार्थयोश्चकुरेकेन्द्रियग्राहकत्वमा-
पादितमित्यर्थः । तथेति । शब्दस्य तदानौमसत्वात्तदिग्निष्टोनाम-
योजनात्मकचाचुषविकल्पो भासत इति नाभ्युपगच्छाम इत्यर्थः ।
तच्चेति । व्याख्यातिधौ(ज्ञान)हेतुज्ञानविषयत्वाविशेषेऽपि यद्विशेषण-
नात्तदिग्निष्टधौविषयः उपलक्षणं तु न तद्विषय इति । करणान्तरो-
पनौतं स्वज्ञाने न व्यावर्तकमिति शब्दोऽपि तथेत्यर्थः ।

नन्वेवं शब्दस्मरणस्य कुत्रोपयोग इत्यत आह । व्यवहारं

(१) नाम—पा० १ पु० ।

सङ्केतसमयेति [११।९] पूर्वावस्थास्मरणग्रहणयोरन्यतरोपलक्षणपरं, शब्दस्तु न निवेशयत्यात्मानं गृहीतः स्मृतोऽपौति शेषः । चक्षुषापि स एवायं दृश्यते^(१) न तु पूर्वहृदयस्यः शब्दोऽपौत्यर्थः । तदेव व्याख्याय क्षोकान्तरेण द्रढयति । अनेन हीत्यादि । [११।१३] न तु शब्दनिवेशनमपौति । [११।१४] शब्दरूपमपि विषय इत्यर्थः ।

यद्यपि संज्ञा हीत्यादिक्षोके सा तटस्येत्येतावदेव प्रकृतोपयोगि, तथाप्यनागतं प्रतिविधित्सुरवयवान्तरं प्रतीति । उपलक्षणैय इत्यत आह । यस्यार्थस्य व्यावर्त्तनरूपव्यवहारं प्रतीत्यर्थः । ननु नामयोजनात्मके विकल्पे सूतस्य शब्दस्य निवेशनमस्येवेत्यत आह । गृहीत इति । तत्र न गृहीतः सम्बन्धात्मनि निवेशयत्यपि तु सूतः तथापि शब्दरूपविषयक ऐन्द्रियकविकल्पे शब्द आत्मानं निवेशयत्येवेत्यत आह । सूत इति । अत्राऽनुभूत एव शब्दो विकल्पविषयो न सूतः अतो गृहीतस्य सूतः शब्दो न क्वचिदिकल्पविषय इत्यर्थः । एवार्थः । एवकारार्थः । ननु नामयोजनात्मकशब्दविकल्पशब्दे निवेशोऽस्येवेत्यत आह । शब्दरूपमिति । रूपशब्देन विद्यमानविषयलयुक्तम् । नामयोजनात्मके तु विकल्पे शब्दे न विद्यमानो विषय इत्यर्थः । प्रकृतेति । संज्ञप्रत्यक्षे शब्दाभानं नोपयुक्तमित्यर्थः । अनागतेति । सारणे-

(१) गृह्णते—पा० ३ ५० ।

व्याचष्टे । नार्थेन्द्रियेति । [११।११] अर्थसहितमिन्द्रिय-
मर्थेन्द्रियम् । यद्यपि स्त्रणभङ्गपक्षेऽपि 'प्रत्येकमसमर्थेषु
येषु सम्भाव्यते गुणः । संहृतौ हेतुता तेषां मिति
न्यायेनातिशयपरम्परोत्पादेन पूर्वावस्थास्मरणादिसह-
कारिमध्यमध्यासौनं यदेवेन्द्रियं तदेव विकल्पजनकं
मेतरदिति नास्ति कश्चिद्विरोधः । तथापि विकल्पस्य
स्थिरविषयत्वात् स्त्रणिकत्वस्वौकारे निर्विषयत्वमापा-
द्येतेति निष्फलः प्रयासः स्यात् इति मन्यमानः स्थैर्य-
मालम्ब्य परिहरति । न च जनकत्वेति । [११।११]
स्यादेतदिति । [११।१२] स्यादेतसहकारित्वं संस्कार-
स्येन्द्रियं प्रति, यद्यनयोर्विषयभेदो न स्यादित्यर्थः ।

नान्यथासिद्धौ दक्षिणसन्धिर्कर्णी न कारणमित्यर्थः । न रूपाच्छा-
दनचमेत्यवर्यान्तरं अर्थेन्द्रियमित्येकवचनं समाधने । अर्थसहित-
मिति । येषु संहृतौ गुण उत्पादविशेषः सम्भाव्यते तेषां हेतुतेति
योजना निर्विषयकलम्—अलौकिकविषयकलमित्यर्थः । निष्फल इति ।
विकल्पस्यालौकिकविषयलेऽर्थजलाभावात् प्रत्यक्षलासिद्धिरित्यर्थः ।

स्यादेतदित्यत्र तस्मैदेन प्रक्रम्यमाणाथा अतीतावस्थायाः
परामर्थे लिङ्गासङ्गतिरित्यत आह । स्यादेतदिति । एतत्-सह-
कारित्वं स्यादित्यर्थः । तथापि प्रश्ने अनिष्टप्रसङ्गनं गोक्र-
मिति तदाह । यद्यनयोरिति । ननु न मिष्ठविषययोः सह-

तत्किमिति । [११।१८] इन्द्रियसंख्यारयोः परस्परा-
धिपत्यं विषयभेदात्कौटुम्बशान्न भवति । किं प्रतिपत्त्यनु-
बन्धिनो व्यापारानुबन्धिनो वा ? न तावदाद्यः तथा-
विधविषयभेदेऽपि गन्धज्ञानचष्टुषोः परस्पराधिपत्येन
रूपज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । द्वितीयस्त्वसिद्धिः तस्य कार्ये-
णानुविधीयमानतामाचेन्नेयत्वात् । एतच्चोभयमप्युभ-
यवादिसिद्धिमित्यर्थः ॥

कारितेत्यर्थः किमित्यादिना समाधानं युक्तं न हि रूपज्ञानं
गन्धविषयमपौत्रतोविकल्प व्याचष्टे । इन्द्रियेति । इन्द्रियस्त्वा-
र्योर्वर्त्यपि द्रष्टव्यम् । आधिपत्यं-सहकारिता । किमिति । मिथः
सहकारिलाभावे भाष्ये भिन्नविषयकलस्य इतोः किं तदविषयक-
ज्ञानलवद्यन्न तादृशज्ञानानुकूलव्यापारवलमर्थं इत्यर्थः । आद्ये
व्यभिचारमाह । तथाविधेति । लक्ष्मतेषि चचुरविषयगन्धविषयक-
ज्ञानस्य चचुर्विषयरूपज्ञानजनने चचुःसहकारिलादित्यर्थः । यद्यपि
चचुरसहकृतस्य गन्धज्ञानस्य रूपज्ञानाजनकत्वं तथापि तद्बह-
कृतस्य तदस्त्वेव, फलदर्शनादितिभावः । द्वितीयस्त्विति । व्यापा-
रानुबन्धितया विषयभेद इत्यर्थः । फलदर्शनादेव संख्यारेन्द्रि-
ययोरूभयविषयव्यापारलसिद्धिरितिभावः । यथा गन्धज्ञानं चचुः-
सहकृतसेव रूपविषयव्यापारं तदसहकृतस्य रूपज्ञानकलात्, तथा
संख्यारेन्द्रिययोरपि तत्तेदन्ताविशिष्टज्ञाने अन्योन्यसहकृतयो-

ननु व्यापारानुबन्धितया संखारस्य यदि पुरोवर्तौ विषयस्तदाऽतौतावस्थास्फुरणं न स्यादेव, न ज्ञन्यविषये व्यापारोऽन्यच क्रियेत्यभ्युपगमः, तस्मादतौतविषयत्वात् क्रियाया व्यापारानुबन्धितयाऽपि संखारस्य स एव विषयः, न तु पुरोवर्तौ. एवमिन्द्रियस्यापि यद्यतौतावस्थस्यैव^(१) व्यापारवतोविषयस्तदा पुरोवर्तिंविषयस्फुरणं न स्यात्। तस्मात्तस्यापि व्यापारवतः पुरोवर्त्येव विषय इति व्यापारतोऽपि कथमेकविषयतेति। समनन्तरप्रत्ययस्तु प्रतिपत्तितोगन्धविषयेऽपि व्यापारतोरूपविषयेऽपि रूपविषयव्यापारमेव चक्षुरपेक्षते। नहि चक्षुष्यपि सहकारिणि गन्धज्ञानाङ्गन्धज्ञान, मपि तु रूपज्ञानमेवेति।

नैतत्साधौयः—सहकारिभेदादेव व्यापारभेदस्यापि नियमात्। नहि चक्षुरादिसहकारिविरहेऽपि गन्धज्ञानस्य रूपविषयव्यापारनियमः, तथासति गन्धज्ञानाद्रसनादिसहकारिणोपि रूपज्ञानमेव स्यात्, न रसादिज्ञानम्। तस्मात्केवलस्य चक्षुषो यद्यपि रूपमेव द्वयविषयव्यापारलं धर्मी चोभयोरयेकोविषयोऽस्येवेताह। सहकारिभेदादेवेति। ननु तत्किमियादिनाव्यापकव्यमिचारोऽन्नावन-

(१) चतौतावस्थैव—पा० १ उ०।

व्यापारविषयस्तथापि पूर्वावस्थासंस्कारसहकारिमतस्त-
दानेव पुरोवतौ व्यापारविषय इति न कश्चिद्विरोधः ।
पूर्वावस्था चक्षुषाऽसन्निकृष्टा कर्य तद्व्यापारविषय इति
अवशिष्टं तु शङ्कते । नन्वतौतेति । [६१।१]

अच तत्सम्बन्धमेव तद्व्यापारविषयत्वं स्यात् ? सम्ब-
न्धस्य तद्व्यापकंत्वं वा ? आद्यं निराकरोति । तत्कि-
मिति । [६१।४] द्वितीयं शङ्कते । नन्वसम्बन्धमिति ।
[६१।१०]

प्रधानव्यापारविषयता द्वान्तरव्यापारविषयतया
व्याप्ता, सा चातौतावस्थातो निवर्त्तमाना तामपि
निवर्त्तयति । अथ सविकल्पके जनयितव्ये पूर्वावस्था-
समरणमेवावान्तरव्यापारो न तु विषयसम्बन्धः ?, तदा
स्तम्भणविरोधो दूषणमित्यर्थः ।

माभूदिति । [६१।८] इन्द्रियगोचरः—इन्द्रियसञ्जि-
कर्षगोचर इत्यर्थः । [६१।११]

जोक्तदेष्यसमाधानमित्यतोविकल्प्य योजयति । अचेति । व्याप-
कत्वं साधयति । प्रधानेति । अवान्तरोव्यापारः सञ्जिकर्षः
प्रधानव्यापारोऽन्नामम् । नञ्जिञ्चित्यजन्यज्ञामविषयलमेवेन्द्रियगोच-
रलं, तत्कुतः तदेव निषिद्धते तदेव विधौष्ठत दृश्यत आह ।
इन्द्रियसञ्जिकर्षति । अन्वेषमपि स्तम्भणविरोधसद्वस्थ एव यत्त्वा-

न चेति । अयमाश्रयः—न तावत्सर्वथैवातीतावस्था
नेन्द्रियसन्निकृष्टा, संयुक्तविशेषणतायाः सत्वात्^(१) ।
अस्यापि संयुक्तसमवायवत्प्रत्यक्षज्ञानोत्पादकतया सन्नि-
कर्षपदेन सङ्ग्रहात् । यद्यपि समवायेतरभावरूपधर्मेषु
सम्बन्धान्तरगर्भं एव विशेषणविशेषभावस्तथापि विद्य-
मानधर्मविषयैव सा अवस्थितिरिति न कश्चित्सूच-
विरोध इति यद्यपि रहस्यं, तथापि अतीतावस्थायाः
सम्बन्धानभ्युपगमेऽपि न काचिल्लक्षणस्थितिः । नहि
यावत्प्रत्येतव्य इन्द्रियसन्निकर्षं इति सूचं, किं तर्हि ?
इन्द्रियार्थसन्निकर्षं ज्ञानं^(२) प्रत्यक्षफलं तथाविध-
फलविषयोर्थः प्रत्यक्षः, तथाविधफलसाधनं प्रत्यक्षं
प्रमाणमिति ।

रणसहकारिण्यादिनापि सम्बन्धप्रदर्शनादिव्यत आह । अय-
मिति । संयुक्तेति । अतीतसमयसम्बन्धात्मिकायास्तत्त्वायाः सन्निकर्षः
विशेषणभावविशेषभूतघटादिखरूपात्मिकाऽस्येवेत्यर्थः । विद्यमा-
नेति । पूर्वकालस्तौत इति भावः । किं तर्हीति । विशेषेन्द्रिय-
सन्निकर्षात् प्रकृतेर्थसन्निकर्षमात्रमस्येवेति लक्षणाद्यापकलमिति
भावः । संखारेन्द्रियसहकारिणे प्रकृते प्रत्यभिज्ञाया एकस्थानत-

(१) सत्वात्—पा० १ पु० ।

(२) सन्निकर्षजनितं विज्ञानं—पा० १ पु० ।

स्यादेतत्—कार्यमेकमधिकात्येन्द्रियसन्निकर्षसंस्कारथाः परस्परसहकारिता तदेव त्वेकमनयोः कुत इत्याशयवान् चोदयति^(१) । ननु पूर्वापरेति । [६१। १७]

तृचौकटाहन्यायेन पश्चादुक्तमपि प्रथमं विवरणोति ।
तथाइति । [६१। १८]

यद्यपि तदित्युल्लेखो न सर्वविकल्पव्यापी तथापि प्रतिसन्धानज्ञाने तावदस्ति । तस्य च प्रामाण्यं स्थिरवादिभिरवश्याभ्युपेतव्यम्, अन्यथा सर्वमालूनविशीर्णमापद्येत । परेणापि तदेव विशेषतोनिराकर्तव्यं, तन्निराकरणेनैव हि जात्याद्यभावेऽप्रतिसन्धानात्मकस्यापि विकल्पस्य प्रत्याख्यानमयत्वसिद्धिमित्यभिसन्धिः ॥

ननु विरुद्धधर्मसंसर्गेऽपि स्यात् न च भेद इत्यत

साधनमसन्दूसित्याशङ्कात् । स्यादेतदिति । यद्यपौति । तथाच विकल्पान्तरस्य प्रत्यचलमिष्टं न सिद्धेदितिभावः । अयत्नसिद्धिमिति । प्रत्यभिज्ञानाप्रामाण्ये तदृष्टान्तेन विकल्पान्तरस्याप्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । ननु विरुद्धधर्मसंसर्गसिद्धावेकलशङ्कैव नोदेति तस्यव वैधर्म्यरूपभेदे सत्यस्योन्याभावरूपभेदो न स्यात् तस्य तद्वापकलासिद्धेरित्यर्थः । ननु वैधर्म्यभेदे सत्यस्येकलमिच्छतः

(१) देश्यति—पा० ३ उ० ।

आह । चैलोक्यस्यैक्यप्रसङ्गात् । [६२।१०] तथा च भेद-
व्यवहारस्याकस्मिकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

विषयभेदश्चेति । [६२।१०] यद्यपि विषयभेदवतोपि
सार्वज्ञविज्ञानस्यैकत्वमक्षतमेव, तथापि ऋणिकानेक-
नौलालम्बनत्वमेव यदि प्रतिसन्धानस्य परोभ्युपग-
च्छेन तस्य काचिदिष्टसिद्धिर्णायस्माकम् - - - रिस्फु-
रणमेव विकल्पे । तस्मादारोपितैकत्वविषयत्वस्य पार-
मार्थिकैकत्वविषयत्वं वा । तच प्रथमं यदि परोभ्युप-
गच्छेदनुकूलयेदेवास्मान् । तस्मान्नानावस्थाविशिष्ट-
पारमार्थिकैकविषयतयास्त्वैकत्वं पराभिप्रायगोचरः ।
तच्च विषयभेदापादनैव निरस्त इत्यभिसन्धिः ।

अधोचत इति । [६३।१०] यद्यपि तदिदमितिज्ञानं
पूर्वावस्थायामप्यपरोक्षमेव । नहि तदित्युक्तेयदेव^(१)
परोक्षत्वं तथा सति शब्दलैङ्गिकविकल्पानां तदित्य-

चैलोक्यैकत्वप्रसङ्गमिष्टमेवेत्यत आह । तथाचेति । व्यवहारसोप
मिष्टतद्युक्तेचणीयतमेवेतिभावः । परोनैयायिकः । तच्चेति ।
तथा च विषयभेदाचाच ज्ञाने भेदापादनं किन्तु नैयायिकोऽं
प्रत्यभिज्ञानस्य पारमार्थिकैकविषयत्वं विषयभेदेन निरस्त
इत्यर्थः । तथा सतीति । नच परोच्चत्वं विषयष्टिधर्मान्तरमेवेति

(१) नदुवेचादेव-पा० १ उ० ।

स्तेषु विरहिणामपरोक्षत्वप्रसङ्गात् । नापौदमास्यदत्वा-
देवं साक्षात्कार इति बौद्धस्याभ्युपगमोऽपतिष्ठान्तप्रस-
ङ्गात् । किन्तु सन्निहितविषयमसन्निहितविषयं वा यदेव
सिद्धादिनिरपेक्षेणेन्द्रियेण विज्ञानं ज्ञन्यते तदेवापरो-
क्षमुत्पद्यते अनिन्द्रियजन्तु परोक्षमिति विभागः तच्च
परोक्षमपरोक्षं वाऽनुभूतावस्थाविशिष्टविषयतया तदि-
त्युक्तियते, सन्निहितविषयतयेदमिति, सोऽयं विषय-
क्षतीविशेषस्तथाऽप्यभ्युपगमवादेषि न कश्चिहिरोध
इति प्रतिष्ठित्युक्तियते इति मन्तव्यम् ।

नाच्यम् । तथाभूतज्ञानविषयलात् कृत इति तद्वावहारोपपत्तौ तच्च
मानाभावादितिभावः ।

अपसिद्धान्तेति । अतुमित्यादाविद्यमानान्तस्यापि प्रत्यच-
लापत्तेरितिभावः । किंचिति । पारोक्ष्यापारोक्ष्ये ज्ञानधर्मौ न
विषयनिरूपौ, किन्तु तज्ज्ञानगतज्ञातिभेदौ तचापरोक्ष्यमिद्धिय-
मन्त्रिकर्त्तव्यैव व्यञ्जयत इत्यर्थः । तचेति । परोक्षं स्वरणमपरोक्षं
प्रत्यभिज्ञानं, तच्च प्रत्यभिज्ञाने तज्ञाविषयकलात् सृतिवत्यरोक्षलं
साध्यं तदिदं साक्षात्करोमीत्यनुवाकसाधेन वाधितत्त्वादितिभावः ।
तथापैति । अतौतावस्थाविषये प्रत्यभिज्ञानलापरोक्षत्वेषि तच्च
तस्य तस्य परोक्षत्वमभ्युपगम्य तदिति विकल्पप्रतिष्ठित्युक्तियते इत्यर्थः ।

तस्माद्विषयमेदादविरोध इति त्वया समाधात्वमिति चेत् । नन्वहापौति ।

तत्किमिदानौ विकल्पविकल्पनौयथोर्यथा भेदस्तथैव तत्तेदन्तास्पदयोरपौति^(१) । नन्वेवं सति दत्तः स्वहस्तो-बौद्धानामित्यत आह । सम्बन्धेति विशेषणे । उत्तरचा-येवं विशेष्यन्वेकमेव । तचापरेऽक्षत्वमेवांस्येत्याशयः^(२) ।

योपौति । [५१।१] अचापि नानादिग्देशसम्बन्धः प्रतिबन्दैकर्त्तव्यः ।

ननु प्रत्यभिज्ञानान्नानाकालसम्बन्धैकत्वसिद्धौ पर-स्पराभावाविनाभावभङ्गः^(३), तज्ज सूनपुनर्जातकदल्लौ-

समाधानोकावविरोध इत्यथुकं परेण विरोधस्थानुद्घावनादित्यतः पूरयति । त्वया समाधात्वमिति । बौद्धेन ।

नन्वेवमिति । प्रत्यभिज्ञानस्य पूर्वापरावस्थाविशिष्टैकार्थ-विषयलेन ततः स्मैर्याभिद्धौ चणिकलभिद्धिरित्यर्थः । ननु धर्मिण ज्ञानस्य पारोक्ष्यापारोक्ष्ये नोक्ते इति सम्बन्धस्य विशेषलेनाच्चिप्ते समाप्तिरित्यत आह । विशेषण इति । एवमुत्तरचापि अपरदेशकालसम्बन्ध इत्यचापीत्यर्थः । अचापौति । नानादिग-

(१) तदिदकालास्यदयोपि—पा० ६ उ० ।

(२) अपरोक्षलसम्बन्धेत्याशयः—पा० ६ उ० ।

(३) परस्परविनाभावभङ्गप्रसङ्गः—पा० ६ उ० ।

काण्डादौ व्यभिचारदर्शनादप्रमाणमेव । न च कदलौ-
काण्डप्रत्यभिज्ञानतः पञ्चरागप्रत्यभिज्ञानस्य कश्चिह्नेद
उपलभ्यते^(१) । ननु नानादिगदेशसम्बन्ध^(२)स्यापि तव
कदाचिदेकत्वमुपलभ्यते तत्कथं तस्याएकतानिश्चयः^(३) ।
अथ नानादिगदेशसंसर्गः^(४) स्वाश्रयं भेदयित्वा (?) न
निवर्त्तत इति निःस्वभावता वा आपादयेत्, अनै-
कान्तिको वा स्यात् ? अतोनायं विरुद्धः, सिद्धास्तहि
संयोगावयव्यादयः । तुल्यं चैतत्कालभेदेऽपि । तथाहि
यदि पूर्वापरकालसंसर्गो वस्तुनि विरुद्धेत विज्ञानेषि
विरुद्धेत । तथा च विज्ञानमष्टेकमतौत्वर्तमानविषयं
न स्यात् ।

एवं च बुद्धीनां नियतार्थतया प्रतिसन्धानगम्योपि

देशसम्बन्धेष्येकः परमार्थोबौद्धाङ्गीकृतः प्रतिबन्दीकर्त्तव्य इत्यर्थः ।
तत्कथमिति । एकत्रनिश्चयस्य व्यभिचारितया तस्यानिश्चायकत्वा-
दित्यर्थः । अथेति । नानादिगदेशसम्बन्धस्याश्रयभेदकत्वे एकोपि
परमार्थः स्वात्मनोपि भिद्येतेत्येकत्वाव्यवस्थैव निःस्वभावा स्यात् ।
यदि च नानादिगदेशसम्बन्धोनाश्रयभेदापादकस्तदाऽनैकान्तिक-
मतोनानादिगदेशसम्बन्धोनैकत्र विरुद्ध इत्यर्थः । दूषयति ।

. सिद्धा इति । संयोगादथोपेवमनेकदृष्टयः सिद्धेयुरित्यर्थः ।

(१) विशेषं उपलभ्यते—पा० १ शु० ।

(२) एकत्रनिश्चयः—पा० १ शु० ।

(३) सम्बद्ध—पा० १ शु० ।

(४) सम्बन्धः—पा० १ शु० ।

न स्यात् । तथा च मूलाभावान्विरौहं जगज्ञायेत् ।
सर्वज्ञश्च दत्तजलाञ्जलिः प्रसक्तः ।

आतौतवत्तमानविषयत्वेषि^(१) नैकं ज्ञानमतौतं वर्त्त-
मानं च स्वौकुर्म इति चेत् । तत्किमिदं^(२) वर्त्तमा ---
सदन्तरसम्बन्धो वा । एवज्ञातौतत्वमपि नष्टत्वं
नष्टान्तरसम्बन्धो वा । तत्र सदन्तरनष्टान्तरसम्बन्धः
प्रतिसन्धाने सर्वज्ञविज्ञाने चास्त्येव नष्टानष्टविषयत्वात् ।
तदविषयत्वे प्रतिसन्धानत्वसर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । सत्वनष्टत्वे
परस्परं विरुद्धेते ते चैकत्र प्रतिसन्धाने न स्तः इति
चेत् । एवं तर्हि पद्मरागमणिरप्युत्पत्तेराभ्य स्वावृत्व-
विभागपर्यन्तं सत्त्वरूपोनास्यष्टत्वसंसर्गः । स एव तु सता
केनचित्संस्तृष्टः केनचिदसता प्रतिसन्धानमिव सज्जां
विषयाभ्यामिति । तन्नास्ति विरुद्धधर्मसंसर्गः । ततः
परिमाणादयो^(३) विरुद्धधर्मसंसर्ग वक्तव्याः । ते यत्र पद्म-
वस्तुनि-बाह्य इत्यर्थः । मूलाभावादिति । तज्जातौयत्वप्रतिसन्धा-
नस्य वृत्तिहेतोरभावादित्यर्थः । सर्वज्ञश्चेति । बुद्धेः प्रतिनिय-
तार्थविषयत्वनैयत्यादित्यर्थः । तदविषयत्व इति । पूर्वपरावस्था-
विशिष्टाभेदावगाहिन एव प्रतिसन्धानत्वादित्यर्थः । द्वितौयकत्वं
शङ्खते । सत्वनष्टत्व इति । ननु तज्जातौय एव भेदस्तज्जातौयभेदा-

(१) आतौतानागतविषयलेऽपि—पा० ५ पु० ।

(२) एव किमिदं—पा० ५ पु० । (३) परिमाणभेदादयो—पा० ५ पु० ।

रागादौ न सन्ति तचौत्सर्गिक्लमेकत्वमेवेति समः समा-
धिरिति अभिप्रायेण हैशमन्तर्भाव्योपसंहरति । तस्मा-
दिति । [११।६] न चान्यस्य-सम्बन्धिनः कालस्य भेदो-
विरुद्धधर्मसंसर्गान्यस्य-पद्मरागमणेभेदं-नानात्म । न
चेन्द्रियेति । [११।११] यदि विकल्पज्ञातीयं प्रतीन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षा न कारणं व्यभिचारादिति परस्याभिप्राय-
स्तदानुज्ञेवोत्तरम् । नहि वयमपि विकल्पमाचं प्रति
तस्य कारणत्वं ब्रूमः, किन्तु साक्षात्कारिविज्ञानं प्रति ।
न चासौ^(१) इन्द्रियार्थसन्निकर्षमन्तरेणापि भवतौति
सारम् । निर्विकल्पकप्रतिबन्दिग्रहस्तिवस्मर्थं सुखेन
ग्राहयितुम् ।

स्यादेतत् विकल्पस्योभयथा^(१) सम्बवे हि सामान्य-
 पादको न भवतौ व्यतो भिन्नार्थं तथा भेदपदं व्याचष्टे । नु चान्यस्येति ।
 तथाच वैधर्यमेदस्यान्योन्याभावमेदापादकतं निषिद्धमित्यर्थः ।
 प्रतिबन्धिमात्रस्यादूषणत्वात्तत्र मूलयुक्तिमाह । यदौति । ननु
 अभिचाराभावाद्विकल्पविशेषं प्रतीक्षियार्थसञ्जिकर्षः कारणमिति
 साधिते^(२) सविकल्पकस्य साक्षात्कारिलमौपाधिकमिति शङ्खा न
 युक्ताऽर्थान्तरत्वादित्यत आह ।

स्वादेतदिति । तथा च विशेषाचिह्नेर्न तमादाय समाधान-

(१) सांचाकारविषयः । (२) सांचाकारासंचाकार ।

(३) सहिते इति ।

व्यभिचाराद्विशेषमादाय क्लायंकारणतावधारणं स्यात्,
न तु साक्षात्कारादिरस्य विशेषोरूपौपाधिकत्वात्
तस्येत्याशङ्का निराकरोति । न च विकल्पगत इति ।

[११।१५]

विकल्पगतः 'साक्षात्कारलक्षणोधमस्तावदनुभूयत-
इत्यविवादम् । तस्यौपाधिकत्वं न तावदानुभविक-
मित्याह । सर्वा एव इत्यादि । [११।१०]

तस्माद्गर्णनव्यापारा विकल्पा इन्द्रियार्थसन्निकर्घज-
न्मान इति योजना । नाष्टौपरपत्तिकम्, उपपत्तेः प्रागेव
निरस्तत्वादित्याशयः ।

नन्विन्द्रियविषय एव यदि शब्दोऽपि प्रवर्तेत् सोपि
साक्षात्कारिणमेव विकल्पमादध्यात्^(१), इन्द्रियमपि

मिति भावः । ननु निर्विकल्पकानपेक्षत्वं मविकल्पस्य खमिद्वाज्ञ-
विरुद्धमित्यन्यथा व्याचष्टे । विकल्पगत इति । औपाधिकत्वमिर्ति ।
खोहितः स्फटिक इति वदुपाध्यन्वयव्यतिरेकानुभवविषयत्वमित्यर्थः ।
दर्शनव्यापारस्य खौकाराज्ञ तद्विधेयम्, किञ्चूद्देश्यमित्याह ।
तस्माद्गर्णेति । ननु वस्तुगोचरत्वे प्रत्ययाभेदशङ्का न युक्ता
परेणैकविषयत्वे सति प्रत्ययाभेदस्तानखौकारादित्यत आह ।
नन्विन्द्रियेति । विषयविशेषमिति । तथा च तद्विधयमेव झानं

(१) प्रत्ययमादध्यात्—पा० ३ उ० ।

चोत्पेक्षाव्यापारिणं विषयविशेषमन्तरेण ज्ञाने विशेषा-
भावात् । तस्माच्छब्दैकविषयतया प्रवत्तमानोविकल्पो-
नेन्द्रियविषयं सृष्टति । तदस्येणैऽन्यतया न स्वाभाविकमस्य
साक्षात्कारित्वमित्यशयवानाशङ्का निराकरेत्ति ।
न चेति । [१३।१४] एकचार्थैऽन्दिर्द्वयं कारणमन्यत्र
निरपेक्षः शब्दादित्यर्थः ।

तुच्छतयोपेक्षणौयमपि शिष्यहिततया दूषयति । न
च वह्नौति । [१३।१५] वह्निज्ञानाद-दुष्णज्ञानादित्यर्थः ।
शौतद्रव्यापगमः तदपगमे वा तदनुपलभ्मः तद्वेतुक-
दुःखाभावोवा शौतापनोद इत्युच्यते । स चोषणद्रव्योप-
गमसाध्यो, न तु तदुपलभ्मसाध्योऽन्यथा सन्निपातमूढस्य
स्वेदनेषि दोषापगमो न स्यात् उष्णद्रव्यानुपलभ्मात् ।
तुहिनाचलगुहामध्यवर्त्तिनि च सर्वज्ञे वडवानल-
साक्षात्कारवति तुहिनाचलविलयः स्यादित्यर्थः ।

किं चिदपरोचं किं चित्परोचमिति ग्रहार्थः । एकचेति ।
पारोक्ष्यपारोक्ष्ये न विषयप्रयोज्ये ज्ञानधर्मौ, किन्तु कारण-
विशेषव्याप्तौ जातिभेदावित्येकचापि विषये कारणभेदात्तयोरुप-
पत्तिरित्यर्थः ।

तुच्छतयेति । दूरे वह्निदर्शनेऽपि शौतापनोदनाभावादित्यर्थः ।
परकौशवाच्चिक्ष्य यस्यापि नामोपाधेरित्यस्याऽनुवादात् तत्

यस्यापौत्यादिवार्त्तिकार्थं दूषयति । न चैकेनेति ।

[१३ । १८]

उपाधयः सत्त्वादयस्तैर्विशिष्टत्वं^(१) तैर्विशेषत्वैः
सम्बन्धः ।

अथमर्थः । एकेनैव स्वभावेन तावदुपकरोति
सर्वेपाधीनामिति परमार्थः ।

तचोपकारकस्यैकस्वभावतया उपकाराणामवच्छेदा-
नासुपकार्याणां चोपाधीनां तदैकत्वं स्यात् यद्युप-
कारकस्वभावान्तर्भूतत्वं तेषामभ्युपेयेत् । न चैवमाति-
ष्ठामहे त्वयाप्येवमेव समर्थनौयैं किं त्वलौकविषय-
तयेति विशेषः । स एव^(२) न्यायो यदि परमार्थसत्यपि
स्य त् कोदीषः^(३) । न केवलं काल्पनिके व्यवहारे तवैवं

दूषणमिति भ्रमनिरासायाऽह । यस्यापौत्यादि । उपाधिपदस्य
जातिपरत्वमभिप्रेत्याह । सत्त्वादय इति । ननु विशेषत्वं विशेषण-
तादात्यमेव परेरिष्टमिति कथं न तत्त्वभाव इत्यत आह । सम्बन्ध
इति । तदेवोपपादयति । अथमर्थ इति । न चैवमिति । धर्मा-
णासुपाधीनां धर्मिणो भिज्ञतया प्रतिनियतमयौवेद्वलेनैव स
उपपाद इत्यर्थः । अपि चृत्यादि न नैयायिकस्याभिधानं युक्तं
खमिद्वान्तविरोधादित्यत आह । न केवलमिति । विषयगृहण-

(१) तैर्विशेषत्वं—पा० १ यु० । (२) स एव—पा० १ यु० ।

(३) कोदीषो दोषः—पा० १ यु० ।

समर्थनमपि तु पारमार्थिकेषौत्याह । अपि चेति ।
 [१० । १] परमाणुस्वभाव इति षष्ठौतत्पुरुषः । परमाणवो
 ज्ञानस्य स्वभावा इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

परमाणुस्वभावत्वे ज्ञानस्यापि नानात्प्रसङ्गात् ।
 तथा चैकपरमाणुनियमे (स्वभावत्वे) स्थूलप्रतिभासो
 अन्तोऽपि न स्यात् । ज्ञानस्वभावत्वेऽपि च परमाणु-
 नामप्येकत्वप्रसङ्गः^(१) दमूर्त्त्वादिप्रसङ्गाच्चेति स एव दोष
 इत्याद्युत्तानदोषमुत्सृज्यान्यमाह । तेषां सर्वान् प्रतीति ।
 [१० । २]

परमाणुनामेकज्ञानस्वभावत्वे वा न ते हितौयेन
 विदिता स्युरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

यद्यपि तादात्याभावेऽपि ज्ञानज्ञेययोः कार्यकारण-
 भावः सम्बन्धेविषयविषयनियमार्थं बौद्धेन स्वीकृत-

धर्मार्थ्यच टौकायां विषयग्रहणं धर्मो यस्येति बङ्गब्रौहौ धर्मा-
 दनिच्छेवस्तादनिच्छित्यसमाप्तान्तः बङ्गब्रौहौ लिङ्गानुपपत्ते-
 रित्याह । षष्ठौति । परमाणव इति ।

विषयविषयिणोः परस्यरं विशेषणविशेषभावात् अस्यान्य-
 स्वभावापादनादित्यर्थः । तथा चेति । एकस्य परमाणोरतीच्छिय-
 लादित्यर्थः । स एवेति । स्थूलप्रतिभासोभान्तोऽपि न स्तादि-

(१) एकस्वभावत्वप्रसङ्गात्—पा० ३ उ० ।

स्तथापि कार्यकारणभावेऽपि को नियन्तेति^(१) तुल्यो-
इन्द्रियोगः अतः 'स्वभावेनैवोत्तरयति । स्वभावं एवेति ।
[६४।५]

भावाभावयोः समवायतद्वतोर्विषयविषयिणोश्च वय-
मपि स्वभावेनैव "परस्परोपहितं सम्बन्धमातिष्ठामहे ।
द्रव्यगुणकर्मजातितद्वतां यद्यपि स्वभावेनैवोपाधुपाधि-
महावस्तथापि सम्बन्धेऽप्यनुभूयमानो विना बाधकं
नोपेक्षितुं युज्यते, यथा स्वाभाविके विषयविषयभावे
कार्यकारणभावस्तथा नोपेक्षितः, तस्मादतिरक्तसम्बन्धे
क्षणभङ्गसाधनं बाधकमवशिष्यत इत्यर्थः ।

न तावद्विशिष्टव्यवहार एव नास्ति तस्य स्यष्टतया
अपह्लोतु^(२) मशक्यत्वात्, तदभावे सर्वव्यवहाराभावप्रस-
ङ्गाच्च । तस्मादसदुक्तप्रकारेर्थया प्रकारान्तरेणायमुप-
पादनीयः; तच्चाह । भिन्नज्ञानगोचरत्वेऽपौति । [६४। १०]

त्वेदरूपः । ननु हन्तेत्यादिना द्रव्यगुणादैनामपि अभावसम्बन्धा-
भिधानेऽपसिद्धान्तस्तत्र समवायखौकारादित्यत आह । भावा-
भावयोरिति । जन्मेकबुद्धिगोचरयोर्न विशेषणविशेषभाव इति
परेणोक्ते भिन्नज्ञानगोचरत्वेऽपि नास्तौ सम्भवतौत्यनेन तद्व्यवहार
एव निरस्तः स्वादित्यन्यथा आचष्टे । न तावदिति । ननु वासना-

(१) न कोपि नियन्तेति—पा० ।

(२) निङ्गोतु—पा० १ उ० ।

अपि शब्दोदेश्याभासः^(१) तुल्यतामाचे । नन्वस्ति
यवहारो न तु वास्तवः स च यथाकथच्चिह्नासनाद्वारे-
णापि निर्वहेत् । येषां त्वयं वास्तवस्तैरथं द्वारैवास्य
निर्वाहश्चिन्तनौय इत्याशङ्कते । ताभ्यामिति । [६४।११]

त्वदुक्तमेव वासनाद्वारमुपादाय यदि वास्तव एवायं
यवहारः स्यात् तदा कौदृशो दोष इत्याशयवानाह ।
अस्तु तावदिति । [६४।१२]

तथापि वास्तव एवायमित्यच किं प्रमाणमित्यत
आह । तथा सतौति । [६४।१३] अस्येन्द्रियार्थसन्निकर्ष-
जत्वे स्वाभाविकं साक्षात्कारित्वमेव प्रमाणमित्यर्थः ।

निर्विकल्पकोपधानं कल्पेत [६४।१४] विना प्रमाण-

दारा विशिष्टयवहारमुपपादयन् सौगतो नैर्याँयिकमेवाश्रयत
इत्यतः ग्रहामाह । नन्वस्तौति । ननु विशिष्टयवहारस्य वास्तवले
प्रतिच्छ्रिते अस्तित्वादिना तस्यौदासौन्ये तथेन्द्रियजलं माधितमेव
न स्थादित्यत आह । लदुक्तमिति । उत्तरगन्धोपयोगार्थमाह ।
तथापौति । ननु सविकल्पकस्य साक्षात्कारित्वं निर्विकल्पौपाधिकं
परस्येष्टमिति न तदापादनं युक्तमित्यत आह । विनेति । ननु

(१) चोद्याभास-पा० १ उ० ।

मिति शेषः । यदि हि स्वकारणबलेन नोत्पत्ते-
विचारकत्वं मानसस्याप्यविचारकत्वप्रसङ्गं इत्याशंथ-
वानाह । इत्तेति । [६४।१८]

मनसः सर्वविषयत्वं न तावद्यापारानुबन्धितया
परस्य विवक्षितं इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यापि संस्कार-
सहितस्य तथाभावव्यवस्थापनात् । तस्मात्प्रतिपन्थनु-
बन्धितया वा स्यात्सर्ववासनाधारतया वा, आद्यं दूष-
यति । यदि पूर्वकमिति । [६४।२०] अस्माकं तु मनः
सर्वविषयकमर्पि व्यापारानुबन्धितया न प्रतिपन्थनु-
बन्धितयाऽसर्वविषयमप्रतिपत्तिरूपत्वादिति भावः ।

न च सकलसंस्काराधारतयेत्याह । अचेतनतया न

इत्तमो इत्यादिना परोक्तो दोषः स्वैकृत एव स्थादित्यत आह ।
यदिहौति । तथा चानिष्टप्रसङ्गेन परोक्तं दूषितमेवेति भावः ।

ननु पूर्वज्ञानात्मकस्य मनसोव्यापारानुबन्धितया सर्वविषयत्वं
परस्येष्टमेवेति कथं तस्य सर्वविषयतेति न युक्तमित्यतो विकल्प्य
योजयति । मनस इति । तद्विचारादां संस्कारसहितस्येन्द्रियस्यापि
सर्वविषयतात्ततो विशिष्टज्ञानं स्थादेवेति भावः । ननु मनसः
सर्वविषयत्वविवादे तच्चेत् स्वैकृतं तदा न विचारकमित्यसम्बद्ध-
मतः पूरयति । व्यापारेति । अचेतनतयेत्यसोपयोगार्थमाह । न च
सकलेति । ननु मनसः सर्वविषयत्वविवादे तच्चेत् स्वैकृतं तदा न

विचारकमिति^(१) । [६४।१] **विज्ञारौपयिकसकलवासनानाधारतयेत्यर्थः^(२)** ।

त्वदभिप्रेतस्य च मनसः सकलवासनाधारत्वं निषेत्यत इत्यभिप्रायेणाह । तस्मादात्मैवेति । [६४।२]

स्थितं ज्ञानं—ज्ञानवासनेत्यर्थः । अच हेतुः । स हि बोद्धेति । [६४।२५] अच प्रमाणं—गम्यत इति । अतः स्मरणस्य सामर्थ्यम् । चो हेतौ ।

ननु यद्येवम्भूतचेतनाधिष्ठितमिन्द्रियं, तर्हि निर्विकल्पकोत्पत्तिकालं एव स्वयसंस्कारसचिवतया विकल्पमेव जनयेदित्यत आह । स खल्विति । [६४।२६] प्राग-

विचारकमित्यप्रस्तुतमतस्य हेतुपरत्तमाह । अविचारकत्वादिति । तथा च वामनानाधारत्वेऽचेतनत्वं हेतुः सकलवासनाधारत्वं च तदाधारतया सर्वविषयत्वाभावे हेतुरिति भावः । ननु बोधत्वं बोधसमवायिलमतः साधावैश्चिष्टमित्यत आह ।

ज्ञानवासनेत्यर्थ इति । लक्षणाबीजमाह । अचेति । मुख्यार्थपरत्वे साधाविशेषप्रसङ्ग इति भावः । स हि बोद्धेत्यतावतैव हेताकाङ्क्षानिवृत्तेरत्र गम्यत इत्यनर्थकमिति पूरयित्वा व्याचष्टे । अचेति । प्रमाणमाह । स्मरण इति । कारिकार्थां सन्धानं—प्रति-

(१) न विचारकत्वादिति—पा० ३ उ० । (२) नाधारत्वादित्यर्थ—पा० ३ उ० ।

लोच्योदुद्दसंस्कारसमुपजानस्मृतिसहायः पश्चाद्विकरुप-
यतौति योजना ।

एवं तद्वैन्द्रियार्थसन्निकर्षादाखोचनं संस्कारोद्घोषः
ततः स्मृतिस्तस्तस्तस्तायश्च विकरुपयतौति न चक्षुषः कश्चि-
दुपयोग इत्यत आह । चक्षुषेति । [६४ । १५]

नन्वेवभूता सामग्री मिलिता यदि चक्षुर्व्यापार
विरहे न विकल्पिकां धियमुपजनयेत् ततस्तस्यापि
कारणत्वं कल्प्येत्, न त्वेदस्तौत्यत आह । गौरय-
मिति । [६४ । १५]

एतेन साक्षात्कारं प्रति तस्यान्वयव्यतिरेकौ स्त
इति दर्शितम् ।

तदेवाभिप्रेत्योत्तरश्लोकमाह । यथाहेति । [६४ । १५]
सह चेतनथा वर्तत इति सचेतनः ।

तथापि क उपकारः समर्थित इत्यत आह ।
तेनेति । [६४ । १६] ज्ञाप्यज्ञापकभाव इत्युपलक्षणं कार्य-
कारणभावोऽपि न सर्वचास्तौति द्रष्टव्यम् । क्वचित्
द्रव्यगुणकर्मणामस्तौति नोदाहतः । तदर्थालोचनानु-
मन्त्वानम् । एतेनेति । तथाच चक्षुषोऽपि तद्वेतुवे प्रमाण-

मस्तौत्यर्थः । स 'इत्यनेन पौनश्चनिरामायाह । भवेति ।
क्वचिदिति । द्रव्यगुणकर्मणां विशेषणविशेषभावे कार्यकारण-

गतं स्मरणं यथोस्ते विशेषणविशेषे तथोक्ते तथाः ।
अतदधिकरणव्यवच्छेदप्रतीतिजननमेव विशेषणेन विशेषस्थोपकार इत्यर्थः ।

यद्यपि स्वाभाविको विशेषणविशेषभावो नोपकारमपेक्षत इति तत्तत्त्वं वक्ष्यति । न चोपकार्योपकारकभावोऽप्युपकारान्तरप्राप्तः^(१) तथा सत्यनवस्थापातात् । तथापौह सम्भवप्राचुर्येणाभिधौयत इति मन्त्रव्यम् ।

ननु यदि स्वाभाविकमनयोर्विशेषणविशेषत्वं प्रष्टमतः स्वभावे गृह्णमाणे किं न गृह्णैतं । न च स्वभावस्तदानौ न गृह्णैत इत्यत आह । अर्थाहौति । [६५ । ८]

न खलु रूपपरमाणुषु स्यर्शादिपरमाणवोऽपि स्वभावतः स्थिता इत्येतावतैव प्रतीतिपथमवतरन्ति । सामग्र्यभावान्न तथेति चेत् । स इहापि समान इत्यर्थः । अत एव प्रमाणं कृत्स्नवृत्तौति मत्त्वा यदापादितं तदपि नास्तीत्यत आह । तेनेति । [६५ । ९]

भावमन्त्वेऽपि न सर्वत्र विशेषणविशेषभावोऽस्तौति नैतदभिमत^(१)मित्यर्थः । अप्रसक्तनिषेधमाशङ्काह । अत एवेति । तथापि प्रमाणस्य कृत्स्नवृत्तैले न किञ्चिद्वाधकमित्यत आह ।

(१) व्याप्तः—पा० १ पु० ।

(२) दभिमान मिति पु० पा० ।

स्वरूपाभिप्रायेण कृत्स्वदृत्तित्वं प्रमाणस्यानुमन्या-
महे एव, स्वाभाविकसमस्तसम्बन्धाभिप्रायेण तु सर्व-
ज्ञेतरधियामप्रामाण्यमापादयतौति उपसंहारं स्थाने
सङ्कलय्याह । सविकल्पकन्विति । [६१।४] पश्चादपि
जायमानमिति योजना । आलोचनादिति शेषः ।
तस्मात्सर्वं तु ल्यम् । स्फूर्णभज्जे परं विवादोऽवशिष्यत
इत्याशयवानाह । अक्रमस्यापौति । [६१।५] विवादा-
ध्यासिता इति । [६१।६] साक्षात्कारिण इत्यर्थः । तेन
तदितरव्युदासः ।

खरूपेति । धर्मिस्वरूपाभिप्रायेणेत्यर्थः । स्वाभाविकेति । यावद्गुर्भ-
ग्रहस्य सामग्रीभेदाधीनत्वात्तदभावेनाभाव इति भावः ।

अजायमानेन सह समुच्चयानुपत्याऽन्यथा योजयति । पश्चा-
दपौति । पश्चात्त्वस्य सावधिलेनावधेरश्वरणादिन्द्रियार्थसञ्चिकर्ष-
स्यैव बोधकत्त्वकन्यने सविकल्पकप्रत्यक्षले न किञ्चिद् दूषणं शक्तिं
स्यादित्यत आम्ह । आलोचनादिति । तेनालोचनानन्तरं जायमानं
तज्जन्यमेव. नविन्द्रियार्थसञ्चिकर्षजन्यमिति तदप्रत्यक्षले हेतुरुक्त
इत्यर्थः । साक्षात्कारिण इति । यद्यपि साक्षात्कारित्वस्य परा-
मिद्वत्वात्तेन पञ्चविशेषेणमुक्तं तथापि साक्षात्कारिलेन विवाद-
विषया इत्यर्थः । तेनेति । अनुभित्यादावसाक्षात्कारित्वस्थोभय-
वादिसिद्धलान्तद्वावच्छेद इत्यर्थः । परमते सविकल्पकस्य स्वप्रकाश-

सिद्धसाथ्यताव्युदासार्थं स्वगोचर इति । [१५।१०] पौतः
शङ्खं इत्यादिना व्यभिचारनिवृत्यर्थमव्यभिचारित्वे
सतौति । अत्र च छतः प्रयत्नः ।

(इति व्यवसायस्थ प्रत्यक्षत्वसाधनम् ।)

न चैतन्मन्तव्यमिति भाष्यमिति । [१५।११] इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षमन्तरेणापि संशयोत्पत्तिर्दर्शनात् अत-

तया स्वात्मनि प्रत्यक्षत्वमस्त्वेवेति प्रत्यक्षत्वे साधे सिद्धसाधनं
स्थादतः स्वातिरिक्तस्वविषये तस्य प्रत्यक्षत्वं साध्यमित्याह । सिद्ध-
साधेति । अत्र निर्विकल्पकत्वं नोपाधिः सविकल्पकस्यापि स्वात्मनि
प्रत्यक्षतया निर्विकल्पकत्वेन माध्यनव्यापकत्वात् । उक्तन्यायेनेन्द्रि-
यार्थजन्यत्वस्य प्रत्यक्षप्रयोजकत्वादमत्तेन हेतोः साध्यव्यापकतया
तदव्यापकत्वेन साध्यव्यापकत्वाच्च । पौतः शङ्खं इति प्रमाभूत-
प्रत्यक्षत्वस्य साध्यस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

न व्यभिचारित्वं तस्य सिद्धमित्याह । अत्रेति ।

(इति व्यवसायस्थ प्रत्यक्षत्वसमर्थनम् ।)

ननु यद्यधिकरण एवेन्द्रियमन्यथामिद्दुं तदा निर्विकल्पकोप-
चौणमिन्द्रियं सविकल्पकमपि न जनयेदतोऽन्यथासिद्धिग्रयोजकं
व्यभिचारमाह । इन्द्रियार्थेति । केवलसविकल्पकवेद्याभावादिग्रहे
निर्विकल्पकाभावेनेन्द्रियस्य हेतुलब्धवस्थितेन प्रतिष्ठन्दिरित्यर्थः ।

त्वारणतया^(१) प्रसङ्ग एव अस्य नास्ति, कुतोन्वाचौय-
मानीऽपि व्युदास इति पूर्वः पक्षः ।

यद्यपि न सर्वः संशयः इन्द्रियार्थसन्निकर्षजस्तथापि
साक्षात्कारवानवश्यं तज्जन्यः, तस्माद्युदासोन्वाचौयत
इति प्रकरणार्थः ।

स्यादेतदित्यादि । [११।१] मन एव केवलमिन्द्रिय-
निरपेक्षं बहिर्व्याप्तियमाणं साक्षात्कारिसंशयादि जन-
यति । हष्टो ह्यस्यानुव्यवसौयमानज्ञानविशेषणे घटादौ
व्यापार, इन्द्रियव्यापारविगमेऽपि सौदामिनौसम्प्या-
तादौ सहादुपाजायमानस्या^(२) व्याप्तिनिश्चयस्य समन्यकारे-
यनुव्यवसौयमानत्वात्, तस्य चानुव्यवसायस्य साक्षा-
त्कारित्वात्^(३), तस्मादप्रसङ्ग एव पुनरापतित^(४) इति ।

किमेतावतापौत्यत आह । कुत इति । साक्षात्कारवानिति । यथा
न मर्वच मंशयो न मानसः किन्तु बहिरिन्द्रियजन्योऽपि तथा
तत्त्वाणांवरे निपुणतरमुपपादयिष्यतेऽस्माभिः । इन्द्रियानपेच
मिति । तदपेक्षस्य मनसः करणं सिद्धान्तिनाऽपौत्यत इति भावः ।
मनसेति । मनःसंयुक्तात्प्रसमवेतज्ञानविषयके ज्ञाने संयुक्तसमवेत-
विशेषणतया प्रत्यासन्न्या घटादिरपि भासते चाचुष इव प्रत्यभि-

(१) संशयोत्पत्तिदर्शनेऽतत्कारवतया—पा० १ पु० ।

(२) उपजातस्या—पा० १ पु० । (३) साक्षात्कारिजातीत्वात्—पा० १ पु० ।

(४) रायातः—पा० १ पु० ।

मनसा ह्यनुव्यवसौयमानज्ञानलक्षणविशेषसन्निकृष्टे-
नासन्निकृष्टो घटादिरवच्छेदकतया प्रतौयते^(१) चक्षुषेव
घटसन्निकृष्टेन प्रागुपलंभ्या तदवस्था । संशयज्ञानं तु
नोर्धार्थोपलब्धिविषयं, नापि स्थाणुपुरुषस्मृतिविषयं,
किन्वनिर्भारितस्थाणुपुरुषत्वोर्धपदार्थविषयं, न च
तत्सन्निकृष्टं मनः बाह्येन च विशेषेणाप्यसन्निकृष्टं कर्थं
ज्ञानमुत्पादयेत्, उत्पादने चान्यबधिरादेरपि उत्पादये-
दिति सिद्धान्तः ।

तत्पूर्व—व्यवसायेत्यत्तौ । खविषयप्राप्तिसम्पत्तय

ज्ञाने तत्तेत्यर्थः । असन्निकृष्टोऽपौति । अमंयुक्तोऽप्यसमवेतोऽपौ-
त्यर्थः । अवच्छेदकतयेति । विशेषणतयेत्यर्थः । मंशयज्ञानं लिति ।
येन ज्ञानविशेषणतया स्थाण्डादिकं भासेतेति भावः । विशेषेणा-
पौति । असत्यप्रत्यच्चविशिष्टज्ञाने विशेषणमन्त्रिकर्षस्याहेतुले विशेष-
सन्त्रिकर्षस्य प्रत्यच्चविशिष्टज्ञानमाचहेतुलादित्यर्थः । ननुनुव्यवसायेन
कुतश्चुराद्यपेक्षणीयम्, न हि चक्षुषा तच्चन्यत इत्यत आह ।
खविषयेति ।

अनुच्चवसायो विषयतया व्यवसायमपेक्षते, व्यवसायस्य बाह्य-
विषयः खोत्पत्तये चक्षुरादौति परम्यरथा तदपेक्षत्यर्थः । नन्देवं

(१) व्यवसौयते—पा० ३ प० ।

इति शेषः । तथा च संश्यज्ञानोत्पादेऽपौति । [६६।१०]
सहकारितयेति शेषः ।

(इति व्यवसायात्मकपदकृत्यप्रश्ननम्)

अव्यापकत्वेनेत्यादि । चोदयति पार्श्वस्थः । परिहरति । पूर्वपक्षौ । पुनःपार्श्वस्थस्य शङ्खामाभूदित्यत आह । पूर्वपक्षौ । न च सुखादिषु प्रमाणान्तरमस्ति ।

परम्परयेद्विद्यार्थसच्चिकषोपेचायामपि तत्त्वगतं मंशयस्य नोक्तकारणकारणलेऽपेक्षोपपत्तेरित्यत आह । सहकारितयेति ।

(इति व्यवसायात्मकपदकृत्यप्रश्ननम् ।)

लक्षणाचेपरम्भाव्यमात्पादि इत्यादि, तदव्यापकत्वेन व्याख्येदति योजनाभ्यनिरामाय विच्छिद्य गङ्गाति । अव्यापकत्वेनेत्यादीत्येके । आखण्डलकान्तरव्याख्यानं बोधयितुं गङ्गाति । अव्यापकत्वेनेत्यादीत्येके । ननु देशयतौत्यत्र कर्त्ता न पूर्वपक्षौ. विरोधात्, नापि नैयायिकः तस्योक्तपत्रनिर्वाहकतयोक्तदोषनिरास-स्थैवोचितत्वादित्यत आह । पार्श्वस्थः । पुनरिति पूर्वपक्षिणा स्वपत्रविरह्द्वाभिधानस्यानुचितत्वादित्यर्थः । आहेत्यत्र कर्त्तर्थपेचायामाह । पूर्वपक्षौ । नन्तु मानापेचाया प्रत्यक्ष्यापि मानान्तरत्वात्

प्रत्यक्षं विहायेति शेषः । संवेदनत्वे हि तेषां स्वसंवेदनता शङ्कास्यदमपि स्यादिति शेषः ।

नन्वन्दियस्य वै सतं इति वदतो भाष्यकृतो मनस इन्द्रियत्वमिष्टमेवेत्यत आह । न च तदिति । [१०।१] मनस इन्द्रियत्वाभ्युपगमो वात्स्यायनौये गौतमौय-
स्तुचविरुद्ध इत्यर्थः ।

मा भूद्विभागपरमिदं स्तुचं तथापि स्तुचकारस्य मन इन्द्रियं यद्यभिमतमिन्द्रियप्रकरण एव लक्ष्येदित्यत आह । तच चेति । [११।३] इन्द्रियत्वे नेन्द्रियप्रकरण एवाभिधाने प्राप्ते यदन्यच करोति तेजाधिकमप्यस्य किञ्चिद्गूप्तं विज्ञेयमिति स्तुचयति । नत्विन्द्रियत्वमेव न सहत इत्यर्थः । दर्शयिष्यति हि वार्त्तिककार इत्यागामिका(?) फक्तिकाभ्यमनिरासार्थं भूताभू--- छान्दुष्टो न त्वभिप्राय इति ।

नक्षिषेधो न युक्त इत्यत आह । प्रत्यक्षमिति । ननु संवेदनत्वेऽपोल्युकं नैयायिकेन संवेदनस्य स्वपकाशत्वानभ्युपगमादित्यत आह । शङ्कास्यदमिति । ननु नेदं विभागपरमित्यत एवाचेपे निरस्ते किं तदस्त्राचाणसमाधानेनेत्यत आह । माभूदिति । ननु दर्शयिष्यति हि वार्त्तिककार इत्यथन्तर्भाववार्त्तिकार्थं इत्यत आह । दर्शयिष्यतौति । प्रत्ययो न स्वार्थिक इत्यस्य स्वप्रकृतिः तदर्थार्थको न

उपखाक्षणं चैतत् । सगुणानां चक्षुरादीनामिन्द्रिय-
भावो मनस्तु न सगुणमिन्द्रियमित्यचापि यो विशेष-
गुणो येनेन्द्रियेण गृह्णते तज्जातौयेन गुणेन सङ्खटित-
सगुणत्वम् । याह्यविशेषगुणजातौयविरहश्च मनस इति
यद्यभिप्रेतं भाष्यकृतः तदेतदपि वैधर्यमेव । किन्त्वेभि-
रक्षरे तदप्यभिधातुं न शक्यते^(१) । विभक्तिविपरिणा-
मेन तु भाष्यं सुगमम् ।

तथाहि—इन्द्रियभूतानामेषां सगुणत्वं ग्राह्यैर्गुणैः
सङ्ख सम्बन्धश्च क्षुरादीनां मनसस्त्वन्द्रियभूतस्यैव न
सगुणत्वं न ग्राह्येन गुणेन सङ्ख सम्बन्ध इति । तस्मा-

भवतौ त्वयुपपाद्यमतो न गमकमिति भ्रमनिरासायोपपत्तिः
वार्त्तिककारतात्पर्यविषय इति टौकार्थं इत्यर्थः । तज्जातौयेनेति ।
तेन सगुणानामिति समानशब्दस्य प्रयोग इति भावः । विभक्ति-
विपरिणाममाह । तथा हौति ।

ग्राह्यैर्गुणैरिति । ग्राह्यजातौयैरित्यर्थः । न च बहिरन्द्रियलेन
ओचस्यापि ग्राह्यजातौयग्राहकगुणवत्तमनुसेयम्, तेनातौन्द्रिय-
शब्दान्तरवदेव ओचं शब्दग्राहकमिति वाच्यम् । मूर्त्तलखोपाधि-
त्वात् । अत्र गुणमन्तर्भाव्य नेन्द्रियत्वं द्रव्यगर्भत्वान्तङ्गत्वेति ।
यदिन्द्रियं तत्प्रत्यक्षेतुतायाह्यजातौयगुणविद्येव सगुणानामि-

(१) चभिधातुमण्डलम्—पा० १ प० ।

दधापि शब्ददीषः, न त्वभिप्रायदीष इति मन्तव्यम् ।
 नन्वनभिमतनिषेधेन मतमुन्वेष्यत इति शङ्कते । न
 चेति । [६८।८] निराचष्टे । अभावस्येति । [६८।९] याव-
 दनभिमतनिषेधेनाभिमतलाभे गगौयोगौरवमापयेत,
 तत्तनिषेधमनुपनौय निषेधस्य प्रतिपाद्यितुमशक्य-
 त्वात् । विशेषविधौ तु शेषनिषेधो लघौयानिति भावः ।

हृत्वकारवचनस्य विचारास्पदत्वात् कथं तेनैव
 निर्णय इत्यत आहेति पूर्यति भाष्यकार इति ।

शब्देत्यनेन शब्देन्द्रियसमाहारजमयमसावश्च इति
 ज्ञानं व्यवच्छेदमभिमतं वार्त्तिकक्षत इति केषाच्चिन्म-
 तमपनयति । न खल्विति । [६८।१०]

वाच्यत्वेन हि विशेषणतया गृहीतेन विशेषनिषेन
 भवितव्यमतः केवलवाच्यत्वप्रस्तावेऽपि तथैवोदाहृतम् ।

न्द्रियभाव इत्यस्यार्थ इति सम्प्रदायविदः । अनर्थमतनिषेधमात्रेण
 नाभिमतलाभ इति तदिधानमुचितमित्यत आह । नन्विति ।
 विशेषनिषेधस्यानिषिद्धेषविधानानुमापकलार्दत्यर्थः । अथाश्रुत-
 स्यागमकलादाह । यावदिति । अर्थान्तरलशङ्कानिराषायाह ।
 शब्देत्यनेनेति । वार्त्तिकगृहेनेत्यर्थः । ननु बाध्यत्वविकल्पे छते
 तन्माचमुदाहर्त्तुमुचितं, किमिति वाच्यत्वविशिष्टमुदाहृतमित्यत
 आह । वाच्यत्वेनेति । न्यायप्राप्ततया विशेषमुदाहृतम्, न तु तच

इन्द्रियव्यतिरेकव्यभिचाराज्ञ तद्वितिरेको न शङ्खितः ।
 गृहीते ह्यश्वले तदसन्निकर्षेऽपि थोऽयं पिण्डस्त्वथा
 हष्टोऽयमसावश्च इत्युपदेशात् केवलादेव वाच्यत्वप्रतौ-
 तिदर्शनात् । तस्मादिन्द्रियस्य सम्बन्धिसमर्पण एव
 व्यापारः एवमुत्तरचापि तव्यार्थः सङ्केतयितुरभिप्राय-
 विशेषः । यद्यपि पराभिप्रायस्तदुपहितार्थेवा नेन्द्रिय-
 गोचरस्तथाएष्युपगम्याशङ्कते । अथायमपौति । १८ : १८

तात्पर्यमिति भावः । नचिन्द्रियगच्छयोर्द्योरपि कारणत्वेन
 शङ्खितलाद्भयत्वापि व्यतिरेकव्यभिचारोऽन्नावनमुचितं तत्कुतः ।
 शब्दव्यतिरेकमाचमुक्तम्, न चिन्द्रियव्यतिरेक इत्यत आह । इन्द्रि-
 येति । इन्द्रियव्यतिरेके वाच्यलज्ञानाचेन्द्रियव्यतिरेक उदाहृत
 इत्यर्थः । तदंव स्पष्टयति । गृहीतेति । इन्द्रियव्यापारे मति
 तदन्यथासिद्धिमाह । तस्मादिति । नचेवमपि वाच्यलविग्निष्टपुरो-
 वर्त्तिज्ञानम्यति नेन्द्रियव्यभिचार इत्यममार इति । ज्ञानमि-
 त्तियशब्दजन्यतात् प्रमाचतुष्टयविजातौयमेवास्त्वित्यत आह । एव-
 मिति । वाच्यलविग्निष्टपुरोवर्त्तिज्ञानोदाहरणेषौत्यर्थः । नथा च
 धर्मिणि साक्षात्कतेऽपि कालान्तरे तस्मिन्निन्द्रियासञ्ज्ञिष्ठेऽपि
 शब्दादयमय इति ज्ञानोत्पत्तेरन्यथासिद्धुमेवेन्द्रियम् । तदुक्त-
 मिन्द्रियस्य सम्बन्धिसमर्पणमेवेति । ननु गाथापाठेनेन्द्रियज्ञत्वमेव
 तस्य दर्शितमिति पूर्वापरविरोध इत्यत आह ।

इदमैन्द्रियकमिदमतौन्द्रियमिति हि साक्षात्कारा-
साक्षात्कारोन्मेयोऽयमर्थः ।

तच स्यष्टग्रहणरूपत्वात्साक्षात्कारापरव्यपदेशादै-
न्द्रियकमेतदिति युक्तं स्यात्, न त्वसाक्षात्कारादपि ।
तयोश्च कोच मनसा वेद्यत इति भवानेव परिभावयतु ।
तच साक्षात्कारित्वपक्षे प्रत्यक्षमेवेदमतो^(१) न व्यवच्छेद-
नीयम् । असाक्षात्कारित्वपक्षे च नेदमैन्द्रियकमिति
प्रथमपदेनैव व्युदस्तं नाव्यपदेश्यपदस्यावकाश इति
गाथापाठस्यार्थः ।

किमर्थन्तर्हीव्यपदेश्यपदं ? कस्यास्य वार्त्तिकस्यार्थ ?
इत्यत आह । व्यवसायात्मकपदेन त्विति । [६५।१३]

एकपदपरिग्रहं स्फुटं मन्वानोपि द्विपदपरिग्रहं
व्याचष्टे । द्विपदेति । [६५।१३] •

(इति प्रथक्षलक्षणम्)

इदमिति । माक्षात्कारित्वादेरनुव्यवसायैकगम्यतादित्यर्थः ।
वस्तुतः ग्रन्थजलमेवास्य नेन्द्रियजलमिति भावः । अस्येति ।
अनुमानसुखग्रन्थादेरित्यर्थः । नन्देवं प्रत्यक्षलक्षणव्यवस्थितौ किं

(१) नेवेदमिति—पा० १ पु० ।

उत्तरप्रबन्धोपयोगं दर्शयन्नाह । तदेवमिति । [८८। १]

लक्षणमिदमनुमानम् । तच्च तदाभासादिवेकेन
सुगमं भवति । स च तदाभासेषु आविष्कृतेषु भव-
तौत्याशयवतोऽथमर्थः । ततोऽर्थादित्यच्च हि पञ्चम्या
हेतुत्वमर्थस्य विज्ञानं प्रतिदर्शितं, तत्परश्च एवकारः एवं
सम्बन्धते स व्यपदेशकोऽर्थो हेतुरेव यस्य, न पुनरहेतु-
रपि तद्विज्ञानं प्रत्यक्षमिति - - - अयोगव्यवच्छेद एव,
तथाप्यन्ययोगव्यवच्छेदोऽपि वार्त्तिककृता निराकर्तव्य-
इति व्याख्यायामुभयं दर्शितवान् । यदि तत एव तद्व-
वति न ार्थान्तरादित्यव्यपदेशकादित्यतो न विरोधः ।

नन्दनुमानविशेषस्तावत्कश्चिदव्यपदेशकादेवोत्पद्यते
ततो न तस्य व्युदासः क्षत इत्यत आह । ततोऽर्थादि-
त्यच्च हैति । [८८। २] प्रत्यक्षजातेरिदं लक्षणं तस्याच्च
प्रतियोगिन्यनुमानादिजातिः तथा च तस्या एव जाते-
र्यवच्छेदो विवक्षितः, स च एतावतैव सिंह इत्यर्थः ।

परतक्षणदूषणेनेत्यत आह । उत्तरेति । उपयोगमाह । उभय-
मिति । यदि तत एव भवतौत्ययोगव्यवच्छेदोदर्शितो नार्थान्तरा-
दित्यव्ययोगव्यवच्छेद इत्यर्थः । अयोगव्यवच्छेदप्रदर्शननिराकरणीयां
गङ्गामाह । नन्विति । अनुमानविषय आत्मविषयको मनोविषयकः ।
तचात्ममनसोर्यपदेशकलजनकादस्तुन इत्यर्थः । तथाप्यात्ममनो-

यचैव-यज्ञातौय एव, तदयोग-स्तस्य व्यपदेशकस्य
हेतुत्वेनायोगस्तदप्रत्यक्षमिति । तेन व्यपदेशो हि तदु-
पाधिकं निरूपणमिह विवक्षितम् । न च ज्ञानं कर्ता
करणेन वा निरूप्यते, अपि तु कर्मणैवेत्यर्थः । अभि-
धानापर्यवसानात्—शब्दव्यापारापर्यवसानात् । तच्च-
ब्दस्य पूर्वप्रकान्तं एवार्थं सङ्केतितत्वात्, तदनभि-
धानेऽवाचकत्वप्रसङ्गादिति भावः ।

पूर्वप्रकान्तश्च व्यपदेशक एव, स चार्थं एवेति विशेष्यः
प्राप्यते नान्तरौयकत्वादित्यर्थः ।

नैवं वार्त्तिकमित्यत आह । अभ्युपेत्य त्रिति । [१००।५]
अनुमानादिव्युदासार्थं^(१) ह्ययोगव्यवच्छेदः स चान्य-
योगव्यवच्छेदेऽपि सिद्धतौत्यर्थः ।

विषयकार्थमानेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्यत आह । यज्ञातौय एवेति ।
आत्मादिविषयकानुमानस्य व्यपदेशकात्तदुत्पत्तावपि न तथात्मम्,
मर्वस्य प्रत्यक्षज्ञातौत्यस्य तु व्यपदेशकादुत्पत्तिरित्यर्थः ।

ननुनुमानमपि सर्वं व्यपदेशकादेवोत्पद्यते, आत्मना मनसा
च ज्ञानं, जन्यत इति व्यपदेशात् ततस्तदुत्पत्तेशेत्यत आह ।
तेनेति । विषयरूपो व्यपदेशक उत्पादकश्चात्माभिमत इति नोक-
दोष इत्यर्थः । शब्दव्यापारः—सङ्केतविषयार्थस्मरणं तस्याऽपर्यव-
सानात् सङ्केतविषयाप्रतिपादनादित्यर्थः । प्रकान्तो—ज्ञातः । ननु

(१) अवच्छेदार्थ—पा० १ पु० ।

नन्वन्ययोगव्यवच्छेदोऽशक्य इन्द्रियादेरव्यपदेशक-
स्यापि तल्लारणत्वादत आह । अन्यव्यवच्छेदपौति ।
[१०० ५] इन्द्रियादयो ह्यव्यपदेशका अपि व्यपदेशकाधि-
पत्येनैव ज्ञानज्ञनका इत्यविरोधितया न ते व्यवच्छेद्याः ।
लिङ्गादथस्तु व्यपदेशकाधिपत्यनिरपेक्षतया तद्विरो-
धिन इति त एवान्ये व्यवच्छेत्तव्या इत्यर्थः ।

ननु सर्वे च स्वविषयादिति वार्त्तिकमसङ्गतमेव
श्रुत्यनुभिति^(१)भान्तौनां स्वविषयादनुत्पत्तेरत आह ।
यत्संदृतिलेनेति^(२) । [१०० १३]

ननु भान्तिज्ञानमपि न व्यपदेशकमर्थमन्तरेण
भवति तत्कुतश्चोद्य^(३)मतस्मादपौत्यत आह । पुरोष-
चाविरोधिव्यवच्छेदको विरोध इत्यत आह । नन्वन्ययोगेति ।
अविरोधिलमेवाह । इन्द्रियादयो हौति । येऽर्थमापेक्षज्ञनका-
तेऽर्थनाविरोधिलाभ व्यवच्छेद्याः । ये तर्थनिरपेक्षास्तज्ञनकासे
विरोधिलेन व्यवच्छेद्या इत्यर्थः । सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया
व्याख्याने हेतुमाह । ननु सर्वमिति ।

ननु मिथ्याज्ञानमतस्मादपौत्यनेनाव्यपदेशकादपि भवतीत्युक्ते
न तत्काङ्क्षवत्तौत्यनेन व्यपदेशकाभ भवतीति वचनं विहङ्गमित्यत
आह । ननु भान्तौति । पुरोवर्त्तिनो विशेषादिव्यपदेशकात् भाण्यु-

(१) श्रुत्यनुभिति—पा० १ पु० । (२) यत्संदृतिलेनेति—पा० १ पु० ।

(३) कुतोदृश्य—पा० १ पु० ।

त्तौति । [१०१।१८] अतस्मादपौत्र्यच यद्यपि न ज् श्रूयते
तथा पि व्यपदेशकादपि न भवतौति बोङ्गमित्यर्थः ॥

तदिमुक्तं येन विशेषरूपेण तस्य व्यपदिश्यते न
ततस्तद्वतौति । [१०१।२०] तस्माद्यत्त एव भवति ततो
भवत्येवत्यर्थः । अततश्च न ततश्चेत्यर्थः ॥

ननु व्यपदेशकादनुत्पत्तेरित्यव्यपदेशकादुत्पत्तेरिति
वा चोद्यमुपक्रम्याशुक्ते रजतान्वोत्पद्यत इति वाकृष्णल-
माचमित्यत आह । न ह्यतस्मादारोपिताद्गूपादिति ।

[१०१।२]

त्पत्तिरित्यर्थः । तथा प्यव्यपदेशकाद्वतौति पर्युदासेन तद्वेधका-
द्रजतान्व भवतौति कुतो लभ्यत इत्यत आह । अतस्मादपौति । ननु
भान्निर्व्यपदेशकादेव न भवति दद्वियादेरव्यपदेशकादपि तद-
त्पत्तेरित्यत आह । ततो भवत्येवेति । अयोगव्यवच्छेदो अवधार-
णार्था न त्वन्ययोगव्यवच्छेद इत्यर्थः । मिथ्याज्ञानमतस्मादपौत्र्यच
प्रसञ्चप्रतिषेधपत्ते अर्थमाह । व्यपदेशकादपौति । रजतादित्यर्थः ।
पर्युदासपत्ते अर्थमाह । अव्यपदेशकादेति । शुक्रिद्रव्यादित्यर्थः ।
वाकृष्णलमाचमिति । मिथ्याज्ञानमतस्मादपि भंवेतौत्याचेपवार्त्तिके
तच्छब्देन शुक्रिं परामृश्य तदिति तुत्तारोपितं रजतमुक्तं ततस्त-
द्वति मिथ्याज्ञानमित्यर्थं कल्पयित्वा न ह्यतस्माद्वतौत्यनेन
सिद्धान्तवार्त्तिकेन रजतान्वोत्पद्यत इति दूषणं वाकृष्णलम् । न
ग्राचेपवार्त्तिकस्य तादृशोऽर्थः किन्तु तच तज्ज्ञानव्यपदेशकं चद-

अथमर्थः । मिथ्याज्ञाननिरासोऽन्ययोगव्यवच्छेदेन
वा अयोगव्यवच्छेदेन वा ? न तावदाद्यः । अन्यव्यव-
च्छेदस्य तचापि भावात् । तदा हि स न स्यात् ।
यद्यव्यपदेशकस्यैव वणिग्वीयां व्यवस्थितस्य स्वतन्त्रस्य
रजतस्य हेतुत्वं स्यत् । न चैतदस्ति । तदिदमुक्तं न
ह्यतस्मादारोपितात् तचासतस्तन्मिथ्याज्ञानं भवति ।

नापि द्वितौयः व्यपदेशकस्य हेतुत्वादेव । रजतं
व्यपदेशकं न हेतुरिति चेत् ? कथं पुनारजतं व्यप-
देशकं, स्वातन्त्र्येण पुरोवर्त्यात्मना वा ! न ताव-
दाद्यः । सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तेः । स्वमिथ्यात्वप्रस-
ज्ञात्वा । पुरोवर्त्यात्मना तद्यपदेशकं भवति । स च

रजतं तस्माच्च भवतौत्यस्यार्थं इत्यर्थः । वाकूक्त्वानिरामायाह ।
अथमर्थं इति । तदा हीति । अन्ययोगव्यवच्छेदकस्तदा तच न
स्याद्यदि व्यवच्छेदस्याव्यपदेशकस्य तच हेतुत्वं स्यात् चैवमित्यर्थः ।

व्यपदेशकस्येति । इदमित्याकारेण व्यपदेशकस्य धर्मिण इदं
रजतमिति भ्रमहेतुत्वादेवेत्यर्थः । स्वातन्त्र्येणेति । पुरोवर्त्तिना-
त्मना वेत्यर्थः । पुरोवर्त्तिरजतयोर्भवेति । अन्यक्षिराकरोति । स्वमिथ्या-
त्वेति । रजते पुरोवर्त्तिनस्तादात्म्यं स एव भ्रमलाज्जदविषयले
भ्रमलमेव न स्यादित्यर्थः । पुरोवर्त्यात्मनेति । न च पुरोवर्त्या-

पुरोवर्त्यात्मा हेतुरेवेत्यथोयव्यवच्छद् एव । तदिद-
मुक्तं—आरोपितं तु रजतमस्य विषयो हश्यमानाकार-
तयेति । [१०१।७] अयं त्वभिप्रायः स्यात्, याद्वशा-
कारेण व्यपदेशकोऽर्थस्ताहशादृत्यन्नं ज्ञानं प्रत्यक्ष-
मिति । न त्वयं लक्षणपदानामर्थः । न चाभिप्राय-
विशुद्धिमाचेण परः प्रतिपादयितुं शक्यते । प्रत्यभिज्ञा-

त्वलेन रजतस्याप्रामाणिकलात् कथं तदात्मतया तस्य हेतुत्वमिति
वाच्यम् । अस्तरव्यातेरनभ्युपगमाद्रजतात्वलेन ज्ञातस्य व्यपदेशकलं,
न तु रजतमात्रस्य, तत्र पुरोवर्त्तिनो हेतुत्वादेवेति भवति व्यप-
देशस्य हेतुत्वम् । अर्थात्विति । परस्य लक्षणकर्तुरिति ग्रेषः । ततो
भ्रमेऽतिव्याप्तिर्ब्लै खादिति भावः । यादुगेति । इदं रजतमिति
भ्रमे रजताकारेण न व्यपदेशकोऽर्थः पुरोवर्त्ती, न च रजताका-
रात् तस्मादर्थादृत्यन्न इति न तचातिव्याप्तिरिति भावः । परो—
लक्षणदूषकः । नवर्थगब्दस्य सामान्यस्याकारविशेषवत्ति तात्पर्यात्
तस्यैवायमर्थो भविष्यति, सामान्यगब्दस्य विशेषपरलं दृष्टमेव, अत
एवार्थपदं न व्यर्थमित्यतः पूर्वापरितोषेणाह । प्रत्यभिज्ञेति । यद्यपि
प्रत्यभिज्ञा सृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयं परेणाङ्गौक्तेभतो न तचाति-
व्याप्तिर्दीषः, तथापि खप्रमाणदार्ढेण तस्या विशिष्टज्ञानत्वमभ्युपगम्य
तचाव्याप्तिरहा । तथापि प्रत्यक्तैरूपज्ञानस्यैव परेण लक्षणाकान्त-
मानादिस्वसंवेदनाव्याप्तिः तस्य स्वात्मनि प्रत्यक्त्वेऽपि खभिज्ञविषये
परोक्त्वादिति न वाच्यम् । प्रत्यक्त्वमाचस्यैव लक्षणाकाङ्गायां लक्षण-

स्वसंवेदनाऽव्यापकत्वाच्च । एतच्च जैमिनौये स्फुटी-
भविष्यति ।

तदेतस्मृणमाभिप्रायिकमप्यसमन्वये कदाचित्समा-
येत । त्वन्वये तु विरुद्धमसिङ्गं वेदमुक्तं वार्त्तिककृता ।
तदेतद्यात्पादयति । यद्यप्येतदिति । [१०१।८]

व्यपदेशको ह्यर्थो वर्त्तमानतया सर्वं च प्रत्यक्षस्य
विषयः स चेष्टेतुरेवैवमतौतः स्यात् । तथा च प्रत्य-
क्षत्वे साध्येऽप्रत्यक्षत्वमेव सिध्यतौति भवति विरुद्धत्व-
मित्यर्थः ।

अथ वर्त्तमान एव व्यपदेशकस्तदा समानकालतया
ततोऽर्थादित्यसिङ्गमाह । तत्समानेति । [१०१।१०]

करणात् विशेषक्षणपरत्वेऽपि सर्वविषयमर्वजप्रत्यच्चाव्याप्तेः । एत-
चेति । अचांव्यापकलं जैमिनौयप्रत्यक्षलक्षणदूषणावमरे टौका-
हृदेव ब्रह्मतौत्यर्थः ।

आभिप्रायिकमिति । यादृशाकारेण व्यपदेशकोऽर्थ इत्यादि-
परोक्ताभिप्रायविषयं इत्यर्थः । व्यपदेशको ह्यर्थ इति । यद्यपि
वर्त्तमानलक्षणत्वात्तिरुपं तच्च न प्रत्यक्षविषयः किन्तु सवि-
कल्पकविषयः तच्च न प्रत्यक्षं, तथापि सविकल्पकप्रत्यक्षलं
प्रमाणेन साधितमिति अभिप्रेत्यैतदुक्तम् । तदेति । अर्थ-
ज्ञानयोरेककालतया नार्थजन्यं ज्ञानमिति ततोऽर्थादित्यसिङ्गमि-

यत्तु केनं चित्प्रलिपितम् अपरोक्षज्ञानावभासतैव
वर्तमानतेति, तत्तु च मित्युपेक्षितवान् ।

तथा ह्यपरोक्षैकसर्वज्ञविज्ञानांवभासितया सर्वेषाम-
र्थानामेककालत्वात् सब्येतरगोविषाणुवक्तार्यकारण-
भाववात्तौबोच्छिद्येत्^(१), पूर्वोक्तश्चात्मोगस्तद्वस्य एवेति,
‘भिन्नकालं कथं ग्राह्यमित्येवमादिना कार्यकारण-
भावविशेष एव ग्राह्यग्राहकभावः, स च भिन्नकालयो-
रेव भवतौति स्वभाषया समर्थितं परेण । न च वयं
भिन्नकालयोः कार्यकारणभावमवजानीमहे, किन्त्व-
तौतस्य वर्तमानतयाऽवभासनं तस्य वा सत्यत्वम् । न
च तदनेन समर्थितमित्यर्थः ।

ननु ‘ज्ञानाकारार्पणस्म’मिति वदतैव समर्थित-
मेतत्, अनेन हि न प्रतिभासमानतयाऽर्थेग्राह्य इति
व्यवहित्यते, किनाम? आकारार्पकतयेति दर्शितम्,

त्यर्थः । तादवस्थमेवाह । भिन्नकालमिति । परममन्त्रे दोष-
माह । न चेति । किं लिति । परदर्शने वर्तमानावभासिप्रत्यक्षं
न स्तान्, भवद्वा अथर्वं न स्यात्तदुभयमपि तेन न समव-
हितमित्यर्थः । अनहङ्कारास्यदमित्यादेरप्रसक्तप्रतिषेधलमाशङ्काह ।
ननु ज्ञानेति । अनेनेति । अर्थेहि न ज्ञानविषयतया न ग्राह्यः

(१) कार्यकारणवस्थैबोच्छिद्येत्—पा० १ पु० ।

आकार एव त्वभासमानतया ग्राह्यः, स च ज्ञानात्म-
भूततया तर्त्तमान एवेति न कश्चिद्विरोध इत्यत आह ।
अनहङ्कारेति । [१०१।१८] विज्ञानाहङ्किनस्य नौलादेरनु-
भवो यदि मत्यो न ज्ञानगताकारवेदनम्, असत्यश्चेन्न
प्रत्यक्षं प्रमाणम्, इति सेयमुभयतःपाशा रज्जुरित्यर्थः ।

अपि च भवत्वाकारवेदनम्, भवतु वार्यस्याकारार्प-
कत्वम् वा, तथापि 'ततोर्थादिज्ञानं प्रत्यक्ष'मित्यसिद्धं
लक्षणम्, तथाहि प्रतिभासमानस्यैव ज्ञानं व्यपदिश्यते,
न त्वप्रतिभासमानस्य । आकारश्च प्रतिभासते न तु
जनकोऽर्थः । तस्माद्यपदेशको न जनकः जनकश्च न
व्यपदेशक इति ॥

अच शङ्कते । न चेति । [१०१।२१] प्रतिभासमाना-
कारदाराऽर्थो व्यपदेशको जनकश्चेत्यपि न चेत्यर्थः ।

किञ्चु ज्ञानाकारजनकतया, तथाच योयच ज्ञाने आकारोत्पादकः
स तद्वाद्यतया व्यवहितयते, विषयतया तज्ज्ञानाकार एव ग्राह्य
इति खाभिनः खाकारतयाऽनुभव्यत इति नातौतस्य तर्त्तमान-
तया भानमित्यर्थः । नन्वाकारवेदनपञ्चस्य पूर्वमेव निरासात्तमादाय
शङ्काऽनुपपत्तेति शङ्काविषयं खयमाह । अपि चेति । तदिदमाह
अचेति । तथापि पूर्वपरिहतमेवाशङ्कौत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । प्रति-
भासमानेति । हेत्वर्थस्य व्यक्तिलादर्थाहिताकारवेदनमर्थवेदनं भाक-

कुतः ? भात्तत्वप्रसङ्गात् । किमतो यदेवमित्यत
आहे । न चं गौणमुखेति । [१०१।११]

यथा ह्यविनाभावमन्तर्भाव्यैव गङ्गाशब्दस्तौरे,
लक्ष्यमाणगुणयोगमन्तर्भाव्य. सिंहशब्दो माणवके
वर्तते, न तथा धूमप्रत्यक्षमग्नौ सिंहप्रत्यक्षं माणवके,
प्रमाणान्तरोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः । तदिदमुक्तं भिन्न-
प्रस्थानत्वादिति । [१०१।११]

एतेनैतदपि निरस्तम्—यदाहुः प्रत्यक्षसिद्धेनाकारे-
णार्थोऽनुमौयत इति फलतः प्रत्यक्षोर्थ इति । अनु-
मौयते कोऽर्थः । अनुमितौ परिस्फुरति । तच्च बौद्ध-

लाङ्ग चेति योजनायामनुपपत्तिमभिप्रेत्यविच्छिद्य योजयति ।
कुत इति ।

यथाश्रुत दृष्टापत्तिमभिप्रेत्याह । किमत इति । यथाहीति ।
यथान्यत्र शक्तं पदमन्यविषयं वृत्यन्तरेण दृष्टं, नैवमन्यविषयं प्रत्यक्ष-
मन्यविषयं ज्ञानस्य प्रतिनिधित्वार्थलादित्यर्थः । ‘गिराङ्गतय’ इत्यत्र
टीकायां शब्दानां वृत्य इत्यर्थः । ‘भिन्नप्रस्थानत्वादिति’ भिन्न-
विषयलादित्यर्थः । एतेनेति । आकार् एव भासमानो व्यपदेशकः
कादाचित्कलान्यथानुपपत्त्याऽकाराधायकोऽर्थोऽनुमौयत इत्यत्रापि
पचे सञ्चणमसिद्धुं व्यपदेशकस्याकारस्याजनकत्वाज्जनकस्याव्यपदेश-
कत्वादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह । अनुमौयत इतौति । यदा

नये स्वप्रेऽपि दुर्लभम् अनुमितेरपि स्वाकारालौकयो-
रेवान्यतरस्मिन् पर्यवसितत्वात् । यस्मि सर्वथैव ज्ञाना-
गोचरः स व्यवहितं इति कुतः । तस्मादाकारवाद-
पक्षे वाह्योर्यो हेयः तदभ्युपगमे वाऽकारवाद इत्यभि-
प्रायेणाह । तस्मान्निराकारमिति । [१०१।१५]

(इति वासुबन्धवप्रत्यक्षलक्षणनिराशः)

शक्त इति । [१०१।१६]

न हि किञ्चिद्दस्तुभूतं वाचं नाम सौगतानां
समस्ति । लक्षणवाक्येन व्यवहारमाचं साधते स
चातद्यावृत्तिनिष्ठ इत्यर्थः ।

स्वाकारं ज्ञानं तदाऽनुमितिरपि ज्ञानतया स्वाकारमाचविषयेति
नानुमितावन्योविषयः, यदा तु निराकारं ज्ञानं तदानुमिति-
रलौकव्यावृत्तिविषया नार्थं विषयीकरोतौत्यर्थः । अर्थस्यानुमित्य-
विषयले दोषमाह । यस्मेति । तस्मादिति । ज्ञानविषये स्वसुनि-
मानं 'स्वाकारस्येत्तद्विषयस्तदा वाह्योर्यो मानाभावाच्च सिद्धेत् ।
वाह्यार्थविषयकले च ज्ञानमाचस्याकारादौ मानाभावास्वाक्षौति
स्वाकारं ज्ञानं चर्वन्तु चेत्युभयं न सिद्धतौत्यर्थः ।

(इति वासुबन्धवप्रत्यक्षलक्षणनिराशः)

न होति । अहमिति स्वलक्षणे आनन्दव्यभिचाराभ्यां ग्रन्थपदा-
दित्यर्थः । एवं मति लक्षणवाक्यं समर्थयति । लक्षणेति । अप्र-
मज्जनिषेधमाशङ्काह ।

ज्ञानस्य कल्पनापादस्य प्रत्यक्षतया व्युत्पाद्य मानस्य
कर्त्त्वं सर्वेऽर्थाः प्रत्यक्षतया प्रसज्जेरनित्येत आह । न
हौति [१०१।१०] ।

दिङ्गागस्यातिव्यापकतयाऽलक्षणं कौर्त्त्स्त्वव्यापक-
तया विकल्पप्रत्यक्षानवोधात्, तस्य प्रत्यक्षत्वव्युत्पा-
दनात्, अनिष्टमाचस्यातिप्रसञ्जकत्वादिति सिद्धान्तः ।
खदर्शनसमाधितस्या वार्त्तिकमिति दर्शयितुं चोद-
यति । ननु यदौति । [१०२।११] सामान्यान्वितम् । अभि-
धीयत इति वार्त्तिकशेषः^(१) । मनुष्यत्वज्ञातिमानि-

ज्ञानस्येति । दिङ्गागस्येति । कल्पनापोढं प्रत्यक्षमिति कौर्त्त-
दिङ्गागयोर्द्दोरपि लक्षणं, तच दिङ्गागस्य सम्बूज्ञानमनुद्देश्या-
वस्तुमात्रे लक्षणमतिथापकं, कौर्त्तस्तु प्रकरणात्तज्ञाभेऽपि सविक-
ल्पकव्यापकं प्रमाणं विना तदप्रत्यक्षलाङ्गौकारस्य मिर्विकल्पका-
प्रत्यक्षलमण्यासञ्चयतौत्यर्थः । दिङ्गागस्यापि लक्षणं तचैवाव्यापक-
मित्यपि इष्टव्यम् । ननु शब्दव्यवहारस्याऽवास्तवतं सौगतैरित्यत
एवेत्यत आह । खदर्शनेति । तथाच तदेकदेश्च धूर्वपञ्चौत्यर्थः ।
नम्बिधौयत इत्यनूद्य सामान्यान्वितमित्यर्थ इति तद्वात्थान-
मयुक्तम् अभिधौयत इत्यस्यापि तदर्थत्वाभावादित्यत आह ।
अभिधौयत इति । वार्त्तिके एतदस्ति तदेवाच योज्यमित्यर्थः ।

(१) ‘अभिधौयत इति वार्त्तिकगतं ठौकायां शब्दः’ इति ठियणाम् ३ पु०,

त्वर्थं इति । ॥११॥११] मनुष्यशब्दस्य ब्राह्मणो ब्राह्मण-
त्वादिजातिमत्तयाऽवाच्योऽपि मनुष्यत्वजातिमत्तया
वाच्य एवेत्यर्थः ।

पौनहस्तयं परिहरन्वाह । अथास्तकर्णेति । ॥१०१॥१५]

(इति दिङ्गागीयपत्यक्षतत्त्वानिरापः)

ननु व्यत्ययेऽपि तत्सम्ययोग इति स्यात् न तु तत्त-
च्छब्दस्य प्रकृततया विषयः कश्चिदस्तौत्यत आह ।
बुद्धेति । ॥१०१॥१५]

यद्यपि प्रत्यक्षज्ञानमप्यनेन लक्षणेन स्वात्मनि

ब्राह्मणत्वेति । मनुष्यशब्दवाच्यते ब्राह्मणत्वस्य प्रयोजकते ब्राह्मण-
भिक्षोऽपि तच्छब्दवाच्यः स्यादिति भावः । योगतिरस्कारेण
रुद्धिपुरखारबोजमाह । पौनहस्तमिति । यदि कल्पनापोडग्यव्देन
प्रत्यक्षमुच्यत इति वार्त्तिकेन पौनहस्तमित्यर्थः ।

(इति दिङ्गागीयपत्यक्षतत्त्वानिरापः ।)

ननु तच्छब्देनैव बोध्योपस्थितेः किं बुद्धारोपोपस्थापनेनेत्यत
आह । नन्विति । प्रत्यक्षसमभिव्याहततत्पदस्य दृतौथासमाप्तो
व्यत्ययः । बुद्धेतौति । तच्छब्देन बुद्धिस्थपरामर्षात् बुद्धारोपोप-
स्थापनेन बोधस्य बुद्धिस्थलं हृतमिति भावः । यद्यपौति । नहि

प्रत्यक्षं न स्यादेव तथापौन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमाचं
तावत्तचायस्तौति कदाचित्परे ब्रह्मादित्यत आह ।
अनुमानादीति ।

एतेन ततोऽर्थादित्यस्याभिप्रायशेषो दूषितः । प्रत्य-
भिज्ञानस्वसंवेदनयोरव्यापकत्वादिति ॥ ४ ॥

(इति ज्ञेयनिवार्षगच्छप्रत्यक्षलक्षणनिरासः ।)

(॥ इति प्रत्यक्षलक्षणं समाप्तम् ॥)

द्वृचं पठति व्याख्यातुमिति शेषः ।

प्रत्यक्षमात्रनि प्रत्यक्षं न तवयोगजमित्यर्थः । एतेन—खात्रनि
प्रत्यक्षत्वाभावेनेत्यर्थः । अभिप्रायशेष इति । ततोऽर्थात्प्रत्यक्षमिति
सौगतलक्षणदूषणावसरे अयं लभिप्रायः खादित्यादिः पूर्वोक्त
इत्यर्थः ।

ननु वार्त्तिकतात्पर्यव्याख्यानविधाने प्रतिज्ञाते सूचपाठस्य
तात्पर्यं कुतो नोक्तमित्यत आह । व्याख्यातुमिति ।

(इति ज्ञेयनिवार्षगच्छलक्षणनिरासः ।)

(॥ इति प्रत्यक्षलक्षणं समाप्तम् ॥)

सू० अथ तत्पूर्वकं निविधमनुमानं पूर्ववच्छेष्वत
मामान्यतो हृष्टं च ॥ ५ ॥

हृषावतारमसहमानं प्रत्याह । अत्रेति । साधर्म्येण
हि नियमवतेति शेषः ।

उपलक्षणं चैतत् । वैधर्म्येत्यपि द्रष्टव्यम् । अप्रा-
माण्यविधानं प्रामाण्यनिषेध एव । नाप्रत्यक्षं प्रमाण-
मित्यनेन हि विशेषनिषेधेन कण्ठतोऽनुमानप्रामाण्य-
निषेधोऽर्थतः प्रत्यक्षप्रामाण्यविधिश्च विवक्षितः । न

उपमानसूत्रं पठतौत्यच भाष्यव्याख्यानत्त्वाच्छेषो न दत्त इति
भावः । ननु सूत्रपाठानन्तरं सूत्रं व्याख्यायानुमानप्रामाण्यशङ्कां
निराकर्तुमर्हतौति तत्त्विराकरणमनवसरदःखमित्यत आह ।
सूत्रावतारमिति । प्रामाण्ये यति सामान्यविशेषलक्षणप्रकरणे अनु-
मानस्थावतारः स्थात् तदेव लघिद्वयमित्यवतार एवास्य नास्तौति
वादिनं प्रतीत्यर्थः । ननु साधर्म्यमात्रं व्यभिचारिषाधारणानुमान-
मित्यत आह । नियमवतेति । केवलत्यतिरेकिष्टज्ञायाह । उप-
लक्षणमिति । इदु प्रामाण्यमप्रामाण्यं च विद्धीत इत्ययुक्तम्
नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यभिदधता चार्वाकेन प्रत्यक्षप्रामाण्याविधा-
नात्, नाण्यनुमानाद्यप्रामाण्यं विधीयते प्रामाण्यमात्रनिषेधादि-
त्यत आह । अप्रामाण्येति । अगेन वाक्येन ग्रन्थतः प्रत्यक्षेतरस्या-
प्रामाण्यं निषिधते । अर्थतः प्रत्यक्षप्रामाण्यं विधीयते । विशेष-

दैतदुभयमपि प्रमाणमन्तरेण सिद्धति । न चाच
प्रत्यक्षमेव भवतीति चिन्तितमादिवाक्ये, नापि शब्दो-
पमाने स्वप्रत्यये तयोरनवकाशात् । परप्रत्ययेऽपि
धर्म्यसिद्धेः । सिद्धावपि परस्यासत्त्वानिश्चयात् । तस्मा-
दत्तौन्द्रियविधिनिषेधयोरनुमानमनज्ञौक्त्याशक्त्वा-
दशक्त्वापहवमनुमानमित्यर्थः ।

हष्टसाधर्म्यं च निष्ठतमिति शेषः । कथं तेनैव

निषेधस्य गेषाभ्यनुज्ञापलकलात्, तच्च प्रमाणसाधं, न च प्रामाण्यं
प्रामाण्याप्रामाण्ययोरप्रत्यक्त्वादित्यतोऽनुमानमेव तच्च मानमिति
तेनैव तच्चिषेधो न युक्त इत्यर्थः । नापौति । प्रामाण्यविधिनिषेध-
योः प्रभवत इति शेषः । न हि य एव शब्दप्रयोक्ता तस्यैव स
प्रत्यायकः । न चोपमानं व्युत्पन्नस्यैव व्युत्पादकं किञ्चन्यस्येत्यर्थः ।
नापि परप्रत्यायनाय यदा शब्दसुपमानं वा प्रयुक्तं तदा तच्च
तयोः प्रामाण्यमित्याह । परेति । धर्मिणः प्रतीतावेव तप्रत्याय-
नाय शब्दादिः प्रयुक्तते न चानुमानं विना तस्मिद्विरित्यर्थः । अथ
चार्वाकयते देहस्यैवात्मतया प्रत्यक्तः स्वादेव तस्मिद्विः तच्चाह ।
सिद्धावपौति । वक्तुरासत्त्वासिद्धेस्तदाक्यमाचाच प्रामाण्यादिविद्वि-
रित्यर्थः । ततः प्रदृच्छिंवादादिनाऽसत्त्वं निषेधसुपजीव्याधा-
जानुमानाप्रामाण्यसाधनं पदमासादयतौत्याह । तस्मादिति ।
निष्ठतमितौति । साधर्म्यमाच्च व्यभिचारिषाधारणतयाऽनुमान-

तस्याप्रामाण्यमिति व्याघातमाचं विवक्षितम् । तेनायमर्थः यद्यनुमानमप्रमाणः ! कर्यं तेनैव विधिनिषेधसिद्धिः । अथ तेनैव विधिनिषेधसिद्धिः ? कर्यं तस्याप्रामाण्यमिति । किञ्चानुमानमनङ्गौकृत्य परप्रत्यायनाय शब्दप्रथोगोण्यमशक्यः । परवेदनप्रतिपत्तेरेव

लादित्यर्थः । नन्वनुमानसाधे प्रत्यक्षप्रामाणेऽपि व्याघात इति कुतो प्रामाण्य एव तदभिधानमित्यत आह । व्याघातमाचमिति । तेन व्याघातसामान्ये तात्पर्यं न लप्रामाणे एवेत्यर्थः । तदेव स्यष्टयति । तेनेति । यदा तेनैव तस्याप्रामाणे को दोष इत्यत आह । व्याघातमाचमिति । प्रकारान्तरेण व्याघात एवोक्तो न (नष्ट) तदर्थं दूषणमिति दर्शयन्नाह । किं चेति । न चानुमानाभावेऽपि सन्देशादेव (र)परोपस्थितौ प्रवृत्त्यादि खादिति वाच्यम् । व्याप्तिपञ्चधर्मतोपस्थितौ विशेषदर्शने सन्देशाभावात् । ननु नानुमानप्रामाण्यं चार्बाको ब्रूते किन्तु प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानान्तर्भूतं तदित्याह—तथा हि वज्रेष्वभिधानेऽपि यथा धूमवेन सकलधूमव्याप्ताज्ञानाद्यूमविशेषे संखारात्मरणादोपनौत्थायाभेदप्रहरूपो वज्रिपरार्था जायते तथा धूमवेन वज्रिमज्ज्ञानाद्यूमविशेषे पर्वते संखारवशेन व्याप्तिज्ञानापेक्षात् प्रत्यचादेव वज्रिमदभेदप्रहरूपोऽहु । न च व्याप्तिवक्षेदकतथा वज्रिमरणेऽपि खातन्त्रेण न तस्यातिरसि । विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानमाचम्य इतुलेन खातन्त्रं खातन्त्रलात् ।

तदन्तरेणाशक्त्वात् । न चेत् परप्रत्यायनाय नूनमौ-
मन्त्यमाविष्करोति वक्तुरित्याह । अपि चेति । [१०१।१०]

सूते विभागोप्यस्तौति व्यवच्छिद्याह । लक्षणहृष-
तात्पर्यमाहेति । [१०२।१]

स्यादेतदतिव्यापकमिति । [१०३।१] अचाव्यापकं चेत्यपि

अथ यो यचावगतः स तत्र संखारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षं भासते, न
च पर्वते विशिष्टवक्त्रिः पूर्वमवगत इति चेत्तर्हि पञ्चधर्मधूमेऽपि
पूर्वविशिष्टव्याप्तिर्वावगतेति संखारवशेन प्रत्यक्षात् व्याप्तिबोधोऽपि
न स्थात् । मैवम्, विशेषणज्ञानं तस्य विशेषे सम्बन्धस्योरसंसर्ग-
यहो विशेषदर्शनविशेषणविशेषेन्द्रियसञ्जिकर्ष दत्येतावतो यथार्थ-
प्रत्यक्षे कारणलात् । प्रत्यभिज्ञानेऽपि तत्या विशेषणताप्रत्यापन्ते:
सन्वात् । व्याप्ताभेदप्रत्यक्षेऽपि व्याप्तेर्विशेषणस्य स्मरणं सृतव्याप्तेः
पञ्चदण्डिधूमे सत्त्वं तयोरसंसर्गयहो धूमलविशेषदर्शनं व्याप्तिवि-
शिष्टधूमेन्द्रियसञ्जिकर्षश्च व्याप्तिविशिष्टपञ्चेतत्वो विद्यन्ते वक्त्रि-
विशिष्टज्ञानस्य प्रत्यक्षस्य सामग्रौ वक्त्रेर्विशेषणस्य सञ्जिकर्षभावा-
क्षास्तीति कथं प्रत्यक्षादनुभेदप्रतीतिः धूमदर्शनादग्निं साक्षात्करो-
मीत्यनुव्यवसायाभावाचेति भावः ।

लक्षणपदव्यावर्त्यमाह । सूत्र इति । सूत्रे यावल्लक्षणपरं तावत
एव तात्पर्यमाहेत्यर्थः । नन्तिव्याप्तिमाचमुपकम्याव्याप्तिव्याप्ति-
भावमलक्षणमित्युभयोपसंहारो न युक्त इत्यत आह । अशापके
चेति । ननु तत्पूर्वकमिति, न विघहः, किन्तु समाप्तः समाप्तः

द्रष्टव्यम् । अत उभयव्युत्पादनोपमंहाराविरोधः । विग्रहचयप्रदर्शनं विग्रहचयं द्रष्टव्यमित्यर्थः । व्याप्तिस्मृति सहायात् द्वितौयलिङ्गदर्शनादेवानुमितिसिङ्गेरलं तृतीयलिङ्गदर्शनकल्पनयेति यथा श्रुतभाष्यानुसारिणस्तान्निरस्यति^(१) । न चेति । [१०४ । २२]

स एष संस्कारोद्घमधिकमभ्युपगच्छतो दोष उक्तः ।

यत्तु सहकारिणाभादन्योन कश्चिदुद्घोषोनामेति मन्यते तं प्रत्याह । विनश्यदवस्थस्येति । [१०४ । २४] नहि

समानार्थवाक्यस्य विग्रहलादित्यत आह । विग्रहचयमिति । समानार्थविग्रहचयं क्ला एकजेषो द्रेष्टव्य इत्यर्थः । यद्यपि विभागसूचस्यप्रमाणमात्रस्य तच्छब्देन परामर्शात् सर्वमंशयोपपत्तावावृत्तौ मानाभावः तथापि सूचतात्पर्यकथनपरमेतदिति साम्रादायिकाः । ननु व्याप्त्यनुभवाहितसंखारस्याद्घोषोद्वितौयलिङ्गटशैनानन्तरोत्पन्नज्ञानान्तररूपो यदोत्पन्नस्तदा स्वजनितमंस्कारेण द्वितौयलिङ्गदर्शननाशाङ्गाप्तिस्मारणद्वितौयलिङ्गदर्शनयोर्यैगपद्यं नास्तीस्ति किमिदमुच्यते, नहि तयोर्यैगपद्ये यत्वस्यापिते यौगपद्यं कुत इत्यत आह । यस्तिति । द्वितौयलिङ्गदर्शनसहकारिणाभ एवोद्घोषोऽन्यत्र मानाभावादित्यर्थः । नहौति । धूमो वक्त्रव्याय इति स्मृतिमतोऽपि धूमवन्नपरार्जित्वानानुदयापि

(१) तत्रिवारयति—पा० ३ यु० ।

व्याप्तिस्मरणमाचादनुमितिः, नापि लिङ्गदर्शनमाचात्, किं तर्हि व्यं प्रिविशिष्टलिङ्गदर्शनात् । न च व्याप्तिविशिष्टं लिङ्गमेकस्योभयस्य वा, गोचरः, किन्तु स्वतन्त्रमुभयमुभयस्य । न च स्वतन्त्रोभयज्ञानेऽपि विशिष्टज्ञानं भवति । तदिदमुक्तं परस्परवार्तानभिज्ञतया—स्वतन्त्रस्वविषयपर्यवसिततया । मिथो घटनायोगो विशिष्टप्रत्यययोग इत्यर्थः । न च स्वतन्त्रमेतदुभयमेकात्मसमवायमाचेणानुमितिं भावयिष्यतीति वाच्यम् । द्वितौयलिङ्गदर्शनं हि वस्तुगत्या लिङ्गविषयमित्येतावतैव व्याप्तिस्मृतेः सहकारिलिङ्गत्वरूपोऽस्तेखित्यर्थः । नापीति । अग्टहौतव्याप्तिना धूमदर्शनेऽप्यनुमित्यनुदयादित्यर्थः । एकैकस्येति ।

व्याप्तिस्मरणस्य द्वितौयलिङ्गदर्शनस्य वापौत्यर्थः । स्वतन्त्रमिति । परस्परविशेषणविशेषभावानापन्नव्याप्तिमाचं पञ्चधर्मतामाचं च व्याप्तिस्मरणस्य द्वितौयलिङ्गदर्शनस्य च विषय इत्यर्थः । नन्वात्मा ते घटयतीत्यस्यात्मा चेतनस्ये द्वे व्याप्तिपञ्चधर्मते धटयतीत्येकज्ञानविषयौकरोतौति नार्थः विशिष्टज्ञानाङ्गौकारापत्तेः, नापि ते द्वे व्याप्तिपञ्चधर्मताज्ञाने घटयति विशिष्टं विषयौकरोतौत्यर्थः । एकैकविषयस्योभयविषयकलामभावादिति तदर्थमाह । न च स्वतन्त्रमिति । तथा चात्मा ते व्याप्तिस्मृतिलिङ्गदर्शने घटयति

तथा वा । न तावदाद्यः । दूराङ्गुमविषयवस्तुत्वज्ञानस्यापि प्रकारान्तरायात्वात्सूत्रिं प्रति सहकारित्वप्रसङ्गात् ।

द्वितीयस्तु द्वितीयलिङ्गदर्शने नास्येव । तदिदमुक्तं दृच्या खल्वयं घटयेत् । व्यापारेण न रूपतो नोभयसमवायितामाचेणातिप्रसङ्गादिति ।

तस्माल्लिङ्गतोऽस्तेखि तृतीयं लिङ्गदर्शनमास्येयमित्याह । तस्मादिति । [१०४ । १७]

अनुमितौ कर्त्तव्याद्यां सहकारौकरोत्पर्य उक्तः । लिङ्गलं व्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मलब्धम् । दूरादिति । यत्र दूराङ्गुमविषयमेव वस्तुत्वेन ज्ञानं दैवाच्च धूमो वक्त्रिव्याप्त इति सृतिः । तत्र वस्तुगत्या यस्तिं तस्य ज्ञानं व्याप्तिस्तुतिस्तेवेतावता चानुमितिहेतोः सत्त्वादनुमितिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयस्तिं । तस्य पञ्चधर्मविषयकलेऽपि व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकलादित्यर्थः । व्यापारेण तृतीयलिङ्गपरामर्शेत्यर्थः । तस्मादिति । व्याप्तिविशिष्टे पञ्चधर्मताविषयकलमित्यर्थः । तथा च व्याप्तिसृतिः करणं लिङ्गपरामर्शं व्यापार इत्युक्तम् । 'क्रियया अयोगव्यवस्थेदेन सम्बन्धितस्यैव करणलाङ्गापाराभावेषि तृतीयलिङ्गपरामर्शः करणमित्यन्ये ।

अथ व्याप्तिसृतिर्थार्थप्रत्यक्षेदकरुपेण पञ्चधर्मताज्ञानमित्येवानुमितिकारणं साधवात्, तृतीयलिङ्गपरामर्शेत्प्रत्यक्ष-

त्वाच्च, तथा च धूमो वक्षिव्याप्तो धूमवांशाथमिति ज्ञानदद्यादेवानुमितिरस्तु किं वृत्तीयचिङ्गपरामर्गेण । न चैवं गोलादेरनुमितिहेतुलानापत्तिः तत्रापि तदितरावृत्तिले सति तद्वृत्तिलस्य धर्मान्तरस्य व्याप्ततावच्छेदकत्वात् पर्वतीयधूमे धूमलेन ज्ञाते वक्षिव्याप्तोऽयं न वेति संशयेऽप्यनुमितिः स्यादिति चेत् न, धूमो वक्षिव्याप्त इति स्मरतो धूमज्ञानस्य विशेषदर्शनलेन संशयाच्छिद्धेः अन्यथा परामर्गस्याप्तापत्तेः । अत एव सामान्यनिश्चयात् सामान्येन संशयनिवृत्तावपि धूमविशेषव्याप्ततासंशयनिवर्तको वक्षिव्याप्तानिश्चयः स्वौकर्त्तव्य इत्यपास्त, यत्सामान्यवति यद्विशेषदर्शनं तच सामान्यवद्विशेषेऽपि संशयसामग्र्यभावात् ।

अथ व्याप्तपञ्चधर्मयोर्भेदज्ञाने अनुमितिप्रतिवन्धाद्वितिरेक-ज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिवन्धकं तत्त्वचिन्त्यजन्ममितिनियमात् पञ्चभेदस्य व्याप्ताभेदज्ञानमनुमितिहेतुरिति चेत् । धूमलपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणपञ्चधर्मताज्ञानसत्त्वे विशेषदर्शनाद्वूमे व्याप्ताभेदबुद्धेरसिद्धेः प्रतिवन्धकाभावलेन तदभावस्य व्याप्ताभेदज्ञानहेतुलात् । अथ सामग्रैत एवाभेदज्ञानसिद्धिः इन्द्रियषच्छिङ्गष्ठधूमे वक्षिज्ञानव्याप्तधूमसारणधूमलसाधारणधर्मदर्शनात् व्याप्ताभेदधीशत्वादिति चेत् । तच व्याप्ताभेदप्रत्यक्षसामग्रैतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वेनानुमितेरेवोत्पत्तेः । न च बलवत्त्वमसिद्धून्तवापि परामर्गेषति परामर्गान्तरापत्तेः तत्सामग्रैश्चत्वात् । अनुमिनोमौत्यनुव्यवसायादसुमितिरेव तच जायते न तु परामर्गान्तरं धारावाहिकमिति तुच्चम् । अथ भावोऽभावो वा उभयथापि प्रमेय-

मित्यच व्याप्ततावच्चेदकयोर्भावलभावलयोरनिश्चये कथमनु-
मितिः । न चान्यतरत्वं तत्र लिङ्गं तत्र निश्चितमेवेति वाच्यम् ।
भावलभावावान्यान्यलक्ष्यतदन्यतरलस्याप्रसिद्धेरिति चेत् । न ।
भावलभावलान्यान्यधर्मस्तत्र तत्र लिङ्गलात् । अपि चेन्द्रिया-
सचिह्नाणेऽतौनिध्ये च लिङ्गे व्याप्तिविशिष्टलिङ्गज्ञानसामग्रीनास्तीति
व्यभिचारान्न वृत्तौयलिङ्गपरामर्गेहेतुः अस्मद्भक्ता चानुमितिसामग्री
तत्राथस्ति । न चानुमानान्तत्रपरामर्गस्तचापि तदपेक्षायामनव-
स्थापत्तेः शब्दादेश परामर्गजननकस्याभावात् । न च ज्ञानान्त-
रोपनीते विशिष्टे व्याप्तिस्मृतिसहकारेन मनसा परामर्गो जन्मते
तदनन्तरमनुमितिदर्शनादिति वाच्यम् । व्याप्तिस्मृतेमानान्तरला-
पत्तेः यदमाधारणं सहकार्यसाद्यमनोबहिर्गोचरप्रमाजनकं तस्यैव
शब्दादेरिव मानान्तरलात् । यत्र निद्रासहकारान्मनो वाह्य-
स्थप्नानुभवो यत्र वा परमाणुरुहलाधारो न वेति मंशयः कोटि-
स्मरणविशेषादर्शनादिसहकाराज्ञन्यते तत्र निद्रादेरप्रमाजनकलात्
न प्रमाणान्तरत्वं, न च धूमो वक्षिव्याष इति व्यवहारस्त्वापि न
स्थान्तदाव्याप्ततानुभावकाभावादिति वाच्यम् । स्मृतधूमे धूमवत्तेन
वक्षिव्याप्ततानुमानात् अस्मदभिमतानुमितिसामग्रास्तत्र मन्त्रात्
लदुकानुमितिर्सामग्रास्तचात् । यदा व्याप्तप्रधर्मयोर्गृहीतयो-
र्भदायह एवानुमितिहेतुरनु । वृत्तौयलिङ्गपरामर्गवादिनापि
तत्कारणतया तस्यावश्याभ्युपेयलात् । तयोश्च भेदाप्यहोऽतौनिध्ये
सचिह्नाणे च लिङ्गे विधित इति सर्वत्र स एव हेतुरिति
मङ्गेयः ।

अत्रास्मात्पदचरणः पञ्चधर्मस्यानुभितिं प्रति व्याप्तयज्ञानं हेतुः
लाघवादुपजीव्यतात् । न तु तस्य व्याप्ततावच्छेदकप्रकारकं गौर-
वात् । न च तस्यानुभितेः पूर्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावाच्च
लाघवं विनिगमकमिति वाच्यम् । तत्र व्याप्तिधूमलयोर्विशिष्टं
प्रथममेव युगपत्यच्छधर्मे भावते ? शब्दाद्वा ? तत्रोभयोर्युगपदुप-
स्थितेः । न चैवमन्तिरिक्तविशिष्टज्ञानकल्पनायां गौरवम्, प्रमाण-
वतो गौरवस्यापि व्याप्तयतात् फलमुखगौरवस्यादोषत्वाच्च । कारण-
तायहसमये सिद्धामिद्धिभावां व्याघातात् । अपि च वक्त्रिव्याप्त-
धर्मवानिति शब्दज्ञाने व्याप्ततावच्छेदकधूमत्वलाद्यज्ञानात् । व्याप्त-
तज्ञानस्य च तत्रापि सत्त्वात्तदेवानुभितिकारणम् । अथ वक्त्रि-
व्याप्तयमपि व्याप्ततावच्छेदकम्, तथाहि—वक्त्रिनिरूपितधूमादि-
प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिलेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्ततावच्छेदिका आश्रय-
भेदात् । प्रसेयत्वदवच्छेदभेदादेति मतम् । तच्च । सकलधूमा-
दिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् । यत्र वक्त्रिव्याप्तस्तत्र वक्त्रिरिति
व्याप्तिबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्ताश्रयस्यैव विषयत्वात् । प्रत्येक-
धूमादिव्याप्तिज्ञानं विना सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तिज्ञानभावात् ।
अपि चायमास्तोको धूमो वोभयथापि वक्त्रिव्याप्त इति ज्ञाना-
द्यत्र वक्त्रिनुभितिस्तत्र धूमत्वादिव्याप्ततावच्छेदकरूपानिश्चात्कथ-
मनुभितिः । अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गं, न च तदज्ञानदशा-
यामयनुभितिदर्शनात् तस्मिन्न, धूमास्तोकान्यान्यत्वज्ञानं विना
तवापि तत्र वक्त्रिव्याप्ततानिश्चयेन तदर्थज्ञानानावश्यकत्वादिति चेत् ।
न । तक्षिक्षयेऽपि तस्य व्याप्ततानवच्छेदकत्वात् गौरवात् । व्याप्त-

तावच्छेदकस्य धूमलादेरगिश्यात्, व्याघ्रलज्जानस्य तंचापि सत्त्वा-
त्तदेवात्रानुभितिरेतुः। न चैवं तदन्यान्यलादक्षिण्याप्यत्थमपि तचा-
नुभेदभिति वाच्यम्। तदन्यान्यलविशेषदर्शनसहजतस्य प्रत्यच्छैव
तत्र वक्षिण्यापरिच्छेदकत्वात्। न च तत्र मामयमिद्धिः
विशेषण्याप्तिज्ञानविशेषणविशेषेन्द्रियसञ्चिकर्षतदसंसर्गायहतदन्या-
न्यलविशेषदर्शनानां सत्त्वात्। न च गौरवात् प्रत्यचेऽपि तत्र सह-
कारौति वाच्यम्। अचयव्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि विशेषदर्शनत्वेन
प्रत्यच्छक्त्वारित्वात्। न चासञ्चिह्नेऽतौन्द्रिधे च स्तिङ्गे व्याघ्रल-
प्रत्यच्छस्य भावाद्वाभिचारात् तद्वेतुः, तत्र व्याप्तिस्मारणधूमलज्जान-
सहितेन मनसा तदत्पादनात्। न च व्याप्तिस्मृत्यादेर्मानान्तरत्वम्,
इन्द्रियादेः सञ्चिकर्षादनुगतस्य व्यापारस्याभावेनाकारणत्वात्। सह-
कारिमात्रस्य तदभावेऽपि युक्तत्वात्। कथमन्यथा कविकाव्यस्थले
चिल्लनोपनीतपदार्थानां मनसैव संसर्गानुभवः। एतेन व्याघ्रपञ्चधर्म-
योर्भेदायहोऽनभितिरित्यपात्तम्। उक्तरौत्या विशिष्टज्ञानस्यानु-
भितिरेतुलादिति। साक्षादात्मौयष्ठपमित्यादिटौका। अज्ञात-
करणाद्वासमानो योऽर्थः स प्रत्यचः स्त्रविषयज्ञानजनकः तेन
साक्षात्कारज्ञानमर्थदेव भवतीति न तत्र प्रतिबन्धयहापेत्यर्थः।
स्त्रहृष्पोपधानसामर्थ्यविरहितं स्त्रविषयज्ञानजनकत्वमित्यर्थः। बौद्ध-
कारिकायां स्त्रभावलेत्यच तदालेत्यर्थः। अविनाभावनियमो-
ऽविनाभावनियम इत्यर्थः। अदर्शनाम् व्यभिचारादर्शनमाचार-
भवतीत्यर्थः। न दर्शनाम् वा सहचारदर्शनमाचारादित्यर्थः। न तु
टौकाहता वक्षिधूमयोः कार्यकारणभावगृहनिरासः स्त्रसिद्धान-

इह तादात्यतदुत्पत्तिखण्डपादिनश्च --- यः तदा
न स्यात् यदि ते एव प्रतिबन्धस्ताभ्यां समानोपायो
वा प्रतिबन्धस्तयोरेव वा प्रतिबन्धपर्यवसानं, ते एव
वा प्रतिबन्धनिश्चयोपायः । तत्रोपायत्वं सहचारावसाये
वा, व्यभिचारशङ्कानिरासे वा । व्यभिचारशङ्काष्टु-
पाधिदर्शनादा, उपाधिशङ्कया वा, भूयो भूयः सह-
चरितयोरप्युपलब्धयोः कयो^(१)श्चिदर्थयोर्व्यभिचारागुस-
न्धानमाचेण वेति ।

अत च सहचारावसायस्तावदिन्द्रियसन्निकर्षाधी-
नोत्पत्तिस्तदुत्पत्त्यनिश्चयेऽपि वह्निधूमध्येः सिद्धति ।
व्यभिचारशङ्कापि दर्शनयोग्योपाध्यधौना योग्यात्मुप-
लभवाधादेव निरस्ता । अतौन्द्रियास्तूपाधयोऽन्यच
प्रमाणपरिहष्टाः शङ्किता अपि यथा निवर्त्तन्ते तथा

विरुद्ध उक्तः खयमपि तयोस्थाइनङ्गैकारात्, अपि चेत्यादि-
टौकांयां पौनहस्तं चेत्यभिप्रेत्यान्यथा योजयितुं विकल्पयति ।
इहेति । त एव—तादात्यतदुत्पत्तौ एव । ताभ्यामिति । येतोपा-
येन तादात्यतदुत्पत्ती ज्ञायेते तेनैव अतिबन्धोऽपि गच्छत इत्यर्थः ।
तयोर्वेति । तादात्ये तदुत्पत्तिव्याप्त्यतं प्रतिबन्धस्येत्यर्थः । कार्य-

(१) पाठ्यवलङ्घोऽलेख्यवलयोः ।

वश्यामः । प्रमाणपथानवतीर्णोपाधिशङ्का तु तदु-
त्पत्तिनिश्चयमध्यास्तन्दतैति कथं सा तेन निवर्त्तनौये-
त्याह । अत्रोच्यत इति । [१०५।२५] सहचरितयोर्यभि-
चारदर्शनमाचेण तु व्यभिचारशङ्का कार्यकारणयो-
रपि समाना, तदुत्पत्तिलक्षणविशेषसिङ्गौ विपक्षे बाध-
कप्रमाणवृत्त्या शङ्कानिवृत्तिरिति यदि, तदास्माकमपि
स्वाभाविकत्वसिङ्गौ^(१) विपक्षे बाधकप्रमाणवृत्त्यै शङ्का-
निवृत्तिरिति समः समाधिः । विशेषस्तु स्वाभाविक-
सम्बन्धस्य व्यापकत्वमव्यापकत्वं तदुत्पत्त्यादेरित्याह ।
अपि चेति । [१००.] तदिदमुक्तम् । स च यो वा स

कारणभावदूषिकां टौकां प्रतिबन्दिपरतया व्याचष्टे । प्रमाणपथेति ।
तादृशशङ्कया तदत्यर - - निश्चयात्ततः प्रतिबन्धनिश्चय दर्थ्यर्थः ।
भूयोभूय इत्यादिकल्पं दूषयति । सहचरितयोरपौति । मिहौ
मिहौर्थमित्यर्थः । नित्यं सत्त्वमसत्त्वं चेति बौद्धकारिकायां अन्या-
नपेचणाद्वेतोरिति योजना । यदा अहेतोहेतुशून्यस्य सदासत्त्व-
मेव वा न तु कृदाचित्सत्त्वमसत्त्वं वा स्थादित्यर्थः । जनु कृदाचि-
त्कल्पान्यथानुपपत्त्या कार्यकारणभावनिश्चये समाहिते तर्हीत्यादिना
स्वाभाविकसम्बन्धस्य प्रयोजकलं यदृक् तत्पूर्वापरविरोधीत्यत आह
विशेषस्ति । तथा चास्तु तर्हीत्यादिमा स्वाभाविकसम्बन्धस्य

(१) स्वाभाविकसम्बन्धसिङ्गौ—पा० ३ पु० ।

वेति । [१०७।१०] न च समानोपायत्वादुभयोरन्यतरा-
निश्चये नान्यतरनिश्चय इति साम्रातम् । प्रतिबन्धा-
निश्चयेऽपि हुताशभस्मनोः कार्यकारणभावावधार-
णात् । कार्यकारणभावानिश्चयेऽपि धामधूमयोः प्रति-
बन्धावबोधात् । यदनतीतमेव वस्त्रिमंतुमिमत इत्याह ।
अपि च कार्यादिति । [१०७।११]

तयोरेव प्रतिबन्धः पर्यवस्थतौति पक्षं निराचष्टे ।
अपि च रसादिति । [१०७।१२]

यत्तु भेदे सति व्याप्त्यापकभाव एव कार्यकारण-
भाव इति व्युत्पादितं प्रज्ञाकरेण तत्पापुदपि पापौयः ।

तथाहि नियामकविरहे भिन्नयोरव्यभिचारः
शङ्काकलशङ्काङ्कितत्वात् दुरवधारण इति तामपनेतुं

व्यापकत्वं विपक्षवाधकश्च तर्कस्तद्वाहकोऽप्यनुगतस्तादात्यतदुत्पत्त्योश्च
परस्तरमव्यापकत्वमुक्तं टौकाङ्कतेत्यर्थः । ननु अपि च कार्यात्कारण-
मित्यादिनाऽप्यव्यापकत्वमेवोच्यत इति पूर्वेण पौनहस्तमित्यत
आह । न च समानेति । प्रतिबन्धनिश्चयेऽपौति । प्रतिबन्धतादात्य-
तदुत्पत्तीनामेकोपायनिश्चयस्ते प्रतिबन्धनिश्चये तदुत्पत्त्यनिश्चयो न
स्थात्, तञ्जिश्चये च प्रतिबन्धनिश्चयो न स्थात्, नचैवमित्यर्थः ।
अव्यापकत्वस्य पौनहस्तनिराशायाह । तथोरिति । यत्विति ।
तथाच रसाद्गुपानुमाने तदुत्पत्तिरखेव तङ्गच्छणत्वादिति भावः ।

कार्यकारणभावोऽनेनोपनौतः, स चेतद्रूप एव कथं
तनिष्ठयेनैवाव्यभिचारनिष्ठयः ।

न चैतत्कौर्त्तरनुमतं यद्रसेन रूपानुमानेऽन्यथा-
भ्युपायमाह । यदि च सर्वलोकमतिवाह्य स्वयंकृत-
लक्षणैर्व्यवहारस्तदा भेदे सतौत्येतदपि परिहौयताम् ।
अव्यभिचारमाचं तदुत्पत्तिरित्येवास्तु । लघु चैव
लक्षणं स्यात् । तदात्मनो येतदस्तौति चेत् । अस्तु
शिंशपापि तत्कार्यम् । कथं तेनैव तत्कर्त्तव्यमिति चेत् ।
को दोषः ॥

असिङ्गं सिङ्गेन साधते न तु तदेव सिङ्गमसिङ्गं चेति
चेत् ! हन्तैवमनागतमपि कथं व्यापकतामाचेण कार-
णमसिङ्गत्वात् । वर्तमानमपि कथं व्याप्तामाचेण
कार्यं सिङ्गत्वात् । एवं समानकाले अपि कथमविना-

भेदे सतौति तादात्पर्यावर्त्तनायोक्तम् । स चेदिति । स-कार्य-
कारणभावः । तद्रूपः—व्याप्तव्यापकभावरूप दत्यर्थः । यादृशा तेन
जनितं इति टौका । यादृशेन पूर्वेण रूपेण जनितोरसक्तादृशमेव
पूर्वमनुमापयति । स च रसमानकालं यद्रूपं तज्जनकेन जनित
इति तादृशकारणे रूपेऽनुमीयमाने विशेषणतया रसमानकालं
रूपं सिङ्गतीत्यर्थः । प्रथोगस्तु रसः रसमानकालरूपजनकज्ञोर-
स्त्वादिति । ननु लौकिकानामित्युक्तम्, अव्येषामप्यपिशित-

भावमाचेणं कार्यकारणभूते, आसङ्गावस्थायामुभयो-
रप्यसाध्यत्वाविशेषाविशेषात् सिङ्गावस्थायामुभयोरप्य-
साध्यत्वाविशेषात् । तस्मात्पूर्वकालभावनियमः कार-
णत्वं पश्चाद्वितानियमः कार्यत्वम् । अविनाभावस्तु
नियममाचमित्येव ज्ञायः ।

अपि च रसंरूपयोः कार्यकारणभावनिश्चयो वह्नि-
धूमघोरिव प्रत्यक्षानुपलभमसाध्यो वा स्यात् ? क्षणभङ्ग-
सिङ्गौ पुञ्जात्पुञ्जोत्यत्तिरिति न्यायेन वा ? आद्यस्ता-
वत् क्षणघोरशक्त्य एव तथोरेव प्रत्यक्षानुरोहात् ।
तच तस्यानिश्चायकत्वात् । सन्तानयोरपि दुरवबोधः ।
नहि वह्नेरिव रूपस्य पूर्वकालतानियमं धूमस्येव
रसस्यापश्चाद्वितानियमं लौकिकाः प्रतिपद्धन्ते ।
क्षणभङ्गसिङ्गन्यायस्तु न लौकिक इति लौकिकानां
रसतो रूपानुमानं न स्यादित्याह ! लौकिकानां
चेदमिति । [१०८।११]

चक्षुषां तदनुमानादित्यन्यथा तदर्थमाह । अपि चेति । प्रत्यक्षा-
नुपलभ्नौ अच्यत्यतिरेकावित्यर्थः । तथोरेवेति । कार्यकारण-
योरेकदा सत्त्वाभावेनैकप्रत्यक्षज्ञानाविषयत्वादित्यर्थः । न हीति ।
रसपूर्वकालेन रसाद्वूपानुमानादित्यर्थः । अपि चेत्यादिना व्याप-

अपि च [१०८। ११] इत्यनेन ते एव प्रतिबन्ध इति
निरस्तम् ।

तादात्यं तु गम्यगमकभावे प्रत्युत विरुद्धमित्याह ।
 अपि चेति । [१०८] १८ नन्दिः तदेव कर्म-निश्चयं, कर्त्त
 च-स्वनिश्चयेन निश्चायकं च । निश्चितानिश्चितयोः
 परस्परविरोधादित्यर्थः ।

भवत्वमेदैषपि गम्यगमकभावस्तथापि न शिंशपा-
त्वेन दृक्षत्वानुमानम्, अनवसरदुखत्वात् । न ह्यस्ति
सम्भवः सामान्यमनिश्चितं निश्चितस्तु विशेष इत्याशङ्का
केनचित्समर्थितमूल्यात्य दृष्टयति । यच्चिति । [१०९ १५]

भिन्नयोरेव व्यावृत्त्योर्गम्यगमकभावः किन्वभिन्ना-
ध्यवसेयसम्बन्धात् तथोरपि तादात्म्यं व्यवहृयत इति ।

कल्पर्ग्ननात् पुनरपि पौनहस्तमित्यन्यथा व्याचष्टे । अपि चेत्यनेनेति । मध्यनक्षत्रेति टौका । मध्ये नक्षत्रविशेषे हृष्टे सति पूर्वस्थाष्टमनक्षत्रस्थास्त्रमयः अधिमाष्टमनक्षत्रस्थोदयः योऽनुमौयत इत्यर्थः । ननु, तादात्म्यं चेत्यनेन पूर्वमेव तादात्म्यपक्षो निरस्तरति पौनहस्तमित्यत आह । तादात्म्यं लिति । अवहारात्मान-निवर्त्तनौयां शङ्खामाह । भवलिति । अनवसरसेत्राह । न हौति । विशिष्य शिंशपालस्थासंग्रहे मामान्यस्य दृक्षलस्यानिश्चयामभवा-दित्यर्थः । अभिक्षाध्वसेयेति । शिंशपारूपमेकं द्वाज्ञाणमित्यर्थः ।

स यद्यभिन्नदेवदत्तसम्बन्धात् छचकुण्डलयोरप्यभेदं
व्यवहरति की वारयिता । केवलं प्रमाणप्रयोजनयो-
र्वादृत्तिर्लार्किकविरोधश्चेत्यनेनाभिप्रायेणोपसंहरति ।
तस्मादिति । [१०९।१०]

अस्येदं कार्यकारणमित्येकः सम्भन्धः ।

स्वाभाविकं "सम्भन्धमुपसंहत्य तस्य स्वरूपमाह ।
तथा हौति । [१०९।११] स्वाभाविको निहपाधिरित्यर्थः ।

यद्यपि व्यभिचाराव्यभिचारव्याप्ते औपाधिकत्वा-
नौपाधिकत्वे, ताभ्यां च व्यभिचाराविति नियूमः । तौ

स यद्यौति । स्वत्तदाभेदेऽपि तदृत्तिव्यावृत्तीर्णभेदतिप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । एकः सम्भन्ध इति । प्रत्येकं सम्भन्धत्वे चतुःप्रकारला-
भावादित्यर्थः । साङ्घावार्त्तिके मात्रा-खभावः । व्यघाताद्यैरिति
पूर्वाद्वार्कविशेषणं न तु स्वतन्त्रमतो न सप्तलविरोधः । ननु
स्वाभाविको न खभावादत्पन्नः नित्यसम्भावात्प्राप्तेः न खभावा-
त्प्रित्वं व्यभिचारिण्यपि गतलादित्यत आह । निहपाधिरिति ।

ननु तेहि विनेत्यादिना व्यभिचारे दर्शिते यदा लित्या-
दिना किमर्थसुपाधिर्दर्शितः उपाधेव्यभिचारोन्नायकतया दूषक-
त्वात् स्फुटे व्यभिचारे वर्यसुपाधुङ्गावनमित्यत आह । यद्यपौति ।
तथापौति ।

यद्यपि यद्येकव्यभिचरितः सम्भन्धो व्याप्तिः साज्जदा व्यभि-
चारस्त्वैव । व्याप्त्यभावत्वे तत्त्विस्त्रयार्थसुपाधुङ्गावनमनुपयुक्तं स्वाम

हि न तावन्निर्निमित्तौ सार्वचिकत्वप्रसङ्गात् । नियत-
विषयौ चोपलभेते । नायनिमित्तौ सोपाधेरप्यव्यभि-
चारे निरुपाधेरपि व्यभिचारे^१ नियमप्रसङ्गात् । तथा
सति कार्यात्मनो^२ पि कारणात्मव्यभिचारः प्रसज्जेत^३
तस्मादुपाध ववश्यं व्यभिचारो^४ नुपाधववश्यमव्यभि-
चारः व्यभिचारे^५ वश्यमुपाधिरव्यभिचारे^६ वश्यमुपाध^७
भावस्तथापि यत्र स्फुटो व्यभिचारस्तत्र निरफलमुपा-^८
ध्यनुसरणम् तदर्थत्वात्तस्य । अस्फुटे तु व्यभिचारे^९
तस्योपयोगः न तूपाधितदभावसङ्गे व्यभिचाराः^{१०}

चैवम् । किन्तु निरुपाधिः सम्बन्धो व्याप्तिरित्युक्तम् । तथा च
निर्शिते^{११} पि व्यभिचारे व्याप्तिभङ्गायोपाधिरवश्यमनुर्त्यः ।
तथापि व्यभिचारे^{१२} वश्यमुपाधिमत्वात् तन्निश्चयेन मामान्यत उपाधौ
निश्चिते विशिष्य तदनुभरणं व्यष्टं तस्य व्यभिचारस्य तदर्थत्वात्
उपाधिविनिश्चयार्थत्वादित्यर्थः । वक्तुतम् अव्यभिचरितः सम्बन्धो
व्याप्तिः लाघवात् अनौपाधिकत्वं तज्ज्ञामिति व्यभिचारस्य मात्राः
निश्चये उपाधनुभरणं व्यर्थमित्येवं परोऽयं यन्मा । न चैव व्यभिचारस्य
व्याप्तिवे व्यभिचारस्तदभावत्वेनामिहः स्यान्नत्वधिक इति वाच्यम् ।
साधाभाववङ्गामिलं हि व्यभिचारः तदभावश्च नाव्यभिचारः केवला-
न्वयन्वयभावात् । किन्तु स्वममानाधिकरणात्यन्नाभावाप्रतियोगि
माध्यमामानाधिकरणम् । न चानयोः परस्पराभावत्वम् । न

śrīvatsa-krishna-saṅkirtana; Faso. 2-3 @ -/10/- each	14	6
śāṅkalya-Brahmaśāśa (Text), Faso. 13-16 @ -/10/- each	3	12
śrīvara-Vartika (English), Faso. 1-15 @ 1/4/-		
śrīvāsa-Cintāmanī, Vol. II, Faso. 7-10; Vol. III, Faso. 1-2; Vol. IV, Faso. 1; Vol. V, Faso. 1-5; Part IV, Vol. II, Faso. 1-12 @ -/10/- each		
śrīvāsa Cintāmanī Didihiti Prakas, Faso. 1-3 @ -/10/- each	7	8
śrīvāsa Cintāmanī Didihiti Vivṛti, Vol. I, Faso. 1-8; Vol. II, Faso. 1-3; Vol. III, Faso. 1 @ -/10/- each	1	4
śrīvartha-hadigama Sutram, Faso. 2-3 @ -/10/- each	2	8
śrīhṛacintāmoni, Faso. 1-4 @ -/10/- each	1	14
śrīkānda-Mandanam, Faso. 1-3 @ -/10/-	3	2
śūl'si Satsai, Faso. 1-5 @ -/10/-	8	12
śāpamita-bhava-prapātīca-kathā, Faso. 1-14 @ -/10/- each	4	6
śāstra-Nāshadha (Text), Faso. 6-12 @ - 10/- each	6	0
śāvāgadāśā (Text and English), Faso. 1-6 @ 1/-	0	10
śejjaleggam, Faso. 1 ..	0	0
śallāla Carita, Faso. 1 @ -/10/-	0	10
śāraha Purana (Text), Faso. 2-14 @ -/10/- each	8	2
śāra Kriyā Kaunudi, Faso. 1-6 @ -/10/-	3	12
śāya Purana (Text), Vol. I, Faso. 1-6; Vol. II, Faso. 1-7 @ -/10/- each	4	6
śedānta Sutras (Text), Faso. 7-13 @ -/10/- each	5	10
śidhāna Pārijāta, Faso. 1-8; Vol. II, Faso. 1 @ -/10/-	5	0
Ditto Vol. II, Faso. 2-5 @ 1/4/- ..	0	0
Ditto Vol. III, Faso. 1 ..	0	10
śishahitam, Faso. 1 ..	0	10
śivādaratnākara, Faso. 1-7 @ -/10/- each	4	6
śrīhat Svayambhū Purāna, Faso. 1-6 @ -/10/- ..	3	12
śrīhanuradiya Purana (Text), Faso. 3-6 @ -/10/- each		
śrogasāstra, Faso. 1-5 ..		
śoga Sutra of Patanjali (Text and English), Faso. 3 ..		
Faso. 4, Rs. 2/-) ..		

Mushtani Series. D: 36

1 Descriptive Catalogue of Bardic and Historical Ms.	
Ser. 1 Rose Chronicles. Part i: Jodhpur State.	
Part i: Prose Chronicles. Part ii: Bikaner State.	
Part ii: Bardic Poetry. Part i: Bikaner State. Fasc. 1	
canikā Rādhā Ratana Singhaji rī Maheśadāstā rī Khiyiyā Jagā	1 8
i kahi. Part i: Dingala Text with Notes and Glossary	
i Krisana Rukamanī rī Rādhā rājā Prithi Rājā rī kahi. Part i:	
Dingala Text with Notes and Glossary ..	1 8
Bardic and Historical Survey of Rajputana, Chanda rāu Jēta Sī rō ..	1 8

Tibetan Series.

marakosah, Fasc. 1-2	4	0
martika Kamdhenuh	1	0
uddhashtotrasangraha, Vol. I	2	0
Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
ayabindu (A Bilingual Index)	1	0
ayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1-2	2	0
g-Sam Shi Tin, Easc. 1-4 @ 1/- each	4	0
ajna Pradipah	1	0
ogs brjod dpag khri Šin (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-13; Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each.	24	0
sr-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/- each	14	0
med-Kun-Den	1	0
nor Tibetan Texts. The Song of the Eastern Snow Mountain	1	0

Notice of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/- each ..	34	0
Ditto ditto (Palm-leaf and selected paper MSS.) @ 3/- each ..	6	0
Review of Pali and Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	0
Review of "On the Search of Sanskrit MSS., 1895-1900, 1901-1905, and ..		

1906-1911 @ 8/- each

**N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the
Calcutta Asiatic Society, "only."**

BIBLIOTHECA INDICA
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

न्यायवाचिकतात्पर्येपरिशुद्धः

सौमदुइपणाभ्यर्थविरचितः ।
श्रीवर्द्धमानोपाध्यायविरचित्—न्यायनिबन्धप्रकाशाभिष-
आखातहिता ।

NYĀYA-VĀRTTIKA.
TATPARYA-PARIŚUDDHI

BY
UDAYANĀCĀRYA.

WITH A GLOSS CALLED:
NYĀYA NIBANDHA-PRAKĀSA

BY
VARDHAMĀNOPĀDHYĀYA.

EDITED BY
MĀLĀKĀNOPADHYĀYA VINDHYEŚVARIPRASĀDA DVIVEDI
AND
PĀNDĀ LAKṢMANA SĀSTRI DRĀVIDA.

Work Number

204

Page VIII

Issue Number

1467.

New Series

GALCUTTA :

Printed by the Baptist Mission Press,

Published by the Asiatic Society of Bengal, 1, Park Street,

1924.

BIBLIOTHECA INDICA
PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

The *Monographia Sinica* is a collection of works belonging to the history of Oriental literatures and contains original publications, as well as translations into English, and critical notices and studies.

The publication was started in 1840 and continued in a New Series. The New Series was begun in 1860 and is still running.

As a rule the issues in the series consist of fascicles of 100 pages print, though occasionally numbers are issued in triple or larger bulk, and in a few cases even entire books have been published under a single issue number. Several different works are always simultaneously in progress, each issue bearing a consecutive issue number. The Old Series consists of 285 issues. In the New Series, till September 1924 (volume 1400) there have been published 1000 volumes, present 240 different works; these works again comprise following literatures—

Banskrit Praktika

Rajasthani, Kashmiri, Bidi

Tibetan.

Arabic, Persian,

Several works published are partly or wholly incomplete; others are still incomplete and in progress; others, though complete, have been discontinued.

Some new work has and will be done, but the available and most important material is now in preparation.

Journal of Clinical Endocrinology

Digitized by srujanika@gmail.com

व्यभिचारपर्यष्टमुपयुज्यते । व्यभिचारादिसिद्धौ स्त्वा-
मुपाधितदभावपरौक्षाया निष्फलत्वात् । तस्मादन्यो-
न्यव्याप्तिप्रदर्शनमाचप्रवृत्तो व्यभिचारमुद्भाव्याप्युपाधि-
माह । यदात्विति । [१०५। २६] यतो न स्वाभाविको न
निरपाधिकस्तोऽनियतो नांव्यभिचारौत्थर्थः ।

नेवमुपाधिरसिद्धुपजौव्यत्वेन मव्यभिचारवत् हेत्वाभासान्तरं स्यात्
न तु व्याप्त्यभावत्वेनामिद्धिः । मैवम् । उपाधिज्ञानस्यामिद्धुपजौ-
व्यत्वेऽपि खतो दूषकत्वाभावात् । न इत्यन्यस्य साध्यापकच्छान्त-
मन्यस्य माध्यव्याघ्रत्वान्ते खतः प्रतिबन्धकं अव्यभिगरिज्ञानस्य
च तद्वेतुतथा तद्भावस्य तथात्वात् । अनौपाधिकच्छान्तं च न
व्याप्तिहेतुरिति वक्ष्यते । तथाच व्यभिचारज्ञानजनकतथा स दूषक
इति दूषकतायां परमुखनिरौचकत्वेनामिद्धुपजौव्याप्युपाधिः सिद्ध-
साधनवत्त्र हेत्वाभासः पृथगित्यस्मत्प्रियदर्शणाः ।

संप्रदायविदसु । यस्यानुमितिकरणव्यतिरेकरूपतः तद्भाव-
यकत्वं वा स हेत्वाभासः उपाधिस्त्रमिद्धुनायकव्यभिचारोन्नायकः
व्यभिचारव्याप्ताप्रतिसंधानं विना असिद्धेष्वेतुमशक्यत्वादिति
नोपाधिः पृथक्कहेत्वाभास इत्याङ्कः ।

तस्मादिति । उपाधिव्यभिचारयोर्बाप्तिप्रदर्शनार्थमित्यर्थः ।
अपिच व्यभिचारिष्ठेकत्र साधने साधनदभावयोर्विरोधेनावच्छेद-
भेदं विनातदभयसम्बन्धाभावादवश्च साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्ति
तदेव साधनावच्छिन्नसाध्यापकं साधनाव्यापकं चोपाधिः । अतएव

अथ धूमादौनामपि वज्ञादिभिः कर्थं स्वाभाविक इत्यत आह । स्वाभाविकस्त्वति । [११०।१]

नन्वस्फुटे व्यभिचारे सफलमुपाधिपर्येषणं^(१) तत्किमच सोऽस्फुट इत्यत आह । क्वचिद्विभिचारस्यादशेनादिति । [११०।२]

ननु क्वचिकदाचिद्विभिचारोऽपि स्यादयोग्यत्वाच्च न हश्येतापौत्यत आह । अनुपलभ्यमानस्यापि कल्पनानुपपत्तेः । [११०।२] **अनुपलभ्यमानव्यभिचारकल्पनादारभूतोपाध्यमावादित्यर्थः । अतो नियतोऽव्यभिचारोत्यर्थः ॥**

व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरितिसंगच्छते, अन्यथा व्यभिचारादेवागमकले मिह्ने व्यभिचारित्वेन तदनुमानवैयर्थ्यादित्यस्मात्पितृचरणाः ।

ननु नियतस्याभावे साधेस्वाभाविकताभावोहेतुः साधाविशिष्ट इत्यत आह । यत इति । नन्वेतावतैव धूमस्य वज्ञिव्याघ्रेते मिह्ने किमधिकेनेत्यप्रसक्तप्रतिषेधमाशंक्याह । नन्विति । कन्त्यनामंवार्थमाह । ननु क्वचिदिति । ननूपाधिर्दर्शनमेवानुपलभ्यमानव्यभिचारकल्पनाहेतुः स्यादित्यत आह । अनुपलभ्यमानेति । प्रत्यक्षो व्यभिचारोनास्येव तत्कल्पनाबौजं चोपाधिज्ञास्तीत्यर्थः । अपौनरुक्तमाह । अव्यभिचारीत्यर्थ इति । ननु संदिद्व्यमान उपाधिरित्यनोपाधिष्ठन्देह इति व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धाङ्ग तस्मिन्द्वय

(१) सुपाध्यनुसरविमिति पु० १ पा० ।

ननूपाध्यभावेऽनुपलभ्यमानव्यमिचारकल्पना^(१) नव-
काशः, स एव उपाध्यभावः कुतल्य इत्याशङ्कते । न
चेति । [११०।३] परिहरति । अवश्यमिति । [११०।

उपाधिर्हि प्रमाण^(२) पदवौमवतीर्ण एव वक्तव्यः ।
अन्यथा सर्वैः प्रमाणैः सर्वैऽसर्वदा सर्वेषां जात्या
कश्चिदनुपलभ्यभानः स्यादुपाधिरिति शङ्का तदुत्पत्ता-
वपि ब्रह्मणाऽप्यनेतुमशङ्का । नानाप्रमाणगोचरार्थ-
साक्षात्कारवतः सर्वज्ञस्यापि स्वभावत एवानुपलभ्यः
कश्चिदर्थाभवेत् । भवेच्च सर्वप्रमाणायोढमपि कृदाच्चिद-
द्वैतं प्रकृतिपुरुषौ वा निःस्वभावता वा जगतः वेदानां
प्रामाण्यम् । तत्कथञ्चैत्यवदनादावपि भिक्षुः प्रवर्तते ।
अथ सन्देहात् प्रवृत्तिरिति चेत् । यत्र प्रमाणानि

दृत्यपक्तं वसुगतेः प्रकृतलादित्यन्यथाशंकामाह । ननूपाध्यभाव
इति । तथा च वसुगतावेवाचेप इति नाप्रकृतलमिति भावः ।
ननु वसुगत्याचेपस्तु ‘अवश्यं शंकया भाव्यमित्यनेन परिहरतः
शंकाया अप्रसुतलादित्यभिप्रेत्य परिहारस्य स्फुटलेष्याह । परि-
हरतौति’ । यथास्य परिहारता तथास्माभिर्वच्छ्यते इति भावः ।
तदेवाह । उपाधिर्हैति । जात्या-स्वभावतः । अस्मदादि-
भिरनुपलभ्योपि सर्वज्ञस्योपलंभः स्वादित्याह । नानेति

(१) ज्ञपपतिः १ पु० पा० ।

(२) प्रमाणपदम् १ पु० पा० ।

परिभूय शङ्कापिशाचौ प्रसरति कुतस्तचार्थसम्भाव-
नापि । आस्तां तावत्परलोकप्रवृत्तिरिहलोकप्रवृत्तिरपि
न स्यादित्याह । अन्तत इति । [११०।८]

यद्यपि विशिष्टाहारानन्तरं भूयोभूयः पुष्टिधातुमा-
म्यादि हृश्यते, मरणं तु रोगानन्तरमेव, तथाप्याहार-
विशेषोमरणस्यैव हेतुः कदाचिङ्गवेत्, कथमन्यथा इन्ते
तदनन्तरमेवोपलभ्यते । यत्त्वियन्तं कालं न मारित-
वान् तत्र मन्त्रप्रतिबङ्गवह्निवत्केनचित्प्रतिबङ्गन्वात् । स
एव प्रतिबन्धकः पुष्ट्यादिहेतुरित्यपि सम्भाव्येत ।
रोगादिकमेव पुष्ट्यादिहेतुः तत्तु पुष्ट्यादिकाले अहृश्य-
त्वादेव नोपलभ्यते । न हि पुष्ट्यादिकारमौर्द्धश्यैरेव
भवितव्यमित्यपि कदाचित्स्यात् । यथा चाप्रामाणिको-
पाधिशङ्कया व्यभिचारित्वशङ्कयानुमाना(दि)निवृत्ति-
स्तथाऽप्रामाणिकानर्थशङ्कयैव विशिष्टाहारभोजनादि-
निवृत्तिरित्यर्थः । तस्मादुत्प्रेक्षितार्थनिश्चयवत्तच्छंकापि
वन्ध्यैव, प्रमितस्य तु निश्चयवच्छङ्कापि समौहोपयोगि-
नौत्याह । तस्मादिति । [११०।९]

तदंयं सङ्केपः । व्यभिचार एव प्रतिबन्धाभावः ।

कथमन्यथेति । पूर्वाहाराजीर्णतायामाहारान्मरणस्योपलभादित्यर्थः ।
व्यभिचार एवेति । अव्यभिचरितमन्यथा व्याप्तिवादित्यर्थः ।

उपाधेरेव व्यभिचारशङ्का, प्रमाणनिश्चित एवोपाधि-

यदि त्वनौपाधिकः सब्दोव्याप्तिस्तदा व्यभिचार इति सप्तम्यन्तं न प्रथमान्तं, तेन व्यभिचारे मत्येव प्रतिबन्धाभावः सोपाधिकतरुपोऽनौपाधिकत्वस्य व्याप्तिलात् । उपाधेरेवेति । यद्यप्युपाधेर्व्यभिचारोन्नायकतया व्यभिचारनिश्चये न तत्संशयो युक्तस्तथापि माध्योपाध्योरिव माध्यमाधनयोरपि व्यभिचारादर्ग्नव्याप्तियाहकतौन्यन् यथा साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारिलात् साधनस्य माध्य व्यभिचारित्वमेवं साध्यव्याप्तमाधनायापकत्वाद् पाधेरेव माध्यव्यापकत्वमनुमौयते तथाचोपाधेर्व्यभिचारनिश्चयः किञ्चन्मूल्यत्र व्याप्तियाहकसाम्यात् व्यभिचारसंशय इति भावः । एतच्च माधनोपाध्योर्यचान्यतरत्रापि न व्याप्तियाहकतर्कावतारस्तदेभिप्रायेणोक्तम् । यद्वा मंदिग्धोपाधिमभिप्रेत्य एतद्कं तथा चोपाधेरेवोपाधिः ग्रंक्य । एवेत्यर्थः ।

नन्वनौपाधिकः सम्बद्धो व्याप्तिर्वास्ति । तथाहि । यद्यपि साध्यव्यापकसाधनायापकधर्मगून्यतज्ज्ञाने व्यापकज्ञानस्य व्याप्तिरूपतयाऽन्योन्याश्रयः तद्विष्ठात्यन्नाभावाऽप्रतियोगित्वस्य विरोधित्वरूपतथा विरोधस्य च सहानवस्थाननियमात्मकत्वेन नियमस्य च व्याप्तिरूपतयाऽन्योन्याश्रयः । प्रतियोगित्वं हि न विरोधित्वं गोत्वाश्वतयोर्मिथो विरोधित्वेषि प्रतियोगित्वाऽभावात् अन्योन्याभावप्रतियोगिनोरेकसमवायिवृत्तावपि तदभावाच्च, किंत्वभावाधिकरणयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोरपि खरूपविशेष एव प्रतियोगित्वं स्वाभावविरहात्मकस्य तथापि वक्ष्यधूमसम्बन्धेयत्किंचित्साधा-

व्यापकधर्मशून्यतं नानौपाधिकलं तद्यहेपि वज्रेद्धुम्याप्ययहात्,
 नापि प्रकृतमाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मशून्यतं, तावता तयोः
 सोपाधित्वस्यैवापत्तेः तादृशधर्मज्ञानं विना तदभावानिरूपणात्
 मिद्यमिद्यव्याघातात् । यावद्विज्ञमद्यापके धूमवत्त्वाव्यापके वज्रि-
 मत्वव्यापकलं वा निषिद्धत इति चेत् । न । तादृशधर्मिन-
 निषेधस्य व्यधिकरणतया धूमलेनायोगात् । माध्यव्यापकव्याप्त्वे
 चात्माश्रयात् । सोपाधेरपि माध्यव्यापकप्रमेयत्वादिधर्मव्याप्त्वा च ।
 अतएव माध्यव्यापकमकलव्याप्त्वे विद्यमाने मकलतद्वापकाव्याप्त्वामभवात् । याव-
 त्याध्यव्यापकं व्यापकं यस्य तत्त्वमनौपाधिकलं सोपाधौ दृपाधेरेव
 साध्यव्यापकस्याव्यापकत्वादिति चेत् । न, सोपाधेरपि तथात्वात् ।
 साध्यधूमव्यापकाद्व्यनस्याद्व्यनप्रभवमाध्यनविशेषे वज्रिव्यापकत्वात् ।
 एतेन यावद्वाधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य तत्वं तदित्यपास्तम् ।
 साधनवज्रिव्यापकस्य यावदाद्व्यनस्य प्रत्येकं साध्यधूमव्यापकत्वात् ।
 प्रत्येकं धूमस्थाद्व्यनन्वच्चात् । माध्यं यावदव्यभिचारि तदव्यभि-
 चारित्वं तदितिचेत् । न । माध्यव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वात्
 शेषवैयर्थ्यात् । तत्त्वाचस्य च दूषितत्वात् । अपिच यावत्साध्य-
 व्यापकमध्ये साध्यमनियतमस्तौतितावनामसेवास्तु शेषं वर्णं ।
 तत्त्वाचोक्तौ च साध्यव्यापकत्वे तत्त्विरुक्तौ व्यापकताभिधानवैयर्थ्यं
 साध्यव्याप्त्वस्यैव गमकत्वात् । न चेष्टापत्तिः व्याप्तताया अद्याय-
 निरुक्तेः । अनौपाधिकलं न व्याप्तिः किन्त तर्हादिवत्तद्याइक-

मिति चेत् । तथापि यद्वा प्रिज्ञानादनुर्मितिरूपत्वाते का मा
व्याप्तिः । नन्वसु सम्बन्धमात्रमेव व्याप्तिर्व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि
केन चित्पुरुष व्याप्तिः यावद्गुमादिव्याप्तिर्विशिष्टैव वक्तव्या । तच ।
तथाहि । किं व्याप्तिरूपमिदमुच्यते । व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं
वा ? नाद्यस्तृतोयलिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिरूपनिरूपणप्रस्तावे
खस्याथान्तरत्वात् । सम्बन्धमात्रज्ञानादनुर्मित्यनुपत्तेः । नान्यः
सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाऽप्रयोगात् । न चाविनाभावोव्याप्तिः, म
ह्यविनामाध्यस्याभिचारेण वाभावः विना साधन्य अतिरेकेण
योभावस्तदभावो वा । उभयमपि व्यभिचारिसाधारणं तस्यापि
क्वचित्साध्यमन्ते सत्वात् । क्वचित्साध्यव्यतिरेके अतिरेकाच्च ।
केवलाचयिन्युभयस्यापि अतिरेकाच्च । नापि कात्म्येन सम्बन्धः ।
तथा हि । किं कृत्स्नस्य साधनस्य साधेन सम्बन्धः आहो कृत्स्नस्य
माध्यस्य साधनेन सम्बन्धः । नाद्यः कस्या अपि वक्त्रिव्यतिः
मकल्पधूमसम्बन्धस्याभावात् । वक्त्रिमलं साध्यं तच मकल्पधूममह
चरितमेवेति चेत् । न तर्हि कृत्स्नशब्दस्याथः तंस्याऽशेषानेक-
वाचिलात् । धूमलस्यैकत्वात् । न च साधनांधिकरणस्य कृत्स्नलं
क्रिवचितं न साधनस्य, कृत्स्नधूमाधिकरणसम्बन्धश्च वक्त्रिमलस्यास्य-
वेति वाच्यम् । एकव्यक्तिमात्राधिकरणयोर्याय्यापकथोराकाशै-
कत्वशब्दयोस्तदभावात् । अतएव नान्यः विषमव्याप्तेतदभांवाच्च ।
अतएव यावत्साधनाश्रयाप्तिसाध्यसम्बन्धोव्याप्तिरितिनिरस्तम् ।
नापि साधनसमानाधिकरणयः वद्गुर्मममानाधिकरणसाधसामाना-
धिकरणं व्याप्तिः, यावद्गुर्ममामानाधिकरणं हि यावत्तद्गुर्माधि-

करणाधिकरणं तच्चाऽप्रसिद्धं, साधनसमानाधिकरणं कलमहान्-
मलाद्यधिकरणाप्रतीतेः । नापि स्वाभाविकः मम्बन्धः स्वाभाविकतं
हि स्वभावजन्यं वा स्वभावं एव वा । आदे नित्यमम्बन्धाव्याप्तिः ।
द्वितीयहतौययोश्च व्यभिचारिं साधारणम् । नाथ्यव्यभिचरितः
मम्बन्धोव्याप्तिः स हि न साधात्यनाभाववद्वृत्तिलं द्रव्यत्वस्या-
व्याप्तिलमयोगाव्याप्तिः । नापि साधवद्वृत्तिमाधात्यना-
भाववद्वृत्तिलं साधवद्व्याप्तिलं वा, केवलान्वयिन्यमम्बवात् ।

अथ केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्ममम्बन्धोव्यतिरेकिणि साध-
वद्व्याप्तिलं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशेषजनकलम्, तत्सामान्ये
पत्रधर्मतायाः प्रयोजकत्वात् । न च पत्रधर्मताज्ञानमात्रा-
दनुमित्यापत्तिः, गच्छत्र विशेषमामयोमापेक्षेनैव सामान्यमामया
जनकत्वात् निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात्, विशेषद्वयमामयाः
तत्राभावादित्युच्यते । तत्र । धूमे साधवद्व्याप्तिलाभावात्
वक्षिमत्पर्यंतादित्यतिरिक्तेऽपि धूममद्वावात् । न च साध-
वद्वामान्यान्योन्याभाववद्वृत्तिलं धूमस्य नास्तौतिवाच्यम् । याव-
द्विशेषाभावकृटादेव सामान्याभावव्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्ते
तत्र मानाभावात् । अथ साधामामानाधिकरणानधिकरणे
सति व्याप्तिं, केवलान्वयिनि साधाममानाधिकरणं निरधि-
करणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेत् । न । साधाममा-
नाधिकरणं साधानधिकरणाधिकरणं साधाधिकरणानधि-
करणं साधवैयधिकरणानधिकरणं वा मन्वे केवलान्वयिन्य-
व्याप्तिम् । अथ प्रसेयलादावपि मंयोगितादिना व्यधिकरणे

धर्मेणावच्छिक्षोऽत्यन्ताभावोघट एव, प्रभिद्वः तादृशधर्मावच्छिक्षन्ना-
भावस्य केवलान्वयितात् । न च तमादाय व्यभिचारिष्यपि माध्या-
भावद्वृत्तिलमस्येवेतिवाच्यम् । माध्याभावममानाधिकरणावद-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वादिति वाच्यम् । तत्र । तथा
मति घट एव व्यभिचारापत्तेः । अथ माध्यत्वावच्छेदकावच्छिक्षप्रति-
योगिकाभावद्वृत्तिलं व्यभिचारो, न च केवलान्वयिनस्तादृशा-
भावोघटे, तर्हि तादृशमाध्याभावाऽमानाधिकरणं व्याप्तिः तथा
चाप्रभिद्वः तथेव तादृशभावे मानाभावाचेत्यन्यत्र विस्तरः ।
नापि स्वममानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिमामानाधिकरणं
व्याप्तिः यत्किंचिदत्यन्ताभाववति धूमस्य वृत्तेः संयोगादेरव्याप्त-
वृत्तेद्वयलाभ्यापत्तेश्च तस्य स्वममानाधिकरणात्यन्ताभावप्रति-
योगिसमानाधिकरणत्वात् । न च संयोगिलं द्रव्यलेनानुमौयते
तत्र व्याप्तवृत्त्येवेतिवाच्यम् । संयोगस्य व्याप्तवृत्तिया तत्स्वन्ध-
स्याप्यव्याप्तवृत्तिलात् । न च प्रतियोगिविरोधित्वमभावविशेषणम्
अव्याप्तवृत्त्यभावः प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽविरोधीतियुक्तम् ।
संयोगे साधे प्रसेयत्वस्याव्यभिचारित्वप्रमङ्गात् । न हि गुणे यः
संयोगात्यन्ताभावः म प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद्वाद्वाद्विक्षिक्षः अधि-
करणभेदेनाभावभेदाभावात् । नापि माध्यनवन्निष्ठान्योन्याभावा-
प्रतियोगिसमाध्यवत्क्लबं व्याप्तिः साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि
साध्यवद्यस्येति षष्ठ्यर्थे हि न व्याप्तव्यापकभावः व्याप्तव्यानिरुक्तः ।
नापि ज्ञाप्यज्ञापकभावः व्यभिचारिसाधारणात्, वक्त्रमत्पर्वतस्य
धूमवन्नाहानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच वक्त्रमाणपर्वतो धूम-

वान्महानमं न भवति इति प्रतीतेः यावद्दिग्गेषांभावादेवोपपत्तौ सामान्याभावे मानाभावादित्युक्तम् । नापि मांधनसमानांधिकरणयावद्दूर्धनिरूपितवैयधिकरणानधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलात्त्वयित्यमभवात् । अपि च मर्वत्र लक्षणे माध्यं यदि मिद्दिकमोच्यते तदा पञ्चतौयधूमवन्द्योरेव व्याघ्रव्याघ्रव्यापकभावः स्थादिति साध्यमाधनपदेन व्यापकव्याघ्रयोर्भधाने आत्माश्रय इति मङ्गेपः

अत्रामतिप्रतिवरणाः—यावत्खसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावाऽमानाधिकरणं यस्य तस्य तदेवा नौपाधिकत्वं, मोपाधौ तु माध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिन उपाधियोक्त्रभावस्तेन समं माध्यस्य सामानाधिकरणं उपाधेः माध्यनाव्यापकत्वात् । यावत्खस्यभिचारिव्यभिचारिभास्थमानाधिकरणं वा । यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणखसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिलेपिः व्यधिकरणवक्त्रिक्तितदतोरन्यवक्त्रिधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिलेपिः व्यधिकरणवक्त्रिधूमयोर्व्य व्याप्तिः, किं तु तत्तद्वृमस्य समानाधिकरणतत्त्वक्त्रिना । न चैव धूममात्रे न व्याप्तिरिति वाच्यम् । मर्वधूमव्यक्तेनशालात्, गुणे मंयोगभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरण एत वक्तुतोयत्वस्यभित्वावच्छेदकरूपत्वत्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वक्त्रिमन्त्रस्ये धूमत्वमवच्छेदकं धूममात्रस्य वक्त्रिमन्त्रित्वात् वक्त्रेस्तु धूमस्यभित्वे वक्त्रित्वं नावच्छेदकं धूमस्यभित्वनि गतत्वातिप्रमत्तव्यात्, किं लाद्रेभ्यनप्रभववक्त्रिलं तादृशं च व्याघ्रमेव न च यत्तद्वाणं लक्षणेऽननुगमोदोषः । लक्ष्यस्यायननुगतत्वात्

त्वेन शङ्कनीयः । साधने सोपाधिः साध्ये निरुपाधि-
तेवं उपाधित्वेन निश्चेदः, असीन्यशान्यवात्वेनेति ।
प्रमाणपरिहृष्टेष्वेव कश्चिदृपाधिर्भविष्यतौत्यत आह ।
प्रथत्वेनेति । २१०।१८।

किन्तु तत्त्वाभिज्ञानात्तदनुमितिः । तथा चानुमितिहेतुव्याप्ति-
खृष्टपजिज्ञामायां तदेव लक्षणं युक्तमित्यच मार्गवधेयम् । साधने
मोपाधिरिति । — — — — रूपादन्योऽनुपाधित्वेन निश्चेद
इत्यर्थः । अनौपाधिकत्वज्ञानं च न व्याप्तिग्राहकमितिवच्छ्यते
तथात्वे वा व्यापकत्वमन्यदेव निरक्तमिति नान्योन्याश्रयः इति
वदन्ति । तत्र । — — साधनप्रवृत्तिर्भावचिंचलसाध्यव्यापकोपा-
धिरव्याप्तेः । न च तयोरनुपाधित्वमेव, दूषकताबौजसाम्यात्
बाधानुच्छौतपचेतरेष्वित्याप्तिः । न च यत्र पक्षे माध्यमस्ति तत्र
माध्यव्यापकत्वादेव न तस्योपाधित्वमित्यते इति युक्तम् । पक्षा-
तिरिक्ते माध्यव्यापकत्वनिश्चयेनेवोपाधिलात् तस्य च तत्रापि
मत्वात् । अन्यथा पक्षे माध्यमन्देहात् । अनुपाधित्वे उपाधिमात्र-
मुच्छिद्येत माध्यव्यापकत्वानिश्चये — — — — पक्षेतरत्वव्यतिरेकस्थ
न तथा केवलान्वयिनिसाधात्यनाभावाऽप्रेषिद्धेः केवलव्यतिरेकिणि
प्रत्यनुमानस्य विरुद्धत्वात् । अन्वयव्यतिरेकिणि चाऽसाधारणत्वा-
दिति चेत्त — — भावनापक्षेः एकेनैव भूयसां प्रतिवन्धात् ।
सन्दिग्धोपाधिरदूषकत्वापाताच्च । पक्षे तदभावस्य सन्दिग्धत्वात् ।
बाधोच्छौतस्यापि तस्यानुपाधित्वापक्षेश्च । यद्यपि — — — —

तथापि माधनप्रतिपक्षभिमते वाधे मनुपाधिरस्यैव । अभिचारो-
न्नायकलेन दूषकल्प्य च पज्जेतरलेपि मत्वात् । मत्प्रतिपक्षभावेन
दूषकलेपि केवलव्यतिरेकिणः मपक्ष — — — प्रतिपक्षलमभ-
वाच्च । किञ्चपर्वतावयववृत्यन्यचं पर्वतेतरद्रव्यलादिकं च उपाधिः
स्यादेव अतिरेकेऽपार्थारण्याभावात् । अथ पर्वतेतरान्यच्चादित्य-
तेतरान्यलस्याऽमिद्वलादमिद्वारकं पर्वतपदमिति अतिरेके
व्यर्थविशेषणलाच्च तस्योपाधिलमिति चेच्च । वाधोन्नोतस्यापि
तस्येनमनुपाधिलापन्तः । अथ — — अभिचारावारके तत्र तस्येन
प्रयोजकलात् तस्य च प्रकृतेपि मत्वात् इतरान्यलाप्रमिद्या तेन
निना 'व्याप्तिग्रहामभवात् । अथोपाधिलच्छे विपक्षाच्चानन्तक-
विशेषणशून्यत्वं निशेषणं पर्वतेतरच्चादेश्च विशेषणस्य पक्षमाच-
वाचर्त्तकतया विपक्षाच्चाचर्त्तकत्वात् । आद्वन्धनलादेश्च निशेषणस्य
विपक्षायः पिण्डादिव्याचर्त्तकत्वात् एतच्च निशेषणव्यतिरेकेषमि
विशिष्टव्यतिरेकात् वाधोन्नोते नाव्यास्तिः तत्र पक्षाभिमतस्य
विपक्षलादित्युच्यते । तत्किं अभिचारावारकविशेषणवत्तया
दूषकलमेवास्य नास्ति । ओमिति चेच्च । माधव्यापकलमाधना
व्यापकत्वमाचस्यैव तद्वौजलात् । अभिचारावारकविशेषणशून्य
एव आस्तिग्रह , इति चेच्च । मर्वस्यैव अभिचारावारक-
विशेषणवत्त्वात् । न हि वस्तु अभिचारावारकविशेषणशून्यं
भवति प्रमेयलादेः सर्वत्र मत्वात् । उपात्ते इति विशेषणा-
क्षेत्रमिति चेच्च । यत्र क्वचिदपाच्चाभिचारावारकविशेषणस्याऽ-
प्यत्यतिरेकात् । तत्रोपाच्चाभिचारावारकविशेषणशून्यत्वं विव-

चित्तमिति चेत्या । मिद्यमिद्वयाधातात् । न हि तत्रोपात्तं
तेन शून्यं चेति । अपि च व्यभिचारावारकं विशेषं किं
व्याप्तिविरोधं तद्वौविरोधं वा नाशः । गद्बोऽनिव्योगुणले
मति कार्यतादित्यत्र व्याप्तिव्यमानलात् । नान्यः नियावृत्तिले
मति वृत्तिमत्वादित्यनेन प्रमाणेन स्वरूपसत्या व्याप्तिर्हणमस्तुवात्,
तथा च साध्यव्यापकले मति साधनाव्यापकलं पञ्चेतत्त्वेष्य-
स्तौति तदभावात् माध्याभावः स्यादेवेति हेतोर्व्यभिचार एव ।
व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पञ्चेतरलमेवोपाधिः स्यात् । अतएवा-
साधकमिदं सोपाधिलादित्यत्रापि पञ्चेतरलस्योपाधेः सम्भवादनु-
मानमात्रोच्छेदकतया न तदुपाधिरित्यपास्तम् । तस्य साध्यव्यापक-
तया व्यतिरेकस्य दूषणमस्वद्वलेन जातिलाभम् वात् । भवतु वा
कथञ्चित्यज्ञेतरस्यानुपाधिलं तथापि लक्षणमतिव्यापकमेवानुपाधा-
वपि गतलात् । एतेन पञ्चेतरलव्यावर्त्तकं विशेषणान्तरमपि प्रति-
चिन्पत्तम् । उपाधिलाभावेष्यि दूषणमस्वद्वलात् । नापि लक्षणान्तर-
मुपाधेः सम्भवति । तद्वा न तावस्याध्यस्यमव्याप्तिले मति साधना-
व्यापकलं विषमव्याप्तोपाधावव्याप्तेः । न च विषमव्याप्तोनोपाधिः
व्यभिचारोन्नायकलस्य दूषकतावौजस्य तत्रापि सत्यात्, इदं
साधनमेतत्साधात्यनाभाववद्वृत्तिं एतत्साधाव्यापकाव्याप्तिलादिति
प्रयोक्तुं शक्यत्वादिति । न चैव पञ्चेतरलमुपाधिः स्यादिति
वाच्यम् । प्रथोजनमात्रतेरन्यथैव समाधास्यमानलात् । दूषणा-
न्तरसङ्कीर्णलाभं विषमव्याप्त उपाधिरिति चेत् । न । सर्वत्रो-
पाधिमाधारणलात् सर्वेषामेवोपाधौनां व्यभिचारादिसङ्करात् ।

अथ साध्यप्रयोजकोधर्म उपाधिरित्युच्यते । प्रयोजकलं च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः, तस्मिन्विषयभवत्सेन विनापि भवतश्च तदप्रयोजकलात् किन्तु समनियतस्येति चेत् । प्रयोजकलं व्यापकत्वद्विषमव्याप्तस्याप्यन्ति । अथ व्याप्तत्वं? तदा व्यभिचारः । नहि समव्याप्तमेव व्याप्तं नोभयं समव्याप्तस्यं व समव्याप्तमित्युक्तौ साधावैशिष्टात् । तस्माद्बृषणौपयिकं प्रयोजकलं वाच्यं । तच्च विषमव्याप्तेयस्तीतुकम् । अथ यद्वर्षाऽन्यनिष्ठतया भासते लोके तत्रैवोपाधिपदप्रयोगात् यद्वन्निव्याप्तिः साधनाभिमतनिष्ठतया भासते स एवोपाधिः स च न व्याप्ततामाचेण व्यभिचारोन्नियनादिदूषकतवौजसूक्ष्मवात् । व्यापकलमपि तत्रान्तर्भावमिति समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् । शास्त्रेऽनुमानदूषणार्थमुपाधिवृत्यादनं तच्च साधव्यापकलमाचेवेति तत्रैवोपाधिपदप्रयोगात् । अथोपाधिवर्तमासाद्युच्यते यदभावोव्यभिचारविरोधी, न च विषमव्याप्तस्याभावोव्यभिचारं विरुद्धं, किन्तु समव्याप्तस्य, यत्र हि व्यभिचारस्तत्र माध्यमसमव्याप्तमन्तः साधमपि भवत्येवोपाधिः तस्यापि सं प्रतिव्यापकले मति व्याप्ततात् साधनव्यापकलाच्च । अभेदेपि व्याप्तव्यापकभावात् । अन्यथा कृतकत्वेनापि नित्यत्वे साधे कृतकलमेवोपाधिः स्यात् । अभेदेन तु व्यापकले साधनव्यापकलादनुपाधिः । विषमव्याप्ते तु साधव्यापको यो धर्मस्तद्वायत्वमाचार्य तंद्वायत्वविद्धिः शब्दोनित्योगुणत्वादित्यत्र हि साधव्यापकं प्रसेवत् व्याप्तं भवति गुणत्वं च साधेन न व्याप्तं जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारात् । समव्याप्तेन व्याप्तं तद्वभिचारि चेति व्याधात् एवेत्युच्यते । तच्च

अव्यभिचारे इहं साध्याप्यत्वन्तरं न तु 'साध्यापक्याप्यत्वमपि,
भवत्वं व्यभिचारस्य दर्शितलात् ।

न चैवं साध्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वमस्ति वाचम् ।
माध्याप्यत्वमित्यत्रांपि तदेवानौपाधिकत्वं वाचं, तथा चान-
वस्थितिः । यावदिति पदं साध्यापके विशेषणं दक्षत्वमेवानौ-
पाधिकत्वलक्षणं दृति नोक्तव्यभिचारः । नापि पञ्चधर्मावच्छिन्न-
माध्यापकत्वे मति माध्यनाव्यापकत्वमुपाधित्वं तथा हि यद्यपि
तायः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्यर्गाश्रयत्वादित्यत्र पञ्चधर्माद्वयत्वं तदवच्छिन्न-
माध्यापकं उद्भूतरूपत्वमुपाधिरनेत्रं सङ्कृद्धते तथाप्याद्रेष्वन-
प्रभववक्षिमत्वादिः केवलमाध्यापक उपाधिरनेत्रं सङ्कृद्धते । कोहि
तत्र पञ्चवृत्तिमत्वच्छेदकः । अपि च शब्दोऽभिधेयःप्रमेय-
त्वादित्यत्राश्रावणत्वमुपाधिःस्याद्भवति हि शब्दत्वादिजातौ साधा-
व्यापकमपि शब्दवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नांभिधेयत्वस्याश्रावणत्वं व्यापकं
माध्यनाव्यापकत्वं । नापि पञ्चावृत्तिले सति माध्यापकत्वमुपाधित्वं
श्वाणुकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्रानणुलस्योपाधित्वापक्तेः तद्वृद्धाणुके
पक्ते न वर्तते साध्यापकं च भवति अन्यकरोद्वयं स्वातन्त्र्येण
प्रतौयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्वस्यानुपाधित्वापक्तेः पञ्चवृत्तिलात् ।
नापि साधनवक्षिन्नसाध्यापकत्वे सति माध्यनाव्यापकत्वमुपाधित्वं ।
तथा हि । यद्यपि ध्वंसोध्वंसप्रतियोगी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वमुपा-
धिरनेत्रं सङ्कृद्धते । — — — वृत्तितया साध्याव्यापकत्वेषि
जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यापकत्वात् । तथाप्याद्रेष्वनप्रभवाग्निमत्वादेः
पञ्चधर्मावच्छिन्नसाध्यापकोपाधेस्थानेनाऽसङ्कृह रत्यव्याप्तिः जलं

प्रमेयं रमवलादित्यचैव रमत्वावच्छब्दमाध्यापकं पृथिवौ-
वस्त्रोपाधिलप्रमङ्गः । इदममाधकं सोपाधिलादित्यच माधना-
वच्छब्दमाध्यापकव्यभिचारित्वादित्यच माधनावच्छब्देत्यस्य वैयर्थ्यं
माध्यापकव्यभिचारित्वस्यैव गमकलात् । अतएव माध्यमाधन-
मम्बन्धाव्यापकलमुपाधिलमिति निरस्तम् । अपिच पञ्चत्रयेऽपि
विशिष्टमाध्यभिचारं माधयित्वा पश्चात्कुवलसाध्यभिचारं
माधनौय इत्यर्थान्तरं केवलमाधे विप्रतिपत्तौ विशिष्टस्य तद-
विषयत्वात् । नापि यद्दिग्गिष्ठे माधने माध्यमामानाधिकरणं म
उपाधिः रासभादौनामयुपाधिलप्रमङ्गात् । तद्दिग्गिष्ठेऽपि माधने
माध्यमम्बन्धात् । यद्दिग्गिष्ठ एवंति विवक्षितमिति चेत् । न ।
प्रमेयलादिरप्युपाधिलप्रमङ्गात् । यद्दिग्गिष्ठे माधने माध्यमामाना-
धिकरणमस्येवेति चेत् । गुह्येन रमवले माधे गम्भवलादेः
माध्यापकस्यापि उपाधिलापत्तेः । नापि पर्यवसितमाध्यापकत्ते
मति माधनाव्यापक उपाधिः यद्यपि पर्यवसितं माधं पञ्च-
धर्मतावललभ्यं यथा शब्दोनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान्
प्रमेयलादित्यच पर्यवसितं यत्साध्यमनित्यलं तस्य व्यापकं कृत-
कलमुपाधिः । तेनैव हेतुना कृतकले माधेऽनित्यमुपाधिलेन
मङ्गुङ्गते । तथापि द्वाणुकस्य मावयवले मिह्ने द्वाणुकमनित्यद्र-
व्यामवेतं जन्यमहत्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यच निःस्पर्शद्रव्यसमवेतत्व-
मुपाधिः स्यात् भवति हि नित्यद्रव्यसमवेतत्वं यत्पर्यवसितं माधं तस्य
व्यापकं माधनाव्यापकं च, अपि च पञ्चधर्मतावललभ्यमाध्यमिद्दौ
निष्कल उपाधिः तदमिद्दौ च कस्य व्यापकः न हि सोपाधौ

पञ्चधर्मतावलोक्ताभं, मिद्युति यद्यापक उपाधिः स्यात् । अथोपाधि-
माच्चनिरेकिधर्मलं लक्षणं क्वचिद्वाधोन्नीतस्य, पञ्चतरत्वस्याद्यु-
पाधिलात् । तत्तदपाधेश्च सत्तत्साध्यव्यापकले मति तत्तत्साधना
व्यापकलं वक्षिधूमोपाधेसु न लक्षणमिदं लक्ष्याभावात् । न च
पञ्चतरलं वक्षिधूमसम्बन्धे उपाधिः आपाद्यमिद्द्वेः । न च पञ्च-
तरलं वक्षिव्यापकं क्वातो न भवतौति वाच्यम् । उपाधिलक्षणप्रस्तावे
एतस्याधीनरत्वादिति मतम् । तत्र । अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञान-
विषयंत्वावच्छेदकलमुपाधिलमिह निष्पवित्सुपक्रान्तं अन्यस्या-
प्रयोजकत्वात्, तत्र न अतिरेकलमपि सहचारदर्शनादेष्टद्याहकस्य ।
तुत्यत्वात्, तथाच विषद्वोभयव्यापकनिवृत्या साध्यतदभ्यवाभ्यां पञ्चे
व्यावर्तितव्यम्, न चैवम् । तथा च साध्यव्यापकतासन्देहात् न
पञ्चतरलमुपाधिरिति । तत्र । तथापि साध्यव्यापकतापञ्चमालस्य
दूषकत्वाविरोधादिति ।

एवं प्राप्तेऽस्मत् पितृचरणाः यद्युभिचारिलेन साधनस्य साध्यव्यभि-
चारिलं स उपाधिरिति । उपाधिलक्षणं तु पर्यवसितसाध्यव्यापकले
मति साधनाव्यापकलं यद्युर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छेन
पर्यवसितं साध्यं, तत्राद्वेष्वनप्रभवत्वाद्युपाधौ महानस्त्रादिरेव
तादृशोधर्मस्तदवच्छेदेन साधनस्य धूमस्य प्रसिद्धेः पञ्चधर्मतावच्छेन-
साध्यव्यापकोपाधौ साधनावच्छेन साध्यव्यापकोपाधौ च साधनसेव,
तथा च तदवच्छेन साध्यव्यापकोपाधिं व्यभिचारेण साधनस्य साध्य-
व्यभिचारः स्यादेव व्यापकव्यभिचारिणस्तद्याप्यव्यभिचारित्वनियमा-
दतः साध्यव्यापकलसाधनाव्यापकल एव दूषकतावौजम् । न च

पच्चधर्मावस्त्रिक्षमाधनावस्त्रिक्षोपाधिव्यभिचारेण, साधुयस्य माध्य-
 व्यभिचारोन्नयनेऽर्थान्तरं विशेषणाव्यभिचारित्वेन निश्चिते माधुने
 निश्चिष्टव्यभिचारस्य मिद्यातो, विशेषव्यभिचारमादाय मिद्यः पक्ष-
 धर्मतावलात् अन्यथा प्रतीतेरष्यवसानात् । न च पक्षधर्म-
 तावलात्साध्यमिद्यावर्थान्तरतः अतिप्रमद्गात् । भवतु वा ततो-
 ऽर्थान्तरं तथापि हेतुराभास एव अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वात्
 तथा चाभासान्तरस्य तत्राभावाद् पाधिरेव भावत्वादिमत्र दोषः ।
 यद्वा यः साधनव्यभिचारौ माध्यव्यभिचारोन्नायकः म उपाधिव्य-
 भिचारोन्नायकत्वं च मात्रात्परन्यरथा वेति नार्थान्तरम् । न
 चेवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणालं जलं प्रमेयं रमवत्वा-
 दित्यत्र पृथिवौलमुपधिः स्यादिति वाच्यम् । केवलान्वयिलग्रहक-
 मानान्तरादुपाधेर्विशिष्टव्यापकत्वात् । न च स्वयाघातकत्वेना-
 नुपाधौ पक्षेतरत्वेतिव्याप्तिः अनकूलतकीभावेन तस्य साधा-
 व्यापकत्वनिश्चयात् । न हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनमात्रात्
 व्याप्तियहः अप्रयोजकेऽपि तद्यहप्रमद्गात् । न चाप्रयोजकत्वादेव
 तदर्शकं नहि व्याप्तस्य पक्षधर्मतः प्रयोजकं नाम, सहचारदर्शनमात्रस्य
 मंशायकत्वाच्च । तथापि व्यभिचारमंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिः
 स्यादिति चेत् । न । स्वयाघातकत्वेन तस्य तथ मंशयानाधाय-
 कत्वात् । वाधोच्छौते च पक्षेतरत्वे साध्यव्यापकतायाहकोऽनुकूल-
 तकोऽस्त्रेव । अत एव पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादयोग्याधयोनिरस्तः ।
 धूमवत्वे साध्य आद्रेन्धनग्रभववक्षित्वस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षे चोद्यूत-
 रूपवत्वस्य व्यापकतायाहकः प्रत्यक्षोऽवधृतःमैत्रतनयस्यामत्वे साध्ये

शाकपाकजलस्य वेद्यकावधृतः कार्यकारणभाव एवं जन्यानित्यले
साध्ये भावत्यस्य व्यापकलग्नाहको घटोन्नच्चनप्रसङ्गात् । एवमन्ये-
षामपि तत्तदनुकूलतक्षाण्ड्यापकलयह इति ।

सम्भादायविदसु यद्यावृत्या यस्य साधनस्य साध्यं व्यावर्त्तते स
धर्मस्तुत्रहेतावुपाधिः स च धर्मः कतमो भवति, यस्य व्यावृत्तिः
साध्यसाधनमम्बविरोधिनौ, यथार्द्देवनवत्वं वन्दिमत्वे, व्यावर्त्तते
हि तद्यावृत्या धूमवत्वं तप्तायःपिण्डे, एवं व्यावर्त्तते भावत्यावृत्या
प्रध्वंसे जन्यानित्यलमम्बविरोधिनौ इति पञ्चधर्मताबलादनित्यलाभावः
सिद्धति । तथा वायावुद्भूतरूपवत्वं निवर्त्तमानं बहिर्देवत्वे सति
प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् पञ्चधर्मताबलेन प्रत्यक्षलाभावमादाय सिद्धति ।
पचेतरस्य नोपाधिः स्वव्याघातकलेन तद्यातिरेकम् साध्यव्यावर्त्तक-
लादित्याङ्गः ।

स चायं निश्चित एव, क्वचित् सन्दिग्धोपाधिः, स च नैव-
माकारोयमनुपाधिरस्ति न वेति तस्य शङ्कापिशाचौलेन उपपत्ति-
समप्रपञ्चलात् । किन्तु साध्यव्यापकत्वे साधनव्यापकत्वे चोभयत्र वा
सन्देहात् । यथेश्वरानुमाने तुत्ययोगज्ञेभलेन साधनस्य साध्य-
व्यापकलानिश्चयदशायां शरीरजन्यत्वं, तथा मैत्रतनयत्वेन शामते
साध्यं शाकपाकजलस्य साध्यव्यापकलानिश्चयदशायां शाकपाकजल-
मिति क्रमेणोदाहरणानि ।

अत्रोपाधिलमन्देहो नोपाधिर्व वा हेलाभासान्तरमिति
तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोग इति केचित् ।

तत्र । अभिचारस्य हेलाभासतया तत्त्वाधायकत्वेन सन्दि-

अयं प्रथलार्थः । प्रत्यक्षोपलभ्या^(१) स्नावद्योग्यानुप-
ग्यानैकान्तिकवद्यापि दोषलात् । स चायमुपाधिनांतिरिक्तो
हेत्वाभास इति अवस्थापितमधस्तादिति च्छिते किमयं स्वव्यति-
रेकद्वारा मन्त्रतिपञ्चः साधाव्यापकांव्याप्तेन व्याप्तिविरहोन्नाथको-
व्याप्तिविरहस्तपत्वेनामिद्दो वा व्यभिचारोन्नाथको वा । नाद्यः
मन्दिग्धोपाधेरदूषकलापातात् तद्व्यतिरेकस्य पञ्चेऽमिद्वलात् ।
बाधोन्नौतपञ्चतरत्वस्य व्यतिरेकेऽमाधारणतयाऽनुपाधिलापन्तेश्च,
मन्त्रतिपञ्चे मत्यचान्तरान्द्वावनात्, एकेनैव भूयमामपि प्रतिवन्धात् ।
न द्वितौयः माध्यव्याप्तमाधनांभिमताव्यापकलेनोपाधेरेव साध्य-
व्यापकलमाधनात् । न तृतौयः तद्वनौपाधिकलज्ञानस्य व्याप्ति-
ज्ञानकारणलेन किंदिटकतया स्यात् तच्चान्यस्य माध्यव्यापकल-
साधनाव्यापकलज्ञानमन्यस्य व्याप्तिज्ञाने स्वतो न दूषणमित्यनेन
निरस्तमेव । न चतुर्थः माध्यव्याप्तव्यभिचारिलेनोपाधेरेव साध्य-
व्यभिचारिलानुमानप्रमङ्गात् । मेवम् । पञ्चे बाधकेन यावद्वोपाधे:
माध्यव्यापकलं निश्चौयते तावदुपाधिलाभावेन दूषणतैवास्य
नाम्नौति न (स)दूषकंतावौजच्चिला । तज्जिव्ये च माधनाभिमतस्य
माध्य(ला)व्याप्तवानिश्चयात् तद्वभिचारिलेन तद्व्यापकलेन वोपाधे:
माध्यव्यभिचारिलं तद्व्यापकलं वाऽनुमोयते । तस्मात्साध्यव्यापक-
व्यभिचारात् तद्वभिचारोन्नायनद्वारा माध्यव्यापकाव्याप्तेन व्याप्ति-
विरहोन्नायकतया वोपाधेर्दूषकलमिति पितृचरणोन्नौतमार्गानु-
गमनोन्युखेरस्माभिरिक्तो विस्तरोनानवधेय इति ।

स्वयंरेव निरस्ताः । प्रमाणान्तरपरिदृष्टानामपि व्यापकानामुपाधित्वे वह्नेः सार्वचिक्ष्वप्रसङ्गः । अव्यापकानामपि नित्यानामुपाधित्वे वह्नेः सदाऽनुवृत्तिप्रसङ्गः । अनित्यास्त्रिविधाः । उभया^(१)व्यभिचारिण अन्यतराव्यभिचारिण उभयव्यभिचारिणः । तच प्रथम-^(२)द्वितीय उपाधिलक्षणाभावादेव नोपाधयः । अन्यतराव्यभिचारिणश्च द्विविधाः । धूममाचाव्यभिचारिणो वक्षिमाचा^(३)व्यभिचारिणश्च । तच पूर्वे पूर्ववत् । वक्षि-

उक्तरौत्या उपाधिगङ्कानिरासे प्रयत्नोपयोगार्थमाह ।
प्रमाणेति । व्यापकानामुपाधौनामुपाधित्वेन मुमव्याप्तोपाधिपत्तमाश्रित्य दूषणमाह । मार्वचिक्लेति । विषमव्याप्तोपाधिपत्ते माधनव्यापकलमेव दोषः सम्भवः । अत्रापि विषमव्याप्तोपाधिपत्ते माधनव्यापकलमेव दोषः सम्भवः । तथेति । माधं माधनं चेत्युभयम् । यद्युभयाव्यभिचार्यनित्यत्वप्रमाणपरिदृष्टो नैयायिकानामप्रमिद्धः महानसाठौनामुभयव्यभिचारिलात् वक्षिमत्वम् चोपाधेन्नित्यलात् तथापि वक्षिरेव वक्षिव्यापकस्थाभूतः प्रमिद्धः अभेदेपि व्याप्तव्यापकभावादिति भावः । तचेति । प्रथमे माधनव्यापकलात् द्वितीये माधव्यापकलादित्यर्थः । धूममाचेति । माचशब्दोऽत्रमामान्यार्थः नतु व्यवच्छेदार्थः वक्षिधूमयोरेव व्याप्तापत्तेः । पूर्वे इति । माधनव्यापकलादित्यर्थः । व्याप-

(१) उभयव्य २ पु० पा० ।

(२) प्रथमद्वितीया इति २ पु० पा० ।

(३) शृंति, तत्र पूर्वे लक्षणाभावादेव नोपाधयः । वक्षिमाचा इति २ पु० पा० ।

माचाव्यभिचारिणोपि द्विविधाः । व्यार्थमाचरूपा
उभयरूपाश्चेति ।

पूर्ववदेव पूर्वे । उभयरूपात् सामग्रीतः, नापि
परे विद्यन्ते । सा च न क्वचिदुपाधिः धूमस्य वह्निनेव
तथापि व्यभावसम्बन्धात् । वह्निजननसामग्र्यां वह्ने-

माचेति । माचपदेन वक्त्रिव्यापकलनिषेधः । तथा च माध्याव्याप-
कलमित्याह । पूर्वं इति । उभयरूपा इति । माध्यव्याप्त्वे सति
माध्याव्यापका इत्यर्थः । मा चेति । यद्यपि सशामोमैत्रतनयला-
दित्यं च गांकपाकजलं श्यामसामग्र्येवोपाधिः तथापि यत्र माध्य-
सामग्र्या मह माधनस्य व्याप्तियाहकमपि तत्र माधनव्यापकलात्
मामग्री नोपाधिः, यत्र तु तत्रास्ति तत्र मामग्र्युपाधिरेव । न च
तेनैव हेतुना ग्राकपाकजलमपि माध्यं तत्र श्यामलस्योपाधिलात् ।
उभयस्यापि माधने चार्थान्तरं श्यामलमाचे हि विप्रतिपत्तिः न
द्वृभयत्र । गन्धस्तु मामग्री क्वचिन्नोपाधिः यत्र माधनव्यापिका अन्यत्र
द्विपाधिरेवेति योजनीयः । न चैव धूमाद्वज्ञानमाने वक्त्रिमामग्र्य-
पाधिः स्यात् तत्र वक्त्रिनेव तत्सामग्र्यापि मह धूमस्यानौपाधिकल-
निश्चये माधनव्यापकलनिश्चयात् । मैत्रतनयलं व्याप्तियामसामग्र्या-
भावमित्यत्र च कार्यकारणभावादौनां व्याप्तियाहकाणामभावा-
दित्याह । धूमस्येति । वक्त्रिजननेति । यद्यपि वक्त्रिजन्यं न वक्त्रिद्वाणुकं
वक्त्रिलस्य परमाणावद्वच्याऽवयविमाचत्रवृत्तिलात् । तथापि वक्त्रिप्रत्य-
क्षमाधने यदि वक्त्रिमामग्र्युपाधिरूप्यते तदा वक्त्रिरेवोपाधिः स्यात्

रथन्तर्भावाच्च । न च कृतकत्वानुष्णत्वयोः सम्बन्धे
तेजोजातौयेतरत्ववदिहापि साथ्यधर्मजातौयेतरत्व-
मुपाधिः । तस्य प्रमाणं बाधैकमाचनियतत्वात् ।

अत एवोपाधिमप्यपश्यन्तोवितेधिप्रमाणसदसङ्गाव-
निश्चयव्यग्रतया सुहृत्तमनुभितौ विलम्बामहे । तदेव
सर्वथोपाध्यनुपंखमात्तदभावनिश्चयो यथा धूमसम्बन्धे
तत्राऽन्यत्रापि द्रष्टव्यः । तर्कश शङ्खानिराकरणपटौया-
न्विजयते ।

माध्यं च नोपाधिः अभिचारमाधने माध्यावैशिष्यप्रमङ्गादनुमानमा-
त्रोच्छेदाच्चेति भावः । ननु वक्तिरनुष्णः उत्तरत्वदित्यत्र बाधोक्त्रीत-
वक्त्रोतरत्वत्पर्वतेतरत्वमुपाधिः स्यादित्यत आह । न चेति । तत्र
वक्त्रावुपत्रौव्यप्रत्यक्षेण माध्याभावप्रमया माधनमाध्यभिचारनिश्चयात्
व्यभिचारे चाऽवश्यमुपाधिमस्त्रादन्यस्त्रा चोपाधेरमभवात् पर्हेत
रत्वमुपाधिः, प्रकृते च न तथा अनुमानमात्रोच्छेदप्रमङ्गादित्यर्थः ।
अत एवेति । यद्यपि बाधितलज्जानाभावोऽनुभितिप्रयोजको न
लब्धितलज्जानमितिविरोधिमाणाभावनिश्चयोऽप्रयोजकः तथापि
विरोधिप्रमाणमंश्यस्यानुभितिप्रतिबन्धकतया तदभावस्याप्यपेक्ष
णीयत्वमस्येतेति भावः । न चेतावता प्रत्यक्षोपाध्यमाननिश्चयेष-
तौनिर्दितदभावः कथं निश्चयः कथं वा माध्यव्यापकोऽयं साधन
व्यापको न वेति मंश्यस्य देशान्तरकालान्तरयोर्व्यभिचारमंश्यस्य
वा निवृत्तिरित्यत आह । तर्कशेति । यथा चैतन्त्याऽनुपदेश

ननु प्रमाणसिद्धे वस्तुनिखभावोऽवलम्बनं, न तु
स्वभावावलम्बतेनैव वस्तुव्यवस्थेत्याशयवान्पृच्छति ।
केन पुनरिति । [२२०।१२५]

प्रथमदर्शनेनैव वह्निधूमयोरव्यभिचारग्रहणं, द्विती-
यादिभिस्तु शङ्कामात्रमपनीयत इति केषांचिन्मतमप-
नयन्नेव प्रकृतं प्रपञ्चयति । यदा तावर्दिति । २२०।१२६

अत्र चैवं परमार्थः । योथमुपाधिमादाय येन सह
सम्बध्यते स निरुपाध्यवस्थायां तस्यागमको यथा
वह्निधूमस्य । सोपाध्यवस्थायामपि उपाधेः, केवलस्यैव
सामर्थ्ये स एव गमको न तूपहितः । यथा आहार-
परिणतिभेदस्यैव गमकत्वे मैत्रतनयत्वं, यत्र तूपाधिः

वक्ष्यामः । ननु स्वाभाविके मम्बन्धे कुतः प्रमाणापेचेत्यत आह ।
नन्विति । ननु प्रमाणाभधानमुपकम्भ मंशयाभिधानमर्थान्तर-
मित्यत आह । प्रथमदर्शनेति । प्रथमदर्शनेनैव व्याप्तिनिश्चयेऽये
ततः मंशयो न स्यादिति मंशयान्यथानुपपत्त्या न तथेति भावः ।
यथा वक्त्रिरिति । आद्रेन्धनप्रभवलमुपाधिमादाय वक्त्रिधूमेन मह
व्याप्त इति तदभावे अयं धूमवान् वक्त्रिमलादित्यत्र वक्त्रिधूमस्य न
गमक इत्यर्थः । यथा आहारेति । पुरुषश्शामत्वे शाकपाकजलस्यैव
गमकलं, न तु तद्विशिष्टमैत्रतनयत्वस्य, व्यर्थविशेषणलादित्यर्थः ।
यत्र लिति । आद्रेन्धनप्रभवलमात्रस्य गुणादावपि सत्वान्तन्मात्रं

केवलौव्यभिकारौ तत्र सोपाधिरपि'गमक एव । यथाद्रेष्यन्नवान् वह्निर्धूमस्येति । तत्कस्य हेतोः । विशिष्टस्य निरुपाधित्वादिति । भूयोदर्शनमिति । [२२।५] तज्जनितसंस्कारसहितमित्यर्थः ।

अग्रे चैतदेव स्फुटौकृतमित्यविगेधः । मणिमेद-
तत्ववदिति । [२२।६] यथा मणियैर्विशेषैस्तत्तद्यव-

न धूमगमकमित्युपाधिरूपविशिष्टोष्टाद्रेष्यन्नवर्क्षमत्वादिर्गमक एवत्यर्थः । ननु भूयोदर्शनं यदि व्याप्तिग्राहकं तदाऽप्ये संस्कारस्य तद्वाहकत्वाभिधानं विस्तृमित्यत आह । तज्जनितेति । यथाति । विशेषोऽवान्तरजात्यादिभिर्मणेः पश्चारागादिवद्वारविषयोधारकस्य गुभाशुभजनकशानुमीयत इत्यर्थः ।

ननु भूयांसि दर्शनानि प्रत्येकं व्याप्तिं गमयेयुः मिलितानि वा? नाद्यः प्रत्येकदर्शने सत्यपि तत्र संशयात्, नान्वयः, आशु-
विनाशिनां क्रमभाविनां यौगपद्यामभवात् । यथां प्रत्यभिज्ञायां
मंस्कारसहितमिन्द्रियं हेतुः तथा तावदर्शनजमसंस्कारसहितं तत्त्वेति
चेत्त्र । तत्र मंस्कारेन्द्रिययोः समानविषयत्वात् तथैवैचित्यात् ।
अत्र च महत्त्वार्विषयकः मंस्कारोव्याप्तिविषयकमिन्द्रियमिति
भिन्नविषयकत्वात् । अपि च भूयोदर्शनं न भूयांसि दर्शनानि
एकत्रैव धारावाहिकेन तद्यहप्रमङ्गात् चिचतुरादिरूपलेनाननु-
गमाच्च । नापि भूयःसु स्थानेषु दर्शनं एकाश्रयाश्रितरूपरसयो-
स्तदभावात् । तापि भूयसां दर्शनं गोलद्रव्यतयोस्तदभावात्

किञ्च शतशः महचरितयोरपि पार्थिवत्स्लौहलेख्यावयोर्वाप्ना-
यहात् अभिचारात् । न च तत्त्वमानं तर्क्षमहक्तंस्य तद्याहकले-
महचारदर्शनादिरेव तर्क्षमहक्तोर्वाप्नियाहकोरुवश्चक्त्वात् किं
तत्र भूयोदर्शनेन । न चेवमन्त्विति वाच्यम् । तर्क्षस्यापि व्याप्तिमत्त-
क्त्वात् । तत्र तर्क्ष विना यदि तत्त्विश्चयस्तदा अभिचारात्र भोऽपि
तद्वेतुः स्यादिति । अथ तर्क्षन्तरात्तत्त्विश्चयस्तदाऽ नवस्था । न
चानादिमिद्वयाप्तिका एव केचित्तक्त्वा इति वाच्यम् । तत्र प्रमाणान्-
योगे अनुमान एव पर्यवमानात् । न च व्याप्तियहान्यथानुपपत्त्या
तर्क्षस्यानादिमिद्वयाप्तिकलज्ञानं अनुपपत्तरनुमानत्वात् । अथ
मव्यैषमंहरेण सामान्यलक्षणाया प्रत्यासन्या व्याप्तिनिश्चयः सामान्य-
रूपत्वं च न मक्षदर्शनगम्यमिति तद्वयोदर्शनापेक्षेति चेत् । न ।
मक्षदर्शनगम्यवादिभिस्तदनभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽपि वस्तुपत्
सामान्यं प्रत्यामन्तिः न तु सामान्यरूपतया ज्ञातं प्रत्यामत्यन्तरे
तथाऽकन्त्वनात् । न च काकतालौयतादिगङ्कानिरामार्थं द्वितो-
यादिदर्शनार्पक्षा, तस्मैऽपि गङ्कातादवस्थात् । अथानौपार्थि-
कत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानहेतुतया साध्यमहचरितानामनुपाधिल
निश्चयस्य साध्यव्यापकमाधनव्यापकत्वनिश्चयमाधनव्यापकमाध्या
व्यापकत्वनिश्चयमाध्यत्वात् तस्य च भूयोदर्शनसाध्यत्वात्तदपेक्षेति
चेत् । न । योग्यानां तेषां ततोऽनुपाधिलनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधि-
मंशयाधीनव्यभिचारगङ्कातादवस्थात् । अनुमानात्तदनुपाधिल
निश्चये अनवस्थापत्तेः । तस्मात् परिशेषेण मक्षदर्शनगम्येव व्याप्तिः
उपाध्यमावस्य व्याप्तित्वात् । तस्य च केवलाधिकरणरूपतया

चकुरादिना प्रथमदृशंनगम्यत्वात् । न चाये व्याप्तिमंशयानुपपत्तिः ।
 सत्त्वयुपाधिरूपाधिलेन मया न ज्ञात इति संशयात् विद्यमानः
 ज्ञानप्राप्तमाण्यमंशयादा तदुपत्तेः । एव ह्यग्रिमंशयानुरोधात्
 पूर्वव्याप्तिनिश्चयमामग्रामपि त्रिनिश्चय इति युज्यते घटज्ञान-
 सामग्रामपि तथा कल्पनापत्तेः । न चैवं प्रथमदृशनानन्तर-
 मेवानुभितिः स्यात् । उपाधिस्थारणमहकृतस्य योग्योपाध्यनु-
 पलम् स्यानुभितिवाप्ताभावव्यवहारे च कर्तव्ये व्याप्तिज्ञानसह-
 कारित्वात् । मेवम् । उपाध्यभावो हि नानौपाधिकत्वं यत्-
 किंचित्साध्यव्यापकमाधंनाव्यापकधर्माग्रन्थलख्य धूमेऽप्यभावात् व्यभि-
 चारिष्यपि गतलाच्च । किन्तु यावत्त्वयभिचारिष्यभिचारिष्याध-
 मामानाधिकरण्यमित्युक्तं, तच्च न सङ्कृदृशनग्रस्यम्, अपि च वस्तुगत्या
 या व्याप्तिसञ्ज्ञानं नानुभितिहेतुरतिप्रमङ्गात् । किन्तु व्याप्तिलेन ।
 न चोपाधिरज्ञाने तथालेन ज्ञानं सम्भवति विशेषज्ञानं विना
 विशिष्टज्ञानानुत्पादात् । किंच प्रतियोगिज्ञानस्याभावव्यवहार
 हेतुव्येऽप्युपाधिज्ञानं विनापि तदभावज्ञानादनुभितिः प्रथम
 दृशनानुपदं स्यादेव, न ह्युपाध्यभावव्यवहारोऽनुभितिहेतुरपि
 दृष्टाध्यभावज्ञानं तच्च नदानौ ज्ञातमेव, तथापि सङ्कृदृशनस्येव
 भूयोदर्शनस्यापि संशार्यकलात्तर्कदेशाच्च कथं व्याप्तिग्रहः ।

अत्रासामत्पित्रचरणः व्यभिचारज्ञानविरहमहकृतं सहचांरदृशं
 व्याप्तियाहकं, न च सर्वेषां व्यभिचारज्ञानविरहितमशक्यं ज्ञातुं
 स्वैर्यव्यभिचाराज्ञानं च व्यभिचारिष्याधारणमिति वाच्यम् । न
 हि व्यभिचारज्ञानाभावो ज्ञात उपयुज्यते अपि तु स्वरूपसत्त्वे-

वेन्द्रियसहकारौ । व्यभिचारज्ञानं च तत्त्वशृणुच्छङ्गा च । तत्त्व-
शङ्गा क्वचिदपधिमन्देहात् क्वचिदिशेषादर्जनमहितसाधारणधर्म-
दर्शनात् । तद्विरहश्च व्यक्तिदिपचबांधकतर्कात् क्वचित् स्वतःमिद्धु
एवेति न तर्कस्य व्याप्तियहमलंकृतेनवस्था, यावदाशङ्गन्तर्कानुमर-
णात्, यत्र व्याघातेन शङ्गैव नावतरति तत्र तर्क विनैत्र व्याप्ति-
यहः, तथाहि—धूमो यदि वज्ञाममवहितकारणाजन्यले सति वक्ति-
समहिताजन्यः स्यादजन्यः स्यादित्यत्र किं धूमोऽवक्त्रेरेव भविष्यति
क्वचिदक्तिं विनापि भविष्यति तदकारणक एवोत्यन्नः स्यादित्याशङ्गा
स्यात्तत्र मर्वत्र स्वक्रियाव्याधातः, यदि गृहौतात्प्रयव्यतिरेकं हेतुं
विना कार्णोत्पत्तिं शङ्गेत तदा धूमार्थं कथं स्वयं वक्तिसुपाददौते ।
परप्रतिपत्त्यर्थं क्रमं शब्दं प्रयुज्ज्ञौत । न हि यद्युतिरेकेण
यस्योत्पत्तिराशङ्गते नियमूत्स्लदर्थं तदृष्टादौयत इति ममवर्ति ।
न च केवलात्प्रयिनि व्यभिचारशङ्गाया अममवः । तत्रापि
ममानाचिकरणात्पत्ताभावप्रतियोगिमाधं न वेति तस्याः ममावात्
तस्या व्यापकं तागोचरत्वेऽपि ममानमंवित्यवेद्यतया व्याप्तयोचरत्वात् ।
न च व्याघातस्य विरोधस्वरूपतया तस्य महानवस्थाननियमरूपतया
नियमस्य च व्याप्तिपतया अनवस्था, न हि विरोधप्रतिमन्थानं
तादृशशङ्गानिवर्त्तकमाचक्ष्वाहे किन्तु स्वक्रियैव तादृशशङ्गोत्पत्ति-
प्रतिबन्धक इति क्रमः ।

अतएव ‘व्याघातो यदि शङ्गास्ति न चेष्टङ्गा तत्स्लराम ।
व्याघातावधिराशङ्गा तर्कःशङ्गावधिः कृतः’—

इति खण्डनमपाप्तम् । स्वक्रियाया एव तादृशशङ्गाप्रति-

हारविषंयो भवति धारयितुश्च तज्जत्पलभेदसम्यादक-
श्वोन्नीयते तेते सूक्ष्माविशेषाः परौक्षकैरुच्चौयन्ते भूयो-
भिर्देश्नैस्तथांचापौति । . . .

तथा हि प्रथमतस्तावद्भूयोदर्शनं काकतालौयन्याय-

बन्धकतया शङ्खाया, व्याघ्रातानाश्रयलात् एतादृशतर्क्कावतारश्च न
भूयोदर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरो न तु खत एव प्रयोजकः ।
अतएव वक्ष्यति । न वारमङ्ग्लानियम इति । यावता दर्शनेन
तर्काभावस्थावतो विवितत्वादिति भावः । भूयोदर्शनाहित-
मंस्कारश्च मनःसहकारौ तेन चक्षुरादिव्यापारं विनापि महचार-
ज्ञानवतो व्याप्तिग्रहः । न चेव शाब्दादेरिव सुखोरस्य मानान्तर-
तापन्तः । तर्क्कावतारे तस्य प्रयोजकत्वात् । तस्य चाप्रमालादतो
निद्रादिवदप्रमाजनकत्वाच्च मानान्तरत्वम् । ननु वस्तुगत्या सन्नपि
तर्क्का न व्याप्तिग्रहकः तदभावेषि व्यभिचारिणि व्याप्तिग्रहात् ।
नापि तर्क्कलेन ज्ञातः व्यभिचारिमाधारणेन मंशायकत्वादिति ।
महचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवत्तर्क्कलेन ज्ञानं व्यभिचारिसाधारण-
मिति । न तावता व्याप्तिनिश्चय इति चेच्च । खरूपसत एव
व्याप्तिग्रहकलात् न हिंदयं व्याप्तिसामयौ, अपि तु तदज्ञान-
मामयौ, तथा च सत्तर्क्कात् व्याप्तिप्रमा, तदभावादप्रमेति न
काचित् चतिः । यथा विशेषदर्शनस्य प्रमालाप्रमालाभ्यां
विशेषज्ञानस्य तथालमिति । येषां च तर्क्क विनैव महचार-
दर्शनादेव व्याप्तिग्रहः । तेषां पञ्चेतरत्वसुपाधिः स्यादित्युक्तम् ।

व्युदासाय । ततः सातत्योर्जगत्यादि विशेषावसायाय ।
 तत उपाधिशङ्कानिरासाय । तच च नवारसङ्ख्या-
 नियमाभ्युपयोगः । मृदुमध्यातिमात्रबुद्धिभेदेन पुंसां
 विचित्रशक्तित्वात् । न चैवं लक्षणशास्त्रवैयर्थ्यं ।
 अनियतवारविशिष्टत्वसाक्षात्कारावधि योगभ्यासो-
 पदे शब्दिहापि निरुपाधिसम्बन्धबोधावधिनियमात् ।
 कार्यकारणभावावगमेऽप्यथमेवमार्गे न तु पञ्चप्रत्यक्षा-
 नपलभ्याः । अन्यतोऽनागतस्य तचाऽसत्तदनन्तर-

इयं च प्रत्यक्षव्याप्तियहमामणी तदभावेषि शब्दानुमानाभ्यां
 व्याप्तियहादिति मङ्गेपः । तत इति । धूममात्रस्य वक्त्रिव्यमि-
 चारितादिशेषणविशिष्टस्य तद्व्यभिचारिलं तन्निश्चयार्थमित्यर्थः ।
 तत इति । व्यभिचारोच्चेयोपाधिस्तद्वर्गनेनाभावनिश्चय इत्यर्थः ।
 न चैवमिति । पुरुषशक्तिवशादेव तदुपपत्तेरित्यर्थः । अनि-
 यतवारेति । यथा योगभ्यासे न वारसङ्ख्यानियमः किन्तु
 यावताभ्यासेन साक्षात्कारोभवति तावत् विवक्षितः तथा यावता
 दर्शनेन यस्योपाधिव्यतिरेकनिश्चयः तावदभिप्रेतमित्यर्थः ।

पञ्चप्रत्यक्षेति । प्रथमं धूमानुपलभ्याः ततो वज्ञानुपलभ्याः ततो
 धूमोपलभ्याः ततो वज्ञानुपलभ्याः ततो धूमोपलभ्याः । तदेवमुपलभ्य-
 दयमनुपलभ्यतयं चेति पञ्चप्रत्यक्षानुपलभ्या बौद्धोक्ता न कार्य-
 कारणभावनियमेतत्व इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । अन्यत इति ।

मुपलभ्येषि न त्वेन्यस्मादनुत्पत्तेः भावमाचेण निश्चेतु-
मशक्तत्वात् । काकतालौयन्यायैनापि सम्भवात् । भूयः
प्रवृत्तौ तु यदि न व्यभिचारोपलभ्यः उपाध्युपलभ्योपि
न स्यात् । इयापग्मे तु तन्नियतः सम्बन्ध इति ।

स्यादेतत् । धूमादौनां मैचंतनयत्वादौनां च भूयो-
दर्शनत्वाविशेषेऽपि कुतोविशेषादेकस्य गमकत्वमपरस्य
नेत्यत आह । न चेति । [१११।१२]

यच्चचेत्कां यथा ह्यनाद्रेन्यने वह्नौ न धूम इति वह्ने-
स्तसम्बन्धे तथा विधीमन्यनमुपाधिः तथा यदि^(१) मैषा-
ज्ञातस्यापि कस्यचिद्विवक्षिताहारपरिणतिविरहेण
श्यामतोपालप्यत स उपाधिर्निरचेष्यत । न त्वेतदस्ति ।

भूयः प्रवृत्ताविति । पार्थिवत्तलौहलेख्यत्वयोरिव भूयो दृश्यनेपि
व्यभिचारोपलभ्यो यदि तदा तदेवोपाध्युपलभ्योपि स्यादिति
योग्यानुपलभ्यादभयाभावोनिश्चौयत इत्यर्थः । आपादनसम्भवार्थ-
माह । खादेतदिति । यदुकमिति । वक्तिना धूमे साधे यथोपाधि-
व्यतिरेकेण वह्नौ सत्यादि धूमव्यतिरेकोपलभ्यादुपाधिनिश्चयो न
तथा स शामोमैत्री तनयत्वादित्यत्र शाकपाकजलस्योपाधेव्यति-
रेकेण साधस्य श्यामलस्य व्यतिरेक उपलभ्यते येन येन शाकपाक-
जलस्योपाधिलनिश्चयस्तथात्वे वा व्यभिचारादेव हेतोरगमकले सिद्धे

(१) मैचनयस्यापि इति १ पु० पा० ।

तथा सत्यपि चोपाधिवादो व्यर्थः व्यभिचारादेवं मैच
तनयस्याऽहेतुल्वात् इति ।

**तदिदमनवधारितोपाधिलक्षणस्य साधम्यवैधम्याभ्यां
प्रत्यवस्थानं न किंचिदेव ।**

तथा हि । नोपहितस्य निश्चय एव साधव्यभि-
चार उपाधेलक्षणं, किं नाम? सांधनाऽव्यापकत्वे
सति साधव्यापकत्वं, तत्र साध्याभिमतद्युमश्यामत्वं
प्रति व्यापकत्वमाद्रेत्यनान्वपानपरिणतिभेदयोरविशिष्टं,
अविशिष्टं, च साधनाभिमतदहनमैचतनयत्वे प्रति
तयोरव्यापकत्वम् । इयाँस्तु विशेषः वह्नेद्युमेनेवाद्रेत्यने-
नापि साक्षादेव विनाभाव उपलभ्यते, मैचतनयत्वस्य तु
श्यामत्वेनेवान्वपानपरिणामेनाप्युपाधेरेवोन्नीयत इति ।

नन्तरं वज्रे लौहलेखत्वं प्रति पार्थिवत्वदेतोः क

किमुपाध्यनुमरणेनेत्यर्थः । तदेतद्वृष्टयति । तदिदमिति । किन्त्रा-
मेति । वैद्यकाच्छाकपाकजन्मस्य श्यामलं प्रतिं निश्चितव्यापकत्वम्य
शब्दादिना सांधनाव्यापकत्वे निश्चिते तदपाधिलनिश्चयादेव
तद्विरहेण श्यामलविरहवद्वेतुमन्त्येषि तद्विरह उच्चौयत इत्यर्थः ।
नन्विति । वज्रं लौहलेखं पार्थिवत्वादिह क उपाधिरित्यर्थः ।
प्रश्निथिलत्वनिविडत्वे संयोगलावान्नरजातिभेदौ ।

उपाधि - - तर्हि तनिवत्तौ पवेरिव स्फटिकादावपि
लोहलेखत्वनिष्टिप्रसंगः न खलु निबिडावयवत्वेनो-
भयोः कश्चिद्विशेषः । न निबिडावयवत्वेऽपि मृदादिभ्यः
स्फटिकस्य प्रशिथिलावयवत्वादेव । न ह्यङ्गो मेदिनौ
निबिडेति न प्रशिथिलावयवा । इयांस्तु विशेषः । यथा-
यथा शैथिल्यापकर्षस्तथा लेखितुः प्रथलप्रकर्षः । यदि
तु शैथिल्यमप्रयोजकं मृत्काष्टपाषाणादिषु प्रथलप्रक-
र्षेऽपि विफलः । पार्थिवत्वस्य सर्वचाविशेषात् । स्फटिके
कथमेषा प्रतिपत्तिरिति चेत् । लोहलेखत्वादेवा-
लोहलेखत्वप्रशिथिलावयवत्वयोः समव्याप्तिकत्वादेव ।
अत एवानयोरेकतरप्रवृत्तिनिवृत्त्योरेवान्यतरप्रवृत्ति-
निवृत्तौ, न तु पार्थिवत्वप्रवृत्तिनिवृत्त्योरेव लोहलेख-
त्वप्रवृत्तिनिवृत्तौ, वज्रेऽदर्शनात् । जखादौ दर्शनाच्च ।
वङ्गावनुष्णत्वसाधनस्य तु कृतकत्वस्य तज्जातौयेतरत्व-

तत्र वाधोन्नीतमहीरकलमुपाधिरिति सम्प्रदायविदः । तर्हीति ।
तथा च माध्याद्यापकलादिदमनुपाधिरित्यर्थः । इयां स्त्विति ।
यथा यथा दृढलं तथा तथा पाटने प्रथलोत्कर्ष दत्यर्थः ।
एवेति । शिथिलावयवत्वप्रतीतिरित्यर्थः । वङ्गावनुष्णत्वेति ।

लक्षणमुपाधिः स 'च बाधैकनियतविषय इति नाति-
प्रसङ्ग इत्युक्तम् ।

तदेतत्सर्वं हृदिनिधायाह । इत्याद्य इति ॥ १११ ॥ १५

यद्यपि द्वितीयलिङ्गदर्शनस्य स्मृत्या सह विनश्य-
दवस्थस्यैव परामर्शजनकत्वं क्वचित्, तथापि यत्र
हष्टमाच एव वह्निवृत्तौ निवृत्तोधृमः कालांतरे
जिज्ञासावशात् परामृश्यते तत्र हयोरपि लिङ्गदर्शन-
येरतीतत्वमित्याशयवतोक्तं । यद्यपौति ॥ ११२ ॥ १६

येन (च) परामर्शनिष्यते तेन वाक्यस्य चतुर्थांवियव

तर्हन्यचार्यपि पचेतरत्वमुपाधिः स्यादित्यत आह । म चेति ।
अस्यार्थस्य टौकाळदभिप्रेतत्वमाह । तदेतदिति । तथापौति ।
तथा लिङ्गविशेषस्य धूमस्यामच्चिकर्षणं तदा प्रत्यक्षपरामर्शः
स्यादित्यर्थः । परामृश्यते—परामर्शविषयो भवतौत्यर्थः । म च
आप्निसूर्तिमहितेन मनमा जन्यत इति भावः । स्वमाध्याविनाभूत
मिति टौका । यद्यपि लिङ्गं स्वमाध्याविनाभूतमेव भवति तथापि
स्वमाध्याविनाभूतलेन प्रकारेण पचम्य ज्ञानं वक्षिव्याप्तिधूमवानय-
मित्येवं रूपमित्यर्थः । ननु तथाभूतलिङ्गगोचरत्वमुपनयस्याप्रकृतं
कुम उच्यत इत्यत आह । येन चेति । हेतुवाक्यस्य स्वार्थ-
रूपोपस्थापकलादादिवाक्यस्यामिद्वार्थलेनोपपत्त्यनाचेपकलात् परा-
र्थानुमाने उपनयस्य पचमधर्मताप्रतिपादनमेव व्यापारः स्वार्थानुमाने

उपनयोगिः नेष्ठुतव्यः । पश्चधर्मताप्रतिपादनेन तस्योपयोगः, परार्थानुमाने तु सां द्वितीयलिङ्गदर्शनादेवावंगतेति किं परामर्शन्ति चेत् । न । पश्चधर्मता हि व्यास्या सह प्रतिसंहितानुमानोपयोगिनौ ताहशौचोपनयेन प्रदर्श्यते, न तु द्वितीयलिङ्गदर्शनेन । तस्य तु व्याघ्न्यनुसंधाभरहितं पश्चधर्मतामाचमेव गोचरः । न च तदनुमानोपयोगि । तमादृपनयार्थो न द्वितीयलिङ्गदर्शनविषयः । ततः स्वार्थानुमाने यद्यस्ति तस्योपयोगः नूनं परामर्शापि तृतीयः स्वौकर्तव्यः । नास्ति चेत्यरार्थानुमानेऽपि लिङ्गपरामर्शकार्थमुपनयेऽपि नादरण्योः तु ल्यविषयत्वादित्याशयेन सङ्कलयानयोः समानविषयत्वमाह । सम्बन्धेति ।

ननु व्यापारानुबन्धितया विषयत्वं विषयस्ते च व्यापारानुबन्ध इति परस्पराश्रयत्वम् । अर्थं व्यापारात् द्वितीयलिङ्गदर्शनादेव तज्जभावं परामर्शोपयोग इत्यत आह ।

पचधर्मतेति । यो धूमकंच्चाऽग्निमानिति केवलव्याप्तिज्ञानादनुत्यन्तेरनुमितेरित्याह । पचधर्मताहीति । उपनयार्थं इति । व्याप्तिविश्विष्टस्य पचधर्मत्वमित्यर्थः । ननु नातिप्रसङ्गः, लिङ्गविषयप्रतिपञ्जिजनकत्वाद्विज्ञानं भवति लिङ्गविषयमित्यत एव तञ्चराकरणादित्यत आह । ननु व्यापारेति । लिङ्गज्ञानस्य लिङ्ग-

नुर्बन्धितयैव विषयत्वं ! तथा यसम्बन्धत्वाविशेषात्कथं
तस्यैव व्यापारानुर्बन्धत्वमित्याशङ्का परिहरति । न
चाति प्रसंग इति । ११२।२०।

न धूमज्ञानस्याग्निः स्वतंत्रस्य व्यापारविषयोयेना-
सम्बन्धत्वाविशेषादितिप्रसङ्गः स्यात् किंतु ज्ञेयविशेष-
णस्य ! तस्य च ज्ञायमानस्य धूमस्याग्निना सह निया-
मकः स्वभावसम्बन्ध एवानो नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

विषयले तेन लिङ्गविषय प्रतिपत्तिज्ञन्ते लिङ्गविषयप्रतिपत्ति-
जनकलेन तस्यालिङ्गविषयत्वमित्यान्योन्याश्रयः । यदि अतिदिष्य-
प्रतिपत्तिजनकलमेव तदिष्यत्वमित्यनान्योन्याश्रयः तर्हि ज्ञान-
जननात् प्रागविषयत्वमेव तस्येत्यविषयज्ञानजननेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

नन् यदि स्वाभाविकमस्वभग्नालिनोलिङ्गस्य लिङ्गज्ञान-
जनकत्वं तदा प्रसेयत्वादिज्ञानजनकलमर्पि तस्य स्यात् तेन प्रति-
बद्धत्वादित्यत आह । धूमज्ञानस्येति । यद्यपि प्रसेयत्वादिना न
लिङ्गप्रतिबद्धं तथापि यद्याप्तेन लिङ्गस्यरामृश्यते तदिष्या-
मेवानुमितिं जनयति धूमसु वक्षिविशेषणलेन परामृष्टो न तु
प्रसेयत्वविशेषणलेनातो वक्षिमेवानुमापथतौत्यर्थः । यदा स्वतन्त्रस्य
वक्षिविषयकस्येत्यर्थः । किञ्चिति । ज्ञेयोऽनुमेयो वक्षिविषयो
यस्य वक्षिव्याप्तधूमवानिति परामर्शस्य वक्षिविषयस्यैव ज्ञानजनकत्वं
अन्यथा विशेषेऽपि वक्षिविशेषणतया परामृश्यते इत्यत्र स्वाभाविकः

पूर्वं लक्ष्यपैद्यार्थप्रश्नावसरे अनुमौयतेऽनेनेतिकरणार्थं इत्युच्चरं दत्तम् । इदानौमनुमितिः कस्यांचिदवस्थायामनुमानं प्रमाणं भवेन्नवेति जिज्ञासाप्रश्ने भावः करणं चेत्युच्चरमतो न विग्रहेऽशतः पौनरुक्त्यं वा । अतष्टौकाहादपि व्यापारत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षयित्वा फलान्तरहेतुत्वेन प्रामाण्यं समर्थयतिस्म ।

इह यद्यपि विज्ञानप्रमाणयोरन्यतराधिकारेण

मध्यम्भ एव नियामकं इत्यर्थः । नंतु भावः कारणं नेत्र्युच्चरं करणांशे पुनरुक्तं पूर्वोश्चे च पूर्वव्युत्पादितकरणार्थलविरोधं इत्यत आह । पूर्वमिति । करणव्युत्पत्तिमध्युपगम्येवानुमितिः करणं न वेति जिज्ञासायामेतदक्तमिति नोक्तदोष इत्यर्थः । व्यापारत्वेनेति । फलत्वेन प्रमाणां स कारणमित्यर्थः । प्रामाण्यं प्रमाकरणलमित्यर्थः । समर्थयतिस्म— न इवादौनामेव कारणलमित्यादिनेऽत—शेषः अतत्पूर्वकलादिति टौका । अनुमितर्न प्रत्यक्षदंयपूर्वकलमपि लनुमितिहेतुपरामर्शस्येत्यर्थः । सिद्धस्य फलभावनायामिति टौका । व्यापारत्वेन माध्यतया निमित्ततया निमित्तलाभावेऽपि मिद्दलदशायां फलस्य स्वर्गस्य च्या भावनाप्राप्तिस्त्वप्तिस्त्वं निमित्तलमित्यर्थः । एतत्त्वमिति टौका । एतत्पूर्वकमित्यच तस्माद्देन व्याप्तिज्ञानं लिङ्गज्ञानं व्याप्तिस्त्वेति च्यं परामृशते । तत्त्वानुमितावथस्येवेत्यतत्पूर्वकलादिति युक्तं तत्परिहितमित्यर्थः । प्रधानेति । परामर्शः साचादैवानुमितिकारणं व्याप्तिस्त्वादिस्त्व

संस्कारनिर्णययोर्वृदासः विज्ञानाधिकारे हि तत्पूर्वकमनुभवकारणमनुमानमिति सूचसम्बन्धः । न चैवंभूतौ संस्कारनिर्णयविशेषौ । तथोरनुभवं प्रत्यहेतुत्वात् । प्रमाणाधिकारेपि फलतः स श्वार्थः तत्पूर्वकं प्रमाकरणमनुमानमिति सूचसम्बन्धात् । तथापि विपक्षाभेदादिकल्पेनोभयच मम्बद्धात इति "विवक्षितवैकनिष्ठतयैकैकं दर्शितमिति तथैव व्याख्यातवान् । वस्तुतस्तुभयमुभयच मम्बद्धमितिनिर्गर्वः । विपक्षावृत्तिरितिवार्तिके बहुवौहिममासस्थितोविशेषणतया व्यतिरेको निष्कृष्टं प्रधानतया तत्पुरुषपदेन प्रदर्शितो विपक्षावृत्तिर्यतिरेक इति ।

तद्वारेत्यर्थः । विज्ञानाधिकार इति । ज्ञानपदमिद्धिमन्त्रिकर्षजन्यत्वेनानुभवपरं प्रत्यक्षसूच इत्यत्रापि यत इत्याधाहारेणानुभवकरणत्वाभ इति भावः । विकल्पेनेति । विज्ञानाधिकारेण प्रमाणाधिकारेण चौभयनिराम इत्यर्थः । एकैकमिति । एकैकनिरामायैकैकं दर्शितं वार्त्तिकहतेति शेषः । ननु वार्त्तिकहता विपक्षावृत्तिरिति हेतुविशेषणमुक्तं, तद्विरुद्धं विपक्षावृत्तिर्यतिरेक इति व्याख्यानं कुत इत्यत आह । विपक्षावृत्तिरिति । अन्यपदार्थविशेषणौ भूतनञ्चर्थस्य व्याख्यानाम विरोध इत्यर्थः । ननु अतिरेकाभावेन विपक्षसत्त्वमेवोक्तं स्यादभावाभावस्य भावत्वादत आह । अतिरेकेति । अभावनिहणे अधिकरणज्ञानस्य हेतुत्वा-

अते न वार्तिके हेतुसामानाधिकरणविरोधः ।
 व्यतिरेकाभावं ॥१४॥१५॥ व्यतिरेकनिष्ठपणभावमि-
 त्यर्थः । इहावस्तुनो विधिनिषेधव्यवहारविषयत्वं
 लौकिकसमौहानुरोधादा शुक्रिरजतवद्ग्रजुसपंवच
 प्रमाणानुरोधादा, गन्धमति पृथिवौवदुदकवदा,
 वचनमानानुरोधादा प्रधानवत् शशविषाणवच, मूढ-
 प्रश्नानुरोधादा धर्मान्तरं प्रति पूर्ववदेव स्ववचन-
 विरोधभयादेति ।

तच प्रथमस्तावदवस्तुन्यसंभवौ लौकिकप्रवृत्तिनिष्ठ-
 च्योर्वस्तुमाचविषयत्वात् द्वितीयादिष्वेव च परंपरया

टित्यर्थः । एवं चाये मझामभावो निष्ठयत इत्यत्र निष्ठपण-
 कारणदर्शनं सङ्क्षेप्त इति भावः । समौहाप्रवृत्तिर्णिष्ठनिष्ठाच-
 निष्ठन्तावुदाहरणं रज्जुमर्पत्रदिति । उदकवदिति गंभृव्यतिरेको-
 दाहरणम् । मूढप्रश्नेति । यदि शशविषाणे कम्यापि धर्मस
 क्रूररोमादिरूपस्य वृत्तिं पृच्छति तदा तदनुरोधात् वृत्तिव्यव-
 हारोऽच्युवृत्तिं पृच्छति तदा तदनुरोधाच्च वृत्तिव्यवहार इत्यर्थः
 पूर्ववदिति । शशविषाणवदेवेत्यर्थः । स्ववचनेति । अलौके ति-
 हेतोवृत्तिरवृत्तिर्णिष्ठां प्रकारान्तरभावात् । आद्ये तच विधिव्यव-
 हारोऽन्ये निषेधव्यवहारस्त्वाङ्गौहत इत्युभयथायकौके व्यवहार
 नास्तौति वदतो व्याघात इत्यर्थः । द्वितीयादिष्वेवेति । समौहाय

प्रविशतौति न पृथक् निराक्रियते । द्वितौयनिराकरणाय प्रामाणिकनिषेधव्यवहारौतिमाह । सद्भ्यामिति । ११४ । २६३ यदि तद्विक्तेतरस्वभावो यदि चोभयातिरिक्तस्वभाव उभयश्चापि निषेधनिषेधाभिकरणाभ्यामेव निरुप्यते, न त्वेकेन सता निषेधेन निषेधाधिकरणेन वेत्यर्थः ।

न तु सत एव कुतश्चित्प्रमाणप्रतीतान्विवर्त्यतौयत आह । पक्षादन्वयस्येति । ११५ । २५८

तदनेनासत्यधिकरणे निष्टिनिरूपणं प्रतिषिङ्गं, निष्टन्तौ तु मूकतैवोचितेति हृदयम् ।

प्रमाणानुरोधिलादित्यर्थः । तद्विक्तेतरेति । तस्मादभावाद्विक्तोभिन्नो भावः प्रतियोगौ तदितरश्च तत्त्वभावः । तेन भावस्य भाव एव प्रतियोग्यात्मकः अधिकरणात्मकोवेत्यर्थः । यदि वेति । प्रतियोग्यधिकरणं चेत्युभयं तथा च प्रतियोग्यधिकरणातिरिक्तस्वभाव इत्यर्थः । निषेधनिषेधेति । निषेधाधिकरणं प्रतियोगि समवायिकारणं अन्यथा कालादि । तज्ज्ञाननिरूपयत्वभावस्येति प्रकृते विपक्षाद्वितीयं विपक्षे निरुप्यमाण एव निरुप्यत इत्यर्थः । मपञ्चतावर्णनोपयोगार्थमाह । नन्ति । नन्वेवमपि निष्टिनिषेधे व्याधातप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यत आह । तदनेनेति । एवं

निवृत्तिरेव गतिषिङ्गेति आंतोऽशयति । न निव-
त्तेचेदिति ।

निरूपणमादाय परिहरति । घस्येति । [११४ । १६१] यच
खलु भावः सर्वथैव न , निरूपितः तदधिकरणतया
तस्यान्यत्रोपलब्धस्याभावो निरूप्यते इति वृष्टं, यदा
गवि वृष्टस्य शृङ्गस्य शशे । यत्र तु शृङ्गभावोपि
गगनकमलादौ निरूपयितुं न शक्यते तच शृङ्गमेव
निरूप्यते इत्यलौकिकमित्यर्थः ।

पुनर्भान्तः शङ्कते । तत्किमिदानौमिति ।

स्ववचनविरोधभयमाशङ्कते । ननु चेति ।

यदुक्तं ज्ञानश्रिया—

‘धर्मस्य कस्य चिदवस्तुनि मानसिङ्गा
बाधाविधिर्व्यवहृतिः किमिहास्ति नो वा ।’
काष्ठस्ति चेत् कथमियन्ति न दूषणानि
नास्येव चेत् स्ववचनप्रतिरोधसिद्धिः’ ।

सत्यग्रिमशङ्का न युक्ता निवृत्तेरनिषधादित्यत आह । निवृत्ति-
रेवेति । अस्त्रौके कस्यापि धर्मस्य विधिनिषेधं व्यवहारो न वा
आश्यं दूषयति । कथमियन्तोति । अवस्तु कथं विधिनिषेधव्यव-
हारगोचरः कुतो वा न तत्र व्यतिरेकात् आप्निमिद्विरित्यादौ-
नौत्यर्थः । अन्यं निराकरोति । स्ववचनेति । अवस्तु न विधि-

यद्यपि स्ववचनविरोधभिधापि सर्वथा विचारास-
होर्थः स्वौकर्त्तनं शक्यते वचनाद्विचारोगरौयानिति-
न्यायात् । अन्यथा विकल्पशब्दौ न वस्तुगोचराविति
स्ववचनविरोधादेव परहर्तव्याम् ।

तथा हि । स्वलंक्षणस्यामाधारण्येनाशश्चमय^(१) तथा
शब्दस्य च ममयाधौनप्रवृत्तिकतया विकल्पस्य च^(२)
तदेकविषयतया न तयोर्वस्तुगोचरत्वमिति विचारे
शब्दस्य कदाचिदपि वस्तुनि मानसिङ्गा बाधाविधि-
र्यवहृतिः किमिहास्ति नो वा । अस्येव चेत् ! कथ-
मियन्ति न दृष्ट्यानि, नास्येव चेत्ववचनप्रतिरोध-
सिङ्गिरिति तुल्या विभौषिका ॥

तथापि तत्त्वं निरूपयन्परिहरति । न चैतत्त्वत
इति ।—२२५ । ५ ।

निषेधव्यवहारगोचर दृत्यस्यैव व्यवहारस्य मत्वादित्यर्थः । अन्यथेति ।
शब्दविकल्पौ न पारमार्थिकविषयानिति खमिहानं सौगतः खव-
चनविरोधादेव व्यजेदित्यर्थः । विरोधमेवाह । तथाहौति ।
शब्दस्य मङ्कताधौनप्रवृत्तिकतया मङ्केतस्य माधारणधर्षपुरस्कारेण
भभवात् खलक्षणस्य चामाधारणेनामङ्केतविषयतया न तच्छब्द-
विषयः । विकल्पस्यायभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभास्त्वात् खलक्षणे

(१) गोचरतथा इति १ पु० पा० ।

(२) गच्छमान इति १ पु० पा० ।

ननु यदि नैकतरनिषेधोविधिर्वा तत्किमुभयविधिः
निषेधोवा तथासति अतितरां दुर्घट^(१)मापद्येतेत्यत
आह । नो खल्विति ।

ननु मर्वव्यवहारभाजनमित्यपि निषेधव्यवहार-
भाजनत्वेनैव निर्वहेत् अन्यथा पुनर्र्पि स्ववचनप्रति-
रोध इत्यत आहः पद्योगे वेति ।

स्ववचनविरोधभयाङ्गि तदा निषेधव्यवहारगो-
चरत्वस्वौकारः स्याद्यदि तथा सति भयं निवर्त्तते, न
त्वेतदस्ति । नो खलु मर्वव्यवहारभाजनं च, तन्निषेध-
व्यवहारभाजनं चेति परस्परमविरोधिः । विधव्यव-
हारमाचाभिप्रायेणाभाजनत्वव्यवहारे कुतोविरोध

च तदभावाङ्गावृत्तिविषयकलान् स्वलक्षणं विकल्पविषय, इति,
यदि विचारे शब्दस्य वस्तुनि विधिनिषेधव्यवहारगोचरत्वं खौक्तते
तदा इत्यन्ति स्वलक्षणेन मङ्गेतस्याशक्यतया कथं व्यवहार इत्या-
दौनि दूषणानि कथं न स्युः । अथ तत्र तत्र खौक्तत तदा ख-
वचनविरोधः न कस्यापि व्यवहारस्य विषय इत्यस्यैव व्यवहारस्य
तत्र खौकारादन्ततोऽवस्तुशब्देनैवाभिधानादित्यर्थः । नन्वल्लौके
हेतुतद्वितिरेकयोरन्वयव्यतिरेकं न विद्या इत्यनेन नोखल्वित्यच
पौनहक्षमित्यत आह । यदौति । उपयोगसम्भवार्थमाह । ननु

इति चेत् । हन् ! सकलावधिनिषेधव्यवहाराभाजन-
त्वेन किंचिद्द्वित्तिहिते न वा, उभयथापि स्ववत्त्वन्-
विरोधः । उभयथाप्यवस्तुनैव तेन भूवितव्यं, वस्तुनः
सर्वव्यवहारविरहानुपपत्तेः । नेतिपक्षे सकलविधि-
निषेधव्यवहार^(१)विरहौत्यनैव व्यवहारेण विरोधात्
श्चव्यवहतस्य निषेद्गमशक्यत्वात् ।

व्यवहित इति पक्षे तु विषयस्वरूपपर्यालोचनेनैव
विरोधः । न हि सर्वव्यवहाराविषयः च व्यवहिते
चेति च ।

अपि च यद्यवस्तुनोनिषेधव्यवहारगोचरत्वं विधि-

सर्वेति । विधिव्यवहारमात्राभिप्रायेणाभाजनलब्धोविरोधविधू-
ननाय वाच्यः । विरोधश्च तत्रापि तद्वस्थ एवेत्यर्थः । तेनेति ।
सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजेनेत्यर्थः । सकलविधिनिषेधव्यव-
हाररहितं यदि प्रतीतं कथं तत्त्विषेधः अलौकप्रतियोगिकलात्
प्रतीतं चेद्विरोध एतेत्यत आह । नेतिपक्षेति । विषयस्वरूपेति ।
सकलविधिनिषेधस्य व्यवहाराभाजनलाद्वद्वारेणैव विरोध इत्यर्थः ।
तमेवाह । नहोति । विधिव्यवहारवक्षिषेधव्यवहारोपि प्रमाणा-
धीनोऽस्त्रौके न सम्भवति । अथ तत्र प्रमाणं विनापि निषेध-
व्यवहारस्तदा विधिव्यवहारोपि तत्र स्थादित्याह । अपि चेति ।

(१) वाराभाजनमि १ पु० पा० ।

व्यवहोरविषयतापि किन्तु स्यात्, प्रमाणाभावस्यो
भयचापि तुल्यत्वात् । वन्धा सुतस्यावकृत्वेचेतनत्वा-
दिकमेव प्रमाणं वकृत्वे तु न किंचिदिति चेत् । न,
तचापि सुतत्वस्य विद्यमानत्वात् । न हि वन्धायाः
सुतो न सुतः तथा सति स्ववचनविरोधात् । वचन-
माचमेतन्म तु परमार्थतः सुत एवाऽसाविति चेत् ।
अचेतनत्वस्याप्येवंरूपत्वात् । चेतनादन्यत्वभावान्तर-
मेवाचेतनमित्युच्यते । चैतन्यनिवृत्तिमाचमेव विव-
क्षितमिह, तच्च संभवत्येवेति चेत् ! न, तचाप्यसुतत्व-
निवृत्तिमाचस्यैव विवक्षितत्वात् ।

अल्लौके निषेधवक्त्वारः प्रामाणिकं एवेति शङ्कते । तद्वाधात-
स्येति । यद्यपि वन्धासुतस्य वकृत्वाभावोपल्लौक एवाल्लौकस्यान-
लौकधर्माभावादतः प्रामाणिकते व्याधात एव तथापि बाधा-
सिद्धिभ्यां नैतन्मानमिति प्रतिबन्धैव परिहरति । तचापौति ।
वचनमाचमिति । वन्धासुतोयोग्यतया नान्यबोधकोऽतोऽहेतोरसि-
द्धिरित्यर्थः । अचेतनपृदं किं पर्युदासनज्ञा चेतनेतरखभावपरं
प्रसञ्चप्रतिषेधनज्ञा चैतन्यनिषेधपरं वा । आद्यं दूषयति । चेत-
नादन्यदिति । दितौयं शङ्कते । चैतन्येति । निवृत्तेरखौक-
तयाऽल्लौके तच न विरोध इति भावः । तचापौति । अन्यतत्व-
निवृत्तिरपि तचाविशद्वेत्यर्थः । वकृत्वं वचनं प्रति द्विजशिग्मल

असुतच्च^(१)निवृत्तिमाचस्य स्वरूपेण। कृतिज्ञस्योर-
सामर्थ्यं समर्थमर्थान्तरमवसेधमनन्तर्भाव्यं कुतो हेतुत्व-
मिति चेत्। न, अचैतन्येष्यस्य न्यायस्य समानत्वात्।
व्यावृत्तिरूपमपि च तदेव गमकं यद्दत्स्मादेव यथा
शिंशपात्वं।

वन्ध्यासुतस्वसुतादिव पटादेः सुतादपि द्वेवदत्तादेः
व्यावर्त्तते अतो न हेतुरिति चेत्। नन्वचेतन्यस्येवं

तच्च निवृत्तावलौकायां न मध्यवतोति तत्परमर्थ स्वलज्जणमन्तर्भा-
व्येवं हेतुत्वं न चाज्ञौके तथेति गङ्गते। असुतलंति। अवभयमव-
मायविषयः। स्वर्गिष्यमविकल्पकज्ञनक निर्विकल्पकमवमायः।

अथावकृत्वमपि वचनेतदकर्तृत्वं तचाचेतन्ये तर्जवेति पर्य-
हरति। अचेतन्यपौति। वकृत्वाभावस्तु यादृगोघटादौ प्रमाण-
मिद्धमस्य माध्यले विरोध एव, अन्तर्व लमिद्धतया व्याप्त्यह
एवेति भावः। अतस्मादेवेति। विपच्चादेव न तु मपन्नादपि
यथा शिंशपात्वमशिंशपात एव व्यावर्त्तते न तु शिंशपातः बन्धा-
सुतस्तु सुतादपि व्यावर्त्ततेऽतोऽमाध्यरणतया न गमकं दूत्यार्थः
अज्ञौकानलौकवृत्तेरेकस्य धर्मस्याभावादिति भावः। गनुं पूर्वं
सुतलमात्रं देवदृष्टिं वन्ध्यासुतस्तु न हेतुलेनोपातृतमत्कर्त्तुं सुता-
द्वेवदत्तादेस्य व्यावृत्तिः बन्ध्यासुतलन हेतोरनपादानात्।

(१) असुतनि १ पु० पा०।

रूपमेवे । त इवन्धा सुतश्चेतनादिव देवदत्तादेरचेत-
नादृपि काष्ठारेन आवर्त्तते । वक्तृत्वं वस्त्वे लनियतों-
धोर्मः स कथमवस्तुनि साध्यो विरोधादिति चेत् । स
पुनरयं विरोधः 'कुतः प्रमाणात्सिङ्गः, किं वक्तृत्वविवि-
क्तस्यावस्तुनोनियमेनोपलंभनात् ? आहोम्बिंत् वस्तु-
विविक्तस्य वक्तृत्वस्यानुपलंभात् इति । न तावदवस्तु
केन चित्प्रमाणेनोपलंभगोचरः । तथात्वे वा न वस्तु ।
नाप्युच्चरः समानत्वात् । न ह्यवक्तृत्वमपि वस्तुविविक्तं
कस्यचित्प्रमाणस्य गोचरः । तद्विविक्तं विकल्पमाच्चताव-
दस्तौति चेत् । तत्संस्तुष्टविकल्पनेयि को वारंयिता ।

अत्राङ्गः सतादपौति भावप्रधानी निर्देशः देवदत्तादेरिति
व्यधिकरणषष्ठौ । तथाच देवदत्तादिनिष्ठसतत्त्वार्द्धर्मशूल्यत्वं
वन्ध्यासुतस्येत्यर्थः । एवं रूपमेवेति । अमाधारण्डुनेकान्तिकमे-
वेत्यर्थः । तदेवाह । नहौति । काष्ठादिसाधारणस्याचैतन्यस्य
प्रामाणिकस्यालौकवृत्त्यभावात्तत्त्वात्वृत्यचैतन्यं हेतुकर्त्तव्यं तत्र
चांसाधारणस्येवेत्यर्थः । बाधं शङ्खते । वक्तृत्वमिति । वक्तृत्वविविक्तस्य
वक्तृत्वरहितस्येत्यर्थः । वस्तुविविक्तस्य—वस्त्वसमद्वयस्येत्यर्थः । नहौति
यथा वक्तृत्वं वस्तुविविक्तं न प्रमाणविषयः तथैवावकृत्वमपौति
तत्कथमवस्तुनि साध्यं विरोधादित्यर्थः । तद्विविक्तेति । वस्तुविविक्त-
मेव वक्तृत्वमितिज्ञानमात्रमित्यर्थः । तत्संस्तुष्टेति । यदि प्रमा-

ननु वक्तृत्वं वचनं प्रति कर्त्तृत्वं तत्कथमवस्तुनि, तस्य सामर्थ्यविरहस्त्रणत्वादिति चेत् । अ(न्य)षाऽवक्तृत्वमपि कथं तच तस्य वचनेरकर्त्तृत्वस्त्रणत्वात् । सर्वसामर्थ्यविरहे वचनसामर्थ्यविरहो न विहङ्ग इति चेत् । अथ सर्वसामर्थ्यविरहो वन्ध्यासुतस्य कुतः प्रमाणात्सङ्घः । अवस्तुत्वादेवेति चेत् । नन्वेतदपि कथम् । सर्वसामर्थ्यविरहादेवेति चेत् । सोयं केवलैर्वचनैरितस्ततोनिर्धनाधमर्णिक इव साधून् आमयन्परस्याश्रयदोषमपि न पश्यति ।

क्रमयौगपद्यविरहादिति चेत् । न, तद्विरहसिङ्गावपि प्रमाणानु^(१)योगस्यानुवृत्तेः । सुतत्वे च परामृष्टमाणे तदविनाभृतसंकलवक्तृत्वादिधर्मप्रसक्तौ कुतः क्रमयौगपद्यविरहसाधनस्यावकाशः कुतस्तरां चावस्तुविनैव तादृशं जानं तदा वक्तृत्वसंस्थापनमयस्येवेति न विरोधनिश्चय इत्यर्थः । पूर्वे वक्तृत्वस्य वस्तुव्याप्तेनावस्तुनि विरोधः शक्तिं इदानौ अवस्तुनः माध्वरहितत्वस्त्रपविरोधं गङ्कते । नन्विति । अवकृपदे पर्युदामर्माश्रित्य परिहरति । अथेति । प्रमञ्चप्रतिषेधमाश्रित्याह । मर्वति । केवलैर्भिरर्थकैरित्यर्थः । क्रमयौगपद्यविरहामिद्धौ न तरान्तसाधमवस्तुत्वमित्याह । कुतस्तरामिंति । अवस्तुत्वामिद्धौ न तत्पाठमपौत्याह ।

(१) नुपयोगस्य इति २ पु. पा. ० ।

त्वसाधनंस्यः कुतस्त्तमा चावक्तृत्वादिसाधनानाम् ।
ततश्च प्रमाणमेव सौमा व्यवहारनियमस्य, तदतिक्रमे-
त्वनियम एवेत्यभिप्रायेणेदमुक्तं । उपयोगे वा—
निषेधंव्यवहारोपयोगे वा । न निरुपात्यो—विधि-
व्यवहाराविषयः यस्मिन्किंचित्तिष्ठते प्रमाणेन
तस्मिन् किंचिदिंधौयतेऽपौति नियमादित्यर्थः ।

तथापि प्रष्टुत्तरे वक्तव्ये न विरुद्धमनर्थकं वा
वक्तुमुचितमित्याशयवानाह । कस्तहौति ॥ ११५ ॥ ३

उत्तरं । अथेति ॥ ११५ ॥ ३ ॥ उत्तरा^(१)विषये अहृद-
यैर्यदेवोत्तरौक्रियते तदेव विरुद्धमित्यर्थः ॥

न च केवलमत्तोत्तरदः प्राणायहृदय एव । न
कुतस्तमामिति । एवं परमतेन दूषयित्वा स्वमतमाश्रित्योप-
महरति । ततश्चेति । तथा चालौके मानाभावात् न वक्तृत्वादि-
माधनमित्यर्थः । उपपादितमर्थटौकायां निवेश्यति । अनेनेति ।
प्रष्टुरिति । धर्मस्य कस्यचिद्वसुनौत्यादिप्रश्नकर्तुः कृते इत्यर्थः ।
न वै तत्त्वोऽत्र किञ्चिदिंधौयते निषिद्धत इत्यादिविरुद्धं अलौक-
व्यवहाराविषयत्वे यत्किञ्चित्तिष्ठते वचनं तदनर्थकमित्यर्थः ।
उत्तराविषय इति । ननु परप्रश्नवाक्यार्थावगतो न वा? न
चेदज्ञानं, आद्ये तद्यदि नानूद्यते तदाऽननुभाषणं नियहस्तानं,
अनूद्य यद्युत्तरं न दौयते तदानौमप्रतिभेति मूकलं, ग्ररणं ।

उत्तराविषये इति १ यु० पा० ।

ह्यप्रतौते देवदत्तादौ गौरः कृष्णोवेति वैयात्यं विना
प्रश्नः । तत्रायि यद्येकोऽप्रतौतपरं मार्थविषयं एवोत्तरं
ददृति न गौर इति; अपरोऽपि किं, न दद्यात् गौर
इति । न चैव सति कांचिदृथमिद्धिः । प्रमाणाभाव-
विगोधयोरभयार्थापि तुल्यत्वात् । तदिदमुक्तं अहृदय-
वाचामिति । ११५।८।

नन्दप्रतौते व्यवहाराभाव इति युक्तं कूर्मरोमा-
दयस्तु प्रतौयन्ते एव । न ह्येते विकल्पाः किंचिदृथमेद-
मदृस्त्रिस्तु एव उत्पद्यते । न च प्रमाणास्यदं एव
न चोत्तराह तदृपादानादप्रतिभा, न च प्रकृते तथेति वाच्यम् ।
उत्तरानर्हत्वायापि विभावने मूकबानुपपत्तेः ।

अचाङ्गः— वादकथामाश्रियेतदकं । जल्पवितण्डयोस्त्वैवं प्रथमं
प्रश्नविषयोऽदृश्यते । शशविषाणपदेन यदि द्रव्यादिसप्तकमेवोच्यते
तदा न ततोव्यतिरेकः । अथान्यत्तदा निरर्थकं नियहस्यानं
द्रव्याद्यवाचकस्यावाचकत्वात् । न चैव मकलप्रश्नानुपपत्तिः ।
उभयवादिस्त्रौष्टते इर्थे विशेषज्ञानार्थं तदुपपत्तेः । अहृदया एव
प्रतिवाच इति टौका । अहृदयलं प्रतिवाचो अपार्थकेऽग्नावकल-
मित्यर्थः । वैयात्यमिति । स्खाज्ञानावरणं वैयात्यं । अनर्थपरस्तैव
वमुतोऽर्थपरतया मया प्रयुक्तमिति वचनं वा । ज्ञानत्वेनैव व्येष्वहार-
हेतुत्वं न तु प्रमालेन यथार्थत्वस्य वर्थलादतो यदज्ञातं तमा
व्यवहारि, ज्ञाते तु कूर्मरोमादौ व्यवहारः खादित्याह । न चेति ।

व्यवहारास्पदमित्यस्ति नियम, इत्यत आह । न चात्यन्तेति । ११५ । १०८ यद्यपि सर्वथा प्रतीते व्यवहाराभाव इति वदतो बौद्धस्यापि स्ववचन^(१) विरोध एव । तथाय यं विरोधः प्रागेवोङ्गावितप्राय, इत्येनमुपेक्ष्य शङ्खामाचं समर्थितम् ।

तथा हि— शशविषाणमिति ज्ञानमन्यथाख्यातिः स्यादसत्यातिर्वा ! न तावदाद्यस्ते रोचते तथासति किञ्चिदागेपविषयः स्यात् । तथा चारोपविषयस्तत्त्वास्यागेपणौयं त्वन्यचेति जितं नैयायिकैः । नतपि द्वितौयः कारणानुपपत्तेः । इन्द्रियस्य ज्ञानानां जनने स्वविषयाधिपत्येनैव व्यापारात् । लिङ्गशब्दाभासयोरयद्यपौति । अप्रतीत अधिकरणे व्यवहाराभाव इत्यस्यैव प्रत्येतुमशक्यत्वादित्यर्थः । शङ्खामाचमिति । ननु अप्रतीते व्यवहाराभाव इति शङ्खा तन्माचमित्यर्थः । ख्यात्यन्तरमुभयवाद्यममतमतः ख्यातिदयमाह । तथाहौति । अमत्ख्यातौ च विचारारम्भकः संशयो द्वितौयस्तुत्रै दर्शितोऽस्मान्मिः । अलौकस्य कूर्मरोमादेः प्रतीतिरेव नाम्नि कारणाभावात् कुतस्तो व्यवहार इत्यत आह । कारणेति । विषयाधिपत्येनैति । सञ्चिक्षणविषयमहकारिलेनत्यर्थः । यद्यपि संप्रदर्शने इन्द्रियजन्ये तज्जास्ति जागड्डमस्यापि नेवनिमौलनेऽपि दर्शनात् न तचाययं नियमः । तथापि यदिन्द्रियं तत्केवलपदार्थ-

(१) प्रतिरोध एव इति २ पु० पा० ।

एन्यथाख्यातिमाचजनकत्वात् । अपहस्तिस्वार्थयो-
आसत्ख्यातिजनकत्वे शशविषाणशब्दात्कुर्मरोमादि-
विकल्पानामप्युत्पत्तिग्रसंगः नियामकाभावात् ।

स हि सङ्केतो वा स्यांच्छब्दस्वाभाव्यं वा ! न ताव-
दाद्यः सङ्केतविषयाप्रतीते^(१) निराकृतत्वात् । अतएव
प्रतीतेरितरेतराश्रयत्वम् । पदसङ्केतवलेन तु प्रवृत्तौ
स्वार्थापरित्यागात् । तथा चानन्विताः पदार्थाणवा-
न्विततथा परिस्फुरन्तीति विपरीतव्याप्तिरेवाऽवर्तते ।

गोचरप्रमाणनितमस्कारमच्चिवं मत्प्रमात्रिषयमस्मर्गज्ञानजनकं भव-
तौति नियमः । घदा स्प्लादभमाणामथारोपत्रिषयार्थमन्नि
कर्षजवमन्त्येवेति भावः । लिङ्गेति । तयोरुपस्थितपदार्थमस्मर्ग-
ज्ञानजनकत्वादित्यर्थः । अपहस्तितेरिति । प्रत्येकपदार्थीपस्थित्यनुप-
ज्ञावकयोरित्यर्थः । शशविषाणपदं यदि विकल्पजनकले मति
कृष्णरोमाद्विकल्पविषयप्रयोजककृपवन्न स्यात् तदिषयविकल्पो-
त्यादकं स्यादित्यापादनार्थः । म हौति । म नियामकः ।
इतरेति । तत्र सङ्केतयहे शशविषाणपदात्तत्रतीतिः तत्पदादेव च
तत्प्रतीतौ सङ्केतयह इत्यर्थः । ननु यथा स्प्लादपदानां प्रत्येक
गृहौतसङ्केतपदस्यार्थमुपजीव्य वाक्यार्थं सङ्केतयहस्तथा शशविषाण
पदेऽपि स्यादित्यत आह । पदसङ्केतेति । पदानां प्रत्येकपदार्थ
मुपजीव्य मंसर्गबोधकत्वमनुपजीव्य वा ? आद्ये अन्यथाख्याति-

(१) प्रतीतेरित पराइतः इति २ पु० पा० ।

स्वार्थपरित्यागे तु पुनरर्थनियमःः असामर्थ्यकार्थ-
प्रत्यांयनात्। शब्दस्वाभाव्यात् तु नियमे व्युत्पन्न-
स्यायि तथाविधव्विकल्पोदयप्रसङ्गः।

‘वासनाविशेषादिति चेत्। अथासदुल्लेखिनः प्रत्ययस्य
वासनैव कारणमुत वासनापि ! न तावदाद्यः शश-
विषाणादिः^(१) प्रत्ययानां सदातनत्वप्रसङ्गात्। कदाचि-
दासनायाः प्रबोधात्कदाचिदिति चेत्। न। प्रबोधोऽपि
सहकार्यन्तरं वा अतिशयपरम्परापरिपाकोवा ! आद्ये
वासनैवेति नियमानुपपत्तिः। द्वितीयोऽपि यद्यर्थाज्जर-
प्रत्यासत्तेस्तदा पूर्ववत्। स्वसन्ततिमाचाधौनत्वे बाह्य-
वादव्याघातः नौलादिवुद्दीनाम् पि वासनापरिपाकादे-
वोत्पादात्। वासनापौति पञ्चे तु तदन्योऽपि कश्चिद्देतु-
र्वक्तव्यः स च विचार्यमाणः पूर्वन्यायं नातिवर्त्तत इति।

रेवेत्याह । स्वार्थेति । प्रत्येकपदार्थानुपजोवनं प्रत्येकपदार्थ-
परित्यागे, मत्येवेति, पूर्वाकनियमप्रसङ्ग इत्यर्थः। शेषेति ।
अनादिवासनासन्तेः सदाऽनुवृत्तौ तन्माचप्रभवं सदोत्पदेतेत्यर्थः।
अतिशयेति । कुर्वद्वूपलविशिष्टोत्पत्तिरित्यर्थः। प्रवृद्धिति ।
वासनैवेतिपक्षानुपपत्तिरित्यर्थः। स्वसन्ततिः वासनामन्ततिः। प्रवृ-
न्यायमिति । इत्यिदौनां जागजनकत्वानुपपत्तौ कारणत्वाभाव

(१) विकल्पानां इति २ पु० पा० ।

न च शशविषाणादिशब्दानामसदर्थेः सह सम्बन्ध-
वगमोऽपि । भवा हि परबुद्धीनामनुस्वेखांत्तदिषयस्या-
यनुस्वेख एव । न चार्थक्रियाविशेषोऽथस्ति । यतो
विषयविशेषमुन्नीय तच सङ्केनो वृद्धताम् । न च सङ्के-
तयितुरेव वचनात्तद्वगमः । तदिषयाणां वचनानां
सर्वषामेवाप्रतीतविषयत्वेनाऽगृहीतसङ्केततया प्रति-
पादकत्वात् । न च शशविषाणमुच्चारयतः कश्चिदभि-
प्रायो वृत्तः तदिषयोऽस्य वाच्य इति सुग्रहः समय इति
वाच्यम् । न ह्येवमाकारः समयग्रहः । गां बधानेत्युक्ते
प्रतीतशब्दार्थस्याभिप्रायमाचप्रतीतौ समयग्रहप्रसं-

इत्यर्थः । एतावता कारणाभावेनाभावत्रयात्यभावमुपपाद्य तत्सर्वेषि
नालौके तदिषये मङ्केतग्रह इत्याह । न चेति । यद्यप्य एवं पञ्चः मङ्केत-
विषयाप्रतीतेरेवेत्यादिना निरस्त इति तेन पौनश्च तथापि
मङ्केतविषयाप्रतीतिरेव कथमिति शङ्कान्तिरासार्थमेतदक्तम् । पर-
बुद्धिविषयलेनेवोपस्थिते तच मङ्केतो याद्योऽन्यथा वर? आद्य
परेति । उच्चीय परबुद्धिविषयतयेति ग्रेषः । नह्येवमाकारः
ममयग्रहोविशेषव्यवहारोपयोगौति ग्रेषः । तस्य विशेषसङ्केत-
यस्याधीनतया तदभावेनाभावादित्यर्थः । तदेवोपपादयति । गां
बधानेति । नापि व्यावर्त्तकधर्मरहिते भ्रमविषयलैवोपस्थिते

गात् । न च विशेषान्तरं^(१) विनाशतः कल्पना मात्-
विषयोऽस्य वाच्य इति साम्यतम् । घटकूर्मरोमादीना-
मपि तदर्थत्वप्रसङ्गात् । न च सर्वे प्रतिपत्तारः अस्ववा-
सनयां सदर्थशब्दसम्बन्धतिपत्तिभाज इति साम्यतम् ।
परस्परवार्तानभिज्ञतया अपरार्थत्वप्रसङ्गात् । न हि
स्वयं कृतं^(२) संकेतमग्राहयित्वा परो व्यवहारयितुं
शक्षते, न च व्यवहारोपदेशावन्तरेण ग्राहयितुमपि ।
न च गां बधानेति वच्छशविषाणपदार्थे वृद्धव्यवहारः ।

ममयगहेऽति प्रमङ्गादित्याह । न चेति । ऋच्छावेत्याह । न च
सर्व इति । परस्परेति । मया योऽर्थोऽवगतः म एवानेनापौति
मवादाभावे इत्यर्थः । अपरार्थलेति । यद्यमाधारणमङ्गेतत्त्वतया
ज्ञानविषयो न स्यात् परार्थविषयो न स्यादित्यापादनार्थः ।
ईदृशङ्गेतयहोऽपि व्यर्थ इत्याह । नहौति । मङ्गेतयहोऽयोग-
भावमाह । न चेति । मङ्गेतयहे व्यवहारस्यैवीपायान्तरोपजौव्य-
त्वान्तदभावमाह । न च गामिति । प्रयोजकवाक्योचारानन्तरं
प्रयोज्यप्रवृत्तिदर्शनान्तरं द्वेतुजाने वानेन शक्तिरूपाते, न लाज्जैके
प्रवृत्तिर्थदर्शनासङ्गेतो गहनेतेष्यर्थः । उपदेशश्च मात्रात्परम्यरथा-
वा ? आद्यस्याभावमाह । न चाथमिति । नाच विशेषवेन विशेष-
मङ्गेतयाहकः शब्द इत्यर्थः । परस्परयोपदेशः शक्तिग्राहकसुपमानं

(१) निषेधान्तर इति २ पु० पा० ।

(२) समयं इति २ पु० पा० ।

न चायमसंवश्व इति वदुपदेशः। न अथ यथा मैस्तथा
गवय इति^(१) वदुपलक्षणातिदेशः। तदमृः शशविषाणु-
दिकल्पना नासत्थातिरूपाः तथात्वे कारणभावात्
मूकस्वप्रवदसांव्यवहारिकत्वप्रमङ्गात्, तस्मादन्यथा
स्थातिरूपा एवेति नैतदनुरोधेनायवस्तुनो निषेध-
व्यवहारगोचरत्वमित्यर्थः।

तथापि नाऽसै सिद्धुपालभोपयोगौत्याह। कल्पित-
गोचरश्चेति । २२५ । २२

तथाहि । कोऽयं व्यतिरेको नाम ! यद्यतो व्यति-
रिच्यते तस्य तचाभावो वा तदभावस्वभावत्वं वा !
तत्र तावत्क्रमयैगपद्ययोर्न शशविषाणुभावः प्रमाण-
वा द्वारौकृत्यानुमानं वा । तचाद्यस्याभावमाह न च यथेति ।
गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तस्योपलक्षणं गोमादृशं तस्यातिर्देशः कथनं
गवयत्वविशिष्टोधर्मी गवयशब्दवाच्य इति प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्ट-
बुद्धेश्वरमानफलत्वात् मादृशस्याप्रवृत्तिनिमित्तवादित्यर्थः । अन्य-
स्थाभावमाह । न चेहेति । तेन लयाऽभावं प्रतिज्ञाय चतुष्टया-
भावकांयने विरोधाभाव इति भावः । तथाच सर्वचोपमानमेव
प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टबुद्धः परिच्छेदकं तत्र तत्रैव वक्ष्यामः ।
नैतदिति । न केवलं प्रमाणाभावादपि तु शशविषाणादिविक-

(१) दुर्गलक्षणा तु० ८ । १२ नि मधुकरः पिष्ठोत्तिवत् प्रसिद्धपद
प्रामाणाधिकरणं, तदमृः—इत्यादि अधिकं २ पृ० पा० ।

गोचरः । ० वृक्षरहितभूमृतकट्टकवल्कमयैगपद्मरहितस्य
शशविषाणुस्य प्रमाणाविषयत्वात् । नापि क्रमयैग-
पद्माभावरूपत्वं शशविषाणुस्य प्रामाणिकं । घटाभाव-
कच्छशविषाणुस्य प्रमाणेनानुपलम्भात् ।

घटाभावोऽपि न प्रमाणगोचर इति चेत् । न । तस्य
तद्विवक्तेतरम्बभावस्यापि प्रमाणत एव मिङ्गः, असिङ्गौ
वा तत्राप्यव्यवहार एव ।

घटस्तावत्खाभावविरहस्तभावः प्रमाणमिङ्गः ताढ़-
येण कदाचिदप्यनुपलम्भात् । एतावतैव तदभावेऽपि
घटविरहस्तभावःमिङ्ग इति चेत् । न । घटाभावस्य
न्यानुरोधादपि तस्य शशविषाणारोपूरुपत्वमित्यर्थः । भवतु वेर्ति ।
उपलम्भोदृष्टप्रमाणमत्ख्यातावलौके हेतुसाध्यवित्तेकग्राहकमानाभाव
इत्यर्थः । वृज्जेति अतिरेक दृष्टान्तः यथा वृक्षरहितं राजकट्टे
मानं नैव क्रमादिरहिते शशविषाण इत्यर्थः । घटाभावविरहित-
अतिरेकदृष्टान्तः । घटाभावोपौति । अतिरेकदृष्टान्तस्यापि घटा-
भावस्याप्रामाणिकत्वात् । मर्वत्राप्रामाणिकेनैव व्यवहार इत्यर्थः
तद्विवक्तेति । तस्माद्भावाद्विविक्तो भिन्नः प्रतियोगी घटस्तदि-
तरख्यभावस्येत्यर्थः । तेन यथा खाभावविविक्तो घटः प्रमाणमिङ्ग-
स्तथा घटविविक्तस्तदभावोऽपौत्यर्थः । एतावतैवेति । यः स्वाभाव-
विरहस्तभावः प्रामाणिको भवति तदभावेनाप्रामाणिकेनापि व्यवहार
इत्यतो नातिप्रसङ्गः । घटाभावस्येति । घटाभावो न घटविरह

तद्विरहस्यभावत्वानभ्युपगमात् । न चांन्यस्य स्वभावे
प्रमाणगोचरे तदन्योऽपि सिङ्गः स्यात् अतिग्रसङ्गात् ।

एवमूलावेव घटतदभावै यदेकस्य परिच्छित्ति-
रेवान्यस्य व्यवस्थितिरिति चेत् । न । घटवट घटा-
भावस्यापि प्रामाणिकत्वानभ्युपगमे स्वभाववादान^(१)-
भ्युपगमात् । प्रमाणसिङ्गे हि वस्तुनि स्वभाववादा-
लम्बनं, न तु स्वभाववादालम्बनेनैव वस्तुव्यवस्थिति-
रिति हि भवतामेव तच तच जयदुन्दुभिः । यदुक्तं
वाञ्छिकालङ्कारेः—

यत्किञ्चिद्दात्माभिमतं विधाय
निहत्तरस्तच कृतः परेण ।
वस्तुस्वभावैरिति वाच्यमित्थं
तदोत्तरं स्याद्विजयौ समस्तः ।

स्वभावः तस्मालौकलेन निःस्वभावत्वादित्यर्थः । किञ्चिद्घटाभावसेति
पाठः । तच घटस्यपाभावो घटाभावविरहस्यः विरहस्यत्वमाते-
इज्जौकतया घटस्यापि तद्रूपलेनालौकलप्रसर्जः । किञ्चैवस्तुकस्यापि
निरूपणं न स्यादन्योन्यनिरूपणनिरूपणत्वादित्यर्थः । किञ्च घटस्य
स्वाभावविरहस्यभावयाहकं मानं घटाभावं विषयौकरोति न वा?
अन्ये क तस्मिद्विरत्याह । न चेति । आथं शङ्खते । एवंभूताविति ।

(१) नवकाण्डान् इति २ पु. ० पा. १

तत्किमिदांनौ स्वाभावविरहस्यभावोघटः प्रमाणान्वैव
सिद्धः । तवं दृष्ट्या एवमेतत् । घटो हि याहकृताहक्-
स्वभावस्तावत् प्रमाणपद्यमवतीर्णः तस्य यदि परमार्थ-
तोऽभावोऽपि कश्चित् स्यात् परमार्थतः सोऽपि तद्विरह-
स्वभाव इति तथैव प्रमाणेनावेदितिः स्यात् । न
चैतदभ्युपगम्यते भवता । तस्माद्घटवत्तदभावस्यापि
प्रामाणिकत्वेनैवानयोः परस्परविरहलक्षणव्यतिरेक-
सिद्धिः । अप्रामाणिकत्वे वाऽनयोरपि न तथाभाव
इति शशविषाणादिष्ठपौयमेव गतिः ।

ननु काल्पनिकरूपसंपत्तिरेवानुभानाङ्गमस्त्वत्यत
आह । तस्याः सर्वत्र सुखभत्वादिति । [११५ । १३] दह-
एवं स्वभावाविवर्थः । यदा अन्यगोचरप्रमाणादन्यत् मिथ्यतीत्यति-
प्रमक्षिनियामकः स्वभावभेद एवेत्याह । एवंभूतावित्ति । घटव-
दितिव्यतिरेके दृष्टान्तः । तत्किमिति । तथा मर्ति घटः स्वाभा-
वात्मकः स्यादिति भावः । तवदृष्टेति । अभावस्य प्रामाणिकत्व-
घटस्य तद्विरहात्मकत्वस्यान्तरं चाभावः तव मते प्रामाणिक इत्यर्थः
याहकृतावृगति स्वभावनिरूपणानिरूप्यवसुक्तम् । दयमेवेति
यदि शशविषाणादिकं स्यान्तदा तत्र क्रमयौगपद्यव्यतिरेकं स्त्रूप
प्रामाणिकत्वं स्यान्तरं चाभावः स्यादित्यर्थः । अप्रसक्तनिषेधमा-
शक्त्वाह । नन्तिति । रूपं सप्तसत्त्वादि । सौगतानां बाधसत्त्वति
पञ्चयोरधिकहेत्वाभासत्वाभावादनैकान्तिकासिद्धविरुद्धेषु काल्पनिक

नवत्वादिसाधने प्रमेयत्वादै शब्दानित्यत्वादिसाधने
चाक्षुषत्वादै नित्यत्वादिसाधने कृतकत्वादांवित्यर्थः ।

ननु पश्चसपश्चविपक्षास्तावद्वल्लवस्तुभेदेन हिरूपाः
तत्र ये कल्पनयोपनीताः तत्र काल्पनिका एव पश्च-
धर्मत्वान्वयव्यतिरेकाः प्रमाणोपनीतेषु तु प्रामाणिका
एवेति विभागः । तदिह काल्पनिकानिरग्रेयद्यपि
प्रमेयत्वादेव्यावृत्तिः काल्पनिकौ सिङ्गा तथापि प्रामा-
णिकाज्जलहङ्कारेः प्रामाणिक्येवैषितव्या, सा च न
सिङ्गेति कुरुस्तस्य हेतुत्वम् । एवं प्रामाणिके शब्देऽपि
पक्षौक्ते प्रामाणिक एव हेतुसङ्घावो वक्तव्यः । न
चासौ चाक्षुषत्वस्यास्तौति सोऽपि कथं हेतुरिति ।
एवं कृतकत्वस्यापि वल्लवेकनियतस्य धर्मस्य वास्तव
एवान्वयो वक्तव्यः । वस्तुन एव विपक्षाच्च वास्तव एव
व्यतिरेको वक्तव्यः । न च तस्य तौ स्तः । तत्कथम-
सावपि हेतुरितिं । प्रलपितमेतत् । न हि नियाम-
कमन्तरेण सम्यदं प्रति कल्पना त्वरते विपदं प्रति
तु विलम्बत इति शक्यं वक्तं । तथा च निश्चिक-

रूपसम्यदा गमकत्वापत्तिमाह । दहनवचेति । एवमिति । मप्ते
मध्यनस्य सत्त्वमन्वयत्वादभावोविपक्षे व्यतिरेक इत्यर्थः । नहौति ।
यथा काल्पनिकरूपमंपत्तिर्गमिका तथा तादृग्येव लिङ्गरूपवि-

मपि कूर्मरोमं धूममितिकाल्पनामाचेण विपक्षवृत्ति-
त्वाहृमोनांग्मि गमयेत् । वास्तव्यां रूपसम्पन्नौ किम-
नेन काल्पनिकादेषेणेति चेत् । तर्हि वास्तव्याम-
सम्पत्तौ किं काल्पनिक्या, (१) तयेति समानम् । विरोधा-
विगोधौ विशेष इति चेत् । कुत् एतत् । उभयोरेकच
वस्त्ववस्तुत्वादन्यचावस्तुवदिति चेत् । तत्किं काल्प-
निकोऽपि धूमो वस्तुभूतो येन कूर्मरोमण्णस्तेन सह
विगोधः स्यात् । . . .

क्वचिदस्तुभूत इति चेत् । निर्झूमत्वमपि, क्वचिदस्तु-
भूतमिति तेनापि विरोध एव ।, तस्माद्यथा काल्प-
निकौ विपत्तिर्न दोषाय तथा काल्पनिकौ सम्पत्तिर्वा-

पत्तिर्गमिका स्याटविशेषादित्यर्थः । नियामकमाह । विरोधेति
धूमस्य वस्तुनः कूर्मरोमणालौकेन विरोधो धूमस्यामावतयालौकस
तेनाविरोध इत्यर्थः । उभयोरिति । उभयोर्धूमकूर्मरोमणोरेकः
धूमेनानुमाने धूमस्य, वस्तुलं कूर्मरोमणश्चावस्तुलामित्यतो धूमस्य
कूर्मरोमणामस्त्वोविरुद्धः, अन्यत्र धूमस्य व्यतिरेके उभयो
र्धूमाभावकूर्मरोमणोरवस्तुलान्न स विरुद्ध इत्यर्थः । तत्किंमिति
वस्तुभूतादलौकमन्यदेवेति न तस्यालौकेन मस्त्वोविरुद्ध इत्यर्थः
निर्झूमत्वमपौति । निर्झूमत्वस्य जलह्रदादौ वस्तुलेऽपि यथा काल्प

न गुणायेति तस्याच्च सर्वच्च सुलभत्वादितिंस्टोकाथः ।
शेत्साभ्युपेत्योक्तम् ।

वस्तुतस्तु न निरूपात्यं कस्यचिद्यावहारस्य भाजन-
मिति ।

ननु यद्यावयोरकृशलतथा स्ववचनविरोधः ! अथ
प्रष्टुः किमुत्तरं वक्तव्यमित्यवशिष्टमुपसंहरन् परि-
हरति । तस्मादिति ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ यत्र वचने सर्वथैव
विरोधः तत्रावचनमेव श्रेय इत्यर्थः ।

स्त्रेन मूकताहेतुविकल्पाः परिहता बोद्या इति ।

नन्वेकरूपविकल्पमिदं कथं गमकं ! गमकत्वे वा

निकेन तेन न विरोधस्तथा धूमस्यापि क्वचिद्भूते काल्पनिकेन
तेन न विरोध इति विपक्षे कूर्मरोमादौ वृत्ते धूमोपि नाम्नि
गमयेत् । यदि च तत्रालौकोवक्त्रिरथस्तौति न धूमस्य विपक्ष-
वृत्तिं तदाऽविशेषेणाचापि काल्पनिकः साधसङ्घावोऽस्तौति न
विपक्षवृत्तिंमित्यर्थः । यत्र वचन इति । अपार्थकवचनोऽङ्गावने
यत्र विरोधस्तचावचनमेव श्रेय इत्यर्थः । एतेनेति । मूकौभावि
यद्यज्ञानमेव हेतुस्तदा अज्ञानमेव नियहस्यानं अथ ज्ञानमस्ति ?
तदा यथनुवादस्तदाऽननुभाषणं नियहस्यानं यदि चानुद्या-
युत्तराम्फुरणं तर्श्चप्रतिभेति यद्विकल्प दूषणमापादितं तत्परिहतं
उत्तरार्हे उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभेति तत्पत्तिर्दित्यर्थः । अगमकत्वे
हेतुर्धाक इति तमाह । नन्विति । मपञ्चाच्चर्योविपञ्चतिरेकाभ्या-

व्यतिरेकविकल्पद्रूपान्तरविकलमपि तथा किं न
स्यादविशेषादित्याशङ्क्याह । न चैतावदेति । [११५ । २५]
रूपान्तरवैकल्यवद्व व्यतिरेकवैकल्यमविनाभावक्षति-
मावहतौत्यर्थः ।

एवं तर्हि सत्यपि विपक्षे व्यतिरेकी न ^(१)पर्येषणौय
इत्यत आह । विपक्षममवे त्विति [११५ । २६] विपक्षे
सति तच वृत्तिशङ्का ततश्च तन्निवृत्यर्थं तदुपयोगः,
विपक्षाभावे तु शङ्कैव नास्ति, यथोक्तं प्राक् ।
तोयाभ्यवहरणेऽप्यमर्थस्य मुमूष्ठीर्न हि शङ्कुलौभुम्भूणं
शङ्कते चेतन इत्यर्थः ।

स्वमते त्विति । [११५ । २७] अस्य तु काल्पनिकोऽपि
विपक्षः परेणाभिधातुं न शक्यते अभिधाने सपक्षत्वा-
मेव व्याप्तिग्रहात् केवलान्वयिनश्च विपक्षाभावात्तत्र व्यतिरेकाग्रहा-
द्वाप्ययहेण कथं गमकलं गमकले चापच्छधर्मादेहंपि गमकल-
मित्यर्थः । नचेवमन्ययोपि सपक्षयतिरेकगङ्कानिराकरणेनोपयुक्त
इत्यन्वयत्याप्तिरथप्रयोगिका स्यादित्यत आह । विपक्षेहौति ।
अन्वययतिरेकव्याप्तिः प्रत्येकमन्यत्र प्रयोजकलावगमाद्युगपदुभय-
व्याप्तुपस्थितौ विनिगमनाभावाद्युभयोरपि प्रयोजकले सति व्यति-
रेके विपक्षवृत्तिशङ्कानिवृत्या व्यतिरेकव्याप्तिः मिथ्यतौति शङ्का-
निवृत्तिरकेत्यर्थः । अभिधान इति ।

(१) गवेषणौयः इति १ पु० पा० ।

पत्तेः । असपश्चत्वेऽनाभिधानप्रसङ्गात् । संतश्चाभिधेयत्वे
माथ्ये यः कश्चिद्देतुरुपादौयते तस्य किं विपक्षे वृत्ति-
रवृत्तिर्वेतिप्रश्ने अनेनोत्तरं कोविदेन, किं वक्तव्यम् ।
मूकौभृथ तिष्ठासोस्तु न कश्चित्प्रतिमल्ल इति स्वयमे-
वोल्लपितमनेन । 'नत्वेवम्भूतोऽहेतुरेव दोषाभावात् ।
अहंचिमाचस्य सर्वत्र सुलभत्वादिति ।' भागासिद्धि-
निराकरणाय व्याप्तेति वदतः ।

ननु यथाऽऽकाशपदात्मस्वारसाच्चिदेन 'गद्वा श्रथलमनभिधेय-
मयैर्पीतिष्ठते' तथाऽभिधेयविपक्षस्यानभिधेयत्वेषि पदादपस्थितिः
स्यात् एवं चाभिधेयत्वं कुतोपि व्यावर्त्तते धर्मलाङ्गोलवत् । न च
व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे तदेव, केवलान्वयि, व्यावृत्तत्वे यत एव
व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तं तदेव केवलान्वयोति धर्मलम्यानैकान्तिक-
त्वादेवमत्यन्तंभावप्रतियोगित्वस्याव्यन्नाभावप्रतियोगित्वे इत्यन्ना-
भावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि, अत्यन्नाभावप्रतियोगित्वे च
यज्ञिष्ठात्यन्नाभावप्रतियोग्यत्यन्नाभावप्रतियोगित्वं तदेव केवला-
न्वयि । न च व्यावृत्तत्वमत्यन्नाभावत्वं च ननेति वाच्यम् । अनु-
गतप्रतौतिवलेन गोचत्वत्तयोः मिद्देः तत्र तांवद्व्याप्तवृत्तिमयोगा-
त्यन्नाभावः केवलान्वयौ तस्य प्रतियोग्यवच्छेऽत्यन्नाभावात् ।
अत्यन्नाभावप्रतियोगिनः केवलान्वयिवात् । नापि स्वाश्रयनाश-
जन्यगुणादिनाशात्यन्नाभावः तस्य नाशस्य मर्वत्रात्यन्नाभावादिति
वाच्यम् । यत्र हि प्रतियोगिप्रागभावो वर्तते तत्र न तद्व्यन्ना-

भावो वर्तते । तथा च नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रतियोगिममवायिदेशे वर्तते तत्र कथं नाशात्यन्नाभावो वर्तते इति । तस्मि तत्र नाशस्य वृत्तिः स्यादिति चेत् । पूर्वे तत्र नाशस्य प्रागभावस्येव सत्त्वात् । तदन्तरकालं चाश्रयस्येव भावात् । नाशाकाशात्यन्नाभाव एव केवलान्वयी तस्यापि प्रतियोगिष्ठपात्यन्नाभावप्रतियोगित्वात् । अशाभावात्यन्नाभाषो न प्रतियोगिष्ठपः । तथामत्यन्योन्याभावात्यन्नाभावः प्रतियोगिष्ठप इति प्रतियोगिममानिदेशोन्योन्याभावो न स्यादिति चेत् । न । प्रतियोग्यत्यन्नाभावात्यन्नाभावः प्रतियोग्येव अन्योन्याभावात्यन्नाभावश्च प्रतियोगिवृत्तिरमाधारणे धर्म इति वेष्यात् ।

अत्राङ्गः । वृत्तिमदत्यन्नाभावप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं आकाशात्यन्नाभावो यद्यपि प्रतियोगिष्ठपात्यन्नाभावप्रतियोगौ तथापि म न वृत्तिमानित्यत्यन्नाभावं एव केवलान्वयी । तथा प्रमेयत्वाद्यपि केवलान्वय आकाशात्यन्नाभावाप्रतौतावपि तत्रतौतेः । न च प्रमेयत्वं तथा प्रमायाविषयत्वस्य चाननुगमादिति चेत् । न । प्रमात्वस्यैव परम्परासम्बन्धेन प्रमात्वविषयत्वनानुगमादिति संबोधः ।

नन्वेवमपि केवलान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः ? प्रमेयत्वमत्र वर्तते न वेति संशय इति चेत् । न । तस्य प्रमेयत्वविषेषकलात् । न चेदं प्रमेयं प्रमेयत्वमत्रासौति एक एवार्थः । विषेषणविशेषभावभेदेनार्थभेदात् ।

अत्राङ्गः य एव पक्षे मंशयः साथसिद्धिविरोधो सूर्याङ्गं न

पूर्ववदित्यतिशायने मतुपोविधानम्, अतिशयश्च
ल्यास्तिरेवेत्याशृयः । तदिदमुक्तं टीकाकृता अस्ति गंध-
वत्वस्य साध्यं न तु व्याख्येति । [११६।३]

ननु साध्यसजातौये शेषशब्दस्य न काच्छिद्दत्ति-
रित्यत आह । साध्यस्योपयुक्तत्वादिति । [११६।४]

पौनस्त्वत्यभममपाकरोति । पदानि विभज्येति ।
[११६।५] न अमन्तर्भाव्य व्याख्याने सामान्यतो हष्टपद्मेवं

तु अच्चविशेषणलमपि तन्वं गौरवात् । प्रमेयत्वं न वेति मंशयो
विरोधौ न भवत्येष । यद्वा प्रमेयत्वमत्यन्नाभावप्रतियोगैतिभ्राम्य-
तोऽत्र मंशयः । अथवा मंशयो नानुमानाङ्गमपि तु तद्योग्यता ।
न च साऽपि माधकबाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावस्य चाप्रमिद्धा-
तत्र प्रमाणप्रिद्धौ बाधकाप्रप्रिद्धिरिति वाच्यम् । पञ्चनिष्ठात्यन्नाभाव-
प्रतियोगित्वस्यैव साध्ये बाधकत्वात् । तद्भावस्यैव योग्यत्वात् ।

पूर्ववदित्यते यथा पञ्चवासेष्ठाभः तदाह । अतिशायन इति ।

‘भूमग्निदाप्रशंसासु नित्ययोगेऽति शायने ।

संसर्गऽस्ति विवचायां भवन्ति मतुवाद्य’

इति दृच्छिकारः । न चैकपञ्चकलिङ्गव्याप्तिः । पञ्चताव-
च्छेदकधर्मसमानाधिकरणात्यन्नाभावाप्रतियोगित्वस्य तदर्थत्वात् ।
गृभवत्वस्य च पञ्चतावच्छेदकपरमाणुलमसमानाधिकरणात्यन्नाभाव-
प्रतियोगिभात् ।

योजनौष्ठम् । उक्तविशेषरहितत्वेन विपक्ष एव सामान्य इत्युच्यते, तंचाहृष्टं, संसम्यास्तसिः, योगदर्शननिवृत्या च हृश्यनिवृत्तिर्विवक्षिता । तेन विपक्षे असदित्यर्थः । अतः - - - - - त्तिमुभ्युपेत्य रूपद्वयसंपदे चकार-
मवतारयति । तथाचेति । [११५ । १]

तदेवं तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गं परामर्षेनुमानमिति
लक्षणार्थं व्याख्याते अथ किं लिङ्गं कतिविधं वेति
जिज्ञासायां चिविधमित्यवच्छेदेन व्याख्याय किं लक्षण-

उक्तविशेषेति । पञ्चधर्मोराहित्येन च तयोर्विषयः मभीनः
माधारणो भवतोत्यर्थः । ननु विपञ्चतोषद्वृत्तसंभवान्न नावता
विपञ्चास्तत्र लभते इत्यत आह । योग्येति । ध्रुवं कृतेतिटौका - -
- - अनुमानत्रयेऽप्यन्वितं कृतेत्यर्थः । यद्यपि यत्र क्वचिद्वाधका-
भावोऽभिद्धः प्रकृतपञ्चकप्रकृतमाधारावश्य मिद्युसिद्धिव्याहृतः
तथापि साध्यधर्मो पञ्चनिष्ठात्याभावप्रतियोगित्याहृकमानाभाव
एवावाधितविषयलात्कृतः सिद्धुवदिति न तु केवलव्यतिरेक्यपि
सपञ्चे वर्तते साध्यवन्नात्रस्यैव सपञ्चलेन पञ्चस्यापि सपञ्चलात् ।
तत्र तस्य दृत्तेः । न तु पञ्चभिक्षुलमपि तत्र गौरवात् । अभेदानु-
माने पञ्चस्यैव सपञ्चलात्पूर्वमभिधेयं प्रमेयलादित्यादौनां विधात्रय-
वर्हिभावोपपत्तेः । न च निश्चितसाध्यवाच्यपञ्चः पञ्चस्य न तथेति
वाच्यम् । यत्किंचिन्निश्चयस्य सपञ्चेष्यभावात् वादिप्रतिवादिनिश्चयस्य
च क्वचित्सपञ्चेष्यभावात् । अनाङ्गः । पञ्चलावच्छेदकादन्येन

मिति जिज्ञासायां 'पूर्ववदित्यादेकवाच्छतया, क्याख्याने परामर्थविषयः संज्ञितोविभक्तोलभितश्च। विषयविषयगोरभेदविवक्षया च सामानाधिकरण्यमिति मन्त्रव्यम्।

एवमन्यान्यपैति । तद्यथा । मनोज्ञमत्तकाशिनोमंदर्शनेन संसारिणिं रागानुमानं, शत्रुदर्शनेन क्रोधानुमानं, अहावतां यथाविधि यागाद्यनुष्ठानेन

प्रकारेण निश्चितमाध्यवलस्त्रे व मपञ्चलादिभागोयुक्तः । यदा अन्यत्र माध्यवन्नात्म्य व मपञ्चवेष्यव एवा तिरक्तिं विवक्तिवा तदिभागः कृतः । ननु पूर्ववदादिना लिङ्गस्यानुमानवस्त्रमतोलिंगपरामर्गानुमानमिति सामानाधिकरण्ये न युक्तमित्यत आह । विषयेति । अत्र कारणात्कार्यानुमानोदाहरणमंत्यतन्त्रसंयोगात्यटस्य कार्यस्यानुमानं न युक्तं पटोत्पत्तेः प्रागिन्दियमन्त्रिकर्षं सर्तांच्यतन्त्रसंयोगोत्तरमेव तत्प्रत्यक्षता पटोत्पत्तिश्चेत्येकः कालस्तोवाप्तिस्तिकाले पटे रूपाद्युत्पत्तेः यदैव लिंगपरामर्गः तदैव पटस्य प्रत्यक्षता ज्ञानगोभरवादित्यत आह टौकाकारः अपि चेति । यदि लिति टौका । पूर्वमेव सूतव्याप्तिरूप्ये ततौ यदृत्पत्तं कर्म तदिन्द्रियार्थमन्त्रिकषांत् यदा प्रथममेवालोक्यति तदैव क्रियातोविभागः । ततो विभागात् पूर्वमन्योगनिवृत्तिः । तथाचेयं क्रियेति वृत्तौयलिंगपरामर्गस्योत्पादश्चेत्येकः कालः पटारम्भकान्त्योपाक्षयतन्त्रसंयोगकाले वृत्तौयलिंगपरामर्गादनुमितिः । ततस्तृतीयज्ञेणे पटः प्रत्यक्ष इत्यर्थः । शत्रुदर्शनेति । शत्रुप्रकारकदर्शनेनेत्यर्थः । अत्रापि

धर्मानुमानं, विषयभोगेन सखानुमानं, अविकलेन्द्रियस्य योग्यविषयशावधीनेन ज्ञानानुमानं, निषिद्धाचारगोनाधर्मानुमानं, पद्मभ्यासादरप्रत्ययैः संस्कारानुमानं; मिथ्याज्ञानेन भविष्यत्सारग्रवाहानुमानमित्यध्यात्मम् । वा ह्ये ज्वलन्तं तृणांशिसुपलभ्य भविष्यद्गमानुमानं, तथाधिधरूप्या भविष्यद्वदौपृगादज्ञानं, प्रकारान्तरावगतेन वायुना त्वरावता वृक्षादिक्षोभानुमानमित्यादि नेयम् ।

दुर्वबोधमिति । मामान्यतोदृष्टस्वरूपस्यैवाविवेचनादित्यर्थः । उदाहरणद्वारेण तद्विवेचनं भविष्यतौत्यत आह । शेषवदुदाहरणान्तर्गतं चेति ।

शेषवद्वक्षण्योगेऽपि तदुदाहरणान्तरवैलक्षण्येनदेव मामान्यतोदृष्टपदार्थो भविष्यतौत्यत आह । न चैतावतेति ।

न तावदश्वकर्णादिशब्दवदयं सूर्यवज्यानुमाने वर्तते । अन्यचापि दृष्टग्रयेगात् । नापि सूर्यकारस्यैव परि-

संसारिणौतियोज्यमतो न हौनकेशेन व्यभिचारः । विषयभोगेति । भोग्यविषयसञ्चिकर्षणेत्यर्थः । योग्येनेत्युक्तान्यकारणोपक्षक्षणमतो नालोकादिविरहे व्यभिचारः । अविवेचनादिति । विवेचनोपायस्य

भाषेयं निःप्रयोजमत्वात् । तस्मादुदाहरणवैलक्षण्य-
माचविवक्षयेद्भुवते तथा 'चातिप्रसङ्गं इत्यर्थः ।
तस्माद्बाष्टकारब्याख्यानविरहोदाहरणमाचाख्यानम-
रोचयमानः सामान्यतो दृष्टपदं व्याख्यायान्यथोदा-
हरणमाहेति योजना ।

क्षयवृद्धिप्रत्ययविषयत्वे सतीति ॥१८॥५॥ स्पष्टार्थम् ।
प्राञ्छुखोपलभ्यत्वे परिवृत्ततत्त्वयविषयत्वादिति
पर्यालोचनयैवाविनाशस्य प्राप्तत्वात् । न ह्युपलभ्य-
विनाशे उपलब्धं प्रत्यभिज्ञाथते भान्तावयनुपलभ्यमुप-
लब्धंतयेति । प्राञ्छुखोपलभ्यत्वे चेत्यस्य टौकया स्फोरि-
तस्य प्राञ्छुखोपलभ्यस्य प्राञ्छुखेनानुपलभ्यमे सतीत्यर्थः ।
नगान्तरस्य ॥१८॥६॥ तत्प्रमानदेशस्थयेति मन्त्रव्यम् ।
अन्यथा मार्त्तण्डमण्डलस्यापि लोकान्तरवर्त्तिपुरुषा-
पेक्षया प्राञ्छुखोपलभ्यता दर्वरेत्तमिङ्गं विशेषणं

स्वच्छाज्ञानादित्यर्थः । उदाहरणेति । सूर्यवज्यानुमानद्वारा
सामान्यतोदृष्टस्यैव विवेचनं स्यादित्यर्थः । नूनं भाष्टकारब्याख्यात-
मित्ययुक्तं तेनाव्याख्यातलादित्यत आह । विरहेति । तेन
व्याख्यानपदं विरहोदाहरणाख्यानपरमित्यर्थः । तथापि भाष्टकार-
ब्याख्यानपेक्षयाऽन्यथा । व्याख्यायेत्ययुक्तं तेनाव्याख्यातलादित्यत
आह । अन्वयोदाहरणमिति । अनुपलभ्यमेवेति । इक्षियस्ति-

स्वात् । तदेलक्षरपदेन सूचितम् । तदभिमुहुदेश-
सम्बन्धादिति । ११८।२०॥ शिष्यहिततया व्यभिचारौपयिक-
पादविहरणंज्ञापनाय । नहि यथातया पादविहरण-
माचमस्य हेतोः क्षतिमावहतोति । सत्यविनाश इति
च द्रष्टव्यम् । ११८।२०॥ द्रव्यत्वे सतीति शेषः ।

इह यद्यपि दिशः प्रत्यक्षत्वे सांघेऽङ्गुल्या^(१) निर्देशो
व्यधिकरणस्तरुनगरादिष्ठेवाङ्गुल्या व्यपदेशात् । दिशः
सामानाधिकरणं त्वङ्गुलौव्यपदेशस्य न तदधि-
करणतासाधनमन्यथासिङ्गत्वात् । - - - ते तरवः सा
प्राचौति तर्वादिभेदेनायङ्गुल्या व्यपदेशोस्तौति "न
व्यधिकरणत्वमाहत्याभिधातुं शक्यत इत्येनाभिप्राये-
णान्यथासिङ्गमेव वार्तिकार्थं इत्याह । अन्यथा सिङ्गत-
येति । ११८।२१॥

हष्टवादपलभ्यमानमेव प्रवेंपलभ्यतया प्रत्यभिज्ञायत्र द्रव्यविनाश
तत्रापि सम्भव एवेत्यर्थः । शिष्यहिततयेति । अनुत्पन्नपादविहारस
प्राक्षुखोपलभ्यस्य प्राक्षुखेनानुपलभ्यादित्यनेनैव तुहिनाचलतुख्यतया
प्राप्तादस्यापि व्यावर्जितात्पात्तदभिमुखसम्बन्धादितिवर्थमिति व्यभि-
चारजापकंपादविहारबोधनायैवेदमित्यर्थः । द्रव्यत्वे सतीति
तथा च गुणादिभिर्व्यभिचार 'इत्यर्थः । आहत्येति । याव-
दन्यथासिद्धिनोच्यते तावदित्यर्थः । शुतेनेत्यस्य विशेषणस्थोपयोगार्थः

(१) व्यपदेशादिति पाठः २ पु० ।

उपलक्षणं चैतत् । चलन्तौ पृताकामुपलभ्यायं
वायुर्वातीति । अङ्गलौनिर्देशस्यीचाहुषे । वायावपि
गतत्वेन व्यभिचारस्यापि समवात् । रूपेण स्पर्शानु-
मानमित्यादावादिप्रहणेन रसेन रूपानुमानं गन्धेन
रमानुमानंमित्यादि । वृक्षादर्शेन मन्देहे वा शिंशपा-
दर्शनं निश्चयोवा ततोऽनवसरपराहतमेवानुमानम् ।
वृक्षशब्दप्रयोगलक्षणव्यवहारानुमानं तु न स्वार्थ-
मविदितसमयेनाशक्त्वात् । विदितसमयस्य च व्यर्थ-
त्वात् । परोऽपि यदि व्युत्पन्नो यदि विदितशब्द-

इष्टेन शिंशपालेन वृक्षलानुमानेऽनुपपत्तिमाह । वृक्षति । मामान्य-
ज्ञानदशायां विशेषाज्ञानादितिभावः । अयं वृक्षशब्देन व्यवहर्त्त्याः
शिंशपालादितिव्यवहारानुमानं स्यादित्यत आह । वृक्षशब्देनेति ।
तद्द्वार्थं पराये वा ? आद्ये प्रमाता किमगृहौतमङ्गेतः तदिप-
रौतो वा ? नाद्यः माध्याप्रसिद्धेरित्यत आह । अविदितसमयेनेति ।
न दितौयस्तादृगेन व्यवहारस्य जातवाच्चिप्रयोजनमनुमान-
मित्याह । विदितेति । परार्थमिति दृष्टयृति । परोपौति ।
व्युत्पन्नैति । वृक्षपदे गृहौतमङ्गेत इत्यर्थः ।

विदितप्रवृत्तिनिमित्त इति । पुरोवर्त्तिनि प्रत्यचोक्त-
वृत्तपदप्रवृत्तिनिमित्त इत्यर्थः । तादृशं प्रति व्यर्थमनुमानमिति(१) ।

(१) इत्यादित्यर्थः ।

प्रवृत्तिनिमित्तसूदा स्वयमेव व्यवहरेत् विपरीतस्तु^(१)
शिंशपात्त्वमपि न प्रतौर्धात् । अव्युत्पन्नश्रेत्समयमग्राह-
यित्वा व्यवहारधितुमशक्य एव । न चायं समय-
ग्रहप्रकारः तथा मति शिंशपात्त्वादयं वृक्षो व्यवहते व्य
द्वृति शिंशपात्त्वमेव वृक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाकलयेत् ।
न शिंशपात्त्वादयं वृक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवानिति
वाक्यार्थः । विदिततन्निमित्तं प्रति व्यर्थत्वात् । विप-
रौलं प्रत्यप्रसिद्धविश्वप्रश्नात् । सामान्योपक्रम-
समयमहानुपपत्तेः । पुरुषेच्छामात्राधौनत्वाच्च समयस्य
पक्षधर्मतया नियन्तमशक्यत्वात् । अविदितममयं प्रूति
तदंति । विपरीत इति पुरोत्तन्निमित्तप्रश्नात् वृक्षपदप्रवृत्तिनिमित्त
इत्यर्थः । शिंशपात्त्वमपि न प्रतौर्धात् । न प्रत्यच्छेदित्यर्थः ।
मामान्यस्याप्रत्यक्षौकरणे रिशेषस्याप्रत्यक्षौकरणादितिभावः । अव्यु-
त्पन्नशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवान् शिंशपात्त्वादित्यनुमानं स्यादित्यत आह ।
सामान्योपक्रम इति । तावता पि प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानिश्चया-
दित्यर्थः । ननु वृक्षे पक्षे लक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तं सिद्धत् पक्षधर्म-
ताबलाद्वच्चे प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे पर्यवसास्यतौत्यत आह ।
पुरुषेति । पक्षधर्मताबलादपि न विशेषः मिधेत्पूर्णतस्य पुरुषेच्छा-
धौनत्याऽन्यथापि तत्सङ्गेतसम्भवे द्रव्यलादिप्रवृत्तिनिमित्तसंशयस्य
तदवस्थलादित्यर्थः । अविदितममयं इति । अविदितवृक्षशब्द-

(१). अविदितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तः इत्यधिकं २ पु० ।

चान्वयोपकमस्याऽयुक्तत्वादित्यत आह । अतेनेति ।
१८६।१० तदनेन ये चान्वे साध्यसमानकालांस्ते, सर्वे
सामान्यतोहष्टानुमानसंग्रह्यत्वेनोपलक्षितां इति ।

स्वमतेन व्याख्यानान्तरं न तु तात्पर्यान्तरमित्यर्थः ।
पूर्वे साध्यं तद्यस्य व्याप्तेत्यनेनैकतात्पर्यत्वात् । अनेनैवाभिप्रायेणाह । अचापि यथासम्भवमिति । १८६।११
नजनन्तर्भावचकारनिरपेक्षते चास्मिन् व्याख्याने
पूर्वस्माद्विशेषः । सामान्येन कार्यं वा कारणं वाऽनु-
भयात्मकं वा अविनाभावितया हृष्टं निश्चितं सामा-
न्यतोहष्टमेवं च योजना । तदिदमुक्तं असंदिग्धता
माहेति । तच्च तत्पूर्वकमिति । स्वरूपविप्रतिपत्ति-

प्रहृत्तिनिमित्तं प्रति साध्याप्रसिद्धाऽन्वर्यनोनुपपत्तिरित्यर्थः । अतेनेतौति । तथा चाप्रत्यक्षे शिंशपाले शब्दादिना तज्ज्ञानाहृत्वानु-
मानं भवेदितिभावः । साध्यसमानेति । अकार्यकारणभूता इत्यर्थः ।
नन्वचापि व्याख्याने पूर्ववच्छेषवत्पदयोः पञ्चापकल्पपञ्चवृत्ति-
लाभ व्याख्यानान्तरलमित्यत आह । इति । पूर्वव्याख्याने
नजनन्तर्भावेन विर्यज्ञाहृत्तिलममतिपञ्चलमवाधितलं च सञ्चमव
तञ्चिरपेक्षेषैव तज्जाभ एतावतां च व्याख्यानान्तरञ्चमुक्तमित्यर्थः ।
यथा नज्जर्थनैरपेक्षेण तज्जाभस्तथा व्याप्ते । सामान्येनेति । ननु
तत्पूर्वकमित्यतः कथं स्वरूपविप्रतिपत्तिनिराकरणमित्यत आह ।

निवृत्तिः स्खलश्च एसामर्थ्येन न्यूनाधिकसंख्यात्वाशङ्का-
निवृत्तिः प्रथमं तात्पर्यं, नियमज्ञापने त्वश्चक्षलश्च एत्व-
शङ्कानिवृत्तिस्तात्पर्यमिति न पौनरुक्त्यमिति वृत्त-
वर्त्तिष्ठमाणानुकौर्तनफलम् ।

यद्यपि प्रतिपन्नं प्रत्यनुभानस्य न संशयविपर्यय-
निवृत्तिरज्ञातज्ञानं वोपयोगस्तथाप्यथ्वसिताभ्यनुज्ञानं
वस्तुबुल्लायात्मपेक्षिते विषये इनुपेक्षणौयमेवेति
तस्याप्यनुभानप्रतिपाद्येषु गणना । तेनादिवाक्ये^(१)
प्रतिपन्नः प्रतिपाद्यतेति प्रतिपन्न एव प्रतिपादयिता
न तु प्रतिपन्नः प्रतिपादयतैवेति बोह्व्यम् । ”

पुनः पौनरुक्त्यपरिहाराय वृत्तवर्त्तिष्ठमाणे इनुकौर्त-
यति । पूर्वं सिङ्गवदिति ।

साक्षात्कृत्यनुभित्योः क्रिययोस्तुल्यता विषयगतः ।

स्त्राणमामार्थनेति । धर्मिखरूप एव न तदिप्रतिपत्तिः सिङ्गसिङ्ग-
व्याघातादितिभावः । व्यावृत्ते धर्मिणि सा स्यात्मा च तत्त्वचणादेव
निराक्रियतं इत्यर्थः । वृत्तवर्त्तिष्ठमाणेति । टौकायां न्यूनाधिकसंख्या-
व्यवच्छेदेनेत्यादिः वृत्ता, संप्रतीत्यादिवर्त्तिष्ठमाणम् । यद्यपौति ।
पूर्वोत्पन्नसंशयस्य पूर्वविप्रतिपन्नैव निवृत्तेन तत्त्विवृत्तिरूपोपयोग
इत्यर्थः । तथापौति । न च प्रतिपन्नस्य संशयाभावेन सिङ्गसाधनात्

(१). प्रमाणत रत्यादि वाक्य वाक्यान इत्यर्थः ।

द्रष्टव्या । तेनाथमर्थेः । व्यासिणाहङ्कृपभागयोग्योधर्मे
यचानुभौयते तत्पूर्ववदनुमानं तदयोग्यस्तु मामान्य-

कथमनुमितिरिति वाच्यम् । एनिश्चितस्यार्थस्यान्तरा विस्मारणे
सत्युच्चरकालं तस्यार्पि भंशयात् । व्यासियाहकेति । येनेव धर्माणा
मह व्यासियहस्तस्त्वं व्यक्त्यन्तरेऽनुमानं प्रवृत्ततः । यथा मास्त्रावच्चेन
गोलानुमानम् । यत्तु दृष्टान्तजातीयमाग्न्यस्य व्यक्त्यन्तरेऽनुमानन्तरामा-
मान्यतो दृष्टं यथा धूमेनाग्निर्व्यर्थः । यदेन्द्रियातोऽन्द्रियधर्मान-
मानत्वाद्योर्भव इत्यर्थः ।

• टौकासां दिग्गागवार्त्तिकस्थायमर्थः । केचिद्दुष्मान्तरमग्निमल-
रूपमनुसर्यमच्छान्तः । अत्र युक्तिमाह निःस्थेति । लिङ्गस्य
धूमस्याग्निना महायभिचारेव्यासियतः । पञ्चान्तरमाह । ममन्य-
मिति । अग्निधर्मयोरितिशः कृतः । मिद्दुत्वादिति । ममन्यिनोः
मिद्दुत्वेन । मन्देहानहत्वादित्यर्थः । तत्राद्यं दूषयति । लिङ्ग-
मिति । धर्माण्गौ लिङ्गं धूमरूपं यदि मिद्दुं पच्चर्धम्बतया ज्ञातं
तदा तेन धूमेन किमन्यदनुसेयमग्नेज्ञातवान् । अथति । धर्माणां
पर्वते यदि ज्ञातं लिङ्गमनुमापकं वक्षेत्तथा तस्येव पर्वतस्त्वं
किञ्चानुसेयता पर्वत एव तर्ह्यग्निमत्त्वाऽनुसेयोऽस्तु । न त
खातच्छेणाग्निर्व्यर्थः । ममन्यं माध्यं दूषयति । ममन्येषौति ।
दद्यं वक्ष्यमाणाम् । तत्राद्यमाह । षष्ठौति । यदि ममन्योऽनुसेयः
स्यात् तदाग्निधूमयोः समन्योऽस्तौति षष्ठौश्रवणं प्रतिज्ञावाच्ये
स्यादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह । अवाच्य इति । अपतिज्ञेयः

तोहष्टमिति । १. धूमत्वैकार्थसंख्याद्यभिगति
मतात्पर्यं विशेषणं नहि मततमूर्धगमनमाचेणाग्निः
रनुभातुं शश्वते । धूमैयटन्नाटौ व्यभिचारात् । एक-
द्रव्यत्वादित्यस्य सप्तस्त्रेष्ठपादावन्वक्षस्य स्पष्टत्वात्
विपश्चव्यतिरेक एवोक्तः ।

द्विविधमेव हैति । २०१. नत्वचान्वयाभिधानमाचेण

ममन्य इत्यर्थः । कुत; धूमवलादाग्ररचाभौत्यत् , एवामादभि-
मताग्निविग्निष्टुदग्नमाध्याटर्थतोग्निधूमयोः ममन्यस्यावगतेरित्यर्थः ।
दूषणान्नरमाह । न चेति । असौ ममन्यो न लिङ्गेन धूमेन मह
मङ्गतः समद्धुः लिङ्गधर्मान पञ्चधर्मा दत्यर्थः । एवं पराभिमतं
माध्य दूषयित्वा स्वाभिमतं माध्यमाह “लिङ्गस्तेति । धर्माणाग्निना ।
अन्यत्र महानमादौ । तत्र पचे, मिद्दुः लिङ्गः तद्युक्तमग्नियुक्तं धर्मिणं
पर्वतं माधयिष्यतोत्यर्थः । अनुच्छेनमन्नत्यद्वृग्मनादीनामेव
गमकलसम्भवे विशेषणोपयोगर्थमाह । मतात्पर्यमिति ।

ननु शब्दो न द्रव्यमेकद्रव्यत्वादित्यत्रैकद्रव्यत्वस्यान्वयव्यति-
रेकिणोव्याप्तिपद्धार्थे व्यतिरेकमहत्वार एव दर्शितः म न युक्त
अस्य केवलव्यतिरेकित्वाभावादत आह । एकेद्रव्यत्वादिति
एकमाचसमवायिकारणकलादित्यर्थः । अत्र शब्दान्नरहेतुलादित्य
भाव्यकारोक्तहेतावन्नरशब्दो विशेषवचनः म च विशेषोऽनाशत
तथा चानाद्यशब्दासमवायिकारणकलादित्यत्र वार्त्तिककारेणा-

केवलव्यतिरेकिशङ्का कर्तव्या । समानजातीयारम्भकत्वं
शब्दस्यासिद्धिमतः साध्यति । कार्यत्वादिति । ११३।१०।

कार्यत्वं पुनरस्यानुपलभिकारणाभावे सत्यनु-
पलभ्यस्योपलभ्यमानत्वाद् वा प्रत्यक्षादेति । सर्वचोप-
लभिप्रसङ्गादित्यस्य विपर्ययेण हेतुः । प्रयोगस्त्वेवं
अव्याप्तिवृत्तिः शब्दः आश्रयाप्राप्तावपि क्वचिदनुपलभ्य-
मानत्वे सति क्वचिदुपलभ्यमानत्वात् संयोगवदिति ।

माधारणव्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । अर्थान्तरलनिरामायाह । समानेति ।
नन्यभुपलभ्यमाचान्न माध्यमिद्धिः उपलभिकारणान्तराभावादपि
तदपत्तेरित्यतः आहु । अनुपलभिकारणेति । तथा चानु-
पलभिकारणान्तराभावान्न तेनान्यथामिद्धिरित्यर्थः । नन्वनुपलभे-
हुपलभिप्रागभावरूपायाः कारणमेव नास्ति सकारणकले
चाऽनुपलभिकारणभावेऽनुपलभिरिति भावः । अथवा नोपलभि-
प्रागभावयाहकोयोग्यानुपलभ्योविवक्षितः । तर्हि तादृशानुपलभि-
विषयत्वेनैवं कार्यत्वे सिद्धे उपलभ्यमानत्वादित्यर्थः । (?)

अचाङ्कः । अनुपलभिकारणभावे सत्यनुपलभ्यत्यनेन योग्या-
नुपलभ्यमाचं विवक्षितं स च कादाचित्काभावयाहकसूदा यदि
अचोपलभ्यसूदानुपलभ्यः स्यात् । तथा च कादाचित्काभावयाहका-
नुपलभ्यविषयत्वादिति हेत्याविवक्षितः । प्रत्यक्षत्वादिति । जातिमते
सति बहिरन्धियपाण्डाचेत्यर्थः । प्रसङ्गमाचन्यसाधकत्वादाह ।
विपर्ययेणेति । आश्रयाप्राप्ताविति । गुणत्वेन हेतुविजेत्तावार्त-

यद्योप चैताषुन्मादेणैव गुणत्वं सिद्धाति तथापि
भाष्यकारैयो हे तुरुपेक्षितः स्यादित्यतोऽव्यापकतामाचं
प्रसांधैव प्रकृते लगयति । कर्णेति । ११२।१८

अचापि प्रयोगः । शब्दीवौचौतरङ्गन्यायेन कर्ण-
शक्तुलौमन्तमाकाशदेशमासादयति । प्रकारान्तराऽ-
समवे सत्युपलभ्यमानत्वादिति व्यातिरेकौ ।

उदाहरणार्थं विवेचयति । इदंत्वति । ११२।१९
सदाच्यभेदः सत्तायोगः । अनित्यच्छारणवच्चम् ।
सामान्यविशेषवच्चमिति ।

साध्यधर्मिण्यस्मदादिभिः कदाचत्प्रत्यक्षणानप-
द्युपचनंतन व्यभिचारः (१) । यदा । अनौशुरविभुविशेषगुणलात् वक्ति-
वुद्धिरितिविवक्तिं । (२) मर्वचोपलभ्यप्रमङ्गस्य विपक्ते वाधकः । कर्ण-
शक्तुलौमन्तमिति । यद्यपि कर्णशक्तुलौमदाकाशं न भिज्ञमिति
मर्वशब्दोपलभ्यप्रमङ्गस्तदवस्थः तथापि कर्णशक्तुल्या भूमिमाकाशस्य
प्रत्याशक्तिः कापि वाच्या यदा कश्चिक्षब्दोग्निंते कश्चिन्नेति म
एवास्थार्थं इत्येके । शब्दलं गुणलावान्तरजातौयासमवायिकारण-
वृक्षिविहिन्दित्ययास्त्रविशेषगुणवृक्षजातित्वाद् पवदित्यत्र तात्पर्य-
मित्यन्ये । सामान्यविशेषवत्वमिति । न चात्र विशेषपदं वैयर्थ्यं
समानार्थं हि भावः सामान्यं जातिरूपं उपाधिश्च । तदिशेषो-
जातिसेन जातिस्त्वादित्यर्थः । ननु यत्र 'व्याप्तिगाहकप्रमाणा-
योग्योऽर्थानुभीयते तत्प्रामान्यतोदृष्टमिति पूर्वसुकमिदानीं तृभयत्वं

लभात् । ॥३॥ व्याप्तिग्राहकेण प्रमाणेभानुपलभादित्यर्थः ।

आभिप्रायिकोर्थः पूर्वधर्मताया विषयः । स एवाभिप्रायेण व्याप्तते येन निना प्रतिज्ञार्थी नोपपद्यते । उभयथा भम्भाकनायामेकतर्च बाधकोपपत्तावन्यतरः प्रमाणान्तरविषयः^(१) तत्र विधायकप्रमाणाभावे केवलव्यतिरेकिणोऽवतारः ।

प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानोऽर्थानुसौयते तत्वामात्रतोदृष्टमित्युच्यते इति किंद्रिधं इत्युत आह । व्याप्तिग्राहकेणेति । ननु द्वाणुकं मकर्त्तुकमित्यनुमाने यथा पञ्चधर्मतावलात्मर्वजकर्त्तुमिद्धिः तथेच्छादयो द्रव्याश्रिता इत्यत्रापि पञ्चधर्मतावलादेवायद्रव्यातिरिक्तद्रव्यमिद्धिरस्तु विनिगमकविशेषाभावादित्यत आह । आभिप्रायिक इति । येन विनेति । पञ्च(धर्म)तावच्छेदकधर्मसामानाधिकरणं साधमानस्य येन विना न निर्वहतौत्यर्थः ।

नन्देष्ट्रव्यानाश्रितत्वं हि पञ्चविशेषणं ह्यत्वा यदेच्छादयो द्रव्याश्रिता इति साधते तदायद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वादिना प्रतिज्ञार्थपत्र नोपपद्यते इति पञ्चधर्मतावलादेवं विशेषमिद्धिरिति किं व्यतिरेकिणा । मैवं । अनुभितेव्यापकतावच्छेदकप्रकारकलनियमाद्रव्याश्रितत्वेन प्रकारेण वस्तुतोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिलिङ्गाव्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिलिङ्गप्रकारकलनियमाव्यतिरेकिणा साधलात् ।

(१) गोचरः इति पा० १ पु० ।

तथोदि । श्वेत्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यं च
सर्वज्ञत्वं मन्त्ररेण श्वेत्यादौनां सकर्तृकत्वं^(१) मेव नोप-
पद्यते परमांखण्डादौनामज्ञाने तदधिष्ठानानुपपत्तेः ।
तदधिष्ठाने वाऽसर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । तस्मात्सर्वज्ञत्व-
मन्त्ररेण प्रतिज्ञातार्थानुपपत्तौ तदभिप्रायव्याप्तं,
आभिप्रायिकत्वाच्च पक्षधर्मतागोच्चाः । इच्छादयस्तु
परतन्त्रा गुणत्वादित्यं पुनरात्मा नाभिप्रायव्याप्तः । न
हौच्छादानां श्वेत्यादि^(२) पारतन्त्रमसंभावितं, अपि तु

अन्ये लेखं पक्षविशेषणायष्टद्रव्यानाश्रितेष्विच्छादिषु द्रव्याश्रितवं
मिद्यतु तस्य द्रव्यस्य षट्द्रव्यातिरिक्तवं कुतः र्मद्यतोत्याङ्गः ।

यत्र नेवं पक्षविशेषण तत्र केवलव्यनिरेकिणोऽवकाश इत्यपरे ।
तथायसर्वज्ञकर्तृबाधसहकृतकार्यत्वं यथा द्वाणुके मर्वज्ञजन्यत्वं
माधर्यति तथाष्टद्रव्यवृत्तिलबाधमहायं गणत्वमपि विशेषं साधयि-
त्वा विशेषाभावात् । मैव । अत्र सकर्तृकत्वविवादेष्विषयाणां
सगांश्चकालौनकार्याणामेव पक्षोकरणात्मावत्कारणाभिज्ञत्वस्यैव
मर्वज्ञत्वेष्वपत्वात् । कल्पादिमारभ्य कल्पान्तपर्यन्तं यावत्कार्य-
प्राक्षालौनैत्यस्यैव जानादिनित्यत्वात्तयोः एत्तदर्थताबूलादेव
मिद्यः । पूर्वे बाधाप्रतिमध्यानेऽपि मागान्तो(स)दृष्टपर्यवसानाच्च ।

(१) कर्त्तव्यति पा० २ पु० ।

(२) प्रथेत्यादि इति पा० २ पु०

मानसप्रत्यक्षवेद्यत्वादि^(१)भिर्विधितं, धूमगतनौलत्वेनेव
धूमस्यापालालत्वं^(२) । तत्मादुभयथा समवादात्मा
नाभिप्रायव्यासः तदव्यासत्वाच्च न पश्चधर्मता तसङ्गः
मारोपयि^(३) तु महेति. अपि, त्वच्छादिसम्बद्धपरं मात्र-
मादायैव निवर्तते । एतदुत्तरकालं क्षित्यादौ बाधिते
तदन्यासिङ्गो विधायकप्रमाणाभावान्विषेधमुखेन व्यति-
रेकौ प्रवर्तते ।

तस्मिं विशेषं हृदिनिधायोक्तं । बाधकैरपनौते

अथ यथा सुरभिज्ञनमित्यत्र ज्ञानाल्लरोपस्यापितविशेषण-
विशिष्टप्रतीतिः तथा मानान्यायभिचारमादाय मानाल्लरो-
पनौतं तत्तदन्यत्वाद्युपज्ञायाएष्ट्रव्यान्वत्तिलं परिक्षिद्यताम् ।
मैवम् । संस्कारान्वियसनानुर्पास्यते । तथापोच्छाद्याश्रयस्य
निर्गम्यतया पृथिवौभिज्ञलेन पनं विशिष्य तत्तद्वाधकबलात्
प्रत्येकजनादिभिज्ञवंभिद्वावेकैकभिज्ञलेन पञ्चविशेषणादेशिष्य
सेत्यति । मैवम् । इच्छाद्याश्रय तद्विज्ञमजानत इच्छादिः
पृथिव्याद्यनाश्रितत्वज्ञानादनुमित्यदयात् ।

नन्विच्छादिकं पचौकृत्य द्रव्याश्रितत्वं साधते न त्वाश्रितत्वम्

(१) प्रत्यक्षत्वादि इति पा० २ पु० ।

(२) धूमगतनौलत्वेनेव पलाललभिति पा० २ पु० ।

(३) मात्राहृथित्वमिति पा० २ पु० ।

द्रव्याष्टकगुणत्व इति । [१२६। १४।] ननु सामान्यतोहषाद्यद्रूपं
सिद्धं न तत्केवलव्यतिरेकिणः साध्यं याहशच्च तेन ॥
साध्यं ताहशच्च क्वचिन्न शिद्धं तथा चाप्रसिद्धविशेषणः
पक्षः न च तथाभूते मन्द्वहोऽपि कारणाभावात् ।
समानासमानधर्मविप्रतिपत्तौनामनुपलब्धचात्वा^(१) दि-
त्यत आह । यद्यपि चार्थमिति । स्वरूपेण असा-
धारणाह पेणेत्यथेः ।

न हि वाच्यार्थस्यापूर्वतयः पदार्थानां विशेषण-

तस्मप्रसिद्धार्थपि न दोषः साधार्थमिद्या त्रा श्रुतिनमानाङ्गज्ञति
रित्यत आह । नन्विति । यद्रूपं द्रव्याश्रितत्वमित्यर्थः । यादृप
लिति । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वमित्यर्थः । साधार्थसिद्धं
दोषमाह । तथा चेति । तथा च साधार्थमिद्या तस्मदेहाभावात्
पक्षताभावे लिङ्गस्य पक्षधर्मताजानं नास्तौत्यनुभूतिमामयेन
नास्तौत्यर्थः । उपलब्धण्डेतत् साधार्थसिद्धौ तप्रवृत्ततेवाजानान्न
तस्मृद्वचारज्ञानं व्याप्तियाहकमयस्तौति द्रव्यम् । ननु स्वरूप-
मात्मानः प्रमेयत्वं तेनात्मां प्रसिद्ध एवेत्यत आह । असाधारणे-
नेति । ननु द्रव्याष्टकव्यतिरेकादिशब्दानामंगटहौतसङ्केततया
ख्यार्थनुपस्थापनात् न ततः साध्यप्रसिद्धिरित्यत आह । न हौति ।

(१) अतिरक्तिं पा० २ शु० ।

(२) चरागांचरबादिति पा० २ शु० चराविषयबादिति पु० पा० ।

विशेषभावो विहन्ते । तस्मात्यन्विधिनोप्यनुत्थान-
मितिप्रलौनमनुमानेन । न च द्रव्याद्वकांतिरिक्तादि-
पदार्था एवापूर्वा येनाप्रसिद्धविशेषणता स्याभ्यक्षस्य ।
न चैवं सति शशस्त्रज्ञधनं द्वादावपि प्रसङ्गः तच्चर्त्पि
पदार्थमाचप्रसिद्धेः सर्वच सुखभत्वादिति वाच्यम् ।
मामान्यतोदृष्टपूर्वकत्वनियमसौमाधा । दुर्लभ्यात्वात् ।
अन्यथा मामान्यतोप्यसिद्धः कर्थं निःप्रमाणकशब्द-
मामर्थमाचमाश्रित्य परामृश्येत । अपरामृष्टश्च कर्थं

अत्र न पदार्थः मोध्यः किन्त वाक्यार्थः म च मर्वचाप्रतौत एव
प्रतौयत इत्यर्थः ।

तथा मतौति । पवताऽग्निमानितिवाक्याश्च्याप्रसिद्धत्वादि-
त्यर्थः । न च पदार्थां एवाप्रसिद्धा येन तत्पदानां मङ्गतागहान्न
ततः तद्पर्मितिः स्यादित्याह । न चेति । मामान्यतोदृष्टेति ।
न च पदार्थज्ञानं माध्यप्रसिद्धिरित्युच्यते किन्तु वाक्यार्थज्ञानं,
तच्च गशश्ट्रं धनं द्वार इत्यादावयोग्यताज्ञानाभास्ति तद्मत्वकाले
तचाच्यज्ञाने मामान्यतोऽपि न प्रमाणमिहंतुं धर्मिणि मुमान्यतो-
दृष्टप्रवृत्तौ मानमस्येति विशेष इत्यर्थः । न च वाक्यार्थप्रसिद्धा
वाक्यप्रयोगकारणज्ञानाभावादाक्यप्रयोग एव न स्यादितिवाच्यम् ।
मत्येकपदार्थज्ञानेनैव । तदाचक्तप्रत्येकप्रयोगनाकाङ्गादिमाहित्या-
न्तत एव व्युत्पन्नस्य वाक्यार्थज्ञानोदयात् तस्य च व्यतिरेकिमान-

प्रमाणार्थवहांसंवतारयेत् । तदिदमुक्तं अद्वरवि-
प्रकर्षेण परामृष्ट इति ।

विशेषमिद्देः सामान्यसिद्धिरद्वरविप्रकर्षस्तदमिद्दि-
स्तादिपर्यथ इत्यर्थः ॥

एवच्च मंशयोर्यच वादिविप्रतिपत्तेरेव सुगमः
इच्छादीनामुभयवार्द्दिमिद्दे सामान्यतोधिकरणे द्रव्या-
ष्टकातिरिक्तानतिरेककांशोरुभाभ्यां समुत्थापनात् ।
अथवा प्रत्येकोत्थितः संशयः समुदाये विश्राम्यतोति
न्यायः ।

विषयलाङ्गोधकाभावाच्च प्रमालात् । विंशष्ठमिद्देरित । अच कर्ते
इत्याहार्थः । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितलं विशेषः तस्मिद्द्वये
सामान्यस्य द्रव्याश्रितलस्य मिद्दिरद्वूरविप्रकर्ष इत्यर्थः । तदभिद्दि-
रित । गगडङ्गादौ सामान्यतोऽपि मिद्दिक्षास्तोत्यर्थः । एवं चेति ।
दक्षाश्रयो द्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्तं न वेति विप्रतिपत्तिरूपव्याक्यस्या-
काङ्गादिमतोऽपव्यार्थप्रतिपादकलात्माध्यप्रमिद्दौ तत्कोटिकः संशय-
स्तद्वयतिरेकनिरूपणं च उपपद्यते इत्यर्थः । अथ वेति ।

ननु कोऽस्यार्थः अथ वेति । किमिच्छा जनवृत्तिर्व्यवैयक्तिर्वै-
प्रत्येकविषयः संशयः अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्व्यवैयक्तिर्वै-
यदा समुदायविषयसंश्यान्तरजनकः ? द्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्त-
द्रव्यामिद्देष्य युक्तं । तत्त्वाङ्गः । दक्षाया गुणत्वे द्रव्यवृत्तिलिङ्गद्वौ

तथाहि गुणत्वं पृथिव्याश्रिते गन्धादौ तदतिरिक्ता-
श्रिते सहादौ च हषमिच्छादिषु च हयते तत्त्वमिच्छा-
दयः पृथिव्याश्रिता उत तदतिरिक्ताश्रिता इत्यनेना-
कारेण मर्वदव्येषु भवन्संदेहः समानधर्मदर्शनादेव

तदृव्य जलभिन्न न वेति जलभेदोपस्थितौ कसेण विशिष्टविशिष्ट-
ज्ञानमामयोमलादन्तिमकोटी माध्यप्रार्मद्धिः । यदा इच्छापृथिव्या-
माश्रिता तदतिरिक्तं वा तदतिरिक्तं पि जलं अन्यत्र वेत्यादि
कर्मण प्रक्रियये मत्येककांश्रितलस्य तदन्यत्रकसेण विशिष्टलस्य
चोर्पस्थितौ समव्यालम्बनादिच्छादृव्याश्रिता तदतिरिक्ताश्रिता वेति
मंशयः । न च वै पृथिव्यादिवृत्तिताकोटेरपि मंशयादेवोपस्थितौ
वाधमत्रिपचान्यतरप्रमङ्गः । मंशयोपस्थितकोश्चा वाधाद्याभिधाने
मकलानुमानोच्छदप्रमङ्गात् । अथवा इच्छा अष्टद्रव्याश्रितातिरिक्ता
न अति भग्यादिच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रियोपस्थितौ पश्चादि-
च्छाश्रियोष्टद्रव्यातिरिक्त इव न वेति मंशयादृष्टद्रव्यातिरिक्त-
द्रव्योपस्थितिः । तेऽप्यवतौच्छेति माध्यते । न चेत मंशयादेव
माध्यप्रमिद्धो किं अतिरेकिणति वाच्यं । निश्चयार्थं तत्प्रवृत्तिः ।
नचेतावता संशयेन माध्यप्रमिद्धावपि न तत्कोटिकः मंशयः तस्य
कोटिर्निश्चयपूर्वकत्वात् न वा तादृशो प्रमिद्धाव्यतिरेकनिश्चय-
हेतुः तस्य माध्यनिश्चयजन्यतात् माध्यमन्देहे तद्वातिरेके मंशय-
व्यावश्यकत्वात् । अपि च मंशयोपस्थितमाध्यव्यतिरेकनिश्चय न
योग्यानुपर्णमात् माध्यनिश्चयं विना योग्यानुपर्णमाभावात् ।

द्रव्याष्टंकृतदतिरिक्तकोश्योरेवं पर्यवसितो भवति ।
तदिदमुक्तं धर्मणि चंत्यादि । ।
‘विभागवचनादेवेत्यादिभाष्यपाङ्कव्याख्यायाः शङ्का-
पोषणे तात्पर्यम् ।

नार्पि तद्वापकलाभावात्, माध्यनिश्चयं विना तद्वापकलानिश्चयात् ।
अतएव वादिवाक्यादेव माध्यप्रभिर्मिद्धिर्गत्यपामनम् । वादिनोऽनाप्तिवेन
तदाकृत्यस्त मग्नायकलात् । अन्यथा तत एव साध्यमिद्धौ हेत्वादि
नैयायात् । स्वार्थान्तराने वाक्याभावात् ।

अत्रास्मात्पितृत्वरणां । इच्छा श्रयंद्रव्यमिद्धौ पृथिव्यादादिविक्षा-
धारताया अभावे तद्वय प्रश्चिव्याद्यप्रद्रव्यभिन्नमयावृत्तिर्धर्मवत्वात्,
पृथिव्यादिवेन वाधकवत्वादत्येष्ट्रव्यातिरिक्तद्रव्यं उच्चित्तिलं माध्यते ।
द्रव्यते च माध्यप्रभिर्मिद्धिः । न देवमन्यापच्चिः, अच्यव्याप्त-
प्रतिमन्वानदग्नायां व्यतिरेकमामग्नवेकल्पात् । नार्पि द्रव्यतात्
मपचाङ्गत्वावृत्तावमाधारणं, तद्विं माध्यतटभावोभयमाधकवेन
मत्प्रतिपक्षतया दृष्टेण, प्रकृते च हेतोः माध्याभावप्राधकलं न,
निपत्ते वाधकाभावात् । अतएव मर्वेव व्यतिरेकिणि नप्रमेय-
लोऽनां मत्प्रतिपक्षिः, विपक्षवाधकेन व्यतिरेकिणो बलौयस्वात् ।
व्यतिरेकिणि तृतौर्यज्ञपरामर्जीपर्पत्तं व्यतिरेक्यन्ते च
माध्यप्रभिर्मिद्धिं लक्षणे वक्ष्यामः ।

नन् पूर्ववदादिविभागवचनादेव चेविष्ठे लक्ष्मे चिनिधर्मिति
किमर्थमित्यर्थकं च्छजुभाष्टं कुंतो वक्रगत्या व्याख्यायत इत्यतै
आह । शङ्कापोषणे इति । पूर्ववदादिविपदव्याख्यानमेव शङ्का-

नन् मदमदतौ तत्वमित्यज्ञ मदमल्लद्वाभ्यां भावा-
भावावृत्तौ तदिह वर्तमानार्थत्वं व्याख्यानं तद्विरुद्धमपि
कुत उपादौयत इत्यत आह । प्रत्यक्षं होति । १०३।१८

अथ तथैव किं न स्याद्वित्यत आह । शब्दपौत्रि ।
न विशेषणत्वं स्वातंच्येण । १०३।१९ स्वातंच्याभिधाने-
नेत्यर्थः ।

आहो न्यायोप्यस्तौत्यस्याक्षरार्थेन नजः सम्बन्धा-
नुपपत्तेः तात्पर्यार्थेन सम्बन्धमाह । न मन्देह इति ।

‘न्यायाभावन’ तर्कस्य निश्चयापर्यासौ मन्देहस्तद-
वस्थ इत्याशाङ्कितमतस्तनिषेध एवोत्तरं युक्तमिति ।

पुष्टिः । नन् प्रत्यक्ष्य वर्तमानार्थलमुक्तमेव. कुतः पुनरुच्यत
इत्यत आह । नन्विति । नन् स्वातंच्यमर्जित्वमेवेति माध्य-
विशेषणत्वं आह । स्वातंच्याभिधानेनेति । तथा च स्वातंच्य
पटेनावर्जित्वमुक्तं न तु तत्पार्यमित्यर्थः । ननुपस्थितेन न्यायोप-
स्थित्यनेन निषेधात्मये सम्भवत्यनुपर्यात्मेन । मन्देहेन तदत्ययः
किमर्थमुक्त इत्यत आह । आहो इति । अयं न्यायाभिधाना-
दूपस्थितेन न्यायेन निषेधात्मयोऽनुपपत्ति इत्यर्थः । निषेधमन्देहोप-
स्थित्यर्थमाह । न्यायाभावेनेति । यत्किञ्चित्क्यायस्य मन्देहाविरो-

अस्येव त्योयः । जन्मेहविगोधिनश्चयसमर्था यत इति
शेषः । निमित्तत्वं यदि विषयत्वं तत्रात्मनि दृष्टान्ते ।
अथोपादानत्वं न तत्साधे समवाय इत्यत आहः
निमित्तत्वं कारणत्वमिति ।

ननु व्यापकत्वं परममहत्परिमाण्योगः सर्वमंधोगि-
समानदेशता वा । तदुभयमपि भमवाये न समव-
तौत्यत आह । सत्युपलभ्यौति

उपलभ्यतेत्युच्यमाने घटादेगपि व्यापकत्वप्रमाणो-
ऽत्^(१) उक्तं सर्वत्वेति । देशस्यावच्छेदकतामात्रेण समस्या
निर्देशो वने सिंहनाद इतिवत् । तथाप्यसिद्धं लक्षणं
न ह्यात्मादयः सर्वत्रोपलभ्यन्ते इत्यत उक्तं सत्युप-
लभ्यिकारण इति । तथापि विषयस्याप्युपलभ्य-

धिलाऽभाहरति । मन्देहोऽपि प्रकरणात पक्षत एव
द्रष्टव्यः । विंशत्वाचकस्य मामान्यपरत्वे हेतुमाह । निमित्तत्वमिति ।
भून्यत्र कृतव्यापकलक्षणपरित्यागं हेतुमाह । नन्विति । महत्वे
परमत्वं निव्यञ्चम् । मर्जुमंयागौति । मर्कलमर्त्तमंयोगौत्यर्थः । देशस्य
त्वेति । मंयोगौति ग्रेषः । तथापौति । यद्यापि कारणान्तरः
समवधाने मर्वत्रोपलभ्यं मर्वत्रोपलभ्यता नामिद्वा नहि मर्वदंत्युक्तं ।
नापि यत्र देशे न कदापि कारणान्तरसमवधानलत्रोपलभ्य-

कारणत्वाद्यच घटादि परमाख्यताः स्माप्तं लभ्यसामग्रै-
सुहितास्तत् ततोपलभ्यन्त एवेति तैरेव व्यभिचार
इत्यत उक्तं अन्तर्गते । एतच द्रव्यहपकारणान्तरा-
भिप्रायेण द्रष्टव्यम् । अन्यथा यच घटादयो न सृन्ति
तत्र ततोऽन्यस्य तदुपलभ्यकारणस्य तादन्त्रिय-
मंथोगस्याभावादेव तेषामनुपलभ्यः तद्वावे तु सर्वत्रो-
पलभ्य इत्येतदपि आशंकत । तथापि परमाख्यादि-
गुणैरेव यावद्व्यभाविभिराश्रयाधीननिरूपणैर्व्यभि-
चारस्तन्त्रिवृत्यर्थमनंकसम्बन्धे सत्तौति द्रष्टव्यम् ।
• एतच्च सर्वत्रेत्यनेन टौकाक्ता स्फुचितम् ।

यद्यपि च सर्वत्रास्तित्वं व्यापकत्वं तथापि लक्षण-
मन्तरेण तदुरवबोधमिति तदेवोक्तमिति । व्यायेति-

मानममिद्विशेषणोपादानेष्यमिद्वलभ्य दर्शितारत्वात् तथापि
यत्र यत् । देहं कारणान्तरममवधानन्तरत्वापलभ्यमानत्वमेव
विवक्षितम् । अन्तरेतानि । घटादयम् स्माप्तं लभ्यसामग्रैसुहिताः
स्वमत्वं एव सर्वत्रोपलभ्यन्त दर्शन न तैरतिव्याप्तिरिति भावः ।
अनेकमम्बन्ध इति । ननेकमम्बन्धो न भयोगः परमान्यममवाय-
योगान्तरभावात् । नापि समवायो व्योमादावभावात् । नापि यथा-
कथश्चित् परमाणुगणव्यपि समवायात् । किंचात्परम्याप्तिः सुषुप्तौ
द्रव्यान्तरमनःमयोगादिममवधानेनुपलभावात् । चाकाशादो च
तादृशद्व्यान्तरस्यामभवः । अपिच परमाणुगणव्यपरमाणुसुपलभ्य

कर्तव्यताभूतं तकुं पृच्छति ॥ १२४।११॥ कर्चा अव्यापार्यसाणकरणस्य स्वयं व्यापारायोगऽदित्याशयवः निति भावः ।

अथोक्तमनवस्थाप्रमङ्गमुंवतारयितुं किमित्यनाधारत्वप्रमङ्ग उच्यते यावता स्वतन्त्र ईवायं प्रमङ्गः किं न स्यात् । न हि कार्यस्यानाधारत्वमस्पष्टमेवेत्यत आह । स्यादेतर्दिति । पश्चात्तुर्या ॥ १२४।१२॥ संयुक्त इति शेषः ।

काणमपि तु परमाणुनिष्ठपणं । नापि मर्हितालित्वं व्यापकलं वा तद्विन न मर्वाधिय व्योमादुंवनाधिये तत्सम्भवात् । नापि मवेमम्बन्धित्वं यथाकर्यं चित्तमवस्थस्य रूपादावपि मत्तात् विशेषस्य दर्वचत्वात् । अत्राज्ञः । विश्वान्यत्वे मति विभुमिन्नमामान्यवदन्यभावत्वं व्यापकलं । मामान्यममवायभिन्नाविभुभावभिन्नत्वे वा व्यापकल वा । पद्येतत्सामान्येन व्यभिचरति तद्यायनाश्रितः समवायां द्रव्यादिपञ्चान्यत्वात् अभाववदित्यत्र तात्पर्यं । अनवस्थेवं विपञ्चबाधकमर्कः । इतिकर्तव्यतापेक्षायां इतुमाह । कर्त्तव्यति । कर्तव्यापारस्य विषयस्यैव करणत्वादित्यर्थः । उत्पद्य पटः पश्चात्तुर्यत्यत्र क्रियाकांक्षायां ममवेतस्य हौमि-क्रियान्वयविरोधः स्यादिति क्रियामध्याहरति । संयुक्त इतौति । नभु ममवेतं कार्यं कठाचिन्न दृश्यते इति शङ्खमानं आह ।

न ह्युत्यन्नोप्य^(१) संयुक्तं एव तुर्या प्रथमे श्वरे पट इति
कस्यचिन्तिष्ठयः अथ च प्रमाणवलादिष्ट एवायमर्थः,
तथोत्यन्नोपि प्रथमे श्वरे तत्तुष्वसमवेत एवेति
प्रमाणवलादेवेष्यत इति पटो प्रमार्य तिष्ठतो नेट-
मुत्तरमित्यर्थः। तस्मादनवस्थाप्रसङ्गावतारणायैवेद-
मुक्तमित्याह। समवायश्चेत्तौति

यद्युपाधिकश्चनैव वृत्तिमत्वस्य प्राप्तिधर्मत्वं निरा-
हतं तथापि प्राप्तित्वस्थानैकान्तिकत्वस्तूचनाय पुनरप्य-
नुक्त्याप्नुमवतारयति। अथेति। अनवस्थाभि-
याऽवश्यमन्ततः कार्यत्वाप्तिश्च न च वृत्तिमत्तौ^(२) ति
स्वैकतेवं ततस्त्यैव प्राप्तिमत्वमनैकान्तिकमित्यर्थः।

उत्पन्नोपौति। यथा तुर्यामह पटस्य मध्योगादर्शनेष्यौपर्पत्तिको
तथा कन्यका तथा प्रकृतेपोतार्थः। नेटमिति। अनाधारत-
प्रमङ्गे नोन्तरमिष्टापादनवादित्यर्थः। ननु समवायश्चत्यादि-
वार्तिकस्य नानवस्थार्थ इत्यपटार्थशास्यानं कुत इत्यत शाह।
तस्मादिति। गोत्रादौ वृत्तिमति मध्याद्यापकवात् माध-
.नावस्त्रिकमाध्यंवापकं कार्यवस्तुपाधिरिति भावः। ननु हेतु-
होनदृष्टान्तमाचादनवस्था न युक्तेत शाह। अथेति।

(१) न च्छ्रुत्यन्नोन्यंति पा० २ शु०।

(२) प्राप्तिमै वृत्तिमत्तौति पा० २ शु०।

अथानवस्थाखौकारे को दोष इत्याशङ्का निराकरणिति । नन्विधमिति । [१३४।२८] अनादिनायां ह्यङ्करेत्यादानुगुणसमयसम्भविना बौजेन जनितेऽङ्कुरे वर्तमानमङ्कुरत्वं तस्य बौजपूर्वकत्वं बौजोत्यादानुगुणसमयसम्भविना चाङ्करेण जनिते बौजे वर्तमाने बौजत्वं तस्याङ्कुरपूर्वकतः अवगमयतौ तियुज्ञते, अविकलस्य हेतोः प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् । इदम्प्रथमतादां तु कार्योत्यादानुगुणसमये भूविष्टत्रवाहस्यासत्वात्

अनवस्थात्वमेव नाङ्कोकारे तच्च बौजाङ्कुरादौ तस्याः खौकारात् अतः गङ्कामात्र निरस्यतौत्यर्थः । अनादितायांमिति । यद्युवदितोयादिबौजादौ मिद्यति नानवस्था तथापि योङ्कुरः सबौजपूर्वको यद्वौजन्तदङ्कुरपूर्वकमिति यास्त्रिग्राहकमानेन मामान्यतोनवस्थायहात् समवाये च तथा समानमस्ति । आद्यममनायपक्षौकरणमाधनावच्छिन्नमाधव्यापकम् कार्यतस्योपाधिकत्वात् । दितीयममवायपक्षे चाश्रयामिङ्कुत्वात् । अतएव समवाये न तावद्यत्पञ्चवन्वस्थां तस्याजनकत्वात् । नापि जप्तोतावतां समवायानां परम्यरानपेक्षज्ञानलेनैकदा ज्ञानार्दित दूषणमपास्तम् । सम्बन्धानां सम्बन्धिनिरूपणनिरूपणलेनैकदा ज्ञानाभावात् । समवायोः यदि मामान्यविशेषान्यते भवति समवेतः स्यात् द्रव्याद्यन्तेभावादिति-

प्रथमस्यानुत्पादे तंदाश्र्यस्य । हेतोमास्मिन्नसत्याश्रया-
मिहतया मर्क्ष्यागमक्त्वे प्रमाणाभाव इत्यर्थः ।

अभ्युपेतकणादासत्यस्य शास्त्रविरोधश्चेत्यादि ।

[१२४।३]

कार्यमक्तुकसम्बन्धवदिंति प्रतिज्ञायां घटादेभूत-
लादिनायक्तुक एव सम्बन्धः स्यात्स चानिष्ट इति
प्रतिज्ञां विशिनष्टि । स्वोपादानेनेति । [१२५।१०] स्वम-
मवाश्रिनेत्यर्थः । कार्यमिति च समवेतमाचोपलक्षणपरं ।
अन्यथा जात्यादिषु विपक्षेषु समवेहेतोविरोधः स्यात्
अथवां^(१) प्रतिज्ञा यथाश्रूतैव । आधारवत्त्वादित्यचा-

ममवायवस्तुवानवस्थेत्यन्ये । अभ्युपेतेऽति अन्यस्य शास्त्रविरोधस्य
दोषवादित्यर्थः । भूतनादिनापाति निर्विशेषताहेतुकसम्बन्धे
माश्च भूतनादिनायक्तुकः सम्बन्धः स्यादित्यर्थः । नन्वाधारत्वस्य
हेतोजात्यादार्थपि मत्वात् समवायिकारणाक्तुकसम्बन्धस्य च
माश्चस्य तत्राभावाद्युभिचार इत्यत आह । समवायिनेति । नन्
कार्यलेन ध्वंसम्यार्पि पक्षान्तमावात्तस्य चाऽसमवेतत्वेन भरणे वाश्चः
स्यात् जातिमाधारणच्च न भिष्ठेदित्यत श्राह । कार्यमितौति ।
तेन ध्वंसस्यापक्षलाज्ञात्यादेरपि पक्षलाच्च नोक्तदोष इत्यर्थः ।
अश्चथेति । उपादानपदस्य यदि समवायिकारणमत्व इत्यर्थः ।
पक्षु वेति । भावकार्यमात्रं वा पक्षः उपादानपदं समवायिकारण-

(१) अस्तु वेति प्रकाशममतः पाठः ।

धारशब्दन् नाश्यमाचं विवक्षितं किं त्वधिकगं
कारकं^(१) । तेनाधिकरणकारकवत्वादित्यर्थः । न च
वाचं कारकवत्वमाचेणैव पर्याप्तौ किमधिकरणप्रहणे-
नेति । प्रधंसंन विगोधप्रसङ्गात् । न कार्यस्य । १२५ । १७
कार्यः सम्बन्ध इत्यर्थः । मिथुः सम्बद्धेने आधायाधार-
भ वेनावतिष्ठेते^(२) इत्यर्थः । मोथि नास्ति । १२५ । १८
समवाये समवायान्तराभावादित्यर्थः । सन्ताप्यसौ न
कायेभाधारवत्कर्त्तिः । स्वसमवायेनैव तस्यःधारव-
परमेवत्यर्थः । तेनेति । यस्तेवाधिकारणलद्व ऋत्यधिकरणस्य
कारकलमाचं विवक्षितं जात्यादि तु माधिकरणमपि न अत्यत्यधिं
करणं कारकमपि । न तेन विरोध इत्यर्थः । प्रधंसंनेति । यद्यपि
धंसस्याधिकरणमस्ति तथापि तं प्रति तन्म कारणमाशयनाशजन्यध्यम
प्रत्यधिकरणस्य अभिचारादित्यर्थः । न चाहतकसम्बन्धवत्वमप्रसिद्ध-
मिति वाचं । समवायो नियो निःसामान्यभावत्वात् माभान्वदि-
त्यतोऽनवस्थाप्रसङ्गमहक्तादकृतकसम्बन्धवत्वस्य कार्यलेजुमाना-
दितिभावः । ननु कार्यस्य कारणेन समवाय इति स्तोऽसिद्धं
इत्यत आह । कार्य इति । ननु सहात्यन्नयोरपि रूपस्पर्शयोर्मिथः
सम्बन्धोऽस्येव । एकार्थमसमवायस्य तयोः मिद्दत्वादित्यत आह ।
आधारेति । मोपीति । एकार्थसमवायोऽपीत्यर्थः । अच्च हेतु-
माह । समवायान्तरेति । अनवस्थाप्रसङ्गादित्यर्थः । सन्ताप्यमाविति^(३)
असावोति । एकार्थसमवायः । स्वसमवायेनेवेति । तस्य कार्यस्य सम-

(१) कारकमिति २ पु. ३ लिलि ।

(२) आक्षराषेयभावेन अवतिष्ठेते इति पा. २ पु. ३ अयमेव प्रकाशसमाप्तः ।

स्यात् । तदभावे त्वेकार्थममवायोपि न स्यादित्यर्थः ।
महोत्पादे कार्यमनाधारं स्यात्सर्वदेति शेषः ।

समवायिकारणाभावेऽसमवायिकारणशङ्कापि
नास्ति । तत्प्रत्यामन्त्रमवभावत्वा^(१) तस्येत्यभिप्रायदत्ता
तदुपेक्ष्य निर्मात्रमाचादुत्पत्तिराशङ्का निराकृता ।

नन् विधौयमाननिषिद्धमानव्यतिरेकेण जगति न
स्वतन्त्रा नाम् तत् कथं धर्मचैविधमित्यत आह । अच
चेति । विधौयमानो वर्तमान इत्यर्थः प्रति-
षिद्धमानः अवर्तमान इत्यर्थः । तच ये वर्तमानास्तेषां
कश्चित्परतन्त्रे वृत्तिमानित्यर्थः । कश्चित् स्वतन्त्रो

वायनेव नतु समवायान्तरणामाधारणलादित्यर्थः । तदभावेत्विति ।
कार्यम्याधारे समवायादित्यर्थः । एकार्थममवायस्तदा स्यादित
कार्यस्य समवायः स्यात् म च कार्यण महोत्पन्नो न वेति कार्यस्येत्यक
मितिभावः । नन्वाश्रयनाशानाश्चकार्याणामेकस्मिन् लक्षणेऽना-
धारलभिष्यत एवेत्यत आह । मर्बदेति । चेविधकमदर्शनोपयोगार्थ
माह । नन्विति । नन् यदस्तु न विधौयते नापि प्रतिषिद्धंते
तदिवधौयमानप्रतिषिद्धमानाभ्यामतिरिक्तमस्तोति विभागो न युक्त
इत्यत आह । विधौयमान दात । तथा च वर्तमानावर्तमा-
नाभ्यां हतोयकांटिरस्तोत्यर्थः । वृत्तिमान् समवेत इत्यर्थः ।

LIST OF SANSKRIT WORKS ON NYĀYA

PUBLISHED IN

THE BIBLIOTHECA INDICA.

Work No. 199.

(*In progress.*)

ANUMĀNA-DIDHIPTI-PRASARINI.

Author: Kṛṣṇadāsa Sarvabhauma.

Editor: Pandita Prasenna Kumāra Tarkānidhi.

3 fascicles issued (1911-1912).

Price, Re. 0.12-0 per fasc. Total, Rs. 2.4-0.

(*Fascicles all available.*)

N.B.—The work is technically "in progress," that is, discontinuation has not been decided on. Practically, progress has been in suspense since 1912.

Work No. 8.

(*Completed.*)

2. BHASA-PARICCHEDA.

Author: Visvanatha Tarkapāṇīcāṇana.

Editor: Dr. E. Roer.

2 fascicles issued (1870)

(*Completely sold out.*)

Work No. 200.

(*In progress.*)

KIRANAVALI.

Author: Udayanacarya.

Editor: M. M. Siva Candra Sarvya-bhauma.

3 fascicles issued (1911-1912).

Price, Re. 0.12-0 per fasc. Total, Rs. 2.4-0.

(*Fascicles all available.*)

N.B.—The work is technically "in progress," that is, discontinuation has not been decided on. Practically, progress has been in suspense since 1912.

Work No. 171.

(*In progress.*)

NYĀYA-BINDU, by Dharmakirti.

With commentary by Vinita-deva. (Tibetan translation of original Sanskrit text.)

Editor: L. de la Vallée Poussin.

r - b

2 fascicles issued (1908-1913).
Price : Re. 1-0-0 per fasc. Total, Rs. 2 0-0.
(*Fascicles all available.*)

N.B.—The work is technically "in progress," that is, discontinuation has not been decided on. Practically, progress has been in suspense since 1913. The text however is complete in the two fascicles published. The work needs completion by appendices announced on the title page.

Work No. 230.

(*Completed.*)

5. NYĀYABINDU INDEX.

Compiler: M. M. Satīśa Candra Vidyābhūṣaṇa.

1 fasciculus issued (1917).

Price : Rs. 2-0-0.

(*Fascicle available.*)

This is a bilingual index in Sanskrit and Tibetan, giving a concordance of the terms occurring in the original text and in the Tibetan translation.

Work No. 128.

(*Completed.*)

6. NYĀYA-BINDU-TIKĀ.

Author: Dharmottara Ācārya.

Editor: Peter Peterson.

1 fasciculus issued (1890).

(*Completely sold out.*)

Work No. 123.

(*Completed.*)

7. NYĀYA-KUSUM-ĀÑJALI.

Author: Udayanācārya.

Editor: Candra Kānta Tarkālaṅkāra.

9 fascicles, Vol I, fascs. I-VI and Vol. II fascs. I-III, issued (1888-1895).

Price : Vol. II, fasc. III, Rs. 1-8-0; remaining fascs. Re. 0-12-0 each. (Volume I, fasc. I-VI sold out.)

(*Fascicles not all available.*)

Work No. 50.

(*Completed.*)

8. NYĀYA-SŪTRA.

Author: Gautama.

Editor: Pandita Jayanārāyaṇa Tarkapañcānam.

3 fascicles issued (1864-1865).

(*Completely sold out.*)

Work No. 188,

(Completed.)

9. NYĀYA-TĀTPARYA-DIPIKĀ,
or the Commentary on Bhāsarvajña's Nyāyasāra.
Author : Jayasimha Sūri.
Editor : M. M. Satiśacandra Vidyābhūṣaṇa.
1 fasciculus issued (1910).
Price : Rs. 3-0-0.

(Fasciculus available.)

Work No. 113.

(Completed.)

10. NYĀYAVĀRTTIKA.
Author : Uddiyotakara Bhāradvāja.
Editor : Pandita Vidhyeśvari Prasāda Dube.
7 fascicles issued (1887-1914). Fasc. I sold out.
Price : Facs. IV and VI, Rs. 1-8-0 each; remaining
fascicles, Re. 0-12-0 each.
(Fascicles not all available.)

Work No. 205.

(In progress.)

11. NYĀYA-VĀRTTIKA-TĀTPARYA-PARIŚUDDHI.
Author : Udayanācārya.
Editors : Pandita Vindhyeśvari Prasāda Dvivedin and
Pandita Lakṣmaja Śāstri Drāviḍa.
8 fascicles issued (1911-1924)
Price : Re. 0-12-0 each fasc. Total Rs. 6-0-0.
(Fascicles all available.)

Work No. 180.

(Completed.)

12. PARIKSĀ-MUKHA-SŪTRA.
Author : Ananta-Virya.
Editor : M. M. Satiśacandra Vidyābhūṣaṇa.
1 fascicle issued (1909).
Price : Rs. 2-0-0.
(Fascicle available.)

Work No. 185.

(Completed.)

13. SIX BUDDHIST NYĀYA TRACTS.
Authors: Ratna Kirti, Pandita Aśoka and Ratnākara Śānti.

Editor : M. M. Hṛtrapravīd Śāstri.
1 fasciculus issued (1910).

Price : Rs. 1-8-0.

(*Fascicle available.*)

Work No. 98.

(*Completed*)

14. TATTVA-CINTĀMANI.

Author : Gaṅgesa Upādhyāya.

Editor : Pāṇḍita Kamakhya-nātha Tarkavāgiśa.

39 fascicles, Vol. I, fases. I-IX; Vol. II, fases. I-X;
Vol. III, fases. I and II; Vol. IV, fase. I; Vol. V,
fases. I-V and Part IV, Vol. II, fases. I-XII; issued
(1884-1901).

Price : Vol. II, fase. X, Vol. IV fase. I and Vol. V, fase. V;
Rs. 1-8-0 each; remaining fascicles, Re. 0-12-0 ^aeach
Vol. I, fases. I-V and Vol. II fases. I-VIII sold out.

(*Fascicles not all available.*)

Work No. 194.

(*Completed*)

15. TATTVA-CINTAMANI-DIDHITI-PRAKASA

Author : Bhavananda Siddhanta-vāgiśa.

Editor : M. M. Gurucaran Tarkadarśanatīrtha
6 fascicles issued (1910-1912).

Price : Re. 0-12-0 each fascicle. Total Rs. 4-8-0.

(*Fascicles all available.*)

Work No. 196.

(*In progress.*)

16. TATTVA-CINTAMANI-DIDHITI-VIVRTI.

Author : Gadadhara Bhāṭṭācārya.

Editors : M. M. Kamakhyanatha Tarkavāgiśa, M. M. Yādu
nātha Sarvabhauma and Pāṇḍita Asutosa Tarkatīrtha.

13 fascicles : Vol. I, fases. I-VIII; Vol. II, fases. I-III and
Vol. IH, fases. I and II.

Price : Re. 0-12-0 per fase. Total Rs. 9-12-0.

(*Fascicles all available.*)

	Per 100 pages
Oriental text only	Rs. 0.10/-
Text and translation, English notes, etc., mixed; or transla- tion only	1.0/-
Oriental text only	1.0/-
Text and translation, English notes, etc., mixed; or transla- tion only	1.4/-
Oriental text only	2.0/-
Text and translation, English notes, etc., mixed; or transla- tion only	2.8/-

There are no exceptions to this scale, which in each case will be indicated in the price lists. For the calculation of prices each part of a unit in excess of the 96 or 100 pages counts again as a full unit.

Single issues may be bought separately, but three years after the completion of a work no complete sets are broken for the sale of loose component parts.

Each issue bears, besides its issue number, a fascicle number indicating its place in the work and volume to which it belongs.

With the issue of this Notice all previous prices and price lists are cancelled.

Calcutta.

October 1924.

The publications or information about them are obtainable at the Office of Bengal, No. 1, Park Street, Calcutta, or from the Agents:

W. & R. Chambers & Co., 48, Great Russell Street, London, W.C.

A. Durand & Cie, 16, Rue Jacob, Paris, VI.

W. & J. Blackwood & Son, 14, Querstrasse, Leipzig.

Ernest Benn & Co., 3, Esplanade Mkt, Calcutta.

Booksellers of Europe should order from the local Agents.

Booksellers in America should order direct from the Society. The following rules should be observed:

Books should be addressed to the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, India.

Books, periodicals, etc., should be sent by registered post.

Books should be sent by surface mail.

Books should be sent by air mail.